

ВІКТОР БАБЕНКО

ЛОГІКА КУЛЬТУРИ

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ВСТУПУ
В КУЛЬТУРОЗНАВСТВО

Полтава 2014

УДК 17.023.36:16
ББК 72.0

ISBN 978-966-2764-24-6

Рецензенти:

Сулаєва Н.В. — доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри музики ПНПУ імені В.Г. Короленка, декан психолого-педагогічного факультету;

Кравченко Л.М. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри культурології та МВКД;

Стрельников В.Ю. — доктор педагогічних наук, доцент, професор, завідувач кафедри педагогіки культурології та історії Вищого навчального закладу Укооспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Коновець С.В. — доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, науковий співробітник лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України

Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(протокол № 16 від 27 червня 2018 р.)

Бабенко В.С. Логіка культури. Пролегомени до вступу в культурознавство. — Полтава: 2012. — 472 с.

У дослідженні «Логіка культури. Пролегомени до вступу в культурознавство» розглянуто культуру як специфічний природний феномен, не обмежений культурогенними процесами виключно в антропосфері. В монографії здійснено спробу цілісного уявлення про актуальну проблематику аналітичного культурознавства на сучасному етапі його формування. Розглянуто форми і методи трансляції культурогенної традиції біосфери Землі представниками біологічного виду *Homo Sapiens* в контексті інших, позаантропних, проявів культурогенезу у природі.

Видання опубліковане коштом автора

Текст друкується в авторській редакції.

Всі права захищені. Посилання на видання обов'язкове. Передрук в будь-якій формі лише з письмового дозволу автора.

ISBN 978-966-2764-24-6

© Бабенко В.С. текст 2012
© Тимошук А.І., Перепелиця О.О. дизайн

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
I. СФЕРА КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ	
1. Прологомени культурознавства.....	13
2. Генеза культури і біосфера Землі.....	25
Космічний календар.....	37
II. ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ	
3. Алхімія культурознавства.....	43
4. Простір культурогенезу.....	54
III. ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ	
5. Homo Sapiens звичайний.....	69
6. Людина і людство.....	83
7. Мікрокосм антропосфери (еволюція міфу).....	96
IV. МАКРОКОСМ ІНТЕЛЕКТУ	
8. Міфос.....	113
9. Релігія і наука.....	123
10. Філософія і мистецтво.....	132
V. МАГІЯ КУЛЬТУРОСФЕРИ	
11. Магія в культуросфері.....	147
12. Метаморфози містицизму.....	156
VI. ІСТОРІОСОФІЯ	
13. Історія і культура.....	169
14. Про історію.....	177
15. Історія одного питання.....	191
VII. НАУКОЛОГІЯ	
16. Протонаука, міфологія, наука.....	207
17. Наука як складова антропосфери.....	218
18. Межі пізнання.....	228
19. Техносфера.....	242
VIII. РЕЛІГІЯ	
20. Теосфера.....	256
21. Природа релігії.....	268
22. Релігіологія.....	286
IX. МИСТЕЦТВО	
23. Сенс мистецтва.....	301
24. Генеза мистецтва.....	310
25. Десакралізоване мистецтво.....	319
26. Ойкумена мистецтвознавства.....	331
27. Мікрокосм мистецтвотворення.....	345
X. ЛОГІКА КУЛЬТУРИ	
28. Alter ego культурознавства.....	357
29. Точка відліку.....	368
АПОЛОГІЯ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА	
ПІСЛЯМОВА.....	385
XI. ФАКУЛЬТАТИВ	
1. Ентропія і негентропія.....	395
2. Що таке синергетика?.....	400
3. Іконопис.....	412
ГЛОСАРІЙ.....	421
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	460
ЛІТЕРАТУРА.....	464

ПЕРЕДМОВА

Мысль, скользкая над смыслом, всегда легка и стремительна, но никогда не глубока. По мере проникновения в смысл мысль замедляется, становится тяжеловесной и неповоротливой, но вследствие этого обретает глубину, ранее ей не свойственную...
«О применении разума»

I. Поміж науковців існує цілком резонна думка стосовно того, що дослідник, котрий не в змозі у кількох простих фразах викласти предмет власного дослідження, за цих обставин сам не цілком ясно розуміє, чим він займається.

У даному сенсі книга «Логіка культури. Пролегомени до вступу в культурознавство» є спробою визначитися в одному простому питанні: «Що являє собою культура як природне явище?». Саме це питання постало як передумова і «точка зборки» усього тексту книги.

У книзі «Логіка культури» здійснено спробу проаналізувати «механіку» культуротворення та з'ясувати, чому культурогенність «не може не бути» в природі. Водночас з тим видалося доцільним визначитися у питанні стосовно того, що являє собою культура як своєрідний природний феномен у межах нашого його розуміння, а також визначити роль та місце людини в здійсненні культурогенезу.

II. Книга «Логіка культури» виникла майже випадково. Принаймні, коли б в ті часи, у вже далекому від нас зараз 1999 році, мені хтось сказав, що «історія» її написання розтягнеться на такий тривалий термін, то на той час це було би сприйнято як недоречний жарт.

Але так склалося, що саме тоді, під час розробки адаптованого лекційного курсу «Зарубіжна та вітчизняна культура» для студентів творчих спеціальностей Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка мені безпосередньо довелося стикнутися з досить специфічним колом питань, про зміст яких в середній школі вести мову було ще зарано, а у вищій школі — вже запізно. І причина полягала не в прикрій незкорегованості шкільних і вузівських програм, а в тім, що подібні питання взагалі якимось парадоксальним чином «зависали в повітрі», утворюючи між допроблемною і проблемною зонами дослідницької діяльності таку собі позапроблемну зону, ніким «офіційно» не визначену, але, разом з тим, існуючу фактично.

На той час для мене було досить несподіваним з'ясувати, що такі природні питання, як: «У чому полягає відмінність культури від цивілізації?», чи взагалі «Що таке культура як природне явище?» миттєво заганяли студента в глухий кут. А запитання: «Які об'єктивні природні фактори зумовили виникнення культури?», або «Чи обмежується культурогенність у природі виключно антропосферою?» взагалі не передбачали відповіді. Складалося враження, що відповіді на подібні запитання просто не існують. Парадоксальність даної ситуації полягала в тому, що відповіді на них в різний час і різними людьми вже було неодноразово дано і цілком коректні, але чомусь відповіді ці можна було віднайти в численних текстах «про інше». Вони «ховалися» у філософських трактатах, в наукових розвідках, в літературних творах.

Вони були розкидані, так би мовити, в самих несподіваних місцях. Проте об'єднати і вибудувати їх у якусь цілісну структуру, здається, нікому не спадало на думку. Принаймні в переглянутому мною обсягові публікацій відшукати щось змістовне не пощастило. Зрештою пошуки ці виявилися справою марудною і невдячною. Тому і виникла спокуса розпочати все з білого аркуша, та викласти цю сукупність «позапроблемних» запитань в контексті їх бачення в сфері культурознавства.

Не потрібно великого розуму, щоб з'ясувати фактично існуючу парадоксальність ситуації, пов'язаної з подібними запитаннями. Вона полягає в тому, що ті «втаємничені», котрі знають відповіді на них, навіть не припускаються думки, що «цього хтось може не знати», а натомість інші не лише не знають ані цих питань ані відповіді на них, але ще при тому не знають навіть того, що вони цього не знають. Тобто знаходяться відносно них в глухому допроблемному стані.

III. Неабиякою складністю за даних обставин постає дивовижна одностайність підручників, у яких викладено основи культурології та історії культури. Більшість з них «грішить» тим, що ці базові фундаментальні питання культурогенезу в них практично не розглянуто і не досліджено тому, що викладення проблематики, пов'язаної з культурогенезом в них здійснено шляхом дослідження культури не як певного цілісного явища, а шляхом дослідження культури як величезної кількості всього того надбання культурогенезу антропосфери, що складає планетарну культуру сукупно.

Певною мірою таку позицію авторів можливо не лише зрозуміти, але і прийняти, оскільки *de facto* **культура в межах антропосфери є всеосяжна сукупність проявів і втілень людської життєдіяльності за увесь термін існування виду *Homo Sapiens* на планеті Земля**. Саме ця, універсальна загальність змістового наповнення терміну «культура» робить вкрай складним усвідомлення і мислення його, як своєрідного природного явища, не «замкненого» виключно на антропосферу. Водночас з тим, за неозорим масивом досліджуваних складових культури стає практично неможливим розгляд культури саме як цілісного природного феномену.

Проте, лише розгляд культури, як певної цілісності надає змогу простежити і зрозуміти ту суму об'єктивних і суб'єктивних чинників, що зумовили очевидну наявність культури в просторі антропосфери. Такий розгляд феномену культури є практично нездійсненим в межах культурології, передусім тому, що «культура» — категорія значно ширша за змістовим наповненням ніж культурологія, що її досліджує і вивчає ґрунтуючись на наукових засадах.

Оскільки такі фактично суцільні культурні феномени як релігія, мистецтво, магія, містика не є цілковито адекватними відносно суто наукових методів їх дослідження, то вони не можуть бути науково досліджені культурологією всебічно і вичерпно. Образно кажучи, та сама релігія про себе «знає» більше, ніж наука здатна знати про неї. Але цю проблему ми докладно розглянемо в подальшому.

IV Власне те явище в біосфері Землі, котре пізніше, вже за фактом його наявності, ми почали визначати як культуру, утворилося не всупереч розитковій фізико-хімічних трансформацій речовини і польових структур у природі, а навпаки, у повній відповідності до них, фактично наявних на Планеті, і подовжилося в біогенній діяльності «живої речовини».

На певному етапі це призвело до утворення антропосфери, в межах якої культурогенез подовжився в діяльності представників виду *Homo Sapiens* і був спрямований на трансформацію «до власних потреб» оточуючого середовища. Саме в розгляді природніх передумов культурогенезу ми вбачаємо можливість усвідомлення внутрішньої сутності цього вкрай суперечливого, багаторівневого природного феномену.

Щоб уникнути простої констатації факту існування феномену культури (чим на жаль обмежуються більшість текстів з даної теми), а, натомість, послідовно дослідити метафізичну сутність цього природного явища, належить спиратися на принципи об'єктивного феноменологічного дослідження. Проте, слід зауважити, що наукова методологія тут є також цілком правомірною, не зважаючи на те, що наука як цілісна епістемологія лише декларується, а, натомість, являє собою «зібрання строкатих розділів». Але варто зауважити, що ***оскільки ми не спроможні методами суто науковими всебічно дослідити культуру як цілісний феномен, то обмежимося об'єктивним дослідженням спекулятивної моделі культури як локалізованої онтологічної структури.***

V. Виходячи із зазначеного вище, структуру дослідження «Логіка культури» видалося правомірним вибудувати таким чином:

1. Сфера культурогенезу.

У першому розділі розглянуто витоки та передумови культурогенних процесів в Універсумі; досліджено культуру як природне явище, в основі котрого надзвичайно складний симбіоз конструктивних і деструктивних процесів в природі, а не лише в антропосфері, в межах якої культурогенез набуває звичних для нас форм і проявів. Натомість, у позаантропному просторі було відстежено інші, не очевидні прояви культуротворення, зумовлені наявністю у природі фізичних процесів, скерованих на самоструктурування і самоускладнення внутрішньої організації речовини. Зокрема, видалося доцільним показати ті природні механізми, покладені в основу функціонування земної біосфери, котрі призвели до утворення антропосфери — специфічного середовища для культуротворчих процесів. Тим самим визначено доантропний і антропний рівні культуротворення. В даному контексті розглянуто історію як метод фіксації трансформацій складових Універсуму, здійснюваних в часі і просторі. На додаток наведено «Космічний календар» Карла Сагана, котрий допомагає скласти загальне уявлення про масштаби природних процесів у їх співвідношенні та послідовності у часі.

2. Феномен культури.

У другому розділі розглянуто специфічні особливості прояву культурогенних процесів в межах антропосфери, показано ці процеси у їх співвідношенні до позаантропних форм культурогенезу. Поруч з тим розглянуто культуру як специфічно організований і діючий «механізм», побудований на нелінійності принципів, наявних в підвалинах здійснюваних ним природних процесів. В контексті сказаного розглянуто культуру як природне явище. Визначено її місце в структурі інших, не культурогенних фізико-хімічних перетворень, що мають місце в природі. Показано складне і динамічне співбуття геосфери та біосфери нашої планети.

Наведено характерні особливості та ознаки природного явища, що визначається терміном «культура». В «першому наближенні» визначено можливі рівні здійснення культурогенезу в природі. Поруч з тим наведено загальні принципи та сферу досліджень культурознавства в контексті їх феноменологічного та метафілософського бачення.

3. Феномен людини.

Третій розділ присвячено розглядові людини як культуротворчої істоти. Досліджено специфічні анатомічні та психофізіологічні особливості, притаманні представникам виду *Homo Sapiens*, котрі сукупно унеможливили будь-який інший, крім культурогенного, шлях їх існування на планеті Земля. В даному розділі використано тексти мого дослідження «Феноменология мифа» (за рукописом). Подані тексти значно скорочено і адаптовано до цього видання. В розділі розглянуто складне співбуття індивідууму і суспільства в межах антропосфери і генезу культуросфери за цих умов. Досліджено природні передумови утворення таких інтелектуальних чинників культуросфери як релігія, наука, мистецтво. Визначено зумовлений цим напрямком здійснення культурогенезу в антропосфері та його специфічні особливості. Розглянуто міфос як оптимальну і універсальну форму накопичення, фіксації та трансляції інформації, властиву мешканцям антропосфери.

4. Мікрокосм інтелекту.

У четвертому розділі розглянуто слово-міфос як феномен культуросфери, що визначив специфічні особливості кодування і трансляції інформації в символічно-знакових структурах і контекстах. Феномен «слово» проаналізовано як міфос, епос, логос. Простежено своєрідну «механіку» фіксації інформації, що має свої характерні особливості властиві кожному з них. Показано окремі інтелектуальні чинники та їх складну взаємозумовленість в просторі антропосфери. В «першому наближенні» розглянуто релігію, науку, філософію, мистецтво як феномени культуросфери у їх співставленні один до одного, з'ясовано межі практичного їх «застосування», та визначено характерні особливості, властиві кожному з них як окремо-сущому, самодостатньому інтелектуальному чиннику в просторі культуросфери.

5. Магія культуросфери.

У даному розділі розглянуто містику і магію як фактично існуючі феномени культури. З'ясовано і проаналізовано об'єктивну неминучість їх наявності в культурному просторі антропосфери. Сутнісно магія нами визначається і розглядається як невербальна в основі своїй форма існування інформації в антропосфері і, більш широко, — в біосфері. Магію первинну, котру і визначено як суто невербальну форму трансляції інформації, та магію первісну, обтяжену у власних проявах в антропосфері символічністю та знаковістю, як традицію рефлексивності, існуючу одночасно і паралельно до міфічної, також символічно-знакової традиції в культурах людських спільнот.

На відміну від магії, містику позиціоновано як культурний феномен, що являє собою своєрідну альтернативу науковій традиції світобачення і світосприйняття. Показано правомірність та закономірність наявності як магичної, так і містичної

традицій в просторі культуросфери, їх об'єктивну доцільність і логічність, та неминучість їх наявності в культурному просторі на будь-якому етапі розвитку антропосфери.

6. Історіософія

Розділ присвячено специфічному явищу культуросфери, котрим виступає історія у таких формах її трансляції, як епос, міфологія, переказ, хронографія та ряд інших, що мають свої визначені відмінності як транслятори інформації про події минулих часів. Окремо розглянуто історію як науку з її специфічними особливостями, серед котрих — анізотропність розгортання будь яких історичних процесів та принципова неможливість їх верифікації. В розділі окреслено проблематику співвідношення в культуросфері процесів еволюційних та історичних. Окремо показано співвідношення і онтологічну відмінність цілепокладень таких дослідницьких дисциплін, як «Всесвітня історія» та «Історія світової культури».

7. Наукологія.

У розділі визначено місце позитивних і об'єктивних знань, видобутих людством у загальному обсязі всіх накопичених ним знань та вмінь. Уведено і розглянуто поняття протонауки, як здатності «живої речовини» досліджувати і пізнавати світ. Розглянуто науку як культурний феномен в просторі антропосфери; визначено, в чому полягає відмінність науки від протонауки і розглянуто науку як шлях і спосіб трансформації нелінійної логіки в її своєрідний «логічний» еквівалент, визначений науковою методологією підходів до світорозуміння. Виявлено фактично існуючі межі пізнавальних можливостей науки, об'єктивно зумовлені специфічною організацією людської свідомості, обмеженої у власному бутті часом і простором, так само, як і у фактичних своїх місцезнаходженнях на умовній «вертикалі» всіх можливих рівнів світопізнання між мега- і мікрокосмом. В розділі «Техносфера» розглянуто науку в перспективі її подальшого розвитку, зумовленого наявністю культурогенезу, показано симбіоз відкриттів, винаходів і створень у їх органічній взаємозумовленості.

8. Мистецтвознавство.

У розділі присвяченому розгляду мистецтва визначено цілісне розуміння і бачення феномену культури котрий *post factum* названо і усвідомлено саме як мистецтво. З'ясовано передумови його виникнення та подальшого розвитку виходячи зі специфічної організації людської свідомості. Простежено етапи і фази процесу існування мистецтва в антропосфері, розповсюдження його цілепокладень зі сфери утилітарно-ужиткової в сферу «чистого мистецтва», тобто перетворення мистецтва на інтелектуальний чинник, існуючий окремо, паралельно і одночасно відносно прикладного мистецтва. Розглянуто співвідношення символізму і алегоричності в мистецтві сакральному і профанному, «внутрішній простір» сфери мистецтва, його природні межі і обмеження. В розділі «Мікрокосм мистецтвотворення» викладено авторського досвід «життя в сфері мистецтва», подано авторське бачення «внутрішньої механіки» мистецтвотворення.

9. Релігійосфера.

У розділі, присвяченому розглядові феномену релігії, зроблено спробу «нерелігійознавчого» дослідження релігії. Зосереджено увагу на релігії як культурному феномені «непересічної ваги і значущості». Простежено чому, як і в які форми «втілюється» релігія як універсальний «синхронізатор» співбуття макрокосму і мікркосму в межах динаміки буття антропосфери. Релігія розглядається як універсальний гармонізатор світу зовнішнього і внутрішнього у їх нелінійній взаємозумовленості в межах культурних етнічних субстратів, а також як загальнолюдське, природне явище, не обмежене нашим традиційним розумінням того феномену, що сприймається нами як релігія. Розглянуто специфічне буття людської свідомості на межі Великого Невідомого, як передумови неминучості виникнення ідеї Бога, та впливу усвідомлення факту Його наявності на подальшу генезу культуросфери.

10. Логіка культури.

У даному розділі здійснено аналіз культури як окремого інтелектуального чинника і зроблено спробу з'ясування внутрішнього сенсу культурознавства як метафілософського бачення культури і культурогенних трансформацій Всесвіту. Гіпотетично окреслено перспективи і сенс культурогенезу, його скерованість на гармонізацію всіх рівнів розгортання буття Універсуму шляхом його культурогенних трансформацій, а також місце культурогенезу антропосфери в цих процесах. З огляду на сказане, розглянуто вірогідні напрямки і форми подальшого розвитку культури антропосфери і припустимі шляхи долучення культури Землі до трансантропних за своєю природою проявів культурогенності. Все викладене в даному розділі розглянуто виключно на рівні гіпотез і припущень стосовно лінійної та нелінійної логіки перебігу культурогенних процесів у часі та просторі.

11. Факультатив.

У цьому «позакласному» розділі викладено тексти, що роз'яснюють і доповнюють викладене в книзі, та можуть полегшити і «спростити» його розуміння. Поруч з тим мені вдалося доречним навести фрагменти тексту «Іконопис», викладені в тезах розгляду генези сакрального мистецтва, котрим не знайшлося належного місця в частині «Мистецтвознавство». Проте наведення їх у повному обсязі тут вдалося недоречним з огляду на те, що це значно і не цілком виправдано збільшило б обсяг книги.

VI. Працюючи над текстом, я цілком свідомо утримався від розлогого цитування інших авторів і уникнув спокуси «спірання» на них. В іншому випадку я був би змушений полемізувати з ними, або, що значно гірше, розчинити власне бачення теми в їх беззаперечній авторитетності. Тому цитування завважено можливим наводити в тексті переважно лише як ілюстрацію, а не як доказ, чи, Боже збав, обґрунтування мною сказаного. Водночас вдалось доречним доповнити уривками і фрагментами інших авторів основний текст з метою доповнення його інформацією, котра інакше розкриває нашу тему або прямо показує можливість її цілковито іншого бачення, або слугує ілюстрацією і унаочненням нами сказаного, або

доречною «тут і зараз» з тих чи інших причин, очевидних з контексту їх викладення. Всі уривки і фрагменти в книзі, на відміну від основного (авторського) тексту, подано іншим шрифтом і в дві колонки. Суттєвою причиною їх наведення стало те, що мною не виявлено жодного з них в україномовних виданнях. Врешті це також спонукало навести їх, бодай у власному перекладі українською, оскільки, виходячи з мого скромного викладацького досвіду, я певен, що самостійно їх студент відшукувати не буде та, врешті, він і не зобов'язаний.

VII. Тексти, котрі передбачалося викласти як цикл лекцій, за такі сприймати не варто. Хоча спроба їх читання перед студентською аудиторією показала, що це цілком можливо. Разом з тим на практиці кожна лекція «розтягалася» на дві, а подекуди й три лекційні пари. Остаточне розуміння поданого матеріалу студентами відбувалося на семінарських заняттях (і то не відразу). Проте слід визнати, що саме студенти «змусили» мене довести цей текст до бодай якогось логічного завершення. В іншому випадку він мав цілком реальну перспективу розділити долю інших моїх текстів, котрі і досі «очікують свого часу».

А от культурознавство, як об'єкт дослідження метафілософії, зараз перебуває в тому прекрасному стані становлення, коли перші його дослідники і аналітики ще не полишили студентської лави. А до того часу, коли вони стануть фаховими культурознавцями, цей текст уже безнадійно застаріє і порине туди, звідки з'явився — в небуття.

СФЕРА КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

ПРОЛЕГОМЕНИ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА
ГЕНЕЗА КУЛЬТУРИ І БІОСФЕРА ЗЕМЛІ
ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

ПРОЛЕГОМЕНИ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА

Ми подібні до метеликів-одноденків,
Що випорхнули у світ на день і вважають,
що це і є вічність.

Карл Саган

На сході існує сумна і повчальна притча про те, як сліпці навпомацки «досліджували» слона. Один обмацав його ногу і сказав, що слон схожий на стовбур дерева; інший обмацав його тулуб і залишився певен, що слон — то велике барило; ще інший обмацав його хобот і визначив, що слон — то схожа на змію потвора; ще один намацав його бивні і «з'ясував», що слон — то гладка і надзвичайно тверда «сутність». Врешті вони так і не дійшли згоди у питанні, що таке слон, не спромоглися скласти цілісне уявлення про цю поважну тварину...

Перед проблемою цілісного бачення раз-у-раз постає людський розум. Як визначити культуру як цілісність, а не сукупність всього того, що її утворює? Простіше кажучи, про що ми говоримо, коли говоримо про «культуру взагалі»? За якими ознаками відділяємо культуру від не-культури? І врешті — що ж таке культура? Як, дослідивши складові цього феномену, визначитись у ньому як у цілісності? Адже наукове бачення культури не тотожне її баченню філософському, міфічне — не тотожне магічному. Ані релігія, ані мистецтво не здатні дати визначення культури, але, разом з тим, саме вони є головними трансляторами і ретрансляторами наслідків культурогенезу в антропосфері, роблячи факт його наявності очевидно-фактичним, «опредмеченим», «унаочненим».

Всі прояви культуротворення минулих часів і епох ми відстежуємо завдяки наявності артефактів минулого в межах сучасності. Але вони — свідчення наявності динаміки, а не її унаочнення, оскільки саме динаміку культуротворення за тими артефактами минулого ми і прагнемо відтворити. Це те саме, як спроба визначитись у питанні: коли впродовж життя людина є найбільшою мірою уособленням самої себе? Адже ні дитинство, ні зрілість, ні старість кожне окремо не дають вичерпного уявлення про неї. Напевне, саме з цього приводу Мішель Монтень меланхолійно розмірковував про те, що «щасливо прожив той, хто щасливо помер»... Лише маючи всю — від початку до кінця — біографію певного добродія N ми можемо більш чи менш точно визначитись у питанні його оптимуму (акме), його поступового розквіту і подальшого затухання. Так само легко ми можемо визначитись у питанні початку, розквіту і занепаду певних етнічних утворень і пов'язаних з ними культур. Але ми при тому не можемо створити узагальнений і водночас фактичний «образ культури». Справа в тім, що культурознавство це своєрідна інтелектуальна гра з безкінечністю. Підходити до неї з нашими звичними «антропними» мірами — справа вкрай непевна, щоби не сказати ризикована. Просто тут інший аспект бачення. В культурознавстві відбувається інтеграція пізнання культурогенезу на всіх рівнях його прояву.

Марна справа намагатися обмежувати культурогенез виключно антропосферою. Хоча це й мало би тішити наше людське самолюбство, проте, водночас з тим, це не залишало би жодних шансів на існування культур інших мешканців Всесвіту — тих самих прибульців з інших Світів, котрих ми так очікуємо і так побоюємося.

Тобто не варто заперечувати право на існування інших форм культуротворення — позаземних. Ми цього просто не знаємо. Але ми знаємо інше — наш Світ — вражаюче органічний нашій природі, органічний настільки, що науковці запровадили в науковий обіг так званий «антропний принцип», котрий в найпростішому випадку проголошує, що **«наш Світ саме такий задля того, щоби в ньому могла існувати людина»**. Отак, «скромно і зі смаком». Далі ми розглянемо цей принцип більш детально (див. «Історія одного питання»), а тут лише зауважимо, що культурогенез жодним чином не обмежується антропосферою, де реалізується його форма, далеко не єдина з багатьох можливих. Просто поза антропосферою він не усвідомлюється і називається культурогенезом. Попри те, що **«наша земна біосфера є культурогенною виходячи вже навіть з того очевидного факту, що в ній стала можливою і набрала чинності антропосфера»**. Не з себе ж самої антропосфера почала культуротворення, але й це ще не все: біосфера в свою чергу стала можливою завдяки наявній геосфері. Адже ми складаємося з тих самих елементів, що й весь інший Світ. Не існує якихось особливих, «живих» елементів, та й за хімічним складом ми більшою мірою — «діти зірок», ніж «діти Землі». Далі — хімія, яка поділяється на неорганічну та органічну. Але, знову таки, органіка і неорганіка це різні структури елементів, але різні за своєю внутрішньою організацією, а не фізичною природою. Немає в таблиці Д.І. Менделєєва якихось особливих «життєдайних» елементів, всі вони — «просто» хімічні елементи. З них все складається і всі вони — те, що наповнює Всесвіт речовиною; з них все утворено — і живе й неживе, культуроносне і інертне. За інших умов, в іншому оточуючому середовищі зовсім інші елементи могли б стати основою живої речовини і це — цілком вірогідно, тобто наука не має підстав це заперечувати. Відповідно, інші форми організації «живої речовини» (за Вернадським) мають всі шанси створити інші шляхи культурогенезу.

З точки зору хіміка земна форма життя являє собою існування нуклеїнових кислот та білку на фоні води. Перебираючи можливих кандидатів на місце «виконавців головної ролі» і «фону» Азімов отримує п'ять (крім згаданої — земної) можливих «хімії життя», охоплюючи всі температури від декількох сотень градусів вище нуля до абсолютного нуля:

1. Фторсилікони, фон — фторсилікони;
2. Фторвуглероди, фон — рідка сірка;

3. Нуклеїнові кислоти і білки на основі кисню, фон — вода — це ми;

4. Нуклеїнові кислоти і білки на основі азоту, фон — аміак;

5. Ліпіди, фон - рідкий метан;

6. Ліпіди, фон — рідкий водень.

Таким чином, аналіз, проведений Азімовим створює передумови, для визнання можливості зародження і розвитку життя на інших планетах нашої системи.»

М. Карпенко, *Universum sapiens*
(Вселенная разумная), с. 7

А узагальнено мусимо визнати, що культурогенність речовини — це властивість самої субстанції Всесвіту, і вже в момент Великого Вибуху (якщо він був насправді) виниклий внаслідок його Всесвіт був культурогенним. Інша справа — чи має він право мати назву культуроносного? Це більшою мірою справа смаку і об-

раної точки зору дослідника. Але те, що Всесвіт — виключно суцільно-деструктивний визнати важче, ніж зворотнє. Можливо тому безодня зоряного неба нас не лякає, а вабить. Ми — звідти, ми діти Всесвіту. Але як бути з точкою відліку культурогенезу? Лише в останньому розділі ми спробуємо визначитись у цьому питанні і то, так би мовити, в загальних рисах. Головне «тут і зараз» вже відбулося, а саме — ми з'ясували, що фіксованої точки «початку» культурогенезу не існує, як і те, що культурогенез не обмежується антропосферою.

Лишається визначитись в питаннях: «Що цей самий культурогенез собою являє?», «За якими ознаками ми його змогли б упізнати?». Культурогенез — це процес трансформації речовини, внаслідок якого набуває чинності культура, як існуюча у часі і просторі специфічно організована субстанція. От поки що і все. «Механіку» культурогенезу ми докладно розглянемо в подальшому (див. «Що таке синергетика?», «Ентропія і негетропія»).

Обмежимося вищесказаним і повернімося до з'ясування того, що являє собою феномен культурознавства. Тобто від безмежності культурогенного Всесвіту зануримося в безодні нашої власної свідомості, котра прагне сутнісно зрозуміти цей самий культурогенез. Приборкання незбагненності оточуючого нас Світу незбагненністю властивої нам свідомості. Осягнення культурогенезу культурознавством. І тут знову те саме питання — а що таке культурознавство? Відразу зазначимо, що фактом усвідомлення власної наявності культурознавство означає певний етап у процесі інтелектуального осягнення світу людиною. Це своєрідне свідчення зрілості нашого інтелекту. Але про все по черзі...

Тривалий час людство сприймало і мислило собі культуру як другу природу, тобто оточуюче середовище, трансформоване «під власні потреби» внаслідок людської життєдіяльності. Це знайшло своє втілення в грецькій мові як слово «техне», котре означувало собою сукупно мистецтво, ремесло та прикладну науку і, водночас, об'єднувало їх як прояви суто практичної людської діяльності і природи. Натомість, слово «культура», створене латинянами, означувало виховання, розвиток, пошанування і, до певної міри, воно фіксувало не погляд на культуру ззовні, як це мало місце у еллінів в слові «техне», а навпаки — погляд на культуру зсередини, визначаючи, так би мовити, внутрішню мотивацію її доцільності. Тобто культура це те, що досягається і здійснюється через виховання, розвиток, пошанування.

Але і слово «техне», і слово «культура» виступали як констатація і свідчення вже існуючого в антропосфері культурного середовища, не надто переймаючись «механізмами» тих рушійних процесів, що призвели до його виникнення. Культуротворення «логічно» пояснювалось божественними силами, втручанням і керівництвом прихильних до людей богів і титанів, відомих як покровителів мистецтв, ремесел і загалом усього, що покладалося за передумову культурогенезу в якості його необхідної і достатньої причини. Знані Прометей, Гефест, Аполлон цілком «коректно» пояснювали внутрішню природу культуротворення. Звідси логічним видавався поділ цілісного явища культурогенезу на «очевидні» його складові — науку, мистецтво, філософію, релігію — тобто вербальні інтелектуальні чинники, що сукупно його через себе транслювали і собою уособлювали. Віддаючи данину традиції, ми далі їх також розглянемо (див. «Мікрокосм інтелекту»). Але відразу зазначимо, що в кон-

тексті нашого бачення ними культурогенез жодним чином не обмежується. Образно кажучи, культурогенез не ділиться на них без залишку, маючи в собі значну емоційно-чуттєву невербальну складову, що неабияк впливає на культурогенез.

Культурогенез загалом є один з шляхів здійснення явища більш загального — біогенезу, але і біогенезом культурогенність Універсуму не обмежується, а є лише одним з його проявів. Проте, за доби античності до подібних розмірковувань було ще далеко, тому в ті часи панували міфологія та філософія і не було культурознавства...

Коли повернутись до слона, «досліджуваного» людьми з вадами зору, тоді в контексті викладеного вище цю притчу можливо інтерпретувати так: наука досліджує щось у культурі власними методами і в межах власних можливостей; філософія також обмежує подібне дослідження «правилами», за якими вона існує; те саме з релігією, котра інтерпретує культуру, виходячи з власних можливостей і світоглядних реалій; не кажучи вже про мистецтво — універсальний генератор і ретранслятор наслідків культурогенезу. Але сукупно всі вони не досліджують культуру як цілісний стан «організму» антропосфери і ні за визначенням, ні за призначенням до цього не цілком придатні.

Саме тому культурознавство тривалий час було розчинене в трактатах філософів, розвідках науковців, творах митців, догматах віри. Це були культурознавчі і культурологічні прозріння, котрі існували як фрагменти і доповнення до філософії, науки, соціології, антропології, поезії, історії. Врешті, це було дослідження культури в межах її бачення саме цими пізнавальними структурами і традиціями. Але всі вони були одночасно і її складовими, тобто нею і обмежувалися. Культура тривалий час сприймалась і усвідомлювалась як сукупність набутків та наслідків культурогенезу і цілковито цим задовольнялась. Неосяжний обсяг інформації, сконцентрований в ній, надовго затьмарив для дослідників проблему бачення і сприйняття культури як цілісного феномену. Дослідження культури майже цілковито обмежувалось культурологічною, тобто науково-філософською методологією підходів до її дослідження. Беззаперечна очевидність наявності наслідків культурогенезу у вигляді діянь рук людських жодним чином не сприяла усвідомленню потреби пошуку іншого, окрім філософського і наукового, шляхів осягнення культури. В цій сфері і понині немає чіткого розмежування на культурологію і культурознавство, не говорячи вже про наявність сталої визначеності підходів до розгляду культури в межах культурознавства.¹

Справа в тім, що коли обмежувати дослідження культури лише її проявами в антропосфері, то інакше і бути не могло. Передусім належало усвідомити потребу у виході за її межі. Це відбулося порівняно недавно, в працях дослідників-натуралістів, філософів-феноменологів, філософів-космістів, аналітиків-антропологів, це було властиво психологам і психіатрам. Коли їм усім раптом стало затісно в рамках суто філософських чи традиційно-наукових, вони змушено (з різних причин) почали торувати шлях до нових, ще не маючих назви підходів до осягнення та осмислення феноменів Суцього. Саме з цього приводу в одній зі статей Карл Юнг

¹ Не виключено, що тут має бути якийсь інший термін, але за його відсутності обмежимося словом «культурознавство».

говорив: «Хоча мене нерідко називають філософом, я між тим лишаюсь емпіриком, що дотримується феноменологічної точки зору. При тому я вважаю, що принципи наукового емпіризму лишаються непорушними в тому випадку, якщо ми час від часу звертаємося до розмірковувань, котрі виходять за межі простого збирання і класифікації дослідних даних. Більш за те, я вважаю, що без рефлексії немає й досвіду, оскільки «досвід» являє собою процес асиміляції, без якого неможливе розуміння того, що відбувається. З цього витікає, що я підхожу до проблем психології з наукової, а не філософської точки зору» (К. Г. Юнг «Архетип і символ». — М.: в-во «Ренесанс» СП. «НВО — Сид» ст. 131, 1991г.). Філософії виявилось недостатньо. Тобто поволі визрівало усвідомлення неадекватності, чи, принаймні, не цілковитої адекватності традиційної філософської методології в межах науки. Вся геніально «сконструйована» філософська онтологія і гносеологія, в міру розвитку і поглиблення науки в процесі зіткнення з реаліями буття все частіше починала «давати збій». Все очевиднішою ставала потреба в якійсь іншій, нефілософській традиції осмислення феноменів суцього. Належало врешті визнати, що глибина дослідження культури в межах науки чи філософії цими самими межами і регламентується, не маючи змоги виходу за них. Пояснимо цю просту думку.

Свого часу славетний Аристотель Стагірит (V ст. до н.е.) написав силу силенну трактатів, що склали своєрідну енциклопедію знань античного світу, але разом з тим філософ не завдав собі клопоту або не відчув нагальної потреби бодай якось їх систематизувати (див. «Межі пізнання»). Тому його шанувальник і послідовник Андронік Родоський вже значно пізніше (в I ст. до н.е.), коли готував їх до публікації, крім всього іншого запровадив їх поділ на фізику і метафізику. До фізики було залучено трактати природничого спрямування, так би мовити — натурфілософські, а всі інші склали корпус метафізики (що в буквальному перекладі означувались як такі, що йдуть за фізикою). Врешті — це були спроби філософського осягнення фізики (природи). Саме тому тривалий час науковців називали натурфілософами (природознавцями) на відміну від метафізиків котрі потім стали позиціонуватися як філософи.

Але тут виникли складнощі, нездоланні в межах філософії. Оскільки, як ми покажемо далі, філософія в своїй суті є суб'єктивною формою осягнення суцього, і бути надсуб'єктивною вона просто нездатна. Разом з тим вона схильна себе за таку вважати. Одночасно все більш очевидною ставала потреба в її особливій, надсуб'єктивній формі, якійсь гіпотетичній і малозрозумілій метафілософії.

Тобто ряд фізика — метафізика можливо продовжити ще й метафілософією. І за цих умов саме метафілософія, як певна система чи структура принципів інтелектуального осягнення Світу, мала би постати не лише над наукою та релігією, а й над самою філософією, шляхом залучення її до інтелектуальної сфери в якості окремого інтелектуального чинника, не кращого і не гіршого за інші, зі своїми позитивними і негативними рисами. Врешті метафілософія — це недосяжна для філософії нинішньої надособистісна і навіть наукова філософія. Метафілософія вже є не «любов до мудрості», а щось якісно інше, ще й дотепер остаточно не сформоване. Саме такою «метафілософією» за задумом її фундаторів свого часу мала постати, так звана, марксистсько-ленінська філософія. Вона дійсно за визначенням і призначенням постає «над» всіма іншими інтелектуальними чинниками. І саме тому змушена за це «роз-

плачуватися» своєю очевидною «ненауковістю» і «нефілософськістю». Але, поставши над усім інтелектуальним процесом, марксизм-ленінізм відбувся більшою мірою не як філософія, а як ідеологія, щоб не сказати — ідеократія.

Метафілософія — це щось принципово інше, котре ще лише належить створити як метод пізнання і осягнення суцього. Не так вже й істотно, як його назвати. Суті це не змінює. Але зараз це, ще не цілком визначене «щось» виконує роль метафілософії, якщо слідувати за Андроніном Родоським.

Втім у дослідників культурогенезу спостерігається прагнення «затиснути» культурознавство в межі науки, так само, як свого часу ще прагнули зробити з філософією, позиціонуючи її як наднауку, цим самим видаючи бажане за дійсне. Подальші події показали принципову неможливість подібного «альянсу» між об'єктивністю Світу і суб'єктивністю філософських методів його осмислення. Пошуки визначеності у цьому питанні тривають і дотепер. Але показово, що в той час, як філософія нагромадила силу силенню теорій і концепцій щодо шляхів його подолання, наука натомість з'ясувала щось якісно інше, а саме, — виявила немінучу нелінійність принципів, за якими існує і розгортається буття Світу.

Механістично-лінійна система методів наукового пізнання зрештою остаточно була визначена як недостатня. Підвалини світобудови виявилися в основі своїй варіативно-ймовірнісними, стохастичними.²

Усвідомлення того зумовило потребу пошуків якісно інших підходів до принципів осмислення «внутрішньої механіки» світотворення. Все тут виявилось значно складнішим, ніж це тривалий час видавалось дослідникам. Максимально спрощено дану проблему можливо визначити як зумовлену об'єктивною неможливістю знання майбутнього. Тобто науково коректне передбачення майбутнього врешті виявилось принципово неможливим, і це в свою чергу призвело до усвідомлення сутнісної відмінності методів, за якими належить осягати минуле й майбутнє. Стало очевидним, що межа інтелектуальних зазіхань науковців цілковито обмежувалась дослідженням виключно того, що вже відбулося і здійснилося. За останнє століття в сферу осягнення розумом феноменів суцього було долучено ту невловиму мить, момент «тут і зараз», що раз у раз існує на межі минулого й майбутнього, тобто того, що вже не існує і того що ще не існує. В межах цього невловимого моменту все виявлялося настільки незвичним і незбагненим, що до його реалій нам ще належить звикати й звикати. Саме в ньому сконцентрована вся неозора перспектива майбуття ще неіснуючого.

На межі між минулим і майбутнім «не спрацьовують» ані закони філософської діалектики, ані принципи формальної (лінійної) логіки. Тут, як сказав поет, «все не так». Тут увесь неозорий спектр усього того, що може відбутися переходить в однозначну визначеність того, що вже відбулося, сталося, здійснилося і відразу постало минулим, звичним і цілком придатним для його сприйняття та усвідомлення нашим

² Стохастичний [др. гр. stochasticos — той, що вмів відгадувати] випадковий, ймовірний. Стохастичний процес — процес зміни в часі станів, або характеристик певної системи під впливом різних випадкових факторів, для котрого визначено ймовірність того чи іншого його перебігу (протікання?) (напр. тепловий рух). (Див «Синергетика»).

розумом. Саме тут, у просторі минулого, нам у нагоді стає і діалектика, і феноменологія, і логіка, але... Нарешті слід зрозуміти, що завдячуючи їм, ми не пізнаємо суще, а створюємо розуміння пізаного, при чому це не абсолютне, а лише вкрай відносне розуміння. Ми його конструємо, вибудовуємо на власний розсуд, виходячи з власних можливостей та обмеженого обсягу сприйнятої інформації і фіксуємо всіма доступними для нас засобами і методами. Задля того у нагоді нам стають доречними згадані інтелектуальні чинники, відверто недостатні, обмежені у власних пізнавальних можливостях і вкрай нерівнозначні у методах трансляції та ретрансляції пізаного.

Можливо людина, як природна істота, в процесі її становлення і не надто порозумнішала, але беззаперечно, що незрівнянно зріс обсяг знань, якими вона оволоділа. Це відокремлені від Світу знання про нього. За межами набутого знання суцільний морок невідомого. Але у внутрішньому просторі набутого знання, а це врешті і є інтелектуальний простір культуросфери, відбувається щось немислиме поза його межами — здійснюється антропний рівень культурогенезу, сприйняття Світу не через його бачення, а через його розуміння. Усвідомлюваний процес світопізнання. Тобто, ми спромоглися не лише пізнавати й осягати Світ, але одночасно ми усвідомлюємо це пізнання і осягнення, як паралельно суціль в Світі процес. Стало можливим пізнавати й досліджувати сам механізм процесу пізнання. З цього, власне, все й розпочалося... Виявилось чимало несподіваного. По-перше сам по собі Світ не переймається самопізнанням, він існує як існує і все... По-друге — пізнання Світу — є одночасно і трансформація Світу, втручання в природний процес буття Світу людським розумом, суціль у ньому і одночасно — окремо від нього. По-третє — незворотність подібного втручання, тобто через акти світопізнання ми незворотньо змінюємо Світ. Одночасно з пізнанням Світу стала очевидною колосальна кількість нез'ясованого, але не у самому пізнанні безпосередньо, а в його витоках і передумовах, котрі тривалий час цілком «задовольняли» нашу допитливість. Виявилось, що тривалий час ми призводили Світ до рівня наших інтелектуальних можливостей, а не навпаки — підносили наш інтелект до усвідомлення «неосяжної розумом» складності Світу навіть у тому єдиному моменті «тут і зараз», в якому він увесь і відразу примудряється існувати на межі між минулим і майбутнім. Дякувати Богові, Світ не надто переймається цими нашими «інтелектуальними складнощами», інша справа — наш розум, здатний бачити і мислити розгортання буття Світу у часі і просторі, пам'ятати минуле і уявляти майбутнє. Світові «краще», адже одночасно зі змінами в ньому змінюється також і інформація про нього, вона не накопичується в одному й тому самому обсязі (бодай і безкінечному), а змінюється одночасно зі змінами Світу. А ми здатні і змушені фіксувати інформацію, так би мовити, історично, співставляти ланцюги трансформацій і змін інформації більш ранньої, і більш пізньої, створювати історію буття інформації, фіксувати її в носіях інформації. Потім, в процесі мислення, щоб оперувати набутою інформацією, ми знову і знову здійснюємо розгортання фіксованої інформації у часі і просторі.³

³ Тобто, щоб прочитати книгу треба на це витратити певний час, так само як і на те, щоб оглянути скульптуру, чи прослухати музичний твір. Це не відбувається миттєво, над часом і простором, а виключно в часі і просторі сприйняття інформації.

Ми не можемо знати все і про все. Просто забракне часу, ми не безсмертні, а Світ безкінечний у часі і просторі. Максимальний обсяг фіксованої інформації про оточуючий світ потрібен антропосфері, а не людині. І саме в межах антропосфери всіма правдами і неправдами ми спостерігаємо постійне і експонентне за характером накопичення обсягу питомої інформації, де вона розподіляється і фіксується в уже згадуваних інтелектуальних чинниках, таких як наука, філософія, мистецтво, релігія, сукупно утворюючи структуру артефактів культуросфери.

Але всі інтелектуальні чинники як накопичувачі інформації мають свої обмеження і недолугості. І головне — вони не «покривають» все поле наявної інформації. Чимала доля її перепадає на магію, ментальну сферу, вегетативну, фізіологічну та інші складові, що є трансляторами інформації до загального інформаційного простору. Проте операбельна зона нашої свідомості має одну неочінену властивість — здатність відносно вільного маніпулювання набутою інформацією в межах «своїх володінь». Що в свою чергу робить можливим осягти сутність моменту «тепер»⁴, розширюючи уявно його «внутрішній простір» до прийнятних задля усвідомлення його сутності «розмірів». Тобто ми маємо здатність розуму осягти внутрішній простір моменту «тепер» бодай в межах свідомості. Усвідомлення потреби в цьому людство відчуло і збагнуло порівняно недавно, десь в другій половині ХХ століття, коли остаточно з'ясувало стохастичну природу тих процесів, котрі в «просторі минулого» постають як процеси лінійно визначені. Тобто, **невизначеність в акті переходу в минуле постає як цілковита визначеність**. Ми почали не від «краю» минулого бачити Світ, а з моменту «тепер», що стоїть перед ним. Це був колосальний прорив у принципах підходів до світосприйняття. Завдячуючи розумові і пам'яті, ми спромоглися здійснити розгортання моменту «тепер», невлучимого в реальному світі, в просторі нашої свідомості до достатніх для його спостереження «розмірів», і відразу опинились в незвичному для нас, парадоксальному світі. Відразу відкрилося неозоре поле всіх можливих шляхів, напрямків і перспектив, якими міг би піти Світ у власному розвитку, серед яких «мав шанс на здійсненність» лише один, той котрий відбувся. Але ж були й інші, яким цього «не судилося». Незворотний плін часу унеможливив їх. Все виявилось просто — у часі будь-що має лише один єдиний шанс на здійснення. Наприклад, у моменті «тепер» електрон має лише «одну спробу» переходу між квантовими рівнями. В цьому конкретному моменті на другу спробу просто не передбачено часу, потім — скільки йому завгодно, але то вже будуть інші моменти «тепер» що сукупно утворюють те, що ми сприймаємо як плін часу, того, що науковці назвали Стрілою часу, скерованого з минулого у майбутнє (в науковий обіг поняття стріли часу впровадив у 1927 році британський астроном Артур Еддінгтон). Але в кожному конкретному моменті «тепер» все розмаїття можливостей постає відкритим нашому розумові, щоб в наступному моменті постати новою структурою можливостей, зміненої однозначною здійсненністю — початком і передумовою минулого.

⁴ Котрий в об'єктивному світі є практично межа між минулим і майбутнім.

В моменті «тепер» випадковість є закономірністю, де в основу закономірності покладена випадковість, але у цієї «випадковості» цілком можлива своя «внутрішня», недосяжна для нас логіка, адже щось завадило саме цьому електрону перейти на інший квантовий рівень саме в цей момент «тепер». Можливо і майже напевне це має своє «логічне» пояснення, але на якомусь іншому рівні здійснення його буття, недосяжному для нашого розуму. Проте, оскільки електрон існує, то беззаперечно є причина його існування. Отак і все в цьому світі — воно існує не тому, що може існувати, а тому, що не може не існувати. А те, що ми не здатні осягти причини і передумови цього існування — то вже є наш власний клопіт.

Вже мільярди років Світ складається з полів та елементарних часток субстанції. Світло галактик у формі фотонів крізь мільярди років доходить незмінним до нас. Простір незмінний, плін часу незмінний, будова матерії незмінна, і незмінно вона існує у русі і ніяк інакше. І так само незмінно Світ постає перед нашою свідомістю раз у раз в єдиному моменті «тепер», постає увесь і відразу в «найнезручніший» для його розуміння момент. Ця нездолана «незручність» полягає в тому, що вже відкрите свідомості «поле можливості» актуальності одночасно набирає однозначної визначеності і постає минулим, осідаючи спогадами, зосередженими в свідомості і вже відокремленими від Світу. Так утворюються своєрідна «паралеельна реальність» нашої пам'яті.

Чому і як це відбувається — окреме питання, його ми торкнемося далі. А от питання про цю «аномальну» властивість нашого розуму є чи не найістотнішим у спробі з'ясування «внутрішньої механіки» культурогенезу, виявлення тих об'єктивних передумов, що і зробили його можливим. Саме завдячуючи пам'яті нам відкрито не лише сам факт буття світу, а ще й розгорнута у часі і просторі історія його буття. Ця історія буття Світу розкрита одночасно на всіх відкритих для сприйняття його рівнях — мегакосм, макрокосм і мікрокосм... При тому ми не маємо здатності «зазирнути» за межі мегакосму і «зануритися» в безодні, приховані за мікрокосмом. Нічого напевне про них ми не знаємо, і чи спроможемося на те знання колись, невідомо. Тому, очевидно, що світоглядна «ойкумена» обмежується для нас у масштабах безкінечності саме ними. В межах відкритої нам частки цієї світоглядної «ойкумени» відразу впадає в око складний симбіоз співбуття визначеностей і невизначеностей, процесів конструктивних і деструктивних, явищ логічних і алогічних, випадкових і закономірних. Все це розмаїття відкритих нам феноменів якимось незбагненим чином «тримається купи», взаємозумовлюється і протистоїть одне одному, і при тому сукупно утворює неповторну динаміку розгортання буття Світу, яку через себе і уособлює одночасно на всіх рівнях існування Світу.

Древні це ясно усвідомлювали і відразу поділили світ на хаос — безладдя і космос — гармонійність. Цим вони неймовірно спростили для себе задачу осмислення Світу, так само, як і адекватність його бачення. Але одночасно поділ рушійних потенцій цілісного Всесвіту на хаос і космос зробив практично неможливим адекватне його розуміння. Бо насправді не існує на нашому макрорівні в його «чистому вигляді» ані космосу, ані хаосу, а натомість існує неймовірно складний процес їх співдії і співбуття. Єдине, чому він підпорядкований, так це напрямку плину часу. Але і тут все виявилось дещо складніше. Справа в тім, що «класична стріла часу» скерована в нашій уяві з минулого у майбутнє. Так от, це — не факт, бо майбутнього просто не існує. Натомість існує очевидна його неминучість, фактично обмежена

моментом «тепер», оскільки Світ у нашому його сприйнятті це ще й відкрита нам історія його минулого буття. Але яка може бути історія того, що ще не здійснилося? Це — нонсенс. Втім, майбутнє ми здатні сфантазувати в просторі нашої свідомості, але це вже — поза межами компетенції науки. Це сфера уявного, бажаного чи не бажаного але об'єктивно не існуючого того, що лише ще має бути — майбутнього.

Щоб унаочнити все вищесказане, уявімо собі, що ми сидимо у вагоні потягу і споглядаємо у вікно все, що пропливає повз нас, але ми не знаємо, що відкриється нам у наступну мить, бо глуха стіна вагону попереду надійно від нас це приховує. Ми не здатні бачити крізь стіни. Тому вся питома інформація, яку ми фіксуємо, обмежується цією стіною і тому фактично ми знаємо лише те, повз що ми вже проїхали. І так триває доти, доки ми не з'ясуємо, що у голові потягу є «особлива» точка, кабіна машиніста, котра і є та точка «тепер», в якій відкривається перспектива того, що попереду. Те саме відкрите нам неозоре поле можливих напрямків подальшого руху вперед, котре раз у раз змінюється. Тоді ми з моменту «тепер» сприймаємо інформацію не про те «повз що ми вже проїхали», а про те, як і куди ми рухаємося «тут і зараз». Але тут на заваді постає вже те, що не залежить від «точки зору» з кабіни водія потягу, а саме — кулястість Землі, обрїй, що постає іншою, вже нездоланною в системі «потяг», перешкодою. Але з голови потяга ми в якийсь момент бачимо, що колії розділяються на дві гілки, і тут постає питання, якою з них наш потяг поїде далі, який обере напрямок руху, а який залишиться «нездійсненим». Це так звана точка біфуркації (роздвоєння) можливих шляхів руху, котрі визначають маршрут руху потягу. Сидячи у вагоні, ми цих можливих траєкторій руху можемо не помітити, і навіть не підозрювати, що їх пройшли. І лише в момент «тепер» (кабіні потягу) ми виявляємо це поле можливих шляхів, але одночасно виявляємо і інше — а саме те, що не все «залежить» від самого потягу. Він може зменшувати і збільшувати швидкість, зупинитися, але траєкторію його руху визначає не він, а диспетчерська служба залізниці, тобто щось, від потягу незалежне⁵. І в реальному бутті світу питання про існування подібної «диспетчерської служби», котра б направляла і коригувала розгортання буття Світу, дотепер нез'ясовано⁶. Але з'ясовано інше — припустимість її можливості і її доречність. І коли з'ясується, що в природі її немає, то за даних обставин варто її створити, і тоді стає зрозумілою правомірність і навіть мета культурогенезу — окультурення Всесвіту в максимально можливих для цього межах. Але тоді стає очевидним і те, що культурогенез антропосфери є лише однією зі складових цього грандіозного процесу. Саме культурогенез антропосфери ми розглянемо в подальшому. Але перед тим доречно бодай в найзагальніших рисах визначитись в питанні стосовно того, що являє собою культурогенез як природне явище в масштабах усього Всесвіту. Належить збагнути, «окремим випадком» чого виступає наша земна культурогенність...

⁵ До речі, саме це прагнення дізнатися про те, «що хоче» диспетчерська служба, є не що інше, як намагання провидців і пророків передбачити долю майбутнього. Наскільки це ефективно — питання відкрите...

⁶ Навіть невідоме місце його розташування, коли звісно, він існує. Не виключено, що це надмега-вимір чи гіпермікрорівень, недосяжні для нас за визначенням. Хоча більш вірогідним (!) видається, що це універсальний алгоритм розгортання буття Світу, в якому плин часу є однією з його складових, у той час як інші чинники нам ще лише належить з'ясувати. (Див. «Око бурі»).

ГЕНЕЗА КУЛЬТУРИ І БІОСФЕРА ЗЕМЛІ

Еволюція — це факт, а не теорія.

Карл Саган

Напевно, варто розпочати з твердження дещо несподіваного — людина не покладала на меті створення ані антропосфери, ані культури в її межах. Натомість, вона перебувала в загальному потоці планетарних культурогенних процесів геосфери як цілком органічна їх складова. Процеси трансформацій польових структур і речовини, внаслідок їх здатності здійснювати самоускладнення власної внутрішньої організації, стали передумовою культуротворення як природного явища. Поряд з іншими проявами культурогенності геосфери процеси самоструктурування і самоускладнення субстанції відбувалися також і як культурогенні процеси антропосфери. Це, так звані, негентропійні процеси, але про них ми поговоримо далі.

Лише на певному етапі розвитку виду Homo Sapiens його представниками було усвідомлено, що створивши середовище свого існування, вже його, створене і існуюче, стало можливим визначити як культурне середовище, чи просто культуру. Значно пізніше (з виникненням перших протодержав), в межах людської культури стала можливою і цивілізація як один з «варіантів» розвитку культури. Саме з моменту виникнення цивілізації відбулося своєрідне розгалуження шляхів і рівнів здійснення культурогенезу в антропосфері, тому культура до виникнення цивілізації і культура в межах цивілізації не одне й те саме. Вони активно співіснують в культурогенезі, сукупно утворюючи феномен культури антропосфери. Але ***слід ясно усвідомлювати, що культурогенез не обмежується антропосферою, являючи собою передусім специфічне природне явище, один з можливих проявів співдії ентропійних і негентропійних процесів в природі, що далеко виходить у власних витоках за межі антропосфери.***

Тому видається доцільним розглянути передумови виникнення культурогенезу не лише як суспільного, але і більш широко — як природного феномену. Варто з'ясувати, які природні механізми і яким чином зумовили можливість виникнення та здійснення культурогенезу шляхом складних фізико-хімічних перетворень субстанції в Універсумі.

Давні греки у своїх космогонічних уявленнях у підвалини світоутворення поклали «несотворенний» хаос (гр. середнього роду, буквально — провалля, порожнина, зіяння), який шляхом виникнення з нього першосутностей — богів та титанів — перетворився у Світ, котрий боги облаштували для людей, створивши космос — певну гармонійну цілісність, «ідеально» прилаштовану для нашого існування. Саме греки доби античності визначили як «магістральний» напрямок сприйняття та осмислення витоків світоутворення від безладності хаосу — до гармонійності космосу, в якому і мислили власне перебування.

Стародавні греки, що жили біля скелястих берегів моря, іменували «хаосом» прибережні шторми, котрі змішували воду, землю і повітря, руйнували кораблі і розтирвали на водяний, брудний пил дрібні рибальські поселення. В подальшому слово «хаос» стало означати безладну похмуру стихію, в якій руйнування і створення суть одне й те саме.

Поступово слово втратило урочистість і ним стали називати будь-який безлад. Тому, коли в XVI столітті голландський алхімік Ян ван

Гельмнт заходився описувати летючі субстанції, він назвав їх «хаосом». В його вимові воно звучало як «газ».

Хаос
ИГ. № 24 2008. С.13

Абсолютний, або «ідеальний» хаос неможливо не те що досліджувати, а навіть просто уявити. Це цілковито незбагненна категорія в нашому інтелектуальному просторі. Найпервинніша. У хаосі немає (за визначенням) ні простору, ні часу, ні польових структур, ні речовини. І одночасно — все це в ньому міститься. Парадокс — але в ньому немає навіть безладдя. Вірніше, воно є, але немає того, до чого його можна протиставити та визначити саме як безладдя. Немає точки відліку. Тобто безальтернативне безладдя — то і є хаос. Натомість те, що ми годні собі уявити як хаос — це вже не абсолютний, ідеальний хаос, а, образно кажучи, хаос «хворий» на логос. Хаос в просторі космосу. Локалізований простором і часом хаос. Ми сприймаємо хаотичність саме як хаотичність лише за умови наявності її протилежності — космічності, адже за цих умов хаос вже локалізований космосом, але, разом з тим, безладний в межах своєї локалізації. Той самий броунівський рух часток. Ми лише сприймаємо його як хаотичний відносно будь чого не хаотичного, а по суті він є похідним від руху молекул, який в свою чергу залежить від енергії їм властивої. Знов-таки, ми броунівський рух часток спостерігаємо через його розгортання у часі з минулого у майбутнє.

Зоряне небо — не хаотичне, не безсистемне, просто логіка небес — не «наша» логіка. Тому те, що для нас — безлад, то є не обов'язково безлад, а, натомість, гармонія на недосяжному для нашого розуміння рівні. Вірогідно, саме «бездоганний» хаос міститься і існує в точках сингулярності колапсуючих об'єктів. Відповідно структура проявів космічності якимось чином компенсується структурою проявів хаотичності в межах Універсуму, оскільки у Всесвіті хаос — то лише залишки абсолютного першохаосу.

Доволі прості уявлення про напрямок розвитку Світу від безладдя до гармонії практично до другої половини XX століття цілком задовольняли допитливість пересічних мешканців планети. М'яві наукові дискусії відносно підвалин світобудови зводились до і понині нез'ясованих остаточно питань: «Звідки виник хаос?» (користуючись термінами еллінів), «Що було до хаосу?» і «Що буде після космосу?». Новітні космогонічні теорії та гіпотези про Великий Вибух, сингулярність та таке інше просто були новими назвами для старих проблем. Так тривало доти, доки дослідники нарешті не з'ясували, що питання стосовно підвалин космогонії вони ставили дещо в іншій площині і ставили не цілком коректно. Образно кажучи, перед тим як з'ясувати, які поввишки гноми, варто визначитись у питанні, а чи є вони взагалі, і якщо їх немає, то що є натомість.

Вчені почали з'ясувати для себе природу хаосу, як локалізованої і структурованої протилежності космосу, тобто існуючої в його межах невизначеності. Але, оскільки дана невизначеність і локалізована і структурована, то вона вже не

здатна бути цілковитою, «ідеальною» невизначеністю; оскільки існування хаосу здійснюється у часі та просторі, то він не може не мати минулого і майбутнього, так само, як і не займати цілком визначеного місця у світобудові. Проста відповідь, що майбутнє хаосу — космос, вже не задовольняла науковців, тому що космос — остаточний і вичерпний порядок, стан цілковитої гармонії, котрий не передбачає і не потребує подальшого розвитку та вдосконалення.

Адже цілком очевидно що, якщо в хаосі міститься вся та енергія, яку він витрачає на створення з себе космосу, то у космосу цієї енергії просто не може бути. Натомість, якщо вона в ньому є — то це ще не остаточний космос, а лише не цілком реалізований хаос. Таким чином слід визнати, що наш Світ фактично існує між двома космогонічними крайнощами: хаосом — початком і космосом — завершенням. Але, якщо хаосу притаманна цілковита невизначеність (що являє одну з його сутнісних ознак), то космос, натомість, має усвідомлюватися як остаточна і абсолютна визначеність. Хаос і космос вочевидь співіснують в структурі світобудови як індетермінізм (стан ідеального хаосу) та детермінізм (стан ідеального космосу), взаємозумовлюючись один одним — як два принципи здійснення буття, що відповідно складають їх підвалини. Європейська наукова парадигма фактично до ХХ ст. ґрунтувалась на ідеях цілковитого детермінізму основ світобудови і, практично, не досліджувала, і не аналізувала хаос — індетермінізм. Далі ми покажемо, що індетермінізм в даному випадку є не що інше, як нелінійний детермінізм. Але спочатку в науковців була свята віра у можливість однозначного, вичерпного і остаточного знання про все суще в Світі. Проте вже при вивченні і дослідженні законів, за якими існує мікросвіт Вернером Гейзенбергом було введено так званий «принцип невизначеності».

Принцип невизначеності в квантовій механіці.

Цей принцип вперше сформулював видатний німецький фізик Вернер Гейзенберг (1901 — 1976) у вигляді співвідношення невизначеностей для визначення сполучених величин у квантовій механіці, котрий зараз зазвичай називають принципом невизначеності. Сутність його полягає зазвичай в наступному: якщо ми прагнемо визначити одну зі сполучених величин в квантово-механічному описові, наприклад, координати x , то значення другої величини, а саме швидкості, чи, скоріш, імпульсу $P = mv$, не можна визначити з такою самою точністю. Інакше висловлюючись, чим більш точно визначається одна зі сполучених величин, тим з меншою точністю визначається інша величина. Це співвідношення неточностей, або принцип невизначеності висловлюється наступною формулою: $\Delta x \Delta p = h$. Де x означає координату, p — імпульс, h — постійну Планка, а Δ — природження величини.

Таким чином, принцип невизначеності постулює: неможливо одночасно з однаковою точністю визначити і положення і імпульс мікрочастинки. Множина їх неточності не повинна перевищувати постійну Планка. На

практиці, звісно, неточність вимірювань буває значно більшою, ніж той мінімум, котрий передумовлює принцип невизначеності, але мова йде про принциповий бік справи. Межі, котрі покладаються цим принципом, не можуть бути подолані шляхом вдосконалення засобів вимірювання. Тому принцип невизначеності, принаймні у наш час, вважається фундаментальним положенням квантової механіки і неявно фігурує в ній у всіх міркуваннях. Теоретично не виключена можливість відхилення цього принципу і, відповідно, змінення пов'язаних з ним законів квантової механіки, але на даний час він вважається загальноприйнятним.

З принципу невизначеності безпосередньо виходить, що цілком допомогою якого можна з високою точністю визначити положення мікрочастинки, але в такому випадку її імпульс буде визначено не точно. Навпаки, якщо імпульс буде визначено з можливим ступенем точності, тоді її положення стане відомим недостатньо точно.

Рузавин Г.И. «Концепции современного естествознания». Стр. 87 — 88

Даний принцип проголошував неможливість цілковитого уникнення невизначеності при дослідженні фізичних процесів на квантовому рівні.

Саме під час дослідження підвалин світобудови на квантовому рівні було виявлено і усвідомлено обмеженість сфери застосування законів фізики, якими оперували науковці в межах класичної механіки та термодинаміки. Вони виводили закони фізики, виходячи з неіснуючих фактично в природі «ідеальних» умов здійснення фізичних процесів. Ці «ідеальні» закони не враховували фактично наявних сил тертя, опору середовища, викривлення простору, статистичної природи законів термодинаміки та чимало іншого. Виходячи з подібних узагальнень, наукова картина Світу поставала надто спрощеною, щоб бути адекватною відносно наявних реалій буття. В реальних дослідах виникало безліч не врахованих складових, здавалося б, елементарних фізичних процесів, котрі сукупно неабияк впливали на відмінність між теоретичними розрахунками і даними спостережень. Так, наприклад, виходячи з власних теоретичних засад, «класична» фізична наука не мала підстав щодо «наукового обґрунтування» припустимості такого очевидно існуючого в природі явища, як життя. Навпаки, виходячи з своїх законів вона вельми переконливо доводила зворотне, а саме — його неможливість. Більш за те, за даними підрахунків науковців виходило, що для випадкового (!) утворення бодай однієї молекули ДНК потрібен термін, що перевищував термін існування Всесвіту (12 млрд. років). Виходило щось доволі безглузде — життя самим фактом своєї наявності спростовувало правомірність класичної фізичної парадигми. Але феномен життя був, і він потребував не лише констатації факту його наявності, а ще і його дослідження, вивчення та осмислення.

Виходячи з усього вищезазначеного, для нас є суттєвим фактично існуючий поділ наук на два кардинально відмінні одне від одного принципи, покладені в їх підвалини — науки фізичні і науки біологічні. Науки фізичні вивчають світ неживої субстанції, а біологічні — субстанцію в стані життя. Зовсім не виключене їх синтетичне поєднання, як, наприклад, біохімія, чи біофізика, проте сам механізм переходу зі стану неживої субстанції в стан живої речовини і дотепер вичерпно не досліджено. А нас цікавить саме феномен життя — природного явища, що є підвалиною і передумовою можливості існування культури у найзагальнішому її вияві — як реалізації співдії ентропійних та негентропійних процесів геосфери Землі.

Можливість існування життя на планеті передусім засвідчується самим фактом його наявності і науково не обґрунтовується, являючи собою емпіричний факт. При тому найбільшою незбагненністю в сутності життя є ті механізми, дотепер остаточно не з'ясовані, які дозволяють речовині з більш простих структур утворювати все більш і більш складні. Незрозумілим при цьому лишається головне — які чинники змушують матеріальні об'єкти самоускладнюватися, з неорганічної речовини утворювати речовину органічну, а далі — живу? Більш природним і логічно обґрунтованим видається зворотній процес, а саме процес, скерований на спрощення внутрішньої організації будь-яких матеріальних структур, максимального вирівнювання різності енергетичних потенціалів в субстанції, що утворює Всесвіт. Видається очевидним, що випроменивши всю свою колосальну енергію, зорі врешті решт згаснуть; найвищі гори під дією води та вітру стануть рівниною; планети, втра-

тивши швидкість обертання, впадуть на Сонце — всі ці процеси спрямовані на вирівнювання будь-яких енергетичних потенціалів. Світ, скерований до досягнення цілковитої інфляції всієї наявної в ньому енергії. Цей, на щастя, віддалений і гіпотетичний стан Всесвіту науковці визначили як теплову смерть Всесвіту. Тоді до будь-якої дії в ньому не стане енергії, щоб її здійснити, оскільки будь-яка дія неможлива без енерговитрат. Все розмаїття фізичних перетворень в природі обумовлюється перетіканнями одна в одну і трансформаціями всіх наявних видів енергії (їх науковці нараховують понад 15 — від електромагнітної, гравітаційної до теплової та ін.).

Помітивши, що всі види енергії перетворюються в теплову енергію, котра, передаючись від більш теплих до більш холодних об'єктів врешті рещт розпорозується в оточуючому середовищі, переходячи поступово в світовий простір у формі інфрачервоного випромінення, науковці одночасно виявили і «тінь» енергії — ентропію — міру ступеня цього незворотного розпорозення.

Тоді ж було помічено, що чим більш розпорозується, деградує енергія, тим більш зростає ентропія⁷. Оскільки всі реальні фізичні процеси супроводжуються тертям і теплообміном, ентропія завжди зростає (за умов відсутності отримання додаткової енергії ззовні). Саме це призвело декотрих науковців до думки, що врешті рещт вся енергія Всесвіту рівномірно розподілиться між всіма тілами, існуючими в ньому.

Далі виявлені на сьогодні фізичні закони «не спрацьовують», не відповідаючи на доволі просте запитання: «Якщо Всесвіт вічний, то чому в ньому досі існує не розпорозена енергія?». Адаже вічність мала досить часу, щоб «теплова смерть Всесвіту» вже відбулася. Натомість, логічним видається припущення, що існує якийсь природний механізм, завдячуючи якому у відповідності до другого закону термодинаміки у відкритій системі енергія здатна не лише розпорозуватися, але й концентруватися, а ентропія відповідно — зменшуватися. Адаже і тепер на Землі протікає природний процес концентрації енергії та зменшення ентропії — процес фотосинтезу, при якому розпорозена енергія сонячних променів перетворюється в концентровану хімічну енергію зеленої маси рослин. В організмах найвище упорядкованих на Землі систем — тварин і людей — в процесі споживання та засвоєння їжі відбувається подальше зменшення ентропії в їх організмах.

Світ являє собою гармонійне, взаємообумовлене співбуття процесів умовно-конструктивних і умовно-деструктивних. Таким чином, **живу субстанцію ми розглядаємо як відкриту негентропійно-ентропійну енергетичну структуру, яка в процесі свого існування постійно трансформується**. Вона не лише існує, а й постійно змінює свою внутрішню структуру внаслідок взаємодії з оточуючим середовищем, не лише з біологічним, а й, з так званим, абіогенним субстратом речовини, тобто речовини, яка не зазнала впливу живих організмів, а трансформувалася і набула змін виключно завдяки діяльності геологічних фізико-хімічних факторів — таких як тектонічні зрушення, виверження вулканів, ерозія ґрунтів, вплив інших небіологічних чинників.

⁷ Енергія і ентропія — слова грецького походження. «Ен» означає «в» або «вміст», «ерг» — корінь слова «робота», а «тропе» — «перетворення». Таким чином енергія є вміст роботи, а ентропія — «вміст перетворення».

Саме в період трансформацій геологічних структур нашої планети цілком природно була утворена межа між біологічною та небіологічною формами застосування і задіяності енергії, її використання. Сукупність факторів, що спричинили до цього, певно ніколи остаточно науково визначена не буде, хоча один чи декілька з можливих «сценаріїв» виникнення живої речовини науковцями і буде відтворено в лабораторних дослідженнях.

«Візьмемо знайомий приклад — воду (H_2O). Радіуси зв'язків водню і кисню дорівнюють відповідно 0,30 та 0,66 Å, і відстань $H - O$ дорівнює 0,96 Å. Великим досягненням науки було виявлення того факту, що в молекулі води два атоми водню знаходяться не на одній лінії з атомом кисню, а складають з ним кут у $104^\circ 31'$.

Ця величина має визначальне значення для розуміння властивостей води, багато з яких знаходяться у залежності саме від геометричних особливостей. Ось один приклад, цікавий для біологів. Вода, подібно майже до всього іншого скорочується при охолодженні впритул до температури $4^\circ C$. Нижче цієї температури, однак, вода розширюється, так, що при 0° , коли вона замерзає, її щільність нижче, ніж у рідкій воді. Тому лід плаває. Якби лід не плавав, усі води Землі, ймовірно, замерзли б багато років тому, за винятком поверхневих вод, лишилися би в такому стані назавжди. Мало шансів, що життя могло б виникнути за таких умов, або, одного разу виникнувши, довго б існувало. Ця незвичайна обставина тому, ймовірно, являє собою важливий фактор, що допускає існування життя на Землі. Вода має цю властивість, тому, що її геометрія полегшує утворення зв'язків типу водневих містків, що об'єднують всі молекули замерзлої води, і утримуючи їх у відкритому, жорсткому стані, при якому вони упаковані більш вільно, ніж у рідкій воді.

Живі клітини складаються з молекул. Їх детальна анатомія, їх відношення з іншими клітинами, хід більшості реакцій, що відбуваються в них — все значною мірою залежить від форми складових молекул. Численні ключові процеси в живих клітинах визначаються здатністю специфічних молекул знаходитися у точній відповідності одна до одної, а ця здатність цілковито залежить від молекулярної форми.

Найбільш характерні атоми живих організмів мають певні переваги у цьому відношенні. Дев'яносто дев'ять відсотків частин живих організмів складають усього чотири з дев'яносто двох існуючих природних елементів: вуглець, водень, кисень та азот. Одна з особливих властивостей вуглецю, кисню та азоту полягає в тому, що радіуси їх зв'язків, і відповідно внутрішньоатомні відстані в молекулах майже рівні, так само як і кути між зв'язками. В результаті цього ланцюги, утворені цими атомами, мають майже однакову геометрію,

незалежно від того, чи складаються вони цілковито з вуглецю, чи останній будь-яким чином перемішаний з атомами кисню та азоту. Два таких ланцюги можуть бути у відповідності один до одного за будь-якої послідовності складаючих їх атомів, і за будь-яких знов виникаючих змін у їх складі.

Деякі крупні молекули живих організмів, так звані макромолекули мають особливо складну анатомію. Так, наприклад, нуклеїнові кислоти, що являють собою довгі ланцюги чотирьох різних нуклеотидів набувають характерної спіральної форми або форми гвинтів. Дезоксірибонуклеїнова кислота (ДНК), що є речовиною генів, має характерну форму правообертової подвійної спіралі, в якій два ланцюги нуклеїнової кислоти утворюють спіральні сходи, сходинки котрої побудовані з компліментарних пар нуклеотидів. Така будова генів. В свою чергу, одна з головних функцій генів — створення специфічних молекул другого типу, білків, побудованих довгими ланцюгами, що являють собою різні послідовності двадцяти неоднакових, з'єднаних одна з одною амінокислот. Білки набувають характерної форми спіралі, на цей раз одинарної і дуже щільно скрученої.

Поступово в цій складній області багато що стало прояснюватися і переді мною виникло питання, котре, якщо ви вибачите мені вельми умовне формулювання, можна висловити так: «Хто закручує спіралі?» Незабаром відповідь було знайдено: «Спіралі закручуються самі». Найстабільнішим і, відповідно, найвірогіднішим станом для молекул нуклеїнової кислоти або білку, а також для їх штучних аналогів — бути щільно укладеним в характерну геометричну форму.

Це приводить нас до меж біологічної структури, оскільки ці гігантські молекули, а також і деякі молекули значно менших розмірів, наприклад, фосфоліпіди, мають надзвичайно сильну тенденцію утворювати структури ще більш високого порядку, настільки складно організовані об'єднання, що про них інколи важко говорити інакше як про структури живої клітини. Чудовим прикладом може слугувати колаген. Це основний білок хряща, щільний, напівпрозорий з характерною консистенцією, він добре відомий кожному, складаючи найменш ласу частину телятини чи

курчати. В хрящеві, як можна побачити в електронний мікроскоп, колаген має форму тонких фібрил, що мають красиву періодичну структуру. На світлинах, зроблених з електронного мікроскопу, колаген можливо розпізнати відразу. Його структура робить значний внесок в анатомію вищих організмів. В фібрилах колагену ми маємо справу не з однією єдиною молекулою, а з об'єднанням значної їх кількості, правильно орієнтованих відносно одна одної і розташованих, як у кристалі. Дуже цікаво, що можна розчинити колаген, зробивши таким чином його структуру цілком безладною, і потім вельми простими засобами виділити його з розчину. Коли колаген знову прийде в свій специфічний квазікристалічний стан, то його навряд чи відрізниш, окрім як під електронним мікроскопом, від колагену, що знаходиться в з'єднувальних тканинах живого організму.

Є й інші подібні приклади, іноді в них мова йде про молекули досить скромних розмірів. Таким є порівняно невеликий фосфоліпід, що має назву лецитин. Достатньо добренько збовтати його у воді, щоб він прийняв форму красивих мембран, що є на-

справді подвійними і котрі навіть за допомогою електронного мікроскопу важко відрізнити від мембран в живих клітинах.

Поява розміру і форми, перехід від невизначеності до все більш наростаючого і визначеного ладу в матеріальній організації — в цьому полягає одна з сутностей історичного розвитку Всесвіту. Морфологія — це нитка, що безперервно товщає. І яка проходить через усю ієрархію рангів організації матерії. І справа не в тому, що Всесвіт має тенденцію до порядку, якраз навпаки, вона проявляє якнайсильнішу тенденцію до безладу, проголошену Другим Законом термодинаміки. Однак в могутньому потоці, скерованому у напрямку зростаючої непорядкованості і, по суті справи, за силою, що рухає цей потік, забезпечуються умови збереження певної, малої долі порядку і навіть певного збільшення цієї долі. Тут немає порушення Другого Закону. Ця маленька область порядку утворює ледь помітний вир в загальному плінні до безладдя і за неї заплачено багато разів і надмірно».

«Детермінізм, індивідуальність
і проблема свободи воли».

Дж. Уолд, професор
Гарвардського університета США.
Наука и Жизнь. 1967 г. № 1. С. 78-79

А тут варто звернути увагу на один суттєвий для нас наслідок виникнення життя, завдячуючи якому стало можливим якісно інше, не лише виключно лінійне (фізико-хімічне), а й нелінійне використання енергії складноорганізованою субстанцією (живою речовиною) — ми її визначимо як **негентропійність** — **негативний по відношенню до ентропії процес, основною ознакою якого є процес утворення з простих елементів структур незрівнянно більш складних**. З цього розпочалась, як влучно визначив Тейяр де Шарден — експансія життя, внаслідок чого до геосфери додалась і почала активно з нею взаємодіяти біосфера Землі. Якісну відмінність біогенних процесів від абіогенних глибоко дослідив і проаналізував у своїх працях наш геніальний співвітчизник, перший президент Української академії наук — Володимир Іванович Вернадський і ціла плеяда вітчизняних дослідників, чії праці є неоціненним внеском у скарбницю світової культури.

Перед тим як простежити і викласти бодай у загальних рисах основні положення їх вчення про живу речовину слід звернути увагу на те, що в контексті дослідження культуротворення, тепер вже на якісно іншому рівні, ми знов-таки досліджуємо ті самі негентропійні, конструктивні процеси, на яких базується життєдіяльність біологічних об'єктів. Це дає нам підстави розглядати існування культури в контексті загальнопланетних біологічних процесів, як органічної їх складової. **Культурогенез виступає як етап і невід'ємна складова біогенезу**.

Відомий вчений Вільям Рос Ешбі сказав: «В будь-якій ізольованій системі неминуче набувають розвитку власні форми життя і розуму». Ймовірно, він мав на увазі не абсолютно ізольовану, а лише певним чином локалізовану систему, якою і є наша планета. Саме зовні на неї падає у вигляді випромінювання сонячна енер-

гія, надлишок якої віддзеркалюється від земної поверхні і скеровується у простір Всесвіту, (що вже має підстави розглядатись як система з заданими ритмами — добовим та річним) та наявною на планеті силою тяжіння, завдячуючи якій стала можливою земна атмосфера. Сила тяжіння, котра, не даючи газам змогу покинути планету, утворювала вже не космічні, а суто земні умови на її поверхні. Без атмосфери, що виникла, напевне, як наслідок вулканічної діяльності та випаровувань рідини, наша Земля мала би вигляд, який зараз ми спостерігаємо на поверхні Місяця, де сила тяжіння слабша і неспроможна утримати газову оболонку.

Таким чином, **можливо виділити три визначальні фактори, що зумовили саме такий перебіг процесу виникнення життя на Землі — це Сонце, як постійне джерело енергії, сила земного тяжіння, що дала змогу виникненню атмосфери та природні земні ритми, зумовлені її рухом довкола Сонця.** На Землі утворився і набув чинності, якісно відмінний від неживого, субстрат живої речовини, що у собі реалізував і розвинув якісно інший принцип взаємодії з зовнішньою енергією — він почав її використовувати і акумулювати (нафта, вугілля) за принципами, відмінними від фізико-хімічних процесів в інертній речовині. Біологічний субстрат, котрий науковці визначають як динамічну речовину, є можливим лише за умови наявності властивого йому постійного і безперервного руху як внутрішнього, так і зовнішнього. Наприклад, якщо порівняти 1 грам граніту, існуючого без змін як завгодно довго, із 1 грамом живої речовини, котра за той самий термін проробила колосальну роботу, щоб лишитися у стані живої речовини.

Академік Борис Борисович Полипов (1887 — 1952) звернув увагу ще на одну особливість живої речовини: «Кількість маси живої речовини відповідно даного моменту, не може дати уявлення про ту грандіозну кількість її, котра проводила свою роботу впродовж усього часу існування організмів». По сутності, маса біогенної речовини метабіосфери — це інтеграл маси живої речовини Землі за геологічним часом, в той час як маса неживої, абіогенної

речовини земного походження являє собою постійну величину в геологічній історії. 1г архейського граніту і зараз залишається 1г цієї речовини, а та сама маса живої речовини, залишаючись 1г, впродовж мільярдів років існувала шляхом зміни поколінь і увесь цей час здійснювала геологічну роботу.

А.В.Лапо. «Следы былых биосфер» стр. 42

Світовий океан з прадавніх часів приймав у свій склад кальцій і інші мінерали, що вимивались з гірських порід стічними водами, але практично з початку Кайнозойської ери (66 мільйонів років тому) свій склад не змінив. Це відбулося завдяки активній діяльності його біомаси, котра саме цей надлишок використовувала і використовує понині на утворення власних кістяків, луски, панцирів та інше.

Земна атмосфера за теперішнім її хімічним складом взагалі має підстави розглядатись як породження біохімічної діяльності рослинної оболонки планети, котра, як ми вчили у школі, «під час харчування поглинає вуглекислий газ, а виділяє кисень», хоча більш правильно вбачати склад атмосфери Землі обумовленим не вивільненням кисню рослинами, а зв'язуванням вуглецю біоречовиною планети. Проте, завдячуючи саме фотосинтезу, як механізму перетворення неорганічних хімічних сполук в органічні, в рослинному царстві біосфери стає можливим ланцюг подальших хімічно-біологічних перетворень, тобто рослинна біомаса слугує їжею для тварин і птахів...

Як визначив В. Вернадський: «Біосфера може розглядатися як складова земної кори, що зайнята трансформаторами, які переводять космічне випромінювання в дієву земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову, тощо» (В.И. Вернадский. Соч. т. 5 с. 14).

Саме Вернадський показав, що в загальнопланетарному масштабі провідним фактором перетворення обличчя Землі є життя. Склад газової оболонки нашої планети цілком регулюється життям, а інше — щільно обумовлюється життєдіяльністю її складових. Особливість біосистем полягає не лише в прискоренні хімічних реакцій — де реакції за межами організмів взагалі не відбуваються за даних температур і тиску. Так жири та вуглеводи окислюються в організмі при температурі близько 37°C, а за його межами для їх окислення необхідне нагрівання до 450-500°C. Це означає, що в живих організмах набувають ваги якісь особливі каталізатори (речовини, котрі прискорюють перебіг хімічних процесів). Такі білкові каталізатори, що дійсно виробляються в протоплазмі (вмісті рослинних і тваринних клітин), були виявлені в живих організмах й отримали назву ферментів, провідна роль яких останнім часом виявляється дослідниками все більш виразно.

Назвати і пізнати явище природи є не одне й те саме. Найточніші формулювання та характеристики не вичерпують проблеми розуміння феномену життя. Глибокий і ясний розум В.І. Вернадського ясно це розуміє: «Як міг утворитися цей своєрідний механізм земної кори, яким охоплено життя речовини біосфери, безперервно діючий упродовж сотень мільйонів років геологічного часу — ми не знаємо. Це є загадка так само, як загадкою є в загальній схемі наших знань й саме життя».

„Говорячи про розвиток біосфери, необхідно враховувати принцип Реді (Італійський природознавець і лікар Франческо Реді (1626-1698), встановлений ще в XVII ст. — «Omne vivum ex vivo» (все живе походить від живого). В.І. Вернадський відзначає, що цей принцип не має абсолютного значення. Це лише емпіричне узагальнення, що ґрунтується на нашому знанні сучасних фізико-хімічних умов. Колись, у минулому (а, можливо, і в майбутньому) при наявності фізико-хімічних явищ, що не враховуються в наш час, принцип Реді міг бути порушений. Вернадський проводить аналогію між принципом Реді і законом незмінності кількості речовини, котрий проголошує: речовина незмінна в своїй масі, не зни-

кає і не виникає знов в межах фізико-хімічних явищ, нам відомих. Це реальне емпіричне узагальнення постійно перевірялось дослідним шляхом. Закон лишився незмінним і після відкриття радіоактивності в рамках звичайних хімічних та геохімічних процесів. Так само і принцип Реді не вказує на неможливість самочинного виникнення життя (абіогенезу), він лише визначає межі та умови, в межах яких абіогенезу немає. Самочинне виникнення життя — згідно принципу Реді — в біосфері немає і не було за часів, коли життя вже існувало, одного разу виникнувши.

И.А. Резинов
«Великие катастрофы в истории Земли». Изд.
«Наука». Москва, 1980 г. С. 27

Але прояви життя ми легше впізнаємо ніж пізнаємо. **Нам феномен життя відкритий через його очевидність, а не через його зрозумілість.** Сам механізм життєутворення науково ані з'ясовано, ані змодельовано. Невідомим лишається те, як «запускається», «приводиться в дію» цей процес. Зрозуміло, що завдяки енергії сонячного випромінювання, але в чому полягає не філософський, а фізичний сенс життя — питання і дотепер відкриті. Разом з тим є очевидною його неабияка енерговитратність, скерована на підтримання «живої речовини» в стані життя. Надлишкова, але дозована енергія Сонця якимось чином «запускає» в дію процес

самоструктурування речовини, неможливий за інших обставин. В умовах Землі починають діяти процеси життєтворення, як хімічні і біохімічні реакції у вкрай вузьких межах фізичних параметрів. Виходить, що саме в цих межах, утворених випадково, життя є закономірне і незнищенне, за умови незмінності фізико-хімічних параметрів, в яких воно виникло. Геосфера раз у раз повертається до життєтворення.

«Вернадський першим почав досліджувати життя як цілісність, як геологічно своєрідну живу субстанцію (речовину), що мала характеризуватися вагою, хімічним складом, енергією та геохімічною активністю. Вернадський підкреслював, що за геологічну історію організми, вочевидь, опанували нові області планети, пристосувалися до різноманітних природних умов, беручи участь в їх трансформації (видозміні). Одним з проявів геологічної активності живої речовини є швидкість розмноження організмів. Вона має коливання в широких межах і за ідеальних умов (відсутніх в природі) досягає швидкості звуку. Бактерія холери, наприклад, здатна (теоретично) за тридцять годин вкрити суцільною плівкою всю поверхню планети. Крихітна інфузорія тувелька здатна за п'ять років виробити масу протоплазми, що за обсягом в десять тисяч разів перевищує нашу планету. Одноклітинна водяна рослина діатомея за вісім днів здатна утворити масу матерії, що за обсягом дорівнює об'ємові Землі, а протягом наступного дня подвоїти цю масу.

Швидкість передачі життя, геохімічну активність живої речовини, відображену в її здатності до розмноження, Вернадський виразив формулою $2n\Delta = Nn$, де n — кількість днів від початку розмноження, Δ — показник прогресії,

що для одноклітинних відповідає кількості поколінь за добу, Nn — кількість організмів через n днів.

Ідеальна геохімічна активність неспроможна реалізуватися передусім через обмеженість плацдарму життя, заповненого живою речовиною з певною щільністю, а також потоку сонячних променів, що досягають земної поверхні (адже геохімічна енергія живої речовини є змінена (трансформована) сонячна енергія).

За підрахунками Вернадського, одноментно на Землі існує близько 1020 — 1021 грамів живої речовини, котра вічно руйнується і створюється — головним чином, не зростанням, а розмноженням. Покоління утворюються в проміжках часу від десятків хвилин до сотень років. Ними оновлюється речовина, охоплена життям. Та, що знаходиться кожної хвилини в наявності складає нікчемну долю утвореного за рік, оскільки колосальна кількість її утворюється і руйнується навіть протягом доби. Перед нами динамічна рівновага. Вона підтримується кількістю речовини, яку важко усвідомити думкою».

Р. Баландин, Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие.

Стр. 82-83, М. Знание, 1979г

В надрах біосфери, як невід'ємна її складова, надзвичайно стрімко, в порівнянні з фізико-хімічними процесами в геосфері, виникла і набула розвитку ноосфера — сфера розуму (нус від лат. — розум). Вернадський першим почав розглядати цілісно всю сукупність людської діяльності саме як феномен не лише біосфери, а і ноосфери. Зокрема, він говорив: «Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. В ній вперше людина виступає найбільшою геологічною силою. Вона здатна і повинна перебудовувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудовувати докорінним чином в порівнянні з тим, що було раніш» (Вернадський В.И. Начало и вечность жизни. — М. — С. 184)

Зараз ми, як біологічний вид *Homo Sapiens*, надзвичайно агресивно і цілеспрямовано стверджуємося на планеті, виступаючи як активна перетворююча і трансформуюча сила, втручаючись активно і наполегливо у численні біологічні і геологічні планетарні процеси, при чому те втручання є переважно негативним, і слід це ясно собі усвідомлювати. Забруднення середовища, винищення рослинного і тваринного оточення, втручання в природний ландшафт, застосування недосконалих технологій, та багато чого іншого свідчать про недосконалість

людського розуму, котрий все те усвідомлюючи, продовжує рухатись у тому самому напрямкові. Як хтось сумно зауважив: «Нам не варто чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили». Гіпертрофований розум і невміння ним користуватися є видовою особливістю людини. Але саме їй судилося проявити у собі і через себе якісно інший рівень еволюційного розвитку живої речовини — специфічну організацію розумової діяльності, прилаштування до негентропійної складової діяльності біогенних сил планети, утворення культурного середовища, яке можливо визначити як антропосферу — сферу культурної діяльності людини.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що виходячи з наукових досліджень і філософських розмірковувань, шлях від геосфери і біосфери до виникнення і функціонування ноосфери є цілком закономірним. Даний процес здійснюється еволюційно, невід'ємною ознакою його наразі є процес руху живої речовини у напрямку її постійного ускладнення. За цих обставин є неабиякою логічною помилкою вважати людину вищою, остаточною метою всіх еволюційних процесів. Ми — етап, а не остаточний підсумок еволюційної діяльності негентропійних процесів у структурі Всесвіту. Але в ноосфері набрали чинності вже не лише виключно біологічно-історичні, а й суспільно-історичні процеси, що є якісно іншими — культурогенними і суто людськими за своєю природою.

Іншою ознакою ноосферної діяльності є розвиток і трансформації розуму людини, та такого (що не має аналогів в світі тварин) явища, як рефлексуюча свідомість, внутрішній світ людини, формування категорій етики та естетики, інтелекту та цілого ряду інших, не існуючих в розгорнутому вигляді категорій в межах суто біологічних, що сукупно здатні наблизити нас до відповіді на запитання, свого часу поставлене Володимиром Вернадським: «Думка не є форма енергії. Яким чином вона здатна змінювати матеріальні процеси? Питання це досі науково не вирішене» (див «Точка відліку», стор. 427).

Вид *homo sapiens* вже три мільйони років здійснює сходження до якісно інших рівнів генези живої речовини, похідною і наслідком яких є виникнення і буття реальності за межею матеріальних і виключно матеріальних рівнів свого проявлення. Стають актуальними якісно нові взаємини у співбутті біосфери та ноосфери, що здійснюються задіюванням неможливих поза межами людського розуму таких властивих йому феноменів як уява, рефлексія, пам'ять, усвідомлення, про що маємо докладно говорити при аналізі феномену культури в антропосфері.

Підсумовуючи сказане, варто зауважити, що найглибший, первинний рівень культурогенності ми вбачаємо властивим для будь яких негентропійних процесів. **Найважчим при цьому виявляється визначити, на якому етапі фізико-хімічні негентропійні процеси вже можливо розглядати як культуротворчі.** Тут, напевне, ніколи не буде прокладено однозначний поділ на чітке «до» і «після», якщо не визначитись зі структурою рівнів, чи шаблів, на яких ми маємо досліджувати культуру не як цілісність, а як сукупність складаючих передумов можливості здійснення її генези. Оскільки явище культури — і те, що ми називаємо і визначаємо як культуру не є беззаперечно тотожними і практично ніколи не тотожні. В подальшому ми спробуємо з'ясувати і визначити можливі рівні дослідження феномену культури. Втім, по-перше, відразу з'ясуємо і визначимося в тому, що ос-

новною ознакою культурогенезу в біосфері є лінія розвитку біологічних об'єктів, скерована на ускладнення своєї внутрішньої організації і експансію її в оточуюче середовище, тобто на процес ускладнення як внутрішньої організації біологічних структур, так і зв'язків між ними. По-друге, належить прийняти як аксіому (гр. — гідне пошанування), положення про те, що немає культури (чи культур) недосконалих. Будь-яка культура знаходиться у відповідності до вимоги принципу її необхідної достатності, і тому культура біосфери, культура аборигенів Полінезії, культура Європи — є необхідні і достатні за фактично наявних умов їх виникнення та існування. Всі вони є проявами культурогенезу. Виходячи зі сказаного сумнівним є розподіл культур на розвинені і нерозвинені, примітивні і складні. Вони всі досконалі і єдино можливі, але кожна на своєму визначеному рівні. Якби були можливі інші — вони б неодмінно були, а коли їх немає, то й бути не повинно.

Подальший розгляд феномену культури ми обмежимо рамками антропосфери — сфери людської діяльності і простежимо логіку виникнення і трансформацій культури, створеної видом *Homo Sapiens* на планеті Земля.

КОСМІЧНИЙ КАЛЕНДАР

Що ще ти бачиш
У п'ятні бездонній літ минулих

В. Шекспір. Буря.

Наш світ дуже старий, а людство дуже молоді. Тривалість важливих подій життя вимірюється роками або ще меншими термінами, вся тривалість нашого життя — десятиріччями, генеалогія родини — сторіччями, а вся відома історія людства — тисячоліттями. Але всьому цьому передували навіююча благоговійний трепет безодня часу, що простяглася в далеке минуле, про яке ми знаємо дуже мало: і тому, що не існує жодних писемних свідчень тих літ, і тому, що нам важко досягти самої величезності часового інтервалу, про який йде мова.

І попри це у нас є можливість датування подій досить віддаленого минулого. Геологічні дослідження та радіоактивний метод надають дані про археологічні, палеонтологічні та геологічні події, а астрофізична теорія дозволяє скласти уявлення про вік планет, зірок і всієї нашої галактики, а також оцінювати час, що минув після тієї надзвичайної події, яку ми називаємо Великий Вибух — вибух в якому була задіяна вся матерія і вся енергія світу. Великий Вибух міг бути початком нашого всесвіту або розривом у часі, коли загинула вся інформація про його ранню історію. Але, безумовно, це найбільш рання подія, від якої ми можемо вести відлік.

Я не знаю більш наочного способу зображення космічної хронології, ніж уявити собі п'ятнадцять мільярдів років життя Всесвіту (чи, в крайньому разі її теперішнього втілення після Великого Вибуху), спресованого в один єдиний рік. Тоді кожний мільярд років в історії Всесвіту буде припадати приблизно 24 години нашого космічного року, а одна секунда цього року виявиться рівнозначною до 475 істинних обертів Землі навколо Сонця. На таблицях I, II та III я подав цю космічну хронологію трьома різними способами: у вигляді переліку декотрих важливих до-грудневих дат, як календар грудня, і у формі докладного хронометражу пізнього вечора 31 грудня — кануну Нового космічного року. На цій шкалі всі події, вказані в наших підручниках історії, навіть в тих з них, в котрих робляться спроби показати далекі корені сьогодення, ущільнені до такого ступеня,

що змушує до посеkundного аналізу останніх миттєвостей космічного року. Але навіть в цьому випадку події, які ми звикли вважати вельми віддаленими, виявляються в наших таблицях поруч з сучасними. Щоб побудувати хронологію життя на Землі, слід було би зіткати килим з таким самим щільним розташуванням ниток, але тільки в нашому часовому періоді — скажімо в інтервалі між 10 годинами 02 хвилинами та 10 годинами 03 хвилинами 6 квітня чи 16 вересня. Але в нашому розпорядженні є докладні відомості лише про самий кінець космічного року.

Ця хронологія відповідає найостаннішим науковим даним. Але декотрі з них не дуже точні. Ніхто не здивується, якщо, наприклад, виявиться, що рослини завоювали Землю в ордовіку, а не в силурі, чи що кільчаті черви (слимаки) з'явилися в докембрійський період — раніш, ніж це було вказано в таблиці. Точно так само очевидним є, що в хронологію останніх десяти секунд космічного року неможливо було включити всі найважливіші події. Я сподіваюсь, мені вибачать відсутність прямої згадки про найважливіші віхи в мистецтві: музиці, літературі, чи про революції, які мають грандіозне значення для людства, що трапились в Америці, Франції, Росії, Китаї.

Подібні таблиці та календарі неминуче спрощують картину. Знічуєшся, коли бачиш, що Земля виділилась з зоряної матерії не раніш початку вересня, динозаври з'явилися напередодні різдва (католицького ВВ), квіти розквітли 28 грудня, а люди ведуть своє народження з 22 години 30 хвилин останнього передно-ворічного дня, а все, що відбулося з кінця середніх віків до теперішнього моменту займає менш ніж одну секунду. Але в межах прийнятних припущень перший космічний рік саме зараз наближається до кінця. Однак те, що трапилось на початку другого космічного року на землі та її околицях, дуже в значній мірі залежить від наукової мудрості та істинно людських якостей людей, що мешкають на нашій планеті.

Таблиця I

Дати подій до грудня

Великий Вибух	1 січня
Виникнення галактики чумацького шляху	1 травня
Виникнення Сонячної системи	9 вересня
Утворення планети Земля	14 вересня
Поява життя на Землі	25 вересня
Утворення найдавніших з відомих гір на Землі	2 жовтня
Час утворення найдавніших копалин (бактерій та синьо-зелених водоростів)	9 жовтня
Виникнення статевого розмноження (мікроорганізмів)	1 листопада
Найдревніші фотосинтезуючі рослини	12 листопада
Еукаріоти (перші клітини що містять ядра)	15 листопада

Таблиця II

Космічний календар
Грудень

Число	
1	Утворення кисневої атмосфери на Землі.
5	Інтенсивне виверження вулканів і утворення каналів на Марсі.
16	Перші черви.
17	Кінець докембрійського періоду. Палеозойська ера і початок кембрійського періоду. Виникнення безхребетних.
18	Перший океанічний планктон. Розквіт трилобітів.
19	Період ордовіку. Перші риби, перші хребетні.
20	Силур. Перші спорові рослини. Рослини починають завойовувати суходіл.
21	Початок девонського періоду. Перші комахи.
22	Каменевугільний період. Перші дерева. Перші рептилії.
23	Перші амфібії. Перші крилаті мухи.
24	Початок пермського періоду. Перші динозаври.
25	Кінець палеозойської ери. Початок мезозойської ери.
26	Тріасовий період. Перші ссавці.
27	Юрський період. Перші птахи.
28	Крейдяний період. Перші квіти. Вимирають динозаври.
29	Кінець мезозойської ери. Кайнозойська ера та початок третинного періоду. Перші кито-подібні. Перші примати.
30	Початок розвитку лобних частин кори головного мозку у приматів. Перші гомініди. Розквіт гігантських ссавців.
31	Кінець пліоценового періоду. Четвертичний (плейстоцен та голоцен) період. Перші люди.

31 грудня

Таблиця III

Поява проконсула і рамапітека — можливих предків мавпи та людини.	13.30.00
Перші люди	22.30.00
Широке застосування кам'яних знарядь.	23.00.00
Використання вогню пекінською людиною.	23.46.00
Початок останнього періоду зледеніння.	23.56.00
Заселення Австралії.	23.58.00
Розквіт печерного живопису в Європі.	23.59.00
Відкриття землеробства.	23.59.20
Цивілізація неоліту — перші міста.	23.59.35
Перші династії в Шумері, Еблі, Єгипті, розвиток астрономії.	23.59.50
Винайдення писемності держава Акад; Закони Хамурапі у Вавилоні. Середнє царство Єгипту.	23.59.52
Бронзова металургія. Мікенська культура. Троянська війна. Ольмекська культура; винайдення компасу.	23.59.53
Залізна металургія. Перша Асирійська імперія. Ізраїльське царство. Заснування Карфагену фінікійцями.	23.59.54
Династія Цинь у Китаї. Імперія Ашоки в Індії. Афіни часу Перікла. Народження Будди.	23.59.55
Евклідова геометрія, фізика Архімеда, астрономія Птолемея. Римська імперія. Народження Христа.	23.59.56
Введення нуля і запровадження десятичного числення в індійській арифметиці. Занепад Риму; мусульманські завоювання.	23.59.57
Цивілізація Майя; династія Сунів у Китаї. Візантійська імперія; монгольська навала, хрестові походи.	23.59.58
Доба відродження у Європі; мандри й географічні відкриття, зроблені європейцями і китайцями часів династії Мін. Введення дослідного методу в науку.	23.59.59
Широкий розвиток науки і техніки; поява всесвітньої культури, створення засобів, здатних знищити людський рід, перші кроки в освоєнні космосу та пошуки позаземного розуму.	Даний момент та перші секунди Нового року

Карл Саган — американський вчений, біолог за освітою, очолює лабораторію по вивченню планет, професор Астрономії і Космічних наук Корнельського університету. Відомий також як громадський діяч і публіцист, що виступає проти гонитви озброєнь та загрози атомного безумства. Переклад здійснено за виданням: Карл Саган, « Драконы Эдема. Рассуждение об эволюции человеческого разума». Издательство «Знание». Москва. 198

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

АЛХІМІЯ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА
Простір культурогенезу

АЛХІМІЯ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА

Алхімія — це наука, створена
за законами мистецтва...

(Визначення)

Всі бачили море. Бурхливе і спокійне, грізне і грайливе. Воно повсякчас різне: то темне і похмуре, то легке і привітне. Виблискує в променях сонця чи сяйві місяця, виграє баранцями хвиль, піниться і поринає за небосхил. У кожного воно своє, неповторне, особливе. Різне у кожному своєму порухові. Певно, поет про море сказав би краще. Але і він мав помилитися, описуючи його таким чином, оскільки то все — не море, а лише поверхня моря. А море, воно зовсім інше, воно є увесь світ своєї безодні, колиска життя, втілена таємниця... Те саме відбувається і при спогляданні «зовнішнього вигляду» феномену культури ...

Культура має і свій очевидний, поверхневий шар і важко усвідомлювані безодні, що приховуються за ним і складають його глибинну сутність. Саме тому, досліджуючи верхні, зримі прояви культуротворення, ми прирікаємо себе на борсання в тенетах сутнісного нерозуміння тих рушійних сил і процесів, що і є фактичними процесами культурогенезу. Вони — чи не найбільша таємниця, яку ми годні уявити і водночас, чи не найбільша незбагненність, творцями і заручниками якої є ми самі. І у зв'язку з цим, відразу виникає злива запитань — чому саме ми? Чому саме так? Чи можливо якимось інакше? Навіщо все це нам? В чому сенс всього цього? І взагалі — чи має культуротворення бодай якийсь сенс, напрямок, чи мету? Питання, питання, питання...

Свого часу американський письменник Курт Воннегут сказав фразу, котру можна визначити як Закон Воннегута: «Що би не винаходили вчені, у них все одно виходить зброя». Якщо її перефразувати, то можна сказати: «Що б не створювало людство, воно все одно створює культуру». І це дійсно так...

Але є два принципових зауваження щодо останнього вислову. По-перше, що означає «створює»? Очевидно, що в основі створення набуває чинності трансформація, видозмінення чогось уже існуючого за якимись іншими, незадіяними до того принципами. Творення за сутністю своєю є процес аномальний, евристичний у будь-якому своєму прояві. Передусім, він в межах існуючого створює щось принципово відмінне від даного — свідомо і усвідомлювано змінюване середовище, прилаштоване до потреб і біологічних особливостей певного складового біосфери. В даному випадку — представників виду *Homo Sapiens*. По-друге — створюючи середовище для власного існування, людство створює те, що більш коректно слід визначити як другу природу, котру вже потім, створену і існуючу, воно визначає як культуру. Тобто, ***те, що post factum ми сприймаємо і мислимо як культуротворення, фактично є спосіб існування Людини Розумної на планеті Земля*** і нічого

понад це. Іншими словами, людина не поклала собі на меті створення культури, а натомість винайшла і задіяла унікальну, лише їй притаманну сукупність принципів біологічного виживання в оточенні інших представників біо- та геосфери, що дало їй змогу не лише вижити, але й ствердитись на Землі, створити та локалізувати в межах біосфери антропосферу – сферу життєдіяльності людини.

Саме процеси культуротворення у межах антропосфери становлять поле дослідження культурознавства, але не лише вони. До сфери культурознавства належить долучити також дослідження тих процесів і явищ, що обумовили формування і передували виникненню антропосфери. Це культурогенні негентропійні процеси, більшою мірою очевидні ніж зрозумілі, наявні не лише в антропосфері, а й взагалі у природі і скеровані на ускладнення внутрішньої організації субстанції (ми їх розглянемо далі). Крім того, до сфери дослідження культурознавства підпадають також інтелектуальна діяльність людини, її духовна сфера та всі, без винятку, прояви і втілення процесів людської життєдіяльності.

Ми, людство, біологічно приречені творити культуру, рухаючись навмання, занурюючись в невідоме і саме через постійне перебування на межі невідомого не цілком послідовно усвідомлюючи, що саме ми створюємо. Відповідь, що ми створюємо культуру є надто загальною, щоб бути вичерпною і остаточною. Існує безліч визначень терміну «культура», проте пошуки тривають...

Кожен дослідник вважає за доцільне дати таке визначення культури, яке є достатнім і можливим на його погляд. Такі, надані різними дослідниками в різний час визначення культури, сукупно дійсно уособлюють певні характерні складові даного феномену і дозволяють, бодай у загальних рисах, визначитись з поняттям культури; але майже всі вони – визначення, що віддзеркалюють певні грані, аспекти якогось незбагненого, неозорого, важко усвідомлюваного цілого, котре має назву «КУЛЬТУРА» з великих літер і, одночасно, являє собою сукупність безлічі складових з цією таки ж назвою «культура», але вже з малих літер і в незліченній кількості. Тут і культура народів і культура мови, культура творчості і культура побуту, культура мислення і так без ліку. Кожна з цих «маленьких» культур являє одну з незліченої кількості граней, що всі разом утворюють, образно кажучи, «діамант Культури» з великої літери.

Виходячи зі сказаного, видається правомірним виокремити принаймні два рівні, на яких можливе осмислення терміну «культура». Вони щільно взаємообумовлені і являють собою певну феноменальну неподільність.

Культуру можливо розглядати з позиції стану до-культурного, тобто з'ясовувати причини і фактори, наявні у Світі, що врешті спричинили утворення культури. Поруч з тим, можливо розглядати культуру як «самодостатність» і досягати культуру через дослідження сукупності утворюючих її феноменів.

Оскільки термін КУЛЬТУРА (з великих літер) – один з найбільш загальних і всеосяжних, що робить визначення в його межах складаючих його «культур» відносно простим і послідовно-логічним, натомість, саму КУЛЬТУРУ як цілісне природне явище, визначити виявляється досить складно. Для прикладу наведемо визначення культури, подане у підручнику «Теорія та історія світової та вітчизняної культури» – К., Либідь. – 1992 р. – с.9. Там сказано: «У самому широкому плані культуру розуміють як протилежність природи, сукупність результатів людської діяльності», тобто культура визначається шляхом протиставлення «натури» і «культури».

Але як можливо протиставити культуру «натурі», в межах якої і завдяки якій вона, власне, й виникла? Та й людина, як творець культури, є невід'ємною органічною складовою тієї ж «натурі». Натомість тут наявний надскладний симбіоз їх співбуття. Очевидно, що про «протилежність природи» не може бути й мови. Дане визначення набуває відносно коректного вигляду за такої редакції: «У самому широкому плані культуру розуміють як сукупність результатів людської діяльності».

Втім і тут не все «слава Богу», оскільки обмежити культуру «сукупністю результатів людської діяльності» означає не що інше, як видати «поверхню моря» за все море (див. поч. розділу).

Більш виважене визначення терміну «культура» ми знаходимо в філософському енциклопедичному словнику: «Культура (від лат. *Cultura* — утворення, виховання, розвиток, пошанування) — специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної праці, в системі соціальних норм та закладів, в духовних цінностях, в сукупності відносин людей до природи, людських взаємовідносин та відношення людини до самої себе». У визначенні культури фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від суто біологічних форм життя, так і якісна самобутність, своєрідність історично-конкретних форм цієї життєдіяльності на різних етапах суспільного розвитку і в рамках визначених епох, суспільно-економічних формацій, етнічних та національних спільнот (культура античності, Індії, Китаю, Майя). Культуру також характеризують особливості поведінки, свідомості та діяльності людей в конкретних сферах суспільного життя (культура праці, художня культура, культура мислення, політична культура).

У культурі фіксується як спосіб життєдіяльності окремої особистості, соціальної групи, так і всього суспільства в цілому (ФЭС, М. «Советская энциклопедия», 1983. — С.292).

Не виключено, що у межах філософського бачення культури даного визначення достатньо. Втім в структурі культурознавства воно видається не цілком вичерпним і, так би мовити, «заантропізованим». Переважна більшість ознак і проявів культури у наведеному уривку стосується не культури, а її «особливого випадку» — цивілізації. Тому видається доцільним з'ясувати, що є цивілізація як складова культури. Дозволимо собі ще одну цитату: «Цивілізація (від лат. *Civilis* — громадянський, державний) 1) синонім культури. В марксистській літературі використовується також для означення матеріальної культури. 2) Рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури (антична цивілізація). 3) Ступінь суспільного розвитку, що слідує за варварством (Л.Морган, Ф.Енгельс) [ФЭС, с.765].

Якщо не зважати на те, що перше певним чином суперечить другому, то загалом можливо з'ясувати, що цивілізація — це один з можливих шляхів становлення культури. З чого робимо висновок, що культура — поняття і категорія, ширша за поняття цивілізації.

Вірогідно, що певні складові субстанції біосфери внаслідок власної діяльності зробили можливими передумови проявів культурогенезу. В свою чергу культурогенез призвів до виникнення культури. Культура набула фактичної здійсненності

в межах антропосфери і вже в межах антропосфери стало можливим розгалуження на культуру взагалі і культуру в межах цивілізації. Тому культура — жодним чином не є синонімом цивілізації і включає останню як один з поміж інших можливих шляхів культуроморфної самоорганізації суспільства, а саме — його функціонування у стані стабільних суспільних утворень. Цивілізації — сфера дослідження класичного, чи, так би мовити, традиційного культурознавства, вона є найбільш ґрунтовно і всебічно досліджена, структурована і визначена. Окрім того, це сфера прикладного культурознавства та культурології. Між культурознавством і культурологією існує принципова відмінність. У той час, коли культурознавство ґрунтується переважно на основі феноменологічного дослідження, то культурологія, натомість, — на основі наукової традиції світорозуміння.

Зупинимось на цьому докладніше. Передусім, зауважимо, що не всі без винятку форми і втілення набутків і наслідків культуротворення підпадають під визначення науковості. Такі, фактично суцї в сфері культурознавства феномени культури, як релігія, магія, містика, навіть, до певної міри, мистецтво, настїльки сутнісно відмінні від науки, що є неабиякою проблемою їх вичерпне і адекватне наукове дослідження і пізнання. Воно а ргіогі знаходиться за межами наукової методології і тому все, що тут здатна дослідити наука — це сам факт їх наявності. Але якраз саме це і не потребує ні дослідження ні доведення. Так, наприклад, містика в межах наукової раціональності — суцїльна нісенітниця, що наука легко і цїлком переконливо доводить і обґрунтовує, але містика від того не зникає — вона іншїсть інтелектуальних рефлексій і водночас — альтернативна світоглядна цїлісність, котра існує в культурному просторі поза межами науковості і ґрунтується на якісно відмінних від наукових принципах.

Люди магії сприймають магію інакше, ніж її сприймають люди науки. Першї існують бодай і в примарно-їлюзорному, але в її внутрішньому просторі зі своїми критеріями адекватності, реальності, причинно-наслідковими зв'язками. Те, що з погляду науки є відвертим безглуздом, у внутрішньому просторі магії складає її глибинну сокровенну сутність. Людина науки, занурюючись в глибинну структуру магії, і водночас залишаючись на ґрунті науковому, просто не здатна сприйняти і осягти її очима і свідомістю людини магії, котра в свою чергу сприймає світ науки як неймовірно спрощену, примітивно-механістичну спробу осягнення Світу і буття у Світі. Повнота і органічна цїлісність магїчного світосприйняття не йде ні в які порівняння зі світом фрагментарних, суперечливих знань, якими опїкується наука, знань, що утворюють сферу її інтелектуальних прїоритетів.

Світ магії існує так само, як, існує світ релігії, світ мистецтва, що також не є складовими науки. Звісно, наука може їх досліджувати — систематизувати, структурувати, подїляти на періоди, співставляти і аналізувати їх складові та чинники. Але все це — погляд, так би мовити, «ззовні» і він — очевидно-обмежений. Щоб осягти сутнісно світ мистецтва, треба вже бути в межах, в сфері мистецтва, але саме бути, існувати за законами мистецтва, «дихати його повітрям». Так само — зовнішній погляд на релігію і буття в релігії принципово відмінні. А от саме феноменологічний підхід до утворюючих культуру всіх без винятку її складових видається більш цїлісним і синтетичним і дозволяє неупереджено дослідити той надскладний інтелектуальний субстрат, що сукупно і утворює сферу буття КУЛЬТУРИ.

У сфері культурознавства не повинно бути пріоритету наукового чи філософського бачення перед магічним чи мистецьким, оскільки останні не гірші і не кращі — вони інші. В цьому полягає і перевага, і складність саме феноменологічного підходу до культури в структурі культурознавства. Але феноменологічний підхід має і свої обмеження і вади, найістотнішою з яких є неможливість узагальнень — це прерогатива і основа методології культурології, а не культурознавства.

Саме культурологія дає змогу системного, структурного і врешті науково-філософського осмислення динаміки буття культури. Тому будь які намагання узагальнень в сфері культурознавства є узагальнення культурологічні, і водночас — весь той масив феноменів культури, який розглядається в культурознавстві є підґрунтям культурологічних узагальнень. Таким чином при співставленні культурознавства і культурології не може йти мови про їх протиставлення, а лише про відмінність їх цілеспрямувань і цілепокладань, що лише в синтезі створюють можливість розуміння культури.

Як ми вже говорили, існують два рівні, два шляхи дослідження культури, а саме, — культури як певної феноменальної цілісності, або культури як сукупності складових, що її утворюють.⁸

Для початку видається доцільним розглянути КУЛЬТУРУ як певний «варіант» генези фізичної реальності, тобто з'ясувати природу об'єктивних процесів, що сукупно призвели до її утворення, оскільки сам факт наявності культури засвідчує наявність зазначених передумов. Простіше кажучи — оскільки спочатку культури не було, то що посприяло до її утворення?

Три незбагненності супроводжують людство продовж його інтелектуального буття: 1) Як утворився Всесвіт? 2) Як в ньому утворилося життя? 3) Як утворився розум? Ми не годні зараз дати бодай якусь відповідь на ці питання. Але впадає в око, що їх об'єднує слово «творення». А основою творення виступають чинники, що скеровують природній процес внутрішньої організації субстанції на оптимізацію. Сучасна наука порівняно знедавна (60-ті — 80-ті рр. XX ст.) почала активно їх досліджувати і аналізувати (див. додаток «Що таке синергетика?», с.458).

Врешті науковці дійшли висновку, що сутність фізичних перетворень, покладених в основу ускладнення внутрішньої організації субстанції є не що інше, як надскладна взаємозумовлена сукупність процесів деструктивних і конструктивних, що повсякчас здійснюється в межах динаміки буття нашого Всесвіту. Водночас було відкрито неминучість їх співвідношення у відповідності до фундаментального закону Світу — закону незнищенності енергії, що набув назви першого закону термодинаміки і формулюється так: **Енергія (E) Світу – const., або – кількість енергії Світу постійна.**

Водночас був сформульований і другий закон термодинаміки, який проголошує, що ентропія Світу незворотно зростає.

Але, що таке ентропія? Якнайпростіше, **ентропія – це процес незворотного розпорошення всієї наявної енергії Всесвіту по всьому його просторі у вигляді теплового (інфрачервоного) випромінювання.** З огляду на безкінечність Всесвіту він має

⁸ Феномен — явище. Тому світ феноменів культури є не що інше, як світ явищ культури. Феномен не потребує ані доведення, ані спростування — він об'єктивно суцільно існує в світу культури.

нарешті охолонуть і стабілізуватися в стані непорушності, оскільки у Всесвіту не стане здоров'я всю ту розпорошену енергію знов зібрати до купи. У межах класичної термодинаміки це виглядає як вирок перспективі буття Світу, що, на думку дослідників, холодний і нецікавий прирікається скніти у непорушності і мороці нескінченно довго. Та не довго сумували науковці, оскільки досить швидко утледіли поруч з ентропійними (деструктивними) процесами процеси зворотного спрямування, так звані негентропійні (конструктивні) процеси, скеровані на самоускладнення Світу. А тут — інша напасть. Питання про те, «що і як змушує речовину здійснювати процес самоускладнення?», стало наразі предметом наукового дослідження. Спроба його розв'язання призвела до усвідомлення потреби іншого бачення підвалин фізичної науки і стала передумовою створення нової наукової парадигми, яка поєднала деструктивне і конструктивне в сукупний принцип динаміки їх співбуття. В цьому напрямку здійснено перші кроки і що буде з усього того — ще невідомо.⁹

Виходячи зі сказаного розглянемо негентропію — аномальний процес енергетичних перетворень в речовині, що призводить до самоускладнення її внутрішньої організації і полягає в основі можливості виникнення і розвитку у Всесвіті життя.

Сам факт наявності життя не потребує ані доведення, ані обґрунтування. Але тут істотно інше — виходячи з сучасних світоглядних ідей ми змушені увесь термін буття Всесвіту розглядати від самого початку як процес історичний, нелінійний, варіативно-ймовірнісний в своїх підвалинах. Адже, щоб перебувати в стані динаміки буття, Світ постійно і незворотно витрачає на це енергію, що робить кожну мить його існування унікальною і неповторною. Цим зумовлюється правомірність екстраполяції історичної методології дослідження на поле фізичних перетворень. Історія вийшла за межі біологічних в суспільно-економічні трансформації, що було зумовлено усвідомленням унікальності кожної миті буття Всесвіту. Адже лише в межах такого куцого та швидкоплинного людського життя численні явища у Всесвіті сприймаються як незмінні. Попри те, що сузір'я й дійшли від прадавніх народів під тими самими назвами, але зорі тим не менше прудко рухаються межами Всесвіту. Астрономи також знають, що Земля повільно, але незворотно наближається до Сонця і врешті (у далекому майбутньому) має впасти на нього, в той час як Місяць так само невпинно, але вкрай повільно віддаляється від Землі і також колись покине її і порине у космічні мандри.

Саме незворотність будь яких динамічних перетворень космосу і засвідчує їх історичність у Всесвіті. До цього призводить анізотропність плинину часу, в якому ніщо не повертається «на крути своя». Адже, щоби Світ перебував у стані динаміки буття, він задля того постійно і незворотно витрачає енергію — тому і термін перебування Світу в стані динаміки буття кінцевий і обмежений у часі¹⁰, що і складає фізичну суть уведеної науковцями термодинамічної стріла часу.

⁹ Певну плутанину в це питання привніс існуючий поділ явищ (феноменів) на ідеальні і матеріальні. Але всі вони — реальні, фактично існуючі. Так, фактично реально існуючим є наші сни, фантазії, мрії, але їх матеріальність є вкрай сумнівною. І водночас цілком матеріальна каравела «Санта-Марія», попри очевидну матеріальність не існує, поглинута минулим часом, що не дає нам підстав піддавати сумніву її матеріальність в акті її існування.

¹⁰ Мусимо застерегти, що викладена схема теорії нерівновісної термодинаміки подана не в спрощеному, а в спрIMITизованому вигляді. В спрощеному див. додатки «Енергія і Ентропія» та «Синергетика».

Таким чином, виходячи з сучасних світоглядних реалій, вся фантазмагорія світотворення просякнута історизмом. А це, в свою чергу, ставить перед нами питання: «Яку точку ми маємо взяти як точку відліку початку процесу культуротворення?».

Наприклад, не надто переймаючись, за початок процесу культуротворення слідом за древніми інтелектуалами ми можемо покласти момент «створення Світу», оскільки в потенції вже тоді в структурі енергетичних перетворень матерії Світу були закладені культуротворчі процеси. Водночас, є небезпідставним взяти за точку відліку момент утворення життя, або початок антропогенезу, чи навіть генези антропосфери і виникнення цивілізацій, зрештою — початок утворення техносфери в межах антропосфери. Тут ми вільні у власному виборі. Але звернімо увагу на інше, а саме на те, що в основі всіх цих «можливих» точок відліку є процес утворення все більш і більш складно організованих структур, тобто в основі будь-яких проявів культурогенезу покладається негентропійність. Це дає підстави, принаймні в межах антропосфери, визначити, що **культура є похідна процесів творення другої природи людиною і є реалізацією потенцій негентропійних процесів і структур першої та другої природи у їх взаємозумовленості**.

Більш розгорнуто дане визначення формулюється так: **«Культура – сукупність процесів і наслідків процесів творення і локалізації людиною другої природи в межах першої природи. Визначається наявністю поруч з ентропійними негентропійних принципів фізичних перетворень в підвалинах зазначених процесів культуротворення»**. Попри певну незвичність, наведене визначення культури є найбільш загальним, виходячи з «над-культурного» її бачення і розуміння. Це, так би мовити, погляд на культуру «ззовні» (Інші визначення культури — це визначення, що характеризують культуру зсередини, виходячи з констатації факту її наявності).

Тому розглянемо наведене визначення більш детально.

Передусім, що означає «сукупність наслідків процесів творення»? Це належить розуміти як констатацію наявності процесів людської життєдіяльності, скерованих на прилаштування природного середовища до створення специфічно-людської інфраструктури принципів існування в межах геосфери та біосфери Землі. Дану інфраструктуру утворюють, уособлюють і наповнюють собою «плоди людської матеріально-практичної та духовної діяльності» — помешкання, знаряддя праці, зброя, одяг, мистецтво, релігія — увесь той неозорий субстрат артефактів, котрі сукупно надають людині можливість перебувати в стані певної динамічної рівноваги з середовищем, що її оточує. Прагнення людини до облаштування сфери власного існування і водночас здійснення цього прагнення складає процес динаміки творення, а артефакти, як наслідок специфічно-людської діяльності є набуток культуротворення. Відстежуючи динаміку трансформацій та накопичення їх обсягу, ми складаємо уявлення про динаміку та напрямки культурогенезу антропосфери.

Тепер розглянемо, що означає «локалізація другої природи людиною в межах першої природи»? Чому саме локалізація, а не виокремлення, чи відокремлення? Вочевидь тому, що нам, «дітям Землі», просто нікуди відокремлюватися. Адже наша біологічна, тваринна природа спонукає жити за законами, властивими

всьому живому. Ми спроможні і то лише до певної міри, локалізувати наше існування у геобіосфері Землі шляхом утворення специфічно людських умов, що набувають чинності виключно в культуросфері. Цей процес «виходу з тваринного царства» і є не що інше, як локалізація людської життєдіяльності в межах утвореного нею самою культурного середовища, котре надає змогу існування виду *Homo Sapiens* на планеті Земля. Локалізація культури антропосферою і визначається наявністю поруч з ентропійними (деструктивними) негентропійних (конструктивних) процесів, що покладають в основу трансформацій доквілля у структурі динаміки культурогенезу, врешті — перебування людства в стані культуротворення, локалізованого антропосферою.

Культурознавство, як і історія, досліджує і вивчає єдиний з незліченної кількості можливих сценаріїв розгортання буття — той, що фактично здійснився, не переймаючись тією незліченною сумою варіативно-ймовірнісних процесів, що, поставши минулим, набрали статусу однозначної визначеності. Напевне, не варто в межах нашого викладення ґрунтовно обстежувати та з'ясовувати рушійні механізми культурогенного та історичного процесів, оскільки то вкрай складна і неоднозначна справа адекватного розуміння минулого в умовах сучасності. Це царина професійної діяльності істориків, культурознавців, археологів, етнографів. І роботи їм — непочатий край.

Вивчаючи і досліджуючи процес життєдіяльності виду *Homo Sapiens*, ми рідко замислюємось над тим, що певну (і досить значну) суму відкриттів людство приречене зробити: видобути вогонь, створити знаряддя праці, створити житло, одяг, винайти мову і писемність, вивчити доквілля, властивості рослин, мінералів, створити засоби пересування, приручити тварин. Більше того, йдучи шляхом створення другої природи, воно не здатне всього цього оминати, не спроможне уникнути певної сукупності «неминучих» відкриттів.

Хто і коли винайшов колесо? Краще запитати інакше — скільки разів людство його відкривало? Напевне, незлічену кількість разів. Колесо — це своєрідне відкриття-символ, так само, як і видобування вогню — що також робить сумнівним припущення про одноразовість його відкриття.

Все, що людина здатна відкрити, вона, врешті, мусить відкрити — від створення власної оселі до трансформацій підвалини світобудови. Шлях людини до відкриттів — складний і трагічний шлях проб і помилок, шлях навмання, коли відкриття сприймаються істинно як дар богів, а не як винагорода за тернистий шлях шукань.

Ціле стадо биків, за переказом, пожертвував богам славетний Піфагор за те, що відкрив закон, за яким сума квадратів катетів дорівнює квадрату гіпотенузи. Зараз це знає кожен школяр...

...Запис про зв'язок електрики і магнетизму в робочому щоденнику досліджень Майкла Фарадея знаходиться за номером 16041. Саме таку кількість дослідів здійснив цей геніальний фізик, щоб з'ясувати факт його наявності — це 20 років дослідження — ціна відкриття Фарадея.

Копернік, Ньютон, Менделєєв, Ампер, Майкельсон, Максвелл, Резерфорд — неможливо всіх згадати, хто здійснював експансію розуму в невідоме. Вони відкривали людству те, що вже було в природі, але ще не було в сфері культурогенезу.

Так, в природі був і закон руху планет і закон періодичності хімічних елементів і закони електромагнетизму, але не було головного — знання людини про їх існування. Дуже повільно людство пізнавало і одночасно навчалося пізнавати структуру принципів, за якими природа існує. Людина навчалася ставити запитання і відшукувати відповіді. Але чи не найістотнішим відкриттям людини стало відкриття можливості відстороненого її сприйняття, сприйняття природи як чогось окремого від себе. Саме з цього моменту¹¹ став можливим діалог людини і природи. Людина пододала певний рубіж у процесі культуротворення і тим назавжди визначила шлях свого буття в біосфері — шлях інтелектуального осягнення світу. У науці — це базовий рівень пізнання. Виявлення і осмислення явищ та процесів, що здійснюються безпосередньо у природі. Найбільш парадоксальний рівень¹², рівень на якому відбувається ВІДКРИТТЯ того, що вже існує у природі, тобто те, що рано чи пізно приречене врешті бути відкритим людиною, і долученим до сфери вже пізаного.

Другий рівень інтелектуального осягнення Світу ми визначимо як ВИНАХОДИ. Так, наприклад, людина відкрила вогонь та його властивості і поруч з тим винайшла суму способів його видобування та застосовування. Вона винайшла одяг, зброю. Врешті вона винайшла принципи здійснення культуротворення. На цьому шляху відбулося винайдення принципів здійснення суспільного буття, засобів комунікації, засобів переміщення у просторі, накопичення і збереження інформації. Характерною ознакою винаходів є їх «суто людська природа». В позаантропному Універсумі немає місця для винаходів, в них просто немає жодної потреби ніде крім сфери людської життєдіяльності. Природа лише містить в собі передумови, ідеї, можливості трансформацій, неактуальних поза сферою інтелектуальної діяльності людства. Тому не з відкриттів, а саме з винаходів починається культуротворення. Наприклад, людина, відкривши можливість власного існування в біосфері шляхом її прилаштування до своїх потреб, винайшла суму способів і методів трансформації довкілля, і керуючись ними, СТВОРИЛА другу природу. Що дає підстави саме СТВОРЕННЯ розглядати як третій, поряд з винаходами та відкриттями, рівень освоєння і осягнення Світу людиною.

Надзвичайно складний, суперечливий, варіативно-ймовірнісний в основі свій процес духовно-практичного освоєння Світу людством саме і здійснюється через відкриття, винаходи і створення, що покладаються у підмурок культурогенезу в межах антропосфери. Постійна і активна напруга інтелекту незліченної кількості поколінь представників виду *Homo Sapiens* визначила вектор розвитку культури, обумовила принципи існування людства в межах біосфери.

Якщо максимально узагальнено окреслити шляхи самореалізації будь-якої культури чи цивілізації нашої планети, то можливо з усією очевидністю виявити найбільш базові, фундаментальні принципи, що складають основу здійснення культурогенезу в їх межах:

¹¹ Не варто розглядати в контексті сказаного слово «момент» в буквальному його значенні. Цей процес триває і дотепер.

¹² І дотепер галузь науки «прямого діалогу з природою» ми визначасмо як фундаментальну, на відміну від прикладної науки, котра на основі фундаментальних відкриттів реалізується в техносфері.

по-перше — це методи, форми і засоби трансформації і змінення природного оточення (речовини, енергії);

по-друге — способи і принципи накопичення, збереження і передачі інформації в культурному субстраті;

по-третє — в процесі духовно-практичного освоєння світу здійснення синтетичного поєднання двох вищезазначених принципів на трьох рівнях існування реальності в структурі культуротворення.

Визначимо ці рівні реальності:

перший рівень — це світ первинної природи. Об'єктивно-суцта реальність до-вколишнього оточення людини;

другий рівень — це неозорий світ артефактів, що сукупно утворюють культурне середовище, другу природу, створену людиною як сферу власного буття;

третій рівень — це інтелектуальна сфера, внутрішній світ людини, сукупність розумових рефлексій творців культури.

Всі прояви культурогенезу є похідними від співбуття зазначених рівнів в антропосфері і являють собою надскладну сукупність численних можливих варіантів шляхів розгортання культурогенезу в межах фактично існуючих культур і цивілізацій, чим і обумовлюється та визначається неповторність шляхів становлення кожної з культур.

Але в основі будь-якого прояву культурогенності в антропосфері ми спостерігаємо трансформації оточуючого середовища, створення і накопичення інформації і розширення обсягу її інтелектуального простору.

Це — загальна сукупність всього створеного людством. Культурогенез макрокосму розгортається у об'єктивно-суцтвому просторі як складова геосфери і підпорядковується до законів, за якими існує наш Світ. Його ми визначаємо як зовнішній, проявлений (зрештою — очевидний) рівень здійснення культурогенезу.

Але культурогенез водночас має і внутрішній, латентний рівень здійснення культуротворення. Це інтелектуально-духовний простір людства — ментальне поле культуротворення, котре існує і обумовлює через здійснення духовно-практичної діяльності можливість утворення макросвіту культури. Простір нашої власної свідомості нам добре відомий, але, разом з тим, він позбавлений такої зримої очевидності, яка наявна в проявах культуротворення макрорівня. Це — особливий світ, утворений внаслідок реалізації інтелектуальної діяльності у внутрішньому просторі нашої свідомості.

Зауважимо, що в той час, як філософи і понині ніяк не дійдуть визначеності у питанні — що чому передує — чи то ідея матеріальності (ідеалісти), чи навпаки, матеріальність — ідеї (матеріалісти), натомість, у сфері культурогенезу ідея (як задум, модель перспективи здійснення, передумова здійснення) цілком однозначно передує її реалізації та створенню в сфері людської життєдіяльності.

Іншими словами, розумова діяльність передує та є підґрунтям і передумовою духовно-практичної діяльності.

Розум — це не лише виключно «інструмент» пізнання, а передусім «інструмент», що робить можливим через процес пізнання представникам виду Homo Sapiens підтримувати стан динамічної рівноваги з оточуючим середовищем. Інтелект — як засіб видового виживання.

Людському інтелекту притаманні: по-перше — властива нам надзвичайно розвинена здатність запам'ятовувати і утримувати в свідомості колосальний обсяг інформації, сприйнятої у процесі життєдіяльності (за даними психофізіології в структурі мозку людини зберігається ВСЯ сприйнята ним інформація);

по-друге — унікальна спроможність запам'ятовувати, фіксувати в свідомості плин часу, тобто запам'ятовувати розгортання буття в часі і просторі. Коли «наше минуле завжди з нами»;

по-третє — надзвичайно розвинена уява, яка надає можливість і здатність виникнення та розвитку відстороненого (але не виключно абстрактного) маніпулювання наявною в свідомості інформацією. Що і є передумовою можливості латентної інтелектуальної діяльності нашого розуму, зумовлює утворення «внутрішнього простору» нашої свідомості — світу людської уяви. В свою чергу наявність внутрішнього інтелектуального простору зумовлює специфічну організацію здійснення нашої розумової діяльності.

Людський розум сприймає і фіксує сприйняте інакше, ніж зовнішній світ здійснюється фактично у розгортанні власного буття.

Розум — своєрідна, специфічно організована, паралельна до буття Світу динамічна структура, характерною особливістю якої є наявність внутрішнього (відокремленого від об'єктивно-сущого) просторово-часового виміру фіксації сприйнятого. Саме в межах свідомості відбувається паралельне (відсторонене від зовнішнього) структурування часового і просторового вимірів Буття, виокремлене від фактичного його прояву в «зовнішньому» Світі (До речі, навіть сам поділ на час і простір — це результат розумової діяльності, адже в реальному Світі — вони неподільні). Наш розум маніпулює не процесами, а моделями процесів, що утворюються та існують у внутрішньому просторі нашої уяви і пам'яті. Кожен окремий розум — це цілий Всесвіт, а от вся сукупність цих «всесвітів» являє собою так звану третю реальність — інтелектуальну сферу людства — котра врешті і визначає вектор здійснення культуротворення в межах антропосфери, активно втручаючись і змінюючи середовище власного існування — гео- та біосфери Землі.

Виходячи з усього сказаного, ми визначаємо предмет культурознавства як дослідження процесів співбуття трьох рівнів проявленості реальності у межах антропосфери Землі, розгорнуте в часі і просторі їх існування.

¶ПРОСТІР КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

Если культуру понимать как цель, а не как средство, то она становится надгробным памятником самой себе.

Александр Доброхотов

Здатність речовини до самоускладнення власної внутрішньої структури внаслідок співдії негентропійних та ентропійних процесів у природі є фундаментальною передумовою можливості здійснення культурогенезу в Універсумі. В межах геосфери, як наслідок саме такої співдії негентропійних та ентропійних процесів є утворення специфічно організованих молекулярних структур у формі живої речовини.

Одним із своєрідних проявів адаптації живої речовини до умов існування в геосфері ми покладемо культурогенез у межах біосфери. В основі культурогенної адаптації — розумна діяльності біоречовини, котра на визначеному етапі її існування стала можливою саме як наслідок пристосування біомаси до «реалій земного буття». Подовження життєдіяльності організмів в біосфері у стані мислячої субстанції відтоді ґрунтуються вже на якісно інших, обтяжених рефлексивним мисленням, принципах існування в геосфері.

Специфічною складовою розумової діяльності в межах біосфери виступає людська спільнота, котра, внаслідок здатності до рефлексії, спромоглася трансформувати середовище власного існування — другу природу, облаштуванням котрої переймається і дотепер. Внаслідок утворення нею другої природи людина не відокремилась, а виокремилась і локалізувалась в межах біосфери. Зазначену локалізацію життєдіяльності людини в межах створеної нею другої природи є правомірним визначити як прояв наявності сукупності чинників, що зумовлюють утворення культуросфери планети Земля.

На сучасному етапі процес культурогенезу в антропосфері триває. Оскільки культуротворення в ній тривалий час локалізувались в межах етносів та суперетносів, то сучасно тенденція до утворення загальнопланетної культури — можлива і вірогідна перспектива здійснення культурогенезу антропосфери.

З моменту утворення культурного середовища, в його межах осягнення Світу здійснюється людиною як синтез біологічного і культурного, коли стає можливим накладання суб'єктивного досвіду індивіда на масив колективного досвіду суспільства, і їх поєднання в культуросфері.

Набута людиною здатність долучення до минулого, зафіксованого в знаках і символах «не власного» досвіду попередніх часів, сконцентрованого в культуросфері і застосування його в акті пізнання «тут і зараз», є чи не найістотніший набуток людини, немислимий за межами культурного середовища.

Всі культури, утворені видом *Homo Sapiens*, врешті, більшою мірою подібні одна до одної, аніж відмінні. Їх подібність полягає в тому, що всі вони — єдина за принципом здійснення форма адаптації людських спільнот до існування в біо-

сфері Землі. В той час як відмінність зумовлена специфічними особливостями ареалу їх існування, геологічними і географічними особливостями ландшафту, його кліматичними особливостями, тривалістю у часі існування, тощо...

Спільною ознакою всіх культур, створюваних людством є властива їм специфічна здатність накопичення та фіксації інформації, очевидна підпорядкованість їх життєдіяльності до наявних природних ритмів і циклів, наявна сукупність життєвих цінностей і пріоритетів.

Можна сказати, що всі культури Землі виникають, існують і зникають за єдиним алгоритмом буття, який визначається і зумовлюється видовими особливостями, властивими людині як природній істоті.

Цивілізація, створювана людством, може бути визначена, переважно, як інформаційно-техногенна. Вона ґрунтується на технології (в широкому розуміння даного терміну) та інформації у всіх її формах та втіленнях.

Феномен цивілізації пов'язаний з виникненням державності. Відповідно, держава і право являють собою продукт високорозвиненої суспільної організації. Вони виникають на ґрунті складних загальнолюдських технологій виживання, які охоплюють всі сфери матеріально-духовної діяльності: владу, військову справу, промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, інтелектуальну сферу, тощо. Цивілізація виникає завдяки особливій соціогенній функції технології. Одночасно, саме технологія створює та обумовлює адекватне собі нормативно-коригуюче середовище, в якому вона існує та видозмінюється.

Суспільно-історичне значення цивілізації полягає у створенні оптимальних умов для стабільного динамічного функціонування та розвитку системи певних технологій в «організмі» суспільства. Виходячи зі сказаного, можливо визначити, що єдне, а що різнить поняття «культури» та «цивілізації» в межах культурознавства.

Цивілізація зосереджує у собі певну систему зовнішніх і внутрішніх відносин, закріплених у праві, традиції, формах суспільної поведінки, що утворюють механізм, покликаний забезпечити функціональну стабільність суспільства. Цивілізація, відповідно, фіксує загальне в спільнотах, що виникають на ґрунті наукових наднаціональних технологій виживання як людей у суспільстві так і самого суспільства.

Культура в антропосфері, на відміну від цивілізації, являє собою втілення індивідуально-неповторної складової кожного окремого соціуму. Великі історичні етносоціальні культури, як, наприклад, китайська, французька, німецька та інші, є віддзеркаленням і вираженням у формах поведінки, в «правилах життя та діяльності», в традиціях та звичках не загального у різних народів, що стоять на одному цивілізаційному щаблі, а того, що є унікальним (індивідуальним) для їх етнічної автентичності, їх історичної долі, неповторності їх минулого і нинішнього існування. Це, в свою чергу, потребує диференційованого підходу у визначенні культури в кожному конкретному її прояві, передбачає певну шкалу рівнів дослідження культури на різних етапах її розвитку не лише як суспільного, але і більш широко – як природного феномену.

Попри наявність числених визначень культури маємо розпочати з питання: фізичні та хімічні перетворення субстанції у «природі взагалі» призвели до виникнення культури, чи «некультурно» виникла біосфера виключно в своїх межах здійснює культуротворчі процеси?

Очевидно, що певну суму фізичних процесів ми, лише з огляду на факт наявності культури, виниклої внаслідок їх впливу, маємо підстави розглядати як потенційно-культурогенні. Тобто *post factum* визначати їх як такі, що зумовили і призвели до виникнення культури і подовжилися вже в її межах. Це — негентропійні процеси, але чи є вони культуротворчі — питання неоднозначне.

Тому саме з цього питання варто розпочати розгляд чинників культурогенезу у Всесвіті, оскільки саме вони не лише передумовили, а і визначили шляхи та принципи здійснення культурогенезу в подальшому. Але негентропійні прояви трансформацій субстанції в природі належать не лише виключно до біогенного та соціогенного рівнів свого здійснення, а натомість складають підвалини численних фізичних та хімічних перетворень.

Виходячи зі сказаного, видається доцільним визначити рівні можливого здійснення культурогенезу в природі, і потім, визначивши та розглянувши їх, спробувати скласти уявлення про феномен «культури взагалі».

Виділимо в першому наближенні такі рівні дослідження культурогенезу:

1. Ентропійні та негентропійні процеси в їх взаємозумовленості в природі.
2. Процеси самоорганізації в речовині.
3. Біогенні процеси в структурі геосфери.
4. Антропосфера в структурі геобіосфери.
5. Ноосфера і культуротворчі процеси в ній.
6. Культура етносів та суперетносів. Генеза цивілізацій.
7. Культура в структурі цивілізацій.
8. Культура як сукупність артефактів в межах другої природи.
9. Внутрішня культура в межах мікрокосму — духовна культура.
10. Культура у віртуальному просторі ноосфери.

Тепер розглянемо їх більш докладно:

1. Ентропійні та негентропійні процеси в їх взаємозумовленості у природі.

На даному рівні не варто шукати процесів безпосередньо культуротворчих. Але саме тут є можливим з'ясувати, де їх напевно не може бути. Це — в сфері ентропійних перетворень фізичної реальності. Ентропія призводить до неухильного поступового нівелювання всіх без винятку динамічних процесів у природі, котрі, виходячи з уявлень науки, мають призвести до теплової смерті Всесвіту. Ця доволі моторошна картина, дякувати Богові, вкрай віддалена, виглядає так: зорі згаснуть, все порине у морок. Світ огорне космічний холод. Стануть неможливими не те що культуротворчі, а й взагалі будь-які прояви динаміки буття. І все те мусить статися завдяки неминучості переходу всіх видів енергії у стан теплового випромінювання, котре зрештою розпорошиться у безкінечному Всесвіті і поглинеться ним. Саме ґрунтуючись на неминучості вирівнювання всіх без винятку енергетичних потенціалів, традиційна фізична наука неспростовно доводить тим самим неможливість зворотніх, протилежних до ентропійних — негентропійних процесів. Тобто — неможливість самоускладнення речовини, коли, за певних обставин, з елементів і структур елементів утворюються все більш і більш складні їх форми. Проте, сам

факт наявності живої речовини «тут і зараз» показує неповноту і обмеженість подібних уявлень. У сфері існування живої речовини невинно відбуваються процеси негентропійні, скеровані на самоускладнення речовини, аж до утворення біоструктур, котрі природнім шляхом видозмінюються, трансформуються, але вже за іншими, ще не з'ясованими остаточно фізичними механізмами, що діють у межах живої речовини біосфери. Наука лише в загальних рисах з'ясувала, так би мовити, той сегмент (сектор) у колі наукового пошуку, що робить можливим з'ясування, чому і яким чином взагалі можливі негентропійні процеси у межах Всесвіту (див. «Що таке синергетика?»).

В культуросфері істотним є те, що саме негентропійні процеси у співдії з ентропійними процесами зумовили культурогенез; зробили на певних рівнях трансформації матерії можливими процеси культуротворчі, які, в свою чергу, обумовили можливість виникнення культури.

2. Процеси самоорганізації в живій речовині (онтогенез).

На цьому рівні відбувається дослідження процесів розмежування речовини живої і неживої, передумови виникнення біосфери і її локалізації в межах геосфери.

Досліджуються принципи використання і перетворення енергії біосистемами, самоструктурування і самоудосконалення живої речовини в процесі її існування від найпростіших форм до надзвичайно складних, спостерігається незмінна тенденція на ускладнення внутрішньої організації біологічного субстрату, водночас — процес його адаптації до існуючих умов і разом з тим — змінення цих умов внаслідок біологічних перетворень в них. Так, наприклад, це існуюча на планеті насичена киснем атмосфера є наслідок життєдіяльності продовж мільярдів років, так званих, прокаріотів (їх нащадки — і нині існуючі синьо-зелені водорості); це і фотосинтез — чи не єдиний фотохімічний процес перетворення неорганічної речовини в органічну клітинами рослин. Адаже рослини споживають виключно неорганічні елементи, але наявність рослин дає можливість існування і харчування іншим біологічним об'єктам — представникам тваринного царства. В біології існує поділ на автотрофні біологічні структури — це організми, що не потребують органічної їжі, до них належать бактерії (споживають вуглекислоту) та рослини (існують внаслідок здійснення фотосинтезу), а також — гетеротрофні біоструктури — це організми, не здатні жити без органічної їжі. Їх співіснування на планеті утворює надзвичайно складну динамічну структуру взаємозумовленостей та взаємовпливів, яку ми і визначаємо як біосферу.

Процеси самоорганізації у межах живих організмів здійснюються внаслідок співдії ентропійних та негентропійних процесів на молекулярному (генному) рівні, притаманному всьому живому. Саме на генному рівні відбувається зберігання і передача інформації про ту чи іншу біологічну структуру і саме ця інформація покладається в основу здійснення онтогенезу. Тобто, вона скерована не стільки на зміни в організмі, скільки на максимально можливе збереження його в незмінності, нівелювання мутацій (флуктуацій) і водночас прагнення до розширення адаптаційних можливостей біосистем, приведення до оптимуму їх існування за даних умов, що вже можливо розглядати як своєрідні культурогенні процеси.

3. Біогенні процеси в структурі геосфери.

Біосфера набрала чинності в структурі геосфери з моменту незворотності власного існування як складної сукупності живих організмів у їх взаємодії і взаємозумовленості, що дає підстави розглядати її як окрему геологічну силу, котра кардинально вплинула своєю діяльністю на формування земної оболонки. В межах біосфери процеси самоорганізації в живій речовині набули якісно нових властивостей. Передусім сукупність біомаси планети прискорила і змінила вектор геохімічних перетворень нашої планети, долучивши до ентропійних сил діяльність сил негентропійних, надскладну співдію яких ми спостерігаємо і понині. Співбуття колосальної кількості форм життя на обмеженому «пацдармі» існування призвело до внутрішнього самоструктурування певних сукупностей організмів, що призвело до кооперативного їх існування. Елементарною формою співбуття є популяція (цей термін, запроваджений Вільгельмом Йогансеном, означає генетично неоднорідну сукупність організмів). Сучасна наука розглядає популяцію як цілісну сукупність і систему організмів, які постійно взаємодіють між собою і з довкіллям.

Об'єднання певного кола популяцій в більшу структуру та їх стабільне співіснування в ній наука визначає як біоценози — утворення, значно більшою мірою залежні від небіологічних факторів розвитку.

Наступний рівень це — біогеоценози, значні об'єднання біоценозів. Вплив геологічно-кліматичних сил планети на стабільність їх існування є ще більш значним, ніж в біоценозах. Сукупність біогеоценозів розглядається як біосфера.

В свою чергу, біосфера виступає як геологічна сила планети за масштабністю впливу на геосферу і за наростанням та прискоренням обміну інформацією всередині системи та за її межами. В біосфері стало можливим формування динамічного інформаційного обміну як на генному рівні, так і у межах фенотипів. Виявилась здатність живої речовини до невпинного і незворотного ускладнення організації нервових зв'язків (каналів обміну інформацією) і цефалізації — зростання об'єму мозку (центру сприйняття і збереження інформації та її використання); накопичення якісних змін в організмах і, так би мовити, постійно зростаюча інтелектуальна мобільність, здатність навчати і навчатись вже поза межами дії інстинктів і рефлексів. Біосистеми стають все більш відкритими інформаційними системами, налаштованими на те, що потім ми визначимо як культуротворення.

4. Антропосфера в структурі геобіосфери.

В перекладі з давньогрецької — антропос — людина, відповідно антропосфера — сфера існування і життєдіяльності людських істот у межах планети Земля.

Процес утворення антропосфери зумовлений специфічною організацією існування представників виду *Homo Sapiens* (людина розумна) в біосфері. Причини, що зумовили саме такий шлях його еволюції, науково ще остаточно не з'ясовані, але саме внаслідок специфічності біологічної та інтелектуальної організації людина набула здатності виживати в біосфері, не прилаштовуючись до неї, а навпаки — прилаштовуючи її до власних потреб, що призвело до трансформації оточуючого середовища і створення людиною другої природи. Саме цю, створену людиною другу природу ми визначаємо як культурне середовище антропосфери. Але

тут варто внести одне істотне уточнення: з утворенням антропосфери людська історія не перейшла з біологічного рівня свого буття на рівень суспільний, а натовість створила паралельно до біологічного інший, культурний вектор розвитку антропосфери, що і дотепер співіснують нероздільно. Але саме при здійсненні антропогенезу ми маємо колосальний прорив у принципах і формах обміну інформацією в антропосфері, створення неіснуючих до того способів її накопичення, збереження, передачі і що найістотніше — її трансформації.

В межах антропосфери стало можливим зберігання інформації у часі, який перевищував термін життя окремої людини. Негентропійні процеси саме в межах антропосфери набули свого специфічного, перетворюючо-трансформуючого застосування, до яких у біосфері не було механізмів протидії. Це призвело до аномального розповсюдження антропосфери на всю планету і ближній космічний простір. Трансформації геобіосфери людиною набули планетарних масштабів і зараз становлять неабияку загрозу як для геобіосфери, так і для самої людини. Сучасний етап можливо визначити, як етап, коли людина набула розуму, але не навчилася ним користуватися. Вірогідно, ще не набув чинності інстинкт колективного самозбереження, а відсутність природного ворога призвела до аномального прагнення видового самознищення.

5. Ноосфера і культуротворчі процеси в ній.

Ноосфера — сфера розумової діяльності людини в межах антропосфери, в ній здійснюється інтелектуальна діяльність розуму, та її практична реалізація в результатах та наслідках цієї діяльності. Власне, ноосфера і робить людство людством, а не спонтанною сукупністю племен і народів. Всім їм властива мовна форма спілкування, а більш широко — сукупність методів створення, використання і трансляції інформації — все культурне надбання, що твориться та накопичується в межах етносів, зумовлюється на надетнічному рівні. Так, наприклад, попри розмаїття проявів релігійності, релігія, як форма втілення інтелектуальної діяльності, притаманна всім представникам людської спільності. Зрештою світоглядні принципи, міфи, пісні, казки, музика, хореографія — все це є у всіх народів без винятку. І саме в них людство втілює, в них зберігає і через них транслює набуток власної інтелектуальної діяльності. У кожного народу вони свої, унікальні, неповторні, просякнуті «національним» колоритом. Але, разом з тим, не виявлено жодного народу, де б вони були відсутні. Загальнолюдською є тенденція на подовження трансляції набутків інтелектуальної діяльності за межі терміну життя окремої людини, утворення колективної пам'яті про досвід, світоглядні орієнтири і цінності. Цим зумовлюється традиційність побуту, норм суспільного існування, етичних та естетичних уподобань. Ноосфера виступає як своєрідний термінал накопичення діяльності інтелекту, з подальшим її втіленням у форми, прийнятні для людського суспільства. Тому не лише наука, як наднаціональна за визначенням, але і мистецтво, релігія, філософія мають «надетнічні» передумови та витоки, оскільки сам Світ Божий не має «національних ознак» і зоряне небо не має національності.

Можливо сказати, що у межах етносів культура народжується, живе і помирає, а, натомість, в межах надетнічної ноосфери вона зберігається і подовжується, дорослішає як планетарне явище. І людство також дорослішає, трансформується,

повсякраз на якісно іншому рівні буття ноосфери, увібравши і спираючись на колективний досвід свого життя, самочинно визначаючи вектор власного подальшого існування.

6. Культура етносів та суперетносів. Генеза цивілізації.

На цьому рівні відбувається дослідження культурогенезу у межах етносів та суперетносів. Саме земний ландшафт визначив способи їх залюднення. Виходячи з розмаїття наявних ландшафтів природньо утворились осілі, кочові, та баражуючі етнічні спільноти, морські і гірські, річкові і лісні народи, народи тундри, пустелі, лісостепу. Кожен з етносів у межах власної території існування виробив відповідні механізми виживання в їх специфічній, повсякраз неповторній структурі норм, правил, принципів, законів. Різні народи створювали, облаштовували і вдосконалювали довколiшний світ різним чином. Вибудовувався і визначався об'єктивно зумовлений природнім оточенням ритм буття, критеріальна шкала ціннісних орієнтирів та пріоритетів.

Показово те, що взаємовіддалені етнічні групи за подібних ландшафтних та кліматичних умов життя виробили практично однакові засоби виробництва, знаряддя праці, подібну структуру побуту.

Віддаленість центрів локалізації етносів один від одного не сприяла обміну інформацією поміж ними і майже не впливала на шляхи їх розвитку. Тому тривалий час культурний розвиток відбувався в межах природніх центрів їх локалізації. В різний час так утворились китайський, індійський, єгипетський, вавілонський, меоамериканський, африканський, австралійський етнічні субстрати. Ці локалізації людських спільнот ми визначаємо як перші цивілізації, (хоча *de facto* першу цивілізацію в її класичному розумінні створили еліни і римляни. До речі і сам термін «цивілізація» латинського походження). Саме в межах окремих культур і цивілізацій відбувається концентрація накопиченої людством інформації, її структурування і систематизація. І в цьому всі цивілізації виявляють дивовижну подібність одна до одної, що засвідчує спільні принципи, покладені в підвалини процесів, що обумовили їх виникнення: прагнення і потреба відокремлення від дикої (первинної) природи шляхом окультурення середовища власного існування і утворення та підтримування специфічно-людського способу життя у локалізованому культурному просторі, що виявилось здійсненим лише у межах сталих етносів і суперетносів шляхом створення в кожному з них розгалуженої культурної інфраструктури.

7. Культура цивілізацій.

На даному рівні ми досліджуємо здійснення культуротворчих процесів у межах кожної конкретної цивілізації. Розглядаємо суму утворених і створених нею артефактів — релігію, мистецтво, техніку, поезію, міфологію, музику, побут. Аналізуємо етнопсихологічні особливості людей, створені ними суспільні закони, ментальний простір, світогляд. Досліджуємо цивілізацію, так би мовити, ззовні, тобто такою, якою вона є сама по собі порівняно до інших культур і цивілізацій. Показово, що всі прадавні цивілізації сприймали і усвідомлювали себе як самодостатні, та й сам центр Світу вони вбачали здебільшого за центр власної країни. Неповторність кожної локальної цивілізації визначається її географічним

розташуванням, ландшафтом, кліматичними умовами, перебігом екологічних негараздів, віддаленістю від інших цивілізацій, чи навпаки, наближеністю до них. Її самотність також визначає тваринний та рослинний світи тієї місцевості, що обумовлювали напрямок її розвитку, суспільну організацію та суспільні відносини.

Проблематику культурознавства цього рівня ґрунтовно і цілком всебічно досліджено і викладено у працях науковців XIX-XX ст.

Недостатньо досліджено вплив баражуючих та кочових культурних спільнот на генезу і специфіку розвитку цивілізацій. Попри очевидну потребу від них боронитися (мурувати укріплення, утримувати військо, створювати засоби захисту), не варто недооцінювати номадів як «культуртрегерський» фактор – потужний канал обміну інформацією про довколишній світ.

Зрештою вся основна проблематика, пов'язана з дослідженням культури антропосфери, сконцентрована саме тут і є дослідженням культури в структурі локальних цивілізацій.

8. Культура як сукупність артефактів антропосфери.

На цьому рівні ми досліджуємо набутки культуротворення в межах цивілізацій, що їх створили. В кожній існуючій цивілізації вони унікальні і неповторні. Треба докласти певних інтелектуальних зусиль, щоб сплутати культуру Беніну з культурою аборигенів Полінезії, культуру Єгипту не відрізнити від культури Китаю, не побачити відмінність культури кельтів від культури сарацин. На відміну від попереднього рівня, де ми відстежуємо сукупність створеного цивілізаціями і з'ясовуємо те спільне, що їх єднає, то на цьому рівні ми досліджуємо відмінне в них. Ми тут зосереджуємо увагу на цілком конкретній цивілізації і досліджуємо її, так би мовити, зсередини, вивчаємо її міфологію, науку і релігію, мистецтво в стані їх здійснення. З'ясовуємо наявні об'єктивні та суб'єктивні чинники, що зумовили саме такий, а не якийсь інший перебіг культуротворення в її межах. З'ясовуємо етнопсихологію народу, відтворюємо ту духовну «ауру», в межах якої він жив і творив, врешті прагнемо дослідити його ментальність. Саме тут неабияк сприяють дослідження антропологів, істориків, лінгвістів, археологів, етнологів, чия спільна праця врешті і дає змогу розуміння того, чому ця цивілізація саме така, а не якась інша.

9. Духовна, або внутрішня культура.

В межах ноосфери ми спостерігаємо надскладне співбуття, за термінологією середньовічних інтелектуалів, макрокосму і мікркосму. Саме мікркосм (внутрішній світ людини) є предметом розгляду і дослідження на даному рівні вивчення культурогенезу. Подібно до того, як релігію ми можемо визначити як екстраполяцію внутрішніх рефлексій назовні, так само і будь-яка внутрішня розумова діяльність «прагне» виходу назовні, у сферу практичного здійснення.

Але, подібно до того, як не всі мрії, прагнення, наміри людські є фактично здійсненими, так само не вся внутрішня інтелектуальна діяльність неодмінно втілюється в артефактах культури. Більше того, маємо припуститися думки, що лише вкрай незначна частка внутрішнього переходить у зовнішнє. Історія знає чимало геніальних задумів, так і не здійснених людством. Але у внутрішньому просторі людської уяви вони вже існували – нестворені картини, ненаписані книги, не здійснені винаходи і відкриття, просто фантазії, мрії...

У внутрішньому просторі людської культури існує сумління, моральні принципи, совість, «Демон» Сократа та ідеї Платона. Їх неможливо вивести назовні і показати, а от через них показати щось якісно інше — цілком ймовірно...

Надскладний симбіоз мікрокосму і макрокосму врешті визначають вектор розвитку культури. Очевидна їх взаємозумовленість є предметом дослідження не лише культурознавства. Але переважно і понині духовна сфера нашої життєдіяльності є *terra incognita* (незнана земля) для культурознавства. Беззаперечним є сам факт її наявності і визначальна її роль у здійсненні культуротворення. Саме культура здатна формувати, визначати і обумовлювати духовну сферу, впливати на її внутрішню організацію. Зараз ми починаємо усвідомлювати надзвичайну складність внутрішнього світу людини — де тваринне мусить співіснувати з суспільним, інстинктивне з усвідомленим. Це найбільш драматична сфера культурознавства, що знаходиться лише на початку свого існування, як об'єкт комплексного дослідження.

10. Культура у віртуальному просторі ноосфери.

Практично увесь термін буття людства віртуальний простір існував виключно як внутрішній простір нашої уяви. Це — оманливий світ наших мрій, фантазій, образів, який віднаходив вихід назовні шляхом акту здійснення творчості, релігійних екстазів, містичних екстазів. Та переважно це стан постійного буття у світі власної уяви. Але була очевидно потреба виведення його назовні. Це і древні містерії, і сценічні дієства, і витвори образотворення та музики. А в подальшому — кінематограф (знана фабрика мрій — Голівуд), потім телебачення. А зараз інформаційна мережа інтернет — утворили зовнішній віртуальний простір ноосфери, куди зовсім нескладно проникнути і розчинити власну свідомість у не власному просторі оман та ілюзій. Спостерігається очевидна тенденція підміни власної (внутрішньої) сфери мрій сферою, що існує ззовні, коли вже немає потреби навіть фантазувати, а натомість достатньо не чинити супротив проникненню у нашу свідомість не наших фантазій. Навіть наркотичне запаморочення свідомості не виходить за межі свідомості. А тут — експансія зовнішньо-сущого світу ілюзій у світ внутрішній. Саме тому винесення (завдяки наявності новітніх інформаційних технологій) внутрішнього назовні є факт, а не припущення або гіпотеза. Належить зрозуміти те, що через віртуальний простір ноосфери ми не лише нівелюємо власний віртуальний простір, але і прирікаємо себе на своєрідний інтелектуальний колапс. Тому маємо збагнути, як дати раду людству, котре розчиняє власну свідомість в світі інформаційного простору техносфери. Дедалі стає очевиднішою небезпека розчинитися і бути врешті нею поглинутим. Вірогідно, не всі представники людства здатні пройти цей етап природного відбору, і ми, як цивілізація, знаходимося на зламі двох епох, і лише той хто буде здатен протистояти віртуальному просторові ноосфери, продовжить буття людства. Дана проблема складає предмет глибоких і всебічних культурознавчих досліджень пост-техногенного етапу нашої цивілізації, і є сферою дослідницьких пріоритетів прикладного культурознавства.

Побіжний огляд можливих рівнів дослідження культурогенезу робить зрозумілим принаймні те, в чому полягає складність вибудовування загальної форми визначення культури, і водночас пояснює наявне розмаїття визначень,

наданих йому різними дослідниками. «Універсальне» визначення культури принципово можливе, оскільки саме рівень досліджуваного аспекту культурогенезу визначає адекватне формулювання його визначення. Більш вірогідно, що кожен з наведених рівнів передбачає не лише окреме визначення, але й властиву суму методів, адекватних у визначених ними межах дослідження культури.

Разом з тим існують найзагальніші принципи дослідження культури, спільні для всіх рівнів дослідження культурогенезу. За даних обставин кожен наступний рівень виводиться з попереднього, виходячи з закладених у ньому передумов. Значені передумови, задані на більш загальному рівні послідовно зумовлюють наступний. Тому найзагальніше визначення культури як «прояву співдії ентропійних та негентропійних сил в Універсумі» не варто накладати на нижчий за ступенем загальності рівень розгляду культурогенезу без урахування властивих даному рівневі ознак і передумов розгляду. Так, наприклад, визначення культури як «наслідків процесу життєдіяльності людини» не лише визначає але й окреслює те коло проблем, яке ми можемо на цьому рівні розглядати і відносно якого робити певні висновки. І навпаки, ми не можемо при розгляді культурогенезу на п'ятому (наприклад) рівні, відразу (оминувши і перескочивши) переходити на рівень восьмий, з «мірками» п'ятого рівня, оскільки в них різний ступінь узагальненості бачення проявів культурогенезу. Лише послідовне сходження від вищого рівня до нижчих є передумовою коректності культурологічного дослідження. Органічний зв'язок між рівнями здійснення культурогенезу — предмет подальших досліджень на царині культурознавства, на сьогодні не є у всьому беззаперечним, але маємо надію на конструктивність даного підходу.¹⁴

Наостанок дозволимо собі декілька «менторських» зауважень для майбутніх дослідників культури:¹⁵

1. В культурознавстві не існує досконалих і недосконалих культур. Це стосується всіх без винятку проявів культурогенезу. Малюнок дитини так само досконалий як витвір знаного майстра, але на своєму рівні. Він визначається мірою необхідної достатності в обох випадках однаково.

А те, що щось вважається нам не досконалими, то це наша проблема, а не проблема створеного. Саме тому архаїчна культура аборигенів Полінезії і наша моторшна техногенна культура однаково недосконалі за цим принципом.

В обох випадках їх не варто порівнювати і співставляти за принципом «краще — гірше». Це — помилка. Будь-яка культура є єдиною можливою виходячи з передумов її виникнення, вона є необхідною і достатньою тут і зараз.

2. Говорити, що людина (людство) творить культуру є культурологічно непослідовно. Людина, натомість, трансформує довкілля і створює сферу свого існування, яку, вже створену і існуючу, визначає як культуру (культуросферу).

3. Прояви культурогенезу не обмежуються антропосферою чи біосферою. Це — природне «загальнокосмічне» явище.

¹⁴ Ми утримались від розгорнутого розгляду даної проблематики, оскільки це виходить за межі предмету нашого дослідження в даній роботі, і складає предмет окремої культурологічної розвідки.

¹⁵Текст розрахований на студентську аудиторію.

4. Неможливо щось створювати, водночас щось не руйнуючи. Так не можна створити скульптуру не руйнуючи брилу мармуру. Тому культурогенезові властива конструктивна деструктивність, котра можлива виключно в сфері співдії негентропійних і ентропійних процесів у природі і відповідно – саме негентропійність – початкова передумова культуротворення в Світі. Разом з тим негентропія значно більш енерговитратна за ентропію.

5. Неможливе «абсолютне» визначення початку культурогенезу. Початок завжди відносний. За точку відліку ми можемо брати до розгляду будь-який його етап (рівень), виходячи з поставлених в дослідженні задач і проблем. Але слід ясно усвідомлювати відносність обраної «точки відліку».

6. Цивілізація – не синонім культури, а один з можливих шляхів здійснення культурогенезу в антропосфері, його визначений етап. Культура значно ширше за визначенням поняття, аніж поняття цивілізації.

Далі ми простежимо форми, в які втілюються і в яких фіксуються набутки культуротворчої діяльності людства. Але перед тим розглянемо людину як тварину природнім чином налаштовану на культуротворення.

ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ

НОМО SAPIENS звичайний
Людина і суспільство
Мікрокосм антропосфери
(еволюція міфу)

||

¶НОМО SAPIENS ЗВИЧАЙНИЙ

И создал Господь Бог человека из праха
земного, и вдунул в лице его дыхание
жизни, и стал человек душою живою.

Кн. Бытие. Гл. 2, ст.7

«...человек возродился из обезьяны».
(із відповіді сучасного студента)

Певно, з погляду тварин, людина являє собою жахливу потвору, безглузду і незбагненну, — без хутра, без хвоста, зі слабкими пазурами, та й взагалі «якусь не таку».

Хтось із сапієнсів іронічно зауважив, що «людина — то двонога мавпоподібна істота, котра думає, що вона думає».

Свого часу англійський мислитель Гілберт Кійт Честертон в одному зі своїх філософських трактатів сказав: «Людина — воістину дивне створіння. Можна сказати, що вона — мандрівник і прибулець на Землі. Навіть ззовні вона більш схожа на прибульця, ніж на породження нашої планети. Вона не здатна спати у власній шкірі, не здатна покладатися на власні інстинкти. Вона й чарівник, озброєний чудовим знаряддям руки, й каліка, змушений підпирати себе милицями меблів. В її свідомості ті ж сумнівні переваги і ті ж дивні обмеження. Тільки її стрясє безумство сміху, немовби у контурах речей вона вгледіла відблиск таємниці, невідомої самому Світові. Тільки їй відома таїна сорому — відчуття потреби приховувати основні і природні відправлення власного тіла, неначе здогадуючись про присутність чогось вищого, ніж вона сама. Ми можемо хвалити її, або засуджувати, як відступ від природи, та не здатні замовчувати» (Г. К. Честертон, «Вечный человек», с. 109).

Натомість, науковці цілком послідовно визначили місце людини за зоологічною класифікацією в тваринному царстві:

Тип — хордові,
Підтип — хребтові,
Клас — ссавці,
Загін — примати,
Сімейство — гомініди,
Рід — гомо,
Вид — сапієнс.

І хоча відносно видового визначення у певного кола представників виду *Homo sapiens* існують небезпідставні сумніви щодо його правомірності, загалом людство з ним погодилося. Хоча більш поміркованим видається все ж таки визначення людини не як розумної, а як здатної до здійснення процесу мислення істоти. Людина здатна не лише мислити, тобто перебувати в стані мислення, але і продукувати, створювати думки — своєрідні фіксовані алгоритми усвідомлення феноменів сущого. Людина мислить, доки живе; навіть тоді, коли вона, як їй здається, не мислить, процес мислення здійснюється на рівні підсвідомості.

Варто лише пильніше придивитися до того, що наповнює всесвіт нашої свідомості і ми побачимо переважно невинний, доволі хаотичний, безсистемний і спонтанний плін думок. Це не є мислення, швидше — відпочинок від стану мислення¹⁶. Натомість, мислення — аномальний, винятковий стан свідомості, в якому ми виходимо з довільного плину думок і починаємо керувати процесом мислення. Саме про це слушно сказано у Мераба Мамардашвілі: «Якось в 1918 році в Лондоні в короткий період спільної праці Рассела і Вітгенштейна, я не пам'ятаю хто з них в серцях це сказав, але це не так суттєво, що логіка — це пекло. І я також можу підтвердити — філософія, або мислення, — це дійсно схоже на пекло.

Декарт в свій час вважав, що мислення (в тому сенсі, в якому ми з вами зараз говоримо) являє собою щось, чим можливо займатися чотири години на місяць, а інший час відводити для інших справ. До речі, Платон це саме словосполучення — дещо в іншому вигляді — застосовував. Говорячи про промайнула іскру, він підкреслював, що вона може промайнути на межі людської можливості. З цим пов'язана жадлива робота думки: те, з чим ми маємо справу, відбувається на межі людських можливостей, думка доступна людині на межі напруження всіх її сил.» (М.Мамардашвілі. Естетика мышления, с.190).

Саме здатність до такого «перебування в стані» мислення і є чи не найголовнішою видовою особливістю людини. Все інше — рефлексивність, розумність, аналітика, логіка — є інструментарій його здійснення, властивий нашому розуму. А от чому саме йому він властивий, ми і спробуємо тут з'ясувати.

Вкрай складно неупереджено і послідовно простежити логіку генези виду *Homo sapiens* на планеті Земля, початок якої губиться в безодні минулого. Тож скористаймося побажанням мудрого Честертона: «Щоб усвідомити, що людина не схожа та тварину, слід розглянути її саме як тварину», — продукт біогенних процесів на нашій планеті.

У співставленні до інших представників фауни, людина нічого визначного собою не являє — середні розміри, середня вага, ті самі, що і в інших тварин, інстинкти, дещо боязка, подеколи агресивна, лінива. Загалом — тварина як тварина. За умовною шкалою фізичних можливостей ми теж не знайдемо в ній чогось особливого, — бігає, стрибає, пірнає так собі, посередньо. І взагалі — майже нічого видатного, вартого уваги. Інші тварини з'їли б та й забули, як безперспективну гілку еволюції, цю «не від світу сього» істоту... Але, натомість, саме людині судилося не лише обрати шлях власної еволюції, а навіть до певної міри створити його. Піти шляхом не пристосовування себе до довколишнього середовища, а шляхом його трансформації — прилаштування до власних потреб. Щоб скласти бодай загальне уявлення про причини і наслідки того шляху розвитку, яким пішло людство, маємо з'ясувати, які об'єктивні передумови було покладено в його підґрунтя. Чому саме людина стала тим, чим стала: творцем антропосфери — утвореного і локалізованого в межах біосфери простору свого існування.

¹⁶ Подібно до того, як увімкнений двигун автомобіля функціонує, навіть коли авто не рухається, так і «апарат» мислення діє, навіть тоді, коли сам процес мислення не відбувається.

Як посеред біологів дотепер панує невпевненість відносно наявності і тим більш визначеної осі еволюції, так за подібними причинами поміж психологами все ще мають місце серйозні суперечності у питанні про те, чи відрізняється специфічно (за «природою») людська психіка від психіки істот, що з'явилися до неї. Дійсно, більшість «вчених» швидше заперечує наявність подібного розриву. Чого тільки не писали і не пишуть сьогодні про розум тварин!

Для остаточного вирішення питання про «перевагу» людини над тваринами (його необхідно вирішити в інтересах етики життя, так само як і в інтересах чистого знання...) я бачу лише один засіб — рішуче усторонити із сукупності людських вчинків всі другорядні і неоднозначні прояви внутрішньої активності і розглянути центральний феномен — рефлексію.

З точки зору, якої ми дотримуємося, рефлексія — це набута свідомість здатність зосередитися на самому собі і оволодіти самим собою як предметом, наділений своєю специфічною стійкістю і своїм специфічним значенням — здатністю вже не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш. Шляхом цієї індивідуалізації самого себе в середині себе живий елемент, до того розповсюджений і розділений в непевному колі сприйняття та дій, вперше перетворився на сфокусований центр, в якому всі уявлення і досвід зв'язуються і скріплюються в єдине ціле, усвідомлює свою організацію.

Які ж наслідки подібного перетворення? Вони неосяжні, і ми їх так само ясно бачимо в природі, як будь-який з фактів, зареєстрованих

фізикою чи астрономією. Рефлексує істота, в силу самого зосереджування на самій собі, раптово стає здатною розвиватися в новій сфері. В дійсності це виникнення нового світу. Абстракція, логіка, обдуманий вибір і винахідливість, математика, мистецтво, розраховане сприйняття простору і тривалості, тривоги і омріявання любові... Вся ця діяльність внутрішнього життя — є не що інше, як збудження новоутвореного центру, спалахуючого в самому собі.

З'ясувавши це, я запитую: якщо дійсно «розумна» істота охарактеризовує себе «рефлексуєю здатністю», як це витікає з попереднього викладення, то чи можливо серйозно піддавати сумніву, що розум — еволюційний набуток тільки людини? І, відповідно, чи можемо ми без зайвої скромності вагатися і не визнавати, що володіння розумом дає людині визначальну перевагу над усім передуючим йому життям? Звісно, тварина знає. Але безумовно вона не знає про своє знання — інакше вона б з давніх давен примножила винахідливість, і розвинула б систему внутрішніх побудов, котра не уникнула наших спостережень. З чого слідує, що перед тваринами закрита одна область реальності, в якій ми розвиваємось, але куди вони не можуть ступити.

Тейяр Де Шарден
Феномен человека, с. 136

Передусім зазначимо (як емпіричний факт) найістотніше — еволюційно зумовлене незворотне ускладнення нервової організації, як передумову і наслідок біологічного розвитку живих організмів, а також очевидну тенденцію збільшення об'єму головного мозку (цефалізація) представників виду *Homo sapiens* виходячи з даних сучасної антропології. Вірогідно, ці та інші антропометричні показники зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми факторами — ареалом існування, кліматом, харчуванням, котрі сукупно визначають ритм і динаміку буття гомінідів. Але проблема причин і передумов виникнення прямоходіння є і досі дискусійною. Тобто, лишається відкритим питання стосовно того, чи людина підвелася на задні кінцівки, щоби вивільнити передні (з того моменту вже не передні, а верхні), чи від початку була двоногою і дворукою істотою, «особливим випадком», «специфічною конструкцією» гомінідів. У прихильників обох версій є як свої резони, так і свої слабкі місця. До речі, і сам Дарвін не стверджував, що людина походить від мавпи. Єдине, що він зауважив, це те, що найближчою до нас істотою в тваринному царстві є саме мавпа.

Дипломатично-коректне формулювання, що «ми походимо від спільного з мавпами предка» також не вносить ясності в дослідження сутності антропогенезу. Натомість перелік «наритих» антропологами-копачами залишків гомінідів не полегшує,

а навпаки, ще більше заплутує розуміння процесу антропогенезу. Всі незлічені австралопітеки, дріопітеки, рамапітеки, аж до неандертальців і кроманьйонців включно, вперто не вибудовуються в логічно-послідовну схему розвитку антропоїдів.

Свого часу видатний філософ і геніальний аналітик Фрідріх Енгельс ще в середині ХІХ століття заходився писати твір «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину». В цій праці обстоюється позитивний, історично і еволюційно передумовлений шлях виявлення мавпою потреби в праці, задля якої вона вивільняє верхні кінцівки, котрі, прудко еволюціонуючи, стають добрим підґрунтям трудового процесу, котрий, в свою чергу, спонукає до подальших еволюційно-зумовлених гараздів — виникнення мови, утворення житла, колективізму і так далі. Але ця робота так і лишилася в рукописі, вона (досить скромна за обсягом) раптово обривається практично на півслові, закінчується промовистими трьома крапками. Ймовірно, саме в той момент, коли Ф. Енгельс зрозумів, що ця ідея «не тримає», він полишив роботу над нею.

Чинників, що змусили людину стати людиною, надзвичайно багато і, відповідно, здогадів про причини її виникнення — безліч. Серед них і роль праці в процесі перетворення мавпи на людину є цілком правомірною, але жодним чином не визначальною, вже хоча би тому, що всі без винятку творіння Божі мусять «в поті чола свого здобувати хліб свій насущний» і ніяк інакше. Мусять працювати і витрачати енергію, щоб існувати в біосфері в стані живої речовини.

Якби ми напевне знали, що таке розум людини, то було б правомірним вирішувати дилему — чи людина шляхом еволюції стала розумною, чи, навпаки — розум зумовив і визначив напрямок її еволюційного розвитку. Чи, можливо, розум — похідна від інших антропогенних процесів, то тоді постає питання — яких саме? При тому заперечувати розумність поведінки тварин так само безглуздо, як і сумніватися в наявності розуму в людини...

Навіть властива людині надзвичайно розвинена друга сигнальна система (мовна і знаково-символічна форма трансляції інформації) не може слугувати за передумову антропогенезу. Вона — неабияка «зручність», але в межах вже існуючої антропосфери, в якій і набрала чинності. Можливість її виникнення зумовили два основні чинники. По-перше, це суспільна форма існування, властива людині (Робінзон Крузо, перебуваючи на безлюдному острові ризикував втратити здатність говорити) і мова являє собою не лише засіб сприйняття і передачі інформації, а й спосіб єднання суспільства.

«Робінзон, ведучи щоденник на безлюдному острові, не відірваний від світу, тому що живе майбутнім, котре поверне його людському суспільству, втім, як у цій надії, так і в способі розпоряджатися власною самотністю.

Робінзон — чиста фікція. Тому що справжній Робінзон, тобто його прототип Селькірк, так страждав від самотності, що не лише не по-

мишляв про писання а й говорити розучився. Лише психіатрам відомі стани гострої графоманії, де важливим є сам процес писання в повній відірваності від думки про будь-якого читача».

Парандовський Я. Алхимия слова. Олимпийский диск. Сборник. Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1982. — 528 с. — С. 25

По-друге — це здатність запам'ятовувати і відтворювати в мові сказане. Адже для пам'яті її основою є природний, історично-зумовлений процес її виникнення і розвитку. Людина не народжується з готовою пам'яттю, а виключно з передумовою можливості її формування. Людина здатна мати пам'ять у внутрішньому просторі власної свідомості, як невід'ємний її компонент.

Але чому саме людина, і саме в такій формі?

Спробуємо визначитися в цьому питанні...

Передусім розглянемо людину як природну істоту і знову зауважимо беззаперечно: людині властива суспільна форма виживання в біосфері — оптимальна для неї. Також людині властива специфічна (до певної міри — унікальна) організація принципів світосприйняття.

Відносно колективної форми існування слід сказати, що це надзвичайно розповсюджена в біосфері форма існування і організації життєдіяльності живих організмів. Нічого особливого чи унікального в ній ми не вбачаємо: це і стада травоядних, і зграї хижаків, і колонії коралів, і ліси, і трави... Але показово, що вже у виборі форми існування у гомінідів було «право вибору».

Серед антропоїдів неандертальці виступають переважно як індивідуали, кроманьйонці здебільшого як суспільні істоти.

Щоб зрозуміти, чому так відбулося, співставимо основні антропометричні показники «кандидатів у люди» — неандертальців і кроманьйонців.

Неандерталець мав зріст 150-155 см. При тому був кремезної статури і надзвичайної фізичної сили. Об'єм його мозку сягав понад 1600 см³. В нього були короткі, не пристосовані для ходіння руки. Довжина плечової кістки складала 70,3 відсотка довжини кістки стегна (у сучасного європейця — 72,5 відсотка). Мав покате чоло, кут його нахилу складав 63° (в людей — близько 90°). Жив близько 50-ти тисяч років тому.

Кроманьйонець мав зріст понад 185 см. Його відзначала досконала пряма хода. Об'єм мозку він мав 1600-1900 см³. Голова мала пряме чоло, в нього було високе склепіння черепа (Н. Эйдельман, «Ищу предка» с.141 — 142).

З даних сучасної медицини нам відомо, що саме в чільних долях черепа людини містяться так звані гальмівні центри, котрі коригують і визначають нашу суспільну поведінку. Принаймні, при їх пошкодженні (внаслідок хвороби чи нещасного випадку) людина втрачає здатність «володіти собою» — вона стає нетерплячою і нетерпимою, агресивною, покvapливою, егоїстичною і врешті — асоціальною.

Якщо правомірна зворотна екстраполяція від сьогодення в минуле, то видається вірогідним, що недорозвинені чільні доли неандертальця роблять його нездатним до тривалої суспільної форми існування, до якої він був біологічно непридатним. Натомість, кроманьйонець був цілковито пристосований до життя в соціумі. Не виключено, що це і стало визначальною передумовою можливості його колективного існування — своєрідною «перепусткою в люди».

Але будь-який колектив — це не лише певна сума індивідів, це ще до того і своєрідний «надорганізм», що обов'язково мав природно зумовлену власну внутрішню структуру з ієрархією влади і ціннісних пріоритетів. Це — складний динамічний симбіоз чоловіків і жінок, старих і молодих, сильних і слабких, розумних і нерозумних, хитрих і простодушних, здорових і хворих, серед яких подовжував своє існування будь-який член колективу. Коли він очолював товариство, то мав обстоювати і доводити своє право на це; коли підпорядковувався волі колективу, то мав користися тим принципом, за якими існує дане товариство, або відторгався колективом і був змушений йти геть, світ за очі. Більш придатні до спільної форми існування кроманьйонці, вірогідно, використовували цю біологічно-припустиму для них

форму існування. Але в колективі можливо виділити також і біологічно-передумовлену суму причин (мотивацій) соціалізації людей. Так, на межі суспільних та біологічних передумов соціалізації людей найголовнішими можливо визначити тривалий термін вагітності представниць виду *Homo Sapiens*'ів, народження (біологічно-передчасне) не остаточно сформованих немовлят, а також – вкрай тривалий термін їх біологічного визрівання до стану дорослості (12-15 років). Наведені причини є біологічними передумовами колективної форми життя людей. Її доцільність та наслідки ми розглянемо далі, оскільки перед тим маємо з'ясувати, що являє собою специфічна структура принципів сприйняття інформації, властива людині, оскільки видається вірогідним, що саме вона кардинальним чином і визначила вектор антропогенезу і специфічну унікальність розвитку людей в суспільстві.

З'ясуємо, що являє собою організація принципів світосприйняття, властива людині і простежимо, яким чином вона вплинула на організацію життєдіяльності людських спільнот, привнісши «специфічно-людське» в стадну (колективну) форму біологічного існування гомінідів.

Саме словосполучення «принципи світосприйняття» означає очевидну здатність живої речовини певним чином сприймати і реагувати на інформацію, що привноситься в організм із оточуючого її зовнішнього світу, а також інформацію, що надходить у мозок організму від самого організму, надає йому здатності адекватного існування в оточуючому середовищі, реагування на зміни в ньому.

Це дало підстави науковцям ввести в науковий обіг поняття про канали прямого і зворотного інформаційного зв'язку, якими здійснюється передача генетичної та фенотипічної інформації в живій речовині. Нагадаємо, що генетична інформація є основою генотипу – нею визначається спадкова зумовленість будови певного організму, сукупність всіх його генів, в якій будь-який її ген може знаходитися в складній взаємодії з іншими генами.

Натомість, фенотипічна інформація складає основу фенотипу – складної сукупності всіх ознак і властивостей організму, сформовану в процесі його індивідуального розвитку. Фенотип складається в результаті взаємодії спадкових властивостей організму – генотипу, і умов його існування у тому чи іншому оточуючому середовищі.

Таким чином, виходячи зі сказаного, можемо зробити висновок, що генетично зумовлений «асортимент» властивих певному організмові каналів сприйняття інформації зумовлює особливості формування його фенотипу. Для людини такими каналами сприйняття інформації є зоровий, слуховий, смаковий, тактильний, канал сприйняття запахів. Крім того, їй властивий цілий ряд каналів інформації, що повідомляють про внутрішній стан організму – відчуття голоду, спраги, втоми та ін.

«Скільки ж нам відомо органів відчуттів? Звісно, п'ять, така, слідуючи за Аристотелем, відповідь більшості на це питання: зір, слух, нюх, смак і дотик. При тому, якщо й говорять про «шосте», то, зазвичай, мають на увазі щось аномальне, властиве лише небагатьом. Однак переліченими вище «вікнами в світ» жодним чином не вичерпуються канали, через які ми отримуємо свідчення про те, що відбувається довкола нас. Здатність відчувати біль, зов-

нішню температуру, вібрацію, вагу, положення частин тіла у просторі, відчувати час, нестачу в організмі води, солі, та чимало іншого видається нам таким, що є зрозумілим саме по собі, але кожен з цих видів чуттєвості можливим було б розглядати як шосте відчуття.

Якщо таких «шостих» відчуттів чимало в кожному з нас, то в тваринному світі їх ще більше. Це і здатність декотрих комах бачити в інфрачервоному світлі, і наявність у кажанів

та дельфінів своєрідного сонару, що забезпечує можливість орієнтуватися в просторі і полювати за допомогою лунолокації. Це і властивість окремих видів річкових риб, що живуть в каламутній воді (нільська щука, електричний вугор та ін.) виявляти перепону чи здобич, сприймаючи викривлення електричного поля, що утворюється довкола їх тіла. Це і дотепер не розгадана властивість північно-австралійських термітів реагувати на слабе магнітне поле, і властива для численних тварин здатність прогнозувати зміни погоди, наступаючі землетруси, виверження вулканів і багато, багато іншого. Здатність до сприйняття недоступної для наших органів відчуттів інформації визначає реакцію поведінки тварин, котру спостережливі люди з давніх часів вва-

жають прикметами, що говорять про наступні зміни в оточуючому середовищі. Наприклад, перед негодою худоба лягає під покрівлею, кури квокчуть і ховають під себе курчат, кішка шкребе підлогу і стіни, качки кричать і плещуться, жаби квакають, раки вилазять з води, горобці збираються зграями на землі і «купаються» в пилові та піску, ластівки ширяють низько над землею, п'явки присмоктуються до стінок посудин і висовуються з води. Перед гарною погодою кішка лиже лапу, «вмивається», свиня чухається, комарі і мошка стовпом кружляють в повітрі, медичні п'явки лежать на дні склянки і т.д.»

А.С. Никифоров. Етюди о разуме. Ст. 77-78.
Москва «Советская Россия», 1981 г.

Складна, кооперативна взаємодія всіх наявних в організмі органів сприйняття і продукування інформації слугує необхідною передумовою його функціонування. Але вони за обсягом питомої інформації не рівноцінні. Відомо, що понад 80% інформації про зовнішній світ людина сприймає через зір. Тому видається доцільним дослідити сам механізм реалізації людини в світі, виходячи з очевидної домінантності зорового каналу сприйняття інформації. А також — зумовлений і передумовлений цим шлях еволюції даного виду. Дослідити ті об'єктивні фактори, що призвели саме до такого шляху становлення людини в Універсумі.

Властивий людині унікально сформований зоровий апарат — це фактично єдине, що наш предок міг гідно протиставити іклам, пазурам, рогам та всьому тому досконалому «арсеналу засобів виживання», яким природа так щедро наділила інших мешканців нашої планети.

Отже, поставимо питання про логіку розвитку людини дещо в іншій площині. А саме: «Як була змушена існувати в біосфері істота, наділена надзвичайно досконалим зором і менш розвиненими іншими рецепторами світосприйняття»? Очевидно, вона була змушена або максимально покладатися на власні очі, повсякчас доводячи до досконалості той канал інформації, що надавав їй перевагу над іншими істотами, та йому підпорядковувати своє існування, або — загинути.

Очевидно, людині судилось обрати перше...

Зараз можна створювати безліч більш чи менш переконливих спекуляцій з приводу з'ясування логіки перебігу видозмінення та еволюції людини і мабуть усі вони не позбавлені певного сенсу, проте ми навряд чи колись достеменно про все дізнаємося, чи визначимося в цьому питанні остаточно.

Але факт наявності в людини досконалого зору лишається незаперечним, більш того, вчені припускаються думки і не цілком безпідставно, що наш мозок є свого роду додаток саме нашого зорового апарату, утворюючи з ним органічне ціле.

У зоровому аналізаторі хребтових приховано чимало непізнаних, але надзвичайно корисних для інженерів винаходів природи. Цілковито немає змоги пояснити як створюється і де відтворюється об'ємне кольорове зображення простору, котре людина

«бачить» перед власними очима. Те, що таке зображення створюється, — беззаперечний факт. Разом з тим, будова мозку і ока переконує нас, що очі принципово неспроможні створити таке зображення.

Дійсно, кожен функціональний елемент

ока має специфічні недоліки і обмеження, котрі спотворюють і порушують видиму картину. Кришталіки перекидають зображення. В сітківці кожного ока є велика «технологічна» дірка — так звана сліпа пляма. Через неї з очних яблук виводиться вся «проводка» — кровоносні судини і нервові волокна. Сітківка сприймає зображення в межах лише малого конусу 5^{238}_{92} , і більше ніж 70% нейронів кори головного мозку зайняті обробкою відеосигналів лише цієї маленької частини сітківки. Зорова кора і сітківка очей мають різну щільність «екранів».

Внаслідок цього, зображення сприйняте експоненціальним (тим, що показує, показуючим) розподілом фоторецепторів, при переносі в зорову кору з рівномірним розподілом нейронів істотно змінить свою структуру, особливо на периферичних ділянках.

Наші очі здійснюють велику кількість спонтанних рухів: високочастотні коливання (тремор), великі і малі перескоки. Крім того, ми свідомо переводимо погляд, повертаємо чи нахиляємо голову і тулуб. Внаслідок усіх цих рухів в кожен момент часу на одні і ті ж точки сітківки потрапляють промені з різних ділянок місцевості, котру ми спостерігаємо, а фоторецептори жорстко зв'язані з визначеними стовпчиками нейронів в зоровій корі. Це означає, що зображення, котре передається очима до кори головного мозку, безперервно стри-

бає, коливається і перевертається. Об'ємність простору у зоровому аналізаторі визначається за допомогою так званого бінокулярного зору, тобто за кутом оптичних осей очей, найпростіші розрахунки показують, що цей спосіб виміру працює лише на дуже близькій відстані. Якщо вона більша за 10 метрів, похибка в оцінюванні віддаленості від об'єкта становить 100%.

Разом з тим, незважаючи на всі перелічені деформації і порушення зображення, сприйнятого очима, ми до самого об'єкту чітко бачимо перед собою правильно орієнтовану панораму завширшки майже в 160^{238}_{92} , повністю адекватну, не підозрюємо про існування зони обзору чи сліпої плями. І як би ми не крутили головою, Земля і все, що на ній жорстко закріплене, в цій панорамі ми бачимо непорушним і строго орієнтованим: небо — вгорі, землю — внизу. Як здійснюється компенсація перелічених недоліків зору? Які ще органи відчуттів беруть участь у створенні «видимої» панорами? В якій частині нашої голови створюється «видима» панорама, і які фізичні процеси та явища при цьому застосовуються? Всі ці питання ще належить ретельно вивчити перед тим, як вдасться отримати корисний для техніки досвід природи.

Селезнева Н.В., доктор технических наук,
«Х и Ж». / Открытия и гипотезы. —
2010. № 11

Коли ведмідь до чогось прислухається, чи щось його вельми зацікавило чи стурбувало, він підводиться на задні лапи і напружено прислухається, принохується, а можливо, і приглядається до оточуючого середовища, взагалі — коли будь-яку тварину щось зацікавило чи стурбувало, вона підводить голову, ставлячи свої органи сприйняття інформації в оптимальне положення — це так природньо і так логічно, що поведінка страуса в цьому сенсі є кумедним виключенням через його очевидну нелогічність¹⁷...

А от у людини очі природно перебувають в стані «повної готовності» до сприйняття інформації практично постійно і повсякчас. Коли до цього додати властиве людині прямоходіння, то за цих обставин переваги зору, як «постачальника» інформації, стають ще більш очевидними.¹⁸

З погляду ергономіки, очі людини на ній розташовані надзвичайно вдало, практично — бездоганно, виходячи з їх функціональної задіяності. Безпосереднє їх поєднання із мозком дає можливість миттєвої реакції на будь-який подразник. Завдяки властивій нам анатомічній будові опорно-рухового апарату, ми маємо майже 360° огляду довкілля по горизонталі і близько 200° — по вертикалі.^{19]}

¹⁷ В разі небезпеки, за легендою, страус ховає голову в пісок.

¹⁸ Як експеримент: станьте на чотири кінцівки і огляньте те, що здатні побачити в цьому положенні, а потім зведіться на ноги і зробіть те саме. Потім зіставте показники, і ви самі відчуєте ті переваги, які нам властиві, виходячи з нашої «конструкції».

¹⁹ Це надавало неабияку перевагу саме на відкритій місцині.

Зір людини — біноккулярний (спадок від нашого спільного з мавпами пращура). Дана його властивість притаманна лише приматам та людині, і саме вона дає змогу визначення і співставлення відстаней до конкретних об'єктів майже безпомилково і блискавично.

Очі людини здатні сприймати широкий спектр випромінювання сонячного світла. При тому — чутливість зорових рецепторів надзвичайно висока. Вони здатні сприймати вкрай слабкі світлові імпульси (до 3 квантів випромінювання), людина бачить полум'я свічки в темряві за кілька кілометрів. Вона здатна розрізнити оком майже необмежену кількість відтінків певного кольору, безліч його нюансів.

До того ж, зір людини дає змогу бачити за абсолютно різних умов інтенсивності світлового випромінювання. Практично — за будь-яких умов, в яких вона може опинитися на планеті Земля.

Гостроту зору людини перевершує лише зір хижих птахів (орли, сапсани, яструби), проте зір птахів не такий універсальний в інших відношеннях — він не біноккулярний, з обмеженим діапазоном спектру випромінювання, який птахи здатні сприймати. Мозок птахів, як аналізатор сприйнятої зором інформації, не такий досконалий як у людини.

Всі інші численні переваги, що надає людині її зір, вже безпосередньо пов'язані не зі сприйняттям візуальної інформації, а зі здатністю її аналізу і осмислення — постійному і невинному. Світ, в якому мешкала первісна людина, був їй відкритий увесь, цілком і відразу. Освітлений Сонцем, він постійно поставав перед її зором. Людина буквально захилялась в інформаційному просторі, відкритому її очам. Світ, позбавлений імен і назв, дивний і незбагнений, примарний і брутально-конкретний, повсякчас змушував аналізувати, співставляти, порівнювати, осмислювати даності світу, що розгорталися перед нею у часі і просторі — тобто здійснювати певну інтелектуальну роботу у внутрішньому просторі власної свідомості.

Світ був живий, як вогонь, як вітер, як вода — він близький, зримий і незбагнений, як рухлива тінь на стіні печери, чи блискавка між хмарами, бентежив людський розум розмаїттям рухів, запахів, форм і барв... Природа не усвідомлювала, що в своєму лоні виплекала дивовижну істоту, яка стане змінюватися не сама, а спроможеться змінювати щось у собі, творити внутрішній інтелектуальний простір.

З «висоти» сьогодення ми не уявляємо, просто нездатні уявити глибинну первозданність того буття, того, що не мало назв, але вже мало душу — життя, наскрізь просякнуте незбагненністю, несподіваністю, невизначеністю, незрозумілістю.

Хто ми, звідки, куди йдемо, навіщо — ці питання, для нас звичні й природні і понині залишаються без відповіді, хоча вони перші, які людина задала собі. І знову і знову, вік за віком, тисячоліття за тисячоліттям ми їх повторюємо з надією і сподіванням: «В чому сенс нашого буття, Господи, хто ми, звідки, куди йдемо?» Жодна тварина не переймається цими питаннями, жодна так гостро не усвідомлює, що чогось не знає, не розуміє...

Іноді людина заздрить їм, іноді співчуває, але вона ніколи вже не повернеться до первозданності буття і не зречеться обраного шляху — шляху одночасного існування в двох світах — в світі, що її оточує і у внутрішньому просторі власної свідомості. Надскладний симбіоз їх співбуття в акті світосприйняття і визначили специфічний шлях еволюції виду *Homo Sapiens* в межах біо- та геосфери Землі.

Світло — найбільш інформаційно-місткий носій інформації про довколишній світ, при тому неабияку роль відіграє швидкість розповсюдження світла, яка є найбільшою в природі. Світ через світло постає перед людським зором увесь, цілком і відразу.

Вище ми зазначили, що домінуючий канал сприйняття інформації зором спонукав людину до розвитку інтелекту нашого мозку, оскільки вимагав постійної його роботи і неабиякої напруги. Постійний аналіз, співставлення, порівняння, диференціація сприйнятої інформації за її вагомністю «тут і зараз», призвели до вдосконалення навичок систематизації, виокремлення, узагальнення та інших, вже розумових, процесів.

Навчання баченню

Досить природно вірити в те, що бачиш, — важко уявити собі щось інше. Однак ми зазвичай не замислюємося над тим, що вмінню бачити навчаються, воно не приходить автоматично. Ми дивимось очима, а бачимо свідомістю. Ми усвідомлюємо це лише тоді, коли бачимо те, чого насправді немає, чи не бачимо того, що реально існує. І те і інше досить часто явище. Ми знаємо, що існує «обман зору», але не усвідомлюємо його важливість. Як можливо вести очі в оману? Якщо це можливо, то коли ми повинні їм вірити, а коли ні?

Особливо яскраво роль навчання як компоненти навчання виявляється у сліпих від народження, що в зрілому віці зазнали операції, яка повернула їм зір. В останні роки опановано операції катаракти (помутніння кришталика, різко погіршуючого зір). Іноді діти народжуються з катарактою і лишаються сліпими, якщо вчасно не прооперувати. В ті роки, коли операція була вперше здійснена, було багато дорослих, сліпих від народження через катаракту і операція дозволила відновити їм зір.

Джон Янг описав враження людей, що стали зрячими:

«Що побачить така людина; що вона скаже, вперше побачивши новий для неї світ? У нашому столітті ця операція була здійснена багаторазово, і можливо зібрати точні та систематичні свідчення про це. Пацієнт, вперше розплющуючи очі, не отримує ніякого задоволення, насправді ця процедура виявляється для нього досить болісною, він говорить лише про маси світла і кольорів, що обертаються, і виявляється цілковито нездатним зором виділити об'єкти, розпізнати чи назвати їх. Він не має уяви про простір і розташовані в ньому об'єкти, хоча йому все відомо про об'єкти та їх назви на основі дотиків».

«Звісно, — скажете ви, — йому потрібен певний час щоб навчитися розпізнавати їх за зовнішнім виглядом». В дійсності не певний час, а дуже-дуже тривалий час, роки. Його мозок не був навчений правил бачення. Ми не усвідомлюємо, що такі правила взагалі існують

і вважаємо, що ми бачимо, як говориться, «природньо». Однак насправді ми в дитинстві навчаємося цілому ряду правил бачення.

Якщо наш сліпий повинен застосувати зір, він також повинен навчитися цього свій мозок. Як це зробити? Якщо він тільки не буде достатньо розумний і дуже наполегливий, він може взагалі ніколи не навчитися користуватися зором. Спочатку він лише сприймає маси світла, але поступово навчається розрізняти форми. Коли йому показують смужку одного кольору, накладену на тло іншого кольору, він швидше побачить, що існує різниця між смужкою і її тлом. Він не зможе помітити того, що бачив цю конкретну форму перед тим, не зможе він і правильно назвати її. Наприклад, один пацієнт, коли йому показали апельсин через тиждень після того, як він почав бачити, сказав, що він золотий. На питання: «Якої він форми?» він відповів: «Дайте мені помацати його і я скажу.» Помацавши його він сказав, що це апельсин. Потім довго вдивлявся в нього і сказав: «Так, я бачу, що він кулястий». Коли йому потім показали синій квадрат, він сказав, що це синє коло. Коли йому показали сині кути, він сказав: «А, так, тепер я розумію, можна побачити, які вони на дотик». Протягом багатьох тижнів і місяців після того, як він почав бачити, чоловік може лише з великими труднощами розрізняти найпростіші форми, такі як трикутник і квадрат. Якщо його запитати, як він це робить, він може відповісти: «Звісно, якщо придивитись, то в однієї світлової плями по краях три гострі кути, а в іншій — чотири». Однак він може додати зневажливо: «Тільки з чого ви взяли, що знати це корисно? Відмінність зовсім незначна, а побачити її мені досить важко. Я значно ліпше впораюся з цим за допомогою пальців». І якщо назавтра ви знову покажете йому ці дві фігури, він не зможе відповісти, що трикутник, а що — квадрат.

Пацієнт зазвичай виявляє, що нове чуття приносить лише відчуття невпевненості, і може відмовитись від спроб його використання, якщо його спонукати до цього. Він не помічає деталі обрисів спонтанно, як зрячі

люди. Він не вивчився правил бачення, не знає, які риси важливі і корисні для розпізнавання об'єктів і в повсякденному житті. Нагадаємо, що раніше він розпізнавав обриси об'єкта, лише обмацавши розташування їх граней. Попри те, якщо ви переконаєте його, що його зусилля не марні, то після декількох тижнів він буде впізнавати прості об'єкти. Спочатку вони повинні бути одного кольору, і їх має бути видно під одним кутом. Один пацієнт, навчившись розпізнавати яйце, помідор і грудку цукру, не зміг впізнати їх, коли їх освітили жовтим світлом. Грудку цукру він упізнавав, коли та лежала на столі, але не впізнавав, коли її підвішували в повітрі на нитці. Тим не менш, такі люди можуть поступово навчатися. Якщо їх достатньо мотивувати, то через декілька років вони будуть мати повноцінний зір і навіть зможуть читати. (John Z. Yong. *Doubt and Certainty in Science*. N.Y. — 1960. — p. 60 — 63).

Очевидно, візуальне сприйняття, котре, як вважається, надає нам факти найбільш безо-

середньо — наслідок навчання, а не здатність, що набувається автоматично. Ми бачимо за допомогою мозку, а не лише очима і ми піддані усіх відхилень і упереджень, утворених у процесі навчання баченню.

Ми не стверджуємо, що не слід вірити тому, що ми бачимо. В дійсності у нас немає іншого вибору. Тим не менше знання того, що сприйняття не пасивний акт, а швидше набуває внаслідок навчання застосування наших інтелектуальних можливостей, котре, хоча і відбувається неусвідомлювано, мусить попереджати нас про те, що предмети є не обов'язково тим, чим вони здаються, і що зміни в нашому мисленні можуть змінити те, що ми бачимо.

Мартин Годдстейн и Инга Ф. Годдстейн.
Как мы познаем. Исследование процесса
научного познания. /
пер. с англ. А.Е.Петрова. —
М.: «Знание», 1984. — С. 40 — 41

Принагідно зазначимо, що саме візуальний канал сприйняття інформації створив передумови формування і розвитку відстороненого (абстрактного) мислення, виникнення уяви. Призвів до утворення і домінантності символічно-знакового маніпулювання інформацією у внутрішньому просторі нашої свідомості. Адже в акті візуального сприйняття докілья мозком на очному дні відбивався двовимірний образ об'єкта (а це вже знак!) тривимірність якого можливо було визначити або завдяки зовнішній динаміці його сприйняття, обходячи, наприклад, дерево з усіх сторін і складаючи стерео-уявлення про нього, або через внутрішню динаміку згадування розумом властивості дереву об'ємності — накопиченої в розумі і збереження в пам'яті інформації про об'ємність, властиву дереву.

Зараз нам надзвичайно складно уявити ту первинну, колосальну роботу інтелекту людини, котра навчалась дивитись і осягати світ очима.

Людина, завдяки зору, який було задіяно оптимально, поступово спромоглась набути значних переваг у боротьбі за «місце під Сонцем». Тобто людина, саме завдячуючи зорові, набула можливості мати свободу маневру у виборі тактики поведінки в боротьбі за виживання. Вона перша вирішувала, — тікати чи наздоганяти, нападати чи боронитися, — залишаючи за собою «право вибору».

У художників класичної школи малюнка існує стилістично не бездоганний вислів: «Художник малює не те, що бачить, а те, що розуміє», в якому надзвичайно чітко втілено суть проблеми візуального сприйняття, взагалі притаманного людині. Воно принципово відмінне від тваринного — воно осмислене, при тому осмислене відразу, тобто сприйняте через око розумом. Справа у тім, що тварина сприймає просто предмет як зовнішній об'єкт, у той час, як людина сприймає не лише і не стільки предмет, скільки змістовне наповнення, знак предмета, сприймає одночасно і предмет і його історію, не лише безпосередньо, а передусім через досвід сприйняття, через пам'ять.

Пам'ять — внутрішній простір нашого розуму, в якому реалізується наша інтелектуальна діяльність.

У «Трактаті про небуття» надзвичайно стисло і змістовно про пам'ять сказав Арсеній Чанишев: «Основа свідомості — пам'ять. Завдячуючи пам'яті можливі мислення, відчуття, воля. Пам'ять ставить дамбу перед потоком відчуттів. Вони починають нашаровуватися одне на одне. Так виникають уявлення і поняття. Воля — це пам'ять, перекинута в майбутнє. Завдячуючи пам'яті створюється і світ сутностей, світ безликих архетипів, спокійне царство законів, світ ідей, де індивідуальне стає несуттєвим». (Чанишев А. Н. «Трактат про небытие». ВФ. 10.1990 р. с.163).

«Свого часу Беріташвілі запропонував класифікацію пам'яті, котра відображала різні форми вищої нервової діяльності: передусім умовно-рефлекторна пам'ять, потім — образна, що зберігає безпосередньо чуттєві враження і не потребує вироблення, тренування. Третій вид — пам'ять, властива лише людині, що закріплює поняття, найбільш загальні властивості предметів, явищ, закономірні зв'язки між ними — словесно-логічна.

І нарешті, окремо була виділена емоційна пам'ять. Що стосується часових рамок, то за цією ознакою можливо виділити два види пам'яті — короткотермінову і довготермінову».

Академік АМН СРСР М.Хананшвілі
НиЖ. 1988. № 4. С. 108
Іван Соломонович Беріташвілі. НиЖ. 1971 р.
№№ 3, 4. Пам'ять.

Таким чином, ми можемо визначити пам'ять як внутрішню сферу самореалізації нашого інтелекту. Адже, якщо визнати, що «минулого вже немає», а майбутнього «ще немає», то, що є наша пам'ять? Це — згадка про минуле, якого «вже немає» — фіксація об'єктивного світу у суб'єктивному його сприйнятті нашою свідомістю. Своєрідна «фільмотека спогадів», що зберігається в свідомості — образність минулого в актуальності сьогодення.

Домінуючий зоровий канал сприйняття інформації визначив і передумовив специфічну організацію нашої інтелектуальної сфери. Саме через нього людині відкрилось безкінечне розмаїття довколишнього світу, його безмежність у просторовому вимірі.

А от розгортання буття у часі людині відкрилось через інтелект у просторі людської пам'яті. Перед її свідомістю відкрився плін часу, неочевидний у об'єктивному світі.

І от саме «бачення» розгортання буття у часі, а не лише у просторі, стало чи не найістотнішою передумовою відстороненості людського світосприйняття. Світ довколишній і світ внутрішній утворили той дивовижний симбіоз, що врешті став основою можливості здійснення культуротворення, здатності до рефлексії.²⁰

Рефлексія, в свою чергу, дала змогу утворення і поглиблення історичної пам'яті, розвитку уяви, навичок аналізу...

Утворився мікрокосм — внутрішній світ людини, повсякчас унікальний і неповторний, що зумовив специфічну організацію мислення людини «у внутрішньому часі» власної свідомості.

Пам'ять стала можливою саме за цих умов, поставши основою усвідомлення світу як чогось окремого, відстороненого від себе. Людина набула здатності згадувати минуле і уявляти майбутнє.

²⁰ Рефлексія (пізньо-лат. Reflexio — звернення назад) — розмірковування, самоспостереження, самопізнання: осмислення людиною власних дій і їх законів.

Уява надала свідомості спроможність долати фактичну незворотність розгортання буття у часі. Що, в свою чергу, зробило можливим осягнення Світу у часі і просторі, спродукувало здатність бачення і усвідомлення наявності динаміки розгортання його буття.

Узагальнюючи, можна сказати, що дві таємниці було відкрито людині — безмежність Світу та його існування у часі. Саме вони і визначили вектор нашого розвитку в Універсумі, його специфічну унікальність, властиву лише нам. Людині відкрився Світ як бачення динамічної історії його буття.

Колись Ніцше сказав моторошну фразу: «Якщо довго вдивлятися у безодню, то, врешті, безодня почне вдивлятися в нас». Але не вдивлятися в безодню ми вже не здатні. Парадоксальність нашої свідомості саме в тому і полягає, що вона повсякчас є в центрі цієї безодні²¹ і повсякчас співставляє її історію зі своєю власною історією буття у внутрішньому просторі власної свідомості.

Людина існує на перетині двох світів — внутрішнього і зовнішнього — мікрокосму і макрокосму. І завдяки тому має два фокуси прояву рефлексивності — внутрішній і зовнішній.

Відповідно, можна сказати, що ***прагнення і потреба екстраполяції внутрішньої рефлексії назовні і є основною передумовою можливості культуротворення в його антропному «варіанті».***

Саме в людині відбулося поєднання оптимального використання найбільш інформаційно-місткого носія інформації — світлового випромінювання — з оптимальним рецептором його сприйняття в біологічному організмі.

Чому саме в людині воно реалізувалося — питання, яке має в підваліні стохастичну природу і не підлягає вичерпному логічному обґрунтуванню, як би цього не хотілось науковцям. «Його Величність Випадок» був схильний до людини, вона відбулась як явище в Універсумі, і саме вона розпочала дивовижний процес творення другої природи. Людина була об'єктивно приречена або загинути, або створити середовище, в якому здатна існувати як біологічний вид.

Перед тим, як перейти до розгляду суспільної форми буття людей і пов'язаних з нею специфічних «форм і методів» здійснення процесу культуротворення, підсумуємо та узагальнимо все сказане вище.

По-перше — домінуючий зоровий канал сприйняття інформації зумовив специфічну організацію функціонування мозку, яка полягає передусім у постійному розвитку та вдосконаленню пам'яті, переважно — візуально-образної (ейдетичної), та завдячуючи цьому — здатності до інтелектуальної, розгорнутої у часі і просторі корекції усвідомлення сприйнятої інформації. Оскільки будь-яке зображення, сприйняте оком, є проекція тривимірного на двовимірне (об'ємного на площинне), то роль відсутньої третьої координати компенсувалася часовою складовою акту сприйняття і здійснювалася вже не в акті сприйняття, а в акті усвідомлення сприйнятого, тобто через задіяність інтелекту.

²¹ Безодня розгортається перед нами як у просторі, так і у часі, і є не що інше, як безкінечність і вічність, нероздільні у своїй даності. Простір ми сприймаємо через час його осягнення, тобто простір ми сприймаємо через час, а час ми мислимо через сприйняття простору.

По-друге — суто анатомо-фізіологічні особливості будови організму людини, такі, як слабка природня захищеність виду *Homo Sapiens* від переважної більшості представників тваринного світу. Тривалий термін вагітності представниць даного виду і надзвичайно тривалий термін визрівання людини до стану дорослості (фізіологічно він триває 15-20 років, а інтелектуально — все життя) ставили наших пращурів у вкрай специфічні умови існування. Останні зрештою і зумовили, як єдино можливу форму існування людини в біосфері, — суспільну, з надзвичайно високим рівнем стабільності колективізму — основною передумовою можливості зі зміною поколінь збереження суспільством навичок, форм і засобів виживання, якісно відмінних від властивих іншим представникам біосфери, які сукупно і передумовили напрямок культурогенезу в межах антропосфери.

Коли ми згадуємо вершини інтелектуальних злетів людства, таких, як фрески Мікеланджело, сонати Бетховена, прозріння Ейнштейна, коли споглядаємо величні готичні собори та довершеність традиційного орнаменту, ми не завжди усвідомлюємо і взагалі згадуємо ті прості та безхитрісні набутки первісної культури, що їм передували. Більше того — ми їх вже не усвідомлюємо як набутки, не помічаємо, як не помічаємо повітря яким дихаємо. Ми вже майже ототожнюємо культуру з її вищими проявами — мистецтвом, наукою, філософією і при цьому забуваємо головне: передусім і понад усе **культура — це засіб і форма виживання людства**.

Унікальна, єдино-можлива для неї форма виживання, яку людина створила власне з нічого — з трансформації природного оточення, прилаштування його до себе, як до живої істоти. Напевне, коли вона створювала свою першу оселю, то був чи не найяскравіший, неперевершений і понині злет інтелекту, ще невпевненого в собі, але геніального по суті. Саме тоді було створено все найголовніше, опановано найсуттєвіше, осмислено найпервозданніше.

Первісна людина прирікалась промислом Божим на геніальність буття, тоді вона була геніальна геніальністю дитинства, була мудра і нелукава в мудрості своїй.

Саме в дитинстві людина здійснює колосальну інтелектуальну роботу з дослідження і усвідомлення оточуючого світу. Понад 70% знань в неї закладається в дитинстві, а решта — припадає на все подальше життя.

Іноді первісну культуру ми називаємо дитинством людства. І то дійсно так. Сама тоді людина навчилась зрощувати рослини, приручила тварин, набула навичок видобування вогню, полювання, створила зброю, одяг, житло, почала пізнавати Світ, навчилась суспільної форми життєдіяльності.

Вона створила дивовижне, незбагненне дійство — досконале і абсурдне водночас, безглузде і найлюдяніше з усіх людських творінь — вона створила мистецтво. Примітивне і вишукане, непорушне і невловиме, що чи не єдине донесло до нас крізь нашарування століть і тисячоліть відлуння тих прадавніх часів.

Як сказав Гілберт Кійт Честертон: «Перша лінія малюнка перетнула історію світу». І саме тоді було створено підвалини інтелектуальної складової людської діяльності, що у незмінності дійшли до наших часів, як майже безнадійна спроба осягти сенс буття...

¶ ЛЮДИНА І ЛЮДСТВО

Как известно, человек — животное общественное.

Айдер Куркчи

Земля має шкіру, і у цієї шкіри є власні недуги.

Одна з них має назву «людина».

Фрідріх Ніцше

Культурною людиною робить суспільство. Очевидна істина, що «неможливо жити в суспільстві і бути вільним від суспільства», вже давно не підлягає сумніву. Суспільство формує нашу свідомість, задає шкалу життєвих цінностей і пріоритетів, визначає і зумовлює структуру мислення.

У суспільстві людина народжується, живе і відходить в небуття. Навіть ті безумці і герої, які протиставлять себе суспільству, передусім повинні його мати, щоби було до чого себе протиставити. Суспільство — це своєрідний над-організм, котрий через себе генерує і здійснює культурогенез антропосфери і, водночас — уособлює його у собі. Поза межами суспільства — культура антропосфери не лише неможлива, але і взагалі непотрібна.

Свого часу антрополог Клайд Клакхон з цього приводу сказав: «Найважливіше значення культури для людської діяльності полягає у слідуючій глибокій істині: коли мова йде про людей, неможливо розпочати з чистого аркуша. Будь-яка людина народжується в світі, визначеному вже існуючими культурними моделями. Якщо індивід, що втратив пам'ять, перестає бути нормальним (сприйматися суспільством як нормальний — В.Б.), то точнісінько так само немислиме суспільство, цілковито вивільнене від власної минулої культури» (Клакхон К. М.. «Зеркало для человека». с.63). Істинно — народ, що не пам'ятає минулого, не має майбутнього. «Пам'ятати минуле» — не обмежується пам'яттю про історію минулого, це пам'ять про увесь колосальний досвід, накопичений у суспільстві і знання, сконцентровані в ньому, збереження властивого йому ментального простору.

Парадокс, але спочатку було не слово, а потреба в слові. Потреба фіксації в свідомості у максимально-можливого обсязі знання власного і «не власного» минулого — сукупного досвіду людства. Було усвідомлено потребу в створенні надсуб'єктної форми кодування інформації — колективної пам'яті суспільства. Це і збереження традицій, і набутий досвід буття, і закони та норми життя, що надавали суспільству стабільності його існування, слугуючи запорукою можливості існування всіх людей — членів суспільства. Вірогідно, першим і основним²² набутком суто суспільної форми існування людства стала мова — універсальний посередник між Світом і людиною, так само, як

²² Зараз, на сучасному етапі культурогенезу, ми вже вкотре повертаємось до візуалізації мови, її унаочнення і через унаочнення — до збільшення її інформаційної місткості на одиницю часу сприйняття. Чергова спроба приборкання інформаційного обвалу спонукає до цього.

між людиною і людиною. Між собою і «іншим», де в якості іншого виступає увесь позасуб'єктний, оточуючий суб'єкт субстрат даностей. І досі ми говоримо — діалог людини і природи, діалог з собою, діалог зі Світом, діалог з власним сумлінням. Створена людиною мова дивовижно розмаїта — це мова танцю і мова архітектури, мова мистецтва і мова формул, мова символів і мова ритуалів. Але «була потреба в слові»...

Така звична і природна для нас форма сприйняття і передачі інформації, якою є словесна форма, вербальна і символічно-знакова (писемна, мовна) при детальному її розгляді постає перед нами цілим рядом питань, не вирішених остаточно і дотепер. Але перш ніж їх розглянути, видається доцільним визначитись з тим, який зміст ми вкладаємо в поняття «інформація».

Геніальний вчений, один з фундаторів кібернетики, Норберт Вінер дав таке визначення інформації: «Інформація — це означення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого прилаштування до нього і прилаштування до нього наших відчуттів» (Вінер Н. «Человек управляющий» с.14) Загалом, цим визначенням можна було б і обмежитися, якби не зважати на те, що це — втілена в словесну форму тавтологія. «Інформація — є означення змісту». Своєрідне борсання в зоні «вже відомого». Насправді все незрівнянно складніше.

Як слушно зазначив академік РАН М. Моїсєєв: «Вичерпного і достатньо універсального визначення інформації не лише немає, але воно навряд чи можливе» (Моїсєєв М. Н. «Человек и ноосфера» с. 160).

Інформація, як категорія науки і філософії, відносно недавнього походження, але за ступенем своєї невизначеності вона практично відразу посіла гідне місце поряд з такими «безнадійними» на предмет коректного визначення категоріями, як вічність, безкінечність, час, простір, логос, дао, майя, істина, котрі передбачають можливість свого змістового наповнення не як визначення чогось відомого, а виключно як понятійні локалізації «невідомого в межах відомого». Коли їх принципова невизначуваність зумовлена елементарним їх сутнісним нерозумінням. Можливо, що еволюційно-передумовлена обмеженість нашої здатності пізнавати розмаїття феноменів суцього стоїть цьому на заваді, але не виключено і те, що властива нам схильність до вербалізації мислення не сприяє їх сутнісному розумінню.

Натомість, як певні інтелектуальні інтуїції, ці категорії цілком усвідомлювані нашим несталим розумом, не знічуючи його своєю гнітючою невизначеністю. Люди містики також не надто переймаються їх сутнісним нерозумінням і цілком комфортно почуваються за цих умов.

Подібні категорії і слова, що їх означають, ми тим самим локалізуємо в «зоні відомого», але при цьому не переводимо в «простір зрозумілого» (тобто, в операбельну сферу нашої інтелектуальної діяльності). Певною мірою адекватність їх усвідомлення нами обмежується мірою необхідної достатності їх розуміння «тут і зараз».¹²³

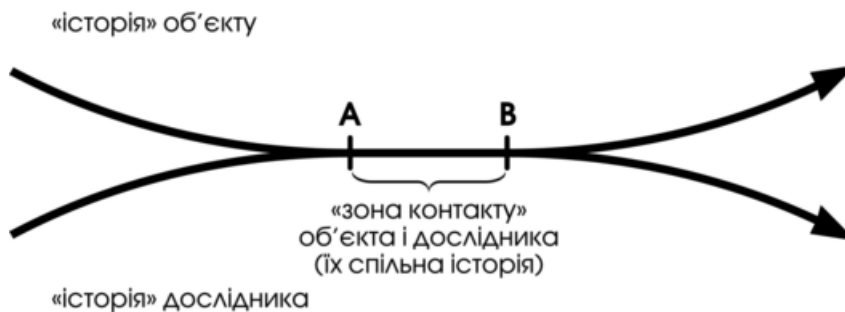
²³ В філософії існує таке словосполучення, як «абсолютна істина». Але, скажімо, абсолютна істина про Всесвіт — це і є сам Всесвіт, що абсолютну істину про себе собою і уособлює. До того ж, ця істина мусить охоплювати увесь Всесвіт за увесь час історії його буття, а не лише на момент його сприйняття певним інтелектом. От і виходить, що сказати ми здатні, а от осягнути сутність сказаного — просто неспроможні в силу обмеженості наших пізнавальних можливостей, натомість ми обмежуємося констатацією факту їх наявності при їх сутнісному нерозумінні.

Поняття інформації так само є локалізована невизначеність міри власної достатності в сфері розумової діяльності. Простіше кажучи, для нас інформація про будь-що принципово не може бути вичерпною.

Парадоксальність поняття інформації передусім полягає в тому, що повна (вичерпна) інформація (сума знань) про певну даність (наприклад, яблуко) одночасно і більша за фактичну її наявність в цій даності, і дорівнює їй, і менша за неї. Більша — тому що містить історію цієї даності, тобто минулу її історію, а не обмежується її фактичною наявністю у собі на момент сприйняття. При тому вона рівнозначна сама собі і сконцентрована як самоданність на момент сприйняття. Водночас з тим, та сама інформація «про яблуко» для нас менша за себе, оскільки ми всю її принципово не здатні сприйняти. І беззаперечно, що інформація про об'єкт не тождна самому об'єктові (знання про яблуко не є саме яблуко)...

За цих обставин, інформація є суб'єктивно виокремлена, структурована і закодована сума знань про об'єктивно суще даність — феномен, зафіксований в акті його дослідження і сприйняття, і обмежений терміном тривання цього акту. За межами терміну сприйняття інформації про об'єкт в межах інтелекту здійснюється її переведення в символічно-знакову форму. Тобто — її осмислення, усвідомлення і запам'ятовування є відсторонене від безпосереднього її сприйняття.

Питома кількість інформації визначається мірою її необхідної достатності «тут і зараз» і її вичерпність є завжди відносною і ніколи не цілковитою. Ступінь достатності кількості інформації дослідник визначає на власний розсуд. До і після акту сприйняття інформація про будь-що не буває вичерпною, а лише достатньою. За межами безпосереднього сприйняття об'єкт сприйняття існує як «річ у собі» і є «тайна» — сутність, закрита для безпосереднього усвідомлення.

В акті сприйняття об'єкт і суб'єкт утворюють певну систему, в якій співіснують як у часі, так і в просторі. При цьому відбувається процес створення певного обсягу інформації нашим розумом, його фіксація і запам'ятовування. Зі стану потенційно можливої інформація переходить в стан актуальності для даного реципієнта в межах його свідомості.

Інформація, котра сприймається і мислиться як певна визначеність, фактично є локалізація невизначеності в інтелектуальному просторі нашої свідомості, тому що вона не є вичерпною, а завжди обмеженою у власному обсязі. До речі, саме це

і є визначальна передумова міфічності нашого мислення. Зазначимо найістотніше — інформація, якою ми опікуємося, є продукт творчої діяльності нашого розуму і тому шукати її «в готовому вигляді» за межами свідомості — марна справа.

Світ існує в стані самодостатності, він не переймається проблемою створення додаткової до себе інформації про себе, щоби дати раду власному саморозумінню. Інформація — суто людський «винахід», продукт рефлексуючої свідомості. Але передумови можливості створення інформації існують саме в Світі, як, до речі, і можливість в Світі існування самої людини.

Світ просякнутий носіями і ретрансляторами інформації про себе, яка не є його «самоціллю», а лише похідною від «способу існування» Світу.¹²⁴

. Саме через випромінювання електромагнітних коливань, потоки світла, силу тяжіння, предметність наповнюючих його простір субстанцій Світ перед нами виявляє власну наявність. Ми вичерпно не усвідомили його «внутрішню механіку», але вже переконані в тому, що вона існує. Ми спромоглись видобувати зі Світу, що нас оточує, і накопичувати знання про нього.

І саме цю **сприйняту, усвідомлену і осмислену сукупність знань, сконцентровану у внутрішньому просторі нашої свідомості ми називаємо інформацією** про оточуючий нас світ. Вона — ретранслятивна, тобто має властивість зберігатися і передаватися у закодованому вигляді (мова, зображення, звук) в структурі антропосфери. При тому, вона (інформація) опосередкована через процес сприйняття і усвідомлення її, є сума знань і уявлень про світ (як зовнішній, так і внутрішній), що являє собою змістове наповнення нашої пам'яті, утворюючи той внутрішній інформаційний простір, в якому здійснюється інтелектуальна діяльність нашого розуму в межах антропосфери.¹²⁵

Зауважимо, що все, сказане про інформацію, є, так би мовити, «ідеальним випадком», оскільки насправді все незрівнянно складніше і заплутаніше. Передусім тому, що, крім аналітики і «здорового глузду», людині властива здатність компенсувати нестачу позитивних знань надлишком фантазії, що не має визначених меж. Від народження і до скону людина постійно накопичує інформацію. Це — факт. Вона просто нездатна (за винятком патологій) відокремитись від інформаційного простору, в якому існує. Тому кількість інформації, сприйнятої нею за термін життя кожної епохи (від палеоліту і донині) є приблизно незмінною. Мозок за своєю природою не здатен не накопичувати знання. Але з огляду на постійний розвиток людини і суспільства, змінюється якісний склад свідомо сприйнятої ін-

²⁴ Простір аж ніяк себе не виявляє і тому для нас він є незабганений, час ми сприймаємо через фіксацію пам'яттю наслідків його плину, а не як певну даність (як потік води, вітер).

²⁵ В науковому обігу існують інші види інформаційних структур і зв'язків. Серед них — генетична і фенотипічна інформація, інформація кібернетичних систем. Але вони — принципово інші. В них немає головного — знання про обмеженість обсягу знань і усвідомлення знання як знання. Так, молекула РНК «не знає» про вміст власних знань і коли їх втрачає, просто перестає бути молекулою РНК, але вона не здатна бути «малознаючою» чи «грунтовно-знаючою». В кібернетичних системах ми спостерігаємо комбінаторику, трансформацію вкладеної ззовні в систему сукупності знань, але вони існують за межами системи, створеної людиною. Так, попри те, що комп'ютер може обіграти гросмейстера в шахи, все одно шахи створено людиною, а не комп'ютером. А от хто в нього виграв — то вже зовсім інше питання.

формації. За рахунок зменшення обсягу «звичної» інформації зростає кількість «нової» інформації. Змістове наповнення інформації, по мірі пізнання Світу людством, невинно змінюється якісно по наростаючій експоненті у геометричній прогресії.

Наприклад, людина доби середньовіччя отримувала стільки «нової інформації» за все життя, скільки сучасна людина отримує за два місяці. Навіть для ХІХ століття співвідношення обсягу «звичної» інформації до «нової» складає два роки сучасного сприйняття до цілого життя людини ХІХ ст. Звісно, ці співвідношення є досить приблизними і відносними, але тенденція до збільшення у сукупності всієї інформації її «нової» складової не підлягає сумніву.¹²⁶

З огляду на те, що процес накопичення інформації триває постійно, виходить, що сукупна кількість сприйнятої за життя інформації є приблизно однакова як для троголодитів, так і для нас.¹²⁷

Тому варто з'ясувати, з чого вона складається, адже буде послідовним визнати, що будь-яка інформація (виходячи з анізотропності Світу) є повсякчас нова і принципово не здатна бути іншою. Очевидно, в процесі розвитку антропосфери змінювався сам склад і характер інформації, і не лише кількісно, а і якісно.

«Проникаючи» із світу зовнішнього у світ внутрішній, позитивні знання постійно скорочували поле невизначеності, в якому домінували фантастичні уявлення, заповнюючи собою «вільний простір» свідомості. Фантастичні уявлення, безмежні у власному розмаїтті, були, так би мовити, «внутрішніми» знаннями, покликаними уявою компенсувати недостатність позитивних знань. Саме ними був перенасичений інтелектуальний світ наших пращурів і складав alter ego (внутрішнє «я») принципів світосприйняття їх розумом. Брак позитивних знань легко доповнювався розбурханою уявою, створюючи той оманливий і комфортний інтелектуальний простір, який ми значно пізніше і не цілком правильно визначимо як міфічний.

Але коло позитивних знань постійно зростало. Воно активно трансформувало і нівелювало світ уяви, витісняючи світ фантазії, змінюючи його на те, що з певними застереженнями можна визначити як світ науки. Іншими словами — чим більшим є обсяг позитивних знань, тим меншим стає простір для вільного польоту фантазії, і навпаки.

Очевидно, саме тому в дитинстві ми фантазуємо легше і природніше, ніж у зрілому віці, коли ми, швидше, творимо фантазії, ніж фантазуємо...

Проте, наділені здатністю мислити і рефлексувати на власне мислення, ми природним чином приречені незмінно перебувати в стані постійної трансформації інформаційного субстрату в межах нашої свідомості. Подібно до того, як наш шлунок постійно перетравлює спожиту їжу, так само і наш мозок постійно «перетравлює»

²⁶ Кібернетичне бачення інформації полягає в тому, що «зараховується і йде у залік» виключно «нова» інформація, а натомість «звична» розглядається як певна сума вже сушої інформації, до якої і долучається «нова». Це дещо спрощене бачення, оскільки «звична» інформація має тенденції до внутрішньої структуризації на основі уяви і фантазії, котре нівелює нестачу об'єктивного знання на користь і на догоду цілісності світобачення (див. «Мікрокосм антропосфери. Еволюція міфу»).

²⁷ Вона визначається обсягом пам'яті, в якій концентрується і в якій фіксується за сукупну кількість років існування певного індивіда.

спожиту інформацію. І чи не тому неабиякою чеснотою людей «змінених станів свідомості» є стан «зупиненого мислення» — за визначенням вправних йогинів — третій після стану життя і стану «не життя» стан нашої свідомості — нірвана (див. «Містика»). Але подібний стан — аномальний, нетиповий стан свідомості і ми не будемо торкатися цієї теми в межах нашого розгляду феномену мислення. Натомість розглянемо механізм здійснення образотворення нашою свідомістю.¹²⁸

Як ми вже звертали увагу, у людини домінантним каналом сприйняття відомостей про навколишній світ є зоровий. Ми саме бачимо світ, що нас оточує, уві сні ми бачимо сновидіння, у стані марення ми спостерігаємо видіння. А от коли ми про це оповідаємо, тоді відбувається щось неймовірне — інформацію, сприйняту через електромагнітні коливання ми репродукуємо через коливання звукові, біомеханічні, сенсорні та інші.

Більше того, сприйняті звукові коливання справляють зворотній процес — збуджують і зумовлюють зорові образи в нашій свідомості. Видається доречним з'ясувати — як це відбувається. Визначити якщо не сам механізм даного процесу, то, принаймні, ті принципи, за якими він здійснюється.

Світ для нас — це неймовірно велика кількість всього, що ми в ньому спостерігаємо. Те, на що «впало наше око» і зафіксувалось в пам'яті, ми визначимо як протообраз¹²⁹ — передумову можливості образу (або — образ за межами нашої свідомості) і одночасно — осмислений і сприйнятий свідомістю протообраз є образ, існуючий у внутрішньому просторі нашої свідомості. Він нами сприймається як символ і знак протообразу. Образ існує як «окремо суще» протообразу — свідчення його незабутості, його актуальної даності в нашій пам'яті. Можна сказати, що протообраз виступає передумовою можливості існування образу, суцього в свідомості людини.

Врешті образ — це зображення протообразу, оповідь про нього, тобто його фіксація у свідомості тим чи іншим чином.

Потреба фіксації протообразів в образах спричинила створення знаних форм її здійснення — в суб'єктивному просторі свідомості у вигляді уявлень, а в зовнішньому просторі у створюваних людиною об'ємно-просторових формах (скульптура), у вигляді проєкції на площині (живопис, графіка), через імітацію характерних ознак прояву динаміки його буття (в хореографії, пантомімі), через фонетичну імітацію (голоси тварин, вітру, грози, шелесту листя...).

²⁸ Образ — в самому слові чується «обрис», щось виокремлене і відокремлене від «всього іншого», щось, що привернуло нашу увагу і змусило саме на ньому зосередити нашу увагу. Пам'ятаєте, саме про це:

- Где ты была сегодня, киска?
- У королевы у английской.
- Что ты видала при дворе?
- Видала мышку на ковре!..

І знов про це саме такий побутовий діалог:

- Куме, а що ви бачили на ярмарку?
- Та ходив, ходив, так нічого і не побачив...

В першому випадку відбулось виокремлення з усього масиву побаченого об'єкту власної зацікавленості, а в іншому випадку пану добродію не вдалося визначитися з чимось, вартим його уваги.

²⁹ Протообраз не слід замінювати на поняття «архетип», це не цілком правомірно, оскільки архетиповість протообразу ми з'ясовуємо вже через свідомість. Протообраз не архетип, а його передумова. Прототип образу і є протообраз.

Показово, що відтворення протообразу в образі здійснюється не лише в акті його сприйняття, але і у процесі винесення сприйнятого нашою свідомістю назовні — в культурне середовище. При цьому внутрішній образ (сприйнятий інтелектом протообраз) постає як зовнішній образ — артефакт культури. Відповідно, в сприйнятті всього суцього свідомістю людини відбувається спочатку суб'єктивація протообразу, а при будь-якому його відтворенні і винесенні назовні як артефакту — його опосередкована через усвідомленість об'єктивація. Але уникнути фази суб'єктивності ми не здатні, оскільки сприймаємо світ суб'єктивно, так само, як **ми суб'єктивно визначаємо міру необхідної достатності відтворення в образі інформації про протообраз.**

Образ і протообраз ніколи не співпадають і ні в якому разі не є тотожні один до одного, так само як інформація про яблуко (образ) не є саме яблуко (протообраз).

В акті фіксації свідомістю протообразу відбувається відокремлення від нього інформації про нього шляхом створення образу, і одночасне залучення його до внутрішнього простору нашої свідомості — відбувається перехід інформації про яблуко з зовнішньої предметної реальності її буття у віртуальну реальність нашої пам'яті.

Ми утримуємо в пам'яті спогади про минулі події і образи — про те, чого вже немає — минуле. Для нашого розуму протообраз до початку його сприйняття і після процесу його сприйняття — зона невідомого. Таким чином, фіксація і утримування образу свідомістю — це процес відторгнення і локалізації образу відносно протообразу. Внаслідок того образ існує в пам'яті незалежно від наявності «тут і зараз» протообразу. Цим зумовлюється суб'єктивно визначувана міра достатності обсягу питомої інформації про протообраз в образі — що є другою характерною відмінністю протообразу від образу (яблуко не тотожне сприйняттю яблука). Образ, суцільний в свідомості на основі протообразу, має якісно інше інформаційне наповнення. Саме про це свого часу говорив Ф. Енгельс: «Буття в цілому відкрите питання, починаючи з тієї межі, де зупиняється наше поле зору». І саме з цієї межі починається паралельне буття нашого розуму в двох рівнях реальності — зовнішньому і внутрішньому. Це спонукає до рефлексивності нашої свідомості. Спроможності, здатності, але необов'язковості рефлексії, оскільки в свідомості відбувається не віддзеркалення в образі протообразу, а лише його фіксація в пам'яті і існування образу протообразу в просторі нашого розуму. Рефлексія не є тут обов'язковою, а виключно можливою.

Іншою особливістю нашого розуму є властива йому здатність не лише сприймати і утримувати, але і створювати на основі протообразів архетипи в нашій уяві — своєрідні узагальнені образи образів — першообрази.

Образ живе в свідомості як спогад про існуючий за межами свідомості протообраз.

Колись люди уявляли, що мікрокосм рясно населений мешканцями їх свідомості, і все, що ми маємо в уяві — здійснюється насправді, але не у зовнішньому, а у внутрішньому світі. Там також є небо, земля, боги, пращури. Там минуле нікуди не зникає, а майбутнє — зовсім поруч, і туди так легко зазирнути. Віртуальний світ уяви, він подібний до світу зовнішнього, але водночас зовсім інший. Але який саме — питання нездоланне для нашого інтелекту. Варто збагнути, що його насельці не

уявні, а суб'єктивно-реальні сутності, на відміну від об'єктивно (ззовні) реальних. Коли ми світ нашої уяви виносимо назовні і втілюємо в формах зовнішнього, матеріального світу — ми творимо вже третю реальність — світ артефактів мистецтва.¹³⁰

В третій реальності ми не створюємо образи, а відтворюємо образи, що існують в просторі нашої свідомості, тому і сама назва образотворчого мистецтва не цілком послідовно відповідає власному сутнісному сенсові. Більш правильно було б його називати образовідтворююче мистецтво.

Мовлення через слово, таке звичне і природне для нас, попри звичність свою є явище загалом аномальне. Слова у тій формі, в якій ми їх використовуємо, не мають прямих і безпосередніх аналогів в оточуючому нас світі. Властива нам акустична форма здійснення мовлення з погляду фізики — це здатність сприймати і транслювати структуроване коливання повітря (звукові хвилі) і нічого понад це. Ми прилаштувалися його використовувати як носій і ретранслятор інформації і досягли в цьому неабиякої вправності. Але це вже потім, коли тривалий час проіснували в щільному оточенні собі подібних. При цьому ми постійно творимо процес мовлення — пригадуємо і підбираємо слова, вибудовуємо фрази, виділяємо істотне, підпорядковуємо йому другорядне, врешті — спочатку думаємо, а потім — говоримо (висловлюємо). Це для нас так звично і природньо, що сама «внутрішня механіка» здійснення мовлення нами не сприймається як щось, над чим належить замислитись. Але звичне — не обов'язково зрозуміле. Який зв'язок між словом «яблуко» і предметом, який воно для нас означає? Суто формально — ніякого. Якби ми домовились його називати і озвучувати якимось інакше, то це ні самому предметові, ні нашому його розумінню не постало б на заваді. Інша справа — взагалі ніяк його не називати, але це означає вилучити поняття «яблуко» з інтелектуального простору нашої свідомості. Та і тоді, не називаючи, можна його показати безпосередньо, або намалювати і показати малюнок яблука. До речі, не знаючи мови, ми саме так і чинимо. Зображуємо (візуалізуємо), а потім на основі малюнка мімікою та жестами намагаємось пояснити і доповнити тим, чого не містить малюнок (не здатен містити) — наприклад, уявлення про об'ємність, вагу, смак яблука, ступінь нашої потреби в ньому, нашого прагнення його спожити, чи навпаки — утриматись від споживання.

На тлі зображення (або і самого яблука) ми розгортаємо в актуальному часі і просторі своє ставлення і розуміння його, візуалізуючи його.

Натомість слово «яблуко» — це якісно інший принцип і рівень кодування і ретрансляції поняття — він більш мобільний, оперативний, але при тому являє собою якісно і сутнісно інакший спосіб здійснення акту відстороненого мислення і передбачає попереднє знання про те, що ми називаємо словом «яблуко» і пам'ятання про це знання.

Тепер з'ясуємо, як відбувається ідентифікація слова «яблуко» з об'єктом «яблуко». Умовно кажучи, при цьому слово «яблуко» ми закодували як набір символів: - + і так само закодували образ яблука (- +) в свідомості. Тобто утворили зону визначеності між назвою і об'єктом через щось третє, а саме через ряд символів (імпульсів, коливань), однаково тотожних як до назви, так і до об'єкта. Щось приблизно таке:

³⁰ Більш докладно проблему образотворення ми розглянемо в розділі «Мистецтво» с. 300.

«яблуко» = $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla = \text{☉}$

і все це співвіднесли до праобразу яблука, об'єктивно суцього «за межами свідомості» і його також закодували так само: $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$. Тоді отримали:

слово «яблуко» — назва об'єкта.

$-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$ — зона ототожнення назви і об'єкта, внутрішнього у співвідношенні до зовнішнього.

☉ — образ яблука в свідомості

В цьому випадку перед нами — $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$ є зона усвідомлення, контекст, котрий ми на власний розсуд визначаємо і обмежуємо мірою його необхідної достатності, свого роду універсальний код яблука.

За цих умов розкодування може здійснюватися як розповідь про наше розуміння того, про що йдеться, коли йдеться саме про яблуко. А визначеність нам дає саме цей «код» яблука. Він не є ні образом, ні символом, ні словом, а чимось десь якимось зафіксованим в нейронних ланцюгах кори головного мозку. Набором імпульсів (?), що при збудженні викликають згадку про яблуко і водночас збуджуються і починають діяти при зовнішньому згадуванні про яблуко в будь-якій формі цього згадування. Саме через код здійснюється прямий і зворотній зв'язок з цим поняттям. Код — це інформація про інформацію. Як «ключ», що приводить «код» в дію, може слугувати і стаття в довіднику про яблуко і серія електромагнітних імпульсів і збудження відповідних нейронів головного мозку і вегетативна реакція, подібна водночас як на слово «яблуко», так і на саме яблуко безпосередньо і на його образ у свідомості. Це пам'ять про знання про яблуко.

Сам «механізм» запам'ятовування нам достеменно невідомий, тобто невідомо, як він здійснюється. Але більш-менш відомо, як він діє. Цю проблему детально досліджував геніальний вчений, фізіолог І.П.Павлов у своїй класичній праці «Рефлекси головного мозку», в якій ввів в науковий обіг поняття другої сигнальної системи, умовні і безумовні рефлекси. І саме він розглянув мову як похідну від наявності в нас другої сигнальної системи. Ми не будемо переповідати цю знану з шкільного курсу біології теорію.

З'ясуймо найістотніше для нас — без кодування і спроможності розкодування інформації властивий нам процес мислення є нездійсненим.

Розглянемо, що відбувається в процесі нашого мислення. А відбувається ось що — в якийсь момент ми створили знання про яблуко, спостерігаючи його в садку, дізнались про його назву і все це запам'ятали. Скажімо умовно, «записали на кіноплівку пам'яті» і поклали на «поличку відомого», де і залишили. Потім, вже на ринку, ми знов таки побачили яблуко, яке в мозкові збудило суму імпульсів « $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$ », і через них ми легко ототожнили його як з поняттям яблука, так і з його назвою.

Зовнішня інформація (сприйнятий зором потік віддзеркалених від яблука квантів світла) змусив діяти властивий нам механізм згадування і впізнання. Ми згадали і впізнали яблуко. То що таке оце « $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$ »? ³¹

³¹ Зауважимо, що цей набір форм і ризок — $-\nabla + \sim\sim\sim\nabla$ — геть зовсім нічого не означає, ми свідомо його зробили саме таким, щоб уникнути певних асоціацій. Але тепер (парадокс), коли ви їх десь або щось до них подібне зустрінете, згадка про яблуко буде абсолютно не виключеною.

Наважимося нарешті визначити його (слідом за Платоном) як «ідею» яблука. Задамо питання у формі майже дитячої загадки: «Що притаманне всім без винятку яблукам, зображеним чи фактично суцям, але при тому воно не є яблуком?» Це — ідея яблука.¹³² До речі, в «зовнішньому» культурному середовищі транслятором ідеї яблука є слово «яблуко».

Ідея не схожа на об'єкт так само, як і сума імпульсів в нейронах кори головного мозку людини не схожа на об'єкт, що зумовив їх утворення і фіксацію.

Зі сказаного — світ не містить в собі ідей, а виключно передумови їх можливості через можливість наявності об'єктів. Від ідеї до об'єкту немає зворотного зв'язку поза межами культурного середовища антропосфери.

Великий Платон шукав ідею і сподівався віднайти її у навколишньому зовнішньому світі, але вона, натомість, існує виключно у просторі нашої свідомості — мікрокосмі. Вона реальна, але не матеріальна. Тому виходить, що передумова її можливості виникнення існує в світі феноменів як макро-, так і мікрокосму, а от існує вона виключно в мікрокосмі. При цьому вона «резонує» з будь-яким контекстом, потенційно адекватним до себе на будь-якому носіїв інформації, як внутрішньому, так і зовнішньому. Вірогідно, саме про це намагався сказати славетний філософ, але здійснив неправомірну екстраполяцію поняття ідеї у зовнішній світ. У всьому іншому він був вражаюче послідовний у власних умовиводах. Оскільки ідея-ейдос не є думка, а лише передумова її можливості, тобто вона — передумова можливості рефлексії, а не сама рефлексія.¹³³

От і виходить, що « $\nabla + \sim \sim \nabla$ » — ані яблуко, ані фонема, ані образ, а те, що усіх їх єднає і через що вони сполучаються (а не зливаються) в нашій свідомості. Таким чином, можна сказати, що наш розум — накопичувач, фіксатор і генератор ідей — передумов можливості здійснення процесу мислення. Але здійснюється мислення не через маніпулювання і комбінаторику ідей (хоча можна сказати і так), а через їх задіявання в інформаційних кодах, адекватних до них. Це слова, образи, символи і зв'язки між ними. Специфіка символу саме в тому і є, що він локалізує і вводить в інтелектуальний простір ідею будь-чого в її найзагальнішій, без-образній формі. Тому він одночасно і мінімально, і максимально змістовно-наповнений. А от контекст (тобто те семантичне поле в межах котрого пояснюється символ), одночасно визначає і межі його необхідної достатності для нас у кожному окремому акті мислення.

Наша мова позиціонується як символічна саме тому, що дає можливість ідею втілити не лише у візуальний образ, а і його локалізацію та фіксацію у слові. Оскільки ідея — без-образна, то це і є передумовою можливості слова в якості еквівалентного заміника візуального образу в нашій свідомості.

³² Вірогідно, зараз поняття ідеї можливо визначити як мінімальну кількість байтів інформації, необхідної і достатньої для ідентифікації об'єкту (поняття) і відокремлення його від інших об'єктів. При тому об'єкт не містить її в собі, а робить можливою в акті контакту з ним нашої свідомості (чи будь-якого сприймача інформації, хоча б і фотоапарат).

³³ Поділ філософів на ідеалістів і матеріалістів є дещо «надуманим» «основним питанням філософії» і зводиться не до питання, що домінує і передусім чому: ідея до матерії, чи навпаки, матерія - до сфери задіяності інтелектуальних потуг метафізика. Оскільки ідея є не передумова матеріального, а виключно як похідна від нього більш загальна категорія реального, суцього як у макро-, так і мікрокосмі. А наша свідомість, вона всередині нас, і коли ми виносимо її діяльність назовні, тобто щось із задуманого реалізуємо, то це вже сутнісно зовсім інший процес — а саме, процес культуротворення.

Підсумовуючи, зазначимо, що інформація в антропосфері це репродуктивне знання, хоча можна сказати, що інформація, закодована в ідеях, має властивість репродуктивності і через акт усвідомлення фіксується в образах, уявленнях, формах.

Але була потреба в слові³⁴ і була біологічна передумовленість можливості створення слова.

Потреба була настільки нагальна, що людство почало творити, два «варіанти» використання слова — фонетичний і писемний. Тривалий час вони розвивалися паралельно, взаємодоповнюючи, але не перетинаючись і не зливаючись. Їх зближення і синтез — явище порівняно недавнє. Ще піктографічна і ієрогліфічні форми запису інформації були малоподібні до сучасної їм мови акустичної³⁵ і були не такими мобільними та емоційно забарвленими.

Ораторське мистецтво всіх часів саме і полягало у виразності, емоційності, ре-льєфності, динамічності акустичного мовлення. Але воно передбачало і специфічні складності її сприйняття — щось із сказаного слухач мав або недочути, або прогавити, не зрозуміти в той час як мова оратора «полилась» далі...

Писемний варіант фіксації мовлення мав власні очевидні переваги. Ми, читаючи і сприймаючи текст, здійснюємо це в нашому власному темпоритмі, перечитуємо і намагаємося зрозуміти незрозуміле, виділяємо і підкреслюємо істотне, «по діагоналі» проглядаємо несуттєве для нас, або щось і без того добре нам відоме.

Ми — «не з чистого аркуша». Ми — продукт і наслідок суспільної форми життя. Адже і фонетична і писемна форма здійснення мовлення передбачає здатність до розвинутого абстрагування, відстороненого усвідомлення питомої інформації. Через це здатність замінити докладне зображення будь-чого його символом є неабияким набутком виду *Homo Sapiens*.

Вчені-антропологи давно звернули увагу на те, що, чим давніші малюнки наших пращурів, тим вони більш докладні, добре і старанно виконані, змістовні. А по мірі наближення до нас у часі серед них все частіше трапляються більш схематичні, символічні і, перепрошую, «конспективні», від яких майже «рукою подати» до піктографічного письма. І вже на історичній пам'яті людства ця тенденція як до спрощення так і до ускладнення виразових засобів малюнка неодноразово простежується в розвитку мистецтва образотворення.³⁶

Цілковито погоджуючись з Натаном Ейдельманом, котрий сказав, що «людство завжди вміло малювати добре», тобто його бачення і сприйняття оточуючого світу могло бути адекватно відтворене засобами образотворення, то мусимо з'ясу-

³⁴ Це ще одна біологічна особливість виду *Homo Sapiens* — вони були потенційно-спроможні через специфічну організацію горла і нервової системи до створення і оволодіння мовленням. Не всім гомінідам так пощастило...

³⁵ Наприклад, і дотепер проблема переходу від ієрогліфів до лінійного письма в китайців саме в цьому і полягає, оскільки мова акустична в північних і південних районах Китаю істотно різниться, а ієрогліфічне письмо в них однакове, і зрозуміле як на півночі, так і на півдні. Так само, як, наприклад, знак цифри один (1) у Європі озвучується по-різному у різних народів (напр., ain, uno), при тому символ «1» у них спільний.

³⁶ Варто порівняти архаїку і класику еллінів, примітив першохристиянського мистецтва з мистецтвом готики чи ренесансу, ікони домонгольської Русі з творіннями майстрів XVII-XVIII ст. Не виключено, що брак внутрішньої віри нагально потребував доповнення її переконливістю образотворення — те, що класики марксизму визначали як покликання на службу релігії мистецтва (див. Мистецтво).

вати природу і причини «коливань рівня досконалості», який є очевидним у мистецтві всіх відомих народів. Свого часу на це звернув увагу ще Пітірім Сорокін, зазначивши, що найвищі злети на царині мистецтва практично ніколи не співпадали з періодами розквіту суспільства в інших відношеннях, а, швидше, були своєрідним показником початку їх занепаду (П.Сорокін. «Соціальна і культурна динаміка», див. «Ойкумена мистецтвознавства»).

Репродукування, винесення внутрішньої інформації назовні передбачає потребу створення форм її фіксації в структурах надсуб'єктивних, прийнятних для всіх членів соціуму, котрий є її споживачем і накопичувачем. Видається очевидним, що поза суспільним субстратом всі «складнощі», пов'язані з потребою «зовнішньої» фіксації інформації, є неактуальними.

Саме суспільство усвідомлює постійну нагальну потребу створення надсуб'єктивних ретранслятивних форм фіксації масиву накопичених суспільством знань. Мова йде про знання в найширшому розумінні цього слова. Це література і музика, живопис і архітектура. Власне, всі без винятку артефакти, суцї в культурному середовищі, виступають як ретрансляційні форми накопичення і подовження буття інформації у часі. Ми їх так і називаємо — пам'ятки культури. Вони складають дві групи.

До першої групи ми залуцаємо предметні артефакти — архітектурні споруди, предмети побуту, зброю, витвори пластичних мистецтв (скульптуру, живопис, ужиткове мистецтво), предмети культів, одяг. Грунтуючись на них, ми можемо скласти певне уявлення про культуру, що їх створила. Ці артефакти досліджує археологія, етнографія, історія, антропологія, народознавство та ряд інших дисциплін. Всі вони — відсторонене від соціуму свідчення про його буття.

До другої групи ми відносимо музику, хореографію, театр, мовну традицію (епос, усну народну творчість). Тобто такі набутки культури народу, котрі існують доти, доки є сам народ, а потім разом з ним поринають у забуття. Їх досліджує лінгвістика, філологія, мовознавство, етнографія, літературознавство, фольклористика.

Прагнення долучення до артефактів першої групи артефактів другої групи спонукає суспільство до створення і вдосконалення способів фіксації музики і мови в «поза часом творення суцїх» накопичувачах знань. Мова йде про писемність — втілення вербальної інформації в символічно-знакових структурах.

Книга легко переживе свого творця, напис на брилі граніту легко донесе до нащадків свідчення військової звитяги чергового деспота, напис на п'єдесталі скульптури дасть змогу збагнути, хто зображений. Відповідно, писемність — річ зовсім не зайва. Але вона — закодована. Тобто писемна мова є закодована в знакових структурах інформація. І, не будучи втаємничені в знання цього коду, ми маємо мало шансів бодай щось втямити. Згадаймо писемність майя, «кіпу» інків, розетський камінь, «фестський диск», писемність етрусків та ще чимало подібних пам'яток, відомих дослідникам. Щось з них науковці вже прочитали, а щось ще очікує на своє прочитання. Тобто, навіть елементарно прочитати — то вже є неабияка проблема, а от збагнути, осмислити і зрозуміти сенс прочитаного — проблема на кілька порядків складніша.

Наведемо відомий багатьом, такий простенький приклад. Прочитали ми на старослов'янській мові і переклали на сучасну українську, припустімо, таке: «Князь Костянтин гонить коні через тин». Всі слова зрозумілі, фраза побудована

правильно. Але її розуміння виходить якесь непевне. Про що це? Якийсь князь на ім'я Костянтин перегнав коней через якусь огорожу. Можливо, вельми полюбляв цю справу, таке собі хоббі було у князя, і що то за коні? Аж ось нам сказали — то тогочасна дитяча загадка. Відгадка — дещо специфічна — то кістяний гребінь вичісує воші з волосся. Нашому сучасникові без занурення в «історичні реалії» побуту того часу тут збагнути щось виявилось досить складно. Але ж це — просто дитяча загадка. І мова цілком зрозуміла, і написано півуставом (XVI ст.), а второпати, про що йдеться — проблема. Проблема — збагнути не прочитане, а зрозуміти сенс прочитаного. На цю проблему раз у раз наражаються дослідники при намаганні дешифрування старовинних текстів. Істинно сказав хтось з французів: «Слова потрібні, щоб приховувати думки». Певно, коли він це говорив, то й гадки не мав, що тим самим блискуче визначив глибинну проблему міфотворення.

¶МІКРОКОСМ АНТРОПОСФЕРИ (еволюція міфу)

Не будем забывать, что с самого начала человек был существом не только разумным, Homo sapiens, но и существом мифотворящим, Homo mithicus.

Маргарита Альбедиль

У словнику іншомовних слів ми знаходимо таке визначення міфу: «Міф (дав.гр. μῦθος – слово, переказ, сказання).

1 Перекази про богів, духів, обожнених героїв і першопредків, що виникли в первісному суспільстві в міфах; в міфах переплетені ранні елементи релігії, філософії, науки і мистецтва, водночас для міфів різних народів притаманні схожі і повторювані теми і мотиви: про походження світу (космогонічні міфи), людини (антропологічні міфи), Сонця (солярні міфи), Місяця (лунарні міфи), зірок (астральні міфи) та ін., загальна риса міфів – наївне олюднення всієї природи; в первісному суспільстві міфи є основним способом пізнання світу, але елементи міфологічного мислення зберігаються в сучасній масовій свідомості, наприклад культ вождів;

2 Вигадка, порожні вигадки, хибний, некритичний, відірваний від дійсності стан свідомості, далекі від реальності концепції або уявлення» (НСИС, с.534).

Не піддаючи сумніву коректність наведеного визначення, зауважимо, що предметом нашого розгляду переважно є те, що стосується міфу і водночас майже не знайшло в ньому належного місця.

Свого часу угорський філолог-класик Карл Кереньї сказав: «Лише найвизначніші творіння міфології можуть розраховувати на те, щоб донести до сучасної людини, що вона знаходиться віч-на-віч з феноменом, котрий за глибиною, постійністю і універсальністю порівнюваний лише з самою природою». Далі він застерігає від надмірного захоплення аналітичними та логічними побудовами на міфічному ґрунті, а, натомість, долучитись до живого мифотворення, і «пити з його джерела» (К. Г. Юнг, «Душа и миф», с. 11).

Слід визнати, що застосовуючи поняття «міфічне мислення», «міфопростір», «міфологія», ми іноді досить приблизно уявляємо, що за ними стоїть. Ми міф не усвідомлюємо саме як міф не тому, що він «давно минулий етап», а навпаки, через те, що він настільки природний і органічний внутрішній організації нашого мислення, що його «міфічність» ми просто не помічаємо і не усвідомлюємо як міфічність, так само, як ми не помічаємо циркуляцію крові в нашому організмі, биття нашого серця, роботу нирок і печінки.

Передусім належить усвідомити те, що ми — міфічно-мислячі істоти, і ніяк інакше. Тобто всі без винятку інтелектуальні набутки і наслідки розумової діяльності ми міфізуємо і втілюємо в формі міфу. Але перед тим, як це з'ясувати і дозволити собі культурознавчий розгляд феномена міфу, наведемо одну повчальну притчу:

«До уславленого майстра дзен на ім'я Нан-Ін завітав з Європи професор і попросив відкрити врешті таємницю того, що є дзен. Майстер ввічливо вислухав шановного науковця і запросив до чаю. Потім почав наповнювати чашку професора і все лив і лив, чашка давно переповнилась і чай пролився через вінця.

«Що ви робите?» — вигукнув професор, — «адже чашка не вміщує всього чаю, вона вже давно повна». «Так само, як оця чашка, — сказав Нан-Ін — Ви сповнені власних думок і роздумів. Як же я спроможуся показати Вам дзен, якщо Ви спочатку не спорожнили свою чашку?».

Щоб збагнути міф як форму і принцип втілення інформації, ми мусимо «забути і відкинути» увесь той колосальний масив інтелектуальних нашарувань, що розчинив у собі сутність міфу, трансформував і знівельював його, проте так і не спромігся остаточно вийти за його межі. Передусім, це просто неможливо саме тому, що міф є властива нам символічно-знакова форма кодування інформації. Міфос — це не лише мова, але й принцип здійснення мови і мовлення через слово, знак, символ розгорнутий у часі. Вийти за його межі означає не що інше, як її відкинути і взагалі вийти за межі вербальності, символічності і знаковості. Але за цих обставин ми залишимося віч-на-віч з невербальною формою інформації, і тоді відразу постає питання: «Як це і що це — невербальна інформація?». З цього і почнемо.

Процес відтворення світосприймання ми здійснюємо не в слові, а через слово — універсальний посередник між світом і нашою свідомістю. Але спочатку в природі слова не було, людина його створила потім. І постає питання, а що було натомість? Адже Світ вже існував як даність до того, як створив нас, і він від початку постав перед нами — позбавленим назв і імен, у всій своїй зримій конкретності. Світ не лише містить у собі інформацію про себе, а водночас і являє її собою. Натомість, для нас інформація актуалізується в акті її сприйняття, починається з певної нашої реакції на Світ. Це очевидно — *не сприйняте не є інформація*. Тому доки не було структур, здатних сприймати будь що додатне бути сприйнятим, то це саме «додатне бути сприйнятим» було органічним Світові невід'ємним від нього компонентом. Врешті слід усвідомити — доки не утворились протобіологічні і біологічні структури в Універсумі, здатні реагувати на Світ, доти про будь-яку інформацію за межами їх «внутрішнього світу» не могло бути мови. Такі словосполучення, як Мислячий Універсум, Воля Всесвіту, задум Творця — є не що інше, як екстраполяція нашого розуму з усіма його властивостями на Всесвіт, котрий врешті ані мислячий, ані не мислячий — такий, як є.

А от з утворенням в його межах біологічних структур в ньому одночасно утворилась можливість зворотнього зв'язку між ними і зовнішнім світом — реакції біоструктур на наявність оточуючого їх Світу. Виникла потреба співвіднесення і прилаштування власного ритму буття до ритму буття Всесвіту. Потреба у подовженні буття біоструктур у стані живої речовини в її протистоянні до речовини

інертної, неживої. Спершу утворилась невербальна інформаційна структура — ми можемо її визначити як магічну, тобто таку, в якій інформація є пряма і безпосередня реакція біоструктур на наявність впливу на них оточуючого Світу. Вона властива всім без винятку біологічним об'єктам від одноклітинних до Homo Sapiens. Виникла вона не лише як реакція, а ще і як фіксація адекватної реакції в структурі біомаси, скерована на її збереження і розвиток. Подібна інформація репродукувалась і зберігалась на рівні молекулярних структур (ДНК, РНК) і безпосередньо зумовлювала їх формування. Це — перший, генетичний рівень існування зафіксованої інформації, котрий через внутрішні трансформації живої речовини призводить до її зовнішнього змінення. Ним зумовлено все наявне розмаїття рослинного і тваринного царств природи нашої планети. Це, так би мовити, — інформація для «внутрішнього користування» в біосфері. Порівняно недавно ми виявили її наявність і маємо досить приблизне уявлення про механізми, що посприяли її утворенню.

Але, утворивши біосферу, біомаса почала створювати вже не внутрішній, а зовнішній простір буття інформації — такий самий невербальний, але вже якісно інший — зовнішньо-комунікативний. Це набрало чинності тоді, коли наявні фізичні властивості зовнішнього світу стали задіюватися в якості каналів передачі і «споживання» інформації.

Всі існуючі рецептори сприйняття інформації про оточуючий нас світ виникли і набрали чинності, сформовані реальними геофізичними умовами планети. Властиві нам вуха, роти, очі, біолокатори, сприймачі інфрачервоного випромінювання були винесені назовні і стали собою «прикрашати» фауну планети. Фауна через ці рецептори набула здатності сприймати і мобільно реагувати на зміни в зовнішньому світі. Водночас, потреба реагувати на зовнішній світ і давати раду всьому інформаційному потокові призвела до ускладнення і цефалізації її нервової організації. Тварини «порозумнішали», але обмежувались переважно магічно-комунікативною структурою сприйняття інформації. Вже було запам'ятовування, була реакція, рефлексивність, але ще не було усвідомлювання усвідомлення, не було розвинутого внутрішнього інтелектуального простору.

Десь у вологих джунглях кам'яновугільного періоду з'явилась тварина, котра вперше за весь час існування світу мала більше інформації в мозкові, ніж у генах. Це була примітивна рептилія, котру, якби вона з'явилася у наш вчаний час, ми не знайшли б занадто розумною. Але її мозок був знаменним поворотним пунктом в історії життя. Два наступних стрибки в

еволюції мозку, що супроводжувалися виникненням ссавців і появою людиноподібних приматів, були ще більш важливими етапами в розвитку розуму. Основну частину історії життя з часів кам'яновугільного періоду можливо назвати поступовим (і звісно, неповним) пануванням мозку над генами.

Карл Саган «Дракони Едему»

І от нарешті в біосфері з'явилась людина — тварина зі специфічною організацією сприйняття оточуючого середовища, в котрій стала можливою поруч з невербальною бути і вербальна форма сприйняття та реакції на інформацію. Унікальність людини передусім у тому, що, не втративши здатності магічного (невербального) сприйняття інформації, вона водночас набула здатності міфічного (символічно-знакового) її втілення в свідомості. Це не була спроба магію «одягти в слова», оскільки магія за визначенням невербальна, і більш подібна до генетичної

структури інформації, але реалізованої на «зовнішньому», надгенетичному макрорівні. Вона визначає фенотип, чим практично і обмежується в біосфері, лишаючись незнаковою. Але існує принципова відмінність між генетичною і фенотипічною задіяваністю інформації. Генетична інформація зсередини обумовлює формування зовнішнього (організму), в той час як для біосфери якраз це «зовнішнє», тобто організм, саме і є те внутрішнє, на яке вона впливає і котре формує як «для себе внутрішнє» іззовні, визначає його фенотип. З чого постає цілком очевидним, що потреба збереження організмом власного генотипу обумовлювалась і фенотипом. Останній впливає на організм ззовні природними факторами, а організм «сприймає» ці природні фактори вже не лише як суму фізичних та хімічних реагентів, а і як інформацію про зовнішній світ. Він або пристосовується (у відповідності з природним відбором), або гине.

Життя, воно таке й є, або пристосовуйся, або погибай. За місце під Сонцем точилась запекла боротьба всіх проти всіх (кожен сам за себе — так точніше... В.Б.) і в цій боротьбі перемагав здебільшого не більш сильний і агресивний, а більш адекватний, пристосований. А запорука пристосованості — інформованість. Вчасно і правильно сприйнята інформація про зовнішній світ, як і про внутрішній, давала більше шансів жити далі, ніж «воляче» здоров'я і непомірні розміри. До речі, в ті часи обсяг питомої інформованості жорстко визначався мірою необхідної достатності, «зайва» інформація вже тоді була біологічно шкідливою, і не сприяла цілісності організму. Але в буремному біоеволюційному процесі утворилась аномальна істота. Це була людина.

Людина, щоб вижити, активно потребувала не «необхідної і достатньої», а всієї «максимально доступної» інформації про оточуючий Світ. Вона стала такою, коли задіяла візуальний канал сприйняття інформації як домінуючий, найбільш інформативно-місткий і, водночас, максимально усторонений від неминучості безпосереднього втручання в динаміку процесів у оточуючому світі. Саме це в подальшому передумовило і визначило стратегію буття людини в біосфері. Увесь досвід генези антропосфери засвідчує — вчасно і правильно обраний канал сприйняття інформації — шлях до опанування світом, як це показало майбутнє. 90 відсотків візуальної інформації в усьому сприйнятому людиною її обсягові — вагомий доказ його ефективності. Завдячуючи очам своїм людина спромоглась до дедуктивного методу світосприйняття додати й індуктивний, ще не будучи здатною навіть вимовити ці слова. Адаже дедуктивний принцип сприйняття інформації полягає у сприйнятті будь чого шляхом від цілісності до її складових, натомість індуктивний навпаки — від складових — до цілісності. Принагідно зауважимо, що дедукція тяжіє до магічності, а індукція — до міфічності світосприйняття. За даних обставин показово, що остаточно наука обрала індуктивний шлях осягнення Світу лише за доби Відродження¹³⁷, відкинувши дедуктивний метод, котрий домінував в середньовічній традиції схоластики. І, водночас, зберегла дедукцію в формальній логіці, математиці, до певної міри в філософії, теології і безпосередньо — магії, про яку ми поговоримо окремо.

³⁷ Див. Ф. Бекон «Новий органон».

Але саме візуальний канал сприйняття інформації передумовив щось незрівнянно більш істотне — бачення цілісного Світу і, водночас, бачення всього, що містить цей Світ, в котрому людина сама визначала істотне та неістотне для себе. Бачення динаміки буття і водночас бачення усього того, що це буття сукупно складає: тварини, ландшафти, водойми, рослини і загалом все: велике і мале, далеке і близьке, корисне й інше, смачне і шкідливе...

І все це сприйняте і усвідомлене не мало назв! Оскільки в пізнанні природи будь-якими біоструктурами передувала магічна — невербальна і незнакова форма інформації, то, натомість, у випадку з людиною, незнаковою вона бути просто не могла. Адже саме на знаковість сприйняття ми біологічно приречені, оскільки будь-що, сприйняте оком — потенційно і сутнісно є знак, образ, зображення — брутально-конкретне, фактично-суще, позбавлене жодних сумнівів щодо своєї даності. Образи наповнювали свідомість, запам'ятовувались, накладались одне на одне, забувались і потребували саме паралельної знаковості, не тієї, що в світі, а тієї, що в свідомості... В Біблії сказано: «Господь Бог створив із землі всіх тварин польових і всіх птахів небесних, і привів до людини, щоб бачити, як вона назове їх, і щоби як назове людина всяку душу живу, таке би й було ім'я їй. І нарекла людина імена всіх скотів і птахів небесних і всіх тварин польових» (Буття, 1.219-20).³⁸

Оскільки про це сказано в Біблії, то очевидно, так воно і було. Але варто з'ясувати, як в «духовній сфері» Адама виникла сама ідея слова, імені. Шлях до неї був тривалий і неминучий водночас, але при тому настільки природний і органічний, що для людини пройшов практично непоміченим і не знайшов свого відображення в Книзі Буття. Найбільш вірогідно, що, поступово людина виявила можливість зображення побаченого. Тобто, передусім було задіяно могутній принцип образотворення. Тінь від силуетів на стінах печер, відбитки форм на мокрому піску і вологій глині, природні форми, що нагадували тварин, примхливі хмари, скелі, врешті віддзеркалення у спокійній воді всього, що було здатне в ній відбитися (сонце, місяць, дерева, тварини, птахи) — все це і чимало іншого вже несло в собі унаочнену ідею зображення і недвозначно показувало можливий шлях в «світ мистецтва».

Виявилось, зовсім нескладно обвести крейдою тінь на стіні печери і залишити зображення, залишити відбитки власних кінцівок, чи намалювати вугіллям від багаття силует тварини. Але при цьому належало мати і утримувати образ у свідомості перед тим, як перенести його на площину чи виліпити з глини.

І от коли це виявилось можливим, таким самим можливим одночасно виявилось і чимало іншого. Намальоване вчора і сьогодні було те саме. **Фіксація думки в образі, вилученому з природної динаміки буття - альфа і омега можливості феномену мистецтва. Так було вгадано принцип надсуб'єктного збереження і передачі інформації** про щось надзвичайно істотне, життєво необхідне, що було варте часу і зусиль, витрачених на їх створення, при тому, в найбільш інформаційно-місткій його формі.

Імітація звуків, властивих зображеній тварині підсилювала «ефект» від її споглядання і, водночас з тим, розширювала сферу виразових засобів щодо відстороненого її сприйняття та «проживання» образу в свідомості. Образ почав бути

³⁸ В рос. перекладі: «Господь Бог образовал из земли...» тут вже образ — обрис — знак, тобто втілив образ, і показово — що з землі. І за сучасними науковими даними — так, дійсно з землі...

невіддільним від назви (імені), але існував паралельно. Було виявлено міру необхідної достатності зображення, щоб воно зберігало змістовий зв'язок з «оригіналом», суцям у зовнішньому світі. Пізні малюнки троглодитів ставали більш узагальненими і абстрактними, не втративши свого органічного зв'язку з іменем зображуваного і набули здатності взаємозамінності. Своєрідні протоієрогліфи виявились мобільним і ефективним засобом фіксації і передачі інформації, але вони вже не передбачали, а потребували фонетичного озвучення. Тобто **мова набула здатності, по-перше – виступати еквівалентом зображення, по-друге здійснюватися і подовжуватися у часі**. Слова набрали здатності збуджувати відповідні образи в свідомості і навпаки – образи набули фонетичного і знакового наповнення. Образ почав бути невіддільним від назви (імені), але існував паралельно.

Але спочатку був образ, і саме тому Бог не продукував «божі створіння» у відповідності до вигаданих Адамом імен і назв, а навпаки, імена і назви надавались створінням божим, виходячи виключно з факту їх наявності. Тобто, «право» на назву мало лише те, що фактично існує і що ми можемо побачити. Бо інакше чим можливо пояснити те, що при слові «бізон» у нас неодмінно в уяві «спливає» образ саме бізона, а не якийсь інший. Проте, при слові «бабіруса», можливо, що нічого і не спливає. Ну не бачили ми ту «бабірусу», не знаємо, що воно таке – чи птах, чи тварина, а чи різновид кактуса. Але є ім'я і відповідно є щось, що має це ім'я. Так легко, завдячуючи бабірусі (це тваринка, схожа на поросю), ми природньо опинились в міфопросторі нашої свідомості. Міфос – це, передусім, слово. І, відповідно, міфопростір – це наша свідомість, де нероздільно існують образи і відповідні до них слова, що їх означають. Звідси – означене означає знане і, знов таки, те, що видиме – ми відаємо його. Невизначене це невидане, тому невидане – не визначене. Пізнавати за цих умов виявилось неймовірно легко, достатньо було побачити, щоби вже знати. Побачили kota – знаємо kota. Побачили вогонь – знаємо вогонь, побачили комп'ютер – знаємо комп'ютер. І так – увесь Світ. Віддиференційовуй, потім – інтегруй – і вважай, що знаєш. Але, що означає диференціація? Це розклад на складові, в даному випадку розклад Світу на складаючі його сукупно феномени суцього – протообрази. Потім віддиференційованому масиву сприйнятих феноменів-протообразів давай назви, а все назване об'єднуй (інтегруй) у відомий світ. Назване і зафіксоване в свідомості вже тим самим є суцце. Цей архаїчний принцип пізнання і фіксації пізнаного виявився єдино можливим для несталого людського розуму, котрий через візуальний канал світосприйняття розпочав шлях інтелектуального осягнення Універсуму. У нас просто не було іншого вибору, тому увесь подальший шлях до вершин знань проходить в міфопросторі нашої свідомості через образи і слова...

Але це – лише принцип, покладений в основу «механіки» пізнання, а не сама ця «механіка»!

Як в основі геометрії кілька аксіом і постулатів, на основі котрих вибудовується цілий світ геометрії, як в мові кілька десятків літер дають змогу бути літературі, так само і у принципах покладених в основу міфу вже в зародку була закладена можливість необмеженості світоглядності. До речі, міфом міф стали називати потім, значно пізніше, тоді коли інтелект розвинувся і зміцнів, коли відчув

смак пізнання і творення. Тому не варто називати архаїчним первозданне, тим паче, що яке воно в дідька архаїчне, коли ми і досі порсаємося у ньому, не маючи змоги вийти за його межі, так само, як і вийти за межі безкінечності. Ми — еволюційно приречені «споживати» продукти і наслідки мислення міфічно і ніяк інакше. Подібно до того, як добре навчена тварина вправно рухається на задніх лапах, але за першої ліпшої нагоди воліє прийняти природне положення, так само і **ми лише вольовим зусиллям здійснюючи акт мислення усторонюємося від міфізму, щоб потім легко і природно повернутися до властивого нам стану буття в міфопросторі нашої свідомості.** Але при тому ми не сприймаємо і не усвідомлюємо простір нашої свідомості саме як міфопростір.

Пояснімо це: припустимо, в нас була б альтернатива міфопростору — якийсь гіпотетичний антиміфопростір, то за цих умов було би правомірним вести мову про міфопростір свідомості, щоб відокремити його від антиміфопростору. А, оскільки міфопростір «не має конкурента», то він є просто внутрішній простір свідомості. І лише після того, як поруч із міфосом у міфопросторі локалізувались і набули чинності наука, поезія, мистецтво, філософія, стало правомірним визначати їх відмінність від первинного простору свідомості, визначаючи його як міфічний, тобто ненауковий, нефілософський, немагічний.

Іншими словами, те, що мислиться нами як міфопростір, таким для його творців не був жодним чином. Він був простором знання. Знання абсолютного, остаточного і достатнього — і це є найголовніша передумова розуміння сутності міфогенезу. **Людина творила не міф, а найбільш адекватну її свідомості структуру принципів втілення інформації.** Це була структура, що робила можливим втілення інформації про безкінечний Світ в обмеженому обсягу нашої свідомості. Відчайдушна спроба людським розумом осягнути безкінечність Світу. Зауважимо, що мова не йде про лінійну, просторову безкінечність, а переважно про неозору кількість всього, що утворює Світ. Міф — найбільш органічна і природна нашої свідомості система і структура принципів втілення світосприйняття. Проте світ ми сприймаємо не міфічно, а фактично, реально і практично, як суму феноменів, а от вже втілюємо і фіксуємо в свідомості інформацію про них міфічно і ніяк не інакше, тобто в формі символічно-образно-знаковій.

З точки зору сучасної науки — міф є позапроблемна сфера сприйняття і фіксації інформації. Всієї без винятку сприйнятої інформації про феноменальний світ: суб'єктивної і об'єктивної, фантастичної і фактичної. В міфопросторі не існує потреби розподілу на уявлення і знання. Просто таке поняття як уявлення в ньому відсутнє. Міф — це втілене знання про бачення світу. Адже бачене і є беззаперечно — суще.³⁹

Міф — це втілене у мові цілісне знання про Світ, котре здійснюється через диференціацію феноменів шляхом надання їм імен. В міфіві — дати назву є практично тотожним пізнанню. Такі правила «гри в міф».

Невидане не має права на назву і, натомість, те, що має назву — не має права не існувати. Ця, дещо парадоксальна для нас логіка і є логіка міфу. Ім'я — гарант фактичності існування і саме тому в міфі дати назву — практично тотожне —

³⁹ Навіть тоді, коли це «бачене» — бачене уві сні, чи в стані екстатичного запаморочення.

знати, визнати за суще. Отже, коли ми щось назвали, то тим самим ми це «щось» увели в простір міфогенезу. Саме цим засвідчується глибинна архаїчність і первинність принципів, покладених в підвалини міфотворення, коли назвати і знати було можливо лише те, що побачено. Прадавні книги знань індусів — Веди — виводяться не від «відати-знати», а від «видіти-бачити», оскільки лише побачене — беззаперечно-суще і, відповідно, знане. Але і досі ми говоримо «поживемо — побачимо», тобто — дізнаємось, чи «я цю проблему не розглядав», в сенсі «не досліджував». Так відбувається у повній відповідності до природньо властивої нам форми здійснення мислення не лише через слово, а і через образ.

Міф відтворює не Світ, а суще у Світі. Він не пояснює, а показує. Оповідає, свідчить або... мовчить. Проте, **найістотнішим набутком міфу є те, що він виступає як передумова вербалізації нашого мислення, котра здійснюється через створення паралельної до візуальної також символічно-знакової структури буття інформації в нашій свідомості.** Тут — «свята святих» міфогенезу — зародження міфології — це вже не просто міф, а розгорнута у часі і просторі динаміка його буття, здійснена у слові, через слово. Загальну для всієї антропосфери природу цього феномену засвідчує наявність міфологій у всіх без жодного винятку культур і народів. Справа в тому, що не може бути міфічного мислення, мислення завжди — міфологічне. Тобто сприймаємо ми феноменологічно, фіксуємо в свідомості — міфічно, а здійснюємо мислення — міфологічно. Таким чином, розгортання міфу в часі — є міфологія, як принцип оволодіння мовленням і як принцип здійснення мислення.

Міф зробив можливим мислення динаміки буття Світу людським інтелектом у темпоритмі властивому нашій свідомості. Внаслідок цього міфічні уявлення (знання) наповнили собою внутрішній простір нашої свідомості в той час, як міфологія зробила можливим їх первинне структурування, безхитрісне і наївне, як і сама первинна міфологія. Уявлення про Універсум вже містило в собі такі категорії, як час і простір, віру і зневіру, цілісність світу і динаміку його розгортання. Були уявлення про потойбічний і тутешній світ, центр світу, початок і кінець всіх часів, долю і недолю, вищі і нижчі сутності. Вже жевріла ідея Бога, було «розуміння» неба і земних стихій, природа «антропізувалася». Водночас образи «оброс-тали» мовними формами, котрі «оповідали» образи, а не лише означували їх. І головне — все це набуло здатності свого розгортання у часі у формі оповіді, сказання, переказу. Цей етап міфогенезу ретельно досліджений і визначений численними дослідниками і науковцями, такими як Дж. Фрезер, Дж. Тайлор, Броніслав Маліновський, Мірча Еліаде, Є. М. Мелетинський, С.А.Токарев, котрі всебічно і науково-коректно його дослідили. Тому тут ми дозволимо собі обмежитись цитатою зі статті Є. Мелетинського в ФЭС'і про міф, котра змістовно і стисло визначила сутність цього етапу міфогенезу: «Передумовою міфологічної логіки слугувала неспроможність людини виокремити себе з оточуючого середовища і цілісність міфологічного мислення, невіддільного від емоційної, афективної сфери. Наслідком [цього] були метафоричні співставлення природних і культурних (суспільних) об'єктів, олюднення оточуючого природного середовища, в тому числі — фрагментів космосу. Міфологічному мисленню властиве нечітке розділення об'єкту і суб'єкту, предмету і знаку, речі і слова, істоти та її імені, просторових і

часових відношень, походження і сутності, байдужість до суперечностей тощо. Об'єкти споріднювалися за вторинними чуттєвими якостями, сумісністю у просторі і часі, виступали в якості знаків інших предметів тощо. Наукові принципи пояснення замінювалися в міфі тотальним генетизмом та етіологізмом: пояснення речі і світу вцілому зводилося до оповіді про походження і творення. Міфології властиве різке розмежування раннього (сакрального) і поточного, наступного (профанного) часу. Міфологічна подія відокремлена від актуального часу значним проміжком часу, і втілюється не просто у минуле, але особливу форму першотворення, першопредметів і першодій, що передували емпіричному часові. Все, що відбувається в міфічному часі, набуває значення парадигми і прецеденту, тобто взірця для відтворення. Моделювання виявляється специфічною функцією міфу. Якщо наукове узагальнення вибудовується на основі логічної ієрархії від конкретного до абстрактного, і від причин до наслідків, то міфологічне узагальнення оперує конкретним і персональним, використаним в якості знаку. Так що до ієрархії причин та наслідків відповідає гіпостазування (наділення відстороненого, абстрактного поняття самостійним буттям. — В.Б.), ієрархія міфологічних істот, що має семантично-ціннісне значення.

Те, що в науковому аналізі виступає як схожість чи інший вид відношення, в міфові виглядає як тотожність, а логічному розділенню на ознаки в міфові відповідає розділення на частини. Міф зазвичай сполучає в собі два аспекти: діахронічний (оповідь про минуле) і синхронічний (пояснення теперішнього або майбутнього). Зміст міфу вважався первісній свідомості реальним, і навіть у вищому сенсі реальним, тобто втілював колективний «надійний» досвід осмислення дійсності багатьох поколінь, котрий слугував предметом віри, а не критики. Міфи стверджували прийняту в даному суспільстві систему цінностей, підтримували і санкціонували визначені норми поведінки» (Є.М. Мелетинський, ФЭС, с. 377).

В міфові через слово став набувати здійсненості процес мислення. За словом був образ. Але зображувати образ — справа марудна і копітка, інша справа — слово! Ретрансляція інформації через слова виявилась ефективною і мобільною. Тому, образ в свідомості — це ще міф, а мова про образ — це вже міфологія. Саме на цій межі, вірогідно, і відбувся «великий розкол» міфопростору свідомості на мистецтво і міфологію, оскільки **відтворення того, що існує в уяві через духовно-практичну діяльність — це є мистецтво, а образвідтворення суцього в уяві через мовлення — є міфологія**. Далі мистецтво пішло двома напрямками — шляхом вдосконалення образотворення, і втілилось в мистецькі витвори, а також шляхом уніфікації і узагальнювання образів, їх спрощення — і створило писемність, спочатку піктографічну, ієрогліфічну і нарешті лінійну. А мовлення набуло подальшого розвитку шляхом словотворення і постійного вдосконалення мовної форми передачі інформації, її збагачення образністю і ритмізацію самого процесу мовлення. Мова зумовила динаміку структурованого мислення і набула здатності здійснення не у просторі, а у часі. Вона посприяла розвитку відстороненого мислення. Але це «велике роз'єднання» було необхідне задля спільної мети — збереження Великого Знання, і ніколи не набувало рис антагонізму. Просто людство створило три (мистецтво, писемність, мову) досить ефективних засоби втілення набутого знання

(Єдиного Знання). Але таке Єдине Велике Знання існує лише в міфопросторі нашої свідомості і є наслідком духовно-практичного освоєння світу людством, зафіксоване в артефактах і колективній пам'яті людських спільнот. І головне — це завжди — актуальне «тут і зараз» знання. Воно завжди актуальне виключно в акті його мислення і зумовлюється динамікою здійснення його мислення, сприйняття, усвідомлення. Пізнання буття здійснюється у межах динаміки буття, оскільки просто не існує «минулого знання». Будь-які артефакти — це лише свідчення, пам'ять про зафіксоване через них знання; вони — вилучене з динаміки буття знання, механізм, що робить можливим мислення його саме як знання лише в акті мислення. Ми не здатні, не прочитавши книжку, знати її зміст, не оглянувши скульптуру — сприйняти її, не дослідивши проблему — мати про неї уявлення. Тому знання ми не просто сприймаємо і усвідомлюємо, передусім через процес сприйняття ми його проживаємо. Саме акт проживання з'єднує в свідомості два «потоки» здійснення буття — в зовнішньому і внутрішньому інформаційних просторах, коли динаміка світу синхронізується з динамікою його сприйняття.¹⁴⁰

І лише через синхронізацію сприйнятого ззовні з унутрішнім його сприйняттям і запам'ятовуванням є можливим його усвідомлення. Лише через проживання зовнішня інформація стає внутрішнім знанням, котре відразу після проживання стає спогадом про знання, пам'яттю про нього, тобто стає уявленням «образу пізнаного» в свідомості, зафіксованим в пам'яті. За межами акту проживання набуте знання (сума сприйнятої інформації) далі існує в свідомості, так би мовити, в «автономному режимі» в межах нашого внутрішнього інтелектуального простору, де продовжує своє існування вже за якісно іншими, відмінними від «зовнішніх» — внутрішніми принципами.

Саме з суми набутих знань ми вибудовуємо в свідомості Образ Світу. І тому, чим більш адекватні набуті знання про Світ самому Світові, тим більш адекватне Світові наше буття в ньому. Чим більше ми утримуємо знань про Світ в свідомості, тим менше «несподіваного і невідомого» чатує на нас зовні. Інстинкт прагнення пізнання є своєрідним доповненням, нашаруванням, накладеним культурогенезом на інстинкт виживання, виживання у Світі шляхом його пізнання.¹⁴¹ Природне прагнення зменшення «вакууму» невідомого шляхом заповнення його набутих знанням, що є запорукою можливості досягнення і утримування стану динамічної рівноваги між свідомістю і Світом, гармонії мікро- і макрокосму. Тому пізнання варто розглядати як засіб подолання невідомості, її «знищення» пізнанням. І найбільшою ілюзією, яку ми можемо собі дозволити, є сподівання остаточного і вичерпного пізнання ВСЬОГО. Недосяжного, передусім тому, що в мікрокосмі нашої свідомості «все не так» як у фактично суцільному «зовнішньому» Світі. В свідомості знання виступають і існують виключно у формі уявлень. А уявлення можуть бути як адекватними Світові, так і навпаки, або не цілком адекватними, неповними, хибними, фрагментарними.

⁴⁰ Щоб прочитати оголошення на паркані, ми передусім мусимо зупинитися перед ним, що, власне, і є синхронізація внутрішнього і зовнішнього, потім уважно прочитати написане, що є акт паралельного проживання — синхронізація внутрішнього і зовнішнього, потім рухатись далі у своїх справах, а те, що залишилось з прочитаного в пам'яті, це і буде знання про сенс написаного.

⁴¹ Пізнання є один з шляхів до прилаштування в біосфері.

Але парадокс у тому, що людині завжди було достатньо даного їй обсягу знань, оскільки невідомому в свідомості просто не було місця. Не можна знати те, чого не бачив, з чим не зітнувся. Разом з тим, відстань між «дивитися» і «бачити», так само як і поміж «бачити» та «розуміти» ніхто не скасовував. Це сталося вже навіть не на етапі узагальнень, а на етапі їх диференціації. На відміну від світобачення воно набрало чинності і стало можливим лише тоді, коли обсяг питомої інформації перевищив певну межу і став надто великим, коли ми стали парадоксальним чином знати, що не все знаємо в загальному об'ємі знань, накопичених в культуросфері.

Тобто ми створили в свідомості проблемну зону «невідомого в межах відомого», що призвело до припущення про існування чогось подібного в Універсумі — ми відкрили незнання. В межах окремого індивідууму поза суспільством це просто неможливо. І саме тому відкриття «невідомого для себе» в сфері «вже відомого взагалі» є набуток колективної свідомості людства. Сказати «Я чогось не знаю» можна лише тоді, коли вже щось знаєш, і маєш при тому можливість виявити щось суще, але тобі невідоме, як, наприклад, тензорний аналіз, певні літературні твори, минулі події, структуру геному. Коли назвати вже можна, але знати ще ні. В процесі культурогенезу такого, що має назву, але не є зрозумілим виявилось несподівано багато. Але це вже значно пізніш. Спочатку було несподіване, неочікуване, коли в зрозумілому і звичному світі раптово щось відбувалось якось не так, як передбачалось. Блискавка вдарила в дерево, трапилась велика посуха, настало зледеніння, серед білого дня щось затьмарило сонце, з неба впав розжарений камінь, тварин стало менше, сарана вкрила небо, застряло землю, велетенська хвиля «на пів-неба» викотилась на узбережжя, загалом — в світі було чимало несподіваного. З цим свідомість ще здатна була дати бодай якусь раду, бо це все — було очевидне, зримає, тобто органічне міфопросторові свідомості наших пращурів. Також була таємниця, що містить в собі темрява, тому — вночі краще спати біля багаття, а без смолоскипа в печері робити нічого. Таємничим і загадковим було майбутнє. Але таємним (темним) та несподіваним і обмежувалась «проблемна зона» троглодитів. А загалом — це був кращий зі світів, де міфічної структури мислення було цілковито достатньо і де невідоме не згнічувало несталий розум наших пращурів. Міфічні уявлення — це не фундамент культурогенезу, а той «матеріал», з якого його вибудовано, зроблено і створено увесь цілком. Фундаментом, за цих обставин, є принцип сприйняття інформації, нам властивий. Він є передумовою здійсненності міфотворчості. Міф одночасно і сформувався нашою свідомістю, і сформував її. Саме тому він і невідторгнений від неї на будь-якому етапі антропогенезу. Людина — міфічно-мисляча істота. Принцип її мислення в основі своїй є міфічний. Значно пізніш локалізовані, але не вилучені з міфопростору свідомості інші принципи «споживання і перетравлювання» інформації — науковий, філософський, релігійний, мистецький, жодним чином не вийшли за його межі, натомість вони їх значно розширили, поглибили, але аж ніяк не скасували.

Врешті єдине, до чого не зводиться міфічний принцип кодування інформації, так це до магії — беззнакової і безобразної форми (стану) буття інформації поза межами вербалізованої свідомості — не стану володіння інформацією, а стану буття в ній.

Через очевидне постійне збільшення питомої вербалізованої інформації по мірі подовження нашого буття в біосфері, на певному етапі антропогенезу стала неминучою потреба її структурування в міфопросторі. Це передусім по-

требувало локалізації відомого в сфері невідомого, що і стало основою цілепокладання міфології в межах науки. Паралельно і одночасно набрала чинності потреба локалізації осмисленого в межах неосмисленого, що стало основою цілепокладання міфології в філософії. Натомість, в релігії це абсолютизація відомого за умови сакралізації наявного невідомого, але, знов таки, в межах міфології. В той час, як у міфові зона невідомого просто відсутня, міфові вона не властива за визначенням.

Тому лише з моменту локалізації в межах міфології релігії, та виокремлення з неї науки і філософії, став можливим процес диференціації принципів світобачення і світопізнання в їх межах. До речі, «розплата» за подібне виокремлення – винесення цих інтелектуальних інституцій за межі природньої динаміки буття (див. «Релігіологія»). Єдине, що відбулося, це те, що значно збільшився обсяг інформації про історію нашого буття в часовому вимірі, зафіксованої в колективній пам'яті антропосфери. Що досить швидко призвело до потреби розділу буття у часі на дві утворюючі його складові: це сакральний час у міфі і як противага йому – профанний час у дійсності, де в сакральному часі було зосереджено первинний етап міфогенезу, що зафіксував в собі первинне творення міфічних структур – час творення Світу, богів, титанів і загалом усього, що міфологи об'єднали в поняття архетипів. Це – первинні, узагальнені і незмінні уявлення про сутності, що покладаються у Початковій Світу. Вони – символи і алегорії підвалин буття, вічні й незмінні, отримали імена богів, духів та стихій і склали глибинні шари колективної свідомості. На відміну від сакрального часу в міфопросторі, профанний час є час нашого сучасного, актуального існування, складного, суперечливого, мінливого і динамічного. Це – не час творення міфів, а час творення міфологій, спроба не лише екстраполяції минулого в сучасне, але і прагнення його розуміння через це минуле, через його актуальність у сьогоденні.

В той час, коли вся колосальна фантазмагорія буття раз у раз концентрується і існує актуально в моменті «тепер» – невловимій межі між минулим і майбутнім, то, натомість, в міфопросторі нашої свідомості, завдячуючи нашій здатності запам'ятовування і творення віртуальної реальності, саме і здійснюється «бачення» розгортання буття у часі, котрий саме в міфопросторі свідомості втратив (чи позбувся?) властивої йому у «зовнішньому» світі незворотності плину, тобто – анізотропності.

Але ж те саме «позбавлення» анізотропності ми спостерігаємо в операбельній зоні будь-яких інших мислительних процесів – у науці, філософії, мистецтві, то цілком правомірним є питання, з якого варто було би взагалі розпочати аналіз міфопростору. Його можливо сформулювати так: «Чому міф не є окремий інтелектуальний чинник?». Дійсно – чому?

Адже будучи своєрідним «терміналом», з якого беруть витоки всі інтелектуальні чинники і до якого вони врешті «повертаються», тобто ним міфізуються, але сам міфопростір, як принцип «споживання» актуальної інформації, примудряється лишатися незмінним і «всепоглинаючим». Як пояснити цю вражаючу «самодостатність» міфічного простору?

Коли філософ Мераб Мамардашвілі говорив, що в міфів немає проблем⁴², вірогідно, мав на увазі відсутність наукових і філософських проблем. Тут доречно згадати, що означає саме слово «проблема».

Зокрема, в словнику іншомовних слів читаємо таке: «Проблема (др. гр. μ — задача, завдання): 1) теоретичне або практичне питання, що потребує дослідження і вирішення; 2) суперечлива ситуація, породжена наявністю протилежних позицій в поясненні певних явищ, об'єктів, процесів, що потребує віднаходження відповідної теорії для її розв'язання» (НСИС с.659).

У даному сенсі в міфопросторі дійсно не існує потреби вирішення будь-яких проблем і, водночас, увесь корпус міфотворення — це інформація про вирішені і подолані проблеми. Усі незлічені міфічні історії — це історії про їх подолання. Від Гільгамеша і Одисея до витончених і бездоказових космогонічних уявлень сучасності. Щиро кажучи, в міфопросторі зовсім неістотно, чи то боги створили людину, чи вона «утворилась» еволюційним шляхом, чи Земля обертається довкола Сонця, чи — навпаки, чи тримається Світ на трьох китах, чи існує так як існує, та й годі... Але уявити, що всі ці «світоглядні» проблеми не мають ніякого вирішення в міфопросторі просто неможливо... Більш за те, вони вирішуються відразу, раз і назавжди, категорично і однозначно. Для цього в міфопросторі існує міфологія...

Загалом, на побутовому рівні, міфологія є викладення нашого бачення Світу в «наївній» ненауковій формі. Так і кортить сказати, що «окрім усіх інших і в ненауковій — також». Проблема міфічності полягає глибше і міститься дещо в іншій площині... По-перше, слово «міфологія» є до певної міри парадоксальне. Коли згадати, що міфос — це слово і логос — також слово, то виходить щось незугарне — якесь химерне «слово-словіс», чи щось на зразок того. Але то — лише на перший погляд. Бо спочатку міфос виник і існував як переказ у слові і через слово, а от уже сукупність переказів, вибудована в логічно-послідовну світоглядну структуру, саме і утворила міфології різних племен і народів. Тобто, переказ легко задовольнявся своєю внутрішньою несуперечливістю, бодай і нелогічною за його межами, в той час як послідовне викладення суми переказів (міфів) уже потребувало спільної для них, несуперечливої, бодай і «фантастичної» логіки.

Виникнення міфологій призвело до потреби їх позаміфічного осмислення і перевірки на адекватність, що врешті стало передумовою філософської і наукової традицій світоосмислення, а з іншого боку, призвело до релігії і епосу, створених за законами «гри в міф». І лишається єдине питання: «Чому міф — універсальна і незнищенна форма ретрансляції інформації в антропосфері?». Найбільш вірогідно, що «винна» в цьому оптимальна динаміка темпоритму світосприйняття, властива виключно міфів як «механізмові» розуміння даностей світу в їх динамічному розгортанні. Іншими словами, динаміка міфізованого мислення найбільш наближена до динаміки нашого буття у світі. Просто у незворотності розгортання буття Світу «не передбачено» часу ще й на його осмислення. Слід ясно розуміти,

⁴² «...мир мифа есть мир, в котором нет никаких проблем. Все ясно, понятно и имеет смысл. А вот мир науки есть мир непонятного. Впервые непонятное появляется в мире вместе с наукой. Именно наука делает мир непонятным, и поэтому возникает проблема понимания, которая решается в науке.» (М.Мамардашвили «Эстетика мышления», с.68).

що будь-яка спроба подібного осмислення, що здійснюється у внутрішньому просторі нашої свідомості, спонукає свідомість «усторонюватись», поставати поза фактично-суцєю динамікою розгортання буття, вольовим зусиллям вводячи інтелект в стан «поза динамікою розгортання буття» на користь внутрішньої динаміки осмислення. Це є не що інше, як специфічно-змінений стан свідомості. Стан наукового пошуку, стан філософського осмислення, містичного інсайту, поетичного натхнення, художнього осягнення, врешті будь-який стан вирішування чи розв'язання проблеми, посталої перед нами. Згадайте витязя на розпутті перед заповітним каменем. Він стоїть у глибокій задумі, вирішуючи, якою з трьох доріг йому йти, яку обрати. У цей час його інтелект напружено працює, а сам він — не порушний. І ось настає вирішення... Він визначився і далі в путь шляхом боротьби і звитяги...

Коли проблема вирішена і перестає бути проблемою, наш інтелект не має потреби знов і знов витратити час на її вирішення і знову синхронізується у своєму бутті з динамікою буття Світу, повертається до найбільш адекватної, міфічної структури мислення як себе у Світі, так і Світу у собі. Але так буває лише в старих добрих казках і поганих сучасних романах. Фактично, натомість, людина як тварина, обтяжена здатністю мислити, сумніватися і усвідомлювати всю колосальність оточуючого її буття, приречена одвічно балансувати на межі між уявою і дійсністю, між бажаним і фактичним, між минулим і майбутнім. Єднати їх з найменшими втратами в органічну світоглядну цілісність дано лише міфічній структурі принципів світосприйняття.

МАКРОКОСМ ІНТЕЛЕКТУ

МІФОС
РЕЛІГІЯ І НАУКА
ФІЛОСОФІЯ І МИСТЕЦТВО

МІФОС

...Возвеличу.
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
поставлю слово.

Т. Шевченко

Обрацаться с словом нужно честно.

Н. Гоголь

Слово — геніальний, єдиний в своєму роді винахід людства, атом інформації. Розщеплене на складові слово перестає бути словом, подібно до того, як і атом перестає бути атомом. Так само, як в основі світотворення Універсуму — структури атомів, так само в основі фіксації процесу мислення в культурному просторі антропосфери виступає слово. І чи не свідчення усвідомлення його виключної значущості в цьому процесі ми знаходимо у гностичному Євангелії Св. Івана: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог...».

На, здавалося б, просте запитання: «Що таке слово?» не існує однозначної відповіді, навіть його семантика являє собою неабияку проблему на теренах мовознавства. Визначні філософи і інтелектуали всіх часів прагнули осмислити слово як унікальний культурний феномен, втім, жодну з цих проб не можливо визнати не лише вичерпною, але і відносно достатньою.

Вірогідно, головні труднощі в розумінні сутності слова полягають у тому, що за природою своєю будь яке окреме слово передбачає відповідний контекст (структуру слів), котрі, утворюючи разом з ним єдине «семантичне поле», лише у поєднанні визначають його змістову наповненість в кожному окремому випадку його застосування. Відсутність контексту неминуче призводить слово до його символізації як локалізованої і однозначної понятійної структури. За цих умов слово виступає як символ того, що воно означає. І нічого понад те...

У найпростішому випадку контекстом слова є речення (фраза), в межах якого визначається загальний сенс утворюючих його слів, так само як і сенс кожного окремого слова. Розгорнутий контекст — сукупність речень — являє собою складну, розгорнуту у часі семантичну структуру — мову, виходячи з якої, слово ми можемо узагальнено визначити як фонетичну або знакову локалізацію певної віддиференційованої складової інформації в Універсумі — оточуючих людину речей, понять, та всього розмаїття Світу, всього того, чому дано назву чи потенційно можливо її дати. Проте, цим роль і місце понятійного контексту в мові не вичерпується, а, на томість, набуває непересічної ваги і значущості. Контексти структурують мовлення за, так би мовити, його функційним призначенням. Так, коли ми розглядаємо певну проблематику в контексті науковому, в контексті релігійному, в контексті філософському, чи будь якому іншому, то тим самим вносимо відразу розуміння аспекту цього розгляду саме через визначений контекст...

Словник іншомовних слів сенс слова «контекст» визначає як «завершений в змістовому відношенні уривок (фрагмент) письмової чи усної мови, необхідний для визначення сенсу окремого, залученого до контексту слова чи фрази (від лат. *Contextus* — щільний зв'язок, з'єднання)» (СИС, с. 248).

Ми можемо контекст визначити як певну мовну структуру, яка надає конкретному слову адекватної до змісту «тут і зараз» визначеності. Але головне — слід зазначити, що контекст виступає як «конкретизатор» сприйняття і усвідомлення сенсу через слово, концентруючи його змістову наповненість і, водночас, локалізуючи її у заданих межах. Мовні контексти можуть набувати найрізноманітніших обсягів і втілень: від приказки — до трактату, від фрази — до поеми, промови тощо... Такі контексти подеколи теж визначаються (набувають назви) як «слово»: слово захисту, слово співчуття, слово до читача, та таке інше. І більш широко: «Слово о полку Ігоревім», «Слово о законі і благодаті», «Слово о князях», де певна локалізація сукупності контекстів підпорядкованих єдиній темі, коли слово можливо визначити як розгорнутий контекст — текст, на відміну від слова, вилученого з контексту і самодостатнього, яким ми знаходимо його у словниках і досліджуємо як сукупність морфем.

Саме по собі слово без контексту ми розглядаємо як символ — просту змістовну опозицію — предмет і слово, що його називає, де предмет виступає як первинна даність, що обумовлює і передбачає потребу в слові, як його понятійній локалізації в мовній структурі.

Принагідно слід зауважити, що символ у культуросфері має місце не лише у формі (вигляді) слова, але, окрім того, він існує і в інших формах свого втілення — як ієрогліф, малюнок, рух тіла, і будь-який інший, невербально-знаковий принцип фіксації понять. Поза вербальною сферою символ виступає також і як знак-образ, а не лише виключно як знак-поняття. З чого робимо висновок, що поняття «знак» ширше за поняття «слово», як один з можливих його проявів, але знак — це ще і окрема самодостатня інформаційна структура (молекула інформації), котра існує незалежно від слова паралельно і одночасно з ним (як, наприклад, одночасно співіснують дорожній знак і його пояснення в словах).

Слід зазначити, що символ, знак, слово в процесі їх застосування так щільно і органічно співіснують, що їх понятійна диференціація і локалізація переважно обумовлюються не виходячи з їх самодостатності, а передбачаючи певний визначений контекст, покладений компенсувати брак слів для назв символів. Щоб проілюструвати сказане, візьмемо зі словника, що означає саме слово «символ»:

«Символ (гр. *Symbolon* — 1) у стародавніх греків — умовний предметний опізнавальний знак для членів певної суспільної групи, таємної спільноти тощо; 2) предмет, дія і таке інше, що слугує умовною ознакою будь-якого образу, поняття, ідеї; 3) художній образ, що втілює певну ідею; 4) умовне позначення певної величини (константи), прийнятої тою чи іншою наукою; 5) алхімічні символи; 6) символи хімічних елементів» (СИС, с.454).

Даний перелік того, що відповідає поняттю «символ» легко можна продовжити, але для ілюстрації досить і цього.

«В широкому розумінні можливо сказати, що символ є образ, взятий в аспекті своєї знаковості, і що він є знак, наділений всією органічністю і невичерпною багатозначністю образу. Предметний образ та глибинний сенс виступають в структурі символу як два плюси, немислимі один без другого, але і розведені між собою і породжуючі символ. Переходячи в символ образ стає «прозорим» і сенс «просвічує» крізь нього, будучи даним саме як глибина сенсу, перспектива сенсу. Принципова відмінність символу від алегорії полягає в тім, що сенс символу не можна дешифрувати простим зусиллям розуму, він невіддільний від структури образу, не існує в якості певної раціональної формули, котру можна «вкласти» в образ, а потім вилучити з нього. Тут таки доводиться шукати й специфіку символу по співвідношенню до категорії знаку. Якщо для суто утилітарної знакової системи багатозначність є лише перешкода, що постає на заваді раціональному функціонуванню знаку, то символ тим більш змістовний, чим більш він багатозначний. Сама структура символу скерована на те, щоб дати через кожне окреме явище цілісний образ світу.

Структура сенсу символу багатшарова і розрахована на активну внутрішню роботу сприймаючого. Сенс символу об'єктивно здійснює себе не як наявність, але як динамічна тенденція. Цей сенс, коректно говорячи, неможна роз'яснити, звівши його до однозначної логічної формули, а можливо лише пояснити, співвідносячи його з подальшими символічними зчепленнями, котрі підведуть до більшої раціональної ясності, але не досягнуть чистих понять. Якщо ми скажемо, що Беатріче у Данте

є символ чистої жіночності, а Гора Чистилища є символ духовного сходження, то це буде справедливо і однак «чиста жіночність» і «духовне сходження», що залишилось у підсумку — це знову символи, хоча і більш інтелектуалізовані, більш схожі на поняття. З цим постійно доводиться стикатися не лише читацькому сприйняттю, але і науковій інтерпретації.

Тлумачення символу є діалогічна форма знання. Сенс символу реально існує лише в середині людського спілкування, за межами якого можливо спостерігати лише порожню форму символу. «Діалог», в якому здійснюється осягнення символу, може бути порушений внаслідок хибної точки зору тлумача. Таку небезпеку являє собою суб'єктивний інтуїтивізм, зі своїм «вчуттєвуванням» немов би вдираючись в середину символу, дозволяючим собі говорити за нього і тим самим перетворюючим діалог в монолог. Інша крайність — поверховий раціоналізм, що в гонитві за примарною об'єктивністю і чіткістю «остаточного витлумачування» усторонює діалогічний момент і тим самим втрачає суть символу...

...В багатотомній праці Ф. Крейцера «Символіка і міфологія древніх народів» подано класифікацію типів символів: «Містичний символ», що розриває замкненість форми для безпосереднього вираження безкінечності, і «пластичний символ», що прагне вмістити змістову безкінечність в замкнену форму. Як і Шеллінг, протиставляючи символ алегорії, Крейцер підкреслює в символі його «миттєву цілокупність» і «необхідність», тобто безпосередність впливу і органічність структури».

С.С. Аверинцев «Символ», ФЭС. М. 1983 г. с. 607

У наведеному уривку слово «символ» прийнятне як в першому, другому, третьому та інших випадках, але, виходячи з констатації однозначності символу, ми впадаємо в протиріччя, і саме через брак слів, що мали б замінити слово «символ» в кожному з наведених випадків на... його самого, але вже за іншою назвою. А оскільки зазначених слів просто не існує, то їх відсутність саме і компенсує відповідний контекст, покликаний внести визначеність у питання змістового наповнення слова «символ» у кожному конкретному випадку його застосування.

Мовна форма кодування інформації обумовила диференціацію контекстів, їх локалізацію, що з усією очевидністю ми знаходимо вже за доби античності. На відміну від сучасної української мови, у Стародавній Греції слово мало три імені (назви), а саме — міфос, логос та епос, що давало змогу від початку задавати певну структуру не лише світосприйняття, але і мислення, відповідно: міфічне, логічне та епічне. А це, в свою чергу, давало змогу чіткої локалізації у кожному конкретному випадку принципів побудови і структурування контекстів, їх більш чи менш чіткої диференціації. Тому доцільно розглянути основні, характерні для кожного з них риси.

Почнемо з визначення епосу, котрий є найбільш олюднене, суб'єктивоване по формі та по суті наймення слова і саме слово-епос лежить в основі епічної творчості.

Епос перекладається з грецької як слово, мова і виступає як один з основних родів художньої літератури поруч з лірикою і драмою. Від початку являє собою сукупність героїчних, народних пісень, переказів, дум, балад тощо... Нині основними жанрами епічної літератури виступають повість, роман, оповідання. Втім, так було не завжди, тому таке визначення, м'яко кажучи, не є вичерпним. Епос, передусім, то опоетизована пам'ять, втілена в ритмізовану прозу чи поезію — свідчення про прадавні діяння героїчної минувшини. У підвалинах епосу завжди покладається поезія, і не в останню чергу тому, що поетичну структуру простіше запам'ятати і передати наступним поколінням у незмінності.

Загальновідомо, що Рамаєна, Махабхарата, Беовульф, Калевала тривалий час зберігалися в усній традиції перед тим, як бути записаними. Характерно, що ритмічна побудова всієї прадавньої літератури є невід'ємною її ознакою поруч з вивершеною впродовж століть і тисячоліть образністю, позбавленою марнотимчасовості, дріб'язковості, минушості. Епос виступає своєрідною персоніфікацією ментальності народу, котрий його створив, віддзеркалюючи критеріальну шкалу його цінностей та життєвих пріоритетів в узагальнених, лапідарних формах.

Характерною ознакою епічної форми кодування інформації є властива їй архетиповість, узагальненість створених нею образів, так би мовити, образів-символів, покликаних бути посередником між життям етносу і життям людей, що утворюють даний етнос і є від нього невід'ємними. Епос живе і вмирає разом з народом, що його створив, по тому втрачаючи власу актуальність як епос і переходячи в розряд пам'яток літератури — загальнолюдської духовної скарбниці, непересічної за значущістю, але, так би мовити, «необов'язкової до вжитку» по своїй суті. Іншими словами, знання «Іліади» стає передусім ознакою освіченості, а не органічною невід'ємною складовою буття людини як представника певного етносу, в даному випадку — античного. І тоді епос, лишаючись епосом по формі, по суті втрачає своє первинне значення як втіленої колективної пам'яті, досвіду, цілепокладання, етики та естетики на певному етапі генези даного етносу. Це, як правило, співпадає з видозміненням стану і структури його буття, трансформації чи навіть занепаду, розчинення у інших етнічних утвореннях.

На відміну від епосу, епічна література, як правило, не є набутком колективної творчості, а виступає творами авторськими, з широким охоптом тем та подій. Проте в ній вже діють не архетипи, а літературні образи — авторські персонажі. Яскравими взірцями епічної літератури є насичені сюжетними ходами та персоналіями твори авторів XIX — XX століть (Бальзак, Толстой, Голсуорсі, Пруст, Толкієн).

Проте, і епос і епічна література — то структура реалізації людської уяви як оповіді про певні події минулого, уяви розмаїтої по формі, але однаково поетичної по суті, на відміну від логічної та міфічної, що мають свої, тільки їм притаманні особливості. В них уява підпорядковується певній, досить жорстко детермінованій структурі принципів світосприйняття, що набувають відповідно назви логічного та міфічного.

В основі логічної структури принципів світосприйняття покладено слово як логос. Словник його визначає досить неповно: «Логос (гр. *logos* — поняття, думка, розум) в давньогрецькій філософії (Геракліт) — загальна закономірність; в ідеалістичній філософії — духовний першопочаток, світовий розум, абсолютна ідея» (СИС с.283). Але, передусім, логос — то є слово, обумовлюване переконаністю в лінійному детермінізмі буття, що було притаманне всій античній цивілізації. Світ, в якому жили греки, був для них логічним, зрозумілим і прогнозованим по своїй сутності. Справа лишалася за малим — віднайти, осмислити, вгадати ту логіку, що обумовлює Космос. Шляхів її пошуку було безліч, принципів осмислення — колосальна кількість, принципів світобудови — неозорість. Але в основі всього — глибока переконаність в логічності Світу, його пізнаваності, досяжності меж пізнання, бодай у принципі. І саме виходячи з логічності світобудови, греки творили свій інтелектуальний Космос — досконалий і незмінний водночас. Варіативно-ймовірнісна складова існування Універсуму у греків передбачала теж свою логіку, але недоступну людському розумінню логіку мотивацій дій божественних сутностей. Але що логіки просто взагалі може не бути — це для них було вкрай нелогічно не лише по формі, але і по суті. Лише на початку ХХ ст.н.е. ця непорушна переконаність була піддана сумніву, проте і дотепер все єство людини протиставляється «нелогічності» Світу, але елліни цими питаннями ще не надто переймалися, хоча в основу космогонії саме вони поклали хаос — персоніфіковану абсолютну «визначену невизначеність», що через логос набувала космічної довершеності. Нездоланна віра в силу логосу-розуму-слова наклала свій відбиток на всю античну культуру, що з одного боку неймовірно прискорило її розвиток, а з іншого — надзвичайно спростило принципи світосприйняття, прилаштувавши Світ до розуму, а не навпаки — розум до Світу. Фізика і метафізика доби греків античності поклала логіку в основу принципів пізнання-осмислення оточуючого світу, що було по суті доцільно і єдино прийнятно на той час. Врешті, саме це «ологічення» світобачення обумовило неперевершений і дотепер розквіт філософії — особистісної форми пізнання і осмислення Світу, коли її визначальним критерієм виступав логос — декларативно і апіорно закладений в її підвалини детермінізм. В той час, як колосальна сукупність «нелогічних» знань була знехтувана і не визнана за знання, оскільки знаходилася за межами логічної структури мислення і нею не передбачалася.

Логічність світобудови передбачала розумність, покладену в основі буття, що давала підстави вважати Світ принципово пізнаним, при цьому саме пізнання передбачалося адекватно втіленим у слові, тобто через слово можливе було сходження до абсолютної (остаточної) істини і врешті — її осягнення, бодай колись, у вкрай віддаленому і гіпотетичному майбутньому. Потрібно було понад дві тисячі років розвитку цивілізації і людського інтелекту, щоб усвідомити обмеженість можливостей осмислення Світу виключно через логос. Втім, вся традиційна наука європейської цивілізації, починаючи від доби античності, покладає логіку в підвалини наукотворення. Хоча це й суперечить всій фактичній історії становлення науки, котра являє собою надскладний, але в основі своїй варіативно-ймовірнісний процес, більш подібний до броунівського руху часток на «полі пізнання», ніж

на стрімке лінійно-логічне сходження до вершин пізнань. Але набуті в межах науки фрагментарні і ніколи не вичерпні знання і дотепер традиційно вкладаються в логічно обумовлені структури, приводяться до штучної інтелектуальної конструкції, котра єдина дає змогу їх викладення як певної Світоглядної Єдності на даний, конкретний момент розвитку суспільства.

Виходячи з усього сказаного, ми логос маємо визначити як такий принцип трансформації інформації, котрий в основу власної дії покладає детермінізм у явній чи неявній формі. Логічна форма кодування інформації ґрунтується переважно на основі верифікованості знання, а не «історифікації» уяви, як це ми маємо в епосі. Логіка «за задумом» є пріоритетно-наукова, на відміну від суто художньо-епічної форми, котра є суб'єктивною за визначенням. Логіка, на відміну від епіки – надетнічна, надсуб'єктивна, непоетична. Логіка з усією можливою повнотою реалізувалась в науці як природничій, так і гуманітарній. В останній вона «логікою повіряла гармонію» (докладно див. «Наука як складова антропосфери»).

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо головне – логос покладено в основу об'єктивованого сприйняття і осмислення позитивного знання, на відміну від якого епос покладає в свої підвалини суб'єктивне сприйняття і осмислення об'єктивного знання. Але і епос, і логос є похідними від міфоса, котрий є більш «загальним» принципом кодування інформації відносно них, проте було б хибним визначити його як більш досконалий, попри його універсальність.

Міфічний принцип відображення у словах сприйняття оточуючого світу ми покладаємо як первинний у процесі мовотворення, він водночас і надзвичайно складний і простий. Проте, складність його нами рідко усвідомлювана повною мірою, оскільки він є максимально адекватний саме до структури принципів здійснення людського мислення і являє собою її втілення у слові і через слово. Простота його полягає у реалізації в міфах принципу необхідної достатності адекватності питомої інформації (іншими словами – відсутність в міфах «надлишкової» інформації). Зупинімося на цьому докладно.

Загальновизнано, що міфологія утворилась спочатку, а якщо бути коректним у визначеннях, то слід сказати інакше, а саме, що та, початкова форма втілення інформації на вербальному рівні пізніше набула назви міфічної. Існує хибна думка, що міфічна форма так і лишилася на рівні первинному, втративши в процесі розвитку людини і суспільства свою домінуючу роль, перекинувши її на інші принципи фіксації інформації в антропосфері, і не лише логічний та епічний, а й похідні від них: науковий, філософський, художній, поетичний, асоціативний, образний та ще декотрі (математичний, аналітичний тощо) його форми. Попри все вищесказане, міфічний принцип кодування інформації не втратив і навряд чи коли втратить своє значення в структурі пізнання людиною оточуючого Світу. Тому розглянемо його більш детально бодай в «першому наближенні».

Передусім зазначимо первинність міфічної форми втілення всієї інформації про оточуючий людину світ, усіх знань, навичок і вмінь первісної людини. Всі ці знання були поверховими в буквальному розумінні цього слова, тобто зовнішніми, коли «побачити» практично співпадало з «пізнати». «Розуміння» на тому етапі означалося і обмежувалося мірою його необхідної достатності «тут і зараз».

В міфопросторі архаїчних часів «бачити» було практично тотожним зі «знати». Принагідно нагадаємо, що давньоіндійські Веди — книги знань (від *vieda* (санскрит.) — відати, знати), походять від слова «видіти» — бачити, себто сягають таких глибин давності, коли бачення і знання ототожнювалися в людській свідомості. До речі, саме з тих часів до нас дійшли слова «відьма» — знаюча чи знахарка, «провидіння» — передбачення, та чимало інших слів пов'язаних з видінням — знанням.

Виходячи зі сказаного, в міфопросторі назвати (дати назву, визначити) щось побачене вже тим самим означало ввести його до міфічного контексту, при цьому не переймаючись ступенем глибини і вичерпності його пізнаності, що міг бути і був вкрай неоднорідним і спорадичним. По мірі поглиблення і розвитку знань, міфічна складова інтелектуальної сфери почала «розчинятися» в логічній та епічній своїх «іпостасях». Це стало актуальним тоді, коли в локалізованій визначеній структурі стали щільно співіснувати визначеність і невизначеність у своїй неподільності, коли цілісну структуру поняття визначала міра достатності його складових, таких як логічна у поєднанні з міфічною, або епічна знову таки в поєднанні з міфічною.

Пояснімо сказане на прикладі, запозиченому з математики. Традиційно натуральний ряд чисел мовою математичних символів записується так:

1,2,3,... n, як і рахування первісної людини, котра лічила так: один, два, три,... багато. І в першому випадку «n», і в другому випадку слово «багато» означають межу достатності визначеності натурального ряду чисел і являють міфічну складову в логічній структурі при поєднанні її в одне ціле з конкретними цифрами 1,2,3,... Зрозуміло, що даний натуральний ряд чисел можливо продовжувати як загодно довго, втім він врешті сягає безкінечності і у такому вигляді навряд чи доцільний, якщо зауважити, що за рік сумлінного рахування, цілодобового і безперервного, людина здатна дорахувати приблизно до 60000000, чи коротше 6×10^7 , а за сторіччя — 6×10^9 ...

Тож, з огляду на вищесказане, узагальнююче «багато» після перших цифр абсолютно правомірне в означенні натурального ряду чисел. Слово «багато» (n) виступає в якості визначення міри необхідної достатності показу того, що є натуральний ряд чисел.

Прикладів наявності міфічної складової в позаміфічних структурах можливо наводити безліч. Проте, напевно не варто, бо практично кожен знак містить в собі у потенції міфічний контекст, котрий ми визначаємо як невизначеність у структурі визначеності.

Ми не знаємо напевне, що таке Всесвіт, проте розуміємо про що йдеться мова; ми не знаємо, що таке життя, проте напевно відрізняємо його від не життя. Оточуючий нас Всесвіт людство осмислює з початку свого існування і кінця цьому осмисленню не видно, втім порівняно просто зрозуміти, яким Всесвіт вбачався різним народам на різних етапах їх інтелектуального розвитку. При цьому принагідно зазначимо, що прадавні уявлення про Всесвіт — то не міфічні, а втілені у форму міфа уявлення. Такі різні і такі подібні у кожного народу. Дослідження їх — захоплююча і повчальна справа, бо, щоб зрозуміти хто ми, варто порівняти з кимось іншим, з його структурою принципів світосприйняття, його мовою, його словесною локалізацією понять... Характерною рисою всіх «міфізованих» уявлень є саме принцип їх необхідної достатності.

Міфологія, як похідна від міфічної форми кодування знань, вражає розмаїттям тем, образів, сутностей саме через специфіку міфоса-слова як неадекватної до дійсності структури сприйняття форми втілення понять, так само як слово «яблуко» не схоже на саме яблуко.

Скажімо, якийсь середньовічний хроніст записав зі слів мандрівника зі Сходу, що у них там племена переважно безголові, і оскільки мандрівник запрявся своїми богами, що говорить правду, хроніст не мав жодних підстав сумніватися у правдивості його свідчень, тож і записав, що на сході Китаю живуть племена безголових людей. Він чесно записав те, що почув, проте мандрівник казав йому щирю правду, говорячи про племена без голів, і це означало не що інше, як те, що ці племена не мали над собою голови — вождя-очільника...

Можливо уявити розчарування якогось пілігрима, котрий у своїх мандрах вперше «наживо» споглядав носорога, можна зрозуміти його обурення, коли він записав: «А єдиноріг — не такий білосніжний і привабливий, як на картині у нашому магістраті, а навпаки огрядний, грубий, живе у багнюці і хода його важка. Він не привабливий і вельми небезпечний».

Таких курйозних прикладів можна наводити безліч. Вони увічнені в гербах, монограмах, хроніках. Їх унаочнення прикрашають старовинні храми, католицькі і православні, вони надихають поетів і згнічують сумління науковців. Вони — похідна міфоса-слова як принципу втілення інформації, що дало свого часу підстави Максу Мюллеру визначити міф як хворобу мови. Зараз, понад 100 років по тому, ми маємо визнати, що то — хронічна хвороба, оскільки подібно до того, як без слів неможлива мова, так і **без неподільності визначеності та невизначеності у цілісній знаковій структурі неможлива жодна форма втілення інформації**, не лише міфічна, а й епічна та логічна.

Відмінність поміж ними полягає для кожної із зазначених форм лише в ставленні до співбуття визначеності і невизначеності як складових даного співвідношення. Якщо у міфосі вони не віддиференційовувані і являють тотожність, то в логосі ми спостерігаємо прагнення до максимально можливої локалізації невизначеності в межах визначеного понятійного контексту, а рівно — цілеспрямоване прагнення до повного нівелювання, чи навіть вилучення невизначеності в логічній структурі. Це дає підстави до покладання логічного принципу втілення інформації в підвалини наукового (об'єктивного) осягнення Світу.

На відміну від логосу, епос переважно не переймається покладеною в підвалини його структури інформацією за принципом: визначеність — невизначеність. Епос прагне цілісності світосприйняття в межах локальності на відміну від всеохопності міфоса, що, до речі, дає підстави епічну поетизацію плутати з міфотворчістю, хоча міфос і епос якісно відмінні за визначенням.

Кентавра створив не міф, а епос, про що ми часто забуваємо. Міф — не поезія, а передумова можливості існування поезії.

Отже, сучасне світобачення не більше і не менше міфічне в даності своїй, ніж його попередники минулих культур і епох, а логіка його ґрунтується на тих самих засадах, що і попередні «наукові картини світу».

Коли ми говоримо про знакову форму втілення інформації, то тим саме припускаємо, що має бути інша, незнакова форма рефлексій та їх втілення. І якщо зі знаковою формою все більш-менш визначено, — це сукупність міфічних принципів кодування інформації у всьому розмаїтті її втілень та проявів, то з позазнаковою формою сприйняття інформації постає сукупність питань без визначеності в яких неможливі будь-які подальші пошуки і дослідження на царині позазнакової форми кодування інформації. Дана форма кодування інформації має бути активно-сущою складовою культури і водночас — альтернативною, не підпорядкованою знаковій, але рівнозначущою до неї структурою принципів і форм долучення до світосприйняття.

В той час, як знакова форма (міфічна) передбачає первинним дедуктивний (від складових до цілісності) принцип локалізації понятійних структур, так само як і складових даних структур, то за методом протиставлення (екстраполяції), незнакова форма сприйняття і реалізації інформації має натомість спиратися на протилежний дедуктивному, а саме — індуктивний метод організації принципів структурування світосприйняття. Подібне кодування інформації, за визначенням, має реалізовуватися від загального до його складових.

Іншими словами, при застосуванні дедуктивного методу ми з визначеної (будь-якої за обсягом) кількості складових «інформаційного простору» формуємо і створюємо образ цілісності, необхідний і достатній на момент дослідження, але з перспективою його подальшого доповнення і видозмінення. Що, власне, і є вкрай узагальнена модель принципу наукового пошуку, реалізованого на царині міфічної форми кодування інформації. Принагідно зауважимо, що відбір і визначення «асортименту» складових, покладених в підвалини цілісного наукового знання має характер спонтанний, хаотичний і суб'єктивний. Через те цілісну суму інформації ми сприймаємо такою, якою вона є не тому, що вона вичерпна, а тому, що іншої взагалі не маємо. Саме через це адекватність наукової картини Світу до Світу у його відкритій нам фактичній даності — задекларована, але не реалізована мета науки. Це відкриває безкінечність перспективи наукового пошуку та пов'язаного з ним розвитку науки.

У межах науки протилежним індуктивному методу виступає дедуктивний метод. Дедукція покладається як органічний природі принцип буття інформації, що сприймає сам себе як визначену апріорність, котра основним аргументом власної адекватності визначає сам факт власного буття. За цих передумов **будь-яка складова Універсуму має підстави стверджувати: «якщо я є, то я є адекватною Світові і відповідно Світ адекватний мені. Оскільки ми з ним неподільна цілісна даність і без мене Світ не є цілісність. Вилучити себе зі Світу означає не що інше, як вийти за межі безкінечності. Немає смерті, я незнищена складова Всього і тільки безкінечні трансформації складають сутність мого буття і буття Світу»**. Дане твердження і логічне, і алогічне водночас. Його традиційно в тій чи іншій формі покладають в підвалини принципів світосприйняття, альтернативних науковим.

Можливо все життя збиратися жити, а можливо просто жити не переймаючись сенсом життя. Кожна частка біосфери (рослина, комаха, тварина) не переймається сенсом буття, а реалізується в ньому. Даний принцип буття припустимий

і людині, ще не вилученій з природного, суто тваринного свого буття. Напевне, тривалий час саме так вона і існувала, никаючи хащами та саваною — природна Людина. Вона сприймала оточуючий світ як все, не обмежене оболонкою власного тіла, рефлексуючи адекватно до світу, живучи його ритмами і не відділяючись від них. На той час вона ще не знала, що мала створити вербальну форму кодування інформації, тому безхитрісно користувалась невербальною, котру значно пізніше і не цілком адекватно вона визначить і окреслить для себе як магічну.

Тривалий час магічна форма буття в інформації була єдиною її формою буття, і лише з виникненням міфічної (вербально-знакової) форми буття інформації виникла потреба їх розмежування на вербальну і невербальну, знакову і незнакову, міфічну і магічну. Древні халдеї магами називали мудреців. За сутністю своєю магічне — то, первинно-мудре, гармонійне з природою її усвідомлення розумом і відчуттям людини — невід'ємної і органічної складової Універсуму.

РЕЛІГІЯ І НАУКА

«Чорнило мудреця и кров мученика рівні перед небом...»

Коран

Словник іншомовних слів визначає інтелект (від лат. *intellectus* — розуміння, розум, пізнання) як «здатність до мислення, особливо до його вищих теоретичних рівнів». Власне, інтелект можна визначити як рівень розумової потенції людини, вміння користуватися власним розумом, так само як і вміння користуватися власним розумом певної спільності людей. Відповідно, інтелектуальні набутки ми розуміємо як втілені у визначені предметні форми, та зафіксовані в них результати та наслідки розумової діяльності людини — артефакти.

Форми, в які втілюються і в яких здійснюються та фіксуються наслідки і набутки інтелектуальної діяльності, ми визначаємо як інтелектуальні чинники культури, котрі у сукупності та синтезі визначають характер і динаміку здійснення культурогенезу антропосфери.

Оскільки культура як феномен антропосфери являє собою надскладну сукупність всіх без винятку проявів і втілень людської діяльності, то, відповідно, інтелектуальна діяльність є однією зі складових культури, нарівні з іншими, такими, як предметно-матеріальна, фізична діяльність. Принагідно слід зазначити, що поділ на інтелектуальну та фізичну складові людської діяльності досить умовний і мова йде про їх складну взаємозумовленість у процесі творення культури.

Існують чотири основні форми, в яких втілюється і на теренах яких реалізується інтелектуальна складова культурогенезу, це — релігія, наука, філософія та мистецтво. Далі ми простежимо, чому і яким чином зазначені форми втілення інтелектуальних потенцій набули чинності на теренах культури і спробуємо збагнути, чому саме такі і лише тільки такі форми створило людство.¹⁴³

Як ми вже дослідили, в процесі культуротворення сума явищ випадкових, окремих одне від одного, через акт їх сприйняття поступово трансформується нашою свідомістю в закономірність, набуває сталого вигляду. Лише певна інтелектуальна реконструкція дає змогу збагнути, зрозуміти причини та передумови, що лягли в підвалини тієї чи іншої інтелектуальної структури, виявити ті рушійні сили, мотиви, що спричинили її виникнення.

Саме з такої інтелектуальної реконструкції ми почнемо розгляд феномену релігії. Елемент випадковості у виникненні феномену релігії вкрай незначний. Та й сам факт наявності релігії в тій чи іншій формі у всіх відомих народів слугує певним емпіричним підтвердженням закономірності даного інституту в соціумі. Словник іншомовних слів (М. Русский язык. 1979) дає таке визначення релігії: «Релігія (лат. *Religio*) — одна з

⁴³ Принагідно варто зауважити, що таку форму як магічна людство не створювало, а натомість шляхом здійснення культурогенезу віддалялось і відокремлювалось від неї... (див. «Магія»)

форм відображення дійсності у фантастичних образах, уявленнях, поняттях, головною визначальною ознакою релігії є віра в реальність надприродного; сьогодні релігія представляє собою складне суспільне утворення, що залучає релігійну свідомість, релігійний культ, релігійні організації. Релігія — історично минуша форма суспільної свідомості, її відмирання відбудеться в розвиненому комуністичному суспільстві».

Впадає в око цілий ряд невідповідностей даного визначення фактичної сутності релігії глибинній мотивації її виникнення вже хоча б тому, що витoki релігії, як і ті фактори, що зумовили її виникнення, слід вбачати в природі та людині, в їх специфічній взаємодії, внаслідок якої в культуросфері і утворилося ЩОСЬ, що лише потім набуло назви релігії. Для усвідомлення сутності початкового етапу генези релігії слід відсторонитися від теперішньої форми її втілення і спробувати відшукати раціональну, об'єктивно-зумовлену мотивацію причин виникнення цієї специфічної суспільної інституції майже цілковито вибудуваної на вірі (Religio). До речі, немає однозначного тлумачення чи перекладу цього часто вживаного терміну, тому передусім зазначимо, що в контексті нашого його бачення термін «релігія» є як перекладом, так і синонімом слова віра, вірування. Віра — некритичне, апріорне сприйняття певної суми знань, інтелектуальних набутоків за умови усвідомлення неможливості або недоцільності їх аналізу. Саме про це вислів, котрий традиційно приписується теологові Тертуліану «Вірую, бо абсурдно», виголошеному ним вже понад 1,5 тисячі років. Суть його саме в тому й полягає, що віра доцільна і стає у нагоді там, де неможливий будь-який логічний аналіз, сутнісне осмислення певної суми явищ, перебігу подій, etc. «Вірую, бо абсурдно» значить «Вірую, тому що не здатний розуміти».

Незважаючи на те, що «віра» вважається синонімом релігії, лише християнство починає характеризувати себе словом «віра».

Язичництво не вірить в богів та духів, а прагне розібратися у їхньому світі, щоб підпорядкувати духовний світ під себе і свої інтереси, покладаючись при цьому на магічну техніку своїх ритуалів та заклинань. Навіть в пізноантичний час релігійне почуття римлян, як писав О.Ф.Лосев, «дуже обережне, малодовірливе. Римлянин не стільки вірить, скільки не довіряє. Він тримається подалі від богів. Настрій та душевний стан взагалі відігравали малозначущу роль в цій релігії. Потрібно було вміти виконати форму культу, слід було знати, якому богові коли і як молитися і бог не міг не надати допомоги, він юридично був зобов'язаний допомагати. Бог повинен діяти, якщо дотримано всіх правил молитви» (А.Ф.Лосев. Эллинско-римская эстетика I-II веков. — М., 1979. — С.35-37).

На сході віра також не ототожнювалася з сутністю релігійного шляху. Тут надають перевагу осмисленню останнього як «гносису», знання.

Знання вищих законів світотворення, знання таїни спасіння — ось що пропонують для своїх послідовників релігійні системи Сходу — від даосизму до гностицизму.

Старий Заповіт зближує сутність релігійного життя зі словом «закон». «Закон» і «заповідь» — категорії, котрі згадує іудей, розмірковуючи про свою релігійну своєрідність.

Іслам в основі своїй чужий до містичних злетів та падінь оточуючих його релігій і всю опору робить на «вірність», на відданість Пророкові та його вченню.

І лише християнин (або людина, що виросла в сфері християнського впливу на культуру) скаже не «я вмію», «я знаю», «я покладаюся» або «я слухаюся», але «я вірю, вірую». Саме таким чином, християнство встановлює свої взаємовідносини з істиною.

«Про віру та знання без антиномій»

о. Андрій Кураєв

Вопросы философии, 1992 г., № 7 с.47

Отже, підґрунтям релігії слугує те, що недоступне аналізу, а також одночасно і поруч з ним інше, те, що через свою звичність та очевидність не передбачає потреби в аналізі і являє із себе певну апріорність, визначену суму знань та норм суспільного буття, що не підлягають сумніву в своїй доцільності в даному суспільстві.

Оскільки недоступним, непідвладним аналізу є Бог (Абсолют, Атман, Брахман, Логос, тощо), з огляду на його беззаперечну трансцендентність, то відразу проаналізуємо те, що з точки зору суспільної свідомості є настільки очевидно-априорне по суті своїй, що взагалі жодного аналізу не потребує.

Згадаємо, ми попередньо з'ясували, що культура виникла як локалізована динамічна суспільна структура принципів і механізмів здійснення життєдіяльності у біосфері, котра дала змогу спільноті людей вижити в умовах мало пристосованих для цього з численних точок зору. Це «мистецтво виживання» призвело врешті до соціалізації людей, створення завдяки цьому специфічних засобів накопичення і кодування інформації, заклало підвалини і створило передумови до утворення майбутніх складових і чинників культури на їхньому (на той момент ще недиференційованому) первинному етапі. Саме тоді в антропосфері було закладено норми поведінки соціуму, як своєрідного «надорганізму», серед доволі шкідливого антагоністичного оточення. Ці норми слугували певним гарантом його безпеки. Набуті тяжким шляхом втрат і помилок, норми виживання, жорсткі і категоричні, але єдино дієві за тих умов, суспільство приймало беззастережно, або гинуло. Ці норми були запорукою головного — можливості подовження життя соціуму в біосфері, що надавало неабиякі переваги людині в боротьбі «за місце під Сонцем». На той час то був колосальний культурний набуток. Людство ще не повною мірою усвідомлювало, що саме цим закладало передумови регламентації суспільної колективної свідомості. Розуміння прийшло значно пізніше, а спочатку були заповіді-правила, дотримання котрих гарантувало життя, а відхід від них наражав на смертельну небезпеку. «Правила виживання» були прості і очевидні, зрозумілі і прийнятні для всіх членів певної суспільної групи. До закладеного в них сенсу поступово звикли, як до чогось природного і органічного, невід'ємного від себе, а оскільки вони переважно виправдовували свою доцільність, відбувався первинний процес їх сакралізації, надання їм статусу істин, не лише біологічно доцільних, а й божественно санкціонованих, освячених не тільки традицією, але й благоволінням пращурів, обожнюваних на той час. Поступово народилась і сформувалась віра — некритичне, позааналізове ставлення до норм поведінки, покликаних регламентувати життя суспільств і народів. «Так предки наші чинили, то й нам так належить чинити». А оскільки умови життя різних людських спільнот були різні — були різними також і форми та методи виживання. Відповідно, це в подальшому призвело до розмаїття релігійних досвідів, традицій, форм здійснення соціогенезу тощо.

Зазначимо, що сказане вище — принцип «сакралізації профанного» покладений в основу біологічної доцільності виникнення релігії у суспільстві, а не реконструкція даного процесу у всій його повноті. Головне, що слід усвідомити, по-перше — це, закономірність і неминучість виникнення потреби «буття у вірі» — релігії — як запоруки, гаранта виживання соціуму завдяки сакралізації норм поведінки набутих емпіричним шляхом та неухильному дотриманню регламентованих ними «алгоритмів виживання», а по-друге — їх незмінність за умови незмінності життя соціуму. Таким чином, релігія вмістила в собі і сакралізувала колективний досвід народу і, відповідно, стала невід'ємною від суспільства його складовою. Вона ревно оберігала і примножувала себе і своїх служителів, набу-

ваючи досить великого розмаїття форм свого втілення. Але підвалини кожної релігії прості і природні, і взагалі все б було відносно просто, якби не велична ідея БОГА, що надає релігії статусу інтелектуального чинника культури, неперевершеного в своїй значущості. Проте цієї складової релігії ми торкнемося в одному з подальших розділів (див. «Теосфера»). А тут ми окреслили, бодай стисло і побіжно, ті функції релігії, що спрямовані на збереження певного соціуму в оточенні інших племен і народів Планети. Без врахування цих функцій, будь-яка мотивація щодо передумов виникнення релігії як суспільного явища, видається недостатньою. Завважимо, що саме у створенні норм поведінки і стратегій виживання варіативна, імовірна складова причин виникнення релігії найменша серед інших чинників, що традиційно покладають в підвалини релігії її дослідники і аналітики. До цих чинників традиційно, крім норм виживання, долучають масу інших складових, серед яких і недосконалість первинного знання оточуючого світу, і невизначеність межі, що поділяє уяву, марення та реальність, і сакралізація особи пращура, вождя, чи жерця, і невизначеність, непередбачуваність перспективи буття і таке інше... Але за всім цим розмаїттям невизначеностей приховується одна специфічна «визначена невизначеність» — невизначеність майбутнього...

Якщо узагальнити все вищесказане, то чинники, що склали фундамент релігії, можна визначити як об'єктивно-доцільні і апріорні. Саме вони сприймаються на віру і здійснюються через вірування, визначальною мірою відповідаючи первинній сутності релігії. Похідною від об'єктивної потреби сакралізації норм виживання соціуму була природня потреба логічного і аналітичного їх обґрунтування та пояснення.

І саме тут людство було приречене зробити одну з найфундаментальніших своїх помилок — воно варіативно-імовірнісне, стохастичне здійснення буття Світу сприйняло і «пояснило» для себе як логічне і детерміністичне, крім того воно здійснило екстраполяцію принципів досягнення минулого на досягнення майбутнього. Зараз важко з'ясувати мотиви даної невідповідності, але факт лишається фактом — стохастичний хаос сприйняли й визнали за логічний космос і почали його осмислювати як космос, себто божественний порядок, котрий ґрунтується на «вищій», не підвладній нашому розуму логіці. Відтоді релігія стала цариною інтелектуальних спекуляцій, вивершених в своїй досконалості, глибоких, фундаментальних і попри все це — помилкових, хибних в своїх виточках. Єресіархи та атеїсти часто вдало і талановито використовували їх помилковість, замінюючи одну хибність на іншу (свою власну) і видаючи останню за чергову «абсолютну» істину, що, звісно, було і лишається далеким від останньої (див. «Теосфера»).

До речі, атеїзм, який традиційно сприймається як певний антипод релігії, щось релігії протилежне, те, що виходячи навіть з самої його назви — «богозаперечення», за переконанням його прибічників має бути руйнівником релігійної догматики, насправді являє собою абсурдну, безглузду, протиприродну форму релігії. Вище ми визначили релігію як віру і саме з цієї позиції атеїзм є не що інше, як віра в невір'я. Іншими словами, так само як релігія бездоказово стверджує, атеїзм не менш бездоказово спростовує не лише Бога, а й саму доцільність віри в нього, ґрунтуючись знов-таки виключно на вірі...

Парадокс, але атеїсти змушені вірити в доцільність і виправданість невір'я. В той час, як в релігії велична ідея Бога слугує фокусом рефлексії людей, що з ним співвідносять власне буття, маючи Його за певну точку опори, сенс буття, то в атеїзмі на місті Бога ідея відсутності Бога, тобто абсолютна порожнеча.

В дійсності це призводить атеїстичні суспільства до аномальних, примітивно-брутальних форм тієї-таки релігії, чи її сурогату, «створеного» шляхом підміни релігії іншими інтелектуальними складовими культури — наукою, філософією...

Обмежуючи вищесказаним розгляд релігії у контексті культури, нагадаємо мудру сентенцію «Малі знання віддаляють від Бога, великі приводять до нього», тому що ці (релігійні) знання ґрунтуються на вірі, і ми віруємо в них. В той час як знанням науковим ми довіряємо... Можна сказати, що **релігія є знання побудовані на вірі, в той час як наука є не що інше як віра побудована на знанні**. Наука, як феномен культури, традиційно сприймається як певна протилежність до релігії, її антипод. Помилковість даної позиції полягає в тому, що некоректне саме намагання протиставлення релігійної віри і наукового знання, котрі від початку різні. Як говориться — їм нічого ділити, їхні шляхи ніколи не перетинаються. До їхнього протиставлення людей спонукає певне нерозуміння як сутності релігії, так і сутності науки, котрі існують в різних вимірах, в різних площинах буття і це слід обов'язково пам'ятати при дослідженні феномену науки... Тим більше, що спокуса синтезу віри і знання не полишає інтелектуалів як з того, так і з іншого боку. Фактично релігія починається там де наука закінчується, тому будь який їх синтез є практично те саме, що синтез минулого і майбутнього (див. «Теосфера»). Зазначимо, що «наука» — термін надзвичайно широкий, розгалужений, багатогранний і вкрай неоднозначний. У подальшому ми розглянемо його докладно. Але спочатку визначимося з двома відгалуженнями науки: сумою природничих і сумою гуманітарних наук, і зазначимо їх принципову відмінність одне від одного.

Людство, внаслідок своєї життєдіяльності, створило другу природу — локалізоване середовище власного існування, відмінне від першої природи, себто природи в її традиційному розумінні, як фізичної реальності, котра існувала, існує і буде існувати незалежно від існування в ній людини. Саме цю фізичну реальність досліджують і вивчають науки природничі, точні. До них належить вся сукупність фізичних наук, тобто складаючих фізику таких її розділів, як механіка, термодинаміка, електродинаміка, та цілий ряд інших, аж до астрофізики та біофізики, де фізика перетинається з іншими науками, утворюючи складну і майже неосяжну структуру того, що називають сукупністю фізичних дисциплін, наук, що вивчають природу у всій її багатогранності. До точних наук належить хімія, біологія, фізіологія і взагалі всі ті науки, що досліджують і вивчають об'єктивні закономірності існування навколишнього світу. Попри колосальну різноманітність та неосяжну багатогранність точних наук всі їх об'єднує об'єктивність досліджень природних чинників та процесів. Суб'єктивний, особистісний фактор в процесах наукових досліджень зведено до мінімуму, а в ідеальному вигляді їх наявність виключається і є неприпустимою.

Але згадаймо уславленого Ісака Ньютона: «Я не знаю, ким маю здаватися людям, а сам собі я вважаюся маленьким хлопчиком, що бавиться розмаїттям камінців на березі моря, підймаючи декотрі з них, що більше його зацікавили, на той час як безмежний океан істини лежить перед ним...».

Передусім, суб'єктивний чинник об'єктивної науки саме й знаходиться у вільному особистісному виборі теми і об'єкту дослідження науковцем, що зумовлюються його природними уподобаннями, певним збігом обставин, інтелектуальними пріоритетами, врешті, сукупністю особистих рис характеру тощо.

Об'єктивність науки зумовлена тим, що досліджувані нею явища природи існують незалежно від того, знаємо чи не знаємо ми про їх існування. Навіть якби взагалі людини не було, закони природи всеодно були б і діяли. А вже вивчати їх чи не вивчати — то є особиста справа людини, оскільки природа лише пропонує, але не змушує. Разом з тим ми, людство, вперто і невідворотно досліджуємо природу і не лише задля того, щоб створювати на її ґрунті другу, більш відповідну до життя людини. Хоча це й є домінантна рушійна сила, що спонукає до наукових досліджень і робить їх актуальними для людських спільнот. Але не менш могутнім

мотивом, що сприяє розвиткові науки, є протистояння соціумів, оскільки набутки науки, за умови їх наявності, надають колосальну перевагу певній спільноті людей перед іншими, що не володіють ними. Про це знали ще за часів первинних соціальних формацій ті ж таки халдейські маги, наші друїди, чи давньоєгипетські жерці, котрі вправно набували об'єктивні знання й цілком досконало їх використовували як один з потужних важелів впливу на соціум.

Якби навіть сер Ісаак Ньютон не відкрив названі на його честь закони світобудови, то від цього вони б не перестали діяти, і якби сер Майкл Фарадей не виявив свого часу польову природу електромагнетизму, то вона б від цього не перестала існувати, і якби періодична система хімічних елементів не була відкрита Дмитром Менделєєвим, то всі елементи були б все одно підпорядковані саме цьому закону періодизації.

Природа існує незалежно від того, знає чи не знає наука про закони, за якими природа існує, природа — втілена об'єктивна реальність і закони, що її досягають, саме тому приречені або бути об'єктивними, або не бути законами науковими. Єдине «дерево науки» утворюють два його відгалуження — науки природничі і науки гуманітарні. Перед тим, як перейти до загальної характеристики гуманітарних наук, принагідно торкнемося цікавого питання про межі пізнання, оскільки це питання остаточного вирішення не має і дотепер ні в науці ні у філософії. Свого часу абсолютно бездоказово на теренах науки існувала, не скасована і дотепер, думка про безкінечність наукового пізнання. Логіка даного твердження вкрай проста: оскільки Світ безкінечний, а тому й процес пізнання має бути відповідно не менш безкінечним. Ще з часів еллінізму наводилась класична модель процесу пізнання, яку традиція приписує славетному Піфагору.

Один з учнів запитав у філософа: «Чи можливо пізнати все?». У відповідь Піфагор намалював на землі коло і сказав: «Усе, що всередині кола — ми знаємо, а все, що за межами його — нам ще належить пізнати. І чим більше ми будемо збільшувати коло пізнання, тим з більшою межею непізнаного будемо стикатися, а пізнати все — вряд чи можливо...». Вражаюча досконалість моделі процесу пізнання майже на 2,5 тисячі років переконала людство в приреченості саме на безкінечний характер даного процесу. Певно, крім всього іншого, спрацював і психологічний фактор, оскільки в пізнанні Світу вбачався сенс буття людини, а пізнання мисли-

лось безкінечним, то, відповідно, безкінечним сприймався і сенс буття людини. Останню це цілком влаштувало у всіх відношеннях і бажане сприймалося за дійсне. Не хотілося вбачати явну декларативність даного твердження, його наукову некоректність. Лише значно пізніше (наприкінці ХХ ст.) науковці дозріли до трьох простих питань:

1) *якщо пізнання безкінечне, то як воно могло розпочатися?*

2) *яка безкінечність малася на увазі?*

3) *якщо пізнання реалізується за діалектичною спіраллю, то відцентрова чи доцентрова динаміка процесу пізнання наявна?*

і це при тому, що саме розуміння безкінечності вкрай невизначене і при цьому неосяжне розумом.

Геніальний фізик, нобелівський лауреат, Річард Фейнман, коли йшла мова про процес пізнання, висунув ідею іншого тлумачення безкінечності в даному контексті, безкінечності, що наближалася до межі і ніколи не могла досягти її. Наприклад, 0,9; 0,99; 0,999; 0,9999; 0,99999; 0,999999; 0,9999999 і т.д. до безкінечності, то, виходячи з даного розуміння безкінечності при певному наближенні до 1, подальше збільшення кількості дев'яток після коми втрачало всякий сенс, отже й процес пізнання втрачав підвалини здорового глузду і хоча дійсно був безкінечним, по суті та по формі, тим не менш мав конкретну межу, до якої тяжів і якою не міг стати... Слід визнати, що ця, досить проста модель перспективи становлення науки, й дотепер не спростована і не доведена, оскільки визначити межі пізнання науки в межах самої науки неможливо, їх можливо з більшою чи меншою ймовірністю задекларувати, але суто гіпотетично, бездоказово.

Що стосується моделі буття науки у вигляді діалектичної спіралі, яку за модель, як спробу унаочнення динаміки розвитку брали пошанувувачі діалектики, то попри її ефектність та правомірність, це, швидше за все, певне унаочнення накладання філософських принципів діалектики на динаміку наукового світопізнання, та сполучення принципів діалектики з науковістю, що з погляду науки є небажаним спрощенням і, образно кажучи, «протягуванням за вуха» діалектики пізнання до об'єкту пізнання. Врешті, діалектика можуть зброя, але не універсальна.

Проте в образі діалектичної спіралі розвитку (sic) науки, лишається нез'ясованим головне — ми не знаємо, чи тяжіє спіраль від безкінечності до центру, чи, як це уявляв собі Фрідріх Енгельс, вона набуває розвитку від центру і в безкінечність...

На дані питання відповіді остаточної і об'єктивної ми не знаємо, але знаємо, що обидві моделі буття науки, як інтелектуальної реалізації людської діяльності, мають свої резони і невідповідності й абсолютно не виключено, що відповіддю виявиться щось принципово відмінне від двох зазначених варіантів і підстави до таких припущень дає аналіз науки гуманітарної, створюваної людиною на царині другої природи. Саме визначення — гуманітарна наука — зазначає її невід'ємність від людини. Гуманітарна наука — наука другого рівня варіативності (принагідно нагадаємо, що він полягає в дослідженні тих феноменів, які мали бути чи не бути, на відміну від варіативності першого рівня, які відбулися тому, що не могли не бути). Отже, врешті решт, гуманітарна наука, що є спробою аналізу і вивчення результатів людської діяльності, в межах другої природи досліджує інтелектуальні набутки людства в їх щільній взаємообумовленості.

До гуманітарних наук ми відносимо комплекс лінгвістичних наук, психологічні науки, історичну науку (за умови певних обмежень), та цілий ряд інших складових гуманітарної науки.

...Якби свого часу Мігель Сервантес Сааведра не створив геніальний образ ідальго Дон Кіхота Ламанчеського, то був би неможливим його лінгвістичний чи літературознавчий, чи взагалі будь-який аналіз на теренах будь-яких наук. Відповідно, якби не було створено Мікеланджело Буонарроті своїх геніальних фресок Сікстинської капели — то про який її мистецтвознавчий аналіз могла б йти мова? Та це ще не все: скажімо, зовсім не є нагальною життєвою потребою зазначений мистецтвознавчий аналіз, він взагалі може бути недоречний, або фахово недосконалий. Та і взагалі він — особиста справа бажання науковця-гуманітарія, а не життєва необхідність. Вся царина гуманітарних наук має яскраво виражену варіативно-ймовірнісну природу, яку науковці досліджують відповідними методами, притаманними кожній з цих наук. Проте, як цілісне явище культури, гуманітарна наука є необхідна і правомірна структура в сукупності інтелектуальних чинників, оскільки систематизує і корегує певною мірою самовидозмінення інтелекту та його набутоків, створює більш сприятливі умови для розумової діяльності людства, корегуючи складові інтелектуальної діяльності, та надаючи їм структурованості, цілісності і логічності, бодай і суб'єктивної у своїй основі і витоках.

Гуманітарна наука дає змогу досліджувати людську діяльність в усіх формах її реалізації, застосовуючи для цього науковий метод, що ґрунтується на тих самих засадах, що й науки природничі. Такі методи дослідження, як підсумок, узагальнення, аналіз, спостереження, співставлення притаманні тою чи іншою мірою будь-якій науковій дисципліні, як природничій так і гуманітарній.

Наостанку торкнемося такої цікавої теми, як МЕГАНАУКА, свого роду наука над науками, що мала б науково проводити наукове корегування наукового дослідження кожної із сукупно складаючих її окремих наук. Зазначимо, що це не наукознавство і не історія науки, це саме МЕГАНАУКА.

Ідея такої наднауки зародилася десь наприкінці 50-х років ХХ ст., але так і залишилась на рівні ідеї, оскільки виявилась неактуальною на той час і вкрай розпливчастою за формою, десь на рівні «благих намірів», оскільки, як казав поет Маяковський: «Наша жизнь, как ходьба в незнаемое» і, відповідно, кожний наступний крок у розвитку науки є непередбачуваний і непрогнозований. Тому будувати МЕГАНАУКУ на такому непевному ґрунті навряд чи правомірно і така бажана корекція та взаємозв'язок між науками по мірі розвитку останніх все більше і більше виглядає малоімовірною. Навіть намічається така цікава (і сумна) проблема, як брак символів для визначення наукових понять у планетарному словниковому арсеналі, бракує слів для визначення термінів. Кібернетика, як показує досвід, не дає змоги розв'язати дану проблему і при цьому уникнути певної примітивізації, спрощення та схематизму в підході до синтезу наукових набутоків з різних галузей знань. І хоча нині досягнуто певної корекції між різними науками (виникли нові «синтетичні» різновиди науки, такі, як геохімія, біофізика, космобіологія), й серед них намічається тенденція до розгалуження та синтезу (наприклад, біогеохімія). Цей процес не є інтеграційним, а навпаки, — диференційним за

своєю природою. Напевне, МЕГАНАУКА — справа великого об'єднання всіх наук — має надзвичайно віддалену перспективу реалізації, якщо така можлива взагалі.

Зараз, на зламі століть, наука майже звільнилась від спрощено-механістичного свого цілепокладання, і головне — почала як цілісність усвідомлювати і враховувати наявність ймовірно-варіативної складової в своїх підвалинах, що дає нарешті змогу усвідомити нелінійний детермінізм як невід'ємну складову науки на теренах лінійного детермінізму, з яким наука тривалий час майже ототожнювалась...

Маємо надію, що дослідження співвідношення детермінізму лінійного і нелінійного в цілісному феномені науки будуть нагальними найближчим часом і дадуть нові, цікаві дані про феномен науки.

ФІЛОСОФІЯ І МИСТЕЦТВО

«Что остаётся от сказки потом,
После того, как её рассказали...»

В. Высоцкий «Песня Кэрролла»

Звичне не завжди зрозуміле. Наявність у кожної людини світогляду не знімає питання: «Що таке світогляд?». Врешті решт це сприйнятий і існуючий у свідомості образ Світу «сконструйований» нашим інтелектом. Намагання безкінечно затиснути в межі кінечного призводить до створення саме образу Світу. Це завжди динамічний, раз у раз інший образ Світу, незмінний у своїй мінливості. Довколишній світ постійно поставляє інформацію про себе нашому мозкові і постійно корегує наш світогляд — поглиблює, розширює, урізноманітнює його. Так само, як за межами Всесвіту нічого не існує, так і для нас за межами нашого світогляду нічого немає. Не тому, що його немає у Світі, а тому, що воно відсутнє у нашому світогляді.

Світ завжди ззовні, а бачення світу відбувається всередині, у внутрішньому інтелектуальному просторі. Тому наш інтелект постійно знаходиться поміж об'єктивністю Світу та суб'єктивністю його сприйняття. За цих обставин Світ існує сам по собі, а світогляд сам по собі. І будь-яке намагання винесення внутрішнього бачення Світу у зовнішнє відносно свідомості середовище спонукає до потреби створення «механізму» такого винесення. Адже в природі нічого подібного просто не передбачено. Можлива думка, що такими «механізмами» є наука, мистецтво, філософія, релігія тощо. Але це не так. Не ними, а через них те винесення «назовні» здійснюється і лише після «винесення» розподіляється «за призначенням». Щось постає як наукове відкриття, щось як витвір мистецтва, щось як догмат віри. Але це потім. А що спочатку? Спочатку потреба гармонізації, пошуку відповідності світогляду до світу. А потреба такої відповідності починається з виявлення і усвідомлення наявної невідповідності. Але де, в чому полягає ця невідповідність? Вона наявна у зазорі між життям і сприйняттям життя. Тобто в практичній діяльності, в тому, що потім назвуть духовно-практичним освоєнням світу, наслідком чого і є культуротворення — облаштування антропосфери в межах біосфери Землі. У цьому складному і неоднозначному процесі відбувалося перманентне зіткнення світоглядів різних людей, родів, племен, народів і визрівала постійна потреба їх сполучення й «синхронізації». Виявлення того, що є спільного в них усіх і що — відмінного. Простої констатації того, що «скільки людей — стільки і «образів Світу» виявилось замало. Належало виявити, який світ насправді, безвідносно від того, яким він вважається. «Беззаперечне» в Світі склало підвалини світобачення і стало знанням Світу. Це було, як на нас, дивне «знання». Потім його назвуть міфічною картиною світу. Але — це станеться тоді, коли з'ясується, що мають право на існування інші картини світу — наукова, філософська, релігійна, мистецька.

В основі міфічно-логічного світобачення — міра його необхідної достатності. Міф постав як центр, до якого зводилися і через який здійснювались всі акти осмислення і розуміння світу. Міф через себе пояснював світ. Проблема полягала не в правильності, а у достатності такого пояснення. Але від початку ця «достатність» не була цілковитою. Допитливий людський розум повсякчас наражався на реальність Світу і на свої питання відповіді не знаходив. Міф просто не містив їх у собі. Відповіді ці належало відшукувати в просторі дійсності і вже потім прилаштувати до міфічної картини світу, пояснювати через міф. Бо через що його ще можливо пояснювати? Між міфом і реальністю утворилась територія пізнання і стала нагальною потреба її інтелектуального обживання. У свідомості перетнулися правда міфу та правда дійсності. Внаслідок того постала необхідність їх сполучення.

«Достатня» правда міфу виявилася недостатньою у фактичному просторі інтелектуального осягнення реальності, а «достатня правда» фактичної реальності взагалі виявилася неосяжною, і її остаточність розчинялась в примарності майбуття. За цих обставин світогляд постав відкритим у безмежність і належало його усвідомлювати як відкриту світоглядну систему, мінливу і динамічну. Але при тому міфічне світобачення нікуди не поділося, натомість саме воно і постало як та точка зборки, стабільно-незмінна, від якої бере початок пізнання правди реальності. Інтелект опинився в стані незвичному, він мусив постійно сполучати правду міфу і правду буття, поставати посередником поміж ними. Посередником між міфом і наукою... Щось змушувало раз у раз збирати світогляд до купи в такому складному та неоднозначному інтелектуальному просторі. Це «щось» врешті набрало назви філософії, але не відразу і не скрізь, так би мовити, у «чистому вигляді». Те, що можливо визначити як передфілософію (термін А. Чанишева) ми спостерігаємо практично в усіх перших розвинених цивілізаціях: в Індії, Китаї, Вавилоні, Єгипті, Асирії, Ірані. Але фактично існують три філософські традиції: китайська, індійська і середземноморська (котра в своїй більшій частині співпадає з європейською) (Арсений Чаньшев. Курс лекцій по древней философии. с. 14). Попри те, що філософія явище загальнокультурне, слід ясно усвідомлювати, що філософію створили греки. Саме у греків античності філософія набрала чинності, як виокремлена інтелектуальна інституція, чого з нею не відбулося ні в Індійській ні у Китайській культурних традиціях.

До речі, якщо поглянути на зміст книги Арсенія Чанишева «Курс лекцій з древньої філософії», то за обсягом вся не антична філософія викладена в ній на ста сторінках, а антична на двохсот семидесяти. Слово «філософія», за переказом, впровадив Піфагор. Означало воно в перекладі «любов до мудрості» і в подальшому запанувало в трактатах Платона і Аристотеля, Ксенофонта і Секста Емпірика, та власне в усьому корпусі текстів інтелектуалів доби античності та усіх подальших часів і культур.

У філософському енциклопедичному словнику подано таке визначення філософії: «Філософія (гр. *філодифіх* – люблю і *дифіх* – мудрість), форма суспільної свідомості; вчення про загальні принципи буття і пізнання, про відношення людини до світу; наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Філософія випрацьовує узагальнену систему поглядів на світ і місце в ньому людини; вона до-

сліджує пізнавальне, ціннісне, суспільно-політичне, етичне та естетичне відношення людини до світу. Як світогляд, філософія нерозривно пов'язана з суспільно-класовими інтересами, з політичною та ідеологічною боротьбою. Будучи детермінованою суспільною дійсністю, вона чинить активний вплив на суспільне буття, сприяє формуванню нових ідеалів і культурних цінностей. Філософія як теоретична форма свідомості, що раціонально обґрунтовує свої принципи, відрізняється від міфологічної релігійної форми світогляду, котрі ґрунтуються на вірі і відображають дійсність у фантастичній формі» (ФЭС. С. 726). Навів я цю цитату, просякнуту марксистсько-ленінською ідеологією і подумав: «А чи погодився б Піфагор з таким розумінням філософії?». Не факт! Адже є в слові «філософія» щось таке, що змусило всіх філософів з ним погодитись попри неймовірне розмаїття їх поглядів, аспектів, концептів. Отже любов до мудрості, але яка любов і до якої мудрості?

У греків було чотири слова для означення любові: ерос, філія, сторге і агапе. Ерос це любов вищого до нижчого; філія — любов рівного до рівного, приязнь; сторге — сімейна, родинна любов; агапе — любов нижчого до вищого (любов вірян до Бога).

Піфагор обрав філію — любов рівного до рівного і саме за рівне він визначив софію — мудрість. Але мудрість в її абсолютному, граничному вияві, мудрість богів. Вона цілковита і остаточна. Отже філософія — прагнення долучення до мудрості Богів. Постати на рівні з богами в їх мудрості. А марксистам «форма суспільної свідомості», але ж суспільна свідомість може бути і міфічною. І так було! А от чи здатна філософія бути суспільною свідомістю? І чия то філософія має об'єднати всіх — Платона, Канта чи може Гегеля. Проблема в тому, що так само, як не існує науки-взагалі, так само не існує і філософії-взагалі. Тобто спільної і однієї на всіх філософії. Підручник з філософії можливий лише за умови нерозуміння сутності філософії. В ньому викладення бачення філософії ззовні, а збагнути її належить із середини. Прочитати про світогляд Платона і зрозуміти світогляд Платона не одне й те саме. А поглянути на Світ очима Платона? Цікаво, де цьому навчають?

Як зрозуміти те, що філософія «наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення»? Адже якщо закони, то вже тому — загальні. А якщо не загальні, то і не закони. І взагалі, як це — наука про загальні закони, невже філософія — наука? Адже і Платон і Аристотель саме так і вважали. І хоча філософія неабияк посприяла створенню науки, але, як сказав свого часу філософ Ортега-і-Гассет, «філософія не наука, тому що вона щось значно більше». (Ортега-і-Гассет Х. Что такое философия? М. 1991, С. 70). Сподіваюсь, що малося на увазі не щось більш значуще, а щось більш всеохоплююче і всепоглинаюче, здатне осмислити і збагнути світогляд, бачити та мислити і світогляд і все, що його складає сукупно. Саме філософія дає можливість бачення світу послідовно-осмисленим, теоретично усвідомлюваним. Філософія визначає не «загальні закони», а оптимальні критерії і аспекти світобачення, оптимальні не взагалі, а «тут і зараз». Сказати, що філософія продукує філософію, значить рівно нічого не сказати. Адже і наука не робить науку, а видобуває знання. То, вірогідно, так само як наука продукує знання, філософія продукує ідеології, своєрідні ідеологічні конструкти, алгоритми осмислення Буття. Поясню свою думку. Слово ідеологія зараз заполітизоване, заангажоване і практично втратило свій первинний, перший і головний сенс, як

логіка ідей. А логіка ідей і є те, чим опікуються філософи всіх часів і народів. Логіка ідей не є знання, а є передумова його можливості. Тому і філософія греків спричинила до утворення науки та її виокремлення з комфортного і затишного інтелектуального простору міфу, оскільки логіка міфу виявилась створеною, привнесеною в міф, а не іманентною йому.

Коли в підручнику з філософії нам повідомляють що: «філософія виникає як розв'язання протиріччя між міфом і елементами початкового емпіричного знання про природу і суспільство» (А. Богомолов. Античная философия. с. 23), то це дійсно так. Але на той час філософія «не знала» ні того, що вона філософія, ні того, що емпіричне знання протиставиться міфології. Разом з тим була очевидною недостатність міфу для побудови несуперечливого світогляду і щось з цим належало робити. Міф виявився недосконалим, недостатнім! Але нічого іншого натомість ще не було, відкинути його небезпечно. Я би сказав, що грецька наука і філософія виникли з розпачу і розгубленості перед виявленою нарешті незрозумілістю світу. Але колись десь це мало статися. Сталося в Античній Греції. І сталося незворотно. Було створено прецедент. В «до-філософські» часи міф «по природі своїй» був інтравертним, тобто замкненим на собі, самодостатнім. Він вбирав у себе «всю мудрість Світу», собою її уособлював і через себе її транслиував. Греки, натомість, змушено «переорієнтували» міф в простір території пізнання, створили екстравертну форму міфу, винесли міф назовні, долучивши в нього філософію і науку та, власне, і все інше інтелектуальне надбання. Тим самим вони зберегли цілісність світобачення. Звісно, для них це не пройшло «безкарно», світогляд значно ускладнився, але внаслідок того в міфопросторі стало можливим неміфічне знання і стало воно можливим тоді, коли «механізм пізнання» виокремили з міфу та надали йому змогу існувати у власному темпоритмі, відмінному від темпоритму, властивого міфу, бо це виявилось того варте.

Перше, що зробила філософія, це відокремила міф від усього іншого інтелектуального надбання, виявила проблемний простір території пізнання. Філософія не прагла того, а була змушена так вчинити. У часовому вимірі це був стрімкий і цілеспрямований процес. Його «акме» припадає на термін розквіту античної думки, і тривав (від Фалеса до Плотіна) майже тисячу років, тобто від VII ст. до н.е. по III ст. н.е., вмістивши в себе неозору кількість пошукувачів софії-мудрості від перших «фісіологів», софістів, емпіриків до перших схоластів і теософів-теологів. Намагання їх перелічити марна справа, та і навряд чи тут це доречно. Мова не про філософів, а про філософію. І тоді, коли було виявлено іншість науки від міфоса, то, власне, сталась жахлива річ. Нам тепер просто говорити, що з міфу виокремилася наука, але ж виокремилось ВСЕ, що складає науку сукупно: математика, фізика, анатомія, медицина, історія, хімія, географія, геологія, психологія, мовознавство і такого без ліку. Стався інтелектуальний «Великий вибух». «Інтравертний» міф, набравши форм «екстравертних», виніс у інтелектуальний простір усе, що складало його сукупно.

Як свідчать сучасні космологічні теорії, коли з точки сингулярності (розміром десь з горошину) утворився наш Всесвіт, то він утворився увесь, цілком і одразу, одночасно створивши простір і все, що його собою наповнює. Так от, подібним чином всеосяжний інтелектуальний світоглядний простір екстравертного міфу собою наповнює філософія.

Парадокс, але так, як і дотепер ми напевне не знаємо, що являє собою простір нашого Всесвіту, так і понині не існує цілковитої визначеності у питанні стосовно того, що є філософія. Але показово те, що так само, як фізичний простір міститься не лише довкола фізичних об'єктів, а і в них самих, так само і філософія «міститься» не лише довкола науки, релігії, мистецтва, а і в них самих безпосередньо, не будучи при тому ними. І так само, як через наявність зірок на небі нам відкривається огортаючий їх простір, так і через наявність всього іншого інтелектуального надбання нам відкривається філософія. Таким чином можна сказати, що філософія це метод осмислення Буття в його всепоглинаючій цілісності і, відповідно, всього того неозорого розмаїття сущого, котре його сукупно складає.

В замкненому на себе інтелектуальному просторі міфічної свідомості міф і релігія сплаваються з повсякденним світоглядом і надають йому внутрішньої несуперечності. Але ця несуперечність вибудовується на основі асоціативно-образних зв'язків. Натомість в екстравертному, винесеному «назовні» інтелектуальному міфопросторі, зумовленому долученням філософії, як механізму бачення світогляду, на зміну і на додаток до асоціативно-образних зв'язків було привнесено логіку, запозичену з математики, певним чином «прилаштовану і перепрофільовану» під власні, філософські, потреби. Власне, це не цілком математична логіка, а лише принцип, ідея логіки, її очевидна в математиці «внутрішня» і тому принадна несуперечливість, розповсюджена на «механіку» світобачення. Це була зухвала ідея — через логіку очевидне позиціонувати як зрозуміле. На основі логіки «сконструювати» розуміння Світу. Ідея зухвала, але така оманливо-приваблива, фактичне помислити як логічне. А от питання про логічність фактичного дотепер відкрите, так само, як і питання про «достатність» логіки для пізнання сутності сущого.

Але за будь-яких обставин логіка, так само як діалектика і метафізика, та ще чимало іншого, все теє існує у всепоглинаючому просторі філософії, складаючи «інструментарій» осмислення Буття, притаманний філософії, раз у раз, знов і знов приводячи у відповідність динаміку буття інтелекту з динамікою буття Світу. Філософія вносить в міфопростір мету, бодай ця мета і полягає у віднаходженні логіки Буття, і вже тим самим вносить сенс у динаміку нашого буття. Дає змогу збагнути не лише де ми і куди ми рухаємося, але й навіщо і чому занурюємося в простір незнаного. Оскільки, як сказав Мераб Мамардашвілі: «Філософія є гігієнічне, професійне заняття незнанням.» Адже незнання це не лише відсутнє у світогляді але й не усвідомлене, невиявлене в його внутрішньому просторі і не впізнане як незнане.

І чи не з найзагадковішою інтелектуальною субстанцією, з якою доводиться перетинатися філософії, є мистецтво. Загадковою і незбагненною у витоках і сутності своїй настільки, що філософ Платон взагалі піддав сумнівові доцільність мистецтва в «ідеальному» суспільстві. Тут, як то кажуть, парадокс на парадоксі. Адже вчитель його, Сократ скульптор, тобто фаховий митець, а учень його, Аристотель автор «Поетики». Та й взагалі, культурний простір доби античності, де творив Платон, як на наш погляд, був просякнутий і насичений мистецтвом. Саме греки лишили нам неперевершені його взірці практично у всіх його видах і жанрах. Нижче (див. «Мистецтво») ми розглянемо це питання і на мою думку воно має по-

яснення. Разом з тим належить почати з констатації того не надто очевидного факту, що мистецтво єдиний інтелектуальний чинник, через який наш внутрішній світогляд має змогу «виноситися» назовні, творити додатковий до природного світ образів, наповнювати ними наш світогляд. Не лише мислити, а й унаочнювати світобачення. Серед інших функцій мистецтва його пізнавальну функцію ще, здається, ніхто не піддавав сумніву. Отже унаочнене світорозуміння, розуміння світу пропущене крізь свідомість, осмислене і винесене назовні, в культурний простір. Проте, як виявилось, мислити і унаочнювати можливо не лише існуюче, але й неіснуюче. Створити, наприклад, неозору кількість унаочнень різних богів, кумирів, ідолів, поставити їх поза динамікою буття і через них творити пожертви і відправи їх потойбічним «прототипам». Молитися витворам мистецтва, робити богів очевидними. Жодна з культур не уникла цієї спокуси, чи не відчула у тому потреби. Але, як сказав хтось з греків: Боги то люди, але безсмертні, а люди то боги, але смертні. І головне боги досконалі. І якщо богові надати рис досконалої людини то вийде майже те, що треба. Та от біда як визначити максимум досконалості? Грекам це вдалося, а от персам ні. Чому? Бо вони надавали перевагу іншому — художній переконливості, та й боги в них були не цілком антропоморфні. Єгиптяни пішли власним шляхом шляхом незмінної і вивершеної узагальненості образності. І при всьому тому жоден з них не сприймав це дійство як мистецтвотворення, а виключно як образотворення.

Кожний образ мистецтва містив в собі тайну. Тайну власного виникнення. Власне і досі ми не знаємо як виникає і звідки виникає мистецький образ, творчий задум. Творчість оповита загадковістю і відблиск її на всіх творах мистецтва. Не знаю, можливо тому, що в мистецтві образотворення відсутня вербалізація, оповідь про твір мистецтва нічого не важить відносно самого твору мистецтва. Переповісти вірш неможливо, належить прочитати вірш, або як вербалізувати мелодію, барви, ритми? Оповіді живопис, візерунок, скульптуру. У вислові, що «архітектура застигла музика» більше емоційно-образної правди «про архітектуру» ніж у фаховому визначенні архітектури. І саме для порозуміння з мистецтвом філософія створила окрему філософську науку естетику (від гр. *aisthētikos* — відчуваючий, чуттєвий) і в слові естетика нічого немає від «науки про красу». Та, власне і «права громадянства» естетика як наука отримала не в тогочасній Греції, а значно пізніше, в працях Олександра Готліба Баумгартена, німецького філософа вісімнадцятого століття, як про нього сказано: «родоначальника естетики як особливої філософської дисципліни» (ФЭС, С.46), саме як науки про мистецтво. І хоча роздуми про красу і гармонію тривають стільки, скільки себе пам'ятає людство, але у греків античності розуміння естетики було зовсім інше, а саме як про можливість чуттєвого, емоційного, навіть духовного сприйняття суцього. За цих обставин естетика певним чином позиціонується відносно логіки, вона не зводиться безпосередньо до логіки, а, натомість, продукує власні принципи і критерії світобачення, не протилежні, а просто якісно інші.

Погляньте на зоряне небо. Краса є, гармонія є, а логіки немає, або розбурханість морської стихії: тут і краса, і велич, і гармонія, а логіки не спостерігається, або гірський ландшафт, примхливість ліній складок тканини, пагонів рослин, білі

хмари в небесній блакиті. Гармонія логічна переважно у найпростіших своїх виявах, а от вже гармонія гармоній, навіть якщо в основі своїй вона логічна, але то вже інша, неприборкана лінійною логікою краса. І попри те ми блискавично виділяємо привабливе обличчя, чи красиву, виразну постать виділяємо поміж усіх інших, а от чому саме вони привабили нас, пояснюємо потім, зазвичай плутано і непереконливо, не цілком розуміючи, а що тут слід пояснювати? Це ж очевидно, і тому цілком логічно. Можливо й логічно, але логічно логікою міфу, а філософія мусить не впізнавати, а мислити, вербалізувати логіку, щоб залишатися філософією за визначенням, навіть якщо це логіка краси. Вочевидь, саме тому між красою і логікою постала філософська наука естетика.

Спочатку в Стародавній Греції слово естетика означало «робити будь-що з почуттям, задоволенням». Тривалий час естетика не складала окрему галузь знань. Древньогрецькі філософи розробляли (випрацьовували) естетичні категорії стосовно теорії ідеальної Держави (Платон), етики (Сократ), педагогіки. Естетичні категорії: гармонію, міру, красу, симетрію, співрозмірність вважали законами природи, котрі повинні знайти відображення в устрої суспільного життя. Саме такий сенс вкладали за доби античності в поняття космос (від гр. *kosmos* «прикрашання, лад, благо, шати, честь, слава») і мімесис (*mimesis* – уподоблюваний (подражательный)). Основи античної естетики, зокрема поняття мімесису, викладено в творі Аристотеля «Поетика, або про мистецтво поезії». Хоча слово «естетикос» використав ще Гомер, у сенсі «вправно, правильно зроблене», тобто зроблено технічно. Слово «техне» у даному сенсі і означає мистецтво. Тобто все правильно, добре зроблене належить до мистецтва. В даному сенсі відомий культуролог і філософ Мойсей Каган цілком слушно визначає: «від початку людська свідомість не лише не надавала бодай якогось серйозного значення відмінностям між видами, родами та жанрами мистецтва, але не вбачала навіть принципових відмінностей між мистецтвом, ремеслом і знанням. «Древні, пише О. Лосев, взагалі дуже слабо розчленовували мистецтво і ремесло, а також мистецтво і розумову діяльність, науку, чи, як казали греки, «мудрість». (А.Ф. Лосев. История античной эстетики (ранняя классика) М. 1963). Показово, що саме слово «мистецтво» («техне») застосовувалося в античній філософії для означення будь-якої практичної діяльності, будь-якого вміння, сполучаючого досвід і знання, а не лише однієї виключно мистецької творчості. (М. Каган «Морфология искусства». Л. «Искусство» 1972 с. 12).

Межі мистецтва виявилися вкрай розмитими, сутність невлівимою. Але «найобразливішим» для греків, напевно, було те, що, попри власну невлівимість, сутність мистецтва була очевидною. Мистецтво було легше впізнати як мистецтво, ніж зрозуміти як мистецтво. Мистецтво належало сформуванню, виявити як мистецтво і виокремити від не-мистецтва. Греки античних часів були певні, що без участі богів нічого не відбувається, боги опікуються всім. Тож природним видалося «з'ясувати», хто саме з них опікується мистецтвом, надихає на мистецтво і вже потім з'ясувати, що є мистецтво. Спочатку то була Афінна, потім на додаток їй долучився Аполлон Мусагет (очільник муз). Спочатку муз було три, потім їх кількість зросла до дев'яти. Всі вони сукупно опікувались мусічними мистецтвами (поезією, хореографією, трагедією, історією, астрономією), але потім до них було долучено

ще й Гефеста бога вогню, покровителя ковальства і ремесел. То три їх мистецтвом і опікувалися Афіна, Аполлон та Гефест. Греки ретельно розділили мистецтво спочатку на мусичне і технічне, потім розподілили на види і жанри, докладно їх обстежили і систематизували. Але відповіді на питання стосовно сутності мистецтва не дали. І все це відбувалося на тлі нечуваного розквіту мистецтва у всіх його проявах в архітектурі, скульптурі, поезії, живописі, драматургії. Мистецтво Еллади, котре для наступних поколінь постало символом античності. Саме через те, чи не найбільшою незбагненністю в усій культурі Давньої Греції видається заперечення філософом Платоном потрібності мистецтва, котрий не знайшов йому місця у своїй «ідеальній державі», завбачивши доцільність та сенс лише у військових маршах та релігійних гімнах, які він залишив. Трактат Платона «Держава» став останнім, який завершив цей геніальний філософ, а проблему пошуків сенсу мистецтва він таким несподіваним чином заповів майбутнім поколінням його осмислювачів.

Мушу визнати, що мистецтво і понині є найпотаємнішою, найнезбагненнішою і, водночас, найочевиднішою формою реалізації людських інтелектуальних потенцій. Безцінне в обох сенсах цього слова, всепоглинаюче і всеосяжне у своїй незорій багатогранності проявів, мистецтво є культурний феномен, найприродніший з усіх, створених людиною в межах культури антропосфери. Численні покоління філософів, мислителів, інтелектуалів не полишають намагань затиснути мистецтво в певні структурні рамки, закласти логічні підвалини під об'єктивність його буття і тим самим здійснити те, на що не спромоглись філософи античності.

Як художник, можу засвідчити, що те виглядає так, як намагання скласти певне уявлення про смак апельсина методами його зовнішнього споглядання, а як науковець, маю визнати, що всі подібні намагання тою чи іншою мірою неадекватні до об'єкту дослідження. Напевне, мистецтво саме тому і є мистецтвом, що його неможливо звести «без останку» до інших проявів реалізації розумової діяльності людей. У мистецтва є своя внутрішня логіка, своя аналітика, навіть своя наука і філософія, притаманні лише йому і позбавлені будь-якого сенсу поза його межами. Можна сказати, що у цілісності своїй мистецтво являє собою втілення і «винесення назовні» генези живої людської думки, мінливої і привабливої у своїм безпосереднім прагненні самоусвідомлення. Мистецтво здійснюється методами адекватними до оптимальної, суто мистецької структури рефлексивності, притаманної людині.

Ми рідко звертаємо увагу на дивовижну комфортність сприйняття мистецтва, його «людськість», збережену в первозданній цілісності упродовж тисячоліть, попри вражаюче розмаїття його форм і проявів. Істинно — мистецтво легше сприйняти ніж осягти. Алогічна логіка мистецтва сприймається, як незбагненні правила якоїсь фантасмагоричної гри, а сама реальність ніколи не сприймається як мистецтво, вона — «іншість», в якій мистецтво лише одна з її складових, таких як наука, філософія, що їх ми у зазначеному контексті визначаємо як інтелектуальні складові культури в межах другої природи.

Саме на рівні другої природи в контексті культури мистецтво визначається коректно як «одна з форм суспільної свідомості, специфічний вид духовно-практичного освоєння світу. У цьому плані до мистецтва відносять групу різновидів людської діяльності — живопис, музику, театр, художню літературу (яку інколи виділяють ок-

ремо — порівняти вираз «література і мистецтво») та інших, поєднаних через те, що вони являють собою специфічні художньо-образні форми відтворення дійсності. У більш широкому значенні слово «мистецтво» відносять до будь-якої практичної діяльності, коли вона здійснюється майстерно, досконало, вправно і технологічно, а часто в естетичному розумінні». (ФЭС. М. Советская энциклопедия, 1983.- 222 с.). Цікаво порівняти дане визначення мистецтва з визначенням мистецтва, яке дав йому Володимир Даль у своєму тлумачному словнику (сер. XIX ст.), яке ми знаходимо у статті до слова «искусшать», тобто в ті часи слово «искусство» (мистецтво) ще не було настільки значущим, щоб виділити його в окрему статтю. Нижче наведену цитату подано мовою оригіналу: «Искусство — принадлежность искусного, искусность, знание, умение, развитая навыком или учением способность; отвлеченно: ветвь или часть людского образования, просвещения; наука, знание прилагаемое к делу; рукоделие, ремесло, мастерство, требующее большого умения и вкуса. Военное искусство, стратегия, тактика, фортификация. Искусство книгопечатанья, токарное; искусство плаванья. Изящные искусства, все художества. Искусство также противоплагается природе и тогда означает всякое дело рук человеческих». (В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Том II. — М.: Русский язык, 1981).

З наведених цитат можна скласти певне уявлення не лише про бачення реалізації феномену мистецтва у межах другої реальності, але й простежити трансформацію поняття мистецтва у суспільній свідомості, певну зміну пріоритетів його сприйняття і усвідомлення. Коли в середині XIX століття воно постає як «всякое дело рук человеческих», а вже наприкінці XX століття сприймається як «специфічний вид практично-духовного освоєння світу». Тобто людству знадобилось лише близько 150 років, щоб усвідомити, з'ясувати, що мистецтво — це не тільки і не стільки рівень майстерності, але й, передусім, щось, що явно виходить за межі суто утилітарного та мистецтвознавчого сприйняття даного феномену.

Показово, що саме в такому розумінні слово «мистецтво» вперше було впроваджено в українському журналі «Основа» 1862 року (за іншими джерелами письменницею Оленою Пчілкою). Відповідно, етимологія слова «мистецтво» виводиться від німецького «meister», яке, в свою чергу, має витоком латинське «magister», котре визначає високий рівень знання та вміння. Тому більш послідовно говорити не «ми-тець», а «мистець». (Пор. білоруське — «мастацтво»). Але, вочевидь у слові «ми-тець» простежується «народна етимологія», виводячи це слово від — «меткий», «меткикуватий», що існували здавна в нашій мові і означувало людину хитромудру.

Показово, що старопольське «miesterstwo» замінило сучасне «штука» (shtuka) (пор. українське «штукар» — кмітливий, винахідливий, меткий майстер) — рукотворне, штучне. Те саме — рос. «искусственное» — не природне.

Російське слово «искусство» традиційно виводиться від болгарського «изкузтво-то», де корінь искус = искушение = спокуса. Поруч з тим сенс слова «искус» — испытание, продолжительная проверка на деле чьих-нибудь качеств і, відповідно, — «искуситься» — приобрести твердые навыки, опыт в каком-нибудь деле; в совершенстве овладеть чем-нибудь. А слово «искусник» — человек, искусный в каком-нибудь деле (див. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. М.: Альта-принт: ДОМ. XXI век, 2009).

Тобто тут ми спостерігаємо те саме, що у чеській мові — *umění*, словенській — *umetnost*, боснійській — *umjetnost*, себто — умілість, вправність.

Слово «art» (від лат. *Ars* - мистецтво) або грецьке *τέχνη* врешті також означають те саме (порівняти: вправно = технічно).

Тобто все зводиться знов і знов до специфічного, мистецького, духовно-практичного освоєння Світу, а розуміння сутності мистецтва знов від нас вислизає. І напевне тому, що витокі, рушійні механізми мистецтвотворення глибоко занурені у нетрі нашої свідомості і не завжди піддаються вербалізації, бо в основі їх рушійних потенцій — стани, емоції, відчуття, що складають невербальну традицію в структурі Буття. Звісно, її можливо означити як магічну, але це не додасть розуміння сутності того, що складає психологічні передумови можливості мистецтва.

Ми звикли до мистецтва і вже практично не помічаємо тих умовностей, завдяки яким воно можливе і, як винагорода за це, маємо можливість долучення до таїнства олюдненої через мистецтво природи. Саме тому, що мистецтво вражає розмаїттям своїх проявів і реалізацій, вкрай складно вбачати та осмислювати його як цілісний феномен. І дійсно, що може бути спільного між ритмами ритуального танцю догонів і довершеністю готичних храмів Європи, чи між журливою піснею мандрівного лірника і надлюдською величию фресок пізнього Мікеланджело, що поєднує храм Покрови на Нерлі і сюрреалістичні марення Сальвадора Далі.

Ми не наважимося дати вичерпну відповідь, на це, здавалось би, просте питання, оскільки взагалі невпевнені, що така відповідь доречна в традиційній формі мистецтвознавства. Тому мистецтво в контексті сказаного ми визначимо як здійснену (космізовану) творчу самореалізацію людини, тобто як «винесену назовні» в простір артефактів культури сукупність продуктів нашої інтелектуальної діяльності в духовно-емоційній сфері.

В актах творення мистецтва відбувається злиття, симбіоз світів — внутрішнього та зовнішнього. Водночас з тим, відбувається космізація (припинення динаміки творення), — акт вилучення створеного мистецького артефакту зі стану динаміки творення у стан його подальшого існування як «зупиненої миті» поза часом і простором внутрішнього світу митця. Відтоді він вже не владний над власним творінням, що призведене в Світ силою його генію і витвір його у подальшому має своє буття, свою долю, свій сенс.

Ну, оце здається і все, що можливо сказати про мистецтво, оглядаючи і досліджуючи його зовні — тобто, як артефакт культури. Внутрішні рушійні механізми і пов'язану з ними духовно-емоційну сферу художника ми розглянемо в подальшому (див. «Мистецтво»).

І наостанок лишається з'ясувати, чому в одному розділі об'єднано ці, такі несхожі, світи — світ філософії і світ мистецтва — світ, досягнутий логікою і світ сприйнятий відчуттям, котрі лише сукупно визначають повноту світобачення людини — олюднений світогляд, і витокі їхні у софії. Певно, саме тому Піфагор всеосяжну повноту світобачення і визначив як софію, застосовувану греками як епітет до мудрої богині Афін.

До речі, сама етимологія слова «софія» непрозора і дотепер остаточно нез'ясована. Хоча відомо, що за доби античності термін «софія» застосовувався у значенні: мудрість, майстерність, майстерне ремесло, технічна навичка.

Відомі також софісти, грецькі інтелектуали, що приторговували мудрістю і мали з того неабиякий зиск. Істинні філософи несхвально ставилися до софістів саме через прагматичність їх діяльності. Втім слід визнати, що методи міркувань, логіка, аналітика, доведення та обґрунтування їх були дуже подібні до філософської. Тому софістика отримала певний негативний відтінок в їх баченні як інтелектуальних шахраїв, і відомі вони переважно саме у цій негативній якості. Менш відомо, що у Древній Греції софістами йменувалися теслі, лікарі, ворожбити, співці, візничі, гончарі та ткалі, навчені своєму ремеслу самою богинею Афіною, оскільки ремесло їх є хитромудрість, мудрість — якості, котрі уособлювала ця богиня. Софістом називали Прометея, котрий, згідно міфу виліпив першу людину з глини, а потім подарував людям вогонь і навчив їх ремесел. Близький античний термін — деміург (від гр. *demiurgos* — працюючий для народу). Труд софістів і деміургів на переконання еллінів вимагає хитрості і вправності (В.Власов, Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства, т. 9. с. 140).

Значно пізніше в інтелектуальних шуканнях доби пізньої елліністичної культури софія зазнала гіпостазування (персоніфікації) і постала як богиня мудрості Софія в гностицизмі і текстах першохристиян, де мислилась як божественна премудрість, в якості якої і була сприйнята слов'янським світом. Але за часів Піфагора про те ще ніхто не знав.

Піфагор, охрестивши потяг до мудрості як філософію, чи не вперше зробив можливим питання стосовно того, а що ж являє собою по суті ця «любов до мудрості» — філософія. Що таке філософія? І відтоді філософи всіх подальших часів знов і знов прагнуть збагнути сутність, сокровенну суть цього феномену.

Якось Мераб Мамардашвілі зауважив, що «в різні епохи люди по-різному не розуміли світ». Вочевидь саме філософія раз у раз, знов і знов покликана усвідомлювати цю незрозумілість і навчала жити з цим усвідомленням.

А мистецтво? Ну що тут скажеш... Можливо його унікальна здатність робити очевидним незрозуміле, а в очевидному виявляти незбагненне і складає ту його сокровенну сутність — суперечливу і незнищенну у просторі олюдної ним нашої свідомості, посталої перед безмежністю буття. В основі світогляду — образ Світу, а саме образотворенням одвіку опікується мистецтво. Одвічний пошук гармонії себе у світі і світу у собі чиниться мистецтвом, без чого майже все інше втрачає мету і сенс. Завдяки цьому і існує та неповторність, незбагненність і неосяжність космізованого буття людської душі, яку ми не цілком точно і визначаємо як мистецтво...

МАГІЯ КУЛЬТУРОСФЕРИ
МАГІЯ В КУЛЬТУРОСФЕРІ
МЕТАМОРФОЗИ МІСТИЦИЗМУ

¶ МАГІЯ В КУЛЬТУРОСФЕРІ

Той, хто бачив цей світ перевернутим,
бачив його правильно.

Франціск Ассизський

Слова не повинні відволікати увагу
на себе, тому що істина —
за межами слів.

Мацуо Басьо

Спочатку була магія... Незбагнена, неловима, непідвладна слову сукупність відчуттів, рефлексій, порухів, даностей, що свідчили розумові про буття Світу, але водночас через ці відчуття його і уособлювала у внутрішньому просторі його власної свідомості. Первинна форма буття у Світі через пряме і безпосереднє сприйняття Світу живою істотою. Ще не було імен і назв, які виникли значно пізніше, втілюючись в сукупність термінів і категорій, символів і знаків. Це була первинна, невербальна структура принципів світовідчуття.

Про магію писати надзвичайно складно, так само як і усвідомлювати її глибинну, докультурогенну сутність... Є, власне, дві магії — первісна і первинна. Про первісну написано чимало, як про форму свідомості, світобачення, світосприйняття тощо... Первісна магія невід'ємна від первісної людини. Навіть писати про неї звикли дещо поблажливо-зверхньо, як про очевидно недосконалу, наївну спробу осягнення Світу несталим людським розумом шляхом «вольового» впливу на нього. Первинну магію при цьому або плутають з первісною, або ототожнюють...

Взагалі з магією, при спробі її розгляду, існує безліч проблем, плутанини і просто елементарної дослідницької некоректності. Словник визначає магію так: «Магія (гр. *mageia* — чародійство, чаклунство) — сукупність обрядів, пов'язаних з вірою в здатність людини впливати на природу, людей, тварин, богів; магія є складовою частиною всіх релігійних культів» (НСИС, с. 487). Дане визначення у більш-менш розгорнутому чи стислому вигляді вважається достатнім і науково-коректним.

Втім, порівняймо два наступних формулювання:

«Магія є форма і сукупність принципів світосприйняття» і «магія є форма і сукупність принципів втілення світосприйняття». Очевидно, що магія як форма світосприйняття є визначенням первинної магії, натомість магія як форма втілення світосприйняття є визначенням магії первісної. З наведених формулювань з усією очевидністю можна зробити висновок, що первинна магія не лише передре первісній, а й певним чином обумовлює останню, як, до речі, і чимало іншого в культуросфері.

Отже, **первинна магія може бути визначена як невіддиференційоване та невербалізоване світосприйняття, сприйняття буття в потоці буття, тобто таке сприйняття, що не має, не передбачає і не потребує назв — позазнакове...**

Слово, як комунікативний посередник між нашою свідомістю і Світом з'явилося значно пізніше, і йому передувала здатність сприйняття того, що дане слово мало означувати. Доводиться докласти неабияких інтелектуальних зусиль, щоб бодай приблизно з'ясувати, усвідомити і локалізувати в свідомості поняття первинної магії. Щоб унаочнити сутність проблеми, вдаємося до алегорії, запозиченої з астрофізики: за припущеннями науковців, Всесвіт утворився з першоматерії – гіпотетичного стану субстанції, що в момент «Х» трансформувалася у звичні нам речовину, простір, час, силові поля та таке інше. Тобто, першоматерія в момент «Х» зазнала кардинальної трансформації і видозмінення, переставши бути першоматерією. На запитання про її природу і сутність, науковці резонно зазначають: у момент «Х» першоматерія в своєму початковому стані практично перестала існувати, і в нашому Світі її годі шукати. Можливі лише більш чи менш переконливі припущення про її внутрішню природу...

Дивовижно схожа (проте не настільки безнадійна) ситуація спостерігається при спробі осмислення сутності первинної магії, котра, будучи альтернативною до вербальної формою здійснення та втілення світосприйняття, розчинилася і поглинулася останньою, втративши свою первинну, доміфічну актуальність. Як домінуючий принцип сприйняття, кодування, втілення, накопичення та збереження інформації магія трансформувалася і, до певної міри, знайшла своє втілення в міфіві. Втім, цим самим **міфічна (мовна) форма трансляції інформації в жодному разі не скасувала і не знищила магичну форму світосприйняття, а просто постала альтернативною до неї інформаційною структурою в культуросфері.**

Саме завдяки винайденню людиною міфічної (символічно-знакової) форми втілення набутоків пізнання, магія втратила своє «монопольне» значення у процесі долучення мислячої субстанції до осягнення Світу. На первинному етапі розвитку виду Homo Sapiens це було не лише виправдано, а й цілком закономірно. Міфічна форма втілення і передачі інформації виявилася в межах антропосфери більш перспективною, мобільною, універсальною і усвідомлюваною, тож і посіла чільне місце у процесі осягнення Світу людиною. Саме вона, тою чи іншою мірою, стала підвалиною всіх інтелектуальних чинників – мистецтва, релігії, науки, філософії, що було і лишається не лише природним, але, не виключено, що і єдино можливим в антропосфері.

Натомість, магія як традиція і форма долучення до буття Світу шляхом злиття свідомості з ним, на певному етапі розвитку людства виявилася не настільки мобільною і універсальною як міфологія і була знехтувана суспільством, котре на той час вже обрало для себе техногенний шлях розвитку – створення другої природи, як альтернативи нелінійної гармонії Всесвіту. Людина впевнено і брутално розпочала свій тривалий шлях боротьби за «місце під Сонцем».

Найбільш архаїчні, глибинні шари міфології донесли до нас уривки переказів про часи гармонії людини і Матері Землі, про добу Золотого віку людства, коли смерті не було і Світ був досконалим.

Біблія (Книга Буття) донесла до нас дивовижну, незбагненну легенду про гріхопадіння – про часи, коли наші прародителі внаслідок певних обставин були поставлені перед вибором між деревом вічного життя та деревом пізнання добра і зла. Як відомо, Адам і Єва обрали останнє...

Напевно, даний переказ глухо, вже за межами розуміння первинної сутності описаних подій, доніс до нас спогад про можливість іншого, за межами пізнання добра і зла, знехтуваного людством шляху власної самореалізації в Універсумі. Шляху органічного співбуття з природою, а не протистояння до неї. Це складне, болюче питання, вочевидь назавжди лишиться без однозначної відповіді. Проте, як не дивно, саме початок техногенного розвитку людства переважно співпадає з так званою писемною історією людства, що налічує понад 5 тисячоліть свого розвитку. Більш глибинні, давні шари історії людства простежуються вкрай фрагментарно, епізодично і лишаються на рівні гіпотез, припущень, а подеколи і просто фантазій розбурханої уяви дослідників.

Разом з тим, за даними антропології, за останні 50 тисяч років, людина майже не змінилася, і кроманьйонець анатомічно практично нічим не відрізняється від сучасного Homo Sapiens. Це дає підстави запитати: що людство робило всі ці 45 тисяч років «дописемної» історії? Яким був його принцип буття в біосфері, що передував початку техногенної катастрофи впродовж всієї його попередньої «біологічної» історії? І постає цілком природне питання: чи техногенний шлях розвитку єдино можливий шлях розвитку людини і розуму у Всесвіті, якщо без нього людство проіснувало 40 – 45 тисяч років, а лише по тому розпочало шлях технологічних трансформацій, що триває і понині? І головне: що ми набули і що втратили на цьому шляху?

Знаковий принцип кодування інформації виник, поза всяким сумнівом, природно і порівняно швидко став домінуючим. І, якщо причини, що зумовили його виникнення, бодай гіпотетично ми здатні відтворити і проаналізувати, то інший шлях – не-техногенний, так і лишився нереалізованим повною мірою людством. Всі припущення щодо можливих напрямків його розвитку і реалізації на теренах сучасної наукової доктрини мають суто спекулятивний характер аналітичних побудов. Саме тому видається вкрай проблематичною можливість послідовного аналізу магії як унікального культурного феномену і як невід'ємної складової історії антропосфери...

Магічний (невербальний) принцип світосприйняття кардинально відмінний від міфічного (вербального, символічно-знакового), передусім тому, що саме магійний принцип сприйняття Світу ставить його сприйняття поза часом та простором, існуючи в актуальній реальності, в котрій сконцентровано все минуле і майбутнє як невіддиференційована даність – вся цілком тут і зараз. Оскільки поділ плину часу на минуле, сучасне і майбутнє – данина не магійній, а вже суто міфічній структурі принципів світосприйняття.

Іншою особливістю рефлексії в магійній структурі є відсутність чітко усвідомлюваного поділу на внутрішнє і зовнішнє, завдяки чому Світ постає не як певна локалізована свідомістю цілісність, а навпаки, свідомість постає як невід'ємна органічна складова цієї самої цілісності. Подібне перебування свідомості у стані «перманентного злиття з буттям» ніяк не притаманне міфічній структурі принципів світосприйняття, що в свою чергу має не лише певні вади, але і містить в собі неабиякі переваги.

Магічна структура рефлексій не переймається поділом Світу на духовно-реальне внутрішнє і предметно-матеріальне зовнішнє, сприймаючи їх як єдину і органічну реальність, що, до речі, споріднює магійну структуру рефлексій з принципами, покладеними в підвалини мистецької творчості.

Ще однією суттєвою відмінністю магії від міфоса можна визначити необов'язковість і навіть неможливість в магії назв, імен, символів та інших проміжних «комунікативних» ланок між Світом і його сприйняттям свідомістю. І саме це з усією очевидністю показує безглуздість і неперспективність будь-яких спроб і намагань магічну суму рефлексій адекватно виразити через міфічну, оскільки вони «по своїй природі» неадекватні одна одній. Саме через це вся так звана магічна символіка, аналітика і, взагалі, будь-яка знаковість є безглуздом за визначенням. Тому, до речі, і підручник з магії є річ абсолютно неможлива і певним чином абсурдна.

Зазначимо принагідно, що принцип сприйняття Світу людиною магічної свідомості і міфічної свідомості принципово різні. Скажімо, якщо це магія, то вона Світ сприймає і досягає максимально цілісно і вже потім, шляхом диференціації на складові відбувається процес його осягнення шляхом від цілого до складових.

Натомість, у міфів Світ сприймається і осмислюється як сукупність віддиференційованих складових, котрі він намагається в свідомості об'єднати в певну, максимально можливу цілісність, ідучи шляхом, кардинально відмінним від магічного, тобто шляхом від складових до сукупного.

Світ людей, в якому домінувала магічна структура рефлексій, вкрай складно піддається реконструкції на рівні логічної, епічної та міфічної форми сприйняття та відтворення інформації, оскільки знаходиться в принципово іншій, позаміфічній площині здійснення буття соціуму... Це робить можливим лише наближення до рубіжної зони, що розділяє магічність та міфічність, водночас роблячи неможливим їх взаємопроникнення і тим більше спробу їх поєднання чи синтезу... Образно кажучи: риба, що мешкає у воді, в принципі, може опанувати повітряний простір, але для цього вона має перестати бути рибою... А бути і тут і там водночас, означає не що інше, як не бути ніде... Неможливо одночасно піти і направо і наліво та ще при цьому зберегти цілісність власного здорового глузду...

Проте, магічна сукупність принципів «порозуміння» зі Світом в світовій культурі існує і, попри переконаність науковців у зворотному, вона має неабиякий вплив на формування соціальної інфраструктури.

Передусім згадаймо, що тою чи іншою мірою магія існує в кожній культурі. Мається на увазі не марновір'я чи певна релігійна традиція, а саме практика позазнакового принципу осягнення Світу... І якщо стосовно відмінності первинної магії від первісної магії «доісторичного» періоду науковці їх плутають, то в періоді історичному їх просто ототожнюють, не переймаючись їх очевидною відмінністю. Через те відбувається плутанина в питанні про чинники, що призводять до, так званого, зміненого стану свідомості і перебування безпосередньо в стані зміненої свідомості. Ритуалові, як «механізмів» входження в ці стани «зміненої свідомості» присвятили свої дослідження такі визначні дослідники прикладної (практичної) магії, як Клод Леві Стросс, Мірча Еліаде, Еванс Прічард, Броніслав Маліновський та цілий ряд інших дослідників на царині антропології, психології та етнографії. Вони лишили нам унікальні спостереження про методики входження в змінені стани і саме вони спромоглися побачити глибинну відмінність магічної традиції народу від марновір'я. **Відмінність марновір'я від магії в даному сенсі полягає в тому, що магічна традиція дає змогу введення в змінені стани свідомості самого себе, а марновір'я призводить до введення в оману інших.**

А оскільки, як стани саторі, радіння, інсайту, самадхі, так само і стани наркотичного чи алкогольного сп'яніння можливо визначити однаково, як стани зміненої свідомості, то видається можливим їх ототожнення, що є не тільки не послідовним, але і просто — хибним, **оскільки в першому випадку свідомість зливається зі Світом, а в другому — відокремлюється від нього і замикається на собі.**

Змінені стани свідомості в жодному разі не є виключно прерогатива магічної традиції. Скоріше, навпаки, змінена свідомість — шлях до розкриття прихованих (латентних), але об'єктивно-сущих резервів людського організму. Ці пошуки і дослідження стосуються певних розділів психіатрії, психології, психофізіології і подеколи дають дійсно вражаючі результати на царині сугестії, навіювання, класичного гіпнозу. Дані аспекти пошуку досліджувалися суто науково упродовж ХХ століття, хоча ці феномени простежуються в тій чи іншій формі практично у всіх відомих народів Світу. Такі методики досягнення станів зміненої свідомості, як аутотренінг, самонавіювання, сугестія, релаксація — є невід'ємними складовими кожної культурної традиції, так само, як і застосування різноманітного арсеналу психотропних засобів — наркотичних речовин, алкоголю. Вони знаходили застосування не лише у відправі релігійного культу чи медицині, а й складали невід'ємну повсякденну традицію побуту — слугували для вгамування відчуття голоду, пом'якшення стану пригніченості, непевності, страху...

І практично єдине, до чого наведені методи досягнення змінених станів свідомості не мають жодного відношення — це до магії, як позазнакової форми інформації, оскільки, власне, **первинна магія є не форма трансляції інформації, а виключно — спосіб перманентного буття в ній.** Саме через те до магії можливо прийти, можливо бути в ній, але є неможливим її перекладення, бодай хоча б якесь, на рівні мови, знаку, символу. У ній їм просто немає місця, (власне, це те саме, що намагання словами дати адекватне уявлення про смак апельсина). Між магією і міфологією не існує перехідної, рубіжної зони, де могла б відбуватися дифузія, взаємопроникнення однієї в іншу. Тому все, що написано про магію — є опис зовнішнього, поверхового її шару без адекватного розуміння її природної суті.

Магія — це сукупність невіддиференційованих рефлексій сприйняття Світу у всій його неподільній цілісності, коли поняття часу і простору не мають жодного сенсу, коли свідомість розчиняється і зливається зі Світом, осягає та вміщує його у собі. Єдине, що вона не здатна зробити — розповісти про це... І не лише тому, що бракує слів, а й тому, що в категоріях міфічної традиції вони неадекватні відчуттям. Оповідуючи про відчуття, ми при тому безпосередньо не відчуваемо, не перебуваемо в «стані відчуження», а знаходимося в стані «згадування про перебування в стані відчуження», і жодним чином ніяк інакше ...

Магія реалізується на першому рівні негентропійності — як на найбільш первинному і найбільш загальному, коли кожна структура — кристал, рослина, тварина, рідина — є як невід'ємна органічна складова Світу. Коли єдність Сущого постає у своїй беззаперечності і сприймається позааналізово, коли потреба дослідження змінюється беззаперечною повнотою буття, де дослідженню немає місця...

Тож дослідження магії як онтологічної структури малоперспективне, що, тим не менш, не робить можливим її ігнорування як культурного феномена визначної ваги. Елементи первинної магії ми знаходимо в найменш залучених до техногенної цивілі-

зації народів чи прошарків (як, наприклад, в Індії) суспільства, де традиція змінених станів свідомості не переривалася впродовж тисячоліть. Це і певні йогівські практики, що мають на меті досягнення стану нірвани (третього після стану смерті і стану життя, стану людини), коли свідомість осягає світ у собі і себе у світі. Стану, якого можливо досягти, але неможливо описати у традиційній мовній формі. У нетрях Тибету збереглась традиція так званої зупиненої свідомості — стану, що досягається мантрами і суворим дотриманням заданого ритму буття. Елементи первинної магії ми простежуємо у езотеричній (закритій) традиції дзен-буддизму — це відомий етнографам стан саторі — стан осягнення, миттєвого прозріння — гідна подиву і поваги традиція самопізнання.

Дещо парадоксальна, проте ефективна і самобутня традиція суфіїв — ісламських мистиків, побудована на екстатичних станах свідомості і самозаглибленні.

Цікава, але, разом з тим, наркотично-залежна магічна традиція північноамериканських індіанців, описана письменником Карлосом Кастанедою у своїх шіроковідомих романах. Тотемічна традиція Центральної Африки та Австралії, що ще потребує глибокого дослідження...

Традиція шаманських практик у всіх її проявах — має у підвалинах своїх первинну магію як певну точку відліку — оце, практично, і всі залишки первинної магії у культурі сучасності. Натомість, первісна магія набуває непересічної ваги в житті стародавніх культур і народів. Магічна традиція друїдів та волхвів, халдейських магів, єгипетських жерців потребує глибокого неупередженого свого дослідження, оскільки ці цивілізації на той час ще не зазнали катастрофічного впливу техногенного шляху розвитку суспільства і за тих умов ще була не виключена альтернативна, знехтувана людством, концепція інтелектуального розвитку суспільства чи, точніше, реалізації розуму в Універсумі.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що первинна магія — найбільш архаїчна, лапідарна форма взаємодії людини і її оточення, позазнакова за своєю природою, вона скоріше задекларована, ніж досліджена науково, через цілу сукупність причин як об'єктивного, так і суб'єктивного рівня, що постають тому на заваді. Разом з тим, все це в жодному разі не дає нам підстав ігнорувати магію як специфічний феномен культури, котрий можна замовчувати, але, разом з тим, є науково-некоректним його ігнорувати, як наріжний камінь генези людської свідомості, що не втратив своєї значущості і дотепер...

На відміну від первинної магії, первісна магія не лише не позбавлена своєї знаково-символічної вербальної складової, а, навпаки, без них вона практично неспроможна існувати у контексті культури. Вона приречена на символічно-алегоричну структуру кодування інформації, вельми неоднозначної як за ступенем адекватності, так і за змістом.

Заперечувати її вплив на культуру було б, м'яко кажучи, непослідовно, проте даний вплив практично завжди був вельми сумнівний, непевний і, так би мовити, стохастичний... Істинно, це було б навіть смішно, якби не було так жахливо.

Магія, яку так вправно аналізували і аналізують науковці, філософи, психологи, від якої активно відхрещуються практично всі релігійні спільноти, існує в якомусь химерному стані постійного самознищення і водночас самоствердження, коли видозмінення видається за розвиток, затьмарення за поглиблення, ненауковість за наднауковість...

Хтось колись зауважив, що болото іноді справляє враження глибини. Маємо надію, що він мав на увазі саме первісну магію як структуру довільних тлумачень та висновків, сукупність спонтанних мотивацій, зв'язків, паралелей, тощо.

Парадоксальна і, водночас, повчальна історія існування в культуросфері первісної магії неодноразово простежувалась і аналізувалась науковцями, тому тут подаємо її у край стислому, «конспективному» викладенні.

Слово «магія» прийшло до нас зі стародавньої Греції і в його походженні лежить давньоперське (аккадське) наймення ассірійського жреця — «маг», що в буквальному перекладі означає «мудрець». Магією давні греки почали називати мистецтво впливу на Світ через задіювання задля цього «надприродних» здібностей втаємниченими в основи законів світобудови людьми.

У науковій літературі словом «магія» стали позначати первинні етапи розвитку релігії, характерною ознакою котрих є поклоніння не вищим надприродним істотам, а самій природі безпосередньо. Магічні дієства являли собою сукупність особливих ілюзорних засобів та прийомів примушення людиною зовнішнього Світу коритися її волі, задовольняти її бажання.

Крім того, магію порівняно часто визначають як чаклунство, чародійство, обряди та ритуали, що покликані надприродним шляхом впливати на природний плін розгортання буття Світу.

Іншими словами, первісна магія є одна з найпоширеніших форм ілюзорного, фантастичного віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на вірі людини в існування особливих «надприродних» зв'язків та відношень і в можливість їх застосування з метою впливу на природу і суспільство з використанням спеціальних засобів і прийомів.

Таким чином, магія в жодному разі не зводиться до системи одних тільки обрядів та ритуалів, вона є складне синтетичне явище, що містить у собі, по-перше — віру в існування особливих магічних зв'язків та відношень, по-друге — переконаність в можливості для людини впливати надприродним шляхом на ці, «надприродні», за своєю сутністю, зв'язки та відношення, по-третє — спеціальний механізм (маніпуляція, ритуал, фетиш) для «практичного» оволодіння цими зв'язками та відношеннями.

Пересічним мешканцем планети магія сприймається як звалище всього незбагненого, незрозумілого, невимовного і на побутовому рівні її місце у цілісній структурі культурних чинників визначається вельми приблизно і непевно. Зокрема, магія — як використання якихось надприродних сил — є неабияка проблема для здорового глузду, оскільки надприродне, за визначенням, — це те, що існує за межами природи. А з огляду на те, що природа безкінечна — як можливо уявити існування будь-чого за межами безкінечності? Напевно, коли мова йде про надприродне, то мається на увазі те, що виходить за межі наших уявлень і знань про природу, коли брак об'єктивної інформації компенсує розбурхана уява, екзальтоване прагнення дива, чогось виключного, незбагненого, що перевищує межі нашого розуму. Як унаочнення даної тези наведемо одну повчальну притчу:

Християнин запевняв язичника, що віра християнська істинна, бо народженню Месії передувало його непорочне зачаття дівою Марією. «Істинно, — мовив він, — непорочне зачаття — справжнє диво!» «Але і просто зачаття — теж справ-

жне диво», — заперечив язичник. У звичному ми не помічаємо незбагненого. А магія в міфопросторі — то і є уособлення незбагненності та шляхів впливу на неї, як то, наприклад, підкорення Світу через неї, чи керування силами потойбіччя. А цим на науковому рівні і займається медична наука (зокрема, психіатрія), що ретельно досліджує, систематизує та шукає методи лікування подібних випадків.

Життя за первісної доби — це життя на межі смерті. Людина як безперспективна гілка біологічної еволюції — інакше не можливо пояснити її погану природну пристосованість — зіткнулася з грізними реаліями боротьби за існування, і тривалий час знаходилася на межі вимирання. І якщо уваяти собі людину у вільному і відкритому змаганні з іншими тваринами доби палеоліту, то її майбутня велика історія видається неможливою. На цьому етапі розвитку поряток людини не міг бути забезпечений ні примітивними знаряддями праці, ні первісним колективізмом; обидва ці зазначені фактори самі потребували певного міцного підґрунтя для подальшої еволюції, якогось проекту, ідеального плану, перспективи. Але сценарій розвитку людини не був простим узагальненням його наявного стану, навпаки, першим кроком мислі народжуваної людини стало усвідомлення власної обмеженості і безмежного розмаїття світу. Усвідомлення, обумовлене дивною невідповідністю між відносно недосконалим тілом та гіпертрофованим мозком, тілесність, що показувала себе в нездоланності зовнішніх об'єктів — відстані, вогню, каменю, тварини розмежовувала макрокосм Всесвіту і мікркосм людського «Я», що прагнув до злиття з ним. Первісна магія виступала подоланням цієї межі. Наукове вивчення феномена магії розпочалося з дослідження первісної магії саме тому, що для сучасної людини характерне невір'я в реальність магії, та недооцінка своїх первісних предків. Магія як екзотика, а не як елемент всякого людського дійства та світосприйняття — ось що передусім привернуло увагу, поки соціальна антропологія відкрила для всієї освіченої Європи розмаїття інших культур: цього звіринцю дивних звичаїв і менталітетів, паноптикуму помилок і неефективних, безглузких ритуалів та обрядів.

У Дж. Фрезера та Бр. Малиновського — стовпів британської соціальної антропології — ми знаходимо перші начерки, котрі можливо скласти в певну загальну теорію магії.

Фрезер: Психологічна основа магії — асоціація ідей, між якими не існує реального причинного зв'язку; магія дає змогу розумній людині домінувати над іншими, засновувати королівські династії; нові держави, отримувати статус святих та богів після смерті; магія створює перші санкції, що закріплюють приватну власність та цілісність, самостійність індивіду. Такі основні положення фрезерівської концепції магії, викладені ним в роботах «Золота віть», «Божественний король» та «Задача Психеї».

Малиновський: Магія забезпечує впевненість в ситуаціях невизначеності; магія створює церемоніальну структуру торгівлі; магія часто організує колективну працю; магія діє за допомогою підсилення суспільного тиску на індивіда, міф являє собою схему магичної дії, котра нерідко зводиться до промовляння міфа; магія являє собою в основному мовний феномен і застосовує спеціальну високопарно-сакральну мову, що відрізняється від мови, яка застосовується в контексті трудової діяльності та суспільних взаємин; магія — граничний випадок, що демонструє силу і активність мови, оскільки будь-яка мова має магичну функцію; магія підтверджується чудесами, породжуваними містичною вірою. Запозичені положення сформульовані в «Магії, науці та релігії», «Підвалинах віри і моралі», «Коралових садах та їх магії», та інших працях Б. Малиновського.

Вже з цих висновків Фрезера і Малиновського виходить, що магія по суті заклала суспільну структуру первісного суспільства, організовувала найважливіші форми діяльності, виступала основою розвитку особистості і сферою покладання всіх духовних і практичних новацій... магія втілювала у собі фундаментальні і найплідніші протиріччя первісного життя.

Зокрема, вона формувала нові суспільні структури, піддаючи критиці племінну повсякденну реальність і мислення. І вона також культивувала незалежну індивідуальність, зосереджуючи всі форми творчості в «божественному еретикові» — шаманові. Саме магії вдалося під силу провести народжуване людство по лезу бритви, переконати його у власній надприродній виключності і навіть йому ідею панування над природою в той час, коли все реальне життя неспростовно доводило зворотне. Знайшовши перше ефективне застосування довірливої гри уяви, магія описала і пояснила лякаючий неохватністю світ, спростила його, зробила його більш передбачуваним і звела будівничі ризиків його перебування. І бодай навіть ці ризиків регулярно руйнувались, ховаючись під уламками найвідважніших першопрохідців — що з того! Нашим предкам зате було кого ховати з почестями, було про кого складати легенди, було в кого навчатися, було що відновлювати та перебудовувати, було що втрачати і воскрешати.

І.Т. Касавін
Роздуми про магію, її природу і долю.
М. «Республіка», 1992 р.
Магічний кристал с. 11-13.

Магія в міфічній структурі світоглядності приречена балансувати на межі здорового глузду, чіпляючись за символізм, створюючи неадекватні понятійні структури, відверто блефуючи і, попри все це, активно існуючи в структурі культури практично всіх народів Світу. Магія, як форма втілення світосприйняття, являє собою сукупність принципів та методів неадекватної рефлексії суб'єктивної свідомості та заданої об'єктивності Світу, коли внутрішнє підміняє зовнішнє і заміняє його собою. Коли світ уявний і реальний ототожнюються, довільно синтезується певна суб'єктивована даність, що робить будь-який об'єктивний її аналіз недоречним і неможливим за межами магічної системи, а в самій магічній системі він ніколи не є актуальним. Подібна ситуація всім знайома, коли уві сні ми живемо і діємо за законами, що існують уві сні і втрачають свою домінантність на момент пробудження. Проте, було б значним, невиправданим спрощенням визначати і розуміти магію як сон наяву... Сон — то лише поверхова аналогія, довільне встановлення зв'язків між причинами та наслідками, що мало співвідносяться з реальними, об'єктивно суцими зв'язками у Світі.

МЕТАМОРФОЗИ МІСТИЦИЗМУ

Чи не існує тут дійсної межі
покладеної обмеженістю нашого розуму.
Іммануїл Кант

Я покажу тобі жах
У пригорщі праху
Томас Еліот

Містичний (духовний) досвід людства є невід'ємною і органічною складовою культури. Сутнісно невлівима і ніколи не усвідомлювана адекватно, традиція містицизму являє нам взірць дивовижної стабільності власної наявності практично у всіх культурах (більшою чи меншою мірою), що існували на нашій планеті. Містика — це не зовсім магія і це зовсім не наука. Вона не антипод і не антагоніст науки, а, передусім, парадоксальна альтернатива останній. Містика увібрала у себе колосальний пласт інтелектуальних шукань і борінь людського розуму, так і не спромігшись дати їм бодай якусь раду. Традиція містицизму є спроба, не завжди усвідомлювана, зворотної онтологічної рефлексії, своєрідна спроба нав'язати Світові власні «правила гри»: зазирнути в потойбіччя, порозумітися з його мешканцями, перехитрити долю. За цих обставин містика це основа «світоглядної парадигми» в магії.

Абсолютно безглуздий з наукової точки зору містицизм — явище більш ґрунтовне і складне, ніж того бажалося б науковцям. Він являє себе на перетині психології, психофізіології, ортодоксальної науки і міфології. Єдине, що йому не притаманне — це магічна (невербальна) структура рефлексії, з якою його так легко ототожнюють (містики і маги злилися у нашій свідомості доволі щільно і не цілком правомірно, вірогідно, через однаковий ступінь власної незрозумілості). Принагідно зауважимо, що містика не є альтернативою науці взагалі, а «для себе самої» її альтернативою. Мета науки і містики однакова, але не спільна — оволодіння знаннями про Світ, а шляхи її досягнення кардинально відмінні.

Фактичний шлях пізнання Світу, і сутнісне його осмислення містикою практично подібний науковому — визначні містики Бруно, Ньютон, Кеплер, Тейяр де Шарден, Реріх, водночас відомі і як вельми вправні науковці, що зробили неоціненний внесок у науку. Проте їх містичний досвід ототожнювати з їх здобутками на царині наукового пошуку непослідовно.

Парапсихологія, астрологія, алхімія — ці, так звані, окультні (таємні) науки, є специфічними пробами втілення інтелектуальних шукань на царині містицизму представниками виду *Homo Sapiens*. Попри її ефемерність, містика мала, має і буде мати значний вплив на екзальтованих представників знаного виду, оскільки являє

собою не лише прорив у світ «надприродного» (доволі безглуздий термін), а, передусім, як спроба віднайдення внутрішньої гармонії власного інтелекту з оточуючим Світом, певної психічної рівноваги alter ego...

Власне, якщо спростити і максимально узагальнити всю містичну традицію, то вона, на відміну від науки, порушує лише один єдиний принцип, вона порушує положення, запроваджене англійським філософом Вільямом Оккамом, що має в філософії назву «бритва Оккама» і котре формулюється так: «Не вводити сутностей більше за необхідне». Про що тут йдеться? Положення логічне і зводиться до вимоги уникнення пояснення одного невідомого через інше невідоме. Пояснення певного не зрозумілого явища шляхом введення чинників так само не зрозумілих, якими саме в містиці виступають еманції, флюїди, астральні сутності, інформаційні поля, що далеко виходять за межі пізнаного і тим самим дозволяють довільно фантазувати про їх властивості. Світ містики — світ ірреальних субстанцій і сутностей у їх неозорому розмаїтті — це духи, потойбічні впливи, Душа Всесвіту та ще чимало такого іншого, інтригуючого та несподіваного.

«Оккам більш за все відомий афоризмом, котрий відсутній в його працях, але попри це отримав назву «бритви Оккама». Цей афоризм проголошує: «Сутностей не слід примножувати без необхідності». Хоча фрази такої Оккам не проголошував, але він висловив думку, що значною мірою схиляється до того ж самого, а саме: «Марно робити з більшим те, що можливо зробити з меншим». Інакше кажучи, якщо в якій-

небудь науці все може бути витлумачене без допущення тієї чи іншої гіпотетичної сутності, то й немає ніякої потреби її допущення. Я особисто переконався в надзвичайній плідності цього принципу в логічному аналізі».

Бертран Рассел
«Історія західної філософії»
Магічний кристал с. 11-13.

Містика світ не пізнає, а лише досягає свідомістю, творить своєрідну ілюзію розуміння, створюючи образ розуміння замість розуміння.

Іншою характерною підвалиною містицизму виступає неприйняття ним нелінійного детермінізму, що робить Світ принципово непізнаним і не прогнозованим за межами «правил гри» в містику. Характерним для містичних настроїв є їх поживавлення в моменти підвищеної невизначеності в науці та суспільстві. Саме в моменти соціальних зрушень і катаклізмів містика активно опановує настроями людей, виступаючи як суто психологічна захисна реакція організму на невизначеність її стану на той момент. Містицизм передує і супроводжує зміни суспільного ладу, революції, природні катаклізми та інші негаразди, що мають глобальний і стохастичний характер.

Натомість, у періоди відносної стабільності в суспільстві, містичні настрої ущухають і задовольняють свою потребу у «містичному» в творах літератури, образотворчого мистецтва, музичних композиціях тощо. Крім того, містика у латентні періоди тяжіє до релігійної сукупності рефлексій і певною мірою розчиняється в останній, як в благодатному лоні, освяченому глибокою традиційністю релігійних таїнств, таких як хрещення, сповідь, причастя, словесна і безсловесна (радіння) молитва тощо...

Як зауважив хтось з дослідників, містика — це не гірше і не краще ніж наука чи релігія — це просто інакше...

Містика довільно інтерпретує реальність, що дає підстави колу дослідників-науковців трактувати її як певну ірреальну даність, що не є безпідставним, а просто спрощеним і не цілком науково коректним.

У розділі про феномен магії ми визначили дві її форми втілення — первинну і первісну. Первинну магію ми визначили як форму світосприйняття і, відповідно, первісну магію визначили як форму втілення світосприйняття. І саме первісна магія, як форма втілення світосприйняття, просякнута містицизмом, котрий якщо й не варто ототожнювати з останньою, то варто розглядати у щільній взаємообумовленості з нею.

Виникнувши за первісної доби генези людства первісна магія була єдино можливим на той час способом втілення інтелектуальних шукань людини — змушено необ'єктивних, упереджених, фрагментарних і просто фантастичних, та «надто людських», щоб бути правильними. Саме з первісної магії в процесі опанування людиною оточуючого середовища поступово виокремилися релігійна та наукова форми втілення наслідків мислення, а також метафізика, яку ми маємо як підвалину філософії на більш ранньому етапі існування останньої. Врешті, й сама традиція містичного втілення інтелектуальних рефлексій постійно видозмінювалась і підпорядковувалась внутрішній логіці генези людського суспільства, та обумовленого нею світосприйняття.

Людина не лише досліджувала оточуючий її Світ, але і відгадувала його, створюючи у своїй уяві цілісну та зрозумілу «картину Світу», що давала можливість вибору відповідної до об'єктивних обставин «стратегії виживання», оптимальної як за тих умов. У зазначеній цілісній картині Світу ще не могло бути поділу на дійсно ефективні чинники виживання і на такі, що їх супроводжували, але мали ілюзорний і довільний характер. Навіть у порівняно розвиненому суспільстві Стародавнього Єгипту ми спостерігаємо «комплексність», скажімо, лікувальних заходів, застосовуваних при лікуванні певної недуги. Наприклад, перелом кінцівки «правильно» передбачалось лікувати так:

спочатку проголошувалась спеціальна молитва, на шию хворого надягався відповідний амулет, потім прикладались певні мастила з рослин, а потім — накладався джгут поверх місця пошкодження. Якщо у тогочасного лікаря запитати — що головне у даному переліку лікувальних засобів? то найвірогідніше, що він просто не зрозумів би про що йдеться, оскільки всі вони не три окремі етапи чи складові лікування, а єдиний цілісний процес, в якому всі вони — невід'ємні і однаково важливі. Без молитви інше просто лишається будь-якого сенсу... А саме проголошення знаної молитви і є містичний компонент, що, до речі, мав на додачу ще й неабиякий психолого-терапевтичний ефект для пацієнта.

Отже, містика як об'єктивно-суцтва складова культури не є ні випадковістю, ні зайвістю, вона — в природному процесі генези інтелектуального простору антропосфери посідає не останнє місце, передусім як корелят і компенсат неповноти об'єктивних знань, не встановлених причинно-наслідкових зв'язків.

За таких обставин містика виступає як їх природний суб'єктивний заміник, завдяки застосуванню котрого досягалася психологічна гармонізація буття людини і оточуючого її середовища. Первісна магія осягала Світ як певну неподільну цілісність, що об'єднувала не лише внутрішнє і зовнішнє, але й минуле та майбутнє в актуальному акті світосприйняття. Зокрема, про це говорив Карл Юнг — швейцарський психолог і філософ у своїй праці «Психологічні типи»: «Ми знаємо, що в первісної

людини її *imago* (лат. образ, подоба), психічне віддзеркалення чуттєвих відчуттів так сильно забарвлене емоційним елементом, таке яскраве, що, виникаючи репродуктивно, тобто у вигляді спонтанних образів-спогадів, воно подеколи набуває навіть властивості галюцинацій. Тому первісна людина, згадуючи, наприклад, свою померлу матір, мимоволі відтворює її образ у своїй душі так яскраво, що нібито бачить і чує її дух. Ми лише «думаємо» про наших померлих, а первісна людина сприймає їх конкретно і це внаслідок вкрай чуттєвих властивостей її духовних образів. Це й послугувало джерелом первісного вірування в духів. Духи суть не що інше, як те, що ми по праву називаємо думками. Думки первісної людини, власне кажучи, перетворюються на видіння, реальність яких настільки велика, що вони постійно змішують психічну реальність із зовнішньою дійсністю. Поуель говорить: «Думки нецивілізованого чоловіка незрозумілі головним чином внаслідок того, що він не відрізняє об'єктивне від суб'єктивного». Спенсер і Жіллен додають: «Те, що дикун відчуває уві сні, для нього так само реальне, як те, що він бачить наяву». Наведені уривки цілком підтверджуються моїми власними спостереженнями над психологією негрів. Витоком вірувань в духів і постає саме цей основний факт, тобто психічний реалізм самостійності образу на протигагу самостійності чуттєвих сприйнятів, а зовсім не якась потреба з боку дикуна пояснити щось таке — потреба, яку помилково приписують йому європейці. Для первісної людини думка має характер зорового та слухового сприйнятів, і як наслідок, характер одкровенень. Тому чаклун, тобто ясновидець, завжди буває і філософом-мислителем, духовним керівником свого племені, посередником між богами та людьми, носієм одкровення. Звідси ж походить і магічна сила думки, котра внаслідок своєї реальності діє як вчинок, звідси ж влада слова, в яке втілюється думка: слова, викликаючи у спогаді «реальні» образи, тим самим здійснюють і «реальну» дію» (Карл Густав Юнг «Психологические типы», с. 37).

Цілком правомірним видається сказати, що так само як наука та релігія, так і містика, як визначена сукупність проявів інтелектуальних зусиль скерованих на осягнення сущого, на певному етапі генези суспільства, виокремилася з первісної «позазнакової» магії, котра на той момент втратила не лише цілісність, а й певним чином — актуальність в міфопросторі антропосфери. Втім, містика вкрай рідко існує як самодостатня даність — навпаки, вона вельми наполегливо прагне стати компонентом чогось іншого — релігії, науки, чи філософії.

Вона досить комфортно почувається в примарних сутінках «невербалізованої» людської уяви, яку ми визначили як третю реальність, проте, на протигагу мистецтву, вона прагне досягнення «прямого діалогу» з потойбіччям та його мешканцями, ставить собі на меті вплив на них і через них — вплив на реальність першого і другого рівня.

Перед тим, як давати розгорнуте визначення містицизму, як феномену культури, варто нагадати одну мудру сентенцію — коли людина звертається до Бога — то є віра, а коли вона з ним розмовляє — то є шизофренія. Тому не варто забувати, що містично налаштовані індивіди як правило психічно перебувають в так званих змінених станах свідомості, як їх визначає сучасна наука.

Містика (гр. *misticos* — закритий, таємний) — віра і прагнення, намагання до безпосереднього духовного спілкування людини з таємними метафізичними (зафізичними, над-фізичними) силами (Бог, неперсоніфікований Абсолют, першо-

сутність Світу, демони, інформаційні польові структури, різноманітні духи — кому що до смаку) шляхом і засобами, що виходять за межі природних людських можливостей. Поняття містики охоплює, як практику, особистий досвід спілкування містика з тим, що він вважає об'єктом містичного з'єднання, так і різноманітні релігійні і філософські вчення, що містять уявлення про зазначений об'єкт, а також шляхи і методи з'єднання з ним.

Містика покладалася як істотна складова у вчення творців таких течій думки, як даосизм, хасидизм, суфізм, йога, ісихазм та цілий ряд інших. А також складала вельми суттєву частину у вченнях таких інтелектуалів як Піфагор, Плотін, Псевдо-Діонісій, Бернар Клервоський, Джалаладдін Румі, Мейсетер Екхарт, Якоб Беме та колосальний ряд інших мислителів, філософів, діячів релігії.

Витоки містичної традиції ми простежуємо в релігіях стародавнього Сходу та Елліністичного світу (Греція, Рим), а саме — в їх таємних обрядах, в яких брали участь нечисленні втаємничені «обрані». Такими є містерії на честь Орфея, Діоніса, Ісиди та інших богів тих народів.

Для містиків є характерним прагнення досягнення емоційного переживання, яке повинне забезпечити злиття з Богом чи будь-якою іншою метафізичною сутністю. З'єднання з жаданим об'єктом передбачає, як правило, вихід за межі чуттєвого світу, відмову від звичних відчуттів (термін *misticos* пов'язаний з μ — заплющити очі) акт розумових зусиль, досягнення екстатичного стану. Містик часто занурюється в глибини власного Я (Его), завдячуючи чому вважає себе зверхнім над всім чуттєвим і усвідомлюваним. Парадоксальним чином відмова від пізнання сутності речей природним шляхом сприймається як передумова більш досконалого і єдиного засобу пізнання таємниць Буття. Екстатичний стан не обов'язково приводить до відчуття єдності з Абсолютом, але може слугувати джерелом релігійного натхнення, а містик, навіть досягнувши вершини екстатичного стану, здатен усвідомлювати свою індивідуальність. Уявлення про спілкування з абсолютним об'єктом в містиці різні: досвід безпосереднього спілкування, зустрічі людини з Богом, миттєве осягнення першосутності речей, розчинення індивідуального Я, знищення особистості в Богові, злиття з Абсолютом і отримання завдяки цьому божественних властивостей.

Цілковитий індивідуалізм містичних переживань не виключає його зв'язку з оточуючим світом. Містична практика зазвичай здійснюється під наглядом і керівництвом духівника-наставника (гуру, шейха). Послідовники містичної традиції подекуди утворили власні спільноти: суфічні братства, общини еретиків, лицарські ордени. Як сакральний елемент були покладені в традицію масонства, розенкрейцерства, та ряду інших «таємних» угруповань і товариств. Містика не є нейтральною у ставленні до суспільних реалій. Як вже зазначалось, містичні настрої більш над усе набувають розповсюдження в періоди тривалих кризових станів суспільства. Поділяють містику на ортодоксальну, що є органічним елементом офіційного релігійного вчення та опозиційно-альтернативну, еретичну, що послуговує обґрунтуванням суспільних зазіхань опозиційних шарів суспільства. Трактування божественного в пантеїстичному дусі призводило містицизм до сфери вільнодумства — і в даному випадку містичні вчення ставали опозиційними відносно панівної ідеології, як па-

радигми буття певного суспільства, що ґрунтувалася на засадах наукової, філософської та релігійної структур мислення, прийнятних для даного соціуму. Варто згадати, що до опозиційної містики можливо віднести позавіросповідні її прояви, якими виступають теософія, антропософія, спиритизм, окультизм, мантіка та таке інше...

За даними спостережень психологів та психіатрів, до містицизму схильні як правило романтичні, мрійливі натури з розвинутою уявою і образним мисленням, що не виключає їх активності і абсолютної переконаності у власній правоті.

Саме в містицизмі проявилось прагнення людства до оволодіння, так званого, Абсолютною Істиною. Разом з тим питання про те, що означає словосполучення «Абсолютна Істина», та який воно має сенс, і досі відкрите.

Містик прагне набути знання миттєво, поза часом та простором і про все відразу, оминувши багатоступеневий природний (науковий) шлях пізнання, відчутти свою спорідненість і нерозривний зв'язок з першосутністю Світу. Містик не покладається на відчуття та розум, зводячи до абсолюту факт обмеженості наукового досягнення світу людиною, натомість містичний досвід виступає і декларується як специфічний різновид релігійного досвіду, як такого, що ґрунтується на вірі і змістом його зазвичай є безпосереднє переживання присутності Бога та дотичність до вищої реальності, з іншим виміром буття. Містичні стани — екстази, віділля, транс, осяяння — нетривалі, за незначним винятком, вони тривають не більше однієї-двох годин, однак, для людини, що їх пережила, вони незмінно виповнені вищим змістом. В переживанні суб'єкта істини, що відкрилися йому в акті містичного зоріння мають властивості беззаперечної достовірності і містять у собі цінність, що значно перевищує цінність традиційного пізнання. До них долучаються відчуття просвітлення душі, вищого блаженства, примирення і радості. Досвід містичного єднання описується як досвід любові і звільнення від меж земного буття; зокрема, вважається, що для містичного досвіду невідомі обмеження у просторі та часі.

Головним парадоксом містичного шляху осягнення Світу є той, що набутий досвід неможливо зафіксувати в традиційній мовній формі. Традиційний шлях висловлення і повідомлення про знання для нього зачинені, спроби втілення містичного досвіду в слова ніколи не достатні, не адекватні і парадоксальні. Позитивне містичне знання неможливе на основі чужого (зовнішнього) повідомлення, воно можливе лише на основі власного внутрішнього містичного досвіду. В будь-якій містичній традиції вчитель (провідник) сприяє не визначенню мети, а пошукові шляху до неї, не відповіді, а шляху до відповіді. В той час, як саму відповідь учневі передбачається не знайти, а впізнати, чи, як це відбувається в межах християнської традиції містицизму, не йти до істини, а перебувати в ній.

Іншою характерною ознакою містицизму є властива йому дивовижно стабільна відсутність розвитку, не говорячи вже про поглиблення його підвалин — певно глибше вже нікуди. А що стосується розвитку, то тут містична традиція співає з релігійною догматикою, що розвитку не передбачає і не потребує. Містицизм надає перевагу «древній мудрості», «таємним доктринам», «езотеричному (закритому) шляху» та подібним визначенням свого цілепокладання, сповідуючи герметичну традицію, що сягає доволі глибокої древності, сміливо занурюючись в доісторичні часи, в яких вбачає не початок свій, а вершинні злети, вважаючи подальший шлях людства шляхом до занепаду, занурення у пільму невігластва.

Не маючи змоги осягти весь обсяг набутків містичної традиції, варто зупинитися і окреслити бодай найсуттєвіше з неї.

Виникнувши з первісної магії в доісторичні часи, містика не лишилася незмінною впродовж всього часу свого існування, прилаштовуючись до етнічних особливостей народів, рівня розвитку суспільства, інтелектуальної напруги соціумів, набуваючи з часом доволі різноманітних, подеколи химерних форм, примудряючись зберігати у незмінності свою фактичну сутність. Розглянемо, наприклад, одну з існуючих форм трансляції містичного досвіду — окультизм.

Окультизм (лат. *occultus* – таємний, сокровений) – це загальна назва для вчень, що «теоретично» обґрунтовують наявність містичних (надприродних) сил в людині і Всесвіті, неосяжних для простих смертних, проте підвладних волі «втаємничених», що пройшли особливу ініціацію і тренування. Окультизм виник як філософсько-релігійна течія ще за доби елінізму та пізньої античності. В ті часи він мав назву герметизму за йменням свого напів-легендарного засновника та творця Гермеса Трисмегіста (тричі найвеличнішого). Гермес Трисмегіст — це з'єднання в одному образі двох прадавніх божеств: єгипетського бога мудрості — Тота, та грецького божества Гермеса — покровителя ремесел та знань (до речі — саме від імені Гермеса походить слово герметичний - закритий).

В творах, написаних в I-IV сторіччях нової ери в єгипетській Олександрії і приписаних самому Гермесу Трисмегістові «відкрилися» всі таємниці світу. «Популярний» герметизм містив в собі трактати з астрології, алхімії, кабалістики, магії, спиритизму, мантики та інших, а натомість «науковий» герметизм — трактати релігійно-філософського спрямування.

Термін «філософія окультизму» герметичних дисциплін вперше запровадив Агріпа Нетесгеймський, радник, астролог, та знахар короля Карла V, котрий намагався надати магії (містичній традиції) вигляду природничої науки. Він проповідував неоплатонічну філософію містицизму, алхімію, кабалу, напоруючись відкрити закони, що керують світом духів (!), мав надію віднайти засоби для перетілення і переселення душ, воскресіння померлих, здобуття безсмертя, необмеженої влади та таке інше...

Зазначимо, що в підвалини окультизму покладено принципи та закони первісної магії. Окультисти лише систематизували по мірі сил і можливостей прадавні магичні уявлення, засновані на хибних принципах: подібне викликає подібне (симпатична магія), частина замість цілісності (контагіозна магія). Слово «контагіозний» з латини перекладається як «заразний».

Дослідження історії первісної магії висвітлює і робить зрозумілим причини виникнення і сутність численних окультних наук, до яких належать: мантика (гадання), астрологія, алхімія, кабала, що в свою чергу розглядаються та розгалужуються на більш диференційовані свої складові. До окультних наук варто віднести телекінез, психокінез, телепатію, телепортацію, спиритизм, екстрасенсоріку та декотрі інші, (клас полтергейсту, уфології, астральних двобоїв) — принаймні на сучасному етапі їх вивчення та дослідження науковими методами, що жодним чином не повинно спонукати до категоричного їх заперечення і нехтування як культурних феноменів...

До окультизму варто додати таке одіозне явище в містичній традиції, яким є теософія. Слово «теософія» (гр. *theos* — бог та *sofia* - мудрість) означає містичне богопізнання. Витоки теософських уявлень сягають сивої давнини. У вченні Псевдо-Діонісія Ареопігита, наприклад, теософія ототожнювалась з теологією і відмінностей між ними не існувало. Потім шляхи теософії та теології кардинально розійшлися. Теологію почали розуміти як систему знань, що ґрунтуються на одкровенні та догматиці. Під теософією згодом стали розуміти вчення про божественні сутності, що ґрунтуються на суб'єктивному містичному досвіді і прагнули викласти цей досвід у вигляді цілісної системи. Саме до теософських систем належать насамперед містичні вчення, що виникли в XVI-XVIII століттях, і існують поза межами прямої церковної християнської традиції: Якоба Беме, Парацельса, Сведенборга та ін.

Теософи, як і спірити, визнавали реальність потойбічного світу, можливість контакту з потойбічними мешканцями, можливість перенесення матеріальних тіл в просторі і часі через психічні зусилля (телепортація), проникнення через стіни, читання думок (телепатія) та цілої низки подібних «феноменів». До найважливіших елементів у теософії належить тауматургія, тобто здійснення неймовірних чудес, на чому неабиякої вправності досягла Олена Блаватська, складна суперечлива постать на теренах окультизму, чиї праці «Розкрита Ізіда», «Таємна доктрина» стали підвалиною сучасної теософічної доктрини. Саме Блаватська, за її власним свідченням, упродовж семи років вивчала «таємну мудрість» гімалайських махатм, для того, щоб передати її всім людям. Вона заперечувала християнську доктрину про потойбічне воздаяння і натомість активно пропагувала східну доктрину про перевтілення (реінкарнацію) та карму. Послідовниками і подовжувачами розвитку ідей Олени Блаватської на теренах європейської традиції окультизму стали Анна Безант та Рудольф Штайнер.

Вище ми зазначали, що містична традиція не передбачає розвитку, а лише постійні трансформації. Зупинимось на цьому докладніше, оскільки саме ця її властивість є чи не найхарактернішою її ознакою і несподіваним чином сполучає містику з мистецтвом. Згадаймо, що саме містерії врешті дали початок розвитку театрального мистецтва і це показово в тому сенсі, що створює чи не єдину для людей можливість перебування у просторі третьої (віртуальної) реальності. Тобто в інших суб'єктивних часово-просторових вимірах, в котрих ми живемо і діємо за «законами сновидінь», перебуваючи в такому стані, в якому уява і фантазія на тлі реальності не віддиференційовуються одна від одної, чим досягається некритичне, позааналізове не лише пізнання Світу, але й існування в ньому. Надто тонка межа прокладена природою між уявою і фантазією, наука саме цю межу намагається і покладає за мету максимально визначити і конкретизувати, а містика, натомість, її ігнорує і не переймається фактом її наявності. Характерно, що навіть глибокі, ґрунтовні дослідники не завжди відокремлюють уяву від фантазії. Зокрема у К. Юнга читаємо: «Не слід забувати, що саме в уяві людини може міститися найцінніше в ній. Я наполягаю на слові «може» тому, що з іншого боку, фантазії можуть і не мати будь-якої вартості, - саме в тих випадках, коли вони лишаются сирим матеріалом і не знаходять будь-якого застосування. Щоб використати цінність, закладену в фантазіях, їх необхідно розвивати» (Карл Густав Юнг, «Психологические типы», стр. 71).

В наведеному вислові ми маємо відразу два рівні невизначеності — між уявою і фантазією, де їх очевидне ототожнення ускладнює розуміння місця кожного з них в інтелектуальному процесі і, знов таки, невизначеність у адекватності фантазії щодо дотичної до неї реальності. Оскільки на рівні третьої реальності вони тотожні, але лише виключно на рівні третьої реальності. Предметно-матеріальне можливо лише уявити, а духовно-інтуїтивне значно легше сфантазувати. Саме це, певно, вельми драгувало філософів-матеріалістів, коли, наприклад, стілець вони собі легко уявляли, а от з ідеєю стільця виникали проблеми. Ідея стільця була вже невід'ємною від третьої реальності і не підпадала безпосередньо під логіку, що ґрунтується на знаннях про першу та другу реальність.

Віртуальна реальність передусім індивідуальна, суб'єктивна реальність і ми неспроможні її логіку (чи її відсутність) безкарно екстраполювати на рівень об'єктивної реальності, що «суб'єктивне» мистецтво здійснює за власними законами і принципами. Проте, за тими самими «законами мистецтва», але вже виключно в межах людської уяви, існує містична структура мислення, химерним чином вважаючи світ внутрішній — Світом взагалі. Саме тому вона не передбачає розвитку, так само як не передбачають розвитку сновидіння, марення, ілюзії, їх шлях — шлях постійних трансформацій. І потойбічні сутності, постійно змінюючись, від знаних змін не перестають бути потойбічними, а покладатися на них, чи ні, то вже особиста справа кожної мислячої істоти.

ІСТОРІОСОФІЯ

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА
ПРО ІСТОРІЮ
ІСТОРІЯ ОДНОГО ПИТАННЯ

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

Людина не має природи, вона має історію.

Ортега-і-Гассет

Ми рідко усвідомлюємо надзвичайну складність і проблемність адекватного розуміння сенсу словосполучення «історія культури». Разом з тим, саме історія культури є найбільш «природній» метод дослідження культурогенезу. При тому варто зауважити, що і поняття «історія» саме по собі також являє неабияку проблему його розуміння — навіть просто як спроба визначитись у питанні: «Про що ми говоримо, коли ми говоримо про історію?». Тому перед тим, як з'ясувати, що являє собою історія культури, належить уважно розглянути і саме поняття історії. Так би мовити, здійснити культурознавчий аналіз феномену історії.

Слово «історія» тлумачний словник цілком коректно, проте не цілком вичерпно визначає так:

«Історія (гр. *historia* — оповідь про минулі події, оповідання про те, що є пізнаним, дослідженим) — 1) процес розвитку в природі та суспільстві; 2) комплекс суспільних наук (історична наука), що вивчають минуле людства у всій його конкретності та розмаїтті. Історія складається з всесвітньої (загальної) історії та історії окремих держав та народів. Вона включає історію первісного суспільства, історію стародавнього світу, історію середньовіччя (медієвістичну), нову та Новітню історію. Галузями історичної науки є: економічна історія, військова історія, історична географія, історіографія та ін., а також археологія, палеографія, дипломатика, хронологія, метрологія, сфрагістика, генеалогія, геральдика, нумізMATика; 3) хід розвитку будь-чого; 4) минуле, що зберігається в пам'яті людей; 5) оповідання, оповідь; 6) подія» (СИС, с.203).

Принагідно слід зазначити, що всі наведені і чимало не наведених можливих застосувань терміну «історія» в межах культурознавства і філософії дають підстави розглядати історію у двох якостях. Історія в культуросфері виступає не лише як об'єкт дослідження, але і як метод дослідження. І саме як метод дослідження і структурування подій минулого історія активно існує в межах культури. Натомість, в межах історії будь-яка культура виступає передусім як предмет та об'єкт дослідження. При тому культура в межах історичного дослідження розглядається водночас і як цілісність і як структуру її складових, утворюючи надзвичайно складну і розгалужену сукупність їх взаємообумовлень та взаємовпливів.

В історичній науці існує не цілком беззаперечний, проте фактично аргіогі задекларований поділ історії на природничу та суспільну. При чому «справжньою» історією вважається саме суспільна історія, котра в свою чергу поділяється на, так би мовити, «доісторичну» та «історичну» складові історії як цілісності. Існують «історичні» та «неісторичні» народи, «історичні» та «неісторичні» події, факти історії. В межах культурознавства подібні «спрощення» при розгляді феномену історії видаються вкрай небажаними і фактично непослідовними, щоб не сказати — хибними.

Подібно до того, як є малоймовірним, щоб еволюційні процеси в біосфері поклали собі за єдину і остаточну мету створення виду *Homo Sapiens*, так само і діяльність конструктивних (негентропійних) процесів в історії існування природи не обмежились створенням суспільної історії, і не розчинились в ній. Натомість, на певному етапі розгортання природної історії стала можливою навіть не виокремленість, а певна локалізація суспільної історії в її межах. Саме тому є непослідовним розгляд переростання історії природної в історію соціальну, і подальше дослідження суспільної історії як історії взагалі. Певною мірою, таке становище можна пояснити різним масштабом просторово-часових вимірів, притаманних природній та суспільній історії. Як ми вже зазначали — геологічні та біологічні зміни і трансформації видаються надто повільними при співвіднесенні їх у часі до процесів суспільних. Так, наприклад, геологічна історія вимірюється переважно мільярдами і мільйонами років, а суспільна історія — роками, днями, годинами...

Але то не є підставою для нехтування «природною» історією на користь суспільної її «іпостасі» при історичному дослідженні будь-чого «загально-історичного» в межах культурознавства. Оскільки, як геологічна, так і біологічна складові історичного процесу обумовлюють історію суспільну, логіку її існування і структуру буття.¹⁴⁴

Адже людина лише виокремилась у межах природного середовища, але не відокремилась від нього. І саме в межах культури, як невід'ємної складової природи, стала можливою експансія інтелекту людини в геосферу планети. Тобто до зовнішнього, об'єктивно суцього світу, сталося долучення також і інтелекту людини — внутрішнього простору нашої свідомості. Зрештою саме у цьому внутрішньому просторі нашої свідомості і відбулося усвідомлення факту історичності всього суцього, тобто історичності самого Буття...

Іншою проблемою фактичності історії є її співвідношення з міфічною традицією мислення і його фіксацією нашою свідомістю. Під певним кутом зору видається цілком правомірним навіть виведення генези розвитку історичної свідомості саме з глибинних пластів міфів. За даних обставин може скластись враження, що саме міфічні уявлення поступово трансформувались в історичні, і сталося це тоді, коли міфічний принцип фіксації інформації переріс в історичний, котрий, внаслідок розвитку суспільства, «природно» прийшов йому на зміну. Разом з тим, проблема тут значно глибша і знаходиться в іншій площині дослідження співвідношення міфу та історії, а саме у потребі визначеності міри необхідної достатності інформації про минуле — міри достатності глибини історичної пам'яті цивілізацій, котра ніколи не може бути вичерпною, а лише необхідною і достатньою у визначених межах.

Попри те, що міфічність прадавньої історії є не більшою, ніж міфічність історії сучасної, але вони мають якісну відмінність міфічності, покладеної у їх підвалини. Разом з тим, принагідно зауважимо, що саме співвідношення історичного і міфіч-

⁴⁴ Не варто змішувати вивчення історії, котре ми здійснюємо за відповідними підручниками, посібниками, котрі врешті є зафіксованим етапом історичного дослідження, і власне саме безпосереднє дослідження подій минулих часів за першоджерелами та артефактами.

ного в історичній науці є однією з актуальних проблем сучасного культурознавства, оскільки в «чистому вигляді» ні в історичній науці, ні в міфознавстві дана проблематика з різних причин не є актуальною.¹⁴⁵

Таким чином, видається очевидним, що крім об'єктивно-існуючої проблеми співвідношення «двох історій», як природничої так і суспільної, у цілісному феномені історії існує також проблема співвідношення історичного і міфічного в історичній науці і, більш широко, — в світоглядній традиції племен і народів. Втім, проблемність історії як науки цим не обмежується.

Існує неабияка проблема будь якого історичного дослідження, пов'язана з незворотністю плину часу з минулого у майбутнє у напрямкові, в якому розгортаються всі без винятку історичні події. Ще стародавній грецький філософ Геракліт цілком слушно зауважив, що неможливо двічі увійти в одну й ту саму воду, чим засвідчив усвідомлення неповторності кожної миті буття і, зумовлену тим неповторність і незворотність його історії.

Інший філософ, вже за доби середньовіччя (Августин Аврелій) переймаючись сутністю природи часу зауважив, що «минуле — це те, чого вже не існує, а натомість майбутнє — це те, чого ще не існує». Поміж ними існує невловима мить «тепер», крізь котру, як крізь браму майбутнє перетікає в минуле». Власне історія — то є наука про те, «чого вже не існує». Історія вивчає минуле. Це, здавалось би, очевидне і елементарне твердження становить перед дослідниками історії колосальну низку проблем.

Хтось зауважив — історія то роман, в який вірять, а роман то історія, в яку не вірять. В цій, дещо ексцентричній, фразі стисло втілено одну з найболючіших проблем, притаманних історії, якою є проблема адекватності історичного дослідження відносно фактичних подій історії, тобто відносно того «як все відбувалося насправді». Проблема полягає не лише у тому, які події історії належить визначити як історично-значущі, варті занесення до анналів історії. У ретроспекції це якраз більшою чи меншою мірою є очевидним, адже аналізуючи події минулого у їх взаємообумовленості і споглядаючи їх «з висоти сьогодення», не є складністю оцінити і визначити їх історичну значущість. Проблема полягає в іншому — ланцюг подій, котрий ми так вправно простежуємо в історичному дослідженні від моменту їх початку в минулому до моменту «тепер», в дійсності ми структуруємо зовсім інакше, а саме — від моменту «тепер» занурюючись в минуле, до моменту їх початку. Специфічність підвалин методології історичного дослідження саме в тому, передусім, і полягає, що виходячи з факту наявності певної історичної події ми намагаємося відтворити і дослідити той ланцюг передуючих їй подій, що сукупно її і обумовили. Історика завжди переслідує одна й та сама проблема — по відомій відповіді належить адекватно визначити або правильно відтворити «умови задачі», з'ясувати, чому дана відповідь саме така.

Викладнення історії, як послідовне відтворення цілісної ретроспективи людського буття, натомість, фактично постає як більш-менш вдала компіляція сукупності фактів, мотивацій, подій у суб'єктивному їх висвітленні у вигляді моделі-реконструкції певного історичного явища чи процесу.

⁴⁵ У філософії існує колосальний масив блискучих досліджень із зазначеної проблеми, де простежується взаємообумовленість історичного і міфічного в структурі культур і цивілізацій. Але в них переважно досліджується, а не вирішується зазначена проблема. Найбільш послідовною в контексті нашого бачення існуючої проблеми є робота проф. О.Ф. Лосєва «Діалектика міфу».

Тому в межах культурознавства передусім з'ясуємо — що являє собою історія як принцип, як задекларована структура втілення і викладення інформації. Оскільки існує викладення як історії Всесвіту чи Священної історії, так і історії держави, міста, університету, чи історії окремої людини, історії хвороби, крім того — історії медицини, історії мистецтва, історії науки і врешті — будь-чого — історії, існування, розвиток і видозмінення чого викладається послідовно-хронологічно, то слід визначити, що *історія — структурована у часі і просторі сукупність взаємопов'язаних явищ і подій, накладена на визначену хронологію і підпорядкована їй*. Але при тому належить чітко усвідомлювати, що, якщо в межах історії дане бачення є достатнім, то в межах культурознавства його слід вбачати як складову загального процесу розгортання буття у часі. Розглядати різномасштабні виміри часу подій у Всесвіті, в суспільстві і в окремій людині у всій їх надскладній взаємозумовленості, оскільки саме тут доводиться стикатися з, так би мовити, «існуючою неіснуючістю» феномену часу, як атрибуту фізичної реальності. Неабиякою проблемою для нашого розуму є навіть саме усвідомлення його примарності, ілюзорності, фантомності поза межами людської свідомості. І при цьому саме на таку непевну хронологічну шкалу «часу, котрого не існує», історія накладає і через неї структурує перебіг подій минулого — від «створення світу» і до сьогодення. Разом з тим слід пам'ятати, що структуруються не самі події, а згадка, пам'ять, свідчення про них. Таким чином саме в історії відбувається передусім космізація пам'яті, тобто вилучення, виокремлення її з рівня суб'єктивної уяви хроніста-історика, чи науковця-дослідника і перенесення на рівень артефактів другої реальності — культури. При тому відбувається, з одного боку, об'єктивація суб'єктивного бачення і викладення пам'яті про минуле, зумовлена самим фактом створення історичного дослідження (написання хроніки, літопису, монографії), котрий, не зважаючи на його змістову наповнюваність, виступає передусім як артефакт культури — об'єктивно існуюча в межах культури її складова, відокремлена від автора здійснена ним діяльність, втілена у предметну форму.

З іншого боку — суб'єктивне викладення об'єктивного перебігу фактичних подій минулого (навіть за умови неупередженості хроніста чи історика) не гарантоване від неминучих спрощень, невинуватих узагальнень, неповноти володіння матеріалом про перебіг подій, про які йдеться в історичному дослідженні. Водночас з тим, слід зважати і на те, що у різних культурах та цивілізаціях принципи підходу до викладення подій минулого практично ніколи не були тотожними. Кожний окремих етнос сам визначав міру необхідної достатності власної міри глибини пам'яті про минуле, а також форми її втілення і збереження. Відповідно, кожна культура мала власне розуміння того, що вона визначає як «науку про минуле». При тому пам'ять про минуле втілювалась не виключно у формі історичній, були актуальні також міфічна та епічна форми втілення пам'яті про минуле, котрі тривалий час цілком задовольняли зазначені етноси в даному аспекті — вони не передували історії, а виступали як альтернатива останній, а подеколи (як, наприклад, у Античній Греції та Римі) існували паралельно. Показовим у цьому відношенні є існування серед муз-покровительок мистецтв і музи Кліо — покровительки історії поруч з покровителькою епічної поезії — музи Калліопи, що свід-

чить про сприйняття греками античності історії як мистецтва оповіді про минуле. «Батько історії», Геродот у своїй «Історії» наводить стосовно цього таку показову деталь: коли його попередник, історик Гекатій, під час перебування в Фівах — одному з релігійних та культурних центрів Стародавнього Єгипту — перелічив тамтешнім жерцям власний родовід, при тому вже в шістнадцятому коліні згадав в якості свого прашура бога, вони привели його в святилище, в якому зберігалися 345 скульптурних зображень жерців, котрі уособлювали в собі таку саму кількість колін в одному й тому самому родоводі, оскільки син жерця наслідував посаду і фах жерця за батьком, і, попри таку колосальну історичну ретроспективу вони все ще лишалися на ґрунті історії і не вбачали потреби вдаватися до міфізації чи обоження історичних персоналій. З чого видно, що глибина історичної пам'яті (як і потреба в ній) у різних народів не була однаковою, так само, як і сприйняття історичності подій минулого.

В різний час у різних народів ми спостерігаємо різні моделі підходів до сприйняття минулого. Так переважна більшість етнічних утворень сприймала хід історії як зміну циклів, коли, за їхніми уявленнями «все повертається на круги своя», і історія знову і знову повторюється, не передбачаючи ні змін, ні розвитку. Дана модель характерна для землеробських цивілізацій, і обумовлюється циклічністю характеру самої землеробської діяльності, котра є похідною від природних циклів, відносно яких вона жорстко підпорядкована. Зміна дня і ночі, зміна пір року, циклічність народження і смерті виступає підвалиною, підґрунтям даної «моделі» історичності, але вона жодним чином ними не обмежується і екстраполюється на незрівнянно більш значні, космічні, масштаби історичних циклів, які ми спостерігаємо в Індії (кальпи, юги), чи Древньому Єгипті (Великий рік) — де менші цикли часу структуруються у більші, котрі є складовими ще більших, що врешті сягають у безкінечність. Дивним чином ми знаходимо подібність (якщо не ідентичність) цим уявленням в сучасній космогонії, однією з версій «сценарію» розвитку Всесвіту є так звана «теорія пульсуючого Всесвіту», котрий утворився з гіпотетичної «точки сингулярності» внаслідок «Великого Вибуху» і почав «розширення» простору в безкінечність. Але дане розширення завдяки силам тяжіння поволи має уцухнути, а натомість ті самі сили тяжіння мають зумовити зворотній процес до того таки самого стану сингулярності, з якого все розпочалося, і так до безкінечності...

Сучасна наука не спроможна ані підтвердити, ані спростувати подібний сценарій пульсуючого Всесвіту.

Існує і інша, так звана «лінійна», односпрямована модель історичного процесу, котра не передбачає циклічності і, як наприклад в уявленнях середньовічної Європи, розпочинається з моменту «створення Світу» і розгортається до моменту «Страшного Суду» — кінця всіх часів... Але якщо згадати, що пряма (за визначенням) є відрізок дуги кола з безкінечним радіусом викривлення, її можливо розглядати як «окремий випадок» циклічної історії.

Врешті і лінійна і циклічна моделі історії містять уявлення про історичний процес як певну часово-просторову цілісність. Історія, натомість, є не що інше, як сприйняття уявлення про даний процес, а не сприйняття самого процесу. Це, в свою чергу, спонукає до кардинально іншого бачення того, що являє з себе історія...

Фактично минуле ми згадуємо, а майбутнє — уявляємо. Минуле ми реконструюємо, майбутнє — прогнозуємо. Таким чином, згадуючи і реконструюючи минуле ми формуємо, створюємо певний інформаційний простір актуального минулого, котре і покладається наріжним каменем історичної науки.

Історичне дослідження є дослідження з метою реконструкції причин і чинників, що обумовили сучасність у межах її фактичної даності. Прагнення дослідженням минулого зрозуміти сучасність і, водночас, від сучасності зрозуміти минуле — є основа цілепокладання історичної науки, котра, досліджуючи залишки минулого (факти природничої історії і артефакти історії суспільної) структурує їх, утворюючи його несуперечливу модель. Перед тим, як визначитись зі специфічними труднощами історичного відтворення фактів та подій минулого, зазначимо, що точкою відліку (точкою зборки), фокусом досліджень історії є людський розум, що спонукає саме його розглядати в якості «творця» третьої реальності, через що бачення розгортання історичного процесу у часі обмежується виключно інтелектуальною реконструкцією перебігу подій минулого в його актуальності тут і зараз у внутрішньому просторі свідомості дослідника. Дана «механіка» історичного дослідження викладається у вигляді реконструкції у хронологічній зворотності щодо напрямку дослідження. Тобто в історичному дослідженні ми від певної події рухаємося в минуле до тих чинників, що їй передували і її спричинили. І саме міру достатності глибини занурення у витоки та передумови подій минулого історик визначає на власний розсуд.

Ступінь складності визначення даної міри необхідної достатності процесу історичного дослідження ми дозволимо собі проілюструвати, показавши ступінь складності визначення фактичної траєкторії руху фізичної точки у просторі. Скажімо, ми йдемо коридором вагона потягу, що рухається і, відповідно, рухаємось як відносно вагона, так одночасно і відносно Землі, по якій він пересувається, але й Земля у цей час обертається відносно власної осі, та ще при тому з неабиякою швидкістю (30 км/сек) мчить довкола Сонця, котре в свою чергу обертається довкола центру нашої Галактики, котра також змінює своє положення але вже в межах Метагалактики далі і далі за умови безкінечності Всесвіту, що робить вельми проблематичним визначення траєкторії фізичної точки у просторі відносно масштабу по мірі його збільшення. Ситуація значно спростила б, якби ми мали фіксований край Всесвіту і вже відносно нього легко могли б визначити фактичну траєкторію руху точки. Так, якби ми знаходились на внутрішній поверхні гігантської сфери і легко могли бачити, чи наближається чи віддаляється від нас певна фізична точка. Іншою можливою точкою могла б слугувати точка центру даної сфери. Згадаємо, що точка центру є точка, рівновіддалена від усіх точок на сфері. Але наш Всесвіт — безкінечний, а у безкінечності є одна цікава властивість, визначена ще Джордано Бруно: у відповідності з визначенням геометричного центру, за центр безкінечності ми маємо підстави приймати будь-яку її точку, оскільки до «краю» безкінечності з будь-якої його точки відстань дорівнює безкінечності. Саме цим обумовлюється ізотропність простору, тобто рівноцінність всіх напрямків руху фізичних об'єктів в ньому. Натомість, вимір розгортання подій у часі жорстко і однозначно обмежується моментом «тепер». І лише розум надає можливість,

та й то виключно на рівні третьої реальності (внутрішнього інтелектуального простору свідомості), здійснювати у вигляді певної моделі-відтворення будь-яку історичну реконструкцію перебігу подій минулого. З огляду на сказане, зазначимо, що саме культура, як сукупність результатів людської діяльності, котрі дійшли як артефакти минулого і існують в актуальності сьогодення, обумовлюють самим фактом своєї наявності можливість науковості (підпорядкованості логіці) історичних реконструкцій, і лише завдячуючи їх існуванню, історія у межах культури набрала статусу і визначення науки. Нехтування ними чи їх відсутність спонукає до перетворення історичної науки на переказ — епічну форму оповіді про минуле, в якій характерною ознакою є утворення архетипів — узагальнених образів так званих «культурних героїв», наявність яких в науковому історичному дослідженні не передбачається і видається неприпустимою.

Історія, як наука, має спиратись на факти, всіляко уникати тенденційності та упередженості в процесі історичного дослідження. Цьому значною мірою сприяє залучення і використання при історичному дослідженні фактичних даних «видобуванням» котрих активно опікуються антропологія, археологія, мовознавство, геологія, лінгвістика, палеографія та значний масив інших наук, що досліджують минуле.

Саме вони виступають як наукове підґрунтя історичних реконструкцій та узагальнень, неминучих при будь-якому історичному дослідженні, підтверджуючи чи спростовуючи умовиводи науковців-істориків.¹⁴⁶

Виходячи з того очевидного факту, що історія досліджує сукупність подій, які відбулись, мусимо визнати, що історія — наука, котра констатує факти подій минулого, і реконструює причинно-наслідкові зв'язки між ними. Але якщо факти ми або знаємо, і тоді їх досліджуємо, або не знаємо, і, відповідно, вони не є предмет констатації та дослідження, то реконструкція зв'язків між існуючими відомими фактами в межах історичного дослідження зумовлює цілий ряд об'єктивних проблем і труднощів, на які неминуче наражається історик у своїй роботі не лише на рівні та етапі дослідження, але й на рівні викладення результатів історичного дослідження. Попри зазначені складнощі, об'єктивно притаманні історичному методу як одному з методів дослідження феномену культури, він є одним з найбільш активно задіяних в зазначеному аспекті.

Саме він покладається в основу історії світової культури, тому правомірною є потреба розглянути питання про відмінність розгляду всесвітньої історії від розгляду історії світової культури. Далі (див. «Історія одного питання») дане питання буде розглянуто більш докладно, а зараз варто зауважити, що насамперед історія досліджує перебіг процесів, що відбуваються в межах етносів та суперетносів, простежує їх генезу, трансформації, періоди злетів і падінь, розквіту і занепаду етнічних утворень, виникнення і загибель імперій, держав, народів, племен. Натомість

⁴⁶ В нашому викладенні ми простежуємо і аналізуємо історію в її так би мовити «абсолютній», позбавленій ідеологічної заангажованості та тенденційності формі. Оскільки в межах ідеології історія неминує постає перед нами як актуальна міфологія, і нічим іншим бути неспроможна. При цьому вся складність проблематики історичного дослідження ігнорується, факти викладаються у відповідності з ідеологічною доктриною, котрій підпорядковуються, але вже за межами історичності, утворюючи «роман, в який вірять».

історія світової культури досліджує і простежує переважно наслідки та результати зазначених процесів, динаміку творення та нищення артефактів культури. Акцентує увагу на створеному і здійсненому, не обмежуючись констатацією факту виникнення певного культурного феномену, розглядаючи його вже не лише в контексті суто історичному, але й загально-світоглядному, філософському, етнічному, естетичному, тощо.

Виходячи з вищесказаного, історія світової культури є науковою дисципліною, похідною від всесвітньої історії. Вона переважно ґрунтується на її набутках, дослідженнях та відкриттях.

Натомість, будь-які аналітичні узагальнення в межах історичної науки є саме філософськими або культурологічними. Тому історик, котрий накладає ту чи іншу сукупність подій та явищ на певну світоглядну парадигму (досліджує історію як прояв боротьби суспільно-економічних формацій, чи етногенез, чи генезу в межах осьового часу) за цих обставин виступає не як історик, а як філософ, чи культуролог, виводячи історичне дослідження за межі цілепокладень історичної науки. Ні в якому разі не варто забувати, що будь-яка парадигма врешті є певне узагальнення, а будь-яке узагальнення — є неминуче спрощення, що містить небезпеку упередженості, тенденційності, суб'єктивізму історичної науки.

ПРО ІСТОРІЮ

Історія, строго говорячи, це знання, а не наука.

Артур Шопенгауер

Велика кількість вченої маячні
завдячує власною появою намаганням
пояснити у світлі розуму те, що належить
пояснювати у світлі історії.

Е. Б. Тайлор

Якщо замислитись над питанням: «Яку найбільшу таємницю про створений ним Світ розкрив перед людиною Бог?», то буде небезпідставним визнати, що це не що інше, як здатність сприйняття і усвідомлення розгортання буття у часі і просторі. Іншими словами, людина має змогу бачити і усвідомлювати не лише сам факт буття, а й розгорнуту в часі історію його здійснення. В основі цієї здатності — спроможність нашого розуму запам'ятовувати і утримувати в свідомості перебіг подій минулого.

Знати і пам'ятати минуле для нас настільки природньо, що припущення чогось інакшого для нас потребує певної інтелектуальної напруги, і це можливо лише як своєрідний «вивих» інтелекту в межах внутрішнього простору нашої свідомості. За тих обставин, коли у пам'яті, подумки ми намагаємось «проживати» те, що відбувалось колись, виявляти причини і наслідки, відшукувати і вибудовувати певну логіку перебігу подій минулого. Натомість, тим самим ми виявляємо не логіку подій, а лише їх послідовність. Але внаслідок того, що лінійної логіки в історії ми насамперед і не знаходимо, то ми її привносимо в історію на, так би мовити, власний розсуд. Справа в тім, що та, «внутрішня» логіка історії і та «зовнішня» логіка, яку ми в ній здатні сприйняти, ніколи не тотожні. І відмінність між ними зумовлена відмінністю між природою Світу і природою нашої свідомості, котра є також однією зі складових цього самого Світу. Говорячи мовою філософів, світ за межами нашої свідомості є трансцендентним і лише через акт його сприйняття він якось своєю часткою постає як іманентність у внутрішньому просторі нашої свідомості.

Історія Світу в її сприйнятті інтелектом ніколи не є цілковито лінійно-логічною, але вона при тому не може не бути послідовною. Тому мусимо визнати, що те, що ми сприймаємо як історію, є в основі своїй закономірний, але не лінійно-логічний процес. У подібному стані речей «винна» відсутність наперед заданої логічності розгортання буття. Історія пишеться виключно по мірі її здійснення, тому, з тих самих причин, не може бути історії майбутнього.

За іронією долі намагання створення наукової історії практично співпали в часі з відкриттям варіативно-ймовірнісних принципів, покладених у підвалини світобудови. Квантово-хвильова природа процесів на мікрорівні світобудови, таким чином, унемож-

ливлювала як єдино можливу лінійну логічність перебігу подій на макро та мегарівнях. Погляд на історію, як на науку, змінився з моменту і внаслідок усвідомлення стохастичної природи «внутрішньої механіки» процесів нею досліджуваних. І не лише на мікрорівні. Оскільки у перебіг історичних процесів в антропосфері активно втрутився людський розум. Саме він спричинив нездоланну проблему співвідношення приводу і причини в процесі з'ясування мотивацій тих чи інших історичних подій. Саме в просторі антропосфери привід і причина не завжди співпадали. Тут на заваді «природній» логіці постав лукавий людський розум, остаточно знищивши сподівання на лінійність логіки здійснення історичних процесів. На невідповідності причини і приводу традиційно вибудовується внутрішня і зовнішня політика держав, маніпулювання свідомістю натовпу, військова стратегія і тактика. Складається раз у раз ситуація, коли «зовнішню» логіку ми ще бодай якось здатні відстежити і збагнути, то вже «внутрішню» логіку цієї «зовнішньої» логіки ми можемо лише гіпотетично припускатися. Виявилось, що те, що фактично здійснилося, може видаватися зовні нелогічним і внаслідок того сама «правда історії» за даних обставин стала примарною і ефемерною...

Але в той час, коли в природничих науках дослідники хоч якось, завдячуючи експериментам і повторним дослідженням спроможні дати цьому раду, то в історії – це є природна межа її зазіхань на «науковість».

Кожна мить розгортання буття в історії, як і загалом в природі, є єдиною, унікальною і неповторною. Щоб ясно усвідомити все нижчевикладене, спочатку з'ясуємо в чому полягає неминучість цієї унікальності та її фізична природа. В цьому «винна» анізотропність, властива термодинамічній «стрілі часу». Фізичний зміст цієї анізотропності настільки природній, що має бути цілком зрозумілим для не обтяжених фізико-математичною премудрістю умів гуманітаріїв. Справа в тім, що, образно висловлюючись, Світ задля того, щоб підтримувати себе у стані динаміки буття, «змушений» постійно витрачати на це енергію, причому – витрачати незворотно. Простіше кажучи, за «право на існування» Світ «розплачується» постійною інфляцією наявної в ньому енергії і, відповідно, постійним зростанням ентропії. А це і є запорука та гарантія принципової неможливості повернення «на круги своя» будь-чого, що колось мало місце в цьому кращому зі Світів. І не так при цьому істотно, чи Світ наш утворився внаслідок Великого Вибуху (англ. Big Bang), чи є продукт якоїсь незбагненої флуктуації у часі і просторі субстанції, що його складає, суті це не змінює. Енергія, котра витрачається Світом на підтримання себе у стані буття, ним витрачається незворотно і назавжди. У цьому і полягає фізичний зміст, котрим визначається унікальна неповторність кожної наступної миті його буття. І саме тому історія, як дисципліна, покликана бути дослідницею минулого буття, є одвічною заручницею і його стохастичної природи і незворотності плину часу, пов'язаної з постійною інфляцією енергії у Всесвіті.

Але сам дослідник проблеми анізотропності буття, бельгійський фізик Ілля Пригожин закликав з обережністю ставитися до ідеї досліджуваної ним «стріли часу». Чому? Спробуємо з'ясувати один із можливих варіантів відповіді на це питання.

Тут декілька «рівнів» складності. Передусім, ми не знаємо напевне, що означає сам термін «плин часу», так само як не знаємо, чи існує він взагалі, чи цим терміном означається щось зовсім інше. Але щось таки ми сприймаємо і усвідомлюємо

як плин часу, не розуміючи його фізичної сутності. Хоча можливо з часом і зрозуміємо. Але це ще пів-біди. А справжня складність полягає в тому, що в кожній інерційній системі своя швидкість плину часу, зумовлена швидкістю руху даної системи. Такий висновок виходить з рівнянь спеціальної теорії відносності Альберта Ейнштейна, котра стверджує, що чим з більшою швидкістю рухається система, тим більш повільно в ній плине час. Та й це ще не все. Для різних масштабів подій у Всесвіті потрібен різний час для їх здійснення. Всесвіт з його гігантськими відстанями і розмірами, як на наше його бачення, розвивається надто повільно. Надто повільно відбуваються зміни в галактиках та зоряних скупченнях, не кажучи вже про кластери (структури зоряних скупчень). Хоча, ймовірно, їм самим так не видається. Але сузір'я, назви яким дали древні елліни і донині мають практично ті самі обриси, на які свого часу дивилися Піфагор, Улуг-Бек, Сима-Цянь... Вони помітно не змінилися. Натомість процеси в мікросвіті відбуваються, як на наш смак, з карколомною швидкістю, а фотони взагалі не відчують плину часу. Для них — час зупинився. А от чи «відчуває» плин часу сам простір, в якому все це відбувається, напевне невідомо. До речі, в земній геобіосфері свої складнощі з термінами фізичних, хімічних і біологічних процесів, що відбуваються в ній. Різні її складові витрачають різний час на здійснення властивих їм трансформацій і перетворень.

Геосфера змінюється вкрай повільно, біосфера, як сукупна маса живої речовини, має широкий спектр термінів трансформації утворюючої її субстанції — від мільярдів років до секунд і мілісекунд.

Зі сказаного стає зрозумілим, чому Ілля Пригожин закликав ставитися з обережністю до ідеї «стріли часу». Оскільки тут лишається нез'ясованим два принципових моменти. По-перше — чи всі ці різні «плини часу» різних систем об'єднуються цією, однією на всіх стрілою часу, подібно до того як всі вони відбуваються у спільному і «одному на всіх» безкінечному просторі, чи їх об'єднує лише напрямок у часі розгортання Буття — з минулого в майбутнє і лише це є єдиноспільне для них усіх. По-друге — чи історія розгортання динаміки буття Світу спільна і «одна на всіх», чи в кожній системі з власним плином часу своя окрема, безвідносна історія її буття. За логікою теорії відносності це саме так. Але... **Минуле не може бути кожному своє. Воно — відразу і одне на всіх у всьому безмежжі Всесвіту**, оскільки всю необхідну енергію на підтримання себе у стані буття Світ вже витратив і трансформувався незворотно.

В моменті «тепер» увесь світ одночасно стає «минулим». Питання про те, чи момент «тепер» один на всіх, чи у кожного об'єкту він свій власний — лишається дотепер відкритим. Але беззаперечно інше — не існує універсальної історії, однієї для всіх рівнів буття. Різні часово-просторові виміри, властиві кожному окремому рівневі здійснення буття, практично унеможливають синхронізацію і органічне поєднання, наприклад, геологічної історії Планети з історією біологічною або суспільною. Чи опис історії Всесвіту здійснений з «погляду» темпоритму мікросвіту. Тому на кожному рівні здійснення буття історія має свої власні масштаби і свої часово-просторові виміри. Існують, крім того, ще й інші «специфічні» особливості, властиві історії. Так, в історії природи не спостерігається проблеми з'ясування не-

відповідності приводу і причини, тут вони тотожні. У той час, як у суспільній історії ігнорування невідповідності приводу і причини при розгляді тих чи інших суспільно-історичних подій є пряме введення в оману.

Крім того варто ясно усвідомлювати, що наш Світ єдиний і неділимий. У ньому все органічно пов'язано з усім. Тобто, на перебіг подій на будь-якому рівні впливають всі події на всіх інших можливих рівнях. Через те буде помилковим ігнорувати при дослідженні подій в антропосфері всіх інших процесів у Всесвіті — космічних, планетарних, геологічних, квантових. Їх неодмінно належить враховувати. Але це «в теорії». На практиці подібне «комплексне» бачення навряд чи можливе з огляду на обмеженість пізнавальних потенцій нашого інтелекту. Тому такий всеохоплюючий шлях створення «наукової» історії видається малоперспективним. Інший шлях створення наукової історії ґрунтується не на принципах дослідження здійснення історичних трансформацій, а виключно на принципах їх сприйняття людиною, її інтелектом. Але про це ми поговоримо далі.

Зоряне небо спостерігають в телескоп; жіночий профіль — простим оком; комаху — в збільшувальне скло; краплину води — в мікроскоп. А як ми спостерігаємо історію? Гірко сказати, але більша частина безплідних суперечок походила від того, що історичні процеси бажали бачити одним оком зі зменшенням припустімо, в 1000 разів, а іншим — зі збільшенням приблизно в 850 разів, простодушю вважаючи, що таким чином буде досягнуто якесь середнє очікуване наближення. Чи не звідси багатовікова суперечка поміж методиками, школами, підходами і т.д.? Уявімо собі, що в нашому розпорядженні є історіоскоп, прилад з масштабною шкалою, що містить градацію ступеня наближення. Спробуємо поставити окуляр на наближення № 1 (саме загальне).

Ми побачимо гігантську спіраль — шлях історичного розвитку. Нижній її кінець губиться в густих лісах, що огинали язики напливаючого льодовика, в печерах, де високі, смагляві люди ділили тушу мамонта, розрізаючи м'ясо кремінним ножем. Нижче витки спіралі розпливаються і проглядають лише окремі її відрізки з непевними обрисами гомінідів і неандертальця, синантропа та інших породжень природи. Верхній кінець відходить у майбутнє, котре уявляється нам як повне торжество людини над природою, проте описувати його я не берусь, надаючи цю справу авторам науково-фантастичних романів. Наша писемна історія — лише один виток цієї гігантської спіралі. В першому наближенні ми спостерігаємо три лінії закономірності загальнолюдського розвитку: демографічний вибух, технічний прогрес та зміну суспільно-економічних формацій. Зростання населення за останню тисячу років йде по наростаючій кривій. На рубежі нашої ери населення землі нараховувало від 250 до 350 млн. чоловік; в 1650 р. — близько 545 млн.; в 1800 р. — приблизно 906 млн.; в 1900 — 1,6 млрд.; в 1950 р. — 2,517 млрд. і до 2000

р. повинно досягати 6 млрд. чоловік. При цьому помічено, що зростання населення особливо велике не в країнах достатку плодів земних, а там де відчувається їх нестача. Очевидно, тут не функція зростання цивілізації, а іманентний закон, притаманний людству як виду.

Технічний прогрес на таких відрізках часу безсумнівний. Він переростає рамки суспільних відносин і стає фактором антропогенного перетворення ландшафтів земної поверхні. З ними і зникають цілі види тварин, розповсюджуються види культурних рослин, наприклад пшениця, картопля, кава, витісняючи природні геобіоценози. Забруднюються промисловими відходами прісні води, і навіть починає змінюватися склад атмосфери. Прогрес — як вогонь, він і зігріває, і спалює. Суспільний розвиток описано досить докладно і немає потреби повторюватись. Вивчення цих ритмів — набуток всесвітньо-історичної методики. Культурно-історична школа по відношенні до цих закономірностей безсила. Вона просто їх не помічає, оскільки її діапазон завузький.

Зрушимо наш окуляр на наближення № 2. Відразу пропадає спіраль і залишається один її виток довжиною близько 5 тис. років, котрий буде сприйматися як пряма лінія. Але ця лінія не суцільна, як нібито вона складається з переплетення різнобарвних ниток, кінці яких заходять одна за одну. Це ті самі історичні культури, котрі раз у раз змінюють одна іншу, віками співіснуючи на поверхні планети Земля. Так зоря Еллади, коли базилевси з дружинами розорили Трою, — XII ст. до н.е. — у часі співпали з занепадом Єгипту та початком спаду могутності Асирійського царства та Вавілонії. Так, агонії золотої Візантії — XIII ст. н.е. — підносились знамена франкських лицарів і бунчуки монгольських багатурів. А коли знемагав від внутрішньої кризи середньовічний Китай — XVII ст. — одночасно піднявся трон маньчжурського богдыхана, довкола якого об'єдналась Східна

Азія. І кожен з цих підйомів був пов'язаний з явищами етногенезу — появою нових народів шляхом докорінного перетворення попередніх. Тут вже не можна говорити про один процес. Навпаки, спостерігається переплетіння різних процесів з інерційного кривого розвитку: швидкий підйом, коротка стабілізація в zenіті і поступовий занепад, слідом за яким іноді відбувається повне зникнення даного етносу. Саме про ці явища говорили Ібн Халдун та Жан Батіст Віко.

Зсунемо важіль історіоскопа на наближення № 3 і побачимо лише одну культуру, що переживає свою юність, зрілість і старість. Перед нами постане картина суспільної боротьби. В стародавньому Римі точилася боротьба патрициїв та плебеїв, потім — оптиматів та популярів, потім Сенату й легіонерів. В Італії це буде боротьба лангобардів з місцевим населенням, що потім переформилася в боротьбу гіббелінів та гвельфів і нарешті, у війни італійських міст поміж собою. В Монголії це буде війна дружинників Чингізхана проти племінних вождів кераїтів, меркитів та найманів. В Арабському халіфаті суперництво кайситів та кельбитів зміцнилося війною Аббасидів проти Омейядів, потім карматів проти мусульман і врешті решт турків проти всіх інших. Але кожна культуру буде видно

окремо, всі інші виявляться для неї лише тлом, що пояснює окремі події політичної історії, але не власні її ритми.

При наближенні № 4 ми побачимо не всю історію культури як цілого, а лише окрему епоху. Суспільні протиріччя стануть розпливчастими, а чіткими і рельєфними — характери і долі окремих людей. Тоді історик буде говорити про неприборканість Марія, залізну волю Сулли, нерозважність Помпея, передбачливість Цезаря, волелюбність Антонія, вираженість Октавіана. Історія буде здаватися підґрунтям для суперництва визначних людей, хоча відомо, що сама ідея оманлива. Тлом стане епоха, котру розглядали в попередньому наближенні як основну і кінцеву мету вивчення.

Але це ще не межа. Можливе ще наближення № 5, при якому в полі зору виявляється один чоловік. Як не дивно, це наближення застосовується дуже часто. Якщо цей чоловік Пушкін — виникає пушкінознавство, якщо Шекспір — шекспірологія. Але тут історія зникається з біографічним жанром і перестає бути сама собою. Шкала історіоскопа вичерпана.

Л.Н. Гумилев «Поиски вымышленного царства»
стр. 91-93

На кожному визначеному рівні здійснення історіогенезу його «рушійною силою» виступають відповідні форми трансформації енергії. Так, зокрема, Всесвітом переважно «опікується» фізика. Тут домінують фізичні і фізико-хімічні форми інфляції енергії. У планетарних масштабах, тобто в геосфері, набирають значущості хімічні трансформації, що в межах своїх за певних обставин можуть долучити до них ще й біохімічні реакції та перетворення. На рівні біосфери до цих процесів енергообміну долучаються механізми інфляції енергії біологічні, котрі продукують ще й психічні прояви, як це сталося у випадку з людством. Принагідно зауважимо, що найбільш енерговитратними саме і виявилися процеси, що в основі є психічними. Негентропія значно більшою мірою прискорює ентропію в антропосфері, ніж протистоїть їй. Саме з цього приводу В. Вернадський переймався питанням: «Якщо думка не матеріальна, то як вона здатна впливати на перебіг процесів у Світі?».¹⁴⁷

Думка беззаперечно впливає на перебіг процесів у Світі, але лише опосередковано і саме шляхом творення культурогенезу, за що «розплачується» постійним наростанням негентропії. В межах антропосфери так само, як і поза ними, Світ у

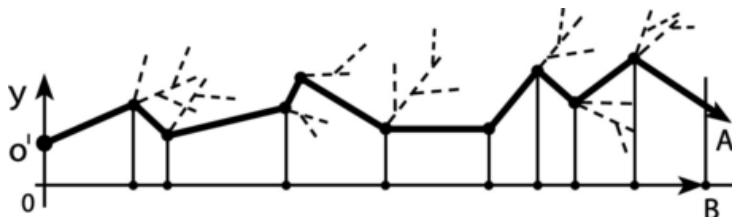
¹⁴⁷ Тут відбувається вилучення і «зв'язування» надлишкової енергії в антропосфері через людську діяльність. Принаймні ті руйнації, що їх зазнає планета внаслідок людської діяльності, не йдуть ні в яке порівняння з потенцією руйнації фізичних і хімічних перетворень в геосфері. Щоб їм «самотужки» знищити Планету без нашої «допомоги» забракне часу активного життя Сонця. Саме ми здатні вже зараз привести нашу Землю до стану термодинамічної рівноваги з оточуючим простором. Тобто, людству, щоб «перевершити» природу в її руйнівних потенціях, вистачило якихось 50 тисяч років власного розвитку, що не йде ні в які порівняння з мільярдами років їх космічної історії. Виходить, що у нашому «випадку» негентропія прискорює ентропію в межах своїх «володінь».

власному бутті здійснюється виключно історично, тобто у «напрямку» з минулого в майбутнє і ніколи — навпаки. Саме це і є передумова та обґрунтування «права на існування» історичної науки.

До з'ясування природи і характеру фізичних процесів, котрі є передумовою незворотності плину Буття, всі спроби з'ясування сутності історії, як культурного феномену, не мали під собою твердого наукового підґрунтя. Фізичне обґрунтування «права на існування» історичної науки стало можливим лише в середині ХХ століття. Саме тоді було відносно коректно обґрунтовано незворотність у часі і нелінійну природу всіх, без жодного винятку, трансформацій Універсуму. І це попри те, що традиція історизму в культуросфері має цілком поважний вік і сягає перших відомих нам цивілізацій, таких як Шумер, Єгипет, Китай, не кажучи вже про Грецію і Рим. Потреба фіксації «пам'яті про минуле» вже в ті давні часи була нагальною, але, разом з тим, не було однозначності в питанні стосовно того, що і як складає предмет історії.

Кожна мить буття Світу — унікальна і неповторна, бо, як ми вже говорили, Світ незворотно витрачає енергію щоб утримувати себе в стані буття. Але мова зараз про інше. Мова про ту вражаючу метаморфозу, котра відбувається зі Світом раз у раз в кожному наступному моменті «тепер». Саме тоді все неозоре поле можливих шляхів і напрямків подальшого розгортання Буття набуває лінійної однозначності і визначеності в акті їх здійснення. Можливе стає фактичним. Ймовірне стає дійсним. Саме тому перед нашою свідомістю минуле постає лінійно-однозначним. А це, в свою чергу, продукує певні принципи не лише його сприйняття, але й «механіки» його розуміння. Тому будь-яка подія, що відбулася — факт не лише науковий, але й історичний. Водночас вся сукупність причин, що зумовила дану подію, в основі своїй має природу нелінійну, стохастичну. Але цієї нелінійності ми не спостерігаємо, натомість перед нами постає ланцюг перетворень і трансформацій, які легко відстежуються лінійно і так само лінійно сприймаються нашою свідомістю. Справа в тім, що в кожному наступному моменті спостереження нам відкривається лише один із багатьох можливих варіантів розвитку подій — той, що відбувся. Все інше — те, що могло бути, але не відбулося, не підлягає історичній фіксації безпосередньо, воно складає сферу гіпотез, версій, припущень, здогадів. Але це вже потім, у процесі інтелектуального відтворення історичного процесу. Проте, відкинувши все, що могло відбутися, але не відбулося, ми саме і отримуємо історичний перебіг подій вибудований хронологічно, тобто послідовно у часі.

Щоб унаочнити вищесказане, наведемо малюнок-схему того, як ми сприймаємо історичну подію.

Тут товстою ломаною лінією умовно показано фактичний розвиток і вибудовування певної події «А» і шлях до неї. Пунктирною лінією показано нереалізовані шляхи розвитку події «А», ті, що були можливі, але «історія склалася інакше». Це так звані точки біфуркації.

На осі ОХ показано хронологію етапів «шляху до події». Тут є очевидним, що ОВ лише до певної міри дає уявлення про фактичне О'А. Лишається сказати, що автор-учасник сприймає шлях до події так само, як і проживає його, тобто так як це показано на О'А, у той час як історіку в хронології вона відкривається як ОВ.

Але в цій схемі історичного «шляху до ПОДІЇ» є одна не завжди усвідомлювана, але завжди нездолана складність. Полягає вона в тім, що фактично і відразу сприймається сама історична ПОДІЯ, як щось аномально визначальне, доленосне, історично значуще. Це може бути будь-що, але воно призвело до зміни «нормального» природнього розвитку подій у Світі. Це і той-таки Великий Вибух і виникнення галактик, зірок, планетних систем, виникнення живої субстанції, створення інтелекту. В іншому часово-просторовому вимірі — це виникнення цивілізацій, суспільні зрушення і катаклізми. Одним словом, це флуктуації — аномальні відхилення від «норми» у всіх їх проявах. Так от складність полягає в тім, що всі їх без винятку ми сприймаємо «правильно», тобто у відповідності до напрямку «стріли часу». А історію їх ми змушені реконструювати, так би мовити, у зворотньому до напрямку плину часу напрямкові. Тобто, від події подумки відстежуємо і відтворюємо той ланцюг причин і наслідків, що сукупно до «події» призвів. Цей процес відбувається в нашій свідомості у його дзеркальному відображенні, завдячуючи нашій здатності творити уявні моделі і сценарії минулого перебігу подій. На жаль, це фактично єдиний доступний нам шлях відтворення «правди про минуле».

Повертаючись до нашої схеми, ми мусимо констатувати, що О'А ми сприймаємо і відтворюємо як ВО (де ВО є не що інше як хронологія історичних подій, відстежувала у зворотньому до плину часу напрямі ОВ). І в «ідеальному» випадку точку О' ми могли би відносити до початку Світу, але ми зазвичай обмежуємо її глибину занурення в минуле на власний розсуд.

У процесі дослідження і з'ясування подій минулого, історична наука виявила беззаперечний зв'язок подій суспільних з подіями у оточуючому світі. Було з'ясовано вплив на перебіг суспільних подій як космічних явищ, так і явищ у геобіосфері Землі. Було виявлено тенденцію накопичення обсягу питомої інформації в культуросфері, що далеко сягає за межі її об'єктивної достатності тут і зараз. Водночас з тим — не виявлено лінійних закономірностей, якихось ритмів чи циклів історичних явищ і подій, крім тих, що зумовлені циклічністю процесів у Сонячній системі. Було виявлено певні принципи здійснення історіогенезу, але не виявлено загальних законів, котрим би він підпорядковувався. Історія про певні етноси створювалась та трансливалась в цих етносах і разом з ними відходила в забуття.

«... історія йде не взагалі, а саме в конкретних етносах та суперетносах, кожен з яких володіє власним запасом пасіонарності, власним стереотипом поведінки, власною системою цінностей — етнічною домінантою. І тому говорити про історію всього людства не має сенсу. Так звана загальна історія є лише механічна сукупність знань про історію різних суперетносів, оскільки з етнічної точки зору, ніякої феноменологічної

спільності історичне людство собою не являє. Тому і всі розмови про «пріоритет загальнолюдських цінностей» наївні, але не безневинні.

Реально для торжества загальнолюдських цінностей необхідне злиття всього людства і один-єдиний гіперетнос».

Айдер Курччи «Л.Н. Гумилев і его время»
В книзі Лев Н. Гумилёв «Поиски вымышленного царства». Москва Ди Дик. 1997 с. 72.

Зі всесвітньою історією якось вперто не складалось... Кожен етнос має свою власну неповторну історію. Китай і Єгипет, Крит і Греція, Етруски і Рим. Всі вони здійснювались за «літературним» сценарієм — початок, кульмінація, занепад, розчинення в інших етносах. Це — загальновідомо. І попри те, що подібне бачення історії у колі істориків викликає силу силенну суперечок, нам лишається констатувати, що будь-яка спроба «конструювання» лінійної логіки історичних процесів, так само як і намагання виявлення якогось загального та універсального алгоритму історії видається малоперспективною¹⁴⁸.

Пояснення слова не завжди є пояснення того, що це слово означає. Принаймні це пояснення не може бути ані єдино-можливим, ані вичерпним. Як казав Ілля Пригожин, «точність слів, як і чисел, кінчна...» (ВФ.8.1989).

«Історія [др. гр. *istoria* дослідження, оповідь, розпитування.] 1) Процес розвитку природи і суспільства; хід розвитку будь чого; 2) історична наука; сукупність суспільних наук що досліджують минуле людства у всій його конкретності та різноманітності, включає всесвітню (загальну) історію та історію окремих держав і народів; розподіляється на історію первісного суспільства, історію стародавнього світу, історію середніх віків, нову історію та новітню історію; галузі історії : історична географія, економічна історія, військова історія, історіографія, археологія, етнографія, а також допоміжні дисципліни — археографія, сфрагістика, хронологія та ін. Історія науки видів мистецтва і техніки вивчається історичними розділами - історія музики, історія хімії, і т.д.; 3) минуле, що зберігається в людській пам'яті. 4) оповідання. 5) випадок, наприклад потрапити в історію, опинитись в неприємній ситуації. 6) Історія хвороби — медичний документ, що фіксує відомості про хворого та його стан... ». (НСИС, с. 358).

Видається доречним з'ясувати таке визначення феномену історії, котре би було в явній чи неявній формі властиве будь-якому визначенню історії. Найбільш вірогідним можливе таке визначення: «Історія — це сукупність певного ланцюга подій, викладених в хронологічній послідовності їх відбування». Будь-яких подій, але лише в хронологічній послідовності. Далі цього визначення ми не годні рухатися далі, не з'ясувавши перед тим, які саме події викладено історично. Коли це легенда, епос, міф — це одне, а от коли «правда про минуле» — тоді зовсім інше. У

⁴⁸ Зовсім інша справа, коли ми починаємо з'ясувати логіку нелінійну, поліваріантну. Коли до того, що відбувалося додаємо і сукупність того, що фактично не мало місця в історичному просторі. За цих умов погляд на історію кардинально змінюється. З позицій ортодоксальної науки історії це вже і не історія зовсім, але ця «не історія» виявляється цілком доречною. Саме вона реконструює ментальну (чуттєву) сферу минулих часів і робить зрозумілим те, про що не дають свідчень жодні археологічні знахідки, наріді артефакти, хроніки і літописи. Показово, що тривалий час відсутність менталістики цілком компенсували так звані історичні романи, літературні твори. Але врешті вони виявили власну обмеженість. І саме тоді стала актуальною менталістика — комплексна прикладна історіологічна дисципліна. У ній стало можливим долучення до історичного дослідження археології, лінгвістики, мовознавства, антропології в їх синтетичному поєднанні. Стало цікаво не лише те, про що говорять літописи, але й те, про що вони мовчать, чим пишуться і чого соромляться. Менталістика ще зовсім молода галузь історії і хто знає, наскільки вона перспективна. Але саме через неї сполучається в єдиному просторі історія і культурознавство. Вона продукує не лише знання про минуле, але і розуміння цього минулого не з «висоти» сьогодення, а, так би мовити, «самого по собі». Менталістика досліджує психологію нації, етносу, і розглядає його в історичному контексті. В менталістиці питання «Чому не відбулося?» набирає дещо іншого «забарвлення» і звучить: «Чому не змогло відбутися?»

першому випадку історія «задовольняється» виключно власною внутрішньою логікою викладення, а в іншому з тією самою логікою виникають неабиякі складнощі. «Правда про минуле» не завжди логічна, швидше вона закономірна, правомірна чи ще якось її назвати. Але вона послідовна принаймні у часі. Тривалий час літописці і хроністи щиросердно цим і керувалися у викладенні подій минулого. Але історія ніколи не існувала в якомусь інтелектуальному вакуумі. І коли наука поставила, до речі, не цілком правомірно, в свої підвалини на місце закономірностей — логічності, то те саме спробувала зробити і історія, неусвідомлювано оповідаючи про минуле в кращих традиціях міфології. Але, дякувати Богові, з того нічого не вийшло, оскільки «внутрішню» логіку подій історія передусім сприймає і, відповідно, досліджує як «зовнішню». Пояснимо це на прикладі. Певно, всі бачили пасма гір. Виглядає це приблизно так:

Чи можливо тут віднайти логіку? Це з якого боку поглянути. З одного боку — це точно не рівнина. У цих межах «дослідження» наша логіка працює бездоганно. Але чому саме таких обрисів набрало дане гірське пасмо відповіді дошукатися значно складніше. Бо мова йде про реконструкцію процесу їх утворення. І навіть коли припуститися думки, що гіпотетично це можливо, то все одно — це прагнення відтворити внутрішню логіку, котра через себе зумовила зовнішню логіку. У межах споглядання гірської гряди ми легко виділяємо високі гори від невисоких, порівнюючи їх поміж собою. Але у випадку, коли це одна єдина гора, так би мовити, безальтернативна, тоді — з чим її порівнювати. Тут інша шкала дослідницьких пріоритетів⁴⁹.

Повертаючись до розгляду історії, ми спостерігаємо щось дивовижно подібне. Визначні події і поруч — практично ніякі, гігантські катаклізми, «епохальні» зрушення і разом з тим «тихе болото» повсякденності. Міфічна свідомість гори відтворює так:

Те саме міфічна свідомість робить зі сприйняттям динаміки історичних процесів, транслуючи у міфопросторі суспільної свідомості не фактичний опис перебігу певного ланцюга подій, а його «узагальнений» образ, зручний і легкий для сприйняття.

⁴⁹ На жаль, саме як «одну гору» ми маємо нашу історію в її єдиному і неповторному варіанті. За цих умов ми не маємо до чого її порівняти. Тому і досліджуємо історію-гору шляхом співставлення всього, що її утворює. Ми навіть не знаємо, яка вона — висока чи низька, красива чи потворна. Її нам немає з чим співставити. Єдине, що лишається — це порівняти цю гору з нею самою, але минулою, тою горою, якою вона була колись. Те саме чинить історія з предметом свого дослідження.

Відшукування закономірностей у досліджуваних історичних процесах — справа досить сумнівна. Принаймні, в своїх працях соціолог Пітірім Сорокін це цілком переконливо дослідив і показав на прикладі динаміки розвитку суспільств і пов'язаної з цим нелінійністю розгортання культурних феноменів у їх фактичному здійсненні. Поруч з тим, що всі досліджувані культурогенні процеси мають періоди формування, розквіту і занепаду, сталої лінійно-логічної закономірності їх здійснення у часі виявлено не було. (Див. П.Сорокін «Социальная и культурная динамика») Можливо, воно й на краще... Виявилось, що розквіт мистецтва в певному суспільстві не співпадає з самим розквітом суспільства, розквіт філософії не співпадає з розквітом науки і мистецтва. Швидше занепад в одній інтелектуальній сфері компенсується «пожвавленням» у якійсь іншій. Коливання злетів і падінь в різних сферах між собою практично ніколи не співпадають «по фазі». А коли це навіть і має місце, то має характер певної флуктуації, а не є закономірним. Лапідарна узагальненість трансляції інформації «про минуле» через міф і епос спрощує і нівелює для нас уявлення про повноту буття минулих часів. На відміну від них мета наукової історії на сучасному етапі її становлення — реконструювання і відтворення фактичного ланцюга перебігу подій, що мали місце в нашій дійсній історії. Тобто, всіма наявними методами відтворити «фактично існуючі» пасма гір, а не їх міфізовано-спрощені, схематичні узагальнення. Це гідна поваги мета — побачити і сприйняти історичний процес таким, яким він був насправді. Без цього неможливе ніяке подальше об'єктивне дослідження здійснення історіогенезу.

Саме таке, об'єктивне і неупереджене історичне дослідження це чи не єдине, що дає змогу виявити і дослідити його фактичний зв'язок з флуктуаціями в біосфері, з космічними ритмами Всесвіту, з нашою власною біологічною і суспільною природою. Тобто воно робить можливим у межах історії здійснити «комплексний аналіз» минулого всіма доступними засобами, що є у нас в арсеналі. Внаслідок чого отримати наближений до фактичного «сценарій» історичного процесу, і з'ясувати нарешті роль і місце в ньому культурогенезу, розгорнутого в часі і просторі його здійснення на Планеті. І головне — визначити місце культурогенезу в контексті інших історіогенних процесів, з'ясувати «механіку» їх взаємовпливу і взаємозумовлення в межах планети впродовж всього терміну її існування. Цей, запаморочливий за обсягом масив інформації, досягнутий і вибудований за історичним принципом, людству ще лише належить створити. Втім уже зараз йде активне і всепланетне накопичення інформації про минуле. Воно триває вже понад триста років в культуросфері Землі і розпочалось паралельно і одночасно з усвідомленням людиною антропосфери не лише як сукупності племен і народів, а чогось якісно іншого — загальнопланетного людства зі спільною і однією на всіх долею. Хоча в Біблії ясно і недвозначно нам сказано — що ми всі від Адама і Єви, але за марнотою повсякдення ми тривалий час примудрялися не бачити саме того, що лежить на поверхні. Водночас прийшло усвідомлення того, що людство — це не механічна сума всіх насельців Землі, так само, як і те, що історія людства то не є механічне поєднання історій етносів і суперетносів.

Оскільки людство — це надорганізм (термін Анрі Бергсона), то історія його буття мусить писатися як історія організму цілісного і єдиного в своєму роді. Власне, це особлива історія — це біографія. Тобто те, чим професор Л. Гумільов завершив ман-

дри масштабами дослідження історіогенезу (стор. 180-180), виявляється правомірним екстраполювати на суспільство в цілому. Історія людства — це щось якісно і сутнісно інше, ніж механічна сукупність власних складових, тобто тих самих історій племен і народів. Тут те саме, що історія екіпажу корабля — це не сукупність всіх історій членів цього екіпажу. Коли сприйняти все людство як єдиний «екіпаж» корабля на ймення «Земля», то стане більш зрозумілим, який сенс має словосполучення «історія людства». Це поет міг собі дозволити сказати: «... у всякого своя доля і свій шлях широкий...». У ті часи ще не було усвідомлення людства як певної цілісності. Натомість, була ілюзія зрозумілості історії, як неухильного, бодай і з певними складнощами, прогресу людства, що впевнено крокує у власне майбутнє — світле і безхмарне. Врешті, зараз для нас стало жаданим не світле, а хочаб якесь майбутнє. Людство подорослішало. Але не настільки, щоб усвідомити ту небезпеку, яку становить для себе воно саме. Зараз воно нагадує парадоксальний «екіпаж» корабля, котрий докладає чималих зусиль, скерованих на його знищення. Дякувати Богові, поки що біологічний інстинкт самозбереження перевищує інстинкт видового самознищення людства. Поряд з питанням, «куди рухатися далі?» стає все більш нагальним питання про те «де і коли ми схибили з «путі істинного»?». Можливо, цим варто пояснювати ту нашу прискіпливу увагу до власного минулого. Не епічно узагальненого минулого, простого і «легкого до споживання», а справжнього — жорстокого, бездумного і ганебно-егоїстичного в численних своїх проявах. Десь мені довелося читати, що лічені години за всю історію людства на Землі не точилися війни. Я думаю, що той дослідник не все врахував. Війна точилась безперервно і постійно⁵⁰. І лише згадка-мрія про «Золотий Вік» слугує нам примарною втіхою в нашій марноті буття. Потреба знати «правду про минуле» стає все більш нагальною, це правда не обтяжена аналітичними схемами і логічними конструкціями. Можливо в ній ми віднайдемо той шанс, котрий колись знехтували, виявимо ту «точку біфуркації», де він ще був можливий...

Релігія — це спроба «порозуміння» з майбутнім, тобто «спосіб» знати його напевно, натомість історія — це прагнення цілковитості «порозуміння» з минулим. Якщо виходити з того, що «єдине, чому навчає історія, то це тому, що вона нічому не навчає», видається закономірним з'ясувати — а навіщо вона взагалі потрібна? Коли визначити її як механізм ідеологічного впливу на суспільство, то це дійсно так, визначити історію як спробу фіксації, ретроспективи нашого буття — то не лише вона, оскільки історія тут менш ефективна, ніж міф, мистецтво, епос. До речі, понад 45 тисяч років свого буття в антропосфері людство не надто переймалося відсутністю в культуросфері «правди про минуле». Історія потрібна щоби збагнути логіку розвитку людства? Та саме з логікою якимось не надто складається. Тут логіка можлива, але не обов'язкова. Розвиток держав і народів відбувається через постійні і не завжди логічні трансформації та видозмінення⁵¹.

⁵⁰ Власне, культурогенез під певним кутом зору — це і є війна з природою.

⁵¹ На перебіг подій на Землі неабияк впливають космічні ритми, циклічність обертання планети, цикли сонячної активності. З ними пов'язані всілякі негаразди, такі, як пандемії і епідемії, зледеніння, посухи та ще чимало іншого, що, беззаперечно, в свою чергу не може не впливати на перебіг подій у суспільстві. Може навіть скластись враження, що вони визначають ритмічність певних процесів в антропосфері, і підкорюють їх собі. Але фактично це не так. Не виявлено прямого лінійного зв'язку космічних ритмів з процесом культурогенезу. Тобто, коли вони і впливають, то не передумовляють однозначно вплив на перебіг історичних процесів.

У всі віки «люди народжувалися, страждали і помирали», тобто алгоритм діє без жодних змін. Всесвітньої історії de facto не існує, а натомість існує сукупність історій племен, держав, народів. Цей перелік «поганого» про історію як науку можливо продовжувати і множити... То навіщо взагалі «пам'ять про минуле» в такій незручній та непевній його формі? Слід визнати, що подібне питання цілком має право на існування. Про це — книга «Екклезіаст» мудрого Соломона. Але історія існує, і існує передусім тому, що існує потреба адекватного розуміння минулого, чи принаймні, об'єктивного знання про нього.

«Занурення в минуле» дає бадай якесь уявлення про те, де ми знаходимося зараз. Звісно, не лише в часі і просторі, а й на шляху культурогенезу. Справа в тім, що в процесі культурогенезу єдине, що змінюється постійно — це обсяг інформації, набутий людством і сконцентрований в культуросфері. Обсяг інформації зростає по експоненті. Так от саме дослідити динаміку даного процесу можливо лише історично. Будь-який інший шлях — недосконалий, неадекватний, назвіть, як вам забажається.

Як обсяг знань впливає на культурогенез? Соломонові було просто. «Хто примножує знання — той множить скорботу» — коротко і ясно. Але експансія розумутриває, хто б там що не говорив. Звісно, вивчаючи минуле, ми не зможемо зазирнути в майбутнє, але принаймні здатні зрозуміти «де ми зараз». Ми вже втрутились в природний стан речей, то що тепер з цим робити? Історія не може сказати нам, що робити в майбутньому, але може повідати, чого робити не слід. Можливо, саме в цьому полягає обґрунтування і «виправданість» існування історії в антропосфері.

Потреба збереження в актуальності сьогодення пам'яті про минуле для людини є настільки нагальною і природною, що вона створила відразу декілька форм її фіксації і трансляції в культуросфері. Про минуле нам свідчать міфи і епоси, хроніки і літописи, артефакти побуту і мистецькі витвори, наукові трактати і релігійні тексти. До «правди про минуле» прискіпливо докопуються археологи і архівісти, етнологи і етнографи, лінгвісти і психологи. Бо дійсно пам'ять про минуле у нас спільна і одна на всіх. Кожне наступне покоління дослідників осмислює і поглиблює інформацію про те, що було колись... Кожне покоління осмислює і переосмислює ті чи інші історичні реалії. Втім і дотепер відкритим лишається питання про те, а чи дійсно історія — наука? Це питання неоднозначне. Якщо історію позиціонувати як «правду про минуле», тоді дійсно і беззаперечно історія — це наука. Але коли її розглядати як один із механізмів ідеологічного впливу на свідомість суспільств — то беззаперечно — ні. За подібних обставин історія в культуросфері виступає як актуальна міфологія і нічим іншим бути не може. За цих обставин вона є брехлива, упереджена, тенденційна сукупність «ідеологічно виважених» відомостей про події, що мали місце в минулому, викладених в «правильному» висвітленні. На жаль, саме як актуальна міфотворчість, історія переважно транслюється в антропосфері і формує свідомість «широких мас громадськості», гідної того світлого майбутнього, куди вона її скеровує. Та Бог з ними, оскільки поруч і одночасно з цим заїделогізованим «історизмом» існує історія фактична. Саме в контексті фактичності історія і є наука. Але навіть в «ідеальному» випадкові історія є наука досить специфічна, врешті як і будь-яка інша наука. Адже не підходимо ми до фізики з позицій біології, чи до хімії з позицій астрономії.

Так само і з наукою історією. В історії, як ніде інде, неможливо поставити контрольний експеримент чи провести повторне дослідження, щось змінити в перебігові минулих подій. В історії неможливо бути певним, що інформація про якусь подію є вичерпною, що тут все і про все вже відомо.

Існує в науковому обігу таке слово як «верифікація», походить воно від французького слова *verification*, котре створено в латині з двох слів: *verus* — істинний + *facio* — здійснюю. І означає слово верифікація «дослідну перевірку істинності теоретичних положень» (НСИС с.170). Так от, специфічність історії як науки саме в тому і полягає, що вона а priori позбавлена можливості «дослідної перевірки істинності теоретичних положень», тобто вона не підлягає верифікації. Будь-який «контрольний експеримент» незворотно змінює хід історичного процесу. До речі, процес культурогенезу в біосфері Землі є всі підстави розглядати як «експеримент», поставлений природою, що скерований на дослідження впливу негентропійних перетворень на ентропію в термодинамічній системі геобіосфери Землі. І він також незворотний, так само, як і будь-які експерименти над соціодинамікою антропосфери.

Історії лишається лише констатувати виявлені наслідки подібних «експериментів» і незмінно подовжувати фіксувати хронологію подій. Цим людство займається упродовж всієї своєї писемної історії. Але якось вже так склалося, що в межах писемної традиції літописання завжди поставало над марнотою повсякденності. Літописець споглядав і фіксував події минулого, так би мовити, з висоти пташиного польоту, викладаючи лише те, що на його думку було гідним занесення до анналів історії. І виходило, що до літописів і хронік потрапляли аномальні флуктуації і зрушення, в той час як те, на тлі чого вони відбувалися так тлом і залишались — звичним і нецікавим. Тобто, літописці практично не фіксували «норму повсякдення» антропосфери.¹⁵² Але ж саме буденність і складає основну «масу» історичної «субстанції». Тим паче, що без цієї «буденності» неможлива повнота розуміння динаміки історіогенезун...

Дякувати Богові, що писемність людство винайшло і створило не для написання хронік і літописів, а для фіксації «надлишкової інформації», не вартої того, щоб постійно тримати її в голові, виснажуючи свою пам'ять. Але зафіксована в артефактах інформація назавжди лишається «незмінною», постаюча поза динамікою буття. І саме вона дає можливість скласти уявлення про те, чим жили і дихали наші далекі пращури. За даними Самюеля Крамера (С.Крамер «Шумери», с.189), суто літературна спадщина шумерів складає десять відсотків від усього обсягу текстів, відомих історикам.

Можна уявити розчарування дослідників шумерських текстосховищ, в яких переважна більшість їх текстів стосувалася господарських справ, судових рішень, економічних розрахунків, боргових розписок... А все інше — поезія, епос, наукові трактати — склали вкрай незначну частку в загальному масиві «наритого» дослідниками-археологами. До речі, це співвідношення - 10% до 90% дає уявлення про кількість «цікавого» відносно «нецікавого» в історичній науці. Так само і зараз, коли порівняти обсяг артефактів сучасної бюрократичної «творчості» відносно всього іншого, сукупно написаного, то перевага невтомних канцеляристів сучасності постане цілком очевидною. Можливо те, що свого часу Мераб Мамардашвілі визначив як хворобу «чорнильного нетримання»,

⁵² Так само як науковці прискіпливо досліджуючи феномени трансформацій речовини і польових структур, тривалий час лишали поза увагою той простір, в якому всі вони відбувалися...

властиву писемній братії і є таки хвороба, але ймовірно й інше. Можливо, це чи не єдиний наш шанс збагнути рутинну повсякденність історичного процесу антропосфери, що дає можливість дослідження і реконструкції фактичного, а не епічно-опоетизованого минулого¹⁶³. Але та сама історія засвідчує, що тривалий час людство обмежувалося у спробах «порозуміння» з минулим написанням незлічених хронік, літописів, хронографів, складанням балад і легенд, епосів і міфів. І цього їм видавалося достатньо... Втім, виходячи з того, що ми позиціонуємо історію як науку, то для історії як для науки цього недостатньо. Адже будь-яка наука прагне відповіді не лише на питання «Що?», «Як?» і «Коли?», але і на питання «Чому саме так, а не якось інакше?» І коли хроністи-літописці почали ставити питання «Чому?», вони перестали бути «чистими» фіксаторами послідовності подій минулого і стали істориками. Вони почали не лише констатувати і транслювати минуле, а й роз'яснювати (термін Л. Падалки) його. Тобто, робити минуле не лише відомим, але і зрозумілим. Ці намагання створення наукової історії неминуче призвели до питання: В чому полягає науковість історії?

Коли свого часу Карл Поппер у праці «Злиденність історизму» (Вопросы философии, 1992, №8, с. 49) аналізував історію і обстоював її «ненауковість», то, виходячи з власного бачення історії, він це послідовно обґрунтував і довів. Але попри те не відповів (та, власне, і не ставив собі на меті) на питання: «А як його, це минуле, досліджувати, щоби дане дослідження набрало рис коректно-наукових?»

Найприродніше і найпростіше — це надати можливість історії залишатися самою собою, а не бути підґрунтям до незлічених теоретичних узагальнень і спекулятивних побудов на її матеріалі. Оскільки, як Карл Поппер цілком переконливо показав, це хибний шлях осягнення історіогенезу. По-друге, ясно розуміти специфічну науковість предмету історії і не спокушатися відшукуванням її подібності до науковості, покладеної в основу інших дисциплін — біології, фізики, психології та всього іншого масиву наукової премудрості, що піддається верифікації. «Винен» у нагальній потребі наукової історії внутрішній простір культуросфери. Справа в тім, що «охопити розумом» ментальне поле культурогенезу об'єктивно можливо виключно історично. Всі факти історії у їх розмаїтій неповторності — єдине, що як метод і принцип дає уявлення про сукупний процес культуротворення, розгорнутий у часі і просторі. Іншими словами, біографію людства в межах культуросфери ми маємо можливість досліджувати лише історично. Усі набутки і втрати культурогенезу за увесь час існування виду *Homo sapiens* на планеті Земля, все створене і не створене в культурі є одночасно тим, що наповнює собою історію нашого земного буття.

І саме тому видається правомірним запитання одного зі студентів на одному з семінарських занять: «А в чому, власне, полягає відмінність всесвітньої історії від історії світової культури?» Саме з огляду на це запитання, все викладене в даному розділі варто розглядати як попередні зауваження до розділу «Космогонія і антропогенез», в якому ми спробуємо коли і не відповісти вичерпно на це питання, то бодай в загальних рисах окреслити межі пов'язаної з ним проблематики.

¹⁶³ Ми не торкаємося тут таких могутніх методів дослідження минулого, якими є археологія, історична лінгвістика, менталістика, суспільствознавство, антропологія та цілий ряд інших, суміжних з історією дисциплін, що стосуються методології історичного дослідження, а не феномену історії безпосередньо.

¶ КОСМОГОНІЯ І АНТРОПОГЕНЕЗ (Історія одного питання)

Кожна культура є осадою історії.

Клайд Клакхон

Питання — «В чому полягає відмінність всесвітньої історії від історії світової культури?» — передусім потребує визначення того, що ми розглядаємо як всесвітню історію і що позиціонуємо як історію світової культури.

Стосовно словосполучення «всесвітня історія» можливо сказати, що цим терміном за спільною погодженістю історики домовилися об'єднувати сукупно те коло історичних розвідок, що досліджують і описують історію *Homo Sapiens*'ів за увесь термін їх існування на планеті Земля, від виникнення і дотепер. Та обставина, що до цієї «всесвітньої історії» не долучена історія самого Всесвіту, лишається відкритим питанням. Пояснень цієї невідповідності існує безліч, але коли вже історики так домовились, то так по тому і бути. Вірогідно, що це своєрідна данина властивому нам антропоцентризмові.

З геобіосферою дещо складніше, адже ми її невід'ємна складова, хоча саме завдячуючи створеній нами в її межах культуросфері, ми до певної міри спромоглися позиціонуватися в ній. Але саме через створення «другої природи» ми протиставили себе природі первинній, втрутилися у властиві їй динамічні процеси, і що з того врешті вийде достеменно невідомо. Тому, на сучасному етапі її генези, всесвітня історія постає перед нами як механічна сума історій окремих племен, держав і народів, котрі в різний час і в різних місцях втручалися в природний стан біосфери. Але з огляду на те, що геобіосфера у нас спільна, і так би мовити, одна на всіх, то всі ми «винні» в порушенні її природної динаміки. Тому і покарання за втручання в природний стан речей має бути для нас спільним і одним на всіх. З огляду на це, всесвітня історія дійсно у нас спільна і одна на всіх, так само як спільна доля земного буття людства.

Інший сенс словосполучення «всесвітня історія» полягає в тім, що всесвітня історія є та гіпотетична історія людства, як всепланетного «надорганізму», в який колись з'єднається суспільство у віддаленому і досить примарному майбутньому. Принаймні зараз, на сучасному етапі антропогенезу, рухаємося ми всі разом саме в цьому напрямкові. І тільки тоді, коли «злиття» соціумів в загальнопланетний гіперсоціум відбудеться, словосполучення «всесвітня історія» набуде адекватного змістового наповнення.

Зовсім інший сенс має словосполучення «історія світової культури». Найбільш загально формулюючи, це історія виникнення і генези ноосфери в межах геобіосфери Землі. Простіше кажучи, це історія впливів і наслідків розумової діяльності людей на природні процеси. Найбільш очевидною похідною цієї діяльності і є та сама культуросфера, в межах якої постійно накопичуються набутки і наслідки

нашої інтелектуально-практичної діяльності — артефакти культури. Саме розумна діяльність та її наслідки сукупно визначають «магістральний» напрямок розвитку людства. Історія культури — це історія співбуття природи і людини. Крім того, для нас вона є ще й історія оволодіння навичками користування даним нам розумом. Можливо сказати, що **всесвітня історія — це історія людини як суспільної істоти, а історія світової культури — це історія людини як біологічного виду**. Тобто, всесвітня історія — це наша суспільна історія, а історія культури — наша видова історія. Не зважаючи на те, що подібний поділ є досить умовний, але разом з тим він дає уявлення про головне — про відмінність їх передумов і цілепокладень. Справа в тім, що як біологічний вид людина змінюється в темпоритмі біологічному, тобто вкрай повільно і майже непомітно для нас. Разом з тим, як суспільна істота, людина трансформується значно швидше. Таким чином, в хронологічних межах історії біологічного виду *Homo Sapiens* його суспільна історія складає лише незначну його частку. Як свого часу зауважив з цього приводу Натан Ейдельман: «Дев'яносто відсотків свого буття людство блукало по планеті». Іншими словами, в той час, як видова історія людства сягає мільярдів років і губиться в пітьмі минулого, то натомість його суспільна історія налічує в кращому випадку кілька десятків тисячоліть. Видова наша історія єднає нас з геобіосферою, в той час як суспільна історія протиставить до неї. З огляду на сказане, виходить, що увесь той колосальний час, котрий людство витратило на пошуки і створення власного «місця під Сонцем» в історичній науці визначається як «доісторичні часи», які не підпадають під методологію історичної науки через відсутність визначеної хронології і брак артефактів. А «справжня» історія починається саме зі створення людиною стабільного культурного середовища та визначення принципів власного існування в його межах, що і складає предмет дослідження суспільної історії.⁵⁴ «Доісторичні часи» саме тому і стали можливими в історичній науці, щоби було до чого протиставити «часи історичні». Те саме трапилося і з «неісторичними» народами, «неісторичними» подіями, що цілковито покладається на сумління істориків. Коли погодитися з тим, що культура є явищем похідним від культурогенних процесів в антропосфері, так би мовити, їх «побічним продуктом», то, тим самим, можливо показати принципovu відмінність історії культури від суспільної історії.

Історія досліджує історіогенез на тлі культурогенезу, а культурознавство досліджує культурогенез на тлі історіогенезу. Мусимо визнати, що методологія дослідження культурогенезу зараз перебуває в «ембріональному» стані передусім через неоднозначність предмету дослідження історії культури, як і самого явища культури⁵⁵. Його нам ще належить конкретизувати. І це в той час, як предмет історії та методологія її дослідження є достатньо визначеними і являють собою сукупність методів з'ясування «правди про минуле» у його хронологічній послідовності. Натомість культурознавство покладене з'ясовувати не лише те, яке наше минуле, а й те, чому наше минуле саме таке, а не якесь інше. Воно мусить не

⁵⁴ Фактично історія досліджує не культуру, а цивілізації, що в свою чергу є специфічні форми трансляції культурогенезу в межах людських спільнот.

⁵⁵ Те, що існує безліч визначень культури, свідчить про те, що в цьому питанні саме визначеність і відсутня.

лише досліджувати динаміку здійснення культурогенних процесів, але і «внутрішню механіку» цієї динаміки, тобто виявити рушійні «подразники» культурогенезу, виявити ту логіку, за якою відбувається культуротворення⁵⁶.

У різний час пошуки «логіки» історіогенезу намагались здійснити аналітики в межах історичних досліджень. Передусім це «всеохоплюючі» теорії суспільного розвитку, виявлення «рушійних сил» історичного процесу, та численні спроби аналітичних узагальнень в межах історії, так само, як і визначення «основного і другорядного» в історичному процесі, виявлення циклічності історії та ще чимало іншого. Правда про історію виявилась значно складнішою за ці інтелектуальні побудови, і можливо колись саме культурознавство посприє сутнісному розумінню феномену історії і виявленню його місця в антропогенезі.

Слід визнати, що ми історичним процесом володіємо лише в тих межах, в яких його створюємо, тобто в межах нашого власного культурного середовища, в той час, коли все інше — за межею наших пізнавальних можливостей. Не все, що нам належить від нас залежить... Тому не варто забувати, що у підвалинах всіх процесів в Універсумі є невід'ємною їх імовірнісна складова, котра унеможливає застосування в її дослідженні лінійної логіки як єдино-можливої. Саме тому, вірогідно, в історії на місці логіки є хронологія як «точка опори» будь-якого дослідження. Співвідношення логіки і хронології доречно показати на прикладі якоїсь моделі, ілюстрації, бодай і спрощеної, але неодмінно предметної. Перше, що спадає на думку — це образ звичайної, всім знайомої монети, що має дві сторони — аверс і реверс, неможливі одне без одного. Так само і історія світової культури та всесвітня історія являють собою два принципи осягнення чогось третього — монети як цілісності, тобто дослідження розгортання буття. Історіогенез і культурогенез так само відмінні одне від одного, як аверс і реверс монети, і так само неможливі одне без одного. Проте з нашою «монетою» тривалий час не було однозначної визначеності і в той час як одна її сторона по праву належала історії, то інша довго лишалась «вакантною». Ще з доби античності на неї зазіхала філософія, потім якийсь час суспільствознавство і психологія, потім навіть фізика і біологія, далі антропологія, етнографія та ще чимало іншого. Не виключено, «від імені і за дорученням» їх усіх, «вакансію» мусить зайняти культурознавство, як інституція, що їх об'єднає.⁵⁷ Поки що не станемо заглиблюватись в онтологічну і гносеологічну сутність культурознавства, а просто визначимо його як феноменологічний метод дослідження культурогенних процесів, чи, простіше кажучи, явищ в культурному середовищі, безвідносних до хронологічної послі-

⁵⁶ Хоча більш правильно говорити не про логіку культуротворення, а застосовувати не цілком науковий термін «внутрішня механіка» культуротворення, чи більш коректно визначати принципи здійснення культуротворення. Це зумовлено тим, що логіка в процесі дослідження перебігу культурогенезу «накладається» на вже здійснений, пройдений його етап, так би мовити, *post factum*. Тобто, тут ми спостерігаємо ту саму нездолану ваду, взагалі властиву науковому дослідженню, котра полягає в створеній логічній послідовності для осмислення не виключно логічних у власних витоках процесів. Та сама «внутрішня механіка» культурогенезу врешті може бути не лише класичною, але і не класичною.

⁵⁷ Культурознавство — це комплексна дисципліна, так само як і сама історія, і застосовує воно увесь арсенал створених людством форм і методів дослідження Світу. Тому правильно сказати не «об'єднались культурознавством», а «були об'єднані в культурознавство».

довності їх здійсненності. Адже колись, опанувавши навичками використання вогню, людина в культуросфері їх постійно використовує, а не «перевідкриває» їх постійно знову і знову.

Тобто, оволодіння вогнем відбулося ще на початку історії людства, а феномен «вогонь» з тих пір є невід'ємною складовою нашої культури, її атрибутом. Те саме стосується всього створеного і опанованого людством, котре собою наповнює простір культуросфери. До цих атрибутів, беззаперечно, належить і історія, що можлива лише в культуросфері. Лише через властиву культурному середовищу антропосфери інтелектуальну його складову є можливим також «бачення і усвідомлення» історії здійснення Буття, його «відсторонене» сприйняття через розум і фіксацію історії буття в пам'яті; виявлення, зберігання і трансляцію інформації про неї в специфічному внутрішньому просторі нашої свідомості. Адже ми вже говорили (див. «Про історію», с. 201), що **Світ не зберігає і не фіксує інформацію про зміни, котрі в ньому відбуваються, на це здатен лише наш розум.** Ми бачимо і запам'ятовуємо процеси в «паралельному просторі» нашої свідомості. Внаслідок того інформація про минуле постійно накопичується в антропосфері і зберігається всіма доступними засобами в культурному середовищі, котре, крім усього іншого, є носієм надсуб'єктної пам'яті про минуле, тобто історичної пам'яті. Що в свою чергу дає змогу дослідження історією і самого культурогенезу. Отака тут спостерігається діалектика...

На відміну від практично двовимірної монети, все подальше більш наочно можливо показати на прикладі чогось об'ємного. Наприклад, того самого глечика, чи будь-якої іншої посудини, що складається із зовнішньої поверхні і внутрішнього простору, нею обмеженого. Так би мовити, «екстер'єр» і «інтер'єр» одного й того самого об'єкту-феномену, в якому одне без іншого просто неможливе. Але «інтер'єр» та «екстер'єр» історичного процесу вражаюче різні за своєю сутністю. Своїм зовнішнім краєм «глечик історіогенезу» відкритий зовнішньому його спогляданню і, водночас, саме його зовнішні форми обмежують його внутрішній простір і визначають його обсяг, тобто внутрішній простір, котрий ми маємо розглядати як внутрішній простір культуросфери. Ми вже говорили, що в культуросфері обсяг накопиченої в ній інформації не є сталою величиною, він постійно зростає. Варто звернути увагу на те, що «винні» в зростанні внутрішнього простору культуросфери два процеси. По-перше, це об'єктивне подовшення його історії, постійно збільшуване історичне минуле. По-друге, — трансформації в культуросфері об'єктивно пов'язані з її ускладненням і зі збільшенням обсягу її інформаційного простору.

Саме наявністю у динаміці буття поруч з історичною також і культурогенної складової до певної міри спонукає людство до розширення та поглиблення власної історичної пам'яті в культуросфері, як засобу дослідження культури у динаміці її розвитку. Історично ми маємо здатність відстежувати розвиток культури у часі.¹⁵⁸

⁵⁸ Тобто, виводити його за межі «моменту актуальності». Ми здійснюємо в культуросфері те, що не може собі «дозволити» Універсум — відсторонено фіксувати динаміку власних трансформацій, а також подальший «поза динамікою здійснення» її вивчення і аналіз.

Це, в свою чергу, надає нам можливість виявляти напрямки та тенденції подібного розвитку нашої земної цивілізації, розуміння того, звідкіля і куди ми рухаємось. Тобто, шляхом збільшення знань історичних ми тим самим збільшуємо доступну для вивчення сукупність процесів культурогенних.

Ми нездатні мислити «неісторично». Така вже наша природа. Прилаштування нашого історичного мислення до реалій здійснюваного поза його межами історичного процесу є головною ознакою інтелектуальної діяльності в культуросфері. Важливо за цих обставин усвідомлювати, що історичні процеси це не лише фіксовані події в соціумах, а й всі, без жодного винятку, процеси, відстежувані нашою свідомістю, тобто здійснювані у відповідності з напрямком «стріли часу» — з минулого в майбутнє,¹⁵⁹ від їх початку до їх завершення. У цьому сенсі ми не лише досліджуємо історично, але так само уявляємо, фантазуємо, навіть маримо виключно історично. Уся динаміка буття здійснюється виключно історично. Про це, нажаль, ми часто забуваємо. Подібний напрямок здійснення процесу мислення зберігається навіть тоді, коли ми від наслідків рухаємося подумки до сукупності причин, що до них призвели, тобто у «зворотньому» до фактичного напрямку плину часу. Але подібне ми можемо собі дозволити виключно у внутрішньому просторі нашої свідомості,¹⁶⁰ тобто, на рівні «третьої реальності», можливої виключно у межах культуросфери. Всі процеси — лінійні і нелінійні, циклічні і нециклічні, прогресивні і регресивні, випадкові і закономірні ми здійснюємо в культуросфері. Всі вони сукупно впливають на інформацію в ній не лише кількісно, але передусім якісно. Тому внутрішнє наповнення інформацією нашого уявного «гличика історії» існує як своєрідне розширення поля досліджуваних нами природних процесів за рахунок долучення до них чинників, похідних від нашої власної інтелектуальної і практичної діяльності. Саме це врешті зробило неминучим розподіл їх спільного обсягу поміж такими несхожими один на один інтелектуальними чинниками культуросфери, якими є наука, мистецтво, філософія, релігія. (Див. «Макрокосм інтелекту») Але їх симбіоз саме і утворює духовно-практичний простір культуросфери, в котрому ми існуємо, і через який впливаємо на природний історичний процес. Внаслідок утворення культуросфери став неминучим вплив людської діяльності на перебіг та характер історичного розвитку як у антропосфері так і у геобіосфері Землі.

В історії почав активно домінувати напрямок на експансію антропогенезу в геосферу і, як наслідок того, набув чинності неабиякий вплив його на динаміку і характер перебігу подій у геобіосфері нашої планети. Людство упродовж мільйонів років проходило «курс навчання» життю на планеті. Що б там не говорили, але створення «другої природи» кардинально вплинуло на природу первинну. Саме мистецтво виживання в біосфері людство опановує постійно і неухильно. Слід ви-

⁵⁹ Звісно, це відносно майбутнє. Таким «майбутнім» для початку певної битви є її завершення, але вони (початок, і завершення) існують у межах минулого, в межах історичної пам'яті. Спорудження пірамід передувало падінню римської імперії, зародження християнства передувало до хрестових походів. Але ці «початки» і «кінці» подій сукупно існують у просторі історичного і вже здійсненого минулого.

⁶⁰ Завдячуючи технічним досягненням, ми маємо можливість переглядати фільм також у зворотньому «напрямку», але це зворотнє споглядання в реальному світі розгортається також від початку перегляду і до його завершення.

знати, що цей «практичний курс видового виживання» супроводжується незліченними екологічними катастрофами, що знов і знов вказують нам на помилковість тих чи інших обраних людьми стратегій виживання.

Причиною занепаду численних древніх культур і цивілізацій постали наслідки втручання людей у природну динаміку земної геобіосфери безпосередньо або опосередковано. Тому за порушення «правил техніки безпеки» існування в геобіосфері одних представників виду *Homo Sapiens* неминуче розпачувались інші. За помилки предків «несли покарання» нащадки. Від надмірної заповзятості одних суспільних утворень потерпали інші...

Це природньо, але несправедливо, коли, наприклад, виснаживши і спалювавши власний життєвий простір, потім люди шукали все нових і нових територій, вичавлюючи або асимілюючи тих насельців, котрі з діда-прадіда вважали цю землю своєю. Усвідомлення того, що бути «сильнішим» за природу життєво небезпечно, триває і донині. Підкоренню природи чимало зусиль докладали практично всі цивілізації. Так чинили шумери і асирійці, єгиптяни і греки, інки і ацтеки... Бездумна іригація і виснаження ґрунтів, винищення лісів, порушення біологічної рівноваги в екосистемах. У свою чергу це і спонукало до захоплення та підкорення все нових і нових життєвих просторів, військової експансії. І саме війна спричинила до перманентного нищення представниками одного біологічного виду інших представників того самого біологічного виду. Війна з природою призвела до війни людей проти людей, що триває і дотепер. Це не могло не вплинути на напрямок генези ноосфери, мілітаризації свідомості людства. Мілітаризоване мислення визначило напрямок і пріоритети в інтелектуальному осягненні Світу. Воно призвело наш розум до мислення культуросфери як простору, де точиться війна всіх проти всіх — безжална і безнадійна. І почалося поступове «прилаштування» культуросфери до цього протиприродного стану, як «нормального» стану перебігу культурогенезу в антропосфері. Практично всі люди розуміють, що війна — це погано, але воювати не припиняють. Соромно про це говорити, але саме війна є і найпримітивніший, але разом з тим і найбільш «ефективний» спосіб вирішення будь-яких проблемних ситуацій в культуросфері. Так би мовити, кардинальний. Перемагаючи, ми вирішуємо певну конфліктну «проблему» в один спосіб, натомість, будучи переможеними, ми ту саму «проблему» також врешті вирішуємо, але зовсім інакше. Але за будь-яких обставин ця «точка біфуркації» лишається пройденою і у взаєминах настає визначеність. І тоді вцілілі далі подовжують власну боротьбу за «місце під Сонцем», виходячи з новостворених реалій.

Цей «театр абсурду», коли розглядати його в контексті потреб видового самозбереження людства, саме і складає *alter ego* нашої суспільної історії, в той час як наша «видова» історія ніяк цим процесом суспільного природного відбору не визначається. Ним опікується суспільство, як специфічно існуючий в геобіосфері надорганізм, котрому «немає діла» за великим рахунком до того біосубстрату, з якого він складається. Неабияким парадоксом у цьому сенсі є те, що, з одного боку, людство, як біологічний вид, самим фактом наявності культуросфери засвідчує власне прагнення забезпечити себе і створити передумови подальшого буття в геобіосфері Землі, а з іншого боку, докладає колосальних зусиль на знищення в ан-

тропосфері представників свого власного біологічного виду. З точки зору здорового глузду, це не можливо пояснити ніяк інакше, як лише тим, що **наш видовий природний відбір у власних цілепокладаннях відмінний від природного відбору суспільства** як специфічно-діючого надорганізму.

Питання щодо того, «Чи не призведе суспільний природний відбір в антропосфері до самознищення антропосфери?», і дотепер лишається відкритим. Натомість очевидним є інше, а саме те, що ненаситний Молох природного відбору в соціосфері потребує все нових і нових жертв, без яких видається неможливою подальша генеза антропосфери. Тому ніяк не виключені її колапс і біологічна деградація. Але це складне і неоднозначне питання потребує ґрунтового аналізу і окремого розгляду. Принаймні зараз, на сучасному етапі існування антропосфери, перспектива її подальшого буття видається вкрай невизначеною. І, можливо, саме усвідомлення цього очевидного факту змушує нас шукати відповіді на дане питання у витоках антропогенезу. Це, в свою чергу, потребує розширення нашого інтелектуального простору шляхом поглиблення і збільшення обсягу нашої історичної пам'яті. Адже очевидно, що чим більше ми дізнаємося про «правду минулого», тим більш вірогідним стане розуміння реалій сучасності. От і виходить, що в той час, як наша наука має все більш занурюватися в природу речей, з'ясовувати «внутрішню механіку» принципів буття, натомість історія дозволяє чинити розширення відкритого нам історичного простору нашого буття. Наука вивчає світ таким, яким він є, а історія з'ясовує, як він здійснюється фактично у динаміці розгортання буття.

Але по мірі наростання обсягу інформації про минуле, все більш нагальною стає проблема її трансляції. Задля вирішення цієї проблеми людство створило велику кількість форм і способів викладення і передачі інформації про події минулих часів. До них належить віднести такі форми, в котрі втілюється історична пам'ять як от: міфічна, епічна, логічна, філософська, наукова, аналітична та ще чимало інших. Але в той час, як міф, образно кажучи, «розчинив» історичну пам'ять у собі і долучив її як «атрибут» Великого Знання в ньому зафіксованого і трансльованого в культуросфері через епос, натомість всі інші форми і методи дослідження феномену історії шляхом «зовнішнього», відстороненого від нього його споглядання.⁶¹

У той час, коли зрозумілість міфічної історії виступає як її беззаперечна передумова, історія в межах профанного часу лише передбачає можливість зрозумілості здійснюваного в ньому історіогенезу, тої жаданої логічності історії,

⁶¹ Варто нагадати, що міф не містить в собі історію, а є нею самою, але обмеженою «сакральним простором» пам'яті про минуле, подане в символічно-алегоричній формі. Простіше кажучи, міф — це образ історії, втілений в архетипи подій і персоналій, що мали місце «на початку часів» і визначили «правила», що діють в реаліях простору актуальності, тобто в сфері «профанного часу». Міф оповідає Світ, а не його історію, він пояснює причини того, чому Світ відбувся так, а не якийсь інакше, і пояснює профанне через сакральне. Принцип історичності міфу виглядає так: в сакральному «історичному минулому» оповідається процес утворення того комплексу передумов, котрі сукупно визначають характер перебігу подій в просторі профанному. Тобто, за логікою міфу, «справжня» історія вже відбулася давно, «на початку», Світ з тих часів набув визначеності принципів, за якими існує незмінно з тих самих пір, керуючись сумою передумов, створених в історичні часи, викладені в міфогоніях етносів і культур. Це і створення Світу, і ієрархія вищих сутностей, і діяння «культурних героїв», що раз у раз транслюється в просторі профанного часу і єднає їх. До цієї схеми релігійна традиція долучила можливість «зворотного зв'язку» зі світом минулого і майбутнього, горнього і дольного.

виявлення якої людство прагне і понині. Натомість, замість логіки в культуросфері ми продукуємо міфізацію історії, але вже не на сакральному, а на профанному рівні. Питання про мету, сенс і напрямок історіогенезу і досі лишається без належної визначеності. Колосальний обсяг інформації про перебіг подій і явищ минулих часів, накопичений людством, все більш очевидно постає перешкодою на шляху до створення дійсної Всесвітньої історії. Він потребує відбору і систематизації не лише у межах хронології, але і на рівні історіологічних узагальнень. А от за яким принципом їх здійснювати, напевно невідомо. Разом з тим все більш очевидним стає інше, а саме те, що у Світі синхронно і одночасно здійснюється ВСЯ його історіодинаміка. На всіх мислимих і немислимих рівнях Буття — від мікро до мегавимірів. Тут все пов'язане з усім і все всім взаємозумовлено. Наша суспільна історія, так само як і видова, є складовими історії геобіосфери Землі, і далі — Природи і Всесвіту.

В контексті сказаного постає два питання — про загальні принципи історіогенезу і про можливі рівні здійснення історіогенезу у, так би мовити, вселенському, загальноприродному їх сенсі, а не лише у межах антропосфери. Іншими словами, належить розглянути Всесвітню історію в її «переглянутому і доповненому» Вселенському варіанті, тобто як історію Всесвіту, де наша земна історія є лише однією, і вкрай специфічною, її складовою. Передусім, це надасть змогу вийти за межі культуросфери і сприйняти її зовні, тобто оглянути наш «глекчик» культуропростору з «точки зору» Всесвіту. Бодай за цих обставин «зовнішній край» самого Всесвіту для нас так і лишається недосяжним, але завдяки тому ми виявимо, що фізичні принципи історіогенезу Всесвіту є ті самі, що і принципи історіогенезу антропосфери. Вони так само енерговитратні і анізотропні, так само підпорядковуються «стрілі часу». Але разом з тим, тут відсутні такі звичні для нас боротьба за існування і природний відбір. Питання про еволюцію Всесвіту виявляється ще більш заплутаним і невизначеним, ніж питання про нашу власну еволюцію. Тут врешті постає питання про те, що сутнісно ми визначаємо як еволюцію. Що таке еволюція?

З огляду на те, що в науковому і філософському обігові слово «еволюція» — застосовується часто і не завжди правомірно, видається доцільним питання про неї поставити в такій редакції: «Про що ми говоримо, коли говоримо про еволюцію?» Постає й інше питання: Чи не є еволюція тим принципом, за яким відбувається історія?

Дивна вона, ця еволюція, химерна... Можливо безліч разів піддавати сумнівів сценарій, за яким вона здійснюється. Час від часу кидатися в обійми креаціонізму, сумніватися в її русійних потенціях, взагалі уникати розмірковувань про неї.

Але минуле так і лишається минулим, а майбутнє — майбутнім. Стріла часу волочить за собою всю громаду Світу і примудряється при тому являти його нам у невловимій миті поміж минулим і майбутнім. Лише плін часу лишається в своєму напрямкові незмінним і стабільним. Саме тому він не лише «точка опори», але й «точка відліку» в дослідженні як історії, так і еволюції Універсуму.

Десь у п'ятмі минулого розпочався вселенський процес трансформації речовини і польових структур Всесвіту, підпорядкований плинові часу... А можливо й навпаки, їх взаємодія утворила час, чи щось, що ми лише сприймаємо як плін часу, незворотний і всепоглинаючий. За обставин, коли еволюція навіть не має визна-

ченої мети, то, натомість, вона беззаперечно має напрямок. Власне, те, що ми так звично називаємо і визначаємо як еволюцію, насправді є лише ідея еволюції, вгаданий принцип, назване словом «еволюція» ЩОСЬ, що покладається наукою в основу динаміки здійснення Буття, і покладається не завжди цілком правомірно. Адже буквально слово «еволюція» перекладається з латині як розгортання, котре а рїогі не передумовлює ні ускладнення, ні розвитку, котрі у межах еволюції є можливими, але не є обов'язковими.¹⁶²

У даному сенсі таке словосполучення, як «історичний процес», є еквівалентом поняття еволюційного процесу. І знов-таки ні ускладнення, ні розвиток не є неодмінними ознаками еволюції. Більш за те, на радість креаціоністам, еволюція по суті своїй є глибоко релігійне поняття. Досить згадати опис процесу еволюції (розгортання) Світу, описаний в Біблії (див. кн. «Буття»)¹⁶³ цілком послідовно. Оскільки поняття «еволюція» у його буквальному розумінні передбачає «стан» згорнутості чогось того, що потім і «розгортається» у часі і просторі, постаючи перед нами як процес еволюції, котра передбачає початок і визначену поетапність та «магістральний» напрямок здійснення еволюційних процесів, суму законів, за якими відбувається цей процес у сукупності і синтезі з іншими історичними процесами, не еволюційними за своєю сутністю. Принаймні вічний і безкінечний Всесвіт не еволюціонує, а трансформується. Еволюціонувати здатне лише щось в його межах: Галактики, зорі, планети, живі субстанції. Натомість те, з чого «зроблено» Всесвіт не еволюціонує, а навпаки, вражає своєю стабільністю. Всі ці протони, нейтрони, електрони, фотони перебувають в незмінності. Вони «живуть» за власними, раз і назавжди заданими законами життя в мікросвіті. Так само стабільно існують переважна більшість хімічних елементів. Стабільною є природа гравітації і електромагнетизму, незмінні фізичні закони, що діють у Всесвіті. Інша справа те, що ми не годні знати, чому вони саме такі, а не якісь інші. Тут немає підстав вести мову про їх еволюцію. Принаймні, пошановувачі ідеї Великого Вибуху, котрий поклав початок утворенню нашого Всесвіту, завбачливо відносять процес його еволюції на початок цього «вибухового» процесу. Тобто, саме тоді й відбулась їх еволюція і по тому вона припинилася. Не будемо піддавати даний «сценарій» світотворення сумнівові, врешті це для нас зараз не є принципово важливим.

Істотним є інше, а саме те, що в межах лінійних розмірів простору можливо виявити специфічні рівні нестабільності, що є передумовою інших, стабільних рівнів існування простору. Так, очевидна нестабільність на субквантовому рівні забезпечує стабільне існування атомів і молекул речовини. Ті, в свою чергу, утворюють стабільні космічні об'єкти — речовину і польові структури, з власти-

⁶² Ускладнення і розвиток є похідними від еволюційного процесу. Вони не передумова еволюції, а наслідок, тобто структурована динаміка світотворення (а це, власне, і є еволюція) передбачає, але не передумовлює ускладнення як єдино-можливий шлях здійснення буття. Становлення і розвиток не одне й те саме.

⁶³ Свого часу мені довелося аналізувати процес і поетапність світотворення, викладений в Біблії. Він у ній описаний вражаюче точно, виходячи з даних сучасної науки, як послідовність етапів процесу створення Світу, коли розглядати кожен день творіння як визначений його етап, а не земну астрономічну добу.

вою їм внутрішньою нестабільністю. Це ми спостерігаємо як сяяння зірок, зумовлене енерговитратними процесами в них, так само як нестабільність галактик всередині них, зумовлену рухом складаючої їх субстанції. Але поміж галактиками і зорями відстань досить значна, що дає підстави спостерігати як флуктуації локалізованих нестабільностей у межах загалом стабільного простору, що їх у собі містить. Імовірно, в зонах аномальної активності саме і діють ті закони, що в латентному стані властиві природі простору взагалі, проте виявляють вони себе лише у просторі зі зміненими властивостями, де і мають підстави розглядатися як еволюційні процеси, кожний зі своєю власною історією буття. Але історія буття самого простору є спільною і єдиною на всіх. Питання про еволюцію простору ми ще не маємо підстав ставити. Швидше за все, це сукупність трансформацій, що має в основі своїй стохастичну природу.

Показово, що за лінійними розмірами у просторі відстань між мікросвітом і мегасвітом досить значна. І саме вона виступає як зона Універсуму, де відбувається все «найцікавіше» для нас. Адже простір не лише відділяє мегавимір від мікровиміру, але разом з тим, він їх так само єднає навіть лише одним тим, що містить у собі як свої складові⁶⁴, котрі існують на двох цілком визначених рівнях локалізованої нестабільності, що саме і являють нам все розмаїття оточуючого нас Світу, предметно-зримого, динамічного і неповторного в кожному моменті.

Нарешті, після всього вищесказаного, з його урахуванням, ми можемо дозволити собі повернутися до справ наших земних, і розглянути те, що в науковий обіг було внесене як «антропний принцип». Трапилося це 1973 року, коли фізик Брендон Картер проголосив: «Наше положення у Всесвіті з необхідністю є привілейованим, у крайньому разі в тому ступені, щоби припускати наше існування». («Вокруг Света». №1. 2009. с. 23) Саме це твердження Картер назвав «слабим антропним принципом». Тоді ж було сформульовано і «сильний антропний принцип». Він проголошував: «Всесвіт повинен бути таким, щоби на певній стадії робити припустимою появу спостерігача». («Вокруг Света», там само) Майже тридцять років минуло з того часу, а цей «антропний принцип» ні доведений, ні остаточно не спростований, знічує сумління інтелектуалів — науковців і філософів. І хоча мова в ньому велась переважно про наше «особливе місце» у Всесвіті і про те, що «наш» Всесвіт також мусить сам по собі бути «особливим», з цілком визначеними фізичними властивостями, повз увагу дослідників не пройшло і його унікальне місце на шкалі масштабів здійснення Буття Всесвіту. Але це унікальне місце разом з тим є і незмінно суцим, так само, як певна точка, що не може не існувати на відрізках прямої поміж двома іншими точками. У нашому випадку це макросвіт, однаково рівновіддалений як від мікросвіту так і мегасвіту...

У дивному місці розпочався антропогенез. Він набрав чинності десь приблизно посередині поміж мікро- та мега-вимірами, якнайдалі від вселенських космічних катаклізмів і запаморочливої метушні мікросвіту, за межами можливості наближення до них навіть гіпотетичного, утворивши макрорівень трансформації

⁶⁴ Природи простору ми будемо торкатися в подальшому. Але зараз обмежимося цими загальними міркуваннями.

матерії як речовини і польових структур у визначених ним межах. Спокійна і виважена зоря у розквіті сил, планета, що обертається довкола неї ритмічно і поза будь-яких активних зовнішніх впливів, як от жорстке космічне випромінення чи гравітаційні негаразди. Навіть її супутник органічно вписується в цю космічну іділію. Пов'язані з ним гравітаційні впливи додають лише ще один сталий ритм до тих, що синхронізовано і гармонійно супроводжують всі процеси на планеті, лише урізноманітнюючи їх монотонну стабільність співдії ритмів зовнішніх і внутрішніх. Внутрішні ритми мікросвіту дають можливість за цих умов додати до наявних фізичних реакцій такі хімічні реакції, які неможливі за інших обставин. Водночас, за цих умов стає можливою їх кооперативна синхронізація в масштабах планети. Дрібні флуктуації дисгармоній (виверження вулканів, зледеніння, землетруси) легко навертаються до стабільності відразу по припиненню дій причин, що їх зумовили. Важко усвідомлювана гармонія ритмів, що пронизує і єднає все суще від мікро до мега-виміру, перетворює його буття в єдине органічне ціле, включаючи в дію механізми самоорганізації, неможливі за інших обставин, а саме ритмічні геохімічні перетворення в обсягові всієї Планети. Води на Землі багато, і цей універсальний розчинник досить швидко здійснив поділ у геосфері на те, що постійно бере участь в біохімічних перетвореннях і на те, що цим перетворенням не завадить. Вода поділила речовину, що складає верхні шари геосфери на інертну і динамічну, в якій термодинамічні перетворення відбуваються не лише на неорганічному, а й на органічному рівні. В той час, як інертна речовина «задовольняється» суто неорганічними процесами в ній.

Сталий і незмінно циклічний перебіг хімічних перетворень на планеті зі збалансованою структурою ритмів буття, за постійного надходження енергії Сонця ззовні у достатній, а можливо і у більш ніж достатній кількості, спричинив до можливості її концентрації і задіювання як на фізичному так і на хімічному рівні. Проте, як показав подальший перебіг подій, цим діло не обмежилось. Хімічні перетворення почали відбуватися ритмічно не лише на суто неорганічному, але і на «новопроявленному» органічному рівні. У цьому сенсі показово, що в хімії між органікою і неорганікою існує цілком визначена відмінність. Тобто, це знов-таки два різних принципи реалізації трансформацій речовини на хімічному рівні. Потім стали можливі й більш енерговитратні біохімічні реакції, покликані «зв'язувати» і концентрувати в собі надлишкову сонячну енергію задля того, щоби підтримувати термодинамічну рівновагу геосфери планети. Не певен, що процес диференціації рівнів процесів в речовині за їх енерговитратністю можливо визначити як еволюційний. Але саме внаслідок того відбулося самоструктурування речовини планети. Проте воно набрало чинності не як якийсь «щасливий» збіг обставин, а як природньо-закономірний процес фізико-хімічних перетворень на Планеті, всій, цілком і відразу. Тим самим, так само відразу і всі разом проявилися усі можливі рівні здійснення буття біосфери. Одночасно, за вкрай нетривалий період вибудови їх гармонійного співбуття, набрали чинності різні шляхи самореалізації біологічних структур у геосфері як рослинне і тваринне царства. Але головним за даних обставин є те, що ці визначені рівні поступово проявлялись в геобіосфері по мірі ускладнення її внутрішньої організації. Разом з тим, вони самі також стали причи-

ною і передумовою подальшого ускладнення геобіосфери, кооперативно скерованої на «приборкання» надлишкової енергії Сонця. Врешті, вірогідно, саме ця стабільно-надлишкова енергія і спричинила прояву тих рівнів, надзвичайно розширивши сферу можливих шляхів самореалізації речовин і польових структур у просторі і часі, на нашій Планеті. Але розміри Землі обмежені, що неминуче спричинило до проявлення природного відбору як шляху диференціації оптимальних рівнів буття живої речовини і визначення їх когерентного, гармонійного співіснування. Це співіснування здійснювалося історично і не потребувало еволюційних трансформацій. Справа в тім, що лише зміна умов «проживання» провокувала на еволюційні зрушення. Коли ідеально прилаштовані до певних умов біоструктури через зміни в геосфері зникали, то тим самим, разом з ними зникали і зайняті ними рівні їх буття і водночас ставали наразі можливими інші рівні. Але вони не поставали на місце зниклих, а утворювались шляхом реструктуризації всіх наявних інших рівнів, призводили до повного перерозподілу «сил» в біосфері. До речі, переважно саме найбільш пристосовані до визначених умов організми потерпали найпершими, вірогідно, через їх надмірну «спеціалізацію» у вузьких межах.

Еволюції цих організмів за даних умов не відбувалося, просто одні зникали, вивільняли «життєвий простір» і натомість інші, більш адекватні до змінених умов продовжували життя в біосфері. А от сама біосфера внаслідок того еволюціонувала, і «навчала» своїх мешканців бути розумними, толерантними і поміркованими, але не всіх...

Дарвін був неправий. Його еволюційна теорія походження видів потребує істотної корекції. При тому це корегування було здійснене за одинадцять років до того, як він написав свою уславлену книгу про мандрівку на кораблі «Бігль».

Так стверджує в статті, опублікованій журналом *Historical Biology*, американський геолог Майкл Рамніко. Він розкопав книгу маловідомого вченого-садівника тих часів, якогось Патріка Метью під нудною назвою «Морська деревина і лісоводство», де викладається теорія, в подальшому названа дарвінівською...

...Метью дивився на еволюцію дещо по-іншому, ніж Дарвін. Той твердо тримався позицій повільного, дуже поступового еволюційного розвитку видів в умовах стабільності і так само повільно змінюваного середовища. Метью, навпаки, вважав, що на еволюцію сильно впливають геологічні катастрофи, що трапляються раз у раз, після котрих пристосування видів до

нових умов відбувається значно більш швидкими темпами.

Метью надавав катастрофам першочергового значення. Він заявляв, що після них численні біологічні види майже цілковито знищуються, лишаючи порожніми числені, як зараз говорить, екологічні ніші, котрі незабаром заповнюються новими видами і тими залишками старих, котрі спромоглися швидко пристосуватися до нових умов.

Рамніко, чий професійні інтереси полягають у сфері дослідження вулканічних вивержень і падіння астероїдів, вважає версію Метью більш точною, аніж дарвінівську. Він стверджує, оскільки останнім часом отримав загальне визнання той факт, що значні геологічні катастрофи, і слідує за ними масові вимирання самим кардинальним чином змінюють хід еволюції, то теорію Дарвіна слід переглянути.

ІГ. №19. 2011. С. 2

Таким чином, можливо у першому наближенні сказати, що еволюція в біосфері відбувалась через «перерозподіл» наявних рівнів буття живого субстрату, котрий сам по собі не еволюціонував, а вирішував «власні проблеми» шляхом природного відбору, тобто — історично і виключно на власному рівні. Тому не варто екстраполювати еволюцію біосфери на те, що її складає, і ототожнювати її з механізмом природного відбору в окремих біологічних видах. До речі, сам сер Чарльз

Дарвін, термін «еволюція» в своїх дослідженнях не застосовував. Це вже потім, коли науковці пов'язали еволюцію біосфери з природним відбором в її межах, саме тоді вони і розширили закладену в ній ідею на суспільство, та спробували покласти її у підмурок методології дослідження історіогенезу антропосфери, як універсальний принцип, за яким здійснюється історіогенез в її межах. Тобто, виходило, що історіогенез у межах антропосфери відбувається еволюційно. Але це не так... Коли щось і еволюціонує, то це сама антропосфера, вся, цілком і відразу. А в її межах ми спостерігаємо цілий спектр чинників, що покладаються як передумова її самоорганізації. І тут природний відбір вже не є безальтернативним. В антропосфері відбувається культурогенез, у межах якого відбувається еволюція свідомості. Розум за цих умов не еволюціонує¹⁶⁵ і «задовольняється» методом «природного відбору». Натомість свідомість антропосфери «змушена» еволюціонувати надзвичайно стрімко за масштабами біологічних процесів.

Саме завдячуючи властивій нам свідомості, здатній до рефлексії, ми маємо унікальну можливість здійснювати процес саморозвитку цієї самої «свідомості», її самоеволюції, якщо і не цілком керований, то, принаймні, цілком усвідомлюваний. Свідомість не унеможливає природний відбір для нас, але робить його «необов'язковим», і навіть небажаним.¹⁶⁶ Завдячуючи свідомості, ми не лише існуємо в історичному процесі, а навіть до певної міри маємо здатність творити і визначати його.

Наша здатність відстороненого від історії бачення історії зпродувала численну кількість спроб її інтелектуального осягнення. Але остаточна розгадка феномену історії чекає нас далеко попереду, за умови, що вона взагалі можлива. Непорушний Сфінкс історіогенезу, вочевидь, вирішив підкоритись плинові часу. А от чому він це вирішив?.. Ймовірно, що цю сокровенну таємницю буття, Господь Бог притримує для нас на десерт...

⁶⁵ В чомусь глибоко символічним є те, що наше видове самовизначення як людини розумної (*Homo Sapiens*) поставило нас на межі, що одночасно і відокремлює і єднає нас з біосферою. У той час, як властива нам свідомість є унікальна в геобіосфері здатність рефлексивності, самоусвідомлення. Розумність же підпорядковується принципам природного відбору, властивого нам як природним тваринам, в той час як свідомість саме і виступає як передумова нашого буття на окремому, унікальному в багатьох відношеннях рівні.

⁶⁶ Про цю «небажаність» свідчать заповіді всіх релігій. Саме їх дотримання і є тим, що робить природний відбір необов'язковим, постаючи як його альтернатива. Перечитайте бодай Нагірну проповідь нашого Спасителя, і ви самі легко в цьому переконаєтесь...

НАУКОЛОГІЯ
ПРОТОНАУКА, МІФОЛОГІЯ, НАУКА
НАУКА ЯК СКЛАДОВА АНТРОПОСФЕРИ
МЕЖІ ПІЗНАННЯ
ТЕХНОСФЕРА

¶

¶ПРОТОНАУКА, МІФОЛОГІЯ, НАУКА

Накопичення фактів, бодай навіть великого
обсягу, можливо з тим самим успіхом вважати
наукою, як і купу каміння — будинком.

Анрі Пуанкаре

Парадокс, але слід визнати, що саме слово «наука», як означення і локалізація у ньому певного узагальнено-цілісного поняття, є і дотепер найменш визначеним і сталим. І тут мова не йде про відмінність науки від лженауки чи псевдонауки, жодним чином! І не складна, багаторівнева семантика слова «наука» тому на заваді, так само як не на заваді є і принципова неможливість завершеності наукового знання. Складність полягає в надзвичайно розгалуженій, багаторівневій внутрішній структурі самого явища, означуваного словом «наука». Не існує «науки взагалі», завдяки якій і через яку здійснюється сполучення Світу об'єктивно суцього (космосфери) зі світом внутрішнім, так би мовити, інтелектуальним простором розуму (ноосферою). «Науку взагалі» утворює неозора кількість окремих наук, таких як біологія, фізика, астрономія, етнографія і так без ліку...

Складність розуміння феномену науки також полягає у сутнісному нерозумінні того, за якими законами і принципами здійснюється процес наукового пізнання. Ми елементарно не знаємо напевно, як відбувається наукотворення, яка його «внутрішня механіка» і яка його «внутрішня логіка»?

Наука, як сфера реалізації інтелекту, за визначенням покликана дати змогу осягнення об'єктивно-суцього буття, водночас, сама при тому є чи не найбільш невизначеною і фрагментарною у власних підвалинах. Вірогідно, аналіз науки, як специфічної форми втілення інформації і варто розпочати зі з'ясування бодай найголовніших причин, що змушують перебувати цю сферу здійснення нашої пізнавальної діяльності в стані жахливого інтелектуального дискомфорту.

Унаочнюючи вищесказане, можна зауважити, що так само як ліс складається з дерев, кущів, чагарників, наука «складається» з хімії, мовознавства, фізики та всього того неозорого масиву сфер втілення та реалізації людської допитливості, які підпадають під визначення науковості. Тут ми відразу стикаємося з одним істотним протиріччям, притаманним тому культурному феномену, котрий ми визначаємо як «науку взагалі», тобто як певну онтологічну цілісність. З одного боку, оскільки існує слово «наука», то собою воно означає і локалізує певну феноменальну даність, зокрема в контексті культурознавства, а з іншого боку, науку практично неможливо мислити саме як цілісність, а не як суму складових цієї досить умовної, строкатої, неоднозначної і вкрай розгалуженої сукупності.

Щоб побачити «ліс взагалі», а не лише хащі та дерева що його складають, очевидно, належить вийти за його межі, тобто поглянути на нього зовні, здійснити акт трансценденції відносно об'єкту дослідження. Попри те, що на суто інтуїтивному

рівні ми цілком легко і досить адекватно усвідомлюємо, що таке наука, разом з тим ми не в змозі дати їй остаточне, фактичне і єдино можливе визначення, так би мовити, на всі випадки і всі часи...

Споглядаючи ліс зовні, на відстані, ми відносно нього здійснюємо акт трансценденції у просторі. Щось подібне нам належить зробити і при намаганні зрозуміти те, що стоїть за поняттям «науки». Але за цих обставин маємо здійснити «трансценденцію» не у просторі, а у часі, тобто поглянути бодай уявно, на науку зі стану донаукового, простежити розгорнуту у часі послідовність генези науковості науки.

Дуже **обережно, зі значними застереженнями ми можемо визначити науку, як сферу людської інтелектуальної і практичної діяльності, внаслідок якої відбувається перетворення уявлень про Світ на знання про Світ**. Надто суперечлива, невловима ця межа між знанням і уявленням у внутрішньому просторі нашої свідомості. Але якщо уявлення можуть існувати і фактично існують у сфері філософській, міфічній, мистецькій, то знання є сфера переважно наукових уявлень про фактично існуючу реальність. Іншими словами, наукові уявлення є знання абсолютні і безвідносні, і водночас — абсолютні і безвідносні уявлення є не що інше, як наукові знання.

Отже, маємо розпочати розгляд науки з того моменту (досить умовного), коли уявлення про Світ були тотожні, чи, практично тотожні, знанням про нього. Ті давні часи ми легко і не цілком правомірно звикли визначати як часи панування міфічних уявлень, з яких просто і легко, з «висоти» сьогодення виводити подальше їх розгалуження на такі знані інтелектуальні чинники, як наука, філософія, релігія, мистецтво. Але при тому ми геть зовсім забуваємо, що те, що ми так легко визначаємо як міфічні знання та уявлення, для їх носіїв були знаннями не міфічними, а фактичними і, так би мовити, єдиносущими.

Філософи і інтелектуали-наукознавці (наукологі) у власних спробах розгляду феномену науки переважно виходять із не цілком беззаперечного припущення, що наука зараз вже існує як певна онтологічна цілісність. Що вона виникла і з моменту виникнення перебуває в стані генези і розвитку, котрий в їх уяві легко сягає у перспективі безкінечності. Можливо це і так. Але тут варто зауважити два принципові моменти: по-перше, не слід плутати гносеологію та епістемологію науки з самою наукою, а по-друге, не треба плутати виникнення з виокремленістю, локалізацією науки в межах і у співвідношенні до інших інтелектуальних чинників, сукупно утворюючих Велике Знання антропосфери. Специфічність феномену науки передусім в тому й полягає, що саме вона стала підґрунтям і передумовою можливості виникнення практично всіх інших інтелектуальних чинників у сфері життєдіяльності виду *Homo Sapiens*.

Так само правомірним є стверджувати, що і дотепер науки як певної онтологічної цілісності немає. Немає «науки взагалі», але, натомість, є сукупність об'єктивних передумов до можливості її локалізації в межах антропосфери. Адже в природі (за межами антропосфери) науки не існує, природі наука не потрібна, оскільки **природа – це не сукупність запитань, а сукупність відповідей**. І тому лише виключно виокремленість розуму людини з природної динаміки буття, набута ним здатність бачити світ відсторонено стала вирішальною передумовою можливості виникнення феномену науки.

На сучасному етапі *слово «наука» виступає як узагальнююча понятійна локалізація специфічної складової людської життєдіяльності, яка покладає собі на меті утворення сукупності структур позитивних знань про складові фактичної дійсності*. І нічого, чи майже нічого, понад це... Все інше — задекларовані «благі наміри», з вельми примарною перспективою їх здійсненності...

На велике щастя для людини, на початку свого шляху наукового осягнення Світу вона була об'єктивно нездатна навіть уявити всю складність обраного шляху, зумовленого її біологічними особливостями. Повною мірою не усвідомлює цього вона й понині... Але з'явилась і, так би мовити, викристалізувалась підозра принципової неможливості вичерпності знання про Світ. Щоб це усвідомити людині знадобилось 3 мільйони років біологічної еволюції та понад 50 тисяч років суспільного буття.

І попри це, маємо констатувати, що первинним методом освоєння дійсності і буття в ній ab ovo був саме науковий, і виключно лише науковий шлях осягнення Світу. Вражаюча прагматичність людського розуму просто унеможлиблювала будь-який інший, крім суто наукового, шлях освоєння сфери власного існування.

Людина сприймає і існує у фактичному реально-сущому Світі. Світ, що оточує її, образно кажучи, не приховував і не приховує себе, він відкритий і очевидний як апіорна даність¹⁶⁷. Більше того, він не передбачає і не потребує запитань, що мають сенс і актуальність переважно в межах антропосфери. Але Світ неозорий, його «занадто багато» і в ньому не передбачено найістотнішого для людини в акті його сприйняття і осягнення — не існує критеріальної шкали вимірів і немає односторонньо фіксованої точки відліку початку пізнання.

Проте, у всьому неозорому масиві сущого єдине фактично та беззаперечно суще для людини — це сама людина. Тому цілком природньо, що саме себе людина врешті і почала мислити як «абсолютну точку відліку», у співвідношенні до якої почала аналізувати все, що складало предмет її зацікавленості. Саме про це дефініції інтелектуалів, такі, як «Людина — міра всіх речей», або «Пізнай себе», чи «Людина — вінець еволюції» і навіть «... цар природи». Але для пізнання Світу цього від початку виявилось очевидно замало і тут людині у нагоді стала її власна уява, що легко знівельювала брак знань в акті дослідження. Фантазія почала бути на місці знання, але при тому не було чіткого усвідомлення фантастичності самої фантазії, що стало добрим підґрунтям для створення міфічної форми втілення інформації. Але в міфіві неможлива наука, не можлива за визначенням. Саме про це свого часу сказав філософ Мераб Мамардашвілі: «...світ міфу і ритуалу відрізняється від світу науки, всупереч до існуючих поглядів, не тим, що там є невідоме й незрозуміле, на яке людина відповідає продуктами своєї уяви і фантазії — неорганізованої, буйної і дикої, навпаки, світ міфу є світ, в якому немає ніяких проблем. Все ясно, зрозуміло і має сенс. А от світ науки є світ незрозумілого. Вперше незрозуміле з'являється у світі разом з наукою. Саме наука робить світ незрозумілим і тому виникає проблема розуміння, котра вирішується в науці» (Мераб Мамардашвілі. «Філософские чтения», с. 86). Єдине, що варто додати до сказаного, то це те, що дану сукупність

⁶⁷ Наука починається не із запитання «який Світ?», а із запитання «чому Світ саме такий?».

усвідомленого невідомого і намагань його пізнання ми вже потім визначили і окреслили як науку. Людина не створювала науку, а, натомість, словом «наука» виокремила, локалізувала цю сукупність актів власної пізнавальної діяльності.

Міфічні уявлення для людей були абсолютними і безвідносними знаннями, тобто сприймалися як наукові знання. Коли вони переставали слугувати саме як наукові (фактичні, позитивні) знання, то відразу втрачали статус знань і свою актуальність.

Наука, що неадекватно описує об'єктивно суцільний світ, втілений в неадекватну понятійно-змістову структуру, трансформується і існує в її межах виключно як міфос. Справа в тім, що бачення і адекватне сприйняття баченого практично ніколи не тотожні. **Поле реалізації науки знаходиться між об'єктивністю Світу та суб'єктивністю його сприйняття.** Міфологія не містить в собі наукової проблематики. Вона, за визначенням і своєю сутністю, існує або як до-проблемна, або як після-проблемна світоглядна цілісність. Дослідники міфологію розглядають переважно як недосконалу (неадекватну, фантастичну) форму втілення уявлень і знань про Світ. Вони вкрай рідко при цьому згадують, що світ, описаний і суцільний в міфіві, сам по собі від даного опису не став меншою мірою досконалим і, образно кажучи, йому «глибоко байдуже», що його не цілком адекватно сприйняв і осягнув розумом певний інтелект. Все визначається мірою необхідної достатності пізнаного. Саме самодостатність міфу і є передумовою його завершеності і достатності. Але ні наука, ні міфологія фактично не існують як певні виокремлені даності. У дійсності, натомість, ми спостерігаємо їх постійне взаємопроникнення та взаємовплив і запорука тому — недосконалість принципів кодування інформації, їх неадекватність щодо об'єктивно суцільного Світу у всій його неозорості.

Можемо стверджувати, що від початку сприйняття Світу всіма, без винятку, біологічними об'єктами і структурами є суто позитивним, апріорним, фактично даним і внаслідок того — науковим. Адже, будь-яка біологічна структура або сприймає світ адекватно, або прирікає себе на загибель⁶⁸. Тому **прагнення пізнання виступає як похідна складова прагнення самозбереження**, тобто є біологічно передумовленим, доцільним і органічно притаманним всьому живому, суцільному в межах біосфери. В межах антропосфери, як сфери людської життєдіяльності, саме прагнення пізнання починає якісно змінюватись, щоби мати змогу трансформуючи і змінюючи довкілля, створювати техносферу.

Справа в тім, що в межах науки можливо виокремити дві її складові. По-перше, це дослідження явищ довколишнього світу, а по-друге, це виявлення тих законів і закономірностей, за якими існує Світ.

Цілком можливо вельми добре дослідити довколишній світ, бути йому адекватним і при тому не знати законів, за якими він існує. Саме цей шлях — шлях всього живого, що є єдино можливим і єдино біологічно доцільним. Це шлях гармонії зі Світом, органічного буття в ньому. Тварина не опікується питанням, як навчатись навчатися, як пізнавати чи як досліджувати... Її шлях пізнання світу практично тотожний її буттю у світі. У цьому сенсі вона адекватна Світові, в якому існує.

⁶⁸ В жодному корпусі законів, від Мойсея до Римського права, ми не знайдемо заборони на порушення законів природи.

Якщо відкинути власну безпідставну амбітність, зречтись доволі сумнівного гасла «Людина — вінець еволюції» і неупереджено, з безхитрісністю дитини поглянути на Світ Божий, то він постане перед нами зовсім іншим, дещо несподіваним, але надзвичайно органічним і цілісним, як Вселенська Даність, не знічена людською думкою, часто обмеженою, неглибокою і, внаслідок цього, просто хибною. То не провина людини і не її біда — то її видова особливість. Ціна, яку вона згодилась платити за можливість пізнання на іншому, якісно іншому рівні.¹⁶⁹

В яскравому світлі інтелектуальних злетів і прозрінь, в нездоланому прагненні всеосяжного Знання, ми приречені раз у раз наражатися на тінь пізнання — сферу непізнаного. На шляху науки ми є споконвічні заручники усвідомлення її наявності. Адже коли ми говоримо, що ми чогось не знаємо, то тим самим ми водночас стверджуємо, що щось ми таки вже знаємо, мимоволі виокремлюючи пізнане в структурі непізнаного.

У процесі свого існування на планеті Земля людство все глибше поринає в захоплюючу пригоду пізнання Світу, все далі і далі віддаляючись на шляху пізнання від усього живого, суцього на планеті. Людина практично ніколи не згадує, що здатність пізнавати не є виключно її прерогатива, залишаючи право на пізнання Світу виключно за собою, закарбувавши його навіть у своєму видовому імені — *Homo Sapiens* — людина розумна. Але якщо виходити з максими — Буття в Світі здійснюється через пізнання Світу — маємо бути більш послідовними у визначенні можливості пізнання Світу іншими мешканцями планети — комахами, тваринами, птахами, котрі невинно і повсякчас досліджують середовище власного існування, адекватно реагують на його зміни, мігрують, продовжуються в нащадках... Вони щось обстежують, співставляють, запам'ятовують, знаходять, виявляють, точнісінько, як і ми. Інша справа — глибина і всебічність даних досліджень, досить жорстко регламентована мірою необхідної достатності. Але, тим не менш, було б непослідовним і нелогічним заперечувати сам факт їх наявності в тваринному світі, хоча і на якісно іншому, переважно невербальному рівні. Таким чином, є небезпідставним стверджувати, що дослідження Світу є невід'ємна властивість всього живого, біологічно-активного субстрату нашої планети, органічною складовою якого є і ми самі.

Але людина, воістину дивне створіння, у неї є здатність не лише пізнавати, але і уявляти Світ. Уява певним чином виступає як альтернативний «еквівалент» знання. Саме уява зробила можливим утворення того, що не цілком коректно ми визначаємо як внутрішній світ людини. Через властиву їй унікальну сукупність принципів сприйняття інформації, людина існує одночасно у двох іпостасях реальності — внутрішній (мікрокосм) і зовнішній (макрокосм), не завжди чітко і однозначно усвідомлюючи межу, що їх розділяє. Саме в цьому і полягає її «іншість». Тварини не мають потреби боротись з власною уявою у процесі пізнання світу. Саме тому у тваринному світі немає ні міфології, ні релігії, а тим паче — філософії, вкрай сумнівною видається можливість наявності мистецтва, але в ньому є здатність об'єктивного (позитивного) дослідження світу як сфери власного існування. А це, бодай і примітивна, архаїчна, але все-таки наука.

⁶⁹ На рівні фіксації, втілення пізнаного в створені нею самою знаковій структурі, та їх накопичення і збереження в антропосфері.

Екстраполюючи дане бачення на антропосферу, є правомірним розглядати саме науку як підвалину, підґрунтя усіх без винятку інтелектуальних рефлексій людини, котрі значно пізніше знайшли своє втілення в міфічній, мистецькій, філософській знакових структурах. Але для їх творців вони були, передусім і виключно науковими і тільки науковими системами і сукупностями інформації про суще, — екстрактом фактичних знань про Світ. Людина не вірила в Бога, вона знала, що він факт цього Світу. Про це, на жаль, переважна більшість дослідників генези і розвитку науки забувають, чи, принаймні, не акцентують на цьому увагу. Людині потрібне не уявлення про Бога, а сам Бог, не пізнання Світу, а сам Світ — Світ, пропущений через себе і наповнений собою. А що означає «пропущений через себе?», — та не що інше, як пізнаний, зрозумілий, наповнений знанням про себе. А це, врешті, і є жаданий ідеал науки і, водночас, чи не найбільша ілюзія, яку людина здатна собі дозволити, адже йдеться не про що інше, як про вміщення макрокосму в мікрокосмі — безмежного в граничному.

Коли ми говоримо «наука», у кожній людини виникає свій, пов'язаний з цим словом асоціативно-знаковий ряд, котрий і уособлює собою для людини зазначену понятійну категорію. Те, що означає в її свідомості «науку взагалі», так би мовити, її узагальнений образ. Але у кожній людини цей узагальнений образ неодмінно виникає, обумовлений мірою освіченості, глибиною розуміння його понятійної наповненості, усім попереднім досвідом, врешті — уявою. Термін «наука» надто багатозначний, щоб його можна було однозначно локалізувати, визначити. Але, попри все сказане, він неминуче виникає і ми, слідом за Мерабом Мамардашвілі маємо визнати, що коли ми говоримо про науку, то образ, певна понятійна структура образу науки на даний момент вже існує в нашій свідомості. Ми вже знаємо для себе, про що йде мова, коли йдеться про науку. Адже, якщо існує слово «наука», то існує і те, що дане слово собою і через себе означає, виокремлюючи і локалізуючи цілком конкретну сукупність категорій, образів і понять, з ним безпосередньо пов'язаних. Далі дану тезу ми розглянемо більш детально, а зараз повернімося до витоків науки, її архаїчних шарів, коли наука мала підстави розглядатися як протонаука — сукупність позитивних знань про фактичну дійсність, тобто протонаука являє собою сукупність сприйнятої, спонтанно диференційованої позитивної інформації про складові оточуючого світу на момент їх сприйняття. Зворотна реакція на дану інформацію є безумовно-рефлекторною і невербальною. Вона — перший етап сприйняття інформації, безпосередня реакція на виявлення її наявності. Протонаука — це не підґрунтя науки, а так би мовити, перший рівень буття науки.

З огляду на сказане, маємо зазначити, що саме з протонауки, як сукупності віддиференційовуваних фактичних знань про Світ виокремилися і набули чинності міфологія і наука, що існували паралельно: міфологія, як позапроблемна цілісність світоглядних даностей, а наука — як проблемна сукупність даностей.

Магія і протонаука, імовірно, існували та існують одночасно і паралельно, не перетинаючись, як два принципи долучення до пізнання Світу, а саме: магія — від цілого до складових, а протонаука — від складових до цілого. Водночас, саме протонаука виступає як «механізм» світопізнання, властивий всьому живому і слугує

з'єднувальною ланкою між тваринним світом і його «особливим випадком» — Homo Sapiens. В іншому разі тварини для нас були б цілковито «незбагненні» у своїй поведінці. Тому питання про те, чи пізнають тварини світ і чи мислять вони, слід віднести до рівня питань протонауки і, якщо не зважати на умовність і невизначеність самого терміну «мислять», на це питання можна відповісти ствердно. Так, вони мислять, але мислять на якісно іншому, протонауковому рівні, і при тому — цілком вправно. Вони спостерігають, досліджують, запам'ятовують, цілком адекватно реагують на довкілля як заповзяті науковці. А те, що вони не знають формулу бензолу, чи, скажімо, бінома Ньютона, то це не стає їм на заваді перебування у гармонії зі Світом. Адже ще ніхто не визначив міру необхідної достатності обсягу знань, чи завдав собі клопоту коректно визначити, у чому полягає принципова відмінність наукових знань від знань взагалі. До речі, переважна більшість представників виду Homo Sapiens також не знає ні формули бензолу, ні бінома Ньютона, що не стало їм на заваді бути гідними членами суспільства. Проте, якщо врешті кожна людина, бодай гіпотетично, здатна оволодіти цією науковою премудрістю, вивчити формулу бензолу, біном Ньютона, зрозуміти принцип невизначеності Гейзенберга, таблицю періодичних елементів, зануритись у світ наукових відкриттів і здобутків, то для тварини — це нездоланна межа їх інтелектуальних зазіхань. Саме ця межа і є межею між протонаукою і наукою. З моменту утворення антропосфери в межах біосфери почалось все більш стрімке і невпинне відокремлення науки від протонауки, виокремлення міфічної структури принципів втілення інформації, локалізація магії. Утворилась первинна магічна сукупність принципів світосприйняття і світобачення. Протонаука постала тією сферою, що складала основу для стихійного і неусвідомлюваного пошуку інших, альтернативних до магічних засобів інтелектуального осягнення Світу в межах антропосфери. Але зазначимо, що послідовно-об'єктивним подовженням генези протонауки саме і постала наука, що в подальшому сформувала техносферу — сферу трансформації природи на ґрунті її пізнання. Що, разом з тим, не дає підстав розглядати протонауку як уже пройдений, минулий етап генези пізнання. Навпаки, саме протонаука є та незмінна структура принципів, з яких утворився і продовжує утворюватись масив світоглядних реалій, притаманних всьому живому, але він так і лишається невербальним в інтелектуальному полі протонауки.

Протонаука — сфера отримання та застосування набутого знання, а не його теоретичного доведення, вона не передбачає і не потребує обґрунтування фактичності факту. У цьому одночасно полягає її незнищенність, так само, як і її обмеженість та достатність. За межами людської спільноти протонаука так само об'єктивно суцща, як і в межах людської життєдіяльності. До моменту утворення людиною культурного середовища, вона також перебувала в сфері протонауки, що послуговувала їй упродовж всього «до-мовного» терміну її біологічної еволюції. Єдине, що людина не усвідомлювала, це те, що вона перебувала в цьому просторі протонауки. З огляду на сказане, можливо зробити висновок, що протонаука є природна, органічна природі, невід'ємна від природи сукупність методів і принципів пізнання суцщого через буття в стані буття. Пізнання, що втілюється не у ті чи інші знаково-символічні структури, а безпосередньо в дії, реакції, вчинки, тобто, врешті, — в подовження буття. Саме

тому вона не потребує аналітики, осмислення, логіки обґрунтування, яким тут просто немає місця. Адже поки дія не відбулася — аналізувати ще нічого, а коли відбулася — то вона є фактична даність, яку аналізувати немає нагальної потреби.

Протонаука опікується позитивною, фактичною, актуальною інформацією, в межах якої наукові знання є лише можливою, але не обов'язковою складовою, що доводиться хоча б тим, що наука в певну самодостатність виокремилась лише в межах антропосфери, тобто порівняно недавно, з моменту виникнення мови і притаманних суспільству, вже якісно інших, символічно-знакових принципів кодування інформації. Набрало чинності формування єдиного інформаційного простору антропосфери, як колективної пам'яті, і якісного змінення принципів формування суб'єктивної пам'яті. Стало можливим подовження збереження набутих знань у часі, що перевищує межі терміну існування окремого індивіда, як артефактів культури в межах другої природи. Також стало можливим відсторонене, теоретичне, а не лише суто утилітарно-практичне застосування набутих знань.

Гіпертрофовано розвинутий світ людської уяви поставив перед людиною досить складне питання про об'єктивність світу (не вирішене остаточно філософами і понині). Уява стала альтернативою до позитивного знання і з цього почалась боротьба та протистояння уявлень і знань у сфері науки, що не є актуальним на рівні протонауки, тому що межах протонауки немає уявлень, а лише знання в їх актуальній даності. Тобто, на рівні протонауки немає знання про можливість існування незнання. Водночас увесь той колосальний масив знань, що закладений еволюційно на генетичному рівні у все живе, слугує передумовою і підґрунтям для вирішення двох нагальних питань: «що?» і «як?» у межах його рефлексій.

Не лише генетична, а і інтелектуальна пам'ять адекватно і цілком ефективно послуговують усьому живому у здійсненні його основної і чи не єдиної мети — подовження власного існування у просторі і часі. Натомість запитання «чому?» і «навіщо?» — це запитання «зайві» в межах біосфери. І лише людина з ними звертається до Бога в немотивованому прагненні осягнення сенсу Буття.

Саме з «моменту» долучення до питань «що?» і «як?» запитання «чому?» ми маємо розглядати початок формування науки в межах протонауки.

У межах протонауки Світ не потребує ні доведення, ні усвідомлення, ані обґрунтування фактичності власного існування. Він — даність, в межах якої всі, без винятку, його складові є йому адекватні, органічно притаманні і невід'ємні від нього. Біосфера Землі утворилась виключно тому, що не могла не утворитися — саме фактом утворення вона і доводить власну можливість. Тому запитання «чому?» в межах протонауки не коректне, оскільки протонаука через власну «архаїчність» не передбачає його можливості в своїй структурі. На запитання «що?» і «як?» біомаса відповідає дією, діяльністю, динамікою існування. Натомість питання «Чому?», як передумова обґрунтування мотивації наявних проявів буття, актуальне в межах антропосфери. А питання «Навіщо?» науковці радо передали на поталу філософам, так і не спромігшись дати йому ради на науковому ґрунті.

У процесі існування людство досягло, а потім і вийшло за межі необхідної достатності обсягу інформації, задіяної для здійснення суто видового виживання. Надзвичайно розвинений і специфічно сформований зоровий канал сприйняття

інформації про навколишній світ, притаманний людині, надзвичайно розширив і якісно змінив межі її інтелектуального буття у просторі і у часі. Вірогідно, саме долучення до здатності усвідомлення буття у часі, а не лише у просторі, призвело до активного розвитку пам'яті і уяви. Людина прийшла до ідеї існування минулого, та незнищеності в моменті «тепер» того, чого вже немає тут і зараз, але воно продовжує існувати в пам'яті.

Виникнення в людині, поруч і паралельно до пам'яті генетичної, ще і пам'яті інтелектуальної, обтяженої здатністю рефлексії, зумовило тим самим трансформацію принципів реалізації її розумової діяльності.

Людина почала усвідомлювати себе як певну виокремленість у межах біосфери. Завдячуючи відкритості їй її власного буття у часі, людина набула здатності відстороненості власного світосприйняття. Зафіксоване в пам'яті минуле, втілене в візуалізованих образах-спогадах структурувалось у внутрішньому часовому вимірі за хронологічним принципом (початок – розгортання – кінець). Інформація, втілена в зримих образах-спогадах людини, спричинила до здатності відстороненого світоспоглядання, вибудованого на аналізі і співставленні зафіксованих в її пам'яті процесів і подій минулого буття.

Утворилась певна ланцюгова реакція взаємовпливів та взаємозумовленостей світу зовнішнього і світу внутрішнього. Людина, образно кажучи, була змушена постійно «провалюватись» у минулий час, суціль в її пам'яті. Унаочнений «сценарій» минулого її існування, вибудований і зафіксований у пам'яті, ставав у нагоді передусім як досвід евристичного буття, досвід утримування у свідомості пізнаного в минулому. Утворилось знання, відсторонене від актуального, вибудоване в якісно іншій структурі принципів кодування інформації, зі своїм, внутрішнім ритмом існування, вже не жорстко залежним від ритму фактичного, природного, а лише опосередковано. Саме це призвело до лавиноподібного обвалу трансформацій розумової діяльності, які практично всі одночасно стали нагально необхідними і актуальними. Вони потребували якщо і не осмислення, то принаймні констатації усвідомлення факту їх наявності.

Для людини світ втратив свою цілісність і розколовся на два світи – світ внутрішній і світ зовнішній. І саме на межі їх взаємопроникнення та співіснування постав інтелект людини. Утворилась зона постійного дефіциту інформації, зона усвідомлення нерозуміння, що потребувала не лише осмислення факту власної наявності, але і спонукала до пошуку шляхів її зменшення.

У неозорому полі невідомого людина була змушена не лише віднаходити шляхи подолання незрозумілого, але і створювати ті шляхи.

Належало не знайти, а створити певну структуру принципів світосприйняття і вже через неї і завдячуючи їй мати змогу вибудовувати модель Світу, невпинно наближати її адекватність до Світу фактичного. Втім, **людина більшою мірою прагнула не пізнавати, а «відгадувати» світ, уявляти і осягати його як певну світоглядну онтологічну цілісність, але вже в межах власного інтелекту.** Людина прагнула створити те, що потім вона назве Картиною Світу, котра для неї являла собою не «просто» Картину Світу, а саме Наукову Картину Світу. В прагненні Наукової Картини Світу людина змушена була віднаходити відповіді на колосальну

кількість питань, долаючи для себе незрозумілість Світу попри те, що Світ раз у раз поставав перед нею саме як відповідь на всі посталі і не посталі її запитання, крім одного — чому Світ саме такий? З намагання відповіді на нього і почався процес генези науки в межах протонауки.

Людина почала мислити Світ як даність не лише у просторі, а і у часі. Саме бачення і усвідомлення розгортання буття у часі стало передумовою можливості осмислення Світу людиною. Простір був зримий¹⁷⁰ і не потребував ні аналізу, ні доведення, хоча від того він не ставав менш незбагнений (яким є і понині), але його унаочнення на примітивному рівні не потребувало надмірної напруги інтелекту троглодита. Його предметна наповненість не сприяла потребі в абстрактних аналітиках. Він був очевидним. Інша справа — час. Він — і дотепер — неабияка проблема. Факт його наявності, однаково легко як довести, так і спростувати. Лише в пам'яті ми здатні утримати наше минуле, і лише в уяві мислити в категоріях майбутнього. Слово також існує і відбувається не лише в просторі, а і у часі. Коли воно проголошується, то його початок вже в минулому. Сама мова неможлива за межами її розгортання у часі і саме вона завжди існує на межі зовнішнього і внутрішнього світів, водночас і єднаючи і розділяючи їх. Всім знані літературні та мистецькі пам'ятки є не що інше, як зафіксована в артефактах здійснена інтелектуальна діяльність.

Пам'ять потребувала фіксації, але саме фіксація була наскрізь суб'єктивна за своєю природою. Тому акт фіксації — це акт «доброї волі» людини і її свідомості, що має в основі переважно (якщо не виключно!) суб'єктивну мотивацію. Недостатність вербальної форми втілення інформації неминуче призвела до розмивання, розчинення межі між знаннями і уявленнями, що в межах мови легко перетікають одна в одну. Саме це зробило можливим виникнення з протонауки не лише науки, а й так би мовити «побічних», ненаукових шляхів осягнення світу. Це, передусім, міфічна форма світобачення, містична традиція, врешті, — мистецтво, релігія, філософія.

Зрештою, інтелект людини почав осягати суще на рівні моделювання динаміки процесів зовнішнього світу в межах власного розуму. Процес, розгорнутий у часі, людина інтелектом була здатна простежити від початку до завершення, аналізуючи і співставляючи всі його складові у просторі власної уяви. І це виявилось досить ефективним методом пізнання Світу. Не зважаючи на неабияку складність його використання, саме логіко-аналітичний метод пізнання став важливою складовою наукової методології. Грунтуючись і опираючись на нього, людина спромоглась оптимально задіяти в акті пізнання власну пам'ять і власний інтелект. Долучивши до методів пізнання світу цей якісно новий і ефективний «інструмент», увесь інший час вона навчалась і продовжує навчатись адекватно ним користуватися. Адже замало просто створити певний інструмент, ще належить оволодіти вмінням вправно його застосовувати. Саме цьому людство змушене навчатися раз у раз, у кожному наступному поколінні виду *Homo Sapiens*, знов і знов долаючи шлях від його вивчення і пізнання до ефективного його використання. Таким

⁷⁰ Ми бачимо і уявляємо простір виключно через сукупність об'єктів в ньому. Сам по собі простір — не менша проблема, ніж час.

чином, у процесі пізнання людина не лише навчається, але одночасно і навчається навчатися, ґрунтуючись на сукупності вже пізнаного людством, накопиченого попередніми поколіннями обсягу знань, котрий постійно збільшується у межах антропосфери. Вже за доби античності обсяг набутих знань та вмінь значно перевищив межу пізнавальних можливостей однієї, бодай навіть і геніальної, особистості. Вже на той час людина об'єктивно була неспроможна «знати все і про все» відкриті і створене людством.

Дуже повільно і тяжко приходило усвідомлення обмеженості пізнавальних можливостей людського розуму, котрий прагнув практично нездійсненого — безкінечне втілити в межах кінечного, коли уявлення про безкінечне сприймалось як знання безкінечного. Крім того, не всі знання є суто науковими. Виокремити знання наукові з усього обсягу знань, накопичених людством — мета принципово нездійсненна. Саме тому існує не лише довіра до знань, але й віра в знання. А саме віру ми визначили як некритичне, позааналізове сприйняття дійсності.

Первісна людина однаково була переконана як у міцності та надійності власної зброї, так і у беззаперечній ефективності магічних ритуалів, що передували процесу полювання, тобто в акті полювання для неї було однаково важливим і те і інше! І за обставин, коли амулет і щедра пожертва богам «не спрацьовували», то людина їх елементарно не застосовувала в подальшому, починала пошук інших, ефективніших шляхів досягнення обраної мети. Але це ставало можливим, якщо шаман чи старійшина племені вчасно і послужливо не «пояснював» йому, що амулет вже застарий та ще до того й одягнутий не належним чином, а жертва богам — взагалі жалюгідна і просто образлива своєю нікчемністю. Таке «наукове» пояснення, як правило, цілком задовольняло «дослідника». Традиція подібних пояснень і понині супроводжує науковця в його намаганні осмислення світу упродовж всього часу існування людини на планеті Земля.

Як ілюстрацію і приклад подібних пояснень, дозволимо навести ще й таке: «24 вересня 1235 року над військовим табором Йоріт Суми було видно загадкове джерело світла, що рухалося петлями всю ніч до зорі. Нанарок генерал наказав провести «всебічне наукове розслідування», як ми б сказали зараз. Вельми швидко була готова відповідь: «Це природне явище, просто вітер гойдає зорі». Юсука Матсумура з Йокагами, що повідомив цей переказ, сумно додав: «Вчені, що стоять на державній службі, часто роблять подібні заяви». (М. Карпенко, «Universum sapiens, Вселення разумная» с.35).

Отже, вправні магічні ритуали, «розгойдування зірок вітром», тваринний магнетизм, симпатика елементів, гармонія небесних сфер, Божий промисел, теплород, флогістон, Воля Всесвіту, Світовий Розум — є можливим і достатнім поясненням, а також обґрунтуванням феноменів суцього. Єдине, що лишається визначити, це те, чи є вони науковими поясненнями. І взагалі, що являє собою саме наукове пояснення, що певне пояснення робить і перетворює на наукове пояснення?

Невтомне, постійне і нездоланне прагнення дослідників все систематизувати, структурувати, затискати в аналітичні побудови і логічні конструкції, викладати у формі корпусів і кодексів знань не в змозі дати остаточну відповідь на наївне, майже дитяче, запитання — у чому полягає науковість наукової картини Світу?

II НАУКА ЯК СКЛАДОВА АНТРОПОСФЕРИ

Аппарат научного мышления груб и несовершенен.

Владимир Вернадский

Наука не мыслит.

Мартін Хайдеггер

Знана схема напрямку генези живої речовини, простежена і структурована свого часу В.І. Вернадським, виглядає так: геосфера біосфера ноосфера⁷¹. Тобто, за даною схемою, фізичні та хімічні процеси перетворень і трансформацій речовини в геосфері Землі призвели до утворення біосфери як сфери існування живої субстанції нашої планети, котра, в свою чергу, стала передумовою виникнення мислячої істоти, що, відповідно, призвело до переростання біосфери в ноосферу. Ноосфера (гр. Нус — розум) є сфера розумної, свідомої і усвідомлюваної діяльності представників виду *Homo Sapiens* у межах біосфери. Внаслідок цієї, в основі своїй геофізичної, діяльності стало можливим утворення другої природи (культури) — як виокремленості і певної локалізації буття одного окремого біологічного виду в межах і структурі біосфери. Рід людський не лише розповсюдив сферу свого існування і впливу на всю планету, але і почав виходити за її межі, у довколишній (ближній) космос.

Тривалий час культуротворчі процеси в антропосфері були локалізовані і здійснювались в межах етносів та суперетносів, залишивши нам у спадок колосальну кількість культур, реалізованих за даним принципом — це шумеро-аккадська, грецька, єгипетська, індійська і західноєвропейська культурні цілісності. Характерною ознакою їх є, передусім, саме їх локалізованість і самодостатність, обмеженість як у часі, так і у просторі власного буття. Але всі вони утворені представниками єдиного біологічного виду — *Homo Sapiens*. Що і дає підстави розглядати їх як антропосферу — сферу специфічно людської життєдіяльності, локалізованої в межах біосфери планети Земля. Таким чином, вся культуротворча діяльність в межах біосфери здійснюється представником одного виду тварин, що робить можливим розгляд генезису ноосфери вже опосередковано, тобто, в межах антропосфери. Специфічна організація розумової діяльності у виду *Homo Sapiens*, на жаль, єдиний, даний нам фактично її «примірник». Але, беззаперечно, ноосфера Землі — це локалізована межами антропосфери сукупність принципів реалізації розумової діяльності, принаймні «на одній, окремо взятій» планеті. Тому доцільним видається простежити генезу ноосфери не взагалі, а конкретно, в межах антропосфери, що дає змогу більшої визначеності аналізу фактично здійснюваного процесу переходу людини з біосфери до ноосфери, та наслідків для неї даного процесу переходу.

⁷¹ Ноосфера — сфера розуму. Те, що Тейер де Шарден визначив як сферу Наджиття є вже не життя, а те, що над ним. Об'єктивно, це рівень третьої реальності — внутрішнього світу людини.

Свого часу В.І.Вернадський писав: «Еволюційний процес набуває особливого геологічного значення завдячуючи тому, що він створив нову геологічну силу — наукову думку соціального людства... Під впливом наукової думки і людської праці, біосфера переходить в новий стан — в ноосферу».¹⁷² Іншими словами, виникнення специфічної форми розуму, властивого людині, і його експансія в оточуюче середовище кардинально вплинули на процеси в біо- і геосфері, змінивши вектор їх буття. Завдячуючи розумовій діяльності, людина почала їх трансформувати якісно інакше, ніж це було показовим для суто біологічних трансформацій. Завдячуючи наявності мислення була створена і стала можливою якісно відмінна від біологічної, геологічна сила, що діяла і впливала на гео- і біосистему інакше, — вона не лише змінювала і трансформувала її, але і наповнювала плодами «наукової думки і людської праці», тобто якісно іншими, опосередковано-природними складовими, що собою означували не сам перехід в стан ноосфери, а передусім — стан буття і трансформацій природи вже в межах ноосфери.

Мислячий розум уже навіть самим фактом власної наявності засвідчував фактичність ноосфери поруч із гео- та біосферами, котра утворилась і набула в них чинності.

Завдячуючи наявності на планеті лише однієї специфічно розумної істоти — людини — ноосфера практично локалізувалась антропосферою і обмежилась нею.

У природі існують два основні принципи здійснення існування біологічних об'єктів в біосфері. По-перше, це шлях гармонії, злиття з природним середовищем, більшою чи меншою мірою притаманний всьому живому на планеті і по-друге, — це шлях протистояння, опозиції до оточуючого світу. Шлях злиття зі Світом і шлях протиставлення себе Світові. Шлях гармонії і шлях сходження до гармонії. Стан динамічної рівноваги і стан створення динамічної рівноваги. Людина обрала останнє, що засвідчила актом культуротворення як творення другої природи. Оскільки, обравши шлях культуротворення, людина певним чином опозиціонувала себе відносно оточуючого світу і тим самим прирекла свій біологічний вид на пошук шляхів наближення до динамічної рівноваги вже на якісно іншому, ноосферному, рівні буття. І чи не про це нам засвідчує Біблія, котра в алегорично-символічній формі переказу про гріхопадіння та вигнання із саду Едемського наших Прародителів в ладарній, символічній формі донесла відлуння інтелектуальних шукань мислителів тих прадавніх, допотопних часів. Саме в межах ноосфери і відбулося переростання, подовження протонауки, але вже на рівні науковому, що триває і понині. Адже іншого, ненаукового шляху буття і пізнання в наших пращурів просто не було і не могло бути. Людина не обирала, а прирікала себе саме на науковість принципів світосприйняття. Як ми вже зазначали, Світ, що оточує людину, являє собою не сукупність запитань, а навпаки, — сукупність відповідей на незліченні посталі і не посталі запитання. Вода — мокра, небо — синє, трава — зелена, Бог — є...

Саме позитивні знання людина від початку і донині покладає як основний фактор, передумову власного виживання. Тому саме в межах науки чи не найголовнішим її відкриттям стало відкриття усвідомлення можливості наявності ненаукового осягнення Світу.

⁷² Вернадський В.И. Научная мысль как планетарное явление // Начало и вечность жизни. — С. 131.

Наука дуже повільно, але невтомно і незворотно виокремлює з себе все, що не є фактичним. Вона локалізує, виявляє і відкидає ненаукове, уявне, саме як ненаукове. Цей процес є передумовою можливості виникнення і локалізації в межах антропосфери техносфери — явища, немислимого поза межами наукової і практичної діяльності людини. Техносферу ми маємо всі підстави розглядати як еволюційне породження ноосфери. Але феномен техносфери ми розглянемо далі, а перед тим варто розглянути специфічні особливості, притаманні реалізації інтелектуальної діяльності в межах науки.

Шляхом пізнання світу людина йде навмання, раз у раз наражаючись на невідоме, незбагненне, несподіване. То є доволі-таки складний, тернистий шлях сходження до «вершини знань», «опанування природою» — такий жаданий і такий нездійснений. Але саме на цьому шляху відбувається творення науки. Розвинена уява є специфічно людською особливістю, притаманною інтелектуальній діяльності даного біологічного виду. У сфері наукової діяльності виникли і щільно співіснують знання і уявлення. Саме завдячуючи уяві, наука, образно кажучи, має можливість перекидати містки над безоднею невідомого, мислити в категоріях минулого і майбутнього часу, мислити Світ як певну цілісність, тобто здійснювати акти мислення, немислимі в межах суто позитивних знань. Але, водночас, саме уява робить можливим перетікання науки в міфологію (без жодної надії повернутися назад звідти!) чи філософію, релігію, мистецтво. Адже знання завжди є фактичним, об'єктивно суцям, а натомість уява — суб'єктивною у витоках своїх за визначенням. Можна сказати, що наука покликана перетворювати уявлення про Світ на знання про Світ. Але цей процес є більш складний і поліваріантний, нелінійний за своєю сутністю, оскільки в сфері культури існує колосальний масив знань мало, або взагалі не пов'язаних із тим, що ми визначаємо як наукові знання. Адже ні знання поетичних творів, ні буддійських мантр, ані кабалістичної символіки фактично не є науковими знаннями, при тому залишаючись саме знаннями, а не уявленнями.

Уява — це людська здатність, що вводить в обман, сіє помилки і оману, ще і тому так підступна, що іноді являє правду. Якби уява постійно обманювала, вона була би незмінним мірилом істини. Але, хоча вона майже завжди нас обманює, викрити її у цьому неможливо, оскільки вона мітить одною міткою і правду і брехню.

Я говорю не про дурнів, а про людей цілком тверезо мислячих — саме вони найчастіше і потрапляють під владу уяви. Скільки би не заперечував розум, він безсилий відкрити їм очі на істинну ціну речей.

Блез Паскаль «Думки» (82)

Але, розмірковуючи таким чином, належить враховувати, що ті такі буддійські мантри є фактична, об'єктивно суцям даність — вони є, і тому мантри є об'єкт наукового дослідження як артефакт культури, як феномен психофізіології, врешті, як предмет лінгвістичного аналізу... Це можливо сказати про будь-що, що має назву, через яку виокремлює і локалізує поняття про певну феноменальну даність. До речі, спробуйте уявити, що таке мантри, і я певен, що коли ви ні їх, ні про них нічого не знаєте, то з того уявлення нічого путнього не вийде... Немає знання — немає розуміння.

Тому більш науково-коректно сказати дещо інакше, а саме — наука в процесі свого розвитку певну суму уявлень про Світ перетворює на певну суму знань про Світ. Саме в цьому полягає її кардинальна відмінність від інших інтелектуальних

чинників — релігії, філософії, мистецтва. І якщо філософ міг собі дозволити сказати: «Я знаю, що я нічого не знаю», то науковець має сприймати дане твердження як вирок сенсу власного існування. І коли для афінянина Сократа то був вищий злет в осягненні філософської сутності інтелектуальних рефлексій на ґрунті філософському, початок всієї суцільної філософії, то на ґрунті науковому дане твердження має засвідчувати або гіпертрофовану скромність науковця (свого роду комплекс наукової неповноцінності), або елементарне нерозуміння сутності науки і принципів наукостворення. І тут ми стикаємося із одним із численних парадоксів, притаманних науці, як сукупності позитивних знань про об'єктивний світ. Справа в тім, що наука, як певна онтологічна цілісність, просто не існує. Як вже було сказано, її утворюють незліченні її складові — фізика, біологія, хімія, антропологія, та інші її напрямки і відгалуження, що постали на ґрунті накопичення позитивного знання в сферах свого дослідження. Тому вкрай проблематичним видається будь-яка спроба розгляду, так би мовити, «науки взагалі», науки як уособлення самої себе. Інша справа — науковий метод, методологія наукового дослідження. Саме він дає підстави розглядати науку як виокремлений інтелектуальний чинник у межах культурознавства та історії культури.

Інший парадокс науки — інформаційний. Науковий метод пізнання Світу надає людині можливість не лише осмислювати, досліджувати і пізнавати довкілля, часткою якого є і вона сама, але й тим чи іншим способом фіксувати все, нею досліджене в артефактах. Вона перекладає мову природи на мову символів, знаків, діаграм, схем, зображень, фіксуючи увесь неозорий масив нею вже дослідженого та осягнутого розумом у культуросфері. І кінця цьому не видно. Інформаційна лавина вже реально постала на шляху подальшого проникнення в невідоме...

«Науковці підраховали: загальна кількість книг, часописів, брошур, відбитків в бібліотеках світу оцінюється в межах семисот п'ятдесяти — семисот сімдесяти мільйонів. Якщо рахувати, що кожна книга містить сто тисяч п'ятибуквених слів, то середній запас інформації в книзі — шість мільйонів біт. А запас інформації, накопичений людиною, вимірюється числом $4,6 \times 10^{14}$ або $4,6 \times 10^{15}$ біт.

Відома здатність людського мозку засвоювати інформацію від 0,2 до одного біту на секунду. Інформаційний же потік лише нових науково-технічних знань складає зараз, за різними оцінками, від трьох до двадцяти біт на секунду. Навіть гіпотетична людина, котра цілодобово без сну і відпочинку прочитує нові публікації, не в змозі бути в курсі всіх подій сучасної науки.

Вражаючі цифри! Але навіть вони не дають повного уявлення про грандіозність вибуху. Справа значно серйозніша. Ми свідки початку Великого потоку Інформації, коли кожному, хто долучається до джерела знань, доведеться зупинитися перед Гімалаями відомостей.

Населення земної кулі подвоюється за сорок п'ять років. Кількість вчених зростає вдвічі кожні п'ятнадцять років. Подвоєння науково-технічної інформації відбувається кожні десять років. Тому, як би навіть з часом все населення Землі стало вченими, то все одно настав би момент, коли вони

були б не в змозі засвоювати інформацію про нові досягнення науки, не кажучи вже про раніше накопичений досвід. Кількість же різних книг значно перевищить кількість можливих читачів.

Згідно декотрих даних, до 2000 року в порівнянні з 1950 роком знання людства подвоюється, а обсяг наукової інформації, серед якої вчений змушений буде вести пошук, збільшиться в тридцять разів.

Це погляд у завтра. А сьогодні? Сьогодні в різних країнах світу лише з наукових та технічних питань щорічно «лягають на стіл» понад п'ятдесят тисяч науково-технічних часописів, що містять понад два мільйони статей, які написали приблизно сімсот п'ятдесят тисяч авторів п'ятдесятма мовами. Додайте до цього ще триста п'ятдесят тисяч патентів на рік та гори книг, збірників, звітів про всілякі конференції, конгреси, симпозіуми, колоквиуми.

...Чи звернули ви увагу на таку деталь? Раніш про публікації говорили: свідчення, дані, факти, відомості, повідомлення, результати, доповіді і т.д. зараз все це об'єднано одним словом — «інформація». Воно більш містке.

Ним можна назвати все — від сигналу до книги. Ним можна означити й нову проблему — необхідність упорядкування потоку відомостей.»

Пекеліс В. Д. «Кибернетическая смесь» с.234 - 235

Проте, припустімо неймовірне — людина, врешті, дослідила і осмислила ВСЕ!!! Вичерпно пізнала мікро, макро і мегакосм і, як наслідок, — отримала сукупність інформації (знань), тотожну Світові, який осягла, але... втілену в нею самою створену інформаційну структуру, тобто утворила паралельну Вічність і Безкінечність... Певно, подібний розвиток здійснення «сценарію» світопізнання видається вкрай малоімовірним.

Зі Стародавнім Єгиптом пов'язана одна мудра і повчальна легенда чи навіть притча: «Коли людина перерахує всі зорі на небі і весь пісок на землі, осягне і розгадає всі таємниці Світу Богів і Людей, тоді Великий Сфінкс підведеться, розсміється і настане Кінець Світу». У такій своєрідній, алегоричній формі інтелектуали минулого закарбували усвідомлення неможливості вичерпного і остаточного пізнання Світу. Розуміють це і інтелектуали сучасності. Очевидно тому люди не лише досліджують Світ, а ще і з'ясовують та виявляють ті принципи, за якими він існує.

Колосальний масив «уже пізнаного» на шляху наукового осягнення довкілля врешті дозволив виявити ту шпаринку, завдячуючи існуванню якої виявилось «необов'язковим» пізнання «всього». Людство відкрило для себе наявність законів природи, тобто наукою було виявлено об'єктивно притаманні природі принципи і закономірності, за якими відбуваються всі незліченні процеси у Світі. Людиною було зроблено геніальне припущення стосовно того, що все неозоре розмаїття форм і проявів динаміки буття безкінечного Світу здійснюється (і, відповідно, може бути осягнуте) за допомогою бодай і неймовірно великої, але, зрештою, кінечної сукупності законів. Адже, якщо натомість припуститися думки, що законів природи безкінечна кількість, то це мусить означати не що інше, як їх суперечливість і врешті — відсутність. Але Світ існує і саме факт його існування призводить нас до якісно іншого розгляду поля законів, а саме в площині, умовно кажучи, вертикалі масштабів буття безкінечності. Натомість, сукупність законів природи, доступних дослідженню на «нашому» рівні буття у Світі є цілком вичерпною, якщо не для окремої людини, то принаймні для людства в цілому. Так, у природі не існує і у ній немає місця для двох різних законів періодизації хімічних елементів, двох різних законів збереження енергії, маси та імпульсу, двох законів еволюції. І вже відкривши їх, ми просто застосовуємо їх як «інструмент» у подальшому науковому пошукові. Характерною ознакою законів є те, що їх немає потреби досліджувати, вони — факт науки, уже існуючий і беззаперечний. Вони — інструмент для здійснення дослідження, а не об'єкт дослідження. Інакше — вони не закони природи, а, в кращому випадку, — емпіричні узагальнення.

Ми пізнаємо Світ через буття Світу і через буття у Світі, котрий розгортається у просторі і часі. Світ таким чином має минуле і не виключено, що має майбутнє. Ми сказали «не виключено, що має майбутнє», щоби бути науково-послідовним у визначенні, чи, принаймні, лишатися на ґрунті науковості. І в цьому полягає ще один із парадоксів науки — **сфера наукового дослідження не розповсюджується на майбутнє**, котрого фактично просто не існує, цілковито локалізуючись у межах «вже минулого». Майбутнє ми можемо лише уявити, робити відносно нього більш-менш вірогідні припущення, але ми не спроможні його напевне знати. В нетрях власного розуму людина вільно ширяє з минулого в майбутнє, знехтувавши у

межах власної уяви об'єктивно суцільним ладом речей, вона вільно поринає в карколомні глибини минулого і так само легко сягає меж майбуття Всесвіту. Людина примудряється уявляти вічність і безкінечність, будучи істотою обмеженою у власному бутті у просторі і часі. Вона уявляє Світ більшою мірою, ніж розуміє його послідовно-науково. Саме тому складний і суперечливий процес наукового пізнання Світу людиною — лише одна з поміж багатьох інших можливих складових здійснення її інтелектуальної діяльності.

Крім того, при дослідженні історії генези осмислення людиною феноменів реальності, на ґрунті науковому впадає в око вкрай складний і суперечливий, щоб не сказати — хаотичний, характер здійснення цього процесу більшою мірою, аніж логічний і послідовно неупереджений.

Це вже потім, *post factum*, нововідкритий феномен вписують у структуру всього іншого, вже відкритого перед тим, надають йому логічне обґрунтування в межах існуючої наукової парадигми. Іноді нововиявлені факти призводять до зміни парадигми, що зокрема відбулось, коли на зміну геоцентричній системі Птолемея прийшла геліоцентрична система Коперніка. Дане відкриття призвело до перегляду і переосмислення всього корпусу наукових уявлень того часу. Але «факт — річ уперта...»

Хтось слушно зауважив: «Факти — повітря вченого». Але фактичність самого факту і є чи найістотнішою проблемою при дослідженні дійсності. Факт саме і потребує передусім виявлення власної фактичності. На цьому схибився не один світлий розум, поринувши в інтелектуальні ремінісценції власної уяви, легко підмінивши знання на уявлення. Коли геніальному філософу Гегелю зауважили, що факти суперечать його умовиводам, він відповів: «Тим гірше для фактів». Але то — філософія... Наука вся вибудовується на фактах і іншою бути не може за визначенням.

Деяко поетично варто зазначити, що в межах науки відбувається постійна боротьба людського розуму з власною уявою, боротьба за перетворення уявлення про Світ на знання про Світ. Але, коли славетного математика Давида Гільберта запитали про долю його колишнього учня, він зневажливо кинув: «Здається, він став поетом, для занять математикою в нього замало уяви». Геніальний учений не лукавив, просто уява вченого і уява поета — не одне й те саме. Відмінність полягає в тому, що фантазуючи, поет усвідомлює, що фантазує і при тому продовжує політ власної фантазії. Натомість, науковець, коли він дійсно науковець, фантазуючи не усвідомлює, що фантазує. І в той час, коли внаслідок фантазування поет створює певний поетичний образ, то науковець, натомість, або виходить за межі наукового мислення, або щиро помиляється в процесі розмірковування над певною науковою проблемою. Тоді процес мислення непомітно для нього перетікає в сферу міфотворення, де і здійснюється, але вже за межами наукових методів дослідження.

Іноді в науково-популярних виданнях ще можна зустріти унаочнення структури науки у вигляді розлогого дерева, де товсті гілки уособлюють основні фундаментальні науки — фізику, математику, біологію, хімію, більш тонкі, що з них проростають — їх відгалуження, коли, наприклад, від фізики виводять такі гілки, як механіка, електродинаміка, ядерна фізика тощо. Ці, в свою чергу, поділяються на ще більш розгалужену структуру. Так, електродинаміка подовжується в теорії електромагнітних коливань, електростатиці, фізиці напівпровідників і так далі. Як спроба

унаочнення, дана схема цілком правомірна, але при тому провокує на питання: а що собою уособлює стовбур цього «Древа Науки». І ту ми поринаємо в загальні міркування про цілісне знання, філософське осмислення, меганауку, при тому геть зовсім забуваючи про коріння, як невід'ємну складову того самого Древа. У даній схемі воно видається зайвим і недоречним. Але, власне, чому? Адже позбавлене коріння дерево — нонсенс, це вже не дерево, а сировина деревообробної промисловості. Тому спробуємо бути послідовними. Тим більше, що з прадавніх часів дерево слугувало символом Світу. Знане Світове Древо дійшло до нас у легендах та переказах наших пращурів як архетип Всесвіту. З огляду на це, як унаочнення Науки, візьмо саме дерево і, не позбавляючи його коріння (до речі, зовсім не зайвого), спробуємо проаналізувати науку як цілісність, виходячи з його, так би мовити, «повного» варіанту. Природнім чином коріння розташовується у землі, по мірі зростання дерева, все більше і більше розгалужуючись і проникаючи в ґрунт. Втім, з поверхні землі ми коріння не спостерігаємо, і для нас — це «зона невідомого». Відносно Древа Науки можна сказати, що його коріння проникає, занурюється в «зону непізнаного», долаючи опір невідомості, рухаючись наосліп, навропацьки проникаючи і розгалужуючись по мірі руху і розвитку. Саме воно, а не довколишній ґрунт має визначатись, як зона пізнаного в межах невідомого. Адже так воно і є. Лише занурившись в невідоме, стикнувшись з ним, трансформували його, виявивши і локалізувавши, потім цей субстрат інформації перетікає в стовбур. Це — первинна стадія видобування знань, найцінніша, і дійсно — ґрунтовна.

Тут варто дещо напружити нашу уяву і усвідомити, що всі ці знання є ще невіддиференційовані, не розподілені на фізичні, хімічні, біологічні та інші. Їх об'єднує головне — вони отримані, видобуті, суцільні, дійсні. Відокремлені від непізнаного. Вони і є те, що ми називаємо факт науки, вони в сфері пізнання. Виникаючи на Світ Божий, видобуті корінням і через коріння, знання утворюють певну цілісну даність пізнаного. Але вони вже є якісно іншими, виокремленими з ґрунту і утворюючими стовбур Древа Науки. Саме стовбур ми можемо розглядати як зону осмислення, перерозподілу, диференціації «за призначенням» всього набутого знання, «розкладання» його на вже суцільні і виникаючі відгалуження Наукових Знань, що лише потім утворюють крону Древа Науки. Це знання «придатні до споживання» вже на якісно іншому рівні, а саме на рівні можливості їх практичного застосування. За даних обставин саме крона Древа Науки має уособлювати техносферу.

Тут, у кроні Древа Науки, знання якісно відмінні від того інформаційного субстрату, яким опікується коріння. Вони не лише залучені до другої природи (культури), тобто мають назви і визначення, але і структуровані не лише за фактом наявності, але і за «призначенням» до застосування. Це — внутрішній простір техносфери, — знання в межах науки. Саме вони викладаються в підручниках і покладаються в основу певних наукових парадигм, котрі мають властивість змінюватись по мірі зростання і розгалуження крони Древа Науки. І головне — знання в межах техносфери — це артефакти культури, космізована складова процесу пізнання. Ці знання існують у сфері інтелектуальної діяльності, і саме крону ми можемо визначити як зону трансформації пізнаного — постійне подовження накопичення інформації, її осмислення, використання і застосування. Що називається — вирощувати плоди пізнання.

Сядемо під розлогою кроною Древа Науки і поміркуємо про інше, а саме — про фундаментальні закони світобудови. Очевидно (ми про це вже говорили), їх кількість кінечна, але стверджувати, що всі вони нам вже відомі — було би надто сміливо. Проте, виходячи з того, що нам відомо, спробуємо окреслити як певну онтологічну цілісність фундаментальну науку. Саме вона опікується структурою знань, котрі унеможливають будь-яку іншу, альтернативну структуру Великого Знання.

Виявлені закони природи утворюють фундамент, на якому ґрунтується науковість науки.

Подібно до того, як в юриспруденції обмежена кількість законів суспільного співіснування регламентує практично необмежену сферу їх застосування, так і обмеженою кількістю законів природи наука прагне описувати все розмаїття феноменального світу.

Відкритий закон — це також факт науки, він описує і пояснює принцип співбуття певних феноменальних даностей на ґрунті позитивного знання. Саме тому закон науки використовується необмежену кількість разів. Але він, крім цього, виступає як артефакт культури, інтелектуальний набуток людства. Саме через закони науки є можливим співбуття безкінечного і кінечного як певної онтологічної цілісності.

Після відкриття певного закону науки ми його можемо знати, застосовувати, використовувати, пізнавати, вивчати, але не досліджувати, оскільки він не об'єкт дослідження, а інструмент, завдячуючи якому дослідження здійснюється. В акті дослідження закону відбувається з'ясування лише декількох питань — визначення меж його застосування, його співвідношення до інших законів та питання: «Чому цей закон саме такий?». Певна сукупність взаємозумовлених законів покладається нами в підмурок визначеної галузі знань і утворює так звану парадигму (канон, догму) — систему принципів подальшого наукового дослідження у даній сфері наукового пошуку. Якщо подовжити порівняння з гіллям Древа Науки, то парадигма — це структура, що об'єднує сукупність знань і законів певної галузі науки (гілки дерева) і є основою подальшого наукового дослідження в ній, водночас зумовлюючи його цілісність і послуговуючи невідривності його (знання) від Великого Знання Науки.

Оскільки ми вже торкнулися даного питання, то з'ясуємо, що являє собою так зване Велике Знання. Передусім, це дійсно Велике Знання, яке завжди було саме таким і таким сприймалося, оскільки його практично ні з чим було об'єктивно співставити і порівняти. Адже на будь-якому етапі генези науки людство не знало, як не знає і дотепер головного, а саме — сукупності того, чого воно ще не знає. Те, що ми визначили як зону невідомого. Людство завжди мало цілісну сукупність знань і знань про ці знання. Брак знань компенсувався уявленнями, що тривалий час цілком задовольняло мешканців ноосфери.

При осмисленні корпусу знань людство нарешті обрало більш очевидний шлях усвідомлення їх фактичного обсягу, а саме — почало порівнювати і співвідносити знання, так би мовити, «минулі» і «теперішні», чим опікується і дотепер. Людство почало співставляти їх обсяги у часі, і саме через можливість співставлення буття знань у часі спромоглося з'ясувати притаманну знанням тенденцію постійного і невпинного їх зростання, як у обсязі, так і у глибині. Емпіричним шляхом людство з'ясувало, що знання не є виключно об'єктивні, але і суб'єктивні і розмежувало їх на науково-об'єктивні знання та знання-уявлення.

Почалась експансія об'єктивних знань на фізичну реальність — людство, спираючись на позитивні знання, набуло змоги кардинально і незворотно видозмінювати сферу свого існування. Належним чином задіяні знання надали можливість творення техносфери. Це вже були не просто знання, чи знання про знання, це були знання, створені на основі знань. Річ у природі до того нечувана — якісно інший вимір існування знань, інша сфера їх буття. Адже ні годинника, ні компаса, ні телевізора, до їх винайдення людиною, у природі просто не існувало. Але феномен техносфери ми розглянемо далі. А зараз, напевне, востаннє повернімося до крони нашого Древа Науки.

Щоби дане унаочнення науки, виглядало послідовним, маємо пам'ятати, що процес пізнання протікає не на поверхні дерева, а в тілі дереві, не на гіллі, а у гіллі, не на корінні, а у корінні. Тому все, до чого дотична ззовні будь-яка поверхня будь-якої складової Древа Науки — це сфера дотичності до ще непізнаного, невідомого. Тобто, світ, який ми досягаємо, ми досягаємо через проникнення в нього, раз у раз занурюючись в невідоме. І лише у сфері «вже відомого» ми відкриваємо рівень «невідомого в межах відомого», котрий є сфера відкриттів у межах «вже відкритого», тобто винаходів і створень. Вони — подовження і прикладний аспект наукостворення. Його якісно новий рівень, коли до відкриттів і поруч з відкриттями стає можливим наявність таких не актуалізованих за межами ноосфери шляхів пізнання, якими є винаходи і створення. Це шлях трансформування геосфери і біосфери шляхом впливу на них техносфери.

Перші винаходи і відкриття сягають прадавніх часів існування людства, тому точно зафіксувати початок генези техносфери видається неможливим, оскільки, по-перше, визначені винаходи і відкриття людство здійснювало неодноразово, раз у раз відкриваючи колесо, спис, лук, важіль, а потім втрачаючи набуті знання про них, по-друге, по мірі генези етносів та суперетносів визначилась існуюча і дотепер тенденція не лише до винаходів і відкриттів, але і до прагнення їх приховування, втаємничування.

За досить умовну точку відліку генези техносфери ми маємо підстави покласти момент виникнення писемності як сталого етнокультурного феномену. Саме писемність, як ми вже зазначали, дала змогу транслювати отриману інформацію за межі терміну життя окремої людини і, водночас, корегувати можливість їх розповсюдження за межі етносів. Секрети ефективних технологій обробки металів та мінералів, виготовлення тканин та керамічних виробів, зброї, фортифікаційних споруд, навігаційних пристроїв, властивостей хімічних сполук, методи маніпуляції суспільною свідомістю та чимало іншого суспільство прагнуло зберігати в таємниці. Але це призвело до того, що фактичний рівень досягнень науки у межах етносів ми можемо визначати лише ґрунтуючись на сукупності артефактів, тобто фактичний рівень розвитку маємо визначати досить приблизно «по ділах їх».

У межах техносфери структура принципів здійснення наукового відкриття набула нелінійного спрямування, завдячуючи тому, що в техносфері до відкриттів були долучені винаходи і створення, що, в свою чергу, обумовило якісно інші можливості подальших відкриттів.

Так, наприклад, наука відкрила і визначила принцип котіння кулястих предметів по твердій поверхні землі. На основі цього було врешті винайдено колесо, а вже потім створено інженерну споруду — візок. У свою чергу, візок розширив і

змінив можливості переміщення у просторі, полегшив міграцію племен, врешті, обумовив розширення «території пізнання» довкілля і, водночас, візок постійно змінювався і ускладнювався від гарби до «Феррарі» формули 1. Цей шлях, але вже в межах історії вдосконалення візка, у собі втілює колосальний масив відкриттів, винаходів і створень, в основі яких лежить, ще бозна коли відкритий, принцип котіння кулястих предметів по твердій поверхні і нічого понад це.

Техносферу, як «причину і наслідок» здійснення людством наукового досягнення світу, ми докладно розглянемо далі, а зараз, на приостанку простежимо і з'ясуємо певну умовність змістовного наповнення терміну «відкриття».

Коли ми говоримо, що Колумб відкрив Америку, то це означає, що він відкрив невідомий тогочасній європейській цивілізації континент. Але ні ацтеки, ні майя, ні сапотеки не «знали», що їх хтось «відкрив». Тому для мешканців Європи — це епохальне відкриття, а для аборигенів Америки — в кращому випадку «відкриття» існування конкістадорів.

Водночас, коли Ньютон відкрив закони небесної механіки, то це жодним чином не означало, що до його відкриття, цих законів у природі не існувало. Ці закони теж «не знали», що їх хтось там відкрив. Але тут істотно інше, а саме, якби цих законів у природі не існувало фактично, то попри всю геніальність сера Ісака Ньютона, є неймовірним, щоби він їх бодай якось був спроможний відкрити. Врешті, Світові «байдуже», чи знає, чи не знає людина ті закони, за якими цей світ існує.

Хтось із науковців мудро зауважив, що природа дає відповіді лише на правильно поставлені питання. Саме цьому і навчається наука упродовж всього часу свого існування. Але чи варто запитувати, коли відповідь вся, цілком і відразу існує, як фактично суцільний Світ?

Проте, як зауважив Ейнштейн: «Науковцям замало знати, як створений і існує Світ, вони прагнуть зрозуміти, чому Світ саме такий?». Дійсно, а чому саме такий, а не якийсь інший Світ, в якому ми живемо? Чому небо — синє, трава — зелена, вода — мокра? Чому небо ночі — темне, а зорі сяють, чому людина спочатку народжується, а вже потім помирає, чому ростуть дерева і чому низ — знизу, а гора — вгорі?

Істинно, найважче дати відповідь на прості питання, очевидно тому, що людина легше зникає до Світу, ніж навчається розуміти його. Як проголошує так званий «Антропний принцип»: «Світ саме такий, щоби в ньому могла існувати людина, котра споглядає і досягає його». Цією парадоксальною фразою дозволимо закінчити наш розгляд науки, як феномену антропосфери в даному розділі.

¶ МЕЖІ ПІЗНАННЯ

Навколо сутності сучасної науки
все ще лежить туман.
Мартін Хайдеггер

Внаслідок тривалого аналізу сукупності «різновидів» пізнавальних процесів в антропосфері утворилась теорія пізнання, котра зрештою структурувала і систематизувала ті методи і принципи, за якими пізнання відбувається і здійснюється.

З пізнання в численних його проявах врешті виокремилось і суто наукове — позитивне пізнання об'єктивних даностей Світу. Оскільки тривалий час не було ні можливості, ні нагальної потреби поділу всього масиву пізаного і осмисленого на знання наукові та всі інші — філософські, релігійні, містичні, то видається доцільним з'ясувати, коли набрало чинності усвідомлення людиною «іншості» наукових знань від будь-яких інших? Коли розпочалось усвідомлення науковості науки і в чому вона, ця науковість науки полягає? Принагідно варто зазначити, що процес відділення науки від не-науки триває і дотепер, будучи взагалі перманентним. Саме в цьому перманентному процесі і полягає глибинна сутність наукотворення, внаслідок якого і відбувається виокремлення знань з неозорого масиву уявлень.

Певну невизначеність у з'ясування того, що сутнісно являє собою наука, вносить історично зумовлена багатозначність, полісемантичність самого слова «наука». Слово «наука» означає водночас і певну сукупність чогось, чому навчається людина і сам процес навчання. Крім того, наука є певна локалізація набутих знань, природним чином структурованих (наука філософії, наука механіки, наука магії (так звані магичні науки), складові науки в межах науки (наука лінгвістика, наука біологія, наука фізика), і наука як сукупність позитивних знань в їх неподільній цілісності. В контексті нашого викладення ми переважно розглядаємо науку саме як суму актів позитивного пізнання об'єктивного світу, здійснювану адекватними методами пізнання. Належить з'ясувати не лише процес генези науки в межах протонауки, але і визначити ті ознаки, за якими є можливим виокремлення науки від інших інтелектуальних чинників. За досить умовну дату, від якої можливо виводити початок усвідомлення окремоті (виокремленості) науки серед інших інтелектуальних чинників, з певними застереженнями, ми можемо визначити I ст. до н.е. Саме тоді, при спробі наведення ладу в корпусі праць Аристотеля Стагірита, що являли собою енциклопедичну за обсягом суму знань і уявлень доби античності, одним з його учнів-перипатетиків було поділено всі їх на фізику і метафізику.

Оскільки сам Аристотель не завдав собі клопоту структурувати їх на власний розсуд, то два століття по тому це було здійснено іншими. В межах цього терміну і стало можливим усвідомлення окремоті фізики від інших інтелектуальних ремінісценцій геніального філософа. Саме у «Фізиці» і було сконцентровано все, що

підпадає в сферу наукостворення в сучасному для нас його розумінні. Натомість, «Метафізика» — це врешті-решт філософія. І от відтоді і повелось: наука щось відкриває, а метафізика — осмислює відкриття.

Зрілі твори Аристотеля, що склали *Corpus Aristotelicum*, поділяються традиційно на вісім груп:

1. Логічні твори («Органон»): «Категорії», «Про тлумачення», «Аналітики» перша і друга, «Топіка», «Про софістичні спростування».

2. Філософія природи: «Фізика» або «Лекції з фізики» у 8-ми книгах, «Про небо» в 4-х кн.; «Про виникнення і нищення» у 2-х кн.; «Про небесні явища» («Метеорологія») в 4-х кн.; остання, ймовірно, не автентична. В натурфілософські твори залучається також псевдоаристотелевський трактат «Про світ», написаний, вірогідно, вже в I ст. до н.е.

3. Психологія: «Про душу», в 3-х кн., а також «Малі праці з природознавства» (*Parva naturalia*), що включають трактати «Про сприйняття» і те, що приймається «Про пам'ять і спогади», «Про сон», «Про безсоння», «Про нахнення [що приходять] уві сні», «Про тривалість і нетривалість життя», «Про життя та смерть», «Про дихання», залучається сюди також не автентичний твір «Про дух», що відноситься, вірогідно, до середини III ст. до н.е.

4. Біологічні праці: «Про частини тварин», «Про пересування тварин», «Про походження тварин». Ці автентичні праці Аристотеля зазвичай доповнюються низкою трактатів, що написані в школі Аристотеля, автори яких невизначені. Найважливіший з них — «Проблеми», де розглядаються різноманітні питання фізіології та медицини, а також математики, оптики та музики.

5. Перша філософія: твір в 14-ти книгах, що отримав назву «Метафізика». У виданні Бекера йому передують трактат «Про Меліса, Ксенофана та Горгія».

6. Етика: «Нікомахова етика» в 10-ти кн., «Велика етика» у 2-х кн., «Евдемова етика», з якої друкуються книги 1-3 та 7. Книги 4-6 співпадають з 5-7 книгами «Нікомахової етики». 13-15 глави 7 книги іноді вважаються 8-ю книгою «Евдемової етики».

«Велика етика» визнається не автентичною; також не автентичним є трактат «Про доброту та порочне», що відноситься до часу між I ст. до н.е. — I ст. н.е.

7. Політика й економіка: «Політика» у 8-м кн., «Економіка» в 3-х кн. зазвичай вважається не автентичною, причому 3 книга є лише в латинському перекладі. В школі Аристотеля було описано державний устрій 158 грецьких міст-держав. В 1890 р. було знайдено папірус з текстом «Афінської політики» Аристотеля.

8. Риторика та поетика: «Мистецтво риторики» в 3-х кн., за яким друкується не автентичний трактат «Риторика проти Олександра» — рання перипатетична робота. За нею йде трактат «Про поезію».

Твори Аристотеля збереглися, можна сказати, дивом. Після смерті філософа вони перейшли до Теофраста, а потім до його учня Нелея. До I ст. н.е. вони пролежали у підземному книгоховищі, надані «гризучій критиці» мишей, а потім потрапили до бібліотеки Аполікона Теосського в Афінах. Потім вони опинилися у Римі, де були видані головною тодішньої перипатетиків, Андроніком Родоським...

Про Андроніка Родоського ми знаємо мало. Але саме він, мешканець славної Олександрії, намагаючись структурувати творіння великого Аристотеля, запровадив розподіл усього створеного геніальним грецьким філософом на дві складові — фізику та метафізику.

Вже сам перелік творів Аристотеля показує енциклопедичність його вчення. В ньому не лише охоплені всі галузі тогочасного знання, але й здійснена його первинна класифікація. Таким чином, вперше з філософії як такої виокремлені спеціальні науки. Кожній роботі Стагірита передують стисле викладення і критичний розгляд попередніх вчень з даного питання, тим самим здійснюється перший підхід до проблеми, котра потім вирішується в душі власного вчення Стагірита. Останній виступає через те й першим істориком науки, хоча його викладення вчень давніх потребує критичного підходу.

О.С. Богомолів «Антична філософія» с. 198-199. Изд. Московского университета, 1985 г.

Звісно, фактично такого категоричного розмежування між фізикою і метафізикою не існує, оскільки натомість існує доволі складний симбіоз їх органічного співбуття. Але це не стало свого часу на заваді Ісаку Ньютону застерегти науковців: «Фізика, бійся метафізики», — чим славетний англієць прагнув вберегти послідовних науковців від відсторонено-загальних міркувань на теренах науки, підміни наукового дослідження філософськими міркуваннями. Та «не так сталося, як гадалося...».

Сучасна наукова «картина світу» наскрізь просякнута філософічними узагальненнями, спекулятивними міркуваннями, незліченними гіпотезами та припущеннями, побудованими на ґрунті неповних, фрагментарних, уривчастих знань. Ми знаємо значно менше, ніж не знаємо. Але (і це неабиякий набуток науки) ми вже чимало знаємо про це незнання. Справа в тім, що, образно кажучи, «Храм Науки» перебуває і дотепер в стадії, вкрай віддаленій від завершення¹⁷³.

В 60-ті роки ХХ століття існувала ідея так званої меганауки (див. Б.Н. Кузнецов «Етюди о меганауке»). Ідея була вкрай принадною і на той час вважалася цілком здійсненою. Саме зі створенням меганауки передбачалось побудувати всі закони, за якими утворено і існує Світ, в певну логічно послідовну цілісність. Коли б, скажімо, біологічні закони були логічним подовженням законів хімічних, а ті, в свою чергу, цілком послідовно виводились із законів фізики. Але це ще півбіді. Меганаука передбачала виведення суспільних та психологічних законів із рівня біофізичного. А при тому меганаука уявлялась як своєрідний «координаційний центр» всіх наукових пошуків, досягнень і звершень.

Але специфіка наукового осягнення світу сама покладала фактично нездоланні перешкоди на шляху утворення меганауки — її примарного і недосяжного ідеалу. Чому це саме так, доречно з'ясувати ще на порозі Храму Науки, не полишаючи Храму Природи¹⁷⁴.

Передусім, це обмеженість можливих для нас рівнів масштабів дослідження природи, коли причини і передумови певних досліджуваних нами явищ і процесів зумовлюються на недосяжному для нас рівні буття Світу.

Зупинимось на цьому докладніше. Людина від початку Світ співставляла із собою. Тобто, себе покладала як точку відліку, собою і через себе задавала структуру масштабів можливого пізнання Світу¹⁷⁵. Так, наприклад, відносно людини яблуко — невелике, а гора — велика, трава — невелика, дерево — велике. А от небо — воно вже дуже велике, а от пил — зовсім малий. Відповідно, подальші рівні масштабів: галактика, метagalactика, структура метagalactic. А далі? У що і як переходять структури структур метagalactic. Все, ми цього не годні знати. Це край нашої світоглядної ойкумени, так би мовити в мегавимірі.

На мікрорівні ми здатні розгледіти віруси, макромолекули, окремі атоми, спроможні проаналізувати наявність квантів випромінювання, електрон, нейтрино, резонансні частки... Але з чого утворене те, з чого складається той таки електрон — це вже фактична межа наших наукових зазіхань. І ця межа — також, об'єктивно, нездоланна. Навіть обережні спроби з'ясувати те, з чого утворено простір, відразу змушують пробуксовувати наш інтелект.

⁷³ Храм Науки ще остаточно не збудовано, але в загальних рисах з'ясовано ту систему принципів, завдяки якій він є гіпотетично можливим. Після зведення цієї химерної споруди має розпочатися якісно інший період його існування — це життя в ньому. Важко навіть приблизно спрогнозувати, яким воно буде.

⁷⁴ Тут ми розглядаємо об'єктивно нездоланні перешкоди на шляху до так званого Абсолютного знання. Але існують і суб'єктивні, психологічні перепони, такі як інерція мислення, обмеженість асоціативної сфери, природна тупуватість, жадібність — але їх ми розглянемо окремо.

⁷⁵ Порівняно пізно сукупність знань почала мислитися і співвідноситися не з окремою людиною, а з суспільством. Так, ми говоримо, людство це вже знає, або суспільство це ще не дослідило, чим за-свідчуємо загальнолюдське усвідомлення процесу наукового пошуку.

Вертикаль масштабів рівнів дослідження Світу ми вибудовуємо відносно себе.¹⁷⁶ І цілковито не виключено, що саме вона, а не вічність і безкінечність Світу постає нездоланною перешкодою на шляху вичерпного пізнання природи. Саме існуюча вертикаль масштабів рівнів дослідження природи прирікає нас на неминуче наражання на невизначеність і незбагненність взаємозумовленості поміж детермінізмом лінійним та детермінізмом нелінійним у їх нероздільному співбутті в Універсумі. Тобто, те, що нам видається як спонтанність, стохастичність, можливо має цілком детерміноване обґрунтування, але на недосяжному для нас рівні на умовній вертикалі масштабів пізнання Світу. Саме тому не «теоретична», а фактична безкінечність стає реальним обмеженням пізнавальних можливостей представників виду *Homo Sapiens*. Тут доречно згадати геніального грецького філософа Демокрита, котрий запровадив у інтелектуальний космос ідеї атому і простору. Так от що цікаво – атом Демокрита неподільний, але чому? Тому, що він настільки малий, що вже не має сторін, тому, відповідно, і неподільний. А те, що науковці початку ХХ століття визначили як атом – має не те, що сторони, а й масу, об'єм, швидкість, склад. От і виходить, що це не атом Демокрита, а просто частка, бодай і зовсім мала, речовини, котра при нагоді розпадається на утворюючі його протони, нейтрони, електрони. То як бути нам з атомом Демокрита? Вірогідно, він являє собою абсолютну межу, до якої ми маємо безкінечно наближатися і при тому ясно усвідомлювати її практичну недосяжність. Нижче ми торкнемося його ідеї простору як вмістилища предметного Світу.

Після розгляду безкінечної кількості рівнів можливого осягнення Світу, розглянемо лінійну безкінечність Світу, котра також визначає межі його можливого пізнання наукою.

Про безкінечність античні мислителі говорили: «Надзвичайно важко уявити безкінечність Світу, але незрівнянно важче уявити його конечність». Свого часу славетний Блез Паскаль боявся розмірковувати про безкінечність, хворобливо боявся. Імовірно тому, що надто наблизився до сутності її розуміння. Те, що Світ вічний і безкінечний, неможливо осягти обмеженим у просторі і часі людським розумом, але можливо уявити, тобто створити локальну модель безкінечності. Ця уявна модель безкінечності *ab ovo* приречена бути хибною, неповною і бездоказовою, передусім тому, що ми не знаємо природу того, з чого її «зроблено», тобто – фізичну природу простору.

Так само легко, як ми сприймаємо і осмислюємо відстань, так само тяжко і непевно ми сприймаємо простір – ту незбагненну порожнечу, яка вміщує у собі все розмаїття Світу, сама при тому лишаючись за межами всього існуючого досвіду сприйняття і осягнення Світу нашим розумом. Порожнеча є чи не найбільшою незбагненністю у всій світоглядній цілісності інтелектуальних шукань людства.

«Відомо, що зараз неможна і вакуум розглядати як простір, позбавлений будь-якої матерії. В сучасному розумінні вакуум ми мислимо населеним окремими частинами речовини і пронизуваний силовим полями.

Наведу уривок з одного сучасного підручника – «Лекції з курсу загальної хімії» С.А. Щукарє-

вої: «Все таки до сих пір багато що в наших поглядах на вакуум і світовий простір лишається незрозумілим і пов'язаним з ще неперевіреними гіпотезами. Луї де Бройль передбачає, наприклад, можливість використання вакууму для отримання енергії ще більш концентрованої, ніж ядерна; вираховують навіть, що енергії вакууму,

⁷⁶ Вертикаль рівнів можливого дослідження світу, вірогідно і обумовлює здійсненність антропного принципу. Тобто, на вертикалі масштабів пізнання існують і фіксовані рівні його можливого дослідження.

взятого в об'ємі одного літру, могло б вистачити на покриття потреб всієї земної промисловості і транспорту протягом мільйона років. Декотрі вчені припускаються думки, що вакуум є тією праматерією, котра здатна в невідомих нам поки що умовах породжувати атоми водню і більш прості елементарні частки, утворюючи таким чином стан матерії, доступний до сприйняття нашими органами відчуттів».

М.И. Блудов Беседы по физике. III ч. 184. Изд-во «Просвещение». — Москва, 1979г

«...наприклад, нещодавно з'ясувалось, що сонячну активність, вибухові явища в ядрах Галактик і квазарах не вдається пояснити в межах теорії термоядерного синтезу. Оскільки нові джерела енергії відкриваються по мірі проникнення у все більш глибокі шари структури речовини, виникла думка про існування «вакуумної енергії». Космічний вакуум уявляється тепер надцильним середовищем з дрібнозернистою

структурою, а звичайна матерія є розрідженим станом цього середовища. При фантастичній щільності в 1093 г/см³ (врахований за цією теорією) між зернами вакууму діють величезні гравітаційні сили, що викликають такі місцеві викривлення у просторі-часі, що енергія вакууму опиняється немовби «запечатаною» в нішах (осередках) дрібнозернистої структури і тому ніяк себе не проявляє. Щоб «збурити» вакуум, належить стиснути матерію (?ВВ) до величезної щільності, що за земних умов вимагає створення прискорювачів, у багато мільярдів разів потужніших за Серпуховський. Тому тут вакуум лишається абсолютно інертною «порожнечою». Натомість у космосі необхідна щільність досягається природно в об'єктах, що стискаються власними гравітаційними силами в колапсуючих зорях і Всесвіті».

Г.Н. Алексеев Энергия и энтропия. Изд-во «Знания». — Москва, 1978г.

На думку японського знавця дзен-буддизму Дайсецу Судзукі, саме з порожнечою пов'язується дійсне існування: «воно виходить з порожнечі і знову повертається в порожнечу. Те, що виникає з порожнечі і є істинне існування. Ми мусимо пройти крізь браму порожнечі. Пояснити цю ідею існування надзвичайно складно».

Майстер дзен дає пораду: «Для того, щоб отримати незалежність у повному розумінні цього слова, нам потрібно забути все, що знаходиться в нашому розумі, і кожної миті відкривати щось цілковито нове і несхоже. Ось як ми й живемо в цьому світі. Тому ми говоримо, що справжнє розуміння приходить з Порожнечі» (М.Ф.Альбеділь. «Дзеркало традиції». — с. 169).

Інтелектуал іншої епохи і культурної традиції — Августин Блаженний також використовує образ брами, але при намаганні досягти розумом іншу незбагненність, а саме — незбагненність часу. Він говорить, що момент «тепер» є брама, через яку минуле перетікає в майбутнє. Саме ця невловима мить, котру можливо означити як актуальну дійсність, муляє дослідникам та науковцям своєю гнітючою незбагненністю. Вона потребує неабияких інтелектуальних зусиль, щоб досягти розумом те, що минулого вже немає, а залишається лише згадка про нього. Саме тому, виключно завдячуючи пам'яті та уяві, є можливим виявити час як певну, фактично суцільну даність. Минуле ми згадуємо, а майбутнє — уявляємо, оскільки будь-яке наукове дослідження фіксується в пам'яті, як часово-просторова модель певного пізнавального процесу, в межах минулого. У межах пам'яті час сприймається як ланцюг трансформацій дійсності, зафіксований свідомістю.

Дивовижна наука етнографія загадує нам нові загадки. Раніш вважалося, що у всіх народів світу уявлення про минуле і майбутнє є універсальним: майбутнє розглядається як щось, що знаходиться перед людиною, минуле — позаду неї. Однак у аборигенів індіанського племені аймара, що населяє гірські райони Болівії, Перу і

Чілі, уявлення про час зовсім протилежні. Прямо перед ними, вважають вони, міститься те, що вже відбулося, а позаду — те, що має відбутися. Спеціалісти-етнографи пояснюють це явище так: аймара

бачать і знають те, що знаходиться перед їх очима, тобто попереду. І це — минуле. А от те, що

знаходиться у нього за спиною, він бачити не може — значить, це і є невідоме майбутнє.

Складно для розуміння? Ще б пак. От і іспанські конкістадори, що зіткнулися з аймара у XVI столітті, так і не спромоглися зрозуміти ло-

гіку їх міркувань. А тому поквапилися оголосити місцевих мешканців недорозвиненими, примітивними істотами.

Минуле — позаду
«Интересная газета», № 3 2007 г. с. 2

Спроба і намагання сучасної науки розглядати час і простір як неподільну цілісність — часово-просторовий континуум, є правомірна констатація їх фактичної неподільності і виглядає як намагання дві незбагненності об'єднати в одну. Виходячи з анізотропності плину часу (у «напрямку» з минулого в майбутнє), Світ у своїй часово-просторовій неподільності є також анізотропний, підпорядкований плинності часу і через це кожен момент буття Світу єдиний і неповторний. Розгортання буття Світу в часі ми простежуємо і досліджуємо з минулого до моменту «тепер», оскільки майбутнє не підпадає в сферу наукового дослідження з огляду на те, що просто ще не існує. Ми можемо його уявляти, вибудовувати відносно нього силу силенну припущень, сценаріїв, гіпотез, але не годні пізнати. Відповідно, сфера наукового пізнання обмежується рамками виключно минулого. Натомість майбутнє є сфера припущень та гіпотез.

«Загалом я вважаю, що нам слід протистояти спробам «пояснити» стрілу часу. Ми можемо говорити про час нашого народження, про час падіння Трої, про час зникнення динозаврів і навіть про час народження Всесвіту, але питання «як або чому розпочався час?», вислизає з фізики, так само як він, безсумнівно, вислизає з можливо-

стей нашої мови і нашої уяви. Незворотній час — відмінність між минулим і майбутнім передусі і обумовлює як фізичну реальність, так і питання, що задають фізики».

І. Пригожин, Перевідкриття часу.
ВФ. 1989. 8.с 19

Пізнання Світу розпочинається з апіорного усвідомлення самого факту його наявності. При тому Світ не потребує наукового доведення та обґрунтування власної фактичності. Він увесь і відразу існує як відповідь на всі посталі і не посталі питання. І від того, чи знаємо, чи не знаємо ми закони, за якими він існує, Світ не зміниться.¹⁷⁷

Відсторонене споглядання Світу — лише передпочаток пізнавального процесу, що зумовлює можливість переходу від допроблемного стану наукового пошуку до проблемного. Справа в тім, що вступаючи в Світ, ми одночасно звикаємо до нього.

Він швидше стає звичним, ніж зрозумілим. А побачити, виявити незрозуміле в звичному — одвічна проблема наукового пошуку¹⁷⁸. З цього і починається наукове дослідження. Але неможливе наукове пізнання світу цілковито відсторонене, без прямого втручання і впливу на «природний стан речей», котре неминуче призводить до видозмінення стану об'єкту дослідження.¹⁷⁹ Це можна визначити як експансію розуму, вплив вольових зусиль інтелекту ззовні на «поза ним суціль» плин процесів у світі.

⁷⁷ Але тут є одне фундаментальне протиріччя. Адже в межах техносфери ми саме і змінюємо світ природи. Створюємо неіснуючі за межами антропосфери знаряддя праці, транспортні засоби, комунікативні прилади, чим виявляємо потенційно закладені в Світі шляхи його опосередкованої через діяльність людини самореалізації.

⁷⁸ Здатність дивуватися давно є однією з невід'ємних чеснот вправного науковця (поряд з допитливістю, терплячістю, неупередженістю...)

⁷⁹ Цю тезу легко унаочнити на такому елементарному прикладі, як вимірювання t^0 води в склянці, коли ми, занурюючи у воду термометр, отримуємо не t^0 води, а середню між t^0 води і t^0 термометра температуру, оскільки термометр вплинув своєю t^0 на t^0 води, бодай і незначним чином.

Характерною ознакою пізнавального процесу, здійснюваного людиною, є також те, що вона виявляє і досліджує феноменальний світ шляхом пізнання його складових виключно іззовні — всередину. Проникає через зовнішню даність речей в їх глибинну, внутрішню сутність, яка в процесі пізнання виявляється і постає знов таки «зовнішністю» і «виявленістю». Як би ми глибоко не занурювалися в сутність даностей, що складають Світ, цей принцип пізнання є незмінним⁸⁰. Далі, вже виходячи з отриманих шляхом практичного проникнення в невідоме даних досліджень, інтелектуальним зусиллям ми створюємо в уяві власну модель динаміки буття досліджуваного об'єкту чи процесу.

До речі, саме це занурення «зовні всередину», як принцип пізнання, є нездоланою перешкодою для досягнення безкінечності. Ми не годні дослідити її «зовні — всередину», тому що неспроможні вийти за її межі і оглянути безкінечність іззовні.

У процесі свого буття в Світі людина вибудовує принципи світосприйняття, виходячи з рецепторів, задіяних нею у даному процесі. Але, як це вже було розглянуто, саме у людини найбільш активно задіяним каналом сприйняття оточуючого світу є зоровий, візуальний канал. Це, так би мовити, її видова особливість і саме ця «видова особливість» зумовила ту специфічну структуру принципів світобачення, котра передумовила, чи навіть прирекла людину на унікальний шлях здійснення її буття в цьому Світі.

Беззаперечно, знання притаманні не лише виключно людині, а також певною мірою і всім без винятку представникам тваринного і рослинного царств. Але лише людина якісно змінила, трансформувала, прилаштувала і вибудувала знання як паралельний інформаційний простір, локалізований в структурі її власної інтелектуальної і вегетативної життєдіяльності.

Суто людською особливістю її інтелекту є уява — здатність фантазувати, мріяти, передбачати. Імовірно, саме візуальний, як домінуючий, канал сприйняття інформації спричинив до розвитку здатності запам'ятовувати, накопичувати та утримувати в пам'яті колосальні обсяги «візуалізованої» інформації і вже опосередковано, через переважно ейдетично-образну її організацію — призвів до розвитку уяви. Вірогідно, що постійна потреба з усього сукупно баченого виокремлювати і віддиференційовувати життєво необхідне, істотне, спричинила до виникнення і розвитку пам'яті і уяви. Адже людина бачила, передусім, увесь Світ цілком і відразу, як певну цілісну даність. Але не потребувала великого розуму для того щоб збагнути, що Світ складається не лише «зі смачного та поживного», а й з неозорої кількості «непотребу» — зоряного неба, хмар, урвищ, хащів, небосхилу, веселки. Світ містив у собі крім речей безпечних та корисних також і цілком реальні, зримі загрози — виверження вулканів, блискавки, пожежі, хижих тварин, отруйних плазунів. Це спонукало інтелект троглодита до постійного аналізу побаченого, виокремлення з усього масиву побаченого істотного і життєво значущого, відокремлення від усього іншого, наповнюючи візуальну «базу даних», побіжно активно

⁸⁰ Так, наприклад, в дитинстві, щоб «дослідити» як працює певний механізм (годинник, іграшка, телефон), ми розбираємо його, при тому виявляючи його «глибинну сутність», жертвуючи при цьому на догоду власній допитливості «цілісністю об'єкта» дослідження.

і постійно формуючи пам'ять — своєрідну «фільмотеку» спогадів. І, вірогідно, саме в ті прадавні часи богиня пам'яті Мнемозина зле пожартувала над ще несталим людським розумом. Легким порухом вона стерла ледь намічену грань між уявним і реальним, внутрішнім і зовнішнім. Вона легко прослизнула у світ людських спогадів у її мікрокосм, в той момент, коли мозок людський найбільш беззахисний — уві сні.

Цілу добу історії людства пізніше назвуть добою сновидінь, коли людина існувала в якомусь примарному, алогічному, страшному і оманливо-привабливому світі власної уяви, розчиненої в реальності...

Коли стерта межа між минулим і майбутнім, коли померлі пращури знов і знов приходять до живих, співчують, вчать, нагадують, а давно впольовані і спожиті тварини никають хащами, знов і знов повертаючись у спогадах і снах до вправного мисливця. Для людини доби сновидінь минуле виявилось актуальним сьогоденням, раз у раз повертаючись у пам'яті «на крути своя». Внаслідок усього того найфундаментальніша властивість Універсуму — його анізотропність — була знищена і відкинута людським інтелектом через «явну очевидність» зворотного. Людина звикла довіряти власним очам і покладатись на власний розум. Саме з тих прадавніх часів і почалось, шляхом відокремлення уявного від реального, здійснення процесу наукостворення. Коли це не вдавалося цілком, людство обмежувалось домислюванням, фантазуванням, міфотворчістю, які, вірогідно, тривалий час цілковито задовольняла його допитливість, але рідко задовольняла практичні потреби. Тому саме процес подолання, «втечі» від очевидності, піддання її сумніву і став основною підвалиною пост-міфічної науки. І саме тому чи не найбільшою перемогою розуму людини над оманною очевидністю належить вбачати усвідомлення нею релятивізму (відносності)⁸¹ очевидності — коли поміж «дивитись» і «бачити» стала актуальною сукупність процесів аналітично-інтелектуальної діяльності, покладена на диференціацію побаченого, що врешті спричинила до усвідомлення обмеженості можливостей наших рецепторів сприйняття Світу. Відразу постала (не подолана і понині) проблема адекватності розуміння побаченого. Відстань між «бачити» і «розуміти» виявилась врешті не меншою, ніж відстань між «дивитись» і «бачити».

Шляхом постійної активної напруги інтелекту, дуже тяжко і повільно людина стирає знак тотожності між очевидним і фактичним, але, як говориться, «то вже зовсім інша історія» — історія наукостворення як процесу розбудовування «Храму науки» (див. «Техносфера»).

За даних обставин доречно звернути увагу на суспільну природу наукостворення. Лише культурне середовище у цілому виступає як передумова переходу від протонауки до науки в її фактичній даності. Культуросфера акумулює інформацію вже на надособистісному рівні. Саме культура виступає як «інформаційний термінал», де набуває чинності процес наукостворення «колективного генію» людства, подовжений у часі, котрий значно перевищує термін окремого людського життя.

⁸¹ Хтось визначив науку як втечу від очевидності. Найбільш доленосні, сакраментальні етапи генези науки врешті зумовлені подоланням очевидності. Так, утворилась і ствердилась геліоцентрична система М.Коперніка, теорія відносності, неевклідова геометрія, квантова механіка і навіть така «звична» класична механіка — від початку не видавалась сучасникам такою очевидною. І понині «неочевидною» є теорія еволюції, не кажучи вже про сучасну теорію світобудови, генеза суспільствотворення та ще чимало іншого. Навіть зростання дерев, таке беззаперечно фактично-очевидне не є таким очевидним в світі сучасної науки...

Варто також зазначити, що у межах культуросфери людина не лише виявляє і віднаходить, а ще і створює, продукує знання. У сфері наукового знання, набутого суспільством, відбувається злиття, своєрідний «міфізований» синтез уявлень і знань про Світ. Адаже повне і «всеохоплююче» знання про Світ мусить мати обсяг, тотожний Світу, що отримати на ґрунті виключно наукових набутоків, без долучення уяви, і дотепер видається неможливим.

Принагідно зазначимо, що в межах науки «за визначенням» знання про Світ передують уявленням про Світ. Уявлення покликане заповнити прогалини (лакуни) утворені і зумовлені неповнотою знань і собою знівелювати їх в сфері цілісності світосприйняття. Саме тому лише те, що ми знаємо, немає потреби уявляти, а все інше — локалізація невідомого в сфері відомого. І чим більше ми розширюємо сферу відомого, тим менше невідомого лишається, зменшуючи тим самим простір для нашої уяви. Саме цим наукове бачення Світу і визначає і обумовлює ступінь міфізації нашого світобачення у кожному конкретному моменті розвитку культури суспільства.

Людина (як і будь-яка жива істота) спочатку обстежує і виявляє, а вже потім досліджує певні визначені складові Світу, ті, що її зацікавили. Але перед тим, як обстежувати і досліджувати, вона їх виокремлює з усього розмаїття суцього. І от саме в здійсненні виявлення «предмету і об'єкту» зацікавленості в неї «немає поводиря». Через те саме процес його виявлення є процес найбільш спонтанний, хаотично здійснюваний, сповнений довільностей і випадковостей. Так, наприклад, на відкриття Америки європейська наука «очікувала» понад п'ять тисяч років, відкриття атома, «вигаданого» Демокритом, — понад дві з половиною тисячі років. Подібних прикладів в історії науки ми можемо віднайти безліч... Тому мало ймовірним є методичний, закономірний і керований розвиток науки, тим більше, планомірний її розвиток є практично неможливим і навіть просто немислимим. Адаже як можливо планувати те, чого немає, і ще невідомо — чи буде? Наука твориться навмання. Парадокс, але це також — об'єктивний факт науки!⁸² Але, натомість фактом є також і те, що спостерігається тенденція до наростання кількості відкриттів, незмінна за останні 5 тисяч років генези антропосфери.

Ми виникли і опинились посеред вічності і безкінечності, як якась незбагненна флуктуація, — химерна примха гри сил Всесвіту. І тепер ми непевно, навпомацки намагаємося збагнути — хто ми, де ми, навіщо і чому? Пізнаємо і одночасно навчаємося пізнавати Світ. Задаємо запитання, отримуємо відповіді і прагнемо збагнути — чому ці відповіді саме такі? І творимо і облаштовуємо свій власний інтелектуальний космос — другу реальність. Прадавні народи за «початок буття» поклали момент «створення Світу», а за центр Світу поклали певну географічну чи культово-значущу домінанту.

Пізніше прийшло усвідомлення тої істини, що пізнання Світу людина змушена розпочинати не від «початку», а виключно — з «умовної точки відліку», котру вона, на власний розсуд, так би мовити, «вольовим рішенням» покладає за «початок».

⁸² Зовсім інша справа — винаходи і створення на ґрунті відкриттів, їх дійсно можливо прогнозувати і передбачати, планувати. Але це сфера так званої прикладної науки, що здійснюється в техносфері, і про неї — мова окрема.

Дана «точка відліку» визначається в кожному окремому акті дослідження. Іншими словами, людина її не визначає, а створює, покладаючись на власний розсуд. Так само, на власний розсуд відбувається вибір об'єкту дослідження. Хтось досліджує комах, хтось — тварин, хтось — зоряне небо, хтось — земні стихії, хтось — саму людину... Але всі ці неозорі прояви втілення людської допитливості відбуваються в полі фактично суцього цілісного Світу. Відбувається процес невинного і незворотного накопичення колосального масиву знань. Але, попри те, не виникає і не може виникнути єдиного цілісного знання, його замінює собою цілісне уявлення. Саме тому, не зважаючи на тривалий термін здійсненого процесу наукостворення, наука як форма втілення результатів практично-пізнавальної діяльності людини, не існує як певна цілісність, обмежена і визначена виключно науковою методологією пізнання. І тут людині у нагоді стають інші форми втілення суми пізнаного, більш гнучкі і не такі категоричні — ними виступають філософія, магія, містика, але передусім — міфологія. Міфологія в сфері культури виступає як своєрідний термінал «вже усвідомленого» на даний момент цілісного знання про Світ, викладеного в своєрідній алегорично-символічній формі, «комфортній» для сприйняття. Це — своєрідний «позапроблемний» субстрат інформації, необхідний і достатній на кожен момент існування певного соціуму. Образно кажучи, міф «знає» все і про все: «Як виник Світ?» — будь ласка, «Що було до того?» — без проблем, «Чому світ саме такий?» — скільки завгодно, «Навіщо ми існуємо?» — елементарно!.. Це не кажучи вже про такий «дріб'язок», як сенс буття, структура світобудови, космогонія, теогонія і, перепрошую, антропогонія. Живи і насолоджуйся життям! Оманливо-привабливий світ міфічних уявлень існував, існує і, вірогідно, буде існувати як своєрідна інтелектуальна «зручність», що олюднює і віддаляє від нас холодний і байдужий Всесвіт. Міф виступає як своєрідна, біологічно виправдана захисна реакція суспільств і етносів, своєрідний «екстракт» стабільності в неозорому полі невідомого, невизначеного, випадкового... Єдиний засіб подолання міфічності — це вийти за його межі, стати над ним, — а це і є передумова наукостворення в «пост-міфічному» інтелектуальному просторі, не відкидаючи міф, а просто усвідомлюючи його саме як міф.

Наука, як форма і структура принципів накопичення позитивних знань про фактичний Світ, має багатотисячолітню історію. Втім, виокремити наукові знання з протонаукових і відокремити їх від міфічних, що їх прадавні культури накопичували впродовж всього терміну свого існування, є неабиякою проблемою науки. Адже ані в межах міфічної, ані релігійної структури і традиції мислення не передбачалося чіткого і однозначного поділу на наукове і ненаукове, об'єктивно-суще і суб'єктивно-уявне. Натомість, було єдине, цілісне і неподільне ЗНАННЯ, що жорстко детермінувалось і визначалось принципом міри його необхідної достатності у межах міфічної структури мислення. Але це було саме знання, а не уявлення, тобто, принаймні, сприймалось воно і усвідомлювалось як сума фактичних відомостей про довколишній світ.

...загалом ми можемо говорити про три типи відповіді на запитання: існує чи не існує щось?

1. Коли ми з повною визначеністю стверджуємо, що щось існує чи не існує. Наприклад: мій письмовий стіл існує, натомість кентавр не існує.

2. Коли ми з більшою чи меншою ймовірністю стверджуємо, що щось існує чи не існує. Наприклад: цілком ймовірно, що існують біохімічні фактори, здатні припиняти зростання злоякісної пухлини, а потім її знищувати, ймовірно, що існують способи кодування

і передачі інформації, які поки що невідомі науці; швидше за все «снігова людина», про яку свого часу писала наша преса, не існує.

3. Нарешті, слід виділити ті випадки, коли на зазначене питання взагалі не можна дати більш-менш визначеної відповіді в силу практичної рівномірності альтернатив. Як приклад можливо провести таке запитання: чи існують у Всесвіті розумні істоти спроможні без спеціальних захисних пристроїв витримувати радіацію в 10000 рентген і температуру в 10000 С°? Зауважимо, що подібні питання не завжди позбавлені сенсу; вони виводять нас далеко за межі наших знань, проте тим самим сприяють його розширенню.

У даному відношенні дуже важливо мати на увазі, що кожна мисляча людина, та і людство в цілому, знаходиться одночасно в трьох пізнавальних ситуаціях: 1. Коли ми знаємо, що щось знаємо (я напевне знаю, що у кожної людини є серце, чи що згідно теорії відносності

$E = mc^2$); 2. Коли ми знаємо, що чогось не знаємо. Це знання про незнання створює проблемну ситуацію (ми знаємо, що існують якісь визначені причини такого рідкісного, але грізного захворювання як злоякісна гіпертермія, але які вони, нажаль, не знаємо); 3. І, нарешті, пізнавальна ситуація, котра часто незримо супроводжує всі наші наукові пошуки і філософські розмірковування, може бути позначена так: коли ми не знаємо, що не знаємо. Наприклад, древні греки не лише не знали нічого про віруси чи реакції всередині атомного ядра, але абсолютно не знали, що вони про це не знають. Такого роду ситуація, в котрій завжди знаходимося і ми може бути названа допроблемною.

Проф. Д.И. Дубровский

Критерии существования и проблемные ситуации в науке. С. 106-107.

Кибернетика живого. Биология и информация. Изд-во «Наука» М., 1984 г

У міфізованому просторі свідомості фантазія видавалася зайвою, непотрібною «надмірністю». Вона виступала своєрідним «десертом» до інтелектуальних екзерсисів у вигляді мрій і незліченних «сценаріїв» минулого та майбутнього, щось на зразок мисливських та рибальських «бувальщин», у яких бажане не лише видається за дійсне, але і проживається саме як дійсне.

Але, дякувати Богові, у всі часи існували у всіх суспільствах аномальні, незбагненні представники племені Homo Sapiens'ів, яких не цілком задовольняла міфічна «картина світу». Чому це так, наука поки що напевно не знає, але завжди були люди з гіпертрофовано розвинутою допитливістю, що ставили недоречні, «неправильні» запитання, на які винаходили таку ж саму «недоречну» відповідь: «А чи дійсно Боги мешкають на горі Олімп?», «Який поввишки Зевс?», «Чи в богів існують Боги, вищі за них?», «Чим займався Бог до створення Світу?» І вже зовсім небезпечно: «На чому тримається Земля?», «Де міститься душа людини?», «Сонце — це дірка в небі чи розпечений камінь?», «Де ми опинимось, якщо проткнемо небесну сферу?»...

Поволі людина навчалась вести своєрідний «науковий» діалог з природою. Практична діяльність активно цьому сприяла, природним чином обмежуючи політ фантазії, вона одночасно визначала межі науковості і принципи наукового дослідження. Ілюзорна звабливість доби сновидінь поволі відступала в минуле, розчинялася в колективній пам'яті людства як згадка про Золотий вік. Людство подорослішало і стало на тернистий шлях наукового пізнання, яким рухається і донині, все далі і далі віддаляючись від релігійної та міфічної структури принципів світоусвідомлення, оскільки, чим більше часу ми витрачаємо на науку, тим менше його лишається на все інше. Тут — проблема вибору пріоритетів. Наука не заперечує і не відкидає їх, але натомість створює свою, альтернативну гносеологічну та онтологічну цілісність. Так само, як в основу релігії ми покладаємо догму, в підвалини мистецтва — традицію чи канон, так само наука врешті спирається на парадигму.

Словник іншомовних слів так пояснює зміст цього слова: «Парадигма (др. гр. **παράδειγμα** приклад, взірць) — вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення, методів дослідження, що домінували протягом певного історичного періоду в науці; зміна парадигм є науковою революцією» (ФЭС с. 604). Виходячи з подібного визначення, процес наукостворення можливо розглядати як своєрідну зміну парадигм, зумовлену розширенням і поглибленням обсягу знань, але вже поза межами науки на, так би мовити, наднауковому рівні, оглядаючи науку, як певний феномен, ззовні, що і покликана здійснювати філософія (метафізика).

В дійсності наука вибудовується інакше — шляхом невпинного і незворотного накопичення знань про фактично суцільності у їх взаємозумовленості і взаємопідпорядкованості, уникаючи узагальнень та аналітичних побудов — чим, натомість, переймається філософія і культурологія. Тому в «чистому вигляді» науки просто не існує, не існує як чогось узагальнено-цілісного. Натомість, існує оманливо-приваблива ідея Науки, своєрідна уявна цілісність, що перебуває в постійному стані генези і трансформації, яку ми називаємо наукою виключно тому, що вона повинна, змушена мати бодай якесь ім'я.

Саме тому ми з'ясовуємо не те, «Що є наука?», а те, «Що об'єднано під назвою науки в сфері культурознавства?».

Передусім, це колосальний за обсягом інформаційний субстрат позитивних знань про об'єктивно суще буття складових даностей Світу. До даностей ми відносимо сукупність фактів, артефактів, законів, принципів, закономірностей — загалом всього масиву виявленого, дослідженого, з'ясованого і усвідомленого, локалізованого в межах, так би мовити, інтелектуального поля науки. Крім того, це знання набуто і створене на основі знань, а також знання про незнання на рівні еволюції техносфери. (див. «Техносфера»). Крім того, принципи диференціації всієї наукової інформації, її розчленування на окремі науки — фізику, хімію, біологію, тощо — складові науки як цілісності.

Так, наприклад, оскільки існує об'єктивно суцільний поділ на мікро- та макросвіт, відповідно, його досліджують своїми методами окремі науки — фізика мікросвіту і фізика макросвіту, оскільки Світ поділяється на живе і неживе, то відповідно вони вивчаються сукупністю біологічних та фізичних наук. У сфері біології можливе дослідження як рослинного, так і тваринного світу. І так — до безкінечності... Тут доречно звернути увагу на те, що певне коло наявних в природі «об'єктів дослідження» спричинило виникнення відповідних наукових дисциплін, а аж ніяк не навпаки. Фактично існуюче коло наявних у природі окремих феноменів передумовило відповідно виникнення окремих наукових дисциплін (хімії, фізики, астрономії, геології та ін.) як форм і методів їх дослідження. Наявність життя зумовила можливість виникнення біології...

Загалом, як вже зазначалось, в сфері науки утворюється структура знань, котра унеможлиблює будь-яку іншу структуру, альтернативну створеній. Так, наприклад, періодичний закон хімічних елементів не передбачає і не потребує будь-якого іншого закону їх періодизації натомість, так само як закон всесвітнього тяжіння унеможлиблює наявність іншого закону тяжіння — альтернативного; закони електродинаміки, квантові закони, еволюційні, біологічні, математичні...

У цьому — принадність і сенс наукового пошуку. Пізнане, відвойоване у невідання є незворотно і остаточно пізнане, являючи собою набуток культури антропосфери і утворюючи сталий субстрат позитивної інформації про Світ нашого буття...

У даному розділі ми спробували окреслити і дослідити коло проблем, в межах якого здійснюється процес наукостворення.

Разом з тим, ми не змогли простежити, як впливає сукупність таких граничних категорій, як вічність, безкінечність, час, простір на процес наукового пошуку, оскільки натомість з'ясували, що специфічна їх особливість у тому і полягає, що всі вони не підпадають під жодне наукове визначення і існують як світоглядні феномени, винесені за межі їх наукового дослідження.

На приостанку дозволимо собі розглянути порівняно недавнє утворення, ще одну, так би мовити, «абсолютну» категорію¹⁸³ — інформацію.

У словнику про неї сказано: «Інформація (лат. information — тлумачення, пояснення) — 1) повідомлення про будь-що; 2) обмін повідомленнями між людьми, людиною і автоматом, обмін сигналами в тваринному та рослинному світі; передача ознак від клітини до клітини, від організму до організму (генетична інформація); 3) у математиці та кібернетиці — кількісна міра виокремлення невизначеності (ентропії), міра організації системи; теорія інформації — теорія повідомлень; галузь кібернетики, в якій за допомогою математичних методів досліджуються засоби вимірювання кількості інформації, її отримання, кодування, перетворення, передачі» (НСИС с. 352).

Максимально спротививши дане пояснення терміну «інформація», зауважимо, що всі слова, якими витлумачується цей термін, легко можуть виступати як ряд синонімів до нього. Тому інформація може розглядатись як узагальнюючий термін до всіх інших термінів, які його годні замінити. Вона є фіксація, космізація певного обсягу будь-чого пізнаного у сфері непізнаного, втіленого у певну знаково-символічну структуру. Так, наприклад, повна і вичерпна інформація про Всесвіт — це і є сам Всесвіт, але мало того, це Всесвіт, розгорнутий у часі свого буття, тобто цілісність його фактичного минулого і гіпотетичного майбутнього.

Але інформація про Всесвіт не є сам Всесвіт в його фактичній даності, так само, як не є тотожностями сприйняття Світу і сприйняття інформації про Світ. Таким чином, феномен інформації належить розглядати як своєрідний універсальний посередник між фактичною даністю буття Світу і суб'єктивністю принципів фіксації сприйняття його буття.

Тут, до речі, проходить принциповий, якісний розподіл між сферою наукового дослідження і філософією, як методом його осмислення. В основу свою наука покладає фактичні, безвідносні знання, а філософія — знання про знання. Тому логіка науки і логіка філософії хоча й взаємозумовлені, але не тотожні. Але що є знання? У найбільш загальному випадкові для людини знання — це інформація

⁸³ Безкінечність і вічність немає з чим співставити, крім як з ними самими, так само, як час і простір, вони «асиметричні» в тому сенсі, що поруч з ними не існує інших безкінечностей чи вічностей. Категорія «інформація» також не має альтернатив.

актуалізована в сфері другої реальності — культури. Процес пізнання в антропосфері — це процес трансформації віддиференційованих складових інформації як цілісності в межах її інтелектуального простору. Це є можливим тому, що в межах культури інформація виокремлена, а не відокремлена даність, котра постійно перебуває в стані генези і трансформації, зумовленої незворотністю наукового пізнання Світу та його філософського осмислення.

ТЕХНОСФЕРА

Наука і технологія, якщо вони розвиваються стихійно,
а не керовано, залишають після себе пустелю.

Карл Маркс

Пустеля настає. Горе тим, хто таїть у собі пустелю...

Фрідріх Ніцше

У еллінів доби Античності існувало слово «техне», в перекладі воно означало сукупно мистецтво, науку і ремесло, і слугувало своєрідним еквівалентом до сучасного слова культура, котра врешті у собі також концентрує і мистецтво, і науку, і неозору кількість знань, умінь і навичок. Таким чином, техне-сфера — це і є культуросфера, тобто сфера розгортання культурогенезу. Але слово технесфера чомусь не прижилося.¹⁸⁴ Натомість неабиякої актуальної значущості набрало дуже подібне до нього слово техносфера, яке можливо визначити як сферу реалізації прикладної науки. Воно, очевидно-вужче за змістовим наповненням, уособило і техніку і технічний прогрес і техногенний шлях розвитку людства. Словосполучення науково-технічна діяльність, науково-технічний прогрес, науково-технічна революція настільки щільно злились у нашій свідомості, що вже не мисляться відокремлено.

Втім, для науки, як культурного феномену, притаманна одна показова особливість — це її сутнісна неочевидність. Неабиякою проблемою є більш-менш чітке і послідовне окреслення її меж чи сфер реалізації. Вкрай проблематичною видається спроба розгляду «науки взагалі», науки, як чогось виокремленого і самодостатнього, чи, говорячи мовою філософів, як певної онтологічної цілісності. Натомість, порівняно легко можливо простежити генезу і розвиток наукових уявлень, їх ускладнення і диференціацію на визначені відгалуження сфер дослідження — математику, фізику, біологію тощо. Розділити — легко, а от зі спробами об'єднання є проблеми... Ймовірно, складність визначення науки як «науки взагалі» полягає передусім у тому, що наука нами спостерігається виключно в стані постійної динаміки самостворення не як цілісність, а як сукупність її складових на різних етапах їх розвитку.

У журналістиці здавна існує такий собі доволі затертий штамп, як Храм Науки. Невідомо, чи то лунки склепіння старих університетських споруд, чи безхитрісні уявлення про пропілеї перипатетиків античності надихнули на його створення, але саме він — Храм Науки, — може розглядатися як відчайдушна спроба унаочнення того, унаочнення чого в принципі неможливе.

⁸⁴ Вірогідно, це трапилось через те, що сприймались передусім наслідки технотворення — важелі, механічні пристрої, архітектурні споруди, верстати, очевидні артефакти, а не ті глибинні механізми, що призвели до їх виникнення. І понині, до речі, мистецтво також для нас це, передусім, — артефакти мистецтва — симфонії, поеми, картини, скульптури, а не ті процеси, що зумовили їх утворення.

Зведення Храму Науки якимось дивним чином нагадає побудову іншої легендарної споруди — Вавилонської вежі. Таке собі, локалізоване науковою методологією, вавилонське стовпотворіння. Співпадає не лише грандіозність задуму, а і його фактична принципова нездійсненність. Справа в тім, що на заваді зведенню «історичної» Вавилонської вежі стала її непомірна вага, котра збільшувалась по мірі її зведення і башта просідала під власною вагою, перетворюючи на порох брили, покладені в її підмурок, і подальша робота втрачала будь-який сенс. Натомість на заваді зведення Храму Науки, очевидно, такою нездоланною перешкодою має постати, якщо ще дотепер не постала, неозорість інформаційного субстрату, що має його складати.

Але для нас «тут і зараз» істотним є інше, а саме те, що в образі Храму Науки втілюється усвідомлення суспільством очевидної виокремленості науки, як чогось особливого, самосуцього в структурі всіх інших інтелектуальних рефлексій. І найсуттєвіше: Храм Науки має не лише зовнішні форми, але і внутрішній простір, так би мовити екстер'єр та інтер'єр. За даних обставин зовнішні форми унаочнюють собою межу проникнення в невідоме, котра, внаслідок процесу пізнання, раз у раз наростає, водночас збільшується і його внутрішній простір. (Всі, кому доводилось надувати гумову кульку, можуть легко збагнути, про що йде мова). Це і є простір вже відкритого, саме він і утворює простір техносфери — внутрішнє наповнення храму науки. Унікальною особливістю Храму Науки є те, що він одночасно і вибудовується і облаштовується зсередини. Але коли культуросфера обмежує власний розвиток мірою необхідної достатності, то наукосфера не має подібних обмежень, як їх не має світ людської допитливості і прагнення пізнання. Адже буття людства здійснюється через пізнання Світу. Пізнання повсякчасне і незворотне. До цього зумовлює саме постійне усвідомлення перебування Світу на невловимій межі розгортання буття між минулим і майбутнім. Зона невідомого — вся перспектива нашого існування в майбутньому. За знання минулого ми повсякчас «розплачуємося» усвідомленням можливості майбутнього. Жодна істота планети Земля так гостро і повсякчасно не відчуває і не усвідомлює поруч із собою невідомого, не прагне його уявити чи відгадати. До речі, саме цим зумовлена наявна у всіх народів традиція «відгадування» майбутнього. Це і біблійні пророцтва, і славетна книга «І-цзин» китайців, і гаруспічці ромеїв (етрусків), і дельфійські сивіли, і наші відуни-волхви. Всього і не злічити. Але принцип лишається незмінним — не передбачати, а знати майбутнє — мета і сенс всіх подібних намагань. Таким чином, в Храмі Науки знайшла собі притулок і лженаука, як наука, вибудована на ненаукових принципах. Це алхімія, астрологія, кабалістика і ще бозна-що... Лженаука взяла собі на озброєння зовнішні ознаки науки і скніє десь в закапелках Храму Науки. Втім, із лженаукою все не так просто. Так, наприклад, до лженаук в різний час відносили і генетику, і кібернетику, статистику і соціологію, психологію і релятивістську механіку... Адже були часи, коли поважні науковці цілком переконливо доводили саме їх ненауковість. Не так все просто виявилося і з астрологією, а сукупність «психічних» дисциплін (телепатія, телекінез, телепортація) і понині балансує на межі науки і лженауки. У той час, коли наука цілком переконливо доводить принципову неможливість стовідсоткового передбачення майбутнього, всі сили наукотворення скеровуються саме на досягнення максимальної передбачуваності і прогнозованості буття, принаймні в межах антропосфери. Але зрозумілості буття Світу не шляхом відгадування, а шляхом пізнання.

На шляху наукового пізнання здійснюється оволодіння силами природи, опанування, чи принаймні, їх сутнісне розуміння. Знати, володіти знанням виявилось для людини замало, вона прагне навчитися в своїй практичній діяльності використовувати і застосовувати набуті знання. Саме цей процес ми і спостерігаємо в межах техносфери. За межами людської життєдіяльності її просто не існує — вона і є продукт духовно-практичного освоєння світу людством, вона — набуток культурогенезу.

У людському суспільстві існує стійка ілюзія підкорення природи людиною. Але, по суті, це — облаштування людства в межах геосфери. Ми не підкорювачі, а геніальні трансформатори оточуючого середовища. Адаже ані побудова споруд, ані виготовлення знарядь праці, ані іригаційні потуги жодним чином не є підкоренням природи і здійснюються у повній відповідності до її законів. Опанувавши знання про закони природи, ми діємо у повній відповідності до них, і ніяк інакше. Ми не змінюємо світ через зміну законів, а просто діємо і реалізуємося в їх «правовому полі».

Тому саме на прикладі розбудови Храму Науки розглянемо процес його розгортання у динаміці суспільного буття людства.

Спочатку Храм Науки був зовсім малий, навіть не храм, а так собі — курінь. Людина знала про Світ навдивовижу мало. Але при тому не відчувала особливих незручностей, оскільки вона не лише не знала, але й не мала гадки про це незнання. Вона добре малася у комфортному просторі власної міфізованої уяви, як сказали б сучасні науковці, перебуваючи в допроблемному стані наукотворення. Але вже на той час «курінь» науки мав внутрішній простір і зовнішні форми. Своїм зовнішнім, поверхневим шаром він стикався із «зоною невідомого», і саме через нього здійснював експансію розуму в непізнане. Це — зона наукових відкриттів. Кого тільки там не було: і лікарі, що досліджували рух планет, і патентні експерти, що виявляли закони релятивістської механіки, і придворні астрологи, що вивчали закони небесної гармонії, і мореплавці, що відкривали нові світи, і садівники, що виявляли закони генетики... Всі були рівними перед неозорістю невідомого. Пізніше таких дослідників «справжніх» науковці будуть називати дилетантами. Можливо, це і так, але саме вони були фундаторами нових наук і напрямків дослідження, були водночас і «останніми» дилетантами і першими професіоналами в своїй науковій галузі. Перед ними вперше відкрила Природа завісу невідомого... Поміж них були і знані «мужі» науки, що поклали за сенс життя проникнення в «зону невідомого», але... Коли в геніального фізика Річарда Фейнмана запитали: «Що таке фізика?», він відповів: «Це те, чим фізики займаються у вільний від роботи час». Вільний політ. Пізнання заради пізнання — це, як мистецтво задля мистецтва. Істинно, природа дивовижно одноманітна в своїй розмаїтості. Істотно інше — всі відкривачі незнаного були і є ретрансляторами набутих пізнання з допроблемної в проблемну зону наукотворення. Ніколи не було і, напевне, ніколи не буде розроблено методології проникнення в невідоме. Очевидно, саме тому видатний фізіолог Павлов сказав: «Перед нами пан Випадок — зніміть капелюха!» Це слова невидовижу послідовного і копіткого дослідника, Нобелівського лауреата, фундатора вчення про умовний рефлекс, гордості і окраси російської і світової науки.

Чимось це дивовижно нагадує зовсім інший вислів, що прикрашав ворота дельфійського храму, де поруч з величними сентенціями «Людина — міра всіх речей», «Пізнай себе», «Все тече», «Нічого над міру», — був і вислів «Лови момент!» — цей, по-дитячому зухвалий «зойк усвідомлення» зазначував розуміння

унікальності і неповторності кожної миті Буття. І це за 2,5 тисячі років до ідей квантової механіки, статистичної фізики, теорії ймовірності, синергетики...

І от, коли експансія в невідоме відбулася, момент зловлено, якась частка невідомого стала відомим, відбулось Відкриття. Саме в цей момент відкриття перестає бути відкриттям, а постає фактом науки. За умови неперервності процесу пізнання, будь-яке відкриття робиться лише один раз. І вся ця сукупність відкриттів переходить і являє собою внутрішній простір Храму Науки — техносферу, але не як сферу, де техногенність існує, а як сферу, де вона вже можлива.

У межах техносфери можливо виявити два полюси наукостворення. На одному з них зосередилась так звана фундаментальна або академічна наука, а на іншому — прикладна або інженерна (практична) наука. А увесь проміжок поміж цими полюсами перетинають незліченні структури їх взаємозв'язків, взаємовпливів і взаємозумовлень.

Техносфера — це, врешті, суспільнокультурний феномен, вона — похідна культурогенезу і саме через те досить визначено підпорядковується розвитку культури, як процесу в антропосфері. Створена людьми і для людей, техносфера, як сказав би Ніцше, надто людська, щоби бути якоюсь іншою. І в Храмі Науки ніколи не панувала ідилія, безхмарність... Ні — це море людських пристрастей, що вирують в морі людському, гідних пера Шекспіра. Тут також «все, як у людей». Недарма ж досить толерантний і поміркований за вдачею Альберт Ейнштейн сказав: «Це драма, драма ідей». Саме в межах науки у техносфері відбувається копітка робота по виявленню зв'язків між відкриттями, намагання з'ясувати закономірності, виявити певні закони, у відповідності до яких існує Світ. Закони природи ми виявляємо шляхом дослідження та аналізу певного ланцюга подій, розгорнутих у часі. Чи то зміна фаз Місяця, чи рух планет, чи зміна пір року, чи зростання дерева — але це завжди певна сума змін, яку немислимо осягти поза межами часового виміру. А оскільки виявлення плину часу в акті його сприйняття — це внутрішня інтелектуальна діяльність нашого розуму, вибудувана у вигляді певної його моделі, то саме наша пам'ять є передумовою можливості світопізнання. Саме завдячуючи тому, що ми маємо здатність пам'ятати етапи і фази перебігу природних процесів, ми здатні пізнавати закони природи.

Закони — це інструмент пізнання в межах вже відкритого. Виявлення законів та закономірностей — сфера інтелектуальних пріоритетів фундаментальної науки, її «свята святих». Саме через застосування законів відбувається структурування всього масиву вже пізнаного на кожному визначеному етапі наукостворення. Саме структуроване знання про оточуючий нас Світ є підґрунтям і основою, так званої, наукової парадигми⁸⁵ — своєрід-

⁸⁵ Парадигма (від грец. *παράδειγμα* — приклад, взірець) — 1) поняття, що застосовувалося в античній і середньовічній філософії для характеристики взаємовідношення духовного і реального світу; 2) теорія (або модель постановлення проблеми), прийнята в якості взірця вирішення досліджуваних задач.

У філософії науки поняття «парадигма» було запроваджено позитивістом Г.Бергманом для охарактеризування нормативності методології, однак широкого розповсюдження набуло після робіт американського історика фізики Томаса Куна. Прагнучи вибудувати теорію наукових революцій, Томас Кун запропонував систему понять, серед яких важливе місце належало поняттю парадигми, тобто «...визначеними всіма науковими досягненнями, котрі упродовж визначеного часу дають модель постановлення проблем та їх вирішування науковому співтовариству». (Т.Кун. Структура наукових революцій. Пер.с англ. — М., 1975, с.11).

«Разом з тим поняття парадигми застосовується в теорії та історії науки для характеристики формування наукової дисципліни, опису різних етапів становлення наукового знання (допарадигмального, тобто періоду, коли не існувало теорії, визнаної науковим співтовариством і парадигмального), для аналізу наукових революцій» (ФЭС. 477).

ного ментального поля наукостворення, сфери сталих наукових уявлень, що визначають рівень розвитку науки, як у певних суспільних утвореннях, так і на визначених етапах розвитку науки як загальнопланетного явища. Зміна парадигм — характерне явище в розвитку наук. Хтось дав блискуче визначення геніальної особистості: «Геній — це той, після кого вже неможливо чинити так, як до нього». В контексті нашого розгляду нову парадигму можливо визначити як сукупність наукових відкриттів, після яких неможливо мислити Світ, як до них. До епохальних, визначних відкриттів, що посприяли і зумовили зміну попередніх наукових парадигм, ми можемо віднести геліоцентричну систему Миколи Коперніка, теорію природного відбору Чарльза Дарвіна, теорію відносності Альберта Ейнштейна, виникнення кібернетики, синергетики, генетики та чимало інших наукових прозрінь людства. І тут істотним є саме те, що вони посприяли кардинальній зміні наших уявлень про Світ, в якому ми живемо, визначили структуру якісно нових принципів світорозуміння. Відбувається розширення кола наших знань і одночасно їх поглиблення, що передумовлює і визначає розвиток техносфери.

Як часто відбувається зміна наукових парадигм? — питання, на яке ми не маємо відповіді. Принаймні, на даному етапі культурогенезу ми спостерігаємо досить активний процес зміни наукових парадигм, що не є підставою до такого самого прискорення їх змін в майбутньому. Але відбулось очевидне розгалуження сфер наукового пошуку. Виявились дві точки його концентрації — це на «полюсі фундаментальної науки» і на «полюсі науки прикладної», що останнім часом набула визначної ваги в загальному процесі наукостворення.

Вже зазначалось, що техносфера починається не з відкриттів, а з винаходів і створень, але це не означає, що ними вона і обмежується. Дійсно, в техносфері, через здійснення винаходів і створень, відбувається наповнення культуросфери артефактами, немислимими за його межами. Комп'ютери не ростуть на деревах і аероплани не прилітають з теплих країв, як немислимий і рясний врожай мобільних телефонів, і автомобілі не випасають на пасовиськах. Ні! Увесь світ артефактів створено нами. Це приголомшуючий світ техносфери — моторошний і аномальний — світ, в якому ми не лише живемо, ми в ньому і через нього формуємо нашу свідомість, визначаємо ритм нашого буття, підпорядковуємо себе йому, стаємо його заручниками — але цілком свідомо і добровільно, оскільки колись, дуже давно оволоділи вогнем, винайшли плуг, колесо, звели оселю, засіяли поле, приручили тварин і тим самим створили «внутрішню зону невідомого», що причаїлась в надрах техносфери. І дотепер це TERRA INCOGNITA в сфері нашого буття. Вона оманлива і неоднозначна як за своєю принагідністю, так і за невідворотністю власної наявності. Мова не йде ані про екологічні катастрофи (Земля їх пережила величезну кількість) і не небезпеку самознищення (як прийшли, так і пішли), ані інтелектуальну деградацію («блаженні убогі духом, бо спасуться»). Це — у волі Бога, і на все Воля Божа. Показовим є інше — ми відкрили (чи не в котре) ящик Пандори, створений нами самими і тепер мусимо його досліджувати. Наука, якої могло не бути! Ми створили нове поле наукового пошуку. Пам'ятаєте, ми говорили, що якби Мігель Сервантес не написав свій роман про славетного Дон-Кіхота, то як би був можливий його лінгвістичний чи літературознавчий аналіз? Тут та сама ситуація, — якби комп'ютер не було створено, то як би можливо було дослід-

жувати його вплив на свідомість? А цей вплив беззаперечно існує! Наука стає заручницею власної допитливості. Поет запитував: «Как слово наше отзовется?», але то був час пари та електрики. Зараз це питання можливо висловити інакше: «Коли ми щось створюємо, то що, власне, ми створюємо?» Повільно і непомітно ми опинились в інтелектуальній безвиході. Якась диявольська діалектика — з одного боку машина це добре, а з іншого — навпаки; з одного боку генна інженерія це добре, а з іншого — про це краще взагалі не думати. І так до чого не торкнись. Все воно якесь діалектично-незугарне. Підтримуємо життя безнадійно хворого, щоби продовжити його страждання, мріємо про безсмертя, щоби не дати життя іншим, створюємо віртуальний світ інформаційних мереж, щоби вилучити свідомість зі світу реального. Прагнемо еволюції свідомості і створюємо середовище, що робить подібну еволюцію недоречною зайвістю.

Свого часу грецький філософ Діоген, ходячи по ринку, говорив: «Скільки тут всього, без чого можливо обійтись!». Цікаво, щоби він сказав, відвідавши сучасний супермаркет? Загалом, це проблема визначення міри необхідної достатності розвитку техносфери. Хто і як її здатен визначити? Де та межа, за якою пізнання втрачає власну доцільність?

Варто визначитися, де ми зараз опинилися на шляху вибудовування техносфери...

Колись, вже досить давно, мій добрий знайомий, столяр дядя Саша, знаний пошановувач Бахуса, запитав мене: «А ти знаєш, що таке стан перенедопою?» Звісно, я ще не знав, і от тоді він менторським тоном виголосив: «Стан перенедопою — це той стан організму (саме так! ВБ), коли він випив більше, ніж міг, але менше, ніж хотів!» Чомусь це згадалося саме зараз, коли виникла спокуса (чи потреба?) визначити той стан, в якому зараз перебуває наука, як стан інтелектуального перенедопізнання, коли ми пізнали більше, ніж могли, але менше, ніж нам би бажалося. Звісно, це не наукове і навіть не філософське визначення. Але саме через нього ми спробуємо збагнути перспективи трансформацій (а не розвитку!) техносфери в межах антропосфери.

Наше покоління виросло і сформувалося в інтелектуальному полі домінування наукотворення. Переможна хода прогресу впевнено пройшлась по нашій свідомості. Ми не вибирали часу, коли народитися. Тому «маємо те, що маємо». Лишається визначити «що ми маємо»...

Почнемо з «активу». Ми достатньою мірою пізнали закони, за якими існуємо, опанували технології активних трансформацій середовища, в якому існуємо, створили комунікаційні мережі, що охопили практично увесь простір планети і ближній космос, сподіваюсь, усвідомили недоцільність глобальних воєнних протистоянь, створили загальнопланетну інтелектуальну структуру, подолали межу необхідної достатності біологічного виживання. Це, так би мовити, добре.

Тепер розглянемо «пасиви». Ми втратили біологічно детерміновану мету існування, ми зробили обраний шлях існування незворотнім, ми не створили гармонійні принципи існування в межах антропосфери, ми порушили біологічну і геологічну рівновагу біосфери нашої планети, ми зробили можливим стан стагнації розвитку як планети, так і нашого власного, ми не усвідомили того, що все це ми зробили і, відповідно, не зробили з цього жодних висновків.

І виходить — «сальдо» не на нашу користь. Пасиви значно вагоміші і переконливіші за активи. Тому постає цілком природне запитання: «А що далі?»

Сучасний етап генези техносфери — явище вкрай суперечливе і неоднозначне. Так, скажімо, якщо на межі переростання прото-науки в науку, людство переважно було змушене досліджувати довколишній світ, щоб елементарно вижити, то наступним етапом було прилаштування світу до людських потреб і світ, відповідно, було потрібно вивчати, тоді саме і було розпочате творення техносфери. Потім наразі набрала чинності мотивація не потреби, а бажання, примхи, оскільки саме тоді були виявлені ті неабиякі гаразди, що їх надавала наука в процесі суспільного життя, коли світло науки затьмарило розум і наука стала суспільним феноменом, в межах якого відбувалось накопичення знань і вмінь «на чорний день». Парадоксальні знання заради знання. Втім, саме вони надавали очевидні переваги тим, хто ними володіє відносно тих, хто ні. Знання набули вартості. Їх почали втаємничувати, точнісінько, як ховати скарби — для внутрішнього душевного спокою. Світ розколовся на тих хто знає, та всіх інших. Приблизно саме тоді Френсіс Бекон виголосив свій харизматичний слоган: «Знання — сила».

У цей період ми спостерігаємо цілий розмаї мотиваций, що сприяли і зумовлювали науковий пошук. Якщо раніше наукотворців, не надто переймаючись, проголошували Богами, то далі — просто богорівими, ще по тому — геніями, далі — богообраними, а потім — інженерами.¹⁸⁶ Потім склалась наукова ієрархія з її академіками, докторами, а то і просто старшими чи молодшими науковими співробітниками, аспірантами, магістрантами. Так і було сформовано касту жерців науки зі своєю табеллю рангів, корпоративним кодексом честі, фаховою солідарністю. У суспільстві визріла і набрала чинності парадоксальна віра в могутність науки, яку не заперечували і самі науковці. Процес наукотворення переріс в окремий вид людської діяльності — відсторонений, і, до певної міри, — самоцінний та самодостатній і при тому суспільнозначущий і суспільновагомий. Довкола дерева пізнання звели Храм Науки і почали добре матися за тих умов. Звісно, можливо було провести соціальний і психологічний аналіз спектру мотивацій наукотворення мешканців Храму Науки, відстежити магістральні наукові пріоритети на кожному етапі розвитку науки (до речі, заодно і визначити ці етапи), але про це вже написано і буде написано чимало. Тому не будемо гаяти часу і повернімося до розгляду сучасного етапу буття техносфери.

Зараз розвиток науки поглибився, розширився і при тому — уповільнився. Як не дивно, але це — факт. Можновладці нарешті оговтались і поставили собі на службу науковців. Корисні для суспільства наукові дослідження почали розвивати, забезпечивши відповідне фінансування, неперспективні навпаки, залишили напризволяще. Стрімкому розвитку фундаментальної науки, до певної міри, на заваді постала колосальна енерговитратність сучасних експериментів, їх дорожнеча і досить сумнівна доцільність з погляду фінансових кіл, що здійснюють їх фінансування. Натомість, прикладна наука розквітла буйним цвітом і почала деформувати природну свідомість мешканців планети — людей. У техносфері впевнено лідирує

⁸⁶ Інженер з латини перекладається як «творець нового».

військово-промисловий комплекс, за ним навзірці несподівано вийшла індустрія парфумерної промисловості, за нею — індустрія розваг, а вже далі — машинобудування, аерокосмічна галузь та медицина. Звісно, подібна шкала пріоритетів є досить умовною, втім у чомусь глибоко симптоматичною. Адже фактичний «передній край науки» сьогодення відстежити практично неможливо. По-перше через втаємничування і приховування набутків науки їх власниками, по-друге, через конкурентну боротьбу в галузі наукових технологій, по-третє, через їх неозору кількість, на котру просто не вистачає часу для осмислення і усвідомлення. Так, наприклад, у межах техносфери утворилась специфічна і досить парадоксальна сфера «відомого невідомого» чи «невідомого відомого», що перебуває в латентному стані в межах техносфери. До того ж, сучасні наукові ідеї є вкрай складними для розуміння не лише пересічних людей, а і науковців-фахівців з суміжних галузей. Цілком не виключено, що людство наблизилось до межі власних пізнавальних можливостей на шкалі рівнів масштабів можливого світопізнання, доступного для нас, і ми вступаємо в фазу нового накопичення інформації і пошуків принципово нових шляхів світопізнання. Скільки продовжиться цей період — визначити практично неможливо. А от споживання і використання вже пізнаного можливо простежити і проаналізувати хоча би в загальних рисах. І попри те, що такий аналіз більш походить на діагноз, нам в межах культурознавства слід його здійснити, оскільки його передумови саме зосереджені в межах техносфери.

Первісна людина, щоби жити і нормально себе почувати, була змушена продуктивно працювати близько двох годин на добу. Цього виявилось достатнім. Вкрай цікаво, що вона робила у «вільний від роботи час». Вірогідно, вона таки щось робила: блукала хашами, бездумно лежала, перетравлюючи їжу, кохалася, бавилася, «поралася по господарству», спілкувалася, мріяла, спала, готувалася до «завтрашнього трудового дня». Когось це цілком задовольняло, а когось — ні. Цих було, вірогідно, вкрай незначний відсоток. Вони прагнули чогось більшого. Хтось мандрував, обстежуючи довкілля, хтось малював на стінах печер, хтось виліплював з глини свій «ідеал краси» — «огрядну бабеху без обличчя», щоби показати своїй худорлявій подрузі, якою їй бажано бути, хтось обтісував каменя, подібного на ведмедя, щоби досягти ще більшої подібності, хтось підтримував вогнище, задумливо дивлячись на полум'я. Всі вони були першими «мешканцями» культуросфери і торували шлях до неї для своїх одноплемінників. Потім була неолітична революція, розвиток мови, структурування побуту, диференція сфер діяльності. Працювати доводилось більше... І ця тенденція продовжилась аж до наших часів. Виникла експлуатація дурних — розумними, слабких — сильними, простодушних — кмітливими і нахабними. Отак і жили. Воювали, готувались до війни, плодилися і множились, накопичуючи надлишковий продукт — своєрідний гарант наступного благополуччя. І призвичаїлися жити саме так, аж доки не наразилися на аномально розвинуту техносферу, самими і створену в процесі культурогенезу. Настали часи, коли незліченні механізми, прилади і пристрої надали можливості практично не працювати. Принаймні, комуністичні ідеологи передбачали чотиригодинний робочий день для всіх мешканців планети і доводили, що цього цілком досить. І знову постало те саме питання — що робити у вільний від роботи час? Дійсно, не лежати

ж на канапі двадцять годин, в нетерплячому очікуванні наступних чотирьох годин, коли можна добряче попрацювати. Людство постало перед проблемою вільного часу. Так, дійсно, в межах техносфери це стало неабиякою проблемою. Ні очевидно, ні приховане безробіття не вирішувало цю, здавалося б, абсурдну проблему. Людина звикла бути потрібною. Тривалий час техносфера ставила на меті задовольняти потреби людей, коли гасло «Прогрес в ім'я людства» було вагомим і переконливим. Гасло «Все для людини, все в ім'я людини» обросло анекдотами і жартами¹⁸⁷, так і не пояснивши, — а що, власне, означає оте «все». Зараз техносфера задовольняє не лише потреби, але і примхи Homo Sapiens, скеровуючи надлишок інтелектуальної активності у нею ж створений віртуальний простір, не стільки безкінечний, скільки бездонний, покликаний нівелювати і поглинати час інтелектуальної активності людства, підмінюючи його ілюзією активності. Справа в тім, що віртуальний простір нашої уяви споконвіку супроводжував людство в його житті, але він був всередині людської свідомості, а ззовні лише підпитувався інформаційним субстратом. Так тривало доти, доки не було розвинутих досконалих інформаційних комунікативних мереж — радіо, телебачення, кіно, мережі Інтернет. Віртуальний простір техносфери — до нього людство виявилось не готовим. Його вперше було вибудовано ззовні нашої свідомості. Такого людство ще не знало.

Людство ніколи не було ідеальним — воно пило оковиту, паморочило розум всіляким зіллям, поринало в змінені стани свідомості через різні вправи і культу. Але щоб отак, — це вперше. Як вперше виникла реальна небезпека розчинитися і бути поглинутим техносферою. Численні сучасні інформаційно-комунікативні технології врешті скеровані на нівелювання пізнавальної активності. Можливо, це спрацьовує інстинкт видового самозбереження, неусвідомлюване (а можливо і цілком свідоме) прагнення призупинення пізнавальної агресії людства, повернення людини в лоно біологічної еволюції. Природний відбір у межах техносфери. Спроба досягти гармонії техно- і біосфер в межах антропосфери. Можливо, саме зараз почав спрацьовувати (ще невідомий нам) біологічний закон супротиву пізнанню, яке перевищує межі необхідної біологічної достатності і, нарешті людство має усвідомити, що наш розум обмежений у власних пізнавальних можливостях, принаймні на теперішньому етапі його еволюції. Можливо, наша спроба осягнення сутності Світу не марна, а просто передчасна і ми ще не випили до дна ту чашу скорботи, що є ціна подібного знання. Також не виключено, що це «перевірка на міцність» такого біологічного новоутворення, яким постав колективний розум людства, якісно новий етап генези ноосфери. Тут перед культурознавцями розкривається неозоре поле дослідницької і аналітичної діяльності. А ми торкнулися цієї проблематики задля того, щоб більш всебічно з'ясувати і окреслити сучасні тенденції розвитку техносфери.

Якщо неупереджено простежити тенденції і напрямки розвитку не академічної, а прикладної, техногенної науки, то стає очевидним її спрямування поміж іншим на «індустрію розваг» — силу силенну винаходів і створень, покликаних не

⁸⁷ Був такий анекдот: «Коли мешканець півночі повернувся з чергового з'їзду КПРС, то захоплено розповідав своїм родичам: «Однако, был на съезде, там говорили: «Всё во имя человека, всё для блага человека!..» И человека этого там видел».

стільки полегшити, скільки спростити наше перебування в стані життя, зробити його максимально комфортним і безпроблемним. Але щось подібне вже відбувалося, коли ми приручили домашніх тварин і тим самим зробили їх непридатними до виживання за природних умов... Вірогідно, зараз відбувається своєрідна селекція серед людського субстрату на здатних і нездатних здолати цей рубіж техносфери, і лише ті, що не розчиняють власну свідомість в просторі техносфери, продовжать людську еволюцію, бо будуть здатні її продовжити і саме вони розпочнуть якісно новий етап генези техносфери, вибудований на невідомих нам і невідкритих ще нами принципах наукотворення і тоді врешті з'ясується, що наш Храм Науки — лише скромна і непоказна прибудова до Храму Знання Істини, чи ще чогось такого, чому ми навіть назви дати неспроможні.

РЕЛІГІЯ

ТЕОСФЕРА
ПРИРОДА РЕЛІГІЇ
РЕЛІГІОЛОГІЯ

Загального індоєвропейського слова для назви явища, котре означається латинським *religio*, не існує. Що стосується латинського терміну, то на основі численних порівняльно-мовознавчих досліджень запропоновано декілька варіантів етимології — визначення, першопочаткового значення слова. Найбільш визнаними є варіанти римського мислителя Цицерона (106 — 43 р. до н.е.) і християнського апологета Лактанція (бл. 250 — після 325 р.). Цицерон виводив зазначений термін від лат. *Religare* — йти назад, повертатися, знов читати, обмірковувати, збирати, споглядати, боятися і характеризував релігію як богобоязність, страх і пошановування богів, ретельне обмірковування всього того, що має відношення до цього пошановування. Лактанцій покладав, що слово *religio* походить від латинського дієслова *Religare* — в'язати, зв'язувати, прив'язувати, сковувати — і стосовно релігії означає зв'язання, єднання нас з Богом у служінні йому і покірливості через благочестя. Запропонована Лактанцієм етимологія закріпилася в християнській культурі.

В словниках, виданих російською мовою можна виявити декілька варіантів перекладу латинського слова *religio*: 1) благочестя, набожність, святиня, предмет культу; 2) відновлення, або відтворення ліги, зв'язку. В той самий час в «Латинсько-російському словнику» О. Петрученка наводяться й інші значення слова: совісне ставлення до чогось — 1) сумнінність, що покоїться на внутрішньому чутті, добросовісність; 2) совісне відношення до чогось священного, в тому числі релігійне відчуття, благочестя, набожність, релігійне пошанування, богопошанування, культ.

На думку французького лінгвіста Е. Бенвініста (1902-1976), *religio* як за семантикою, так і за морфологією пов'язане з *Religare* (знову збирати, приступати до нового вибору, повертатися до попереднього синтезу, щоб його переробити); *religio* (благочестя, благоговійність) початково виступала як суб'єктивна схильність, рефлексивна дія, пов'язана з релігійним

страхом. Інтерпретація християнами за допомогою *Religare* (зв'язувати в одне ціле), вважає Бенвеніст, історично хибна: *religio* стає «обов'язком», об'єктивним зв'язком між віруючим і його Богом.

В інших культурах початкові значення термінів, що означають явища, що відповідають феномену, що має латинську назву *religio*, інші. Відповідний термін у санскриті — *dharma* (від арійського *dhar* — стверджувати, підтримувати, захищати) — означає вчення, благочинність, моральну якість, відданість, справедливість, взрець, ідеал, норму, форму, істину, умови, причину, лад світу та ін.

Найчастіше це слово вживається стосовно до народного образу життя, має на увазі сукупність правил, що визначають його. По відношенню до явищ, розповсюджених в елітних колах, застосовується санскритське *moksa*, яке означає реалізацію у визначеній практиці прагнення залишити повсякденне життя, піднятися над коловоротом наявного буття, звільнитися від ланцюга народжень і вмирань. В старослов'янському вживалися слова «віра», «вірство», «вірування», а в російській мові слово «релігія» відоме з початку XVIII ст.

В ісламі застосовується назва *din*, яке мовою передісламської Аравії початково означало владу, підкорення, звичаї, а в подальшому почало застосовуватись у розумінні беззаперечної покірливості Аллахові і його безмежній владі, віддання себе Богові, виконання релігійних треб, вдосконалення в ширості віри. Відповідно *din* став означувати: іман (ар. віра, від дієслова вірити, увірувати), іслам (ар. віддання себе Богові, покірливість, виконання релігійних вимог), іхсан (від ар. щирість, сумнінність, щиросердність — вдосконалення в ширості віри). В китайській мові для означення того, що в європейській культурі означається словом «релігія» застосовується ім'я *Chiao* — вчення.

Н.Яблоков
«Религиоведение», 222-223

ТЕОСФЕРА

Ніхто не спроможний знайти Бога, якщо раніше не повірить у те, про що потім дізнається.
Августин Блаженний

Ніколи у часі не назвав Бог імені свого.
Мейстер Экхард

Філософський і культурознавчий розгляд ідеї Бога і феномену релігії варто починати з усвідомлення того, що за будь яких обставин ми намагаємося досягнути не безпосередньо Бога, а виключно наше уявлення про Нього. Слід неодмінно пам'ятати, що між Богом (Вищою Даністю) і людським розумом, завжди існує в тій чи іншій мірі наближення Бог, як втілення людської уяви і людського розуміння ідеї Бога... Характерною ознакою втілення Бога в людській свідомості є принцип Його необхідної достатності в кожному конкретному акті спроби Його досягнення. У зазначеному контексті Бог — внутрішня рефлексія людського розуму, екстрапольована назовні. Неглибокі аналітики, виходячи саме з цього міркування і обмежуючись ним, вибудовують цілий ланцюг суб'єктивних висновків стосовно Буття Божого...

Суть їх відома і схема їх міркувань (sic!) приблизно така: «Оскільки Бог є витвір людської уяви і нічого понад це, то, відповідно, в природі Бога немає, що і належало довести...» За висновком, що «Бога немає» невідворотньо слідує інші, але знову некоректні. Перший висновок — Природа то, власне, і є Бог. Даний висновок призводить до пантеїзму і спрямовує людський розум на шлях непевних міркувань, що межують з фантазією, іноді оригінальною і витонченою, проте ніколи не глибокою і ґрунтовною, вже хоча б тому, що «скрізь» і «ніде» є крайнощі в сфері пізнання тотожні у своїй невизначеності. Таким чином, ствердження пантеїзму одночасно є не що інше, як завуальоване заперечення буття Бога. Інший висновок — що Бога немає взагалі, веде до атеїзму — парадоксального витвору людського розуму, що в перекладі означає «богозаперечення», про що нижче ми поговоримо докладніше.

А зараз зазначимо основне — і пантеїзм і атеїзм, даючи визначену і однозначну відповідь стосовно буття Божого, тим самим вилучають саму ідею Бога з інтелектуального простору антропосфери. Оскільки однозначна «вирішеність проблеми» буття Вищої Даності автоматично виводить її у «позапроблемний» стан.

Натомість, філософський висновок про незкінченний шлях наближення людського уявлення про Бога до істинного Бога є більш природним і послідовним у контексті біологічного і суспільного розвитку інтелекту людини.

Ще однією складовою людської свідомості, органічно імплантованою в релігійну сферу, є проблема співвідношення добра і зла у їх щільній взаємообумовленості. Протистояння добра і зла незмінно покладається наріжним каменем в

підмуток кожної релігії. Нам відомі добрі і злі божественні сутності, що уособлюють добро і зло у всіх незліченних його проявах, торуючи шлях до ідеї Абсолютного Добра і Абсолютного Зла, не враховуючи, або ігноруючи елементарну аналітику принципів світосприйняття, цілковито вибудованих на протиставленні і порівнянні феноменів суцього як бажаних і небажаних.

Щоб зрозуміти, що таке чорне, слід мати біле, відносно якого чорне і сприйматиметься як чорне. Світло мусить протиставитись темряві, поза межами якої воно незбагненне і невизначене. Любов і ненависть, щедрість і жадібність, верх і низ, минуле і майбутнє — подібних змістових опозицій, протиставлень існує незліченна кількість і саме в даному контексті протиставлення добра і зла є природним і не спокушає до трансцендентних узагальнень. Натомість ідея Абсолютного Добра і Абсолютного Зла спонукає до їх персоніфікації як то: янголи і чорти, джини і шайтани, та таке інше. Що ми незмінно і спостерігаємо в релігійній свідомості, де саме через персоніфікацію здійснюється поляризація всього бажаного і всього небажаного за принципом «Дай Бог» і «Не дай Бог», котре зосереджується на двох «полюсах», відповідно — добра і зла. Неможливо уявити «добро взагалі» і «зло взагалі». Вони тяжіють до конкретики виявлення себе в житті людей, за межами якого втрачають будь-який практичний сенс...¹⁸⁸

Природа, Всесвіт за межами людської свідомості не знає ні добра ні зла. Вона є фантазмагорія творення і нищення, безкінечних трансформацій хаосу і космосу, перетікання майбутнього в минуле у межах безкінечності. Принесення в культуросферу ідеї добра і зла олюднює Всесвіт, привносячи тим самим в нього особистісність.

Але саме гіпостазування (персоніфікація) добра і зла, до певної міри спрощуючи буття у світі, при тому, одночасно, неймовірно ускладнює його адекватне осмислення. На місці розуміння постає уявлення, яке, нівелюючи складність Світу, водночас наближає до людини структуру принципів його сприйняття. Унаочнює, поетизує і зрештою — втілює у форми символічно-алегоричні, придатні до локалізації вишніх, потойбічних сутностей в контексті людського світобачення. Внаслідок цього людство переймається не причинами добра і зла, а безпосередньо їх уособленнями.

Створені людською уявою, вони не стільки полегшують, скільки спрощують наше земне буття. І одне з головних питань релігієзнавства полягає не в тому «Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині?», а у тому, чому і навіщо вони народжуються?¹⁸⁹

Велична ідея Вищої сутності, всеблагої і всемогутньої, являє собою безпрецедентний взірець втілення інтелектуальних шукань і борінь людського розуму, незмінного у власному прагненні осягнення і осмислення її, як над собою суцього Даності.

⁸⁸ Скажімо, вовк поласував овечкою. То, якщо для нього — це добре, то для вівці, напевне, зле. При всій повазі до вівці важко уявити, що вовк згоден з її оцінкою зазначеної ситуації. Тому неможливо визначитися в цій ситуації безвідносно від позиції задіяних в ній осіб. Проте, саме абсолютизація відносності категорій добра і зла є характерною властивістю і ознакою релігійної свідомості, про що в жодному разі не бажано забувати в контексті культурознавчого осмислення феномену релігії.

⁸⁹ «Як народжуються, живуть і помирають боги та богині» - назва відомої свого часу антирелігійної книги О. Ярославського, званого атеїста і богоборця.

Сумна і повчальна історія сходження людства до усвідомлення обмеженості власного розуму, напевне, ніколи не буде написана, так само, як ніколи не вмере надія на те, що зрештою людство осягне сокровенну таємницю буття Бога, його глибинну сутність.

На звалищах інтелектуальних прозрінь і осянь людства, припорошених порохом забуття, ми віднаходимо персоніфікації богів минулих епох і цивілізацій у незліченній кількості їх втілень і уособлень. Суцці в словах і образах, відлиті в золоті і бронзі, викарбувані в мармурі і граніті, вони вірно і невідступно супроводжують людство крізь всю історію його буття. До них можна ставитись по різному — поблажливо, зверхньо, байдуже, але при цьому не варто забувати, що саме без них буття людства знелюднюється, втрачає сенс і постає перед нашою свідомістю як безглузда примха сил Всесвіту, холодного і байдужого у своїй моторошній безкінечності.

«Якби Бога не було, то його слід було би вигадати», — ще у вісімнадцятому столітті сказав Франсуа-Марі Вольтер, великий скептик і видатний інтелектуал. В своєму маєтку філософ спорудив пам'ятник з написом «Богові від Вольтера», проходячи повз який неодмінно здіймав капелюха і розкланювався. У своїй розмові з Наполеоном амбітний П'єр Лаплас визначив Бога, як «гіпотезу, якої він не потребує».

А мудрий Ейнштейн понад сто років по тому зауважив: «Перед Богом ми всі однаково розумні, точніше — однаково дурні». Істинно, взаємини людини і Вищих сутностей ніколи не були простими і безмарними. Безсмертні боги вмирили, відходили в небуття, знехтувані людьми на догоду новим кумирам, які також були приречені розділити долю своїх попередників. І, попри це, ми не знаємо жодного народу, жодної цивілізації, безрелігійних по суті своїй.

І саме як «серце безсердечного світу» визначив релігію в середині дев'ятнадцятого століття Карл Маркс, глибоко переконаний матеріаліст і атеїст.

Прониклива поетичність цього визначення цілковито компенсує його очевидну ненауковість.

Визначення релігії, дане Марксом, показове відразу в двох відношеннях. По перше, як атеїст, Маркс не завважив за можливе дати визначення тому, що, на його переконання, не існує, відкинувши «з порогу» саму припустимість наявності Бога. Натомість, у визначеності релігії він визначив не її, а її причину і передумову — віру у Вищу сутність. Тобто а ргіогі передбачалось, що недосконалість життя спричинила потребу вигадування вищої сутності, паразитуючи на якій буйним цвітом розквітла релігія. Це не зовсім так. Тому, що релігія це цілком реальне явище, фактично і безперечно існуючий феномен у суспільстві, що утворився як наслідок існування «серця безсердечного світу» в культуросфері.⁹⁰

Слід визнати, що наукового визначення Вищої сутності дійсно не існує. В межах наукової традиції світосприйняття ми не спроможні ані стверджувати, ані заперечувати фактичність буття Бога. Він за межею інтелектуальних зазіхань науки. Натомість, в межах науки існує і нею апріорно визначається щось якісно інше, а саме — неперсоніфіковане невідоме, дослідженням якого і проникненням в яке наука безпосередньо займається. Визначимо його як Велике Невідоме.

⁹⁰ Визначаючи релігію Маркс не припускав думки про окремість Бога від релігії, котрі в його свідомості були нероздільні і не мислилися окремо одне від одного.

Буття людини поруч з Великим Невідомим ніколи не було простим та комфортним. Фактом своєї наявності невідоме продукувало невизначеність, непрогнозованість, непередбачуваність. Воно вносило у гармонійний простір людського буття постійний інтелектуальний дискомфорт самим фактом усвідомлення власної наявності. Цим Великим Невідомим, в тій чи іншій мірі, було просякнуте все, з чим стикався людський розум.

Воно не було десь далеко, а, натомість, активно наповнювало собою час і простір людського буття. Порівняно легко людина в межах Великого Невідомого виявила наявність «очевидно невідомого», тобто незбагненого, незрозумілого. На відміну від Великого Невідомого, незрозуміле було зриму і очевидне своєю незрозумілістю: Небо, чому воно саме таке, а не якесь інше? Чому росте трава? Що таке життя? Чому все суще саме таке, яке воно є? Проте, все це шляхом пізнання і дослідження, врешті, людина спроможна з'ясувати і збагнути. Нехай і не відразу, поступово... Для цього існують наука, філософія, феноменологія...

З Великим Невідомим — зовсім інакше, воно не «просто невідоме», а Абсолютно Невідоме. Його наповнює і в ньому уособлюється все те, що ще не існує, не здійснилося, не відбулося. Це — майбутнє. Увесь колосальний емпіричний досвід людства засвідчує єдине — майбутнє неодмінно настає і переходить в минуле. Але ж і минулого також «вже немає». Воно лишилося в спогадах, свідченнях, артефактах. Щоби бодай якось дати цьому ради, людство прийшло до ідеї вічності, і відразу в нашій свідомості Світ розколовся на вічне і минуле. А от як воно насправді і дотепер невідомо. Але саме вічність (фактична чи уявна) зробила «зрозумілим», де мешкають незліченні божественні сутності — ними наповнюють простір вічної безкінечності, всю грандіозність якої нам, смертним, годі уявити. На той час до ідеї асиметричності вічності було ще так далеко...

До речі, ідея асиметричності вічності полягає у тому, що вічність, дійсно сягаючи безкінечно далекого минулого, водночас не містить в собі «готового», наперед заданого майбутнього. Але мислити Світ без категорії майбутнього незручно і незвчно. Втім, асиметричність, властиву Вічності ми розглянемо далі, тим паче, що ні релігії ні ідеї Вищої Даності вона безпосередньо не стосується.

Завдяки ідеї вічності інтелектуальний простір людської свідомості спромігся гармонізації, «з'ясувавши» і визначившись у складному і неоднозначному питанні про те, де «мешкає» Велике Невідоме. Минущість «логічно» вписалась у вічність як її органічна складова. Цим було подолано фундаментальне протиріччя між швидкоплинністю людського буття і буття Світу, досягнуто певної синхронізації ритмів Всесвіту з ритмами, в яких здійснюється буття біосфери. Як ми побачимо далі, ритми Всесвіту «надто повільні» у порівнянні з швидкоплинністю людського буття. Негентропійні процеси незрівнянно більш енерговитратні в порівнянні з ентропійними. Тобто, це ми «надто швидкоплинні», а не Універсум «повільний».

В акті усвідомлення наявності Великого Невідомого відбулося розшарування суспільної свідомості на дві складові — з одного боку, це те, що осягне людським розумом, а з іншого — те, що виходить за межі його пізнавальних можливостей. Проте, заперечувати існування Великого Невідомого було б тим самим, що заперечувати неминучість майбутнього, а це вже предмет зацікавленості не лише ре-

лігії, але й науки. Перед Великим Невідомим всі рівні, лише шляхи «порозуміння» з ним у науки і релігії кардинально відмінні. Наука на ньому припиняється, релігія в ньому вбачає власні витоки і початок, а філософія прагне їх розгляду в їх дещо парадоксальній неподільній цілісності.

В цьому контексті показово, що жодна божественна сутність не покладала собі за мету втручання в минуле, не прагла його змін і трансформацій.¹⁹¹

Лише письменники-фантасти Новітнього часу дозволили собі фантазувати в цій сфері. А наші пращури, натомість, мудро вважали: «Не буди лихо, поки тихо». Разом з тим, бажання «зазирнути» в майбутнє — нездоланна спокуса. Піфії і сивіли, пророки і провидці, астрологи і футурологи прагли прориву в простір Великого Невідомого, жадали передбачати.

Наука, до певної міри, спромоглася виявити наявні закономірності, екстраполяція яких на майбутнє була не безпідставною, але в цілком конкретних межах. Це і рух космічних об'єктів, і явища, циклічні за своєю природою, і закономірності у фізичних, хімічних та біологічних процесах.¹⁹²

Але з усього колосального масиву вже виявленого пізнаного наукою вперто не складалася адекватна «цілісна картина майбутнього». Прогнозування — справа невдячна, як хтось зауважив: «Бажаєш розсмішити Господа Бога — розкажи йому про свої плани на майбутнє». Ані астрологи, ані оракули не спроможні дати раду ще неіснуючому, тому, що ще не здійснилося.

Проте колосальний попередній досвід земного буття, накопичений людством, виявив те, чого від Великого Невідомого очікувати беззаперечно не варто.

Існує одна мудра притча, в якій оповідається про те, як одному могутньому володареві забажалося дізнатися про всю історію всіх часів і народів. Він зібрав силу силенну науковців і звелів їм створити і записати її для нього. Прошло дванадцять років і настав той день, коли до його палацу почали прибувати каравани верблюдів, що прогиналися під вагою сувоїв текстів, в яких була записана вся історія.

Побачив їх володар і зрозумів, що за все життя не прочитає й малої частки написаного в них. Тоді він велів: «Забагато для мене. Створіть те саме, але більш стисло». Прошло ще декілька років і перед палацом постало лише десять верблюдів з сувоями текстів. Але і це забагато, сказав Володар, я вже старий і й цього не здолаю. Іще більше стисло. І от в той день, коли він тяжко занеміг і зрозумів, що не здолає навіть одного сувою тексту, він попрохав свого візиря: «Виклади мені всю історію всіх часів і народів якомога більш стисло. І тоді Мудрець відповів: «Всі вони народжувалися, страждали і помирали».

Історія не донесла до нас імені цього мудреця, навіть невідомо, чи був він взагалі, але слова його — геніально сконцентрований виклад не історії, а алгоритму нашого земного буття, того, що неминуче властиве для всіх епох і народів, всіх, без жодного винятку. Це — надісторичний погляд на історію. Так було до нас, так буде після нас. Сподіватись на щось інше в майбутньому не варто. Але інше питання: як складеться

⁹¹ Цим «грішить» лише історична наука і то, виключно під тиском суб'єктивних причин та ідеологічних «вимог». Минуле, це те, що ВЖЕ не існує і не містить в собі ніякої загрози.

⁹² Хоча питання про те, чи є вони єдино-можливими законами існування Всесвіту і дотепер — дискусійне.

доля, як саме це відбудеться? Чого нам судилося на нашому віку? Суцільний морок невизначеності, обмежений алгоритмом історії, передумовлений ним. Про це — Книга «Екклезіаст» (Проповідник) — як вирок сенсу нашого земного буття.

Так от, найістотнішим є те, що саме зміни цього алгоритму в майбутньому очікувати не варто.¹⁹³

Але наша уява вперто намагається вивести нашу свідомість за межі цього алгоритму, у «життя вічне». В основі цього намагання — специфічна організація нашої свідомості, якій «відкрито» минуле. Тобто ми його «знаємо», зберігаємо пам'ять про нього. А майбутнє? Його також хтось мусить знати. Саме віра в те, що майбутнє комусь «вже відоме» — головна передумова прагнення сходження нашого розуму до ідеї Бога. Це — психологічно-обумовлений інстинкт самозбереження конкретного біологічного виду *Homo Sapiens*, зумовлений властивою йому здатністю мислити і уявляти минуле і майбутнє.

Ці «складнощі», пов'язані з нашим постійним перебуванням «посередині вічності», для суспільства є якщо і не «зайвими», то, принаймні, не «життєво необхідними». Поглинуте швидкоплинністю свого буття, людство ними не надто переймається. Його здоровий «біологічний» практицизм спонукає до вирішення проблем Буття не взагалі, а за цілком конкретних умов і ситуацій, наявних тут і зараз. Фактично ми існуємо на межі вічності і небуття.

Незнищенна «життєвська мудрість», обмежена мірою необхідної достатності її «тут і зараз», суспільство цілковито задовольняє. І коли певні аномально-інтелектуальні представники людства починають перейматися цією проблемою, то та чи інша спроба вирішення її ніяк не впливає на Буття суспільства в цілому. Теоретичні розмірковування про «Вищий сенс буття», «Життя вічне», «Загальне щастя» завжди спекулятивні і ніколи не однозначні. З цим можна не погоджуватися, але не можна цього не розуміти. Ще ніхто не спростував слова Екклесіасту, як і нічого не запропонував натомість. Змінюються об'єкти віри, а не сама віра — як принцип «порозуміння» Людини з Великим Невідомим, життя в інтелектуальному просторі ноосфери, просякнутому Ним.

Деяко спрощено можна сказати, що в межах науки Бог є неперсоніфіковане Велике Невідоме. В той самий час намагання і прагнення персоніфікації Великого Невідомого тим самим виводить його за межі науки і наукових принципів світопізнання в міфопростір антропосфери. В міфопросторі ним опікуються релігія, мистецтво, філософія і культурознавство.

В релігії Бог є беззаперечна даність, в філософії об'єкт інтелектуального осмислення, а в культурознавстві він фактично суцільний, як культурний феномен непересічної значущості. Бог, як поняття і образ, існує в культурі вже навіть лише тому, що є слово «Бог», і це слово має означувати щось цілком визначене, певну понятійну матрицю, котра передбачає своє відповідне змістове наповнення. Але це змістове наповнення в різних інтелектуальних чинниках не є одним і тим самим для кожного з них. В науці воно існує принаймні тому, що існує в інших інтелектуальних сферах. Так, наприклад, науковий атеїзм, щоби заперечити буття Бога, мусить його мати, вже хоча б тому і задля того, щоби було що заперечувати.

⁹³ Коли ці зміни відбудуться, то або нас не буде, або ми також зазнаємо незворотних змін.

Слово «Бог» в науці необхідне, щоби порозумітися з міфосом, епосом, філософією, тією ж таки самою релігією, культурознавством, врешті — з мистецтвом, досліджуваним мистецтвознавством. Адже саме мистецтво продукує в собі і через себе неозору кількість «унаочень» буття Божого. Воно в «межах своїх володінь», творячи слова і образи, через них активно і постійно вносить в культуросферу силу силенну уособлень вищих даностей. Мистецтво продукує їх незмінно, плідно і талановито протягом всього терміну свого існування.¹⁹⁴

В інтелектуальній сфері людства фактично існує три принципово різні шляхи долучення людського розуму до осягнення ідеї Бога: релігійний, філософський і культурознавчий, в той час, як наука знаходиться за межами проблеми богодослідження через апріорно-очевидну трансцендентність об'єкту дослідження.

Показово, що так само і у сфері релігійної свідомості богопізнання недоречне. Основою релігії є не шлях богопізнання, а натомість, апріорне прийняття буття Божого, злиття з ним у власному бутті. Цей шлях не передбачає і не потребує ані доведення ані спростування фактичного існування вищої сутності, ґрунтуючись не як мета, а як виток, абсолютна точка відліку здійснення пізнання і осмислення через Нього всього суцього. Осягнення Світу через буття в ньому Бога. У релігії вся без винятку логіка світопізнання вибудовується на вірі в присутність у світі Вищої Даності, іманентної світові і невідторгненної від Світу. Будь яке намагання локалізації Бога і спроб його «зрозуміти», осягти розумом, тут просто недоречні.

Так виплекана в релігії теологія (богознання) врешті виявилася «зайвістю», обмежуючись апофатичним богослов'ям і формальною логікою, котрі вправно з'ясовуючи, що «не є Бог», так і не спромоглися дати ради тому, «що є Бог». А пріснопам'ятна «теософія» (богомудрість) принизила ідею Бога до рівня інтелекту своїх послідовників, тобто, не будучи спроможною підійнятися до Вищої Сутності, вона, натомість, її принизила до рівня власних пізнавальних можливостей. Разом з тим і теологія і теософія врешті є специфічні спроби філософії в просторі Теосфери.

Філософський шлях богоосягнення — це шлях мислення Бога як першопричини, передумови всього суцього. Бог філософії — це зведена в абсолют софійність Бога. І відповідно — філософське богопізнання це шлях інтелектуального сходження до осягнення його всеохоплюючої і всепоглинаючої мудрості-софії, як Абсолютної ідеї.¹⁹⁵

Іншими словами, на відміну від релігії, в межах котрої Бог — виток і передумова осягнення буття, у філософії, натомість, Бог — вища і остаточна мета процесу і сенсу осягнення буття. Тобто, в релігії ми виходимо з факту наявності Бога у пізнанні суцього, а в філософії — здійснюємо акт сходження, наближення до Бога, виходячи з факту наявності створеного Ним Світу. У філософії Бог — фокус її інтелектуальних шукань. В філософії його осмислення здійснюється через осмислення його діянь. Тобто, у філософії через осмислення Світу ми осмислюємо Бога як першопричину і першовиток суцього, якщо взагалі якимось осмислюємо.

⁹⁴ Мистецтво через творіння уподоблень богів створює те, через що можливе долучення до Бога «фактичного». Але воно безпосередньо не долучає нас до Вищих даностей, а лише створює артефакти, покликані сприяти нашому долученню до них і не ними, а через них.

⁹⁵ Тут, до речі, порушується принцип Бритви Оккама, котрий застерігає від пояснення одного невідомого через інше невідоме. Адже Абсолютна Ідея не менш «незбагненна» ніж ідея Бога.

В культурознавстві Бог є внутрішня рефлексія нашого розуму, есктрапольовна назовні, тобто винесена за межі внутрішнього простору нашої свідомості, утворюючи «серце безсердечного світу» за Марксом. Як і будь-яка інша ідея, утворена внаслідок розумової і практичної діяльності набирає чинності в акті її здійснення і фіксації в культуросфері, так само і ідея Бога (богів), локалізуючись в сфері розуму (ноосфері) втілюється в сукупності артефактів культури. Ця сукупність артефактів культури з ідеєю Бога пов'язана не безпосередньо, а виключно опосередковано — через уподоблення, символ, зображення, слово...

Вища Даність, за умови усвідомлення і сприйняття її як фактичності людиною в сфері культури, проявляється в актах релігійної віри та філософського осмислення, через які відбувається як «практичне» богопізнання, так і намагання унаочнення і персоніфікації ідеї Бога. Врешті, це є не що інше, як прагнення без-образне втілити в образі. Безкінечне і вічне-абстрактне відтворити в формах кінцевого минушого-конкретного. Чи, як сказав би філософ, здійснити через іманентне акт сходження і долучення до трансцендентного. Цей акт сходження і долучення до осягнення Бога в межах антропосфери ми спостерігаємо в окремих етнічних утвореннях, котрі сукупно її і складають. Що, до речі, і дало підстави Тейяру де Шардену вбачати в ідеї ноосфери вищій, загальноантропосферний етап богопізнання людства.

Саме ноосферу кардинал Тейяр де Шарден вважав передумовою можливості загальнопланетної релігії. Він відносив її у віддалене у часі майбутнє — примарне і гіпотетичне.¹⁹⁶

Хоча фактично ноосфера — є не що інше, як сфера розумової діяльності людини в межах антропосфери і нічого понад це. Врешті, ноосфера є не кінцева мета генези антропосфери, а передумова можливості її фактичного здійснення. Що дало підстави Льву Гумільову розглядати ноосферу в межах окремих етносів і суперетносів (див. Л. Гумільов «Етногенез і біосфера Землі») як невід'ємну їх складову. Саме через реалізацію ноосферних процесів в окремих етнічних субстратах стало можливим утворення великої кількості шляхів долучення людини до ідеї Вищої Сутності. Відповідно, це призвело до генези того неозорого розмаїття релігійних уявлень, котре ми фактично і спостерігаємо в просторі культуросфери Землі. Адже і дотепер ми спостерігаємо локалізовані в етносах культурогенні процеси, невід'ємною частиною яких є релігієтворення.

Визначальною передумовою їх наявності є об'єктивна незмінність існування людей постійно на межі з Великим Невідомим. Саме нагальна потреба «порозуміння» з Великим Невідомим спонукає до розробки «стратегії і тактики» свого земного буття з урахуванням усвідомлення факту його постійної присутності

у просторі антропосфери. Всі без винятку «норми дотримання правил техніки безпеки», спричинені його об'єктивно-фактичною наявністю, призвели до створення «правил-заповідей», котрі, за умови їх дотримання, зводять до мінімуму небезпеку існування племен і народів поруч з непідвладним для них Великим Невідомим. Заповіді консолідують суспільство і є заporукою збереження соціуму і збереження утворюючих його індивідів.

⁹⁶ Це як прагнення зазирнути за горизонт, ми наближаємося, а він — віддаляється.

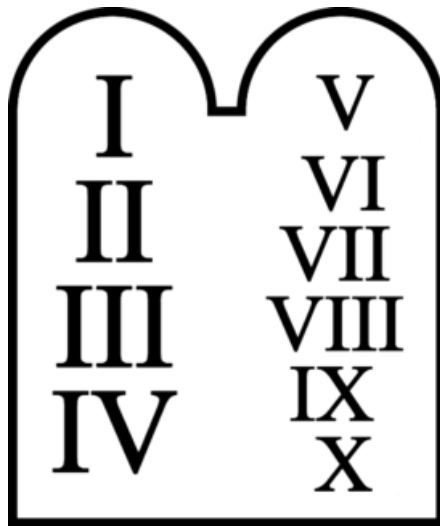
Віра завжди суб'єктивно-індивідуальна. Вірує не суспільство, натомість в суспільстві віра здійснюється через віру утворюючих його людей. Вони, живучи в суспільному ментальному полі, наслідують свої суб'єктивні вірування за вже надсуб'єктивним алгоритмом, який імплантувати у їх свідомість і покладається релігією. Беззаперечно, всі утворюючі суспільство індивіди сподіваються на краще, прагнуть всляких гараздів, всі бажають уникнути чогось, для себе небажаного, і головне — всі вони практично однотайні у всіх прагненнях. Що, власне, і є передумовою можливості існування пріоритетів віри вже на надсуб'єктивному, суспільному рівні, як основи їх спільної віри.

По-перше, це суспільні норми виживання, по-друге, це те, у що «лишається тільки вірити» — тобто вірити в щось те, що виходить за межі пізнавальних можливостей людського розуму, за межі емпіричного знання.

Вже в біблійного пророка Мойсея⁹⁷ скрижалі «угоди» з Богом складаються із заповідей божественних і земних. Вони, відповідно, регламентували взаємини як у суспільстві так і взаємини з Богом (Великим Невідомим).

Але коли все, що стосується заповідей земних, котрі регламентують норми суспільного життя, є більш-менш очевидним і зрозумілим, то, натомість, регламентація відносин людини з Вищою Даністю є незрівнянно складнішою у своїх витоках і передумовах. Це — норми буття соціуму поруч з Великим Невідомим.

На скрижалях «завіту» (угоди) десять заповідей (Декалог) розташовані таким чином:

Перші чотири заповіді «регламентують» взаємини з Богом (Вищою Даністю), а інші шість — земне буття людських спільнот.

I-а заповідь: Я Господь твій; щоб не було в тебе інших богів крім Мене.

⁹⁷ Див. Біблія. В кн. «Вихід» гл. 19, 20, 24, 32-34 в кн. «Другозаконня» гл. 5.

II-а заповідь: Не роби собі ідола і ніякого зображення того, що на небі угорі, що на землі унизу, що у водах під землею, не кланяйся і не служи їм.

III-я заповідь: Не промовляй ім'я Господа Бога твого марно.

IV-а заповідь: Пам'ятай день суботній, щоб проводити його свято; шість днів працею і роби в них всі діла (справи) твої, день сьомий — день спокою (субота) хай буде присвячений Господу Богові твоєму.

V-а заповідь: Шануй батька свого й матір свою і щоб тобі добре було і щоб ти довго жив на землі.

VI-а заповідь: Не убий.

VII-а заповідь: Не прелюбодій.

VIII-а заповідь: Не кради.

IX-а заповідь: Не бажай жони ближнього твого.

X-а заповідь: Не бажай хати ближнього твого, ні рабині його, ні поля його, ні віслюка його, ніякої худоби його, й загалом нічого, що належить ближньому твоєму. (Закон Божий. стор. 189-190)

Розглядати і аналізувати Божі заповіді жодним чином не означає піддавати їх сумніву. Тому спробуємо з'ясувати, чому вони саме такі, тим більш, що своєї актуальності вони ніколи не втратять, оскільки ці заповіді є основа регламентації нашого земного буття, концентрований досвід суспільного буття людства. Оскільки всі вони від V по X є конкретизацією і розгортанням сенсу Золотого правила: «Не роби і не чини з іншими того, чого собі не бажаєш», і є очевидно-соціальними і зрозумілими, тому спробуємо зосередити нашу увагу на перших чотирьох Мойсеевих заповідях, що детермінують наші взаємини з Вищою Даністю.

Перша заповідь Мойсеева: «Я Господь твій; щоб не було в тебе інших богів крім мене» є найбільш категоричною і при тому одночасно найбільш декларативною і логічно-беззахисною, вже лише навіть з огляду на розмаїття персоніфікацій божественних сутностей, суцільно фактично в антропосфері в якості культурних феноменів. Але розклад Великого Невідомого на складові і складаючі його Маленькі Невідомі, не призводить ані до його сприйняття, ані до усвідомлення. Водночас багатобожжя не сприяє цілісності суспільства, тим послаблює і розпорошує його інтелектуальну потенцію, парадоксальним чином призводить до його деструкції. А суспільство — надорганізм, і найважливішим для нього є цілісність та органічність власного існування. І саме Єдиний Бог сприяє цьому і виступає «гарантом» консолідації, максимально можливої в соціумі, що в свою чергу є головною передумовою виживання і самозбереження суспільства. Тому Єдиний Бог є біологічно доцільним. Його єдиність є наслідок усвідомлення людьми колосального попереднього емпіричного досвіду, втіленого в цій заповіді. Натомість, багатобожжя є прямий шлях до індивідуалізації і диференціації ідеї Бога, його розпорошення на колосальну кількість суб'єктивних уявлень про нього, тобто його унаочнень. А саме унаочнення є і передумова і підґрунтя ідолотворення. Тому друга заповідь Мойсеева і проголошує: «Не роби собі ідола і ніякого зображення того, що на небі угорі, що на землі унизу, що у водах під землею, не кланяйся і не служи їм». Врешті, заповідь застерігає від небезпеки стати заручником власної уяви, її абсолютизації в подібні бога-кумира. Оскільки це шлях не піднесення себе до ідеї Бога Вседержителя, а навпаки

— приниження Бога Вседержителя до рівня власного уявлення про нього. Хоча, слід визнати, що клірики саме в цій заповіді знайшли «компромісну» шпаринку, коли завдячуючи молитві до зображуваного, сходимо через образ до прообразу, через подобу Бога до Бога. Істинно, проти природи нічого не вдієш. Люди звикли бачити, а не лише уявляти. Поклоніння мощам і іконам, храмам і кумирам — пряме порушення другої заповіді Мойсеєвої, беззаперечне свідчення її актуальності. Творячи кумира і втілюючи в його подобі власне, суб'єктивне уявлення про потойбічну сутність, тим самим покладаємо нездоланну перешкоду поміж собою і Вищою Даністю, обмежуємо свій інтелект і замикаємо його на зображенні — антропоморфному чи зооморфному — великої відмінності тут немає.

Але при тому у людини виникає стійка ілюзія розуміння того, що являє собою Велике Невідоме.

Виникає спокуса прямого діалогу з ним, намагання вплинути на те, чого ще немає — на майбутнє. А це не лише не ефективно, але і просто небезпечно для життя не лише окремого індивідуума, а і суспільства вцілому. Тому третя заповідь Мойсеєва: «Не промовляй ім'я Господа Бога твого всує (марно)» саме і застерігає від намагання та спокуси Бога поставити посередником поміж собою і Світом. Власне, це прямий еквівалент російського прислів'я «На Бога надійся, а сам не плошай», чи інакше: не роби Господа Бога заручником і поясненням власної недосконалості. Тобто не вводь Бога складовим компонентом профанного життя, не розчиняй ідею Бога в «суєті суєт», це — неефективно.

Натомість, четверта заповідь мойсеєва проголошує: «Пам'ятай день суботній, щоб проводити його свято; шість днів працею і роби в них всі діла (справи) твої, день сьомий — день спокою (субота) хай буде присвячений Господу Богові твоєму». Даною заповіддю регламентується надособистісний ритм суспільного буття і відбувається структурування життя у часі, його синхронізація, котра, в свою чергу, сприяє динамічному функціонуванню суспільного організму певного етнічного об'єднання, консолідує суспільство. Передумовою і центром даної консолідації саме і виступає Вища Даність — єдино незмінна посталість над марнотою буття. Відбувається співвідношення повсякденного мінливого і вічного незмінного. Створюється передумова циклічного навернення до нього. Життя у Світі і життя зі Світом.

Хоча саме це життя у Світі і життя зі Світом призводить до трансформації сенсу змістового наповнення Священих заповідей. Найбільш наочно це спостерігається в Біблії, де є два «корпуси» викладення «норм виживання» в суспільстві. Поруч з Вітхозавітними скрижалями Завіту, викладеними Богом пророку Мойсею на горі Синай, в Новому Завіті існують заповіді Сина Божого, викладені ним в Нагірній проповіді своїм учням. На відміну від заповідей мойсеєвих, вони обумовлюють не зовнішні прояви поведінки людини, а регламентують її внутрішній стан. Вони скеровані не лише на суспільство, як своєрідний «надорганізм», а на «складові» цього надорганізму — на кожного конкретного індивіда, тим самим стверджуючи його самоцінність і самозначущість. Врешті, вони скеровані на виживання не лише суспільства в межах антагоністичного до нього оточення, але і до гармонізації самої внутрішньої структури суспільства. Застерігаючи не лише від нечесливих вчинків, але і від нечистивих думок, як передумови їх можливості. Тобто,

тут очевидний «синергетичний» підхід до суспільства, коли в основу його гармонійного існування покладаються не лише принципи, внесені в нього ззовні, що по суті і здійснюється через дотримання заповідей Вітхозавітних — законів існування суспільства, але і заповідей новозавітних, покликаних гармонізувати структуру внутрішніх мотивацій. Через них стає можливою своєрідна «внутрішня гігієна» мотивації вчинків. Саме це дає змогу самоорганізації суспільства шляхом зсереди — назовні. Новозавітні принципи буття в антропосфері вибудовуються на основі цілковитого усвідомлення самоцінності індивідів, як передумови можливості самоорганізації соціумів. Тобто, стає актуальним принцип зворотного зв'язку, коли до організації суспільства ззовні долучається свідомо його організація зсереди утворюючими його індивідами. Саме цей шлях покладав Спаситель в основу подальшого розвитку людства. Але в них є одна практично нездоланна «складність» — їх мусять дотримуватися всі без жодного винятку представники суспільства, за інших обставин — вони виявляються «передчасними». Наша тваринна природа легко їх ігнорує, надаючи перевагу природним інстинктам — суто біологічній нашій складовій. Тому на шляху сходження до них нам ще належить активно над собою попрацювати. Можливо — це і є шлях до внутрішньо зумовленої консолідації суспільства, який нам ще належить пройти. Принаймні, досвід двох тисячоліть виявився для цього недостатнім. Життя поруч із цими правилами так і не стало життям у них безпосередньо. Втім — на все — Воля Божа. Можливо і напевно Його віра в нас незрівнянно більш непохитна, ніж наша віра в Нього і в його мудрість...

Разом з тим показово інше, а саме те, що коли ми врешті таки станемо Людьми, то чи не будуть нам відкриті в Його неізреченній доброті заповіді наступні, незбагненні і неосяжні для нас, передчасні і навіть «небезпечні» для нас зараз?

В той час, коли перші надані суспільству заповіді забезпечували виживання людських спільнот у антагоністичному до них, некультуреному природному оточенні, то другі надані нам заповіді забезпечують внутрішню самозбереженість уже в межах сталого культурного середовища. І тоді виникає питання стосовно того, що мусять «забезпечувати» наступні, треті заповіді? Відповіді немає...

Але вже зараз для людей є правомірним рухатися шляхом культуротворення, щоби потім бути їх гідними, щоб упізнати їх як відкрите нам Його одкровення...

¶ ПРИРОДА РЕЛІГІЇ

А нащот того, чи є Бог, чи ні, то я так думаю,
що диму без вогню не буває...

Оксана N (студентка)

Виходячи з очевидного факту наявності релігії в культуросфері, порівняно нескладно обґрунтувати правомірність та доцільність її існування, так само, як відносно легко можливо «науково» обґрунтувати «необов'язковість» релігії в межах антропосфери. Але, разом з тим, неможливо уявити наш світ без релігії.

Вражаюча органічність релігії нашій людській природі постає практично нездоланною перешкодою на шляху спроб сутнісного розуміння даного феномену. Тобто таке, здавалося б, просте питання, як — «що таке релігія?» — насправді виявляється неймовірно складним, неоднозначним, та ще й не цілком коректно сформульованим. В цій «редакції» воно передбачає відповіді лише відносно коректні. Так, наприклад, коли теологи визначають, що «релігія — це віра», то тим самим з вірою даний феномен і позиціонують Але — це не віра «взагалі», не наукова і не філософська віра, а віра саме релігійна. І за таких обставин стає очевидною тавтологія: «релігія — це релігійна віра», тобто віра, через яку відбувається здійснення релігійного досвіду вірою в нього. Дане формулювання ніяк не сприяє розумінню того феномену, котрий визначається словом «релігія», а натомість «спокушає» на з'ясування того, що ми в межах релігії розуміємо як віру.

Марксистська філософія визначає релігію як «світогляд, світовідчуття, а також відповідна поведінка та специфічні дії (культ), котрі ґрунтуються на вірі в існування (одного чи декількох) богів, «священного», тобто того чи іншого різновиду «надприроднього» (ФЭС с. 576). В даному визначенні релігія постає перед нами відразу як «об'єктивно суцця», усвідомлена здійсненність, певна феноменальна даність, вже наявна в антропосфері, через котру відбувається трансформація нашої «просто» свідомості в релігійну свідомість. В межах релігійного досвіду дійсно так і є, але це можливо лише за умови вже існуючої релігії і вже сформованої та імплантованої в свідомість віри в «надприродне», визначене як Вища Даність. Врешті подібне визначення релігії є визначення того, якою бачиться релігія в межах цивілізацій, де вона існує і «ретранслюється» через стабілізовані і концентровані релігійні вчення, якими є християнство, магометанство, індуїзм, зороастризм, буддизм та чимало інших. Але всі вони — є не уособлення релігії в собі, а виключно — її ретранслятори через себе. Тобто **релігія здатна набувати різних форм свого втілення і при тому «залишатись сама собою»**. Очевидно, більш послідовно ставити питання про сутність релігії не у формі «Що є релігія?», а у формі «Що ми визначаємо як релігію?». Але останнє питання не передбачає простої і однозначної відповіді. Оскільки феномен релігії являє собою колосальну проблему передусім тому, що саме в ньому ми спостерігаємо вражаюче органічний

синтез раціонального та ірраціонального, здорового біологічного практицизму і відвертої алогічності. Саме в сфері релігії відсутність раціональності виступає як вищий її прояв, її «примітивність» виявляється настільки глибокою природньою мудрістю, що будь яка «інтелектуальна надмірність» тут втрачає вагу і сенс. Природніше і швидше містик чи поет відчує та досягне її сокровенну сутність, ніж науковець чи філософ зрозуміє її як феноменальну даність.

Слід визнати, що релігії притаманна та внутрішня раціональність, котра в її межах унеможливорює будь яку іншу. В релігії своя правда. Належить ясно усвідомлювати, що в основі своєї релігії у витоках своїх вражає органічна до нашої «внутрішньої природи». Складність розуміння сутності релігії у її витоках полягає у тому, що релігії неочевидна, оскільки неочевидне Велике Невідоме, покладене в її підвалинах. Власне, прагнення унаочнення Великого Невідомого в неочевидному семантичному просторі мовлення і є передумовою релігієтворення. Це своєрідна «розплата» за володіння словом і образність мислення, нам властивого. Всі складнощі з нею пов'язані не у мові, а в нас самих. І починаються вони відразу, як тільки ми починаємо шукати в релігійних артефактах другий і третій сенс там, де він один і «на поверхні». Оскільки так само як і природа, так само і релігії, це не сукупність запитань, а сукупність відповідей, до того ж категоричних і однозначних. Як тільки ми будь що в релігії не сприймаємо як відповідь, не впізнаємо як істину, ми «проскакуємо» крізь нього, поринаємо в глибини, що перевищують інтелектуальні можливості нашого розуму. Починається боротьба інтелекту з самим собою, але це відбувається вже за межами релігійної свідомості.

Пам'ятаєте, ми вже наводили слова Стівена Хокінга: «Неможливо піти на північ північніше північного полюсу». Просто неможливо і все... Так от релігії по суті своїй має так і усвідомлюватись, як «полюс» концентрованого життєвого досвіду суспільного організму, необхідного і достатнього для його «нормального» функціонування на планеті. Вихід за межі цього концентрованого досвіду, ігнорування його — це практично те саме, що порушення правил техніки безпеки на виробництві, чи порушення військового статуту — це небезпечно. Небезпечно не лише для порушника, а й для оточуючого світу. В цьому полягає вища доцільність і виправданість існування релігії в антропосфері, її «неминучість».

Але видається малоімовірним, щоби людина відразу почала свій земний шлях з релігієтворення, більш вірогідно, що до потреби в релігії вона прийшла на певному етапі свого розвитку. «Механізм» релігієтворення ми розглянемо далі, а перед тим з'ясуємо передумови його можливості.

Початок виникнення релігії завжди буде проблемою для нас, так само, як початок Всесвіту, початок мислення, чи початок життя.

Складно однозначно визначитись у питанні, що вважати за початок людського життя? Момент зачаття, чи момент народження на світ божий. Та сама складність полягає і з визначенням «дня народження» релігії. Передусім, і природнім шляхом, сформувався не релігії, а специфічна організація нашої свідомості, її здатність бути релігійною свідомістю.

Коли продовжити паралель з народженням людини, то можливо виявити, що від зачаття до народження — це перший етап, а після народження — інший.

Перший — переважно природний, другий — переважно суспільний. Перший не очевидний, латентний, другий — очевидний. Так само і з релігією. Суспільство спочатку продукує свідомість, далі локалізує в її межах вже свідомість релігійну, і лише потім стає здатним до релігієтворення в теперішньому його вияві та розумінні. Належить пам'ятати, що та релігійна свідомість, котра стала передумовою створення релігії в антропосфері і та, знов-таки, релігійна свідомість, що існує в межах вже суцільної релігії і формується в її межах, хоча і називаються однаково, але сутнісно вони не тотожні. Спочатку історично була сформована «просто» свідомість. Ні релігійна, ні філософська, ні наукова — так би мовити, свідомість в її «природньому вигляді». Сучасна наука визначає її таким чином: «Свідомість — вищий рівень психічного відображення дійсності, властивий лише людині, як суспільно-історичній істоті. Емпірично свідомість виступає як сукупність чуттєвих і розумових образів, що постійно змінюються і безпосередньо постають перед суб'єктом в його «внутрішньому досвіді», що передують його практичній діяльності» («Краткий психологический словарь» М. Политиздат, 1985 р. стр. 327). Іншими словами — в основі свідомості специфічна здатність нашого мозку сприймати і «перетравлювати» інформацію. Всю інформацію без винятку і без розбору: дані спостережень, сновидіння, фантазії, спогади — загалом все відразу, по мірі її надходження. І саме свідомість «за призначенням» покликана бодай якось структурувати сприйняте, давати йому раду. Критерії, за якими визначається істинність сприйнятої інформації, її адекватність і несуперечливість, поки що остаточно не визначені. Таким чином можливо констатувати, що інформаційний субстрат, яким ми «користуємося» в нашій свідомості і дотепер вкрай неоднорідний за ступенем його адекватності відносно дійсності. Тобто, відсутність критеріальної шкали оцінки істинності питомої інформації прирікає її на те, що вона неминуче міфізується нашою свідомістю. Бо саме в міфізованій свідомості вся сприйнята інформація сприймається «а рїогі» як адекватна, необхідна і достатня. Лише в міфічній свідомості можливо досягти органічної цілісності внутрішнього і зовнішнього, уявного і дійсного, мікркосму і макрокосму.

Але спочатку була магія, ця дивна і майже незбагнена для нас незнакова форма буття у невербалізованій інформації. Саме вона, властива всьому живому, виявилась «недостатньою» для представників виду *Homo sapiens*, котрий саме через специфічну організацію свідомості надав перевагу символічно-знаковій структурі здійснення процесу осмислення Світу і свого буття у Світі.

Разом з тим, вірогідно порівняно швидко, в сфері міфічної свідомості було локалізовано її протонаукову і проторелігійну складові, як два принципи долучення свідомості до осмислення Світу. В міфічній свідомості не існує однозначного поділу на знання і уявлення. Тому лише з моменту усвідомлення принципової відмінності їх цілепокладань, стала можливою їх диференціація на свідомість наукову і релігійну. При тому і наукова і релігійна свідомість здійснювали кодування питомої інформації за одним і тим самим принципом — міфічним. Він виявився універсальним. Можливо сказати, **що у науки стало мужності «приборкати» міфічність і вийти за межі міфу, в той час як у релігії стало здорового глузду лишитися в його межах.** Наука від початку ґрунтувалась на логосі, вона саме логічність поклала

у власні підвалини і повела боротьбу з міфічністю, в той час як релігія цієї потреби боротьби не відчула. А саме з огляду на те, що саме міф — найбільш органічна і природна для людського розуму форма втілення інформації, то саме релігійна свідомість, здійснювана в її межах і на її основі, є більш природня для нас, ніж вибудувана на основі логіки наука. Тому наука «не природня» в межах міфічності нашого мислення. До речі, саме це і надає їй змогу вивчати і досліджувати природу до певної міри відсторонено, так само як бачити і усвідомлювати відсторонено міфологію в межах наукової традиції осмислення Світу. (Див. «Протонаука, міфологія, наука»).

Натомість, релігійна свідомість (міфічна в своїй основі) не ставить собі на меті дослідження будь-чого суцього, обмежуючи свідомість знанням, максимально вибудованим на вірі, тобто міфічним знанням ¹⁹⁸

Тому неправильно вважати, що релігія виникла з міфу, навпаки, вона в ньому локалізувалась і залишилась. Натомість, від міфу виникло все інше — наука, мистецтво, філософія. В цьому сенсі релігійсфера і є природною, органічною до нашої свідомості. Постає цілком правомірне питання — в чому принципова відмінність міфічної свідомості від свідомості релігійної?

Справа в тім, що в міфові інші «взаємини» з усвідомленням наявності Великого Невідомого, ніж ті, що мають місце в релігійній свідомості. Говорячи мовою філософів, в міфосфері — Велике Невідоме як онтологічна даність іманентне Світові, в той час як в релігійній свідомості воно трансцендентне до нього. Іншими словами можливо сказати: в міфопросторі невідоме співрозмірне до здатності його осягти розумом, в той час як в релігійній свідомості воно далеко виходить за межі наших пізнавальних можливостей, тобто — тоді, коли в міфопросторі невідоме має синонімом слово «незбагненне», то в релігії синонімом до слова «невідоме» є словосполучення «неосяжне розумом». З моменту усвідомлення наявності «трансцендентного» Великого Невідомого в межах міфопростору почалась локалізація релігійної свідомості, в основі якої стало можливим і набрало чинності парадоксальне знання, вибудоване на вірі «a priori».

Релігійна свідомість, виокремлючись в релігійсферу в межах міфічної традиції світосприйняття за свій центр (фокус) обирає створену нею релігію. В релігійсфері саме релігія і має так усвідомлюватися — як центр, точка відліку, точка зборки, фокус рефлексій — назвіть її як завгодно, але саме вона — альфа і омега, кінець і початок принципів не осягнення динаміки Світу, а динаміки буття в ньому. Звісно, мова не йде про центр, як геометричну точку, довкола якої здійснюється релігійворення. Не довкола неї, а через неї. Інакше не скажеш. Колись в одній з робіт ¹⁹⁹ мені довелося визначити безкінечність як точку вивернуту назовні. Це, більшою мірою парадоксальне ніж правомірне визначення, якщо його перефразувати, допоможе збагнути сутність того, що ми визначаємо як релігію. Отже: **Релігія це**

⁹⁸ Зі сказаного не варто робити висновок про те, що всі міфічні уявлення — хибні. Тут все значно складніше, оскільки в міфі немає ні бажання ні потреби їх розподілу на правильні і неправильні. То вже клопіт науки і філософії. Але коли в науці це здійснюється через логіку та аналітику то, натомість в релігії з'ясування істинності уявлень якщо і відбувається, то виключно емпіричним шляхом.

⁹⁹ Феноменологія мифа. Опыт деструктивного анализа, 1995 р. (в рукописі).

внутрішній простір релігійної свідомості, винесений назовні, в простір антропосфери. Врешті – це віра, винесена назовні. В основі релігійної віри – сакралізована біологічна доцільність, фіксований алгоритм існування соціуму в оточуючому середовищі, викладений в категоричних і однозначних правилах і принципах.

Складнощі, пов'язані з сутнісним розумінням феномену віри ми розглянемо далі, а поки що сприйmemo її як певну інтуїцію, відчуття, стан свідомості як стан «перебування у вірі». Свого часу Спаситель навчав: «Будьте як діти, бо їхнє є Царство Боже», тобто навчав бути в стані чистої незатьмареної віри, Віри в чистому її прояві. Але і досі для нас таким чином «перебувати у вірі» складно, якщо взагалі можливо. З іншого боку, підкоритися долі – ще не означає змиритися з нею. Передусім, належить усвідомити сам факт її наявності, як чогось вищого за нас в нас самих, нам не підвладного і, водночас, навчитися і бути здатним жити з цим усвідомленням. Це і є прямий шлях до буття в гармонії зі Світом як нас самих, так і нашої свідомості. Гармонізація поміж собою світів внутрішнього і зовнішнього є природна передумова біологічної доцільності релігійної свідомості. Релігія – це вже потім, а спочатку свідомість, здатна створити релігійсферу – егрегор, ментальний простір, в якому вже можлива релігія.

Простір релігійсфери формується і трансформується синхронно з формуванням нашої свідомості – паралельно і когерентно. Парадокс, але для релігії не принципово, чи існує Вища Даність чи ні. Принципово інше – непохитна віра в те, що Вона існує. Бо саме через неї здійснюється гармонізація нашого буття на всіх мислимих рівнях його здійснення. Опустимо психологію і логіку цього питання. Бог є, і немає про що тут сперечатися. Інше питання – що є Бог? Але це питання відразу виводить нас за межі релігійної свідомості навіть в такій «ліберальній» формі, як: «Що ми визнаємо як Бога?». Оскільки, замислюючись над цим, ми відразу виводимо нашу свідомість за межі релігійної свідомості. А за її межами – розмірковують над цим скільки вам стане «снаги і хисту...»

Головне ми визначили і з'ясували, що спочатку в межах міфічної свідомості, на її основі, формується релігійна свідомість, котра вже потім утворює певну суму релігійних досвідів, через які транслюється і імплантується в культуросферу. Релігія – це суспільна віра, суцільно одночасно в мікрокосмі і макрокосмі культуросфери як гармонізуюча їх співбуття інформаційна структура. Тому ми і говоримо, що саме розум продукує потребу у вірі. В ньому – вища доцільність і сенс релігії. Це – феномен феноменів.

Поступово в межах міфопростору релігії щось усвідомило себе не релігією і набрало назви науки, інше філософії, ще інше – мистецтва. Попри це, уявити простір антропосфери без релігії не складно, а взагалі неможливо. Навіть за умови «вже існування» в ньому всього іншого, адже, саме відносно релігії і проявляється «іншість» інших інтелектуальних чинників. Одночасно існує складність, котра полягає в тім, щоб адекватно зрозуміти сутність релігії, знаходячись в її «внутрішньому просторі». Адже виходячи за його межі, саме релігійність ми насамперед і втрачаємо. А без релігійності як можливо досягнути внутрішню (іманентну) сутність релігії? Тут виникає парадоксальна ситуація, коли у внутрішньому просторі релігійсфери ми не потребуємо знання про неї, бо вже, за визначенням, знаходи-

мося в стані цього знання, а вийшовши за межі релігієсфери як зрозуміти, що вона є? Як зрозуміти наскільки повчальна і цікава книга, оглядаючи її обкладинку? Тут одвічна невідповідність внутрішнього і зовнішнього. На її подолання доводиться витратити час і зусилля, «синхронізувати» свої внутрішні емоції, відчуття, прагнення до динаміки буття релігієсфери.

У внутрішньому просторі нашої свідомості релігія — це стан «перебування у вірі», а вже назовні в простір антропосфери цю «динаміку перебування у вірі» ми транслюємо як релігію-культ, а не лише як наш внутрішній досвід релігійного, втілений в ній. Транслюємо через створювані задля цього артефакти — об'єкти поклоніння, ритуали, музику, тексти. Але у них є одна «вада», вони — винесені назовні резонатори, котрі працюють лише за умови додавання до них «актуально-внутрішнього» вірування. І тому, коли, аналізуючи релігію, ми її мислимо виключно як віру, ми сутнісно помиляємося.

За нашою людською природою і властивою нам організацією нашого мислення ми здатні зрозуміти релігію як наше уявлення про неї. Але тут є ще одна складність, котра полягає в тому, що намагаючись з'ясувати, що таке релігія, ми вже «для себе» знаємо, що вона є для нас. Ми в нашій свідомості маємо невербалізований, інтуїтивний образ релігії. Це увесь наш сукупний досвід практичного перебування в релігієсфері, тобто безпосередньо в її ментальному просторі. Ми вже говорили, що людина швидше звикає до Світу, ніж навчається розуміти його. Те саме й з релігією — ми швидше і природніше звикаємо до неї, ніж сутнісно розуміємо цей грандіозний феномен культуросфери. Долучаємося до нього через його локальні вияви в антропосфері. Християнин — через християнство, магометанин — через магометанство, буддист — через буддизм. Тобто — через щось вже суще, створене і структуроване тим чи іншим суспільним організмом в межах планетарної релігієсфери.

Належить зрозуміти не лише те, що є самотутнє, неповторне в кожній окремій реалізації стану «перебування у вірі», а насамперед те, що є для них спільного. А спільним і є віра, тобто, знання вибудоване на вірі.

Віра це стабільний психофізіологічний стан, так само, як стан закоханості, стан піднесення, стан очікування, сподівання і так без ліку... Так само, як будь-який процес мислення немислимий поза процесом його розгортання у часі, так само і віра (перебування у стані вірування), також потребує певного терміну розгортання у часі і виявляє себе через процес здійснення вірування. Тому є правомірним стверджувати, що всі прояви і вияви актів віри (вірування) здійснюються через щось, суще вже на рівні другої реальності — через побудову храмів, молитву, літургію, ритуал, будь-що, що слугує гармонізації внутрішнього і зовнішнього — але все це є динаміка здійснення вірування у часі і просторі. Тому «віра» поза часом і простором є не що інше, як незбагненність, названа словом з чотирьох літер. До речі, і саме слово «віра» в релігії позиціонується як вірування, бо ми не віримо в Бога, а віруємо в нього. (Відповідно, в межах науки «віра» також недоречна, натомість ми «довіряємо» даним спостережень і експериментів).¹⁰⁰ На релігію ми покладаємось, а на науку — спираємось.

¹⁰⁰ Через окремі релігійні «парадигми» релігія ретранслюється: іслам — через магометанство, католицизм і православ'я — через християнство, зороастризм — через Авесту, юдаїзм — через талмуд і тору...

В дописемні часи трансляція «стану перебування у вірі» відбувалась через усю інфраструктуру, органічну до певного етнічного субстрату через традицію історично сформованого, властивого їм ментального простору. Ані в Єгипті, ані на Криті, ані в Греції не було послідовно викладених «канонічних» текстів. Натомість, домінували космогонія і теогонія в усній традиції — міфічна і епічна фіксація «розуміння» Світу і світобудови.

Тому доречно з'ясувати, що є віра і знання у часі і просторі їх існування. На це рідко звертають увагу. І дарма. Тут є, що з'ясувати. Вірування і пізнання здійснюються в акті їх розгортання у часі. У часі ми їх проживаємо, витрачаємо час нашого буття на перебування як у стані вірування так само і в стані знання. Але, як ми вже звернули увагу, стан перебування у вірі незрівнянно природніший для нашої свідомості, ніж стан перебування в динаміці наукового пізнання. Позитивне знання — це наукова логіка, котра є точно не міф. Логіка пізнання не органічна до природи, вона alter ego науки, філософії, чого завгодно, але суцього вже поза природною динамікою життя. Здійснюючи наукове пізнання, ми щось, як предмет дослідження, ставимо за центр наукових рефлексій, зосереджуємось на ньому, чим на цей момент «відокремлюємось», тобто відокремлюємо нашу свідомість, від стану природної її динаміки буття у Світі. Знов таки, це не гірше і не краще — це інакше. Ми при цьому витрачаємо час на пізнання, втручаємось у природний стан речей. Вибудовуємо певну логічну конструкцію чи аналітичну схему-структуру. Потім її перевіряємо, переконуємось у її правомірності, робимо якесь відкриття... Це прекрасне і це гідне всілякої поваги дійство, але в його основі сутнісно інша динаміка здійснення буття. Вона в природі можлива, але необов'язкова. Ми — тварини, наділені здатністю мислення, котре поза межами антропосфери для природи відверта надмірність.

Але вже так сталося, що ми здатні покладатися не лише на віру, але й спиратися на знання. Так от, саме це покладання на віру і є органічне природі нашого буття. І як все первинне — воно природне. Саме усвідомлення того, що в релігії ми покладаємось на віру, стало можливим лише тоді, коли стало існувати, як окреме від нього, наукове знання. Не релігія відокремила від себе науку, а сама наука, через зміну динаміки власного буття у часі, не спромоглась синхронізувати своє буття з динамікою буття, властивою релігії. ***Не те, що наука пізнає феноменальний світ стало на заваді її існуванню в міфопросторі антропосфери, а те, що ритм її буття не співпадає з ритмом буття біосфери.***

Що таке закон природи? — ПЕРЕВІРЕНІ знання. Тобто знання, яким можна довіряти. Ми віримо в закони природи. Віримо, але через етап дослідження. Щоб потім, вже видобуті і перевірені знання долучити до міфопростору, внести, імплантувати набуті знання задля їх подальшого «споживання» в темпоритмі нашого власного природнього буття.

В основі науки не подолання релігійних уявлень, не «боротьба з релігією», а зменшення обсягу «ще невідомого» шляхом збільшення обсягу «вже відомого», зрозумілого. Але одночасно (згадайте Піфагора) з розширенням кола «вже відомого» збільшується обсяг відкритого свідомості невідомого. Тобто ускладнюється і збільшується обсяг того, що є предметом релігійної віри. Наука, сама того не бажаючи, продукує ускладнення релігійних уявлень, підносить їх на інший, недосяжний «тут і зараз» для науки рівень.

Релігія не заперечує факти науки, бо це факти про створений Богом світ, а знання — то не гріх. Проблема полягає в іншому. Проблема в тому, що ці знання трансформують світогляд, канонізований в релігійних догмах. Коли певна релігія виходить з того, що Бог поставив Землю в центр Світу і поклав Світ обертатися до-вокола неї, то за цих умов дану релігію не може не дратувати, коли хтось це, загалом не принципове для біосфери положення, спростовує. Від того Світ не змінився, змінилось його бачення в світлі нововідкритих відомостей, «обтяжених» їх розумінням. Світ ускладнився не сам по собі, а як структура принципів його сприйняття. Це не може не вплинути на «звичний», органічний нам ритм буття. Тут починає «спрацьовувати» людський фактор. Те, що тривалий час вважалося «нормальним», потребувало трансформацій і змін. «Ускладнений» Світ починав стрімко втрачати головне — зрозумілість і, відповідно, — безпечність. Кому таке сподобається? Міфопростір релігієсфери починає втрачати ґрунт під ногами. Водночас з тим виявляється, що його власне і не було. Але ж жили, правила відправи богам, приносили жертви, будували храми. І все дарма? А як же без усього цього? Що тоді робити, як жити далі? Суспільству не потрібно незвичного, натомість воно прагне звично існувати як біологічний вид, бодай і специфічний. Науковці (теж люди) хай там щось і досліджують, філософи — прагнуть істини, але при тому «знають своє місце». Природньо-інертна суспільна свідомість надає перевагу стабільності, визначеності, ритмічності свого існування.

Хай будуть свята і будуть будні, буде влада і буде підвладне. Як жили «по вірі» так і маємо жити далі. Це та вистраждана біологічна мудрість, гідна всілякої поваги, котра є своєрідною «видовою» ознакою людства. Живи й іншим давай жити. Не чини іншим, чого собі не бажаш.

Суспільний організм — майже досконала саморегулююча система, створена на основі релігійної організації свідомості.

Як продукт «колективного» розуму релігія в даному сенсі є, так би мовити, явище компромісне. Показово, що адекватність релігії у суспільстві завжди орієнтована на переважну більшість суб'єктів суспільства. На його типовий, середньостатистичний прошарок. Генії і недолугі розумом є маргіналами релігієсфери. Вони виняток, а не типовість. Саме тому у них складні взаємини як з релігією, так і з суспільством в цілому — перші піддають релігійні засади сумніву, а останні — просто не здатні зрозуміти. Всі інші «комфортно» почувуються в релігієсфері, котра задовольняє їх у всіх відношеннях. Вона знімає проблему потреби пошуків «сенсу буття» і доцільності власного існування.

Фактично, релігія в суспільстві існує як синтез віри книжної (жрецької) і віри народної (профанної), поєднує писемну і усну традицію репродукування норм виживання, покладених в її основу. Стосовно віри книжної, тут все є цілком визначеним заповідями, зафіксовано в них і регламентовано ними цілком однозначно. Інша справа — стихія усної традиції, просякнутої буянням фольклору, довільністю тлумачень та інтерпретацій Вищих Знань. Парадокс, але чим більш віра наближена до народу, тим віддаленіша вона від писемного канону. Клірики, прагнучи зберегти канон віри, вганяють його в стан ступору, стагнації, призводять його до схематизму і однозначності, які вкрай ускладнюють їх практичне застосування. Образно кажучи, ритм в них по-

стає вже як метр, з чим і «бореться» народна релігія. «Бореться» цілком вдало. Бо саме у профанному просторі буденності існує «третя» правда про релігію. Клірики і науковці майже однаково несхвально до неї ставляться. Але то вже «інша справа». Для нас істотним є те, що вона існує *de facto*, ця профанна віра-релігія. Науковцям дошкуляє її нелогічність, «розмитість», неконкретність, до певної міри — невловимість.

Кліриків, натомість, «доводить до сказу» її неканонічність, довільність трактувань та інтерпритацій, якась наївна, навіть дитяча безпосередність її сприйняття і буття в ній. Наприклад, як навчала одна бабуся онука (2 роки): «Бозя — цяця, а чорт — кака, покажи чортові дульку, а Бозі і його мамці ми осьо зараз поставимо свічку».

Відразу визначимося, що саме ця «третя правда» про релігію і є та фактична, домінуюча точка зору на релігію в профанному просторі антропосфери. Саме вона і є найбільш наближеною до фактичних реалій життя. Народна релігія (визначимо її так) і є передумовою можливості релігії «офіційної», що, вийшовши з нетрів колективної суспільної свідомості, врешті забажала цю колективну свідомість собі підкорити, задля блага самого народу, ну і для свого власного блага також. Саме в профанній вірі всі витоки і всі передумови релігії, всі мотивації і їх обґрунтування. Так, дійсно, вона проста, але саме тому вона «безсмертна». Подібно до того, як одноклітинні організми, ускладнившись до стану багатоклітинних організмів, разом з тим саме безсмертя і втратили, так само і профанна релігія, набуваючи ознак «книжної» релігії, канонізується водночас стає заручницею власної канонічності. Все інше — ритуал, догмати, канон, культ — то «надбудови» до неї; і зауважимо, надбудови можливі, та разом з тим, не обов'язкові. Але в межах культурознавства саме цю народну (профанну) релігію і належить досліджувати у її первозданності. Саме в ній природня правда релігії-віри, її *alter ego*. Наукове релігієзнавство, клопотанням численних дослідників, цілком вправно і логічно виділяє і розділяє цю релігію на етапи і періоди. Виявляє там тотемізм, анімізм, табу, політеїзм, монотеїзм, хоча більш послідовним видається вести мову про домінування в релігії в різні періоди її існування і за різних обставин тотемізму, анімізму, пантеїзму, а не про їх наявність чи відсутність в ній.

Розчинення у Всесвіті, злиття з ним — такий ідеал пантеїзму, згідно якого Бог пронизує світ з його добром і злом, оскільки все в ньому рівнобожественне. Звідси — стан безтурботності, оспіваний не лише даосами, але і багатьма грецькими мудрецьями. Ми знаходимо пантеїзм і в Анаксагорі, і у Геракліті, і у Плотіні. Біблійна віра, що подолала його, була плодом одкровення, хоча єврейському мисленню, як такому, ідея «всебожжя» була властива не менш, ніж індійському, китайському та грецькому. Про це досить ясно свідчить каббала, хасидизм, філософія Спінози. Пантеїзм виявляється і в Ісламі (суфізм). Його елементи проникли навіть у християнський світ, як це видно з писань Мейстера Екхарта і Миколая Кузанського.

Ця універсальність пантеїзму дозволяє дивитися на нього, як на одну з найважливіших ін-

туїцій людини. Він породжений живим духовним досвідом, щирим переживанням божественної присутності в світі. Слабкість його, натомість, полягає в тім, що намагаючись осмислити свій досвід, пантеїсти вибудовували теологію, що ототожнювала Творця і тварь.

Якщо для Будди вища Реальність перебувала по ту сторону буття, то для пантеїстів вона цілковито злита з природою. Лише в Біблії відкрилась єдність цих двох інтуїцій. Бог Ізраїлю так само неосяжний розумом і поза межний, як Нірвана Будди. Його творча сила дає буття Світові, а Слава Його сповнює Всесвіт. У цій двоєдності відкривався шлях до боголюдинної релігії, котра стверджувала трансцендентність Бога і споглядала Космос як Його творення.

Александр Мень «На порозі Нового Завета»
с. 455-456. Москва. ЕКСМО 2004 г.

І все це в той час, як саме в народній релігії все воно природньо існує нікуди не зникаючи одвіку. Просто профанна релігія існує в суспільстві «синхронно» з ритмом цього суспільства, транслюючись в ньому на рівні його «середнього» по-

казника інтелекту. Саме тому будь-які спроби «покралити» профанну віру зави-сають в порожнечі їх ігнорування. Профанна релігія це і є та «невловима» для ло-гіки релігійна свідомість, котра є саме релігійна, а не міфічна, як того бажалось би дослідникам. Бо, як ми вже зазначали, міф — це те, у що «відливається» будь-яке знання в межах антропосфери і залишається незмінно органічним міфу до мо-менту його фіксації в писемно-знакових структурах. За умови фіксації в тексті воно втрачає здатність мобільної «синхронізації» власного ритму відносно при-родного ритму буття визначеного народу. Народна релігійна свідомість існує ви-ключно окремо і паралельно до писемної релігійної традиції, так само, як динаміка свята існує «окремо і паралельно» до опису динаміки свята...

Саме мобільність, вільне маніпулювання архетипами в їх актуальності «тут і зараз» і є запорукою незнищенності профанної релігії. Звідси та природна символічність і взагалі символізм народної релігії, не «затиснутий» в незмінній одноз-начності догми і канону, властивих вірі книжній.

В профанній релігії табу природньо набуває форми законів і заповідей. Ані-мізм виступає як через язичницький світ божеств і духів, так само і через сонми янголів, херувимів, серафимів та інших божественних сутностей, через яких ми долучаємося до Всевишнього в християнстві, ієрархія котрих вперто не вклада-ється в схеми аналітичних побудов теологів і науковців. Та й сам поділ на монотеї-зм та політеїзм в профанній релігії не є такий однозначно-переконливий, як це має місце у вірі книжній.

Знані і досліджувані релігієзнавцями монотеїзм і політеїзм (однобожжя та ба-гатобожжя) не варто розглядати у їх буквальному розумінні. Це не лише не при-пустиме спрощення, але і просто фактична непослідовність, щоб не сказати — некоректність.

Фактично, ми не спостерігаємо в їх абсолютному втіленні жодного прикладу ні політеїзму ні монотеїзму в жодній культурній спільності. Це радше задекларо-вані «благі наміри», аніж фактична даність. І у випадку монотеїзму і у випадку по-літеїзму ми неминуче спостерігаємо своєрідні «піраміди влади і впливу» божественних сутностей, певну ієрархічну структуру, більшою чи меншою мірою розгалужену, насичену персоналіями. Ця строката і розмаїта юрба мешканців по-тойбіччя повною мірою відповідає розмаїттю Світу і цілком задовільно дає йому раду. «Онтологічні проблеми» в профанній релігії спостерігаються лише в «зоні дослідження» початку Світотворення, до речі, так само як і в сучасній астрофізиці. Іноді ними переймаються хтонічні божества, властиві античності. Вони, ство-ривши і облаштувавши Світ, в подальшому передають свої повноваження своїм правонаступникам — богам-олімпійцям, а самі натомість задовольняються керів-ництвом потойбічним Світом.¹⁰¹

Подібні варіанти незліченні, але всі вони визначаються їх мірою необхідної достатності, пом'якшуючи гостроту нерозуміння одвічного питання про те: «Що робив Бог до створення Світу?».

¹⁰¹ В інших вірах «перші» Боги не творять Світ, а стають ним. Як от у Єгипті, Індії, Китаї. А наступні вже царствують. В інших випадках — вони задовольняються потойбіччям. Молодші (евгемеричні) боги діють у рамках етносів.

Значно природніше вирішувалось питання про центр Світу, за котрий а ргіогі визначався центр держави, центр місцевості та таке інше. Тобто орієнтація у просторі була більш очевидною і визначеною, ніж орієнтація у часі. Але скрізь спостерігається поліфункціональність божественних сутностей і їх задіюваність «за призначенням». Вірогідно, саме тому «перші» боги не знаходять свого гармонійного відображення в архетипах. Бо що накажете робити з архетипом Всесвіту, чи Вічності, чи Хаосу. Інший масштаб! Архетипи — це те, що співрозмірне до пізнавальних можливостей нашого розуму. Саме тому, напевне, перші боги (хтонічні) створили Світ і потому зійшли в тінь потойбіччя. Натомість прийшли народжені ними боги, що опікуються Світом у його актуальності. Вже вони утворюють структуру архетипів, в яких розчиняються і, так би мовити, перетікають в інші іпостасі в «нових» релігійно-теїстичних даностях — це генеза теїзму у актуальному (а не минулому) часі. В інших випадках бог — деміург, що «за визначенням» існує одвічно (несотворений), наповнює Світ ним одноосібно створений сонмом «помічників», через яких здійснює керівництво його функціонуванням. Ці «нижчі» божественні сутності утворюють позачасову ієрархічну піраміду його еманцій і дратують теологів своєю неозорою кількістю. У випадку з християнством це Верховний Бог (а ргіогі — триєдиний!), архангели, янголи, херувими, серафими, престоли, апостоли, святі угодники, праведники — з яких легко утворюється знана піраміда впливів і пріоритетів. Подібна піраміда спостерігається також і в інших «монотеїстичних» релігіях. І вже вона наповнює собою так званий символічний рік релігійних дійств профанного світу в межах земного астрономічного року. Внаслідок того досягається певна гармонізація ритмів здійснення буття світів горішнього і дольного. Історія небесна і земна за таких обставин існують когерентно.

Це дає змогу на основі природного існування пір року, створювати своєрідну сакралізовану матрицю-ритуал, покликаний проживати рік у рік з відповідною незмінною циклічністю. Натомість, фактично все здійснювалось навпаки. Спочатку був природний землеробський цикл. Складові цього циклу потребували фіксації (оранка, сівба, збір врожаю) або закінчення зими, початок весни, кінець літа, осінь. Всі ці етапи здійснення річного циклу потребували певної фіксації — як явища, «фіксовані» у профанному часі. Вони, відповідно, супроводжувались належними ритуалами, і тоді складалось враження, що всі ці зміни пір року є можливими завдячуючи ритуалам, а не відбуваються природним чином. Це наївно, але ефективно. Тому, щоб не боротися з уже створеною сакралізацією складових річного циклу, книжна релігія саме його і використала як готову матрицю, яку й наповнила іншим сакральним змістом. Саме завдячуючи цьому сакральному ритмові, суццюму в ритмі профанному, віряни можуть звертатися не безпосередньо до Бога за поміччю у вирішенні своїх проблем, а вже і опосередковано. За недуги — до Пантелеймона-цілителя чи Варвари-великомучениці, а в особливо «складних випадках» до Богородиці, чи Спаса — антропоморфну іпостась Вищої Даності. Подібна піраміда спостерігається етнографами і фольклористами у сарацин (магометан), де крім Вищої Даності є також янголи, джини, пророки і їх вороги - шайтани (це джини, що не прийняли іслам). Показово, що навіть заборона зображень людей і тварин в просторі культових споруд сарацин, зумовлена наявністю релігії народної

у цих племен. Саме в цій природній релігії існувала цілковита переконаність в можливості впливу через подібні зображення на об'єкти зображення і завдання йому шкоди. До речі, Святе письмо магометан (Коран) не забороняє категорично подібних зображень, а лише не дозволяє їх наявності в межах сакрального простору їх храмів (т. зв. мечетей і мінаретів). Принагідно зазначимо, що проблема правомірності подібних зображень — не є явище виключно магометанське. Варто згадати іконоборство, що мало місце в історії християнства, заборону зображень в християнських сектах. Зображення Бога Отця заборонено в ортодоксальному (православному) християнстві. Саме тому всім нам відомий з дитинства його образ у подоби поважного сивого діда є швидше «дозволительная вольность», аніж слідування канону, що самим фактом своєї наявності засвідчує злиття в межах простору храму віри книжної і віри народної. Саме ця народна віра спонукала до того, що ще в XII ст. в храмах Київських не було відправ служби Божої в четвер — день Перуна (в ромеїв - Юпітер), а в Софії Київській правили треби язичницькій Мокоші. Та й всім відомі паралелі: Велес — Св. Власій, Перун — Ілля-пророк, Мокш — Параскева-П'ятниця, є вагомим підтвердженням впливу віри народної на віру книжну. Нажаль це питання не є предмет нашого розгляду тут. Тому, повертаючись до проблеми співвідношення політеїзму і монотеїзму в релігійсфері, можемо сказати, що в межах традиційно-політеїстичних релігій, в побудові їх пантеонів ми також легко бачаємо їх «Верховних» богів як то Зевс, Юпітер, Перун на теренах європейської традиції. І знов структура «нижчих» богів, що вибудовується за мірою їх вагомості та «функційним призначенням»: бог води, бог моря, бог кохання, бог торгівлі та ін. Це переконливо показує, що в межах досліджуваної нами профанної релігії проблема протиставлення монотеїзму і політеїзму не є ні принципово важливою, ні вирішальною.

Навіть коли розглянути суто монотеїстичну релігію — юдаїзм, то й тут не все «по книжному». Фактично, передумови виникнення юдейської віри саме й ґрунтуються на ідеї богообраності юдейського народу, коли його племена підпорядковуються не Єдиному, а одному богові. В той час, як інші наявні боги опікуються іншими племенами. Тобто в юдаїзмі не заперечується наявність «в природі» інших богів, натомість юдейський народ «присягає на вірність» своєму власному, обраному ним Богу і складає з ним угоду. Тобто Бог юдаїзму — не єдиний бог взагалі, а «для себе єдиний» бог — Іегова (Елохім, Яхве).

Але все це вже «потім», коли народна релігія поступилась часткою своїх «володінь» на користь релігій книжних. Цьому передувала ціла низка об'єктивно зумовлених її трансформацій, спричинених потребою відділення віри від марновір'я, а от саме марновір'я в профанній релігії завжди вистачало. До речі, саме це і дало потім підстави дослідникам визначати народну (профанну) релігію то як побутову магію, то як анімізм, тотемізм, ідолопоклонство, міфотворчість, й ще бозна як, аби не називати — профанна релігія. Але саме народна релігія тривалий час, з покоління в покоління ретранслювала релігійну свідомість, в межах якої набувало розвитку і дорослішало людське плем'я. Точнісінько як з маленькою людиною — спочатку «агу-агу», потім «сорока-ворона», далі «колобок», «ріпка», нарешті цілий світ казок, а потім — все те неозоре поле інформації, яку мусив «перетравити» її

мозок, щоб «зрозуміти, що нічого не розуміє»... Тоді відкривається проста істина, що розуміти буття не обов'язково, достатньо його знати, а ще простіше вважати, що знаєш. Істинно, «ще ніхто не скаржився на брак розуму». Але на той час первинний етап накопичення інформації вже відбувся і слід було давати йому якусь раду. Людство пішло шляхом «найменшого опору», воно створило писемність і гарненько все теє інтелектуальне надбання зафіксувало в численних текстах. Але ж і досі в нас те, що записане легше забути. Щось із того і не варто пам'яті...

Саме фіксованість інформації, її вилученість з первинного віртуального середовища її буття посприяла виявленню наявності марновір'я. Це відбулося шляхом елементарного співставлення того, що спостерігаєш зараз, із тим, що написано про те колись у минулому. Можливість через написане слово побачити динаміку буття відсторонено. Порівнюючи минуле і актуальне, стало можливим виявити істинне і сумнівне, правдиве і вигадане.

Профанна релігія не пододала меж епосу і обмежилась ним як транслятором «правди про минуле». А в усній традиції епічної поезії було все: і історична пам'ять, і «дух народу», і взірці наслідування. Але не було чітко окреслених і «прописаних» законів. Тих законів-заповідей, котрі і стали не лише передумовою синхронізації буття суспільства, своєрідною «технікою безпеки» життя в антропосфері, а й одночасно — початком і основою «книжної» релігії. Довкола законів-заповідей і відбулася сакралізація епосу, його трансформація в «священні письмена». До речі, де не спостерігається сакралізація епосу, там не виникає потреби в монотеїзмі. Тому — сакралізація епосу, до певної міри, є «індикатор» можливості домінування монотеїзму. В межах індійського етносу буддизм, що виник на ґрунті брахманізму, став етичним вченням, але не став монотеїзмом. В Китаї конфуціанство, що стало законом, але не сакралізувало епос, не стало монотеїзмом, і даосизм, що визначив, як ніхто інший, Велике Невідоме, не став монотеїзмом. Просто в цьому не було нагальної потреби. Це вже потім і конфуціанство і буддизм, щоб бути «не гірше ніж у людей», набрали ознак релігії, але не ставши разом з тим монотеїзмом. Тобто вони обрали інший шлях «порозуміння» з Великим Невідомим. Тому правомірно сказати, що в монотеїзмі закладено передумови його політеїстичності і навпаки, в немонотеїстичних релігіях завжди наявні передумови як політеїзму так і монотеїзму. Але всі ці трансформації здійснюються в просторі об'єктивно суцільної релігійної свідомості, котра в собі і через себе продукує колосальну масу (кількість) здійснених релігійних досвідів. І мета їх — не боротьба з наукою, а саме боротьба з марновір'ям — іншою крайністю проявів вірувань, котрі дійсно складають загрозу біологічному існуванню племен і народів. При тому мета подолання марновір'я одна й та сама як в науки так і в релігії. А от шляхи його подолання — кардинально відмінні — наука виявляє причини, а релігія — нівелює наслідки марновір'я. Ортодоксальна релігія не забобонна, інакше це не є ортодоксальна релігія. Натомість профанна релігія, хронічно «хвора» на синкретизм, містить у собі безліч марновір'я і забобонів, але при тому вона не усвідомлює і не сприймає їх як забобони. А саме вони — деструктивна складова інтелектуального простору антропосфери — марна віра. То як нам, «простим смертним», навчитися відділяти цю марну віру від віри істинної. Це просто — сприймати на віру те, що

міститься в Книзі, а все, що в Книзі не міститься — то і є марновір'я. За цих обставин Книга регламентує наше земне життя і вчить про життя вічне, містить викристалізований емпіричний досвід нашого земного буття. Книга навіть в чомусь, прости Господи, може помилятися, але вона не може нашкодити...

Хоча повторимо — марновір'я і забобони це щось глибоко сховане в нашій психіці, в тих її потаємних, де зачалися залишки магії, недомовленості міфу, лінощі здорового глузду... Ця тема, захоплююча і повчальна, потребує ґрунтовного і всебічного розгляду, та про це — якимось іншим разом, оскільки існує прикмета, що не можна досліджувати забобони і релігію одночасно... Це звісно — жарт... Але відоме й інше — в кожному жарті — лише частка жарту...

Водночас із тим цілковито вилучити елементи марновір'я з релігії практично неможливо, але, натомість, можливо прилаштувати його для власних потреб. В релігії марновір'я навіть корисне в обмеженій кількості. Бо воно — що блохи для собаки. Надмірна їх кількість дратує тварину, робить її неадекватною, а незначна кількість сприяє розвитку тонкої моторики рухів, тренуваності м'язів і гнучкості хребта... Тварина виглядає бадьорою і сповненою життєвих сил.

Стосовно марновір'я, відразу належить зазначити, що воно не є суто релігійним феноменом, а навпаки, так би мовити, загальнокультурним. Адже скільки завгодно марновір'я можна віднайти в тій самій науці, де воно вдало маскується за неповнотою і обмеженістю наукових знань, виступає у вигляді наукових припущень, версій, гіпотез — не доведених але і не спростованих. Це і віра в снігову людину, і в могутність людського інтелекту, і в Лох-Несське страховище, і в бермудський трикутник, і в прокляття фараонів, та й загалом ще чимало чого іншого. Марновір'я домінує в алхімії і астрології, воно в основі *regretuum mobile*. Загалом — у сфері науки його вистачає. Саме воно «оживляє» науку, робить її цікавою і привабливою не лише для науковців, а й «широкої публіки», ласої до всілякої загадковості і таємниць. Для них створено як наукову фантастику, так і фантастичну науку. Хоча останню за таку ніхто не квапиться визнавати, попри те, що саме в ній буйним квітом квітне «в асортименті» марновір'я. Зовсім інша справа з магією. Але тут все значно складніше — магія — це не пройдений людством, знехтуваний ним шлях осягнення Світу. А, оскільки він не пройдений, то міру марновір'я в магії визначити вкрай складно, якщо взагалі можливо... З містикою дещо простіше, але також тут все неоднозначно, оскільки для містицизму марновір'я, здавалось би, то його друге ім'я. Але в містиці марновір'я так само «шкідлива зайвість», як і в науці. Але коли в науці існують цілком об'єктивні шляхи і методи боротьби з марновір'ям, котрими наука і користується цілком успішно, то в містицизмі подібні механізми відсутні «за визначенням»...

Тут, як говориться, кожному своє.

У просторі релігійсфери, цілковито вибудованій на принципах здійснення буття через віру, все значно складніше. Тут одночасно суцільна віра істинна і марновір'я. Істинна віра закарбована і увічнена в священних текстах і заповідях та складає основу релігійного догмату і канону. А от марновір'я в релігію вноситься через стихію усної народної творчості, схильної не наближатися до Бога, а навпаки, його наближати до свого власного його розуміння, так само як і всіх пов'язаних з ним

безпосередньо потойбічних сутностей у всьому їх розмаїтті. Саме в усній традиції рафінована, просякнута інтелектуальним снобізмом ідея Бога-Абсолюту набуває натомість рис чогось близького, свого, рідного і головне — зрозумілого. Але це і є передумова марновір'я, суцього в релігійсфері.

Свого часу войовничі атеїсти визначали те, що забобонами і марновір'ям є практично все, що складає сокровенну сутність релігії. На їх переконання немає ані Бога, ані дідька, ані янголів, ані чортів, натомість існує безпросвітний морок невігластва «простого» люду, який використовують у власних корисливих цілях безсоромні попи... Схема виходила цілком послідовна і досить переконлива, і все би було добре, але увесь цей атеїстичний запал фактично скеровувався не на релігію, а виключно на те, що атеїстам видавалося релігією. Боротьба велася з їх власним уявленням про цей культурний феномен. І дивна річ! В той час, як пріснопам'ятний Моральний кодекс будівника комунізму практично був «адаптованим» викладенням заповідей Христових, і комуни до болю нагадували громади першохристиян, боротьба велася не з ними, а саме із забобонами, ніяким чином з ними не пов'язаними. Врешті, це була боротьба з природною релігійністю (навіть не з релігією), і не було в тому головного — розуміння очевидної потреби і виправданості існування забобонів. Тому варто з'ясувати, чому це саме так.

Почнемо від пророків, тих самих старозавітних, котрі пророчили майбуття в півті минулих часів. Коли ми скажемо — що всі живі колись помруть, це буде пророцтво? Напевно, до певної міри це так, але, водночас, це констатація очевидного, набутого емпіричним шляхом, знання. Адже будь-яке пророцтво, це не що інше, як алгоритм перспективи розгортання нашого земного буття у «популярному викладенні». Не потрібно надмірної напруги інтелекту, щоб «передбачати» в майбутньому війни, епідемії, голод, розбрат, сум'яття і невизначеність. Все це — те, що не може не трапитись в подальшій долі, як будь-якого народу-племіні, так і у людства в цілому. Не нам вирішувати, чи дійсно пророцтва такі пророцтва. Не в тому врешті справа. Показово інше, пророцтва — це модулі проникнення в невідоме вкрай віддалене, засимволізоване і досить примарне, екстракт біологічної мудрості тварин, здатних мислити. Головне в пророцтвах і віщуваннях, попри всі жахіття про котрі вони свідчать, це те, що майбутнє неминуче... Про нього пророчать і в нього прозирають Богообрані. Всі пророцтва — це свідчення про реальність майбуття. Не нам вирішувати — як там воно насправді. То інший, не наш, рівень буття. Перспектива, нехай і не вельми приваблива і доволі примарна, але сприйнята як майбутня фактична наявність, вона визначає, чого очікувати і до чого готуватися. Бодай навіть і до Страшного Суду, де кожному воздасться по ділах його. Але це колись, потім. А зараз нам потрібна перспектива, напрямок руху і розуміння того, навіщо ми туди рухаємося. Хоча це нам лише видається, що ми самі кудись рухаємося, а насправді нас усіх разом зі Світом веде за собою неблаганна Стріла Часу. Ми у постійному русі і повсякчас в моменті стану «провалювання» у невідоме, у стані постійного усвідомлення потреби однозначного і миттєвого вибору. Вибору не загального, а цілком конкретного «тут і зараз». Тут немає закономірностей, немає сталих механізмів прилаштування. Наука безнадійно не встигає за розгортанням буття, просто через відсутність часу на осмислення. В цьому «морі

життєвському», тих хто підкоряється долі, вона веде, тих хто протриває — волочить. Іронія долі, примхи випадковості, жах невизначеності, і при тому всьому їх цілковита усвідомлюваність. І саме тому наша свідомість почала відшукувати закономірності в цьому просторі всього, що трапляється на їх життєвому шляху. Перше, що впадало в око, це спостереження на зразок того, що за подією А слідує подія В, і ніколи не навпаки. Це стало зародком того, що потім набрало рис науки, але не обов'язково лише її. Так утворились і емпірично сформовані як «правила життя» релігійні заповіді, котрі дозволяли вірянам гармонійно перебувати в загальному ритмі буття. Але цей ритм «надто» загальний, щоб бути універсально-достатнім. І тому в профанній релігії набрали чинності забобони — своєрідні методи «швидкого реагування» на виниклу проблему вибору з кількох можливих шляхів розгортання подій, того, «найкращого», що потім стане передумовою подальших гараздів і при тому дасть змогу не випасти з загальної динаміки розгортання буття Світу. Поступово в культуросфері накопичилась сила силенна прикмет, забобонів і методів «порозуміння» з невідомим. Всі їх об'єднує єдине — прагнення рухатися в потоці життя разом з самим цим потоком. А фактично — застосування в профанному просторі методів сакрального. Внесення у невизначеність елементу визначеності, так би мовити, волювим рішенням. Одвічна проблема вибору між двома невідомими того, що є «менше зло». Це право вибору завжди за нами, але вибір, сам по собі є неминучим, бо він не в нас, а в динаміці буття Світу, адже коли ми не зробили вибору, то це і буде також наш вибір (тобто коли ми не пішли ані на вечірку, ані в театр, а просто лишилися вдома, то все одно вибір відбувся). Вибір шляху розгортання нашого буття ми раз у раз змушені робити і робити миттєво. На логіку і аналітику елементарно немає часу. Це вже потім ми можемо розмірковувати, опинившись в «зоні відносної стабільності» про те, чи так ми вчинили, чи вірно обрали наш шлях з декількох можливих в точці біфуркації, не кажучи вже про питання «а чи був у нас бодай якийсь вибір?» Потім ми можемо в нашій уяві «програвати» скільки завгодно «сценаріїв» можливого розвитку перебігу подій. Але все це потім, в той час коли все нові і нові точки вибору долі проходять повз нас і крізь нас. Усвідомлення цього — є неабияка «незручність», властива організації нашого мислення. Тому питання на зразок «що би було, якби було не так, а отак?» наука відразу відкидає, і не лише історична... Але відкинуті питання від того нікуди не зникають, а, навпаки, концентруються в просторі релігійосфери, в тому її «сегменті», що єднає світ вічних істин простору сакрального і грубої актуальності простору повсякдення, в якому протікає життя світу профанного, тобто фактичного. Іншими словами, в релігійосфері *de facto* одночасно співіснують два темпо-ритми, два рівні «порозуміння» з Великим Невідомим. Перший з них — це світ сталих законів і принципів, норм поведінки, освячений авторитетом і традицією, екстракт емпіричного досвіду і «біологічної мудрості» етнічних субстратів. Саме він вкладається в заповідях і вченнях Святого письма і ідеологічних доктринах. Він — «офіційно» визнаний і раз у раз імплантовуваний у колективну свідомість соціуму. Він є те, за що релігії «не соромно», це її набуток і чеснота. Він в основі запуруки виживання соціальних груп і народів. І головне — він однозначно-беззаперечний екстракт життєвої мудрості «на всі віки». Дійсно, коли всі будуть беззаперечно дотримуватися заповідей святого письма, то соціум має можливість як завгодно довго

перебувати в стані внутрішньої гармонії. Але, як говориться, «то не з нашим щастям». Насправді, крім цього, ідеального світу гармонії, винесений за межі критичного до нього ставлення, існує інший рівень, з яким ми постійно стикаємося у процесі розгортання буття. Його релігія «не дуже любить», але мусить з ним миритися, як і та собака з блохами, що їй дошкуляють. Це світ сивіл і піфій, провидців і пророків, світ гаруспії і ворожіння, світ книги І-цзин і кавової гущі...

Колись давно жив собі один віслучок, жив собі та й жив, аж доки не опинився зголоднілий поміж двома однаковісінськими копицями смачного і поживного сіна, поміж яких і сконав від голоду, оскільки так і не спромігся визначитися у питанні, з якої з цих копиць належить розпочати насичення шлунку. Це був славетний Буриданів віслучок, історію якого, за переказом, повідав нам мудрий Жан Буридан, французький філософ і астроном 13 століття.

Одвічна проблема вибору «тут і зараз» супроводжує нас в профанному просторі повсякдення. Перед нею рівні і наука і марновір'я. Але наука тут переважно «програє», оскільки на наукове обґрунтування катастрофічно бракує часу, в той час, як позбавлене наукової логічності марновір'я надає можливість миттєвого вибору, що за даних обставин виявляється більш доцільним, ніж вирішення цієї проблеми «в свинячий голос», коли «поїзд пішов». Не дарма ж серед сентенцій, начертаних на воротах дельфійського храму була й така: «Лови момент...». Важливо, виявляється, не зупинятися перед вибором, а раз у раз робити його. В цьому полягає вища, бодай і не логічна мудрість нашого земного буття. Адже, лише чинячи вибір, ми не «відстаємо від життя», а це виявляється більш важливим і виправданим, ніж нескінченні сумніви і «томління духу»... Саме про це свого часу писав апостол Яків «Той, що вагається, подібний до хвилі, що підіймається і розвіюється вітром, і немає твердості у всіх шляхах його.» І чи не тому Еклезіаст говорив, що «мудрість світу сього — безумство», але ж саме безумство, а не божевілля...

Показово, що на «побутовому рівні» в межах релігійної свідомості безумство і божевілля сприймаються як синоніми. Але фактично це зовсім не так. Адже в той час, коли безумство, як відсутність витрачання часу на розмірковування дає змогу бути органічним щодо динаміки розгортання буття, в той час як божевілля, це не що інше, як перебування в стані інтелектуального сум'яття, щоб не сказати — хаосу, в цьому стані світ просто знищує і розчиняє в собі прояви божевілля, утворюючи тим самим нову конструктивність. Безумство, натомість, залишає шанс на подовження буття у гармонії зі світом.¹¹⁰²

І саме природна релігійність вносить легітимність і сенс у «доцільність і виправданість», щоб не сказати «природний сенс» у вищу за нашу власну логіку розгортання буття. Робить її якщо і не зрозумілою (бо саме на розуміння в безумстві часу не передбачено), то бодай хоч якимось, *post factum*, обґрунтованою, принаймні в межах міфічної традиції світорозуміння, необхідної і достатньої не взагалі, а за певних екстремальних обставин, саме «тут і зараз». Не варто забувати, що ми були

¹⁰² Це питання ми тут не розглядаємо, оскільки воно виходить за межі нашого аналізу релігійної сфери, і заслуговує окремої розвідки. Але чи не тому письменник Максим Горький писав: «Безумству хорбрых поем мы песню. Безумство хорбрых — вот мудрость жизни!» Можливо тим самим він сказав більше ніж сказав.

і лишаємося дітьми біосфери. Такі природні для всього живого потреби, як потреба виживання, подовження роду, об'єктивна потреба їсти і пити, щоб жити далі є тими могутніми рушійними факторами, котрі в антропосфері ніхто не скасовував, але до того додалося ще і їх усвідомлення нашим розумом, здатним передбачати і діяти, виходячи з цього усвідомлення, і такого ж свідомого прагнення їх уникнення, чи навпаки, здійснення. В антропосфері з'явилася така, невластива іншим тваринам якість, як усвідомлювана мета. Не мета, як поклик інстинкту, а специфічна «гра на випередження» з ним, здатність передбачати негаразди і бути готовим до зустрічі з ними, робити все від нас залежне задля їх уникнення. Але відразу стало зрозумілим, що в цьому Світі не все залежить від наших зусиль і намірів, часто самого бажання виявляється замало. Одночасно було з'ясовано, що Світ — це щось окреме, самостійно існуюче, та ще до того ж, що це все існує за якимись іншими, не відкритими для нашого розуму законами і принципами. Слід було навчитися «співпадати» зі Світом. Внутрішньої інформації для цього виявилось очевидно замало. Належало навчитися співвідносити власні бажання і можливості. Але «мову» Світу ми не знали, і повели діалог з ним на основі мови, зрозумілої нам. Світ мислився, як жива рухлива структура, подібна до нас самих. Глибоко по суті це було вірно, та разом з тим діалогу не вийшло, вийшов монолог на тлі динаміки буття Світу. Але розумом людським він усвідомлювався саме як діалог двох гідних один одного співрозмовників. В ньому ми іноді відгадували, а частіше вигадували таємниці його сокровенного буття. Те що відгадували ставало наукою, а те що вигадували — марновір'ям. Та в будь-якому випадку ми або «отримували», або «створювали» відповідь, і діяли у відповідності до неї...

Коли відповідь виявлялась неправильною, тоді це спонукало до пошуку іншої відповіді. Але, за будь-яких обставин, не порушувалась динаміка буття, що виявилось більш істотним, ніж адекватність набутої інформації, отриманої внаслідок цього. Тобто виявилось, що неправильна інформація більш «корисна», ніж цілковита відсутність будь-якої інформації. Адже краще бодай якась, бодай і непевна стежина під ногами аніж будь-яка її відсутність, цілковита порожнеча. Краще керуватися марновір'ям і мати мужність рухатися далі, ніж взагалі нічого не мати і бути розчавленим динамікою розгортання буття Світу. Показово, що відповідь про сенс цього руху з минулого в майбутнє однаково не знаходять, як ті що наполегливо його шукають, так і ті, що не переймаються потребою подібного пошуку. Але на відміну від перших, останні не витрачають на це часу свого земного буття. Тут, як говориться — кожному своє. Тут — у кожного своя правда...

Наостанок, зауважимо, що відкинуте наукою як недоречність, марновір'я складо підвалини природної релігійності саме тому, що без нього просто неможливе «нормальне» функціонування ані науки, ані релігії в здійсненні ними актів проникнення в Невідоме.

РЕЛІГІОЛОГІЯ

Тільки якщо світ створений, є Бог,
Але якщо світ вічний, то Бога немає.
Маймонід (1135-1204)

У будь-якому явищі, яке відбувається в Універсумі, можливо з'ясувати як його привід, так і його причину. Але, в той час, коли в природних явищах привід і причина співпадають, і за сутністю своєю є тотожні, то в суспільній сфері вони є дві можливі відповіді на одне й те саме запитання: «Чому?» На невідповідності приводу і причини вибудовується політика держав, мотивація вчинків людей, обґрунтування потреб і бажань.

Так само на невідповідності приводу і причини вибудовується драматургія і художня література. Дана невідповідність складає підґрунтя PR-технологій і психоаналізу, вона — основа маніпулювання свідомістю і «головний біль» психіатрії. Дійсно, аби ми говорили лише те, що думаємо і чинили те, про що говоримо, світ наш був би для нас нестерпний¹⁰³...

Релігія, як творіння людини, також має в поясненні факту власної наявності як привід так і причину. І коли їх не розрізняти, то в цьому феномені ми ніколи нічого не второпасмо. Адже причина виникнення будь-якої форми релігії — об'єктивна, а, натомість, привід до виникнення її в основі є суб'єктивним. Разом з тим, об'єктивною є суб'єктивна потреба індивіда в релігії. Але тут все дещо складніше, передусім тому, що існує причина виникнення релігії і причина її існування. Вони не є тотожними тому, що релігія (як ми дослідимо далі) є не лише суспільний феномен, але і природній. Тому причина і привід, покладені за передумову виникнення релігії є тотожними. Натомість, привід і причина існування та функціонування вже виниклої форми релігій є не лише не тотожні, а навпаки — кардинально відмінні. Тому в утворенні релігії причина і привід переважно якщо і не співпадають, то принаймні являють собою односпрямовані взаємозумовлені вектори об'єктивних і суб'єктивних мотивів і передумов. В той час, як у мотивації не виникнення, а існування релігії ці вектори (природний і суспільний практично ніколи не співпадають, оскільки релігія, що природньо виникла, в подальшому підвладна стихії сил суспільних. А людина слабка і недосконала... Щоб дати собі раду, вона структурує довкілля і власний світогляд, поступово здійснює культурогенез, створює відповідне культурне середовище. Саме це, створене в антропосфері культурне середовище, є визначальною передумовою можливості в ньому феномену релігії, за умови специфічної організації світосприйняття, властивого людині. Ця специфічність, крім всього іншого, полягає в здатності нашої свідомості не лише знати, а і уявляти. Саме брак, неповнота знання спонукає до віри, котра

¹⁰³ Нам мову дано, щоб приховувати думки...

уваюю компенсує неповноту знання і виступає передумовою можливості цілісності світосприйняття. За умови перевищення певної критичної маси обсягу питомої інформації, коли людина вже нездатна досягнути її сукупно, інформація для неї набуває рис трансцендентності. Адже не будучи в змозі нею користуватися, людина її сприймає як певну відсторонену і узагальнену даність. Тобто сприймається не інформація, а узагальнений образ інформації. За цих умов релігія стає парадоксальним «відомим в межах невідомого» і ми, завдячуючи цьому, легко знов сполучаємо знання законів і віру в закони.¹¹⁰⁴

Віра існує в зазорі поміж баченням фактичної цілісності Світу і його розумінням, як цілісності. Адже знання ніколи не буває вичерпним (див. «Наука. Межі пізнання»), і цю неповноту знань компенсує уява.

Виходячи з беззаперечної і очевидної цілісності Світу, невідоме в ньому органічно співіснує з відомим, так би мовити, «на його території». Це невідоме у просторі відомого існує виключно завдячуючи вірі в нього. Парадокс полягає у тому, що це не якоесь абстрактне, а цілком очевидне невідоме, суще в проблемній зоні досягнення Світу. Оскільки в іншому випадку або Світ втрачає свою органічну цілісність, що прямо суперечить «даним спостережень», або переноситься (витісняється свідомістю) в «позапроблемну зону». Це такі категорії «відомого невідомого» як вічність, предвічність, безкінечність, дзен, дао, аум, гнозис, порожнеча, час, простір та ряд їм подібних, таких самих «безнадійних» для їх сутнісного досягнення розумом.

Ці, парадоксальним чином «очевидно-неочевидні», категорії є вкрай некомфортними для людського розуму і їх він завбачливо уникає як «об'єкту досягнення», мудро обмежуючись простою констатацією припустимості їх наявності. Натомість, спекатися Великого Невідомого (див. «Теосфера») не так легко, нехтуючи ним, більш за те, це просто неможливо, оскільки ми об'єктивно існуємо в стані постійного «пропускання» Великого Невідомого крізь власну свідомість, перед якою воно постає як очевидна неминучість. Ми приречені постійно перебувати поміж двома моделями буття Світу — моделлю минулого, котре ми згадуємо, і моделлю майбутнього, котру ми вигадуємо. Тобто ми існуємо на порозі невідомого, з яким маємо порозумітися. Наша уява у вигляді прогнозів, мрій і фантазій послужливо провокує наш розум на пошуки шляхів і методів порозуміння з неминучим майбуттям. Тим паче, що ця проблема не сприймається такою вже й безнадійною, коли в неї глибоко не занурюватися.¹¹⁰⁵

Вірогідно, саме тому архаїчні етносубстрати так прискіпливо і зацікавлено виявляли і досліджували всі доступні для спостереження циклічні явища, пильно вивчали рух світил і планет, циклічність змін пір року, розливів річок, накопичуючи колосальний емпіричний досвід, котрий переконував у їх незмінній наявності. Людям видавалася правомірною екстраполяція попереднього досвіду на майбутнє. Але траплялися і складнощі. Скажімо, з рослинами все співпадає: зерно — колос,

¹⁰⁴ Закони науки і є не що інше, як алгоритми прогнозування майбутніх природніх процесів. В той час як біологічні і суспільні процеси опікуються вже не законами, а закономірностями (нелінійними, поліваріантними законами)

¹⁰⁵ Світ постає перед нами очевидним більшою мірою, ніж зрозумілим. Разом з тим Світ просякнутий циклічними ритмами, послужливо і щедро дає надію на можливість позитивного прогнозу перспективи власного буття.

знову — зерно, так чиниться цикл за циклом, рік за роком. А от з народженням і смертю людини сталося все не так, тобто, народився — прожив — помер. Ну, подовжився у нащадках, але сам — поглинувся небуттям. Якимось циклічністю людського життя не зовсім складається, суцільна анізотропність... Саме на цьому етапі інтелектуальних шукань, в цій «складній» ситуації ми спостерігаємо «спектр» варіантів вирішення проблеми «посмертного буття» нашого еґо — внутрішнього «я». Індуїсти надали перевагу «мандруючій» з тіла в тіло душі, єгиптяни — потойбічне подовження буття, магометани і християни застосували пекло і рай,¹⁰⁶ вікінги — Валгалу, де «все так само, як і тут, але краще», слов'яни надали перевагу ідеї Вирію, куди відлітають і птахи і душі, комусь до смаку припав світ душ-тіней, як-от грекам і ромеям, додумалися і до розчинення в інформаційному полі Всесвіту, і до паралельних світів. Кожен етнос давав свою «відповідь» щодо здійснення буття посмертного, потойбічного. Цьому неабияк сприяє специфічно діюча властива нам пам'ять, так само, як і внутрішня діяльність нашої свідомості. Образи минулих подій раз-у-раз повертаються до нас у спогадах і снах, так само як образи давно померлих пращурів, природно породжуючи питання про те, звідки вони до нас приходять. Погодитися з тим, що вони — продукт нашої уяви подеколи видається складним, оскільки вони очевидні, а ми звикли довіряти нашим очам. А оскільки серед нас їх немає, і це очевидно, та водночас з тим вони звідкілясь до нас приходять, і це також очевидно, то належить визнати, що вони існують десь в іншому світі. Давно померлі, вони приходять в «повнім здоров'ї»... Не повірити в це означає не повірити власним очам, а це просто небезпечно. Значно природніше повірити в потойбічний світ. І тоді все відразу стає на свої місця — «виявляється» існують два світи — цей і той. Помираючи, ми не поглинаємося небуттям, а цілком природньо наша душа переходить на Той Світ у «життя вічне». Там добре, бо «ще ніхто звідти не повертався».

Всі культури мають уявлення про «потойбіччя», так само, як і всі уявляють його по-різному, з елементами «національного колориту».

Отже, завваживши на все вищесказане, що ми маємо? Прагнучи порозуміння з Великим Невідомим, ми екстраполюємо ритми минулого на майбутнє, прагнучи його «відгадати», передбачити. В процесі дослідження ритмів земних і космічних ми з'ясовуємо, що цього недостатньо для досягнення Великого Невідомого, тому що в результаті дослідження Світу поруч з циклічними процесами виявляємо нециклічні, нелінійні. Серед них найістотнішим є відсутність циклічності в процесі людського життя. Також було виявлено раптовість і непередбачуваність якихось класів подій в оточуючому світі, і головне — емпірично «встановлено» їх неминучість і незнищеність, тобто закономірність наявності незакономірності, причина, що виходить за межі наших знань і наших пізнавальних можливостей! Але повірити в безпричинність значно складніше, ніж змиритися з нашим незнанням цих причин (це собі можуть дозволити лише пошановувачі ідеї індетермінізму). Без причини нічого не відбувається. Ця проста формула зробила **людину мислячу — людиною релігійно мислячою**. Але при тому осадок недовомовленості залишився...

¹⁰⁶ Католики про всяк випадок долучили ще й чистилище — своєрідний «термінал» для не зовсім безнадійних грішників, де ті очікують Судного Дня.

Коли ми не знаємо причини явища, а явище відбулося, то причину повинен і мусить знати хтось інший, той, хто його спричиняє. Де він? Хто він? Який він? Чи вона, чи воно, чи вони? Ми вже наводили фразу Ейнштейна: «Я не вірю, що Бог зі Світом грає в кості». Розум фізика не був здатен змиритись з безпричинністю. Так то ж Ейнштейн і то — початок ХХ століття. А в ті прадавні часи морок Невідомого поставав перед несталим людським розумом у всій своїй нездоланності. І тоді людина цілком природньо пішла шляхом найменшого опору — вона персоніфікувала найбільш небажані прояви «невідомості». Внаслідок того інтелектуальний простір свідомості наповнився уособленнями «повелителів стихій» Води, Землі, Неба, Сонця, Вогню у «вигляді» Фатуму, Року, Долі. Наповнився вражаюче «однотипно» у всіх племен і народів. Персоніфіковані, під різними іменами і в різних образах-символах, сукупно вони зробили головне — світ знову став зрозумілим! Вдарилася блискавка — Перун гнівається, не стало риби — Посейдонові не догодили, зникла кудись дичина — Панові щось не сподобалося, сонце затьмарилося — Ра незадоволений. А чим не догодили, чим прогнівили — хто його знає, то вже не наш клопіт. Світ спростився і знову став комфортним для сприйняття. Таким чином людина спромоглася змінити масштаб світосприйняття, наблизити його до рівня власного його розуміння. Але це ще не була релігія! Дуже схоже, але ще ні... як сказав би напевно з цього приводу Ленін «Верной дорогой идёте, товарищи!». В свідомості були вже дві невідомості — потойбічний світ і персоніфікації стихій, непідвладних людям. А далі справа техніки — їх об'єднати. Це об'єднання і стало передумовою виникнення релігії. Спочатку свідомість стала релігійною і вже вона стала причиною створення феномену релігії. Тобто, не релігія зпродукувала релігійну свідомість, а навпаки, природньо сформована свідомість спричинила утворення релігії. Це була не індивідуальна, а колективна свідомість, котра неодмінно формується в ментальному полі будь-яких стабільно існуючих людських спільнот.¹¹⁰⁷

Живучи в ментальному просторі ми його не помічаємо, так само, як не помічаємо повітря, яким дихаємо і не помічаємо власного тіла, коли воно здорове і сповнене сил. Так от саме координатором функціонування ментального простору в суспільстві покликана бути релігія. Це життєво необхідна функція, без якої не може нормально існувати жоден суспільний організм. А оскільки в природі подібного феномену не передбачено, то суспільству нічого не лишалося, як синтезувати його з усього «кращого», що є в суспільстві. Згодилося все — магія, наука, мистецтво, міфологія, містика, навіть філософія, точнісінько, як у шлягері 80-х років: «Я его слепила из того, что было, а потом, что было, то и полюбила...». А коли те саме сказати більш виважено і звично для науковців — релігія уособила, втілила і монополізувала «его» суспільного організму. Так само, як ми не можемо існувати без усвідомлення нашого внутрішнього «я», то очевидно і суспільство потребувало чогось подібного до нього. Потрібен був своєрідний фокус рефлексій, адекватний

¹⁰⁷ Ментальне поле ми розуміємо як чуттєво-емоційне середовище певного етносу, котре і формує, і формується цим етносом, виступаючи психологічною з'єднуючою в єдиний суспільний організм всіх утворюючих цей «організм» людей. Саме ментальність обумовлює «національний характер», структуру ціннісних пріоритетів і орієнтирів, визначає особливості ритму буття, динаміку генези етносу. Ментальність продукує адекватну до етносу ідеологію, структуру принципів світосприйняття та ін.

ментальному полю соціуму. Надособистісний інформаційний субстрат, покликаний синхронізувати і гармонізувати функціонування суспільного організму. Він був не просто бажаний, а життєво необхідний.

Показово, що тривалий час релігія суспільствами не усвідомлювалась як, власне, релігія. Суспільства існували не з нею, а безпосередньо в ній. Це вже потім стали можливими словосполучення: релігійні уявлення єгиптян чи шумерів, релігія інків і скіфів, так само, як протиставлення релігійних і наукових уявлень, світська і релігійна традиція.

Та й саме слово «релігія» вперше було використано лише за часів Римської імперії,¹⁰⁸ тобто тоді, коли поруч з релігією стала бути в культуросфері «не-релігія», котра створила альтернативну до релігійної «точку зборки» і, водночас, спричинила локалізацію як релігії, так і сукупність тих інституцій, що всі разом її складають. Це і дало змогу поглянути на релігію «відсторонено».

Релігія «відокремилась від народу» і, не надто переймаючись, поставила себе над ним, «монополізувавши» право виступати «від імені і за дорученням» Великого Невідомого. Тому, зокрема, християнський апологет Лактанцій (бл. 250 — після 325) вважав, що «слово religio походить від латинського дієслова religare — в'язати, зв'язувати, прив'язувати, сковувати — і стосовно релігії означає зв'язування, зв'язки, що єднають нас з Богом в служінні йому і покірливості через благочестя» (Н. Яблоков, «Религиоведение» с. 222). Тобто суспільству європейського етносубстрату знадобилось близько трьохсот років, щоби «богобоязність» Цицерона трансформувалась у суспільній свідомості в інститут «єднання з Богом» за Лактанцієм (там само).

Слід ясно розуміти, що тривалий час суспільство не розподіляло свої уявлення про оточуючий світ на релігійні і нерелігійні, сприймаючи їх сукупність як єдине цілісне знання, дивовижно органічне у будь-яких його проявах. Усвідомлення релігії, як чогось окремо-особливого, «іншого», саме і стало можливим з того моменту, коли стало об'єктивно сущим «нерелігійне», а не навпаки. Вірогідно, першою «посприяла» локалізації в свідомості людей релігії, як чогось окремого, антична філософія — «спосіб розмірковування про світ за методом греків». Саме в них Вища Даність перестала бути витоком і передумовою принципів світорозуміння, а, натомість, постала як об'єкт інтелектуального осягнення і «дослідження». Показово, що цей процес співпав у часі з початком, так званого, «осьового часу» (за Карлом Ясперсом), з початком «вільнодумства» атеїстів і початком домінування техногенного шляху розвитку цивілізацій, першим «інформаційним» вибухом, «писемною» історичністю. І головне, все це відбулося дивовижно одночасно у таких різних культурних субстратів, як Індійський, Китайський, Середземноморській... Еліни «порозумілися» з ним шляхом аномального розквіту філософії (суб'єктивної форми осягнення Світу). Китай спродукував конфуціанство, стосовно якого і тепер не припиняються суперечки відносно того, чи то є релігія, чи етичний імператив, і «безбожний» даосизм геніального Лао-Цзи. Індуси обмежилися відстороненим відносно брахманізму буддизмом — «альтернативним» вчен-

¹⁰⁸ В працях філософа і оратора Цицерона (102 — 43 рр. до н.е.)

ням принца Гаутами. Перси створили вчення Авести, юдеї — книги Талмуду і Тори, і присягнули «на вірність» одному Богові... Але все це — наслідки чогось іншого, способи подолання і порозуміння з усвідомленням незбагненності Великого Невідомого. Спроба налагодження з ним зворотного зв'язку. Внаслідок того Мойсеєві нащадки і послідовники Кун Цзи (Конфуція) задоволилися регламентованими «нормами поведінки», тобто законами, котрі мінімізують негативний вплив Великого Невідомого на життя соціумів... Буддисти віднайшли внутрішню гармонію виходячи з ідеї перевтілення душ і її нескінченних мандрів у часі в різних «матеріальних» носіях, маги Персії поринули в безодні містичної «стагнації»... При тому світ антропосфери втратив остаточно свою цілісність і органічність. За цих умов одне на всіх, спільне світорозуміння стало неможливим. Світ колективної свідомості розколовся на колосальну кількість уявлень, вчень, вірувань. Кожен етнос визначився в цьому питанні самостійно. Але всі вони — шляхи порозуміння з Великим Невідомим. В прагненні цього всі вони були дивовижно однакові і вражаюче цілеспрямовані. Саме в цей час, через властиву всім їм без винятку затятість, вони почали з'ясувати, чий шлях кращий, не завдаючи при тому собі клопоту з'ясувати — куди він веде? Примарне власне майбуття видавалося їм жаданим і принадним на обраному ними шляху його досягнення. Але саме з часу утворення розмаїття сталих релігійних традицій стало можливим їх співставлення і протиставлення.

Етнічна неоднорідність антропосфери та наростання розвитку міжетнічних інформаційно-комунікативних зв'язків між державами і народами призвела до співставлення та протиставлення всього масиву релігійних досвідів, вироблених людством.

За тих обставин, що Вища Сутність вічна і навіть предвічна, то релігії, натомість, мають цілком визначену власну локалізацію у часі і просторі. Їх створили люди. Варто зазначити, що з огляду на те, що нам невідомо в просторі культуросфери жодного цілковито безрелігійного народу, то мусимо констатувати релігію як закономірний феномен культуросфери і природну похідну культурогенезу, органічну і невідторгненну від антропосфери. Загалом дослідники-релігієзнавці нараховують понад п'ять тисяч «різновидів» даного феномену. Це дає підстави вважати і розглядати релігію як закономірне природне явище.

В той час, коли ідея Бога виходить далеко за межі пізнавальних можливостей нашого розуму і здійснюється вона виключно через одкровення і свідчення Богообраних представників людства, то релігія, натомість, це не абстрактна ідея, а вже матеріалізована, «опредмечена» ідея і фактична складова культури. Саме в релігії архетипи знайшли своє втілення в артефактах. Вірогідно, це відбулося тому, що з погляду швидкоплинності нетривалого людського життя артефакт, так само як і архетип «майже вічні», органічні не до особистісного, а до суспільного терміну існування людських спільнот. Через них відбувається ретрансляція норм моралі і поведінки на «надособистісному» рівні, синхронізація ритмів буття народів і держав з ритмами буття Світу. Релігійні артефакти — це унаочнені і «опредмечені» сакралізовані архетипи. Вони — фіксовані факти здійсненої інтелектуальної діяльності, суті поза динамікою творення їх буття. Через артефакти здійснюється

моделювання синтезу сакрального і профанного, розмивання межі між минулим і актуальним буттям. В просторі релігійсфери минуле виступає одночасно і як минуле, і як суще тут і зараз, тобто як актуальне минуле. Останнє дає змогу ставити поза часом і простором фіксовану в ньому історію буття, уособлювану ним самим через себе. Саме в релігії стала можливою своєрідна стагнація наперед заданих принципів світосприйняття. Саме вони і склали канон, крізь призму якого віряни почали сприймати буття Світу. В подальшому канон було піддано догматизації, що парадоксальним чином призвело до «смертності» релігій, створених певними етнічними субстратами. Тобто, втрата здатності до видозмінення і модифікацій призвела релігійну догматику до обмеження терміну її застосування, зробивши заручницею процесу розвитку техносфери. Релігії постали над динамікою буття, внаслідок того виявилися смертними.¹¹⁰⁹

В наш час вже ніхто не поклоняється богам-Олімпійцям, богам Єгипту, відійшли в минуле боги інків і ацтеків, та ще чимало іншого. А от архетипи, покладені в їх підмурок, не лише вціліли, але під новими назвами подовжили своє буття в антропосфері. Вони стали основою нових релігійних систем і уявлень, але так само догматичних, суцільних «над» динамікою буття. І постає питання про доцільність релігійного догматизму. Врешті, слід розуміти, що відхід від канону, модифікація догматики в релігійсфері є те саме, що зміна парадигми в науці. Тобто, процес вкрай драматичний і до певної міри, болісний. Образно кажучи, і те, і інше нагадує втрату ґрунту під собою. А саме догма його і складає та уособлює, є основою існування релігії, а релігія — це основа регламентації суспільного та біологічного функціонування народів і племен. Саме тому догмати так ретельно зберігалися і охоронялися кліриками всіх часів і народів. Бо з догмою — погано, а без неї взагалі неможливо. Вірогідно, саме тому боротьба між конфесіями однієї релігії набуває рис більш жорстких і безкомпромісних, ніж боротьба з іншими релігіями.¹¹¹⁰ Оскільки інша релігія — то клопіт її пошановувачів, в той час як своя власна віра має боронитися від будь-яких проявів вільнодумства в своїх лавах. Бо інша релігія то є інший «організм», а своя релігія — організм власний. Подібно до того, як пошкодження будь-якої деталі годинникового механізму неминуче призводить до припинення функціонування його вцілому, так само і незначні зміни в каноні і догматиці ведуть до цілковитої руйнації всієї вибудованої на їх основі віри.¹¹¹¹ Адже релігія є цілковито органічний синтез всіх своїх складових і за обставин, коли ця органічність з тих чи інших причин втрачається, релігія перестає бути коригуючою і консолідуючою інституцією, втрачає здатність синхронізувати буття суспільства, в

¹⁰⁹ До речі, їх «смертність» виявили передусім писемність і мистецтво, в яких було свідчення, «документальне» підтвердження їх наявності в минулому. В той час як усна традиція запам'ятовування минулого надавала можливість їх «перетікання» в інші іпостасі і образи, давала змогу їх «опізнання» в інших втіленнях архетипів: Перуна в Ілії Пророкові, Мокош в Параскеві П'ятниці, Велеса — у святому Власії, і так — без ліку...

¹¹⁰ Доходить до курйозів. Моему колезі-православному його колеги-католики дружньо порадили при спілкуванні з їхніми (католицькими) священиками видати себе атеїстом, але не, боронь Боже, православним християнином.

¹¹¹ Це так, до речі... Всі читали «Людину-невидимку» славетного Герберта Уелса. Це — захоплюючий твір, але до того моменту, коли не збагнеш (я про це читав у Я.Перельмана в «Занимательной физике») що герой роману — сліпий, незрячий, тому що промені світла проходять через прозору сітківку ока і не збуджують зорові рецептори, завдячуючи чому ми, власне, і здатні бачити. Коли вигадка стає «очевидною», тоді подальше читання — це читання «без віри» у перебіг розгортання сюжету.

основі якого вона задля того і покладається. Це призводить до деструкції існування суспільства, як специфічно організованого організму, котрий за цих умов неминуче починає продукувати в собі альтернативну догматику і канон, на основі яких вибудовує нову систему життєвих цінностей і пріоритетів, втілює їх в нову форму релігійної свідомості. На основі останньої поступово вибудовується нова релігія. В цьому відношенні показовим є приклад боротьби і заперечення будь-яких проявів релігійної традиції, котрий мав місце у Російській країні, внаслідок приходу до влади там так званої партії комуністів (більшовиків). Одним із наслідків їх панування стала проголошена більшовиками атеїстична ідеологія. Показово, що вони, будучи «сповідниками» марксизму-ленінізму, саме під атеїстичними гаслами проводили постійні антирелігійні кампанії, свято віруючи, що руйнуючи культові споруди і нищачи без розбору кліриків всіх релігій і конфесій, вони тим самим очищують суспільний організм від так званого «релігійного дурману».¹¹²

В той час, як фактично цим самим вони активно торували шлях для такого парадоксального явища, як атеїстична релігійність. Тобто релігія богозаперечення. Загалом, тут ми спостерігаємо цілий «букет» логічних невідповідностей, невігласства, безглуздя, котрі дають змогу більш виразно зрозуміти саме релігію, як основу соборності суспільства. Тому, наприклад, коли атеїсти проголошують, що «Бога нема!», то, власне, що при цьому мається на увазі, чого, вибачте, нема? Якщо Бога нема, то що ми називаємо ім'ям Бога? Яку сутність ми заперечуємо, відмовляючи їй в можливості існування? Адже щоб щось заперечувати, передусім бажано його мати. Врешті без Бога неможливий навіть сам атеїзм.

Так, дійсно, можливо науково піддавати сумніву релігійну догматику, вказувати на об'єктивно суще розмаїття релігійних досвідів і традицій, та ще чимало іншого, але то — релігія, і до чого тут Бог?

Релігія — це утворений і реалізований в антропосфері колективний «механізм» самозбереження суспільства. В просторі релігії через ідею Бога людина зберігає гармонію внутрішнього і зовнішнього, мікрокосму і макрокосму, набуває наповненості сенсом власного буття, самозберігається. Потреба в релігії загострюється у непевні часи суспільних зрушень і катаклізмів, коли в суспільстві починає домінувати непевність і невизначеність. Голод, руйнація, епідемії хвороб — все це сприяє активній потребі в точці опори, котрою і слугує релігія. Як ми вже говорили, релігія, це не лише виключно суспільний, а й значною, якщо не визначальною мірою, ноосферний феномен.

Так само, як тварини гуртуються за часів посухи і пожеж, лютих холодів і повеней, (згадайте «Дід Мазай і зайці»), коли страх перед спільним лихом перевершує природний інстинкт міжвидового протистояння, так само і людські субстрати об'єднуються в часи суспільних і природних негараздів, керовані властивим їм усім інстинктом видового самозбереження.

Навіть французька революція, заборонивши в революційній заповзятості відправи будь-яких релігійних свят, натомість запровадила культ розуму і цикл свят, з ним пов'язаний. А тут — замість релігії — атеїстична ідеологія, і нічого окрім неї. За

¹¹² Цим самим вони зневажали люто сповідувану ними діалектику, коли, знищуючи наслідки, прагнули тим самим знищити причину.

цих умов почалася «релігієзація» атеїзму. Як показав подальший перебіг подій, атеїзм поступово набрав рис примітивних, брутальних форм ідолопоклонства, як ідеям марксизму-ленінізму, так і поклонінню «живим богам» — лідерам комуністичного заклоту. Згодилося все: і заклики-мантри і гасла-заклинання і увесь масив зламаною та розчавленого «монументального» мистецтва. Дійшло до «муміфікації» «вічно живих» вождів, місця упокоєння яких дивовижно нагадували мастаби та зікурати архаїчних культів, так звані мавзолеї. В них на широкий огляд виставлялися забальзовані останки «світочів нового життя», в той час, як в культурах древніх небіжчики уникли такої наруги. План монументальної пропаганди передбачав силу силенну монументів «полум'яних революціонерів», «Моральний кодекс будівника комунізму» — «адаптовані» заповіді Святого Письма, а сам комунізм — апофеоз безглуздя, наскрізь протиприродна ідея суцільної рівності і братерства, коли «кожному по потребі, від кожного по можливості», Ленінські кімнати, Червоні куточки, правила жовтенят, потім піонерів, а далі комсомольців. Інтернаціонали. Нова ідеологія суспільного життя — комунгоспи, колгоспи, блок комуністів і безпартійних — це, так би мовити, позитив (рай). Негатив (пекло) — концентраційні табори, нескінченні війни, занепад науки, мистецтва, філософії. Боротьба з генетикою і кібернетикою. Очевидно, десь на той час ми вже сильно завинили перед Богом. Але саме атеїзм, як релігія (до речі, не просто панівна, а взагалі єдина суцця у тому суспільстві) з усією очевидністю виявила біологічність підґрунтя релігійної свідомості, властивої представникам Homo Sapiens за умови суспільної форми їх життя. Це саме безглуздя, дивовижно схоже (якщо не тотожне) ми спостерігаємо у всіх без винятку «хворих» на тоталітаризм, по суті своїй, релігійних ідеологіях — фашизм, націонал-соціалізм, маоїзм, котрі довели, що масовий психоз — явище надетнічне і являє собою не що інше, як певним чином сакралізовану ідеологію. Увесь досвід суспільного життя людства засвідчує, що існуючі релігійні уявлення не є віддзеркаленням ідеології в структурі релігії, а натомість будь-яка релігія «відливаєється» в форми панівної ідеології, котра і визначає її. Релігія існує як паралельна (виокремлена) реальність і, щоб елементарно існувати, вона неминуче набирає структури своїх профанних «прототипів». Немислима «монархічна» релігія за часів первісної демократії, так само, як неможливим є політеїзм за панування в суспільстві монархічної системи організації соціуму. Структура релігійної ідеології завжди виходить від ідеології, суццої в суспільстві. Тому релігія сакралізує домінуючу профанну ідеологію, стаючи при тому її alter ego. Це доцільно з огляду на те, що лише таким чином можлива фактична консолідація будь-якого суспільства. А оскільки Велике Невідоме беззахисне перед нашою фантазією та уявою, то релігії в принципі не істотно, в яку форму втіляться архетипи колективного підсвідомого. Головне, відповідність і однозначна визначеність структури. Тому в культуросфері є фактом очевидність буття Великого Невідомого і релігійність традиції. Понад мільярд мешканців планети сповідують конфуціанство — релігію без Бога,¹¹³ чим засвідчують, що це не лише можливо, а й цілком дієво. Буддисти (раннього вчення) також не надто переймалися специфічною «атеїстичністю» поглядів принца Гаутами і його трактуванням вчення

¹¹³ Слід визнати, що обожнення Конфуція таки врешті-решт відбулося. Певно, він цим був би замучений.

про перевтілення душ. Це дає підстави констатувати, що Бог і релігія, два окремо суцільні феномени в межах Ноосфери. Їх злиття в свідомості правомірне, але не обов'язкове. Більш за те, «релігія» поняття незрівнянно ширше за феномен богопоклоніння і може містити його як один із своїх компонентів. Історія людства показала, що на місце «серця безсердечного світу» можливо покласти будь-яку інтелектуально консолідуєчу домінуючу з тих, котрі є в арсеналі суспільства. Так ми можемо вірити в закони природи, світле майбутнє, в щасливу й нещасливу долю, в науку, в пізнаність і непізнаність Світу, в геній людства, в технічний прогрес, закони еволюції... Вірити до нестями, до самозабуття. Ми спроможні предмет віри поставити у центр, фокус власного інтелектуального простору і через цю безбожну віру сприймати та осмислювати світ. І постає природне питання: чому саме Бог стоїть в основі суспільної віри?

Так само, як наше тіло неспроможне відірватися від власної тіні, так і наша свідомість не здатна уникнути усвідомлення наявності невідомого їй у феноменальному світі. В той час як, наведені вище «зразки» предмету віри є іманентні до культуросфери, то, натомість, Бог — трансцендентний, і передбачає віру безвідносну та абсолютну. Всі інші прояви віри є його віддиференційованими складовими, а не Ним в цілості Його.¹¹⁴

Вони, так би мовити, самодетерміновані, обмежені конкретними складовими антропосфери, іманентні просторові культури і замкнені на неї. Віра в іманентне — це і є поклоніння ідолам, яких би рис вони не набирали. Наприклад, комунізм, як предмет віри (і поклоніння), є річ значно більш незбагненна і суперечлива, ніж ідея вищої сутності, чи віра в царство небесне. І головне — вона не просто хибна, вона — протиприродна. Так, коли клірики проголошують про рівність всіх перед Богом, то це зрозуміло, і до певної міри очевидно: ми всі представники єдиного біологічного виду, всі однаково смертні, обмежені в часі і просторі створіння, життя земне всі проходимо за єдиним для всіх алгоритмом, і головне — ми інший рівень буття, інший масштаб. Перед вічністю однаково, що 1 рік, що 1000 років, ми не співставимі з нею. А от рівність всіх людей, проголошувана апологетами соціал-комунізму, суперечить фактичному стану речей. Діти не рівні дорослим, жінки — чоловікам (це не краще і не гірше, а просто інакше), розумні — дурним, ліниви — працелюбним, та й взагалі, що означає в цьому випадкові саме слово — рівні? Хіба що те, що ми представники єдиного біологічного виду. Але й це ще не факт. Тому, коли ми покладемо за «серце безсердечного світу» щось (будь-що!) іманентне нашому рівневі буття — прогрес, еволюцію, науку, щось інше і замінемо цим віру в трансцендентне, то ми при тому не здатні одночасно «служити Богові і Мамоні», не можемо йти двома різними шляхами одночасно. Саме тут у «нагоді» нам і стає атеїзм, котрий робить можливою віру в іманентне, оскільки трансцендентне просто відкидається. Але при тому, релігійність нікуди не зникає, вона просто (!) відливається у форми оточуючої її реальності, стає релігією атеїстичною.¹¹⁵

¹¹⁴ Зверніть увагу, всі послідовні релігійні вчення відкидають і заперечують можливість унаочнення (не кажучи вже про пізнання) Вищої Сутності. Заперечують і застерігають від подібних намагань.

¹¹⁵ Химера атеїзму — явище порівняно недавнє в культуросфері. За прадавніх часів цього феномену не існувало, натомість були прояви вільнодумства. Вільнодумці піддавали сумнівові не наявність вищих сутностей, а їх невідповідність до суцільних персоналізацій божественних даностей (їх уособлень в культуросфері) та розуміння їх людьми.

Саме на прикладі безбожних релігій (комуністичної, фашистської, маоїстської ets.), якими насичена історія локальних культур, ми можемо з'ясувати ту глибинну, психофізіологічну сутність передумов можливості феномену релігії в культуросфері, як «серця безсердечного світу». Тому доречно проаналізувати саме атеїстичну форму релігії, котра за всіма ознаками (як зовнішніми, так і внутрішніми) це таки релігія, (хоча з цим важко погодитися як клірикам, так і атеїстам), але безбожна. Це — чиста форма здійснення в соціумі релігійного досвіду, не «затьмарена» проблематикою «імплантації», привнесення в неї ідеї Бога. Нагадаємо, що релігія, за визначенням, це суспільна віра певного етнічного субстрату, покликана синхронізувати і коригувати ритми його буття, а також забезпечити колективну форму його життєдіяльності. Як вона це здійснює, інше питання. В атеїзмі для неї немає за визначенням місця для трансцендентного Бога. Але при тому як колективна «екстрапольована назовні внутрішня рефлексія» вона беззаперечно існує, бо той таки Маркс визначив і визнав її як «серце безсердечного світу». Що він при цьому мав на увазі, важко сказати, найбільш імовірно, це матеріалізована в предметах релігійного культу сукупність артефактів культуросфери — матеріальні даності релігійного субстрату, похідні буття релігії на другому рівні здійснення культурогенезу. Тобто це не рефлексія внутрішня, а, натомість, рефлексія винесена назовні в простір артефактів культуросфери — предмети і обладунки культу, його зовнішні атрибути. Але спочатку це була гола ідеологія, котра стрімко почала «обростати» предметами і об'єктами поклоніння. У випадку зі створенням атеїстичної релігії — комунізму, почалось примітивне «обожнення» і навіть сакралізація, введення на місце «серця безсердечного світу» вождів-переможців, «батьків народу», ідей та ідеалів комунізму, світлого майбутнього та тому подібного — «нав'язливих» об'єктів поклоніння. Одночасно було створено і ритуал та культ як механізм цього поклоніння, систему революційних свят...

Завдячуючи особистісним якостям товариша Сталіна, вона швидко почала набувати рис тоталітарних Але в цієї атеїстичної ідеології була одна істотна вада: механізм її утворення є вектор двох складових: по-перше — ідеології «диктатури пролетаріату» — гегемона революції, керованої Комуністичною партією і по-друге, стихійною релігієтворчістю широких мас трудящих. Синтез їх спільних зусиль створив нежиттєздатну, механістичну форму релігійної свідомості. Ця релігія була неорганічна біологічній природі людини і трималась виключно на омани та насильстві, як і будь-яка внесена зовні в соціум неорганічна йому догматика. А атеїстична релігія була внесена саме ззовні. Тобто не в межах релігії було створено культ і ритуал, а навпаки, довкола культу було створено релігію, котра при тому категорично відкидала припущення щодо власної релігійності. А в основі — порушення принципу трансцендентності предмету віри. Спроба створити рай на землі виявилась невдалою. По мірі вгамування революційної пристрасності ця ідея поволи сконала, так само, як і ідея побудови комунізму в одній окремо взятій країні. Ціна за цей експеримент зі створення іманентної релігії — понад 70 мільйонів загублених душ. Трансцендентність об'єкту вірування тим самим довела власну виправданість і доцільність. Але було створено прецедент. Відкрито паралельний, додатковий простір проявів релігійності. Було створено парадоксальну сферу де-

сакралізованого релігійного досвіду. Те, що тривалий час цілком реалізовувалось у сфері природної релігії (з трансцендентним Богом), стало існувати в сфері іманентного культуропростору. Показово, що в техногенній сфері саме релігійність виявилася останньою, котра не те щоб здала свої позиції і функції, ні, вона їх «поділила» з чимось іншим, умовно визначимо його як альтернативне ідолотворення. Це і так звані ідоли поп-культури, і пост-релігійне сектантство (ті самі масони, теософські братства, ку-клукс-клан, магічні та езотеричні об'єднання) і альтернативні вчення (Ошо, Рамакрішна, Реріх, Блаватська), котрі сукупно стали додатковими «точками зборки» для пошуку сенсу буття. Делікатність ситуації полягає в тому, що всі вони крадуть час і сили, котрі, за умови їх відсутності, були б віддані релігійно-сфері і цілком належали виключно їй, обмежуючись лише суто міжконфесійними та міжрелігійними чварами, війнами, суперечками. Не виключено, що це — неминуча «плата» за перехід у загальнопланетну фазу культурогенезу. Тобто об'єктивно-неминучі «пошуки» істинної віри, як розширення поля пошуків шляхів здійснення релігійного досвіду. Людство створило альтернативні зони зменшення пасіонарної напруги суспільства. Відведений нам обмежений термін земного буття людство почало розпорошувати на іманентний простір культуросфери. Вірогідно, що ми самі того не помічаючи, всепланетно, як планетарний організм, подолали певну фатальну межу, за якою релігія (природна) почала втрачати свою головну природну функцію, а саме функцію збереження соціумів у природному оточенні. Те, що було достатнім для окремих народів і суспільств, виявилось недостатнім для антропосфери в цілому. Це складне і неоднозначне питання... Але вже зараз є очевидним, що біблійна заповідь «не сотвори собі кумира» за умов її ігнорування, навіть з «благими» намірами, неминуче призводить до інтелектуального сум'яття та реструктуризації нашої свідомості. Бог, внаслідок цього, виявляється своєрідною інтелектуальною зайвістю поміж нами і Великим Невідомим. І лише рефлектуючи на нього, як на даний нам персоніфікований сенс нашого земного буття, ми тим самим маємо гармонійне існування в антропосфері. Бог — запорука і гарант віри в доцільність всього, що складає alter ego буття. І от коли ми у цій якості Його втрачаємо, то разом з Ним втрачаємо і визначений сенс всього створеного.

Ми — подорослішали. І в ноосфері загальнопланетного культурогенезу мусимо не виявляти та відшукувати цей жаданий сенс буття, а, натомість, створювати і продукувати його. І саме в цьому, можливо, полягає виправданість нашого буття в Універсумі.

МИСТЕЦТВО
СЕНС МИСТЕЦТВА
ГЕНЕЗА МИСТЕЦТВА
ДЕСАКРАЛІЗОВАНЕ МИСТЕЦТВО
ОЙКУМЕНА МИСТЕЦТВОЛОГІЇ
МІКРОКОСМ МИСТЕЦТВОТВОРЕННЯ

¶ СЕНС МИСТЕЦТВА

Через мистецтво виникає те,
форми чого знаходяться в душі.
Аристотель

На, здавалось би, просте питання: «Що таке мистецтво?», дати таку саму просту та лаконічну відповідь виявляється неможливим. Якщо значення слова «мистецтво», котрим окреслюється певна сфера нашої життєдіяльності, виводити від польського «штука» чи російського «искусство» то і в тому і в іншому сенсі воно зводиться до чогось штучного (штучно-створеного) і власне цим і обмежується його змістова наповненість в даному слові. Попри це, не все штучно-створене є витвір мистецтва. І тому відразу постає інше питання — «За якими ознаками знане «штучно-створене» ми визначаємо і поділяємо на мистецтво і не-мистецтво?». Хоча в дійсності, інтуїтивно нам цілком зрозуміло, що саме ми називаємо мистецтвом і що сприймаємо як витвір мистецтва. Але людство так і не спромоглося належним чином визначитися з критеріями, згідно яких мало би змогу безпомилково і однозначно визначити, чи належить дане «діяння рук людських» до мистецьких витворів чи ні? За що само себе покарало, знищуючи і нехтуючи численні набутки мистецтва, не впізнавши і не розгледівши його ознак в предметах релігійного культу, побутових речах, вбранні, зброї... Сприймаючи мистецтво як не вартий уваги золотий поганський «непотріб» (мистецтво інків), чи шкідливий (за переконанням отців церкви) язичницький античний світ, чи небезпечне (з погляду комуністів) буржуазне мистецтво.

У нищенні пам'яток мистецтва людство виявилось також дивовижно інтернаціональним і невтомним як і в його створенні. Мистецтво нищили всі — християни і магометани, невігласи і інтелектуали, віруючі і атеїсти. Нищилась трансльована через мистецтво ідеологія, релігійна догматика, а при цьому потерпало мистецтво. Тому, щоб бути послідовним, належить писати не лише історію мистецтва, але й не менш повчальну історію його нищення і нерозуміння саме як мистецтва.

І хоча нам відомі мистецтво фортифікації, кулінарне мистецтво, ораторське мистецтво, при тому це все, так би мовити, «не зовсім те...». А от що таке це «зовсім те...» нам і належить з'ясувати. Можливий поділ на мистецтво діяльності і діяльність у мистецтві. В першому разі мистецтво вноситься у справу, а в другому і є сама справа. Так от саме останнє і є мистецтво в тому сенсі, в якому ми його зараз розглядаємо.

Навіть якщо максимально спростити собі задачу і визначити та розглянути такі знані «види мистецтва» як музика, хореографія, скульптура, живопис, література та інші їм подібні «класичні» його різновиди, досліджувані істориками мистецтва та мистецтвознавцями, то і тут з розумінням сутності мистецтва не все беззаперечно, оскільки знов-таки — то лише форми в які втілюється мистецтво. Образно

кажучи, то видима частина айсберга цілісного феномену мистецтва — існуючі в межах зовнішньої культури артефакти мистецтва. Саме вони, знані під загальною назвою творів мистецтва, складають предмет досліджень в теорії та історії мистецтва. Саме вони структуруються і розглядаються в межах стильових напрямків і течій, визначаючи їх своєрідність і неповторність. Втім, і стильові напрямки (готика, бароко, ампір та ін.) в першу чергу визначають не лише те, що говориться, а і яким чином, і в контексті чого воно говориться. Питання про те, чому саме в такі форми «віддивається» створюване нами мистецтво, традиційно обмежується колом більш менш вірогідних припущень, свідчень сучасників та історичних джерел.

Так, наприклад, споглядаючи безсмертний образ Нефертіті, як збагнути, що сказав, чи прагнув сказати ним людству художник. Що взагалі надихало майстрів на створення тих чи інших витворів мистецтва? Ці таємниці поринули в Лету разом з ними. Подібні запитання в мистецтвознавстві вважаються не цілком коректними і відповіді на них традиційно обмежуються загальними міркуваннями та інтелектуальними ремінісценціями мистецтвознавців-аналітиків та зовнішніми словесними описами творів мистецтва. Як не сумно це констатувати, але ми не спроможні творіння минулих часів сприймати так само, як їх сприймали їх сучасники, а лише виключно як люди зовсім іншої епохи та іншої ментальності, беручи від них рівно стільки, скільки спроможні взяти, вбачаючи в них зазвичай зовсім не те що бачили в них у минулому.

Ще з однією суттєвою проблемою доводиться стикатися нам при культурознавчому аналізі феномену мистецтва — це з проблемою спонтанності і безсистемності фактичного сприйняття мистецтва як певної феноменальної цілісності, «необов'язкової» тут і зараз... Певно ця «необов'язковість минулого мистецтва» в реаліях сучасності зумовила його найголовнішу, найхарактернішу ознаку — штучність (російською мовою — «искусственность»), в якій мистецтво відтворює як «компонент» другої природи не себе безпосередньо, а через себе все інше: в орнаменті — рослину, в картині — пейзаж, в танкові — сцену полювання. Але всі артефакти мистецтва об'єднує те, що вони існують в якійсь іншій, паралельній реальності. Ця паралельна реальність, будучи створеною у процесі людської життєдіяльності як певна і надзвичайно розмаїта та розгалужена інформаційна структура, закладає в життя, вносить в нього те, чого в оточуючому середовищі за її межами просто не існує.

Мистецтво в культуросфері сукупно являє собою локалізовану і віддиференційовану інформацію про оточуючий світ, актуальну в акті її сприйняття тут і зараз. Інформацію, в якій втілено не події та явища, а образи подій та явищ. Тому, до речі, й мистецтво — образотворче. В цьому сенсі варто усвідомлювати, що людина створила не мистецтво, мистецтвом вона назвала це вже створене ЩОСЬ, а створила вона певне інформаційне середовище, структуроване відповідно до принципів світосприйняття, відмінних від суто природних. Мистецтво передусім давало можливість людині досягати певної збалансованості між ритмом динаміки буття Світу та ритмом динаміки його сприйняття, гармонізації через мистецтво власного «внутрішнього» і «зовнішнього», тобто мікрокосму та макрокосму. Людина через творення сукупності образів-пріоритетів, образів-домінант, образів-

узагальнень створювала модель, «образ Світу», чим закладала, так би мовити, шкалу-посередник між Світом та його сприйняттям, завдяки чому набула змоги опосередкованого, через витвори мистецтва, сприйняття і розуміння Світу. Світ мистецтва існує в культурному середовищі за ритмом даного середовища і водночас за властивим йому самому ритмом, відмінним і «вільним» від ритму даного середовища. Це відмінний від «природного» ритм, який людина «накладає» на твір мистецтва в акті його споглядання, вивчення та дослідження. Таким чином, *феномен мистецтва в просторі культуросфери постає перед нами як специфічна конечна, «необхідна і достатня» модель бачення безкінечного Світу. Це дає нам підстави розглядати мистецтво як паралельну, «штучно» створену реальність.*

«Справа у тому, що у художньому освоєнні світу доводилося з перших кроків стикатися з двома істотно відмінними можливостями: одну з них представляли ті засоби втілення художнього задуму, котрими володіла сама людина — рух його тіла і звук його голосу; другу можливість воно знаходило, звертаючись до зовнішніх до людини природних засобів — до каменю, глини, дерева, кості, природних барвників і тощо...

... Таким чином ми виявляємо первинну локалізацію мистецтв, немов би виростаючи двома «пуками», або «кущами», чи комплексами: в одному з них визрівали найдавніші форми словесної, музичної, танцювальної і акторської творчості, в другому — найдав-

ніші форми прикладних мистецтв, архітектури, скульптури, живопису, графіки. Згадаємо — і це вищою мірою показово, — що ще антична естетика виходила з ясного усвідомлення відмінності даних груп мистецтв з діяльністю очолюваних Аполлоном муз і називаючи їх відповідно «мусичними» мистецтвами, а другу іменуючи «технічними» мистецтвами, спорідненими до ремесла і взагалі всій галузі практичного творення — «техне». Покровителем цієї групи мистецтв був бог вогню Гефест і почасти Афіна Паллада, до Аполлона ж вони прямого відношення не мали».

М. Каган с. 186-187.
Морфологія мистецтва.

Водночас тут ми стикаємося з однією принциповою відмінністю світу мистецтва від світу фактичного. Справа в тому, що *людина в мистецтві і через мистецтво втілила передусім не розуміння світу, а уявлення про нього, уявлення обмежене мірою його необхідної достатності «тут і зараз».* У даному сенсі доречно порівняти міфічну та мистецьку форму втілення інформації — як взаємопов'язані і взаємообумовлені. Згадаймо, як ми вже з'ясували, в міфічній структурі знати назву об'єкту і просто знати сам об'єкт практично були тотожні. Наприклад, коли я знаю, що ця тварина — бізон, то тим самим я знаю бізона, знаю не лише безпосередньо, споглядаючи його в природі, але й опосередковано — через назву даної тварини. Адже дати назву можливо лише тому, що ти бачив, або уявив, тобто тому, що вже існує як певна виокремленість поруч з усім іншим у внутрішньому просторі твоєї уяви. Але те саме побачене і уявлене можна не тільки назвати, а й зобразити, відтворити не обов'язково в малюнкові, а і у «пантомімі», передавши, зімітувавши характерні ознаки бізона, його рухи, поставу... Можливим виявилось відтворити не лише тварину, а й сцену, перепрошую, процес полювання, далеких мандрів. Але оповідати про небачену тварину неефективно, треба її зобразити, намалювати, виліпити. Певно, зображення відсутнього «тут і зараз» бізона, для чого були задіяні всі інтелектуальні сили троглодита, було чи не першим мистецьким процесом, в якому нероздільно злилися у творчому дійстві знання, пам'ять, уява й інтуїтивне розуміння міри необхідної достатності зображуваного. Те, що було лише в уяві, виявилось можливим «винести назовні» — зобразити на стіні печери,

розтираючи на ній пляму вохри і підводячи контури сажею і крейдою, а вже потім, користуючись малюнком як «наочним посібником», детально розповісти родичам про небачену ними тварину.

В ті прадавні часи, на первинному етапі генези мистецтва відбувся прорив світу людської уяви назовні. Внутрішній світ людини, який ми визначимо як третю реальність, це мікрокосм інтелекту. Запитувати: «Чи існує він?», — всеодно, що запитувати, чи існують мрії, прагнення, фантазії? Адже саме в цьому дивному і дотепер незбагненому світі людської уяви існують, і знов і знов мандрують світом Дон-Кіхот і Санчо Панса, Вінні-Пух і Кармен, Козак Мамай і Мерлін. Цей дивний паралельний світ неіснуючих сутностей, що акумулюють весь колосальний інтелектуальний досвід людства і існують за законами, що існують також лише в тому світі.

Зараз ми починаємо глибше усвідомлювати як певну віртуальну, але зовсім не фантомну реальність, те, що за доби середньовіччя намагались осмислити схоласти, визначивши його як мікрокосм, на відміну макрокосму (Всесвіту). Проблема не у їх органічному співіснуванні, а у їх фактичній здатності взаємопроникнення і взаємозумовленості. Власне, на цій невловимій межі між макрокосмом і мікрокосмом відбуваються всі інтелектуальні чинники: наука, філософія, релігія, мистецтво. Але лише мистецтву, на крилах фантазії, (перепрошую за банальність) дано вільно долати дану межу в обох напрямках. Долати межу, що не лише відокремлює, а і єднає ці два рівні реальності. Саме свобода здатності взаємопроникнення поміж уявою, фантазією та дійсністю характерна виключно для мистецтва. Інша справа — твори (артефакти) мистецтва — вилучені і переведені працею майстрів в культурне середовище (другу природу) матеріалізовані фантазії і уявлення. Фактично — суб'єктивні моделі третьої реальності, відтворені в артефактах на рівні другої реальності...

Тепер розглянемо термін «реальність»...

Словник іншомовних слів визначає її наступним чином: «"Реальність" (пізньолат. *Realis* — предметний) — об'єктивно існуюче явище, те, що є в дійсності, дійсність». Але дійсність одна і, так би мовити, всеохоплююча, тому постає питання, чи є правомірним поділ її на окремі рівні існування — такі як реальність першого рівня (природа), реальність другого рівня (культура), реальність третього рівня (уява) — «для-себе» реальність. Але саме даний поділ надає можливість більш детально та всебічно відстежити і зрозуміти механізм здійснення культуротворчих процесів в антропосфері, виявити можливі рівні його реалізації, з'ясувати структурність покладених в підвалини культури об'єктивно суцільних чинників. Цей поділ дає змогу відокремити, відділити матеріальне від реального і уникнути їх неправомірного отождолення,¹¹⁶ оскільки реальне (наприклад наші думки) не обов'язково є також і матеріально-предметне. Головне те, що за цих умов третя реальність може розглядатись як невід'ємна, визначальна і органічна, але окрема складова процесу мистецтвотворення, оскільки спроби жорстко обмежити їх рамками другої реальності є малоперспективними і просто некоректними.

¹¹⁶ Принагідно зауважимо, що нічого принципово нового в зазначеному підході ми не вбачаємо, його доволі активно застосовують в психології, коли цілісну свідомість розглядають як певну структуру її складових, таких як позасвідомість, надсвідомість, підсвідомість тощо. І цей, досить умовний поділ виявився методологічно достатньо продуктивним.

Вище ми визначили мистецтво як паралельну реальність, котра, існуючи як невід'ємна складова культури, існує водночас підпорядковуючись темпоритму буття даної культури і разом з тим маючи свій власний, тільки йому притаманний, власний темпоритм буття. У вигляді артефактів культури твори мистецтва існують як будь-які інші продукти людської діяльності, але при сприйнятті закладеної у витворі мистецтва структури інформаційних кодів передбачається можливість виникнення зворотної рефлексії на третьому рівні реальності, але вже не лише майстра що його створив, а й у реципієнта — глядача, при спогляданні даного твору. В актах сприйняття творів мистецтва є відмінність між баченням і усвідомленням баченого — певний інтелектуальний процес, розгорнутий у часі. При тому є дві форми розгортання у часі: коли час сприйняття, як наприклад у музичному творі, співпадає з динамікою сприйняття і далі подовжується лише як певний емоційний стан в межах свідомості, й такий, скажімо, як скульптура, коли ці обмеження у часі суб'єктивно визначаються мірою необхідної достатності і по тому — подовжується в свідомості. Проте і у тому і в іншому випадках вони утворюють певний суб'єктивний асоціативний ряд, що по суті і є наслідком акту сприйняття твору мистецтва, тобто актом співтворчості.

Твір мистецтва ми визначаємо як творчий задум майстра у просторі його свідомості (третьої реальності), здійснений та винесений на рівень артефактів культури (другої реальності) внаслідок творчої духовно-практичної діяльності майстра. Саме виходячи з даного визначення розглянемо феномен (явище) мистецтва. Вище ми визначили третю реальність як світ людської уяви — внутрішній світ людини, який складають її сни, фантазії, сподівання, прагнення, набуті знання, наміри, ілюзії, марення, емоції та все інше. Саме їх наявність і є передумовою можливості виникнення як мистецьких рефлексій, так і всієї інтелектуальної (розумової) діяльності в цілому. Зовнішні чинники певною мірою визначають напрямок і сферу їх застосування, вектор реалізації, але повну сукупність даних передумов визначити практично неможливо. І попри те інтелектуальна діяльність мозку у виду *Homo Sapiens* продовжується і здійснюється упродовж всього терміну його існування.

Людина приблизно третину свого життя перебуває в стані сну, коли її тіло «відпочиває», а мозок продовжує активну життєдіяльність. Людина бачить сновидіння (за даними фізіології кожна без винятку людина бачить сни), емоційно переживає в них певні події та явища, активно існуючи у світі віртуальної (уявної, умовної) реальності, де не є обов'язковими звичні причинно-наслідкові зв'язки між подіями, де не домінує логіка та аналітика, де не виключеним є будь-що. З огляду на сказане, сни є переважно спонтанно, «не нами в нас» структурована третя реальність, в межах якої, у сні, ми не спроможні керувати подіями «сюжетів сновидінь». Не існує «снів на замовлення», «снів за бажанням», але саме світ наших снів є чи не найприроднішим «загальнодоступним» способом існування у світі віртуальної реальності, котра разом з тим сновидіннями не обмежується, а долучає світ людської фантазії у простір інтелектуальної діяльності антропосфери. Саме цей світ фантазії, що є дещо більш керованим, усвідомлювано-структурованим, певним чином детермінованим, постає підвалиною, підґрунтям для творення простору мистецтва в широкому розумінні цього слова. Світ керованої людської уяви і фантазії, втілений в предметно-матеріальні форми на рівні другої природи і є тим, що ми визначаємо як космізовану третю реальність — мистецтво.

Зауважимо, що слово «космізоване» означає переведення, вилучення певної даності (в даному випадку — витвору мистецтва) зі стану трансформації та розвитку у стан «поза динамікою творення» буття, коли витвір мистецтва починає жити «власним життям» у межах другої реальності, якою виступає культурне середовище. (Принагідно зазначимо, що будь-який витвір мистецтва не є моделлю об'єктивно-суцїої реальності, а виключно — втіленням суб'єктивного уявлення про дану реальність певного митця).

Перед тим, як перейти до розгляду мистецтва як суспільного феномену, підсумуємо і узагальнимо все сказане до цього.

Передусім, слід розуміти, що у традиційних формах мистецтва створюється паралельна інформаційна реальність, яку ми лише з моменту створення визначаємо і сприймаємо як мистецтво.

Паралельна реальність сфери мистецтва існує як додаткова до природної реальності світу інформаційна структура, штучно створена людством і винесена на рівень другої реальності.

У творі мистецтва природньо і органічно здійснюється поєднання і об'єднання (синтез) об'єктивності Світу, та суб'єктивності його сприйняття та осмислення людським інтелектом. З чого є природнім висновок, що світ нашої уяви являє собою третій рівень реальності і є підґрунтям і передумовою можливості мистецької творчості.

Обмежимо цим поки що наш розгляд мікrokосму як глибинного, суб'єктивного зрізу підвалин мистецьких рефлексій і зазначимо, що, попри його суттєвість, він є вирішальним і домінуючим лише для митця в акті творчості. Мистецтво — не лише суб'єктивний, але й визначальною мірою надсуб'єктивний, суспільний феномен. Суспільство самим фактом свого існування суттєво коригує і впливає на генезу мистецтва в антропосфері.

Коли згадати історію становлення мистецтва, то у витоках і перших проявах своїх воно постає як певне синтетичне дійство, котре є неділима органічна цілісність всіх складаючих її компонентів — таким вбачається нам первісне мистецтво. В сфері котрого всі присутні були творцями певного мистецького дійства, де не було відсторонених глядачів, де не було поділу на види і жанри, тим чи іншим чином виокремленні і віддиференційовані. Органічною складовою первісного мистецтва була традиція прикрашання предметів побуту, що мав передусім не мистецький, а сакральний (психофізіологічний) сенс; візерунок, орнамент, оберіг, татування, оздоблення зброї — все підпорядковувалося актуальному ритму життя. Первісна людина не усвідомлювала себе виокремленою з творчого процесу, органічну цілісність якого нам зараз складно увити.

В більш пізні часи, за доби стародавніх культур Єгипту, Вавилону, Криту, Мікен, Етрурії було збережено і подовжено саме цю синтетичність великого мистецького дійства, не поруч з яким, а, натомість, безпосередньо в якому протікало життя тих людей, що в подальшому призвело до традиції так званих містерій — приголомшуючих таїнств єднання світу людей зі світом богів. Знані аполонійські та дїонісійські містерії, містерії Ісїди-Еостар, орфічні містерії, котрі своїм розмаїттям засвідчують саме синтетичний підхід до колективного дійства, в якому сакральна, езотерична складова здійснювалась і просто була можливою завдячуючи мистецькій традиції, форми і методи котрої в містеріальних дійствах були задіяні оптимально.

Традиція синтезу видів і жанрів мистецтва і дотепер простежується у літургії в храмі, де не існує сторонніх, всі — учасники єдиного релігійного дійства. Сама архітектура споруди, його внутрішня будова, підпорядкована меті єднання з Вищою Сутністю. Літургійний спів, читання священних текстів, органічно поєднується з настінними зображеннями, вбранням служителів та одягом мирян, що здійснюється у єдиному ритмі таїнства, утворюючи інші просторово-часові реалії проживання співпричетності, соборності, осягнення неподільності небесного і земного в таїні літургії.

Іншим синтетичним дійством, що також бере початок в містеріях, є театр. Але на відміну від містерій в театрі є чіткий, закладений в самій його побудові поділ на акторів та глядачів, де сцена (орхестра¹¹⁷) пролягає межею між дійством, що розігрується і амфітеатром, де співчують, але не беруть безпосередньої участі в розгортанні подій глядачі. І в театрі ми також спостерігаємо синтез мистецтв — тут музика, поезія, спів, елементи образотворчого мистецтва і архітектура постають як певна органічна неподільність.

Всім містеріальним дійствам притаманні такі невід'ємні їх засоби підсилення емоційного впливу, як живий вогонь смолоскипів, факелів, свічок, вплив ароматичних речовин (в Єгипті, зокрема, у кожного релігійного дійства окрім іншого передбачався свій, тільки йому приналежний букет запахів), також задавалась певна колористична побудова дійства, що несла в собі не лише сакральний, але й неабиякий психологічний вплив.

Синтетичними витворами мистецтва є і самі культові споруди, де, як певна неподільність, сприймається синтез скульптури, живопису, архітектури, як, наприклад, готичні собори середньовічної Європи, чи православні храми Київської Русі, чи мечеті та мінаретти Арабського світу, акрополі античних грецьких полісів...

Характерними взірцями колективної мистецької творчості є епічні поеми, балади, думи, що узагальнено визначаються як усна народна творчість, та цілий ряд інших мистецьких артефактів, в яких відсутня одноосібність авторства. Причиною цього є не гіпертрофована скромність певного майстра, а принципова неможливість його виокремлення з поміж інших. До речі, саме з цієї причини ми не знаємо авторів численних готичних соборів, котрі будувались впродовж кількох поколінь майстрів: архітекторів, каменярів, різьбярів. З цієї маси задіяних осіб принципово неможливо виокремити когось одного і вважати його за автора даної споруди.

Традиція іконописання також не передбачала чіткого виокремлення певного автора. Знані ізографи Андрій Рубльов, Діонісій, Феофан Грек — виняток із загального правила анонімності майстрів-іконописців і причиною тут є об'єктивна неможливість визначитись у даному питанні з огляду на традиційну технологію виготовлення (саме виготовлення, а не створення) ікон, коли в «іконному теремі» був доволі чіткий поділ на знаменщиків, травників, доличників, личників та інших виконавців, що долучені до виготовлення ікони, коли один — намалював тло, інший — одяг, третій — голови і кінцівки, четвертий — наніс позолоту. Тому ікона — є результат їх спільних зусиль.

Дані приклади легко можна примножити, досліджуючи мистецтва всіх часів і народів. Тому розглядати історію мистецтва як певний ряд визначних майстрів є не цілком правомірним, оскільки в цілісному масиві мистецтвотворення — вони —

¹¹⁷ Орхестра (гр. orchestra) в давньогрецькому театрі кругла площа, на якій виступали хор та актори античної трагедії чи комедії.

Сцена (лат. scena) — частина театральної споруди, площадка, на котрій відбувається вистава.

хай і яскрава, але лише одна зі складових феномену мистецтва. Проте, індивідуальність майстра ми розглянемо далі, а зараз звернімо увагу на прикладну, сакральну функцію мистецтва, яким воно переважно виступає упродовж свого існування.

В стародавньому Єгипті художники належали до касті жерців — вони були «втаємниченими» в створенні численних божественних сутностей — вони «знали» як виглядають численні боги неозорого єгипетського пантеону і були спроможні «правильно» відтворити їх засобами образотворчого мистецтва. Уява жерців-художників стародавнього Єгипту об'єднувала світ живих і світ мертвих, їм була «відкрита» велика таїна створення ієрогліфів і пропорції храмів та пірамід. Створюючи образ Бога, вони створювали не подібність, а уособлення, практично — вмістилище сутності Бога. Певне через це, а можливо і завдячуючи цьому, ми маємо давньоєгипетські зображення не просто собак, котів, крокодилів, ібісів, качок, а втілених в них богів — Анубіса, Ісїди, Пта, Гора та інших. Звідси — така довершена, геніально стилізована давньоєгипетська пластика, неперевершена і дотепер у кращих своїх взірцях. Єгиптяни створювали канон, через який формувалася світогляд суспільства і його структура уявлень про Світ.¹¹⁸

За межами канону і поруч з ним в мистецтві існує традиція — сукупність специфічних, історично сформованих підходів до образотворення певного «етнічного» мистецтва, обумовлених специфічними чинниками (суспільний лад, ритм буття, етнопсихологічні особливості та ін.) даного суспільства. Традиційність у мистецтві існує не лише за межами канону, але і визначає характерні ознаки реалізації релігійного канону, прилаштування його до знаної традиції. Якщо канон — явище переважно релігійне, то традиція — етнопсихологічне, історичне, географічне. Традиційність мистецтва в межах культур і цивілізацій є їх характерною і вельми суттєвою ознакою, котра визначає як етичні норми так і естетичні уподобання, відтворені засобами мистецтва і адекватні ментальному просторові даного етносубстрату. Традиція визначає характер і особливості здійснення та існування мистецьких проявів і пріоритетів, структуру принципів його реалізації. Традиція водночас і обумовлюється етнічною неповторністю різних народів і обумовлює її. Вона дає змогу усвідомлення автентичності і неперервності традиції його буття. Саме через це традиційне мистецтво у проявах своїх тяжіє до лапідарних¹¹⁹, архетипових проявів в орнаментиці, символах світоуявлення та історичній пам'яті, закарбованій в епосові, котрий є вираженням сутності ментальності певного народу. Через те традиційне мистецтво ми досягаємо також як надособистісне, але при тому жодним чином не як народне, тому що ненародного мистецтва, у даному його розумінні, взагалі не існує. Натомість, поруч з традиційним мистецтвом існує особистісне, індивідуалістичне мистецтво, але про нього ми будемо говорити в наступному розділі.

¹¹⁸ Характерно, що канон (гр. κανон — правило) формувалася передусім не з мистецького, а з релігійного аспекту світосприйняття, котрий доволі жорстко регламентував не лише що, але і як створювати, втілювати в певних образах. Зокрема, православний канон архітектури та іконографії визначався не художниками, а виключно Вселенськими соборами та отцями церкви, котрі визначали, говорячи сучасною мовою, відеоряд, що цілковито був відповідний до вимог і традицій даного культу. Тому, коли ми визначаємо релігійне мистецтво як культове, то тим самим ми закладаємо контекст, в якому воно має не лише сприйматись, але й досліджуватись в мистецтвознавстві (див. додаток іконопис) і культурознавстві.

¹¹⁹ Лапідарний (стиль) (лат. Lapidarius - викарбуваний на камені) — гранично стислий і виразний характер висловлювання, властивий написам на давньоримських пам'ятниках.

Зрештою, зазначимо найсуттєвіше у феномені мистецтва — так само, як не існує пісні-взагалі, не існує поезії-взагалі, так само не існує мистецтва-взагалі, воно все у своїх проявах і втіленнях, що сукупно його й утворюють. Визначити його як феноменальну цілісність сутнісно не є можливим, але скласти про нього уявлення як про певну виокремленість досить легко. Та, вірогідно тому, що дати визначення — це все одно, що затиснути в певні рамки, локалізувати, вилучити з динаміки буття, то саме тому динаміка мистецтвотворення чиниться у власному темпоритмі буття, окремому і паралельному до динаміки буття Світу. Адже, як ми вже говорили, мистецтво — то є паралельна реальність, а тепер маємо додати: і паралельна міфологія, що не передбачає обмежень, котрі неминуче накладаються визначеннями і переводять аналіз мистецтва з внутрішнього простору мистецтвотворення в сферу його зовнішнього споглядання і сприйняття.

Дозволимо собі завершити цей розділ цитатою з «Науки логіки» геніального Вільгельма-Георга-Фрідріха Гегеля: «Якщо щось визначено як межу, ми тим самим вийшли за цю межу. Оскільки певна визначеність, межа, визначена як межа лише в протилежність до її іншого взагалі, як до її необмеженого; інше певної межі саме і є вихід за цю межу». (Гегель. Наука Логіка т. 1, с. 197).

ГЕНЕЗА МИСТЕЦТВА

Искусство столь же древне,
сколь и человечество.
Георгий Гачев

У Стародавньому Єгипті заможні єгиптяни доби Середнього царства вельми полюбляли влаштовувати собі «туристичні круїзи» Нілом до пам'яток-старожитностей Давнього царства, оглядати залишки храмових комплексів, пірамід, котрі сприймалися ними як глибока, сива давнина. Вони сприймали їх як ми, скажімо, сприймаємо культуру Старокиївську, культуру припорошену пилом забуття, легендарну і вже так мало подібну до нашої власної. Такою самою сивою давниною для народу майя ймовірно була культура ольмеків, для народів Європи доби Відродження — культура Античності. Оглядаючи руїни афінського акрополя, ми лише уявляємо собі, які тут вирували пристрасті, яке було насичене подіями і інтелектуальними шуканнями життя Афін V ст. до н.е., за часів, коли Сократ, Платон, Аристотель, Аристофан, Олександр Македонський, Перикл були сучасниками, а все населення Афін періоду розквіту ледь сягало 250 тисяч людей, враховуючи і рабів, а Спарта була значно меншою ...

Грецькі поселення-поліси за сучасними мірками були зовсім скромними... Але саме у греків був досить дивний, і не зовсім грецький за походженням бог Аполлон, що прийшов з легендарної Гіпербореї — загадкової своєї вітчизни. Аполлон у греків вважався охоронцем стад. Пізніше він постав як бог світла, був охоронцем і захисником переселенців, пророкував майбутнє, став богом-покровителем мусичних мистецтв, тобто мистецтв, котрі уособлювали музи — дочки Зевса та богині пам'яті Мнемозини. Муз було дев'ять, і кожна виконувала свої обов'язки, опікуючись визначеним видом мистецтва.

Так само, як і інші боги, музи мали свої храми, котрі називали мусейонами. Саме від цього слова і виникла сучасна назва споруд, де на огляд виставлені зібрання витворів мистецтва та артефакти минулого. І саме блукаючи затишними залами музеїв і оглядаючи розмаїття цих витворів та артефактів, раптом з подивом з'ясовуєш для себе, що не було муз покровительок ні в живопису, ні в архітектурі, ні в скульптурі, ні в музики...

«... музи отримали (за Гесіодом) чітку спеціалізацію, символізуючи особливості декотрих видів, родів і жанрів мистецтва». Так:

Калліопа стала музою епосу;
Євтерпа — музою лірики;
Мельпомена — музою трагедії;
Талія — музою комедії та сільської поезії;
Ерато — музою еротичної поезії та міміки;
Полігімнія — музою гімнічної поезії;
Терпсіхора — музою танців;
Кліо — музою історії;

Уранія — музою астрономії.

Такою є перша в історії естетичної думки спроба здійснити морфологічний аналіз мистецтва. Вона говорить, безсумнівно, про величезний стрибок в розвитку аналітичної свідомості древніх греків, і, разом з тим, про граничну недосконалість цього аналізу.

В дійсності сфера «мусичних мистецтв, увібравши в себе такі науки як історія і астрономія, не включала ні ремесла, ні пла-

стичні мистецтва. Цю обставину слід визнати вельми показовою. рефлексією і ніякою професійною ізоляцією». (Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии». М., 1957. — стор. 311). Вона змушує згадати середньовічний поділ мистецтва на «вільні» і «механічні», в якому [...] буде збережено і закріплено протиставлення сло-

весно-музичних форм діяльності, як піднесено-духовних до всіх ремесел і мистецтв, пов'язаних з ремеслом, з фізичною працею, з матеріальним світом».

М. С. Каган
Морфология искусства. — Л.- Искусство
Ленинградское отделение,
1972. — стр. 12-13.

Виникає якась дивна невідповідність: поезією опікуються три музи, театральним мистецтвом — дві, дві — хореографією та по одній історією та астрономією. Саме спроба це зрозуміти певним чином дозволить нам з'ясувати логіку і закономірності генези мистецтва як складової культури... Тому уважніше поглянемо на експонати музею мистецтв. Ось чудово оздоблений у класичних формах так званого звіриного стилю скіфський меч-акінак — але ж передусім це зброя, а оспіваний в Іліаді Гомером щит Ахілла, — видається малоймовірним, щоб його створювали виключно як витвір мистецтва, не кажучи вже про печерні малюнки троглодитів — не лише високе естетичне почуття, напевне, надихало їх творців. Чи скажімо мумія Тутанхамона — якщо це й витвір мистецтва, то вельми оригінальний, а уславлена антична кераміка, всі ці амфори, скіфоси, пеліки, кратери — це посуд, вишуканий, досконалий за формою та технологією виконання, — але передусім це просто посуд, з якого їли, пили, в якому зберігали зерно, олію, вино... А геніальна, і донині неперевершена у своїй досконалості давньогрецька скульптура. За доби античності вона була зовсім не такою, якою ми її спостерігаємо у затишних залах музеїв — холодно-відстороненою, білосніжно-мармуровою, жодним чином! Вона була різнобарвною, строкатою, наближеною до тілесності, одяг був яскравий, волосся — відповідне, а очі і брови — намальовані і підведені вкрай наближено до натуральних, або інкрустовані дорогоцінним чи напів-дорогоцінним камінням. І вже зовсім несподіваним є намагання розглядати піраміди Гізи як художній витвір.

Ніхто не заперечує, щоби амулети, обереги, талісмани та таке інше сприймати як художні твори, але, разом з тим, не варто забувати, що виготовлялись вони за цілком визначеним утилітарним призначенням, а не як витвори «прикладного» мистецтва.

Традиційна вишивка, що донесла до нас глибинні залишки космогонічних уявлень та календарної обрядності наших далеких предків знов таки створювалась не як витвір «народного» мистецтва, а як обереги «на щастя на долю».

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що упродовж тривалого часу в процесі людської діяльності створювались артефакти суто як ужиткові, функціонально-обумовлені, а естетична складова при цьому передбачалась, але не передумовлювалась, була можливою, але не обов'язковою. Ті пам'ятки інших культур, які ми схильні розглядати і досліджувати як витвори мистецтва, їх творцями не обов'язково виготовлялись лише як майбутні експонати музейних експозицій. Тому варто з'ясувати, що в усіх цих артефактах, таких різних і неповторних є спільного, що дає нам підставу розглядати їх саме як витвори мистецтва. Це, передусім — їх відстороненість, виокремленість з контексту сучасності, їх «необов'язковість» існування тут і зараз, те, що робить їх паралельною реальністю по відношенню до реальності другої при-

роди, актуальної на даний момент. Споглядаючи зазначені артефакти, ми їх сприймаємо і усвідомлюємо виходячи з реалії теперішнього, тобто накладаємо створеною нами власний понятійно-емоційний контекст, своєрідну понятійну матрицю на створений в минулому артефакт. Цим ми здійснюємо акт творення не в процесі створення, а в акті творчості сприйняття і усвідомлення створеного — акт зворотної рефлексії, зумовленої, спричиненої артефактом мистецтва.

Коли ми не спроможні згадати «не наше власне» минуле, (бо згадати ми можемо лише «наше власне» минуле), то, натомість, ми здатні його собі уявити. Але ж уява то і є складова третьої реальності (внутрішнього простору нашої свідомості), що дає підстави нам визначити процес сприйняття артефактів минулого як творення паралельної, актуальної «тут і зараз» для нас структури принципів її сприйняття, а не їх відтворення як первинності. Таким чином, творчість є не лише як передумова процесу створення, але і передумова можливості сприйняття створеного. Саме в акті сприйняття вже створеного ми вбачаємо феноменальну актуальність мистецтва, і саме нею можливо пояснити його існування в якості невід'ємної і незнищеної складової культури. В складових сукупності мистецьких рефлексій полягає можливість втілення колективного досвіду та колективної пам'яті даного суспільства, його можливість утримування неперервності традиції буття даного соціального утворення. Саме за актом долучення до творчості «співпричасності», напевне, вирушали до старожитностей Давнього царства мешканці Єгипту, але не створення, а долучення до творчості в акті сприйняття створеного. Блукаючи серед залишків величі минулого, споглядаючи вже не цілком зрозумілі, але від того не менш привабливі своєю відстороненою загадковістю старожитності. Намагаючись реконструювати, відтворити минуле у його живій актуальності, зробити його сучасним, - то беззаперечно був акт творчості, здійснюваний у просторі третьої реальності, де живуть їх предки, їх боги і де майбутнє невіддільне від минулого, де перетинаються світ мертвих і світ живих.

Але навіть мандрувати, коли це саме можна здійснювати «у себе вдома», у обласшованих, добре прибраних храмових комплексах? Напевне, неабияку роль у потребі у мандрах відігравав ефект виокремленості із сучасності, котра надто близька, щоб сприйматись відстороненою — її більш рельєфно можливо оглядати з минулого, куди і мандрували Нілом єгипетські «пошановувачі старожитностей», вони перебували в своєрідному стані зміненої свідомості, як і ми, долучаючись до контактів з минулим. До речі, чи не цим пояснюється споконвічна прага людства до все нових і нових горизонтів пізнання, що спонукає до пошуків, і осягнення знайденого, втіленого в духовній сфері — цьому дивовижному конгломераті, що практично не підлягає усвідомленню неозорої кількості всіх його складових.

Симптоматично, що предметом ґрунтового дослідження і спроб наукового аналізу духовна сфера стала практично лише з середини ХІХ століття, і саме ці спроби дослідження спонукали до локалізації психології як окремої науки. До того часу духовну сферу сприймали апріорно — як певну невід'ємну від людського буття даність, таку саму природну як дихання, світло сонця, народження і смерть. В ній жили, шукали, знаходили, осмислювали, сумнівались незліченні покоління інтелектуалів. Але в самій назві «духовна сфера», напевне, назавжди закарбувалась очевидна невідповідність назви до її фактичної сутності, що залишилась нам у спадок від середньовіччя, коли саме сферу мислили як божественну досконалість.

По суті «духовна сфера» являє собою необмежену у часі і просторі надскладну структуру перетинів і перетікань, перехресть і паралельностей шляхів пізнання і осмислення Світу у всіх можливих його проявах. В ній — витoki не лише відкриттів, винаходів та створень, але і передумови можливості прагнення до них, нездоланна жага діяльності і самоусвідомлення себе в ній і через неї. Саме про творчість слова поета: «Немає річки більшої за спрагу».

Головне, що варто усвідомити — це те, що творчість покладена не лише в акті створення, але і в акті сприйняття створеного, а також те, що його характерною ознакою є специфічна виокремлена невиокремленість в межах другої природи... Природним чином традиційна мистецтвознавча література переймається питаннями створення і систематизацією створеного в межах історичних і психологічних, нехтуючи при цьому стохастичну природу процесу нашого долучення до мистецтва — спонтанного і безсистемного в основі своїй. А от вже аналіз сприйнятого здійснюється інакше... Так в межах історичних досліджуються шляхи виникнення, розвитку та трансформації стилів та напрямків мистецтва, що переважно пов'язані з певними етнічними субстратами, такі знані стилі як Єгипетський, Греко-Римський, Шумеро-Аккадський, Китайський та весь масив таких несхожих ззовні і водночас дивовижно подібних один до одного за природою, оскільки в кожного народу існувала архітектура, поезія, традиція образотворення та інші способи втілення творчих рефлексій, пов'язані з наявними умовами життя та етнопсихологічними особливостями їх ментальних просторів. Також в мистецтвознавстві досліджуються, так би мовити, стилі-реакції, такі як романський, готичний, бароко, класицизм та стильові напрямки — рококо в межах барокового стилю, чи ампір та бідермайер в межах класицизму. Стилі-реакції та стильові напрямки є невід'ємними від суто європейської мистецької традиції, котра далі продовжилась у стильотворенні до югендстилю (модерн) та стилів конструктивістського спрямування, якими є функціоналізм, конструктивізм та їх флуктуації у поп-арті та пост-модерні.

В межах зазначених стильових локалізацій, що легко накладаються на певну історичну хронологію, коли є можливим *post factum* їх розгляд як сукупності закономірних видозмінень, ми розглядаємо діяльність і творчість митців відповідної епохи чи періоду. Питання про те, чи ця діяльність обумовила виникнення певного стилю, чи була обумовлена ним, практично не передбачає остаточно однозначної відповіді. Так, наприклад, в усипальниці Медичі геніальний художник Мікеланджело Буонарроті — майстер доби Відродження, вже заклав елементи барокового стилю, та свого максимального виявлення стиль бароко набув понад сто років потому. Але як майстер Мікеланджело відбувся повною мірою саме як геній ренесансу, а не як майстер доби бароко... Але то — чи не єдиний випадок в історії мистецтва, коли одна конкретна особистість (бодай і геніальна) визначила (чи вгадала) напрямок генези стилю в мистецтві, інші стилі не знають авторства.

Питання стилів ми торкнулися задля того, щоб зазначити одну цікаву і симптоматичну в мистецтві особливість мистецьких реалізацій, котрих є дві: в рамках стилів та стильових напрямків і поза їхніми межами, коли стиль епохи не вплинув безпосередньо на індивідуальність майстра. Варто порівняти творчість сучасників і майже співвітчизників (Фландрія та Голландія) Рубенса та Рембрандта, щоб визначити «бароковість» живопису Пітера Пауля Рубенса і «предвічність» живопису

Рембрандта ван Рейна, таких несхожих і однаково геніальних у своїй творчості. Тому не завжди правомірне співставлення періоду творчості з відповідною епохою, більше того, кожен визначний майстер — своєю творчістю постає як епоха в мистецтві, як неповторна індивідуальність, самоцінна і самодостатня — Він — світ власної творчості. Тому ми досліджуємо творчі світи Мікеланджело, Рембрандта, Босха, Брейгеля, Далі, Пікассо та інших майстрів різних епох, що у власних творах реалізували не лише себе в межах епохи, а й створили епоху в межах власної творчості, коли в мистецтвознавстві можливе дослідження їх складної і досить суперечливої взаємозумовленості, коли ми спостерігаємо вплив особистості, її реалізованої уяви на генезу та видозмінення другої реальності. Цей вплив, усвідомлюючи чи не усвідомлюючи його, людство відчувало упродовж всього періоду свого існування. Але характерно, що за будь-яких умов, ми саме в цьому вбачаємо надскладну структуру взаємовпливів суспільства та особистості в межах суспільства. Саме це дає нам підстави простежити генезу мистецтва як окремої складової серед інших артефактів культури, таких як знаряддя праці, предмети релігійних культів, зброя, посуд, одяг та таке інше і водночас з'ясувати та простежити процес виокремлення мистецтва як явища самоцінного і самодостатнього в цілісному феномені культури.

Але перед тим дозволимо собі одне принципове зауваження: мистецтво — явище багатогранне, грандіозне, унікальне як втілена генеза людської думки, закарбованої в ньому, є не лише віддзеркаленням певної сучасної йому епохи але й пам'яттю, свідченням про неї. Стильові напрямки, в яких воно відбувається, нікуди не зникають, але просто не подовжуються у часі, замінені на інші, більш відповідні до умов життя даного суспільства в межах середовища його існування. Досить виразно це можна простежити на прикладі цивілізації Європи, коли в містах (Париж, Лондон, Рим) одночасно співіснують актуальні і неактуальні артефакти мистецтва, різні стилі, напрямки, мистецькі уподобання, у сукупності утворюючи певну неповторну структуру міста, зумовлюючи його унікальність, коли поруч з вузькими вуличками середньовічного старого міста, раптом виникає певна модерна споруда, а за нею — величний готичний собор, за котрим — міська площа в барокових стильових формах, що перемежуються спорудами невизначеної стильової спрямованості. Проте місто ми сприймаємо не лише як суму його складових, але й як певну цілісність. Так само й мистецтво ми сприймаємо не лише як сукупність його складових, але водночас і як цілком визначену цілісну данність.

Саме цим обумовлена спонтанна лавиноподібність того, як мистецтво втручається, імплантується в нашу свідомість, наповнює її через структуру повсякденності людського буття, знехтувавши всі можливі аналітичні схеми процесу долучення до мистецтва, створені для того мистецтвознавцями, істориками, етнографами. Адже в основі принципів сприйняття творів мистецтва може не існувати жодних принципів, тобто виявляється можливим (а фактично так воно і відбувається) сприйняття мистецтва поза будь-якими схемами, парадигмами, законами. Все життя ми відкриваємо нові і нові грані і складові мистецтва. Дане сприйняття і долучення до мистецтва є переважно некерованим, фрагментарним і безсистемним. Показово, що наявного в суспільстві мистецтва (як і розуму) йому завжди було достатньо...

Так середньовічна Європа мало переймалася власним незнанням античної культури, доба Відродження — відсутністю знань про культуру та мистецтво стародавнього Єгипту, Древній Китай добре почувався без знань про культуру інків та ацтеків. Це, так би мовити, на рівні етносів. На рівні особистості — можливо прожити життя і не дізнатись навіть про визначні, геніальні витвори мистецтва, не прочитати жодної сури Корану, книги Біблії, не знати Упанішад, гомерових «Іліади» та «Одісеї» і при тому бути гідним і шанованим представником суспільства, вправним майстром своєї справи. Це — не проблема освіченості — це передусім проблема надлишкової інформації. Підраховано, що людина за життя спроможна прочитати близько 5 тисяч книжок середнього (350 стор.) формату, в той час як їх у світі створено значно більша кількість, не кажучи вже про інші артефакти мистецьких рефлексій. Так, наприклад, відомо, що в III ст. до н. е. римляни вивезли з порівняно невеликої Амбранії до Італії 2000 мармурових статуй, що не було набагато меншим за кількість живих мешканців даного полісу, Конкістадори Кортеса та Піссаро в результаті грабунків цивілізацій Месоамерики збільшили кількість золота в Європі у вісім разів, тобто від 90 тон до 640 тон жовтого металу, виключно за рахунок знищення артефактів індіанського мистецтва. Війни, стихійні лиха, невігластво, релігійна нетерпимість... Вправно попрацювали на ниві нищення мистецтва пацюки та миші, що добре знали на смакових якостях безцінних старовинних манускриптів, шашіль надавала перевагу смакові дерев'яної скульптури... Тління, вогонь, забуття... Важко, практично неможливо уявити увесь масив знищених, втрачених творів мистецтва... Проте незрівнянно важче собі уявити, як би ми малися на планеті, якби все те творче надбання уціліле дійшло до нашого часу. Можливо у неминучості втрат минувшини є певна жорстока правомірність. Видається малоімовірним, що збереження всіх без винятку творів мистецтва і взагалі артефактів культури спростила б нам спробу усвідомлення феномену мистецтва як певної складової у структурі людської діяльності.

Водночас з тим саме тотальне і постійне нищення творінь мистецтва довело його принципову незнищенність у межах культур і цивілізацій. Навіть намагання мистецтвознавців нав'язати мистецтву певні, не притаманні йому, аналітичні рамки і принципи не змогли його стримати у постійності генези творення. Мистецтво не потребує ні доведення, ні обґрунтування власної доцільності. Воно її стверджує самим фактом свого існування. Артефакти мистецтва ми сприймаємо *post factum*, як вже існуючі в межах культури чи цивілізації і невід'ємні від неї даності. Характерно, що вони у переважній більшості мають чітко визначену прикладну функцію, тобто вони не є самодостатнім явищем, а є певною складовою над-мистецького утворення. Так, приміром, за доби античності скульптура була органічною складовою певного храму чи храмового комплексу, а настінні мозаїки Візантії — невід'ємною, органічною складовою інтер'єрів християнських святинь. Так само вітражі та скульптури створювались як органічна складова готичних соборів середньовічної Європи. Жодним чином вони не створювались як самоцінні та самодостатні витвори мистецтва, і сучасниками вони також не сприймалися як суто витвори мистецтва. Грек доби античності не милувався пластиком скульптури Зевса-Громовержця — він йому поклонявся, приносив жертви і напевне сприйняв

би як блюзнірство мистецтвознавчий аналіз античної пластики доби Еллінізму, так само як і ортодоксальні християни не сприймають іконопис як витвір мистецтва, а виключно як предмет культу та поклоніння (див. додаток «Іконопис»). Естетичні рефлексії при спогляданні іконопису цілком можливі, але не цілком доречні...

Мистецтво було синтетичним явищем у контексті сучасної на момент його створення епохи. Але епохи мають властивість закінчуватись, відходити в минуле, а залишки, уламки її минулої величі та могутності, вилучені з контексту їх буття, сприймаються нащадками вже за межами їх функційної задіяності, як певна самоцінність і самодостатність, коли стає можливою відстороненість їх сприйняття. Що до речі і спричинило до його нищення і розуміння як певного «непотребу» представниками інших епох та культур, не вбачаючими в цих артефактах «загальнолюдських духовних цінностей непересічної значущості», як зараз полюбують висловлюватись мистецтвознавці. Проте мусимо констатувати, що не існує абсолютної шкали критеріїв, за якими можливо визначити ступінь відповідності певного артефакту до витворів мистецтва, створеного «за законами краси».

Аналізуючи мистецтво в контексті культурознавства передусім варто з'ясувати, що не всі без винятку так звані витвори мистецтва, котрі його сукупно утворюють, безпосередньо підпадають під дане визначення. Адже, звична відповідь, що «витвір мистецтва є віднесений до сфери мистецтва продукт людської діяльності», м'яко кажучи не цілком послідовна і далеко не вичерпна. Оскільки саме визначення — «витвір мистецтва» порівняно недавнього (в межах історії) походження, що обумовлено виникненням такого знаного в мистецтвознавстві явища як «чисте мистецтво», чи, так би мовити, «мистецтво в межах мистецтва». Тому артефакт мистецького витвору (твору) в цілісному явищі культури, яке ми визначаємо як мистецтво, займає порівняно незначне місце. Дивним чином мистецтвотворення, як вид людської діяльності, вельми давнього походження, а складають його переважно витвори не мистецького, а релігійного та прикладного призначення, і є по суті предметами утилітарно-ужитковими. Зараз навряд чи хто наважиться визначити Сікстинську капелу з геніальними розписами Мікеланджело Буонарроті як вдалий приклад ужиткового мистецтва, хоча по суті своїй саме таке бачення даного твору в контексті доби Відродження є не лише виправданим, але й послідовним. Адже фреска являє з інтер'єром капели неподільну цілісність — синтез архітектури та розпису і містить, крім усього іншого, цілком визначену прикладну (утилітарно-дидактичну) функцію. Проте саме за доби Відродження — явища досить суперечливого в історії культури, на тлі генези якісно нових світоглядних реалій та суспільних зрушень на той час було сформовано і усвідомлено думку про можливість самодостатності і самоцінності мистецтва як окремого культурного феномену. Чинників, що призвели до виокремлення мистецтва з релігійного та ужиткового контекстів було досить багато: це і відкриття для Європи античного мистецтва, античної культури, що через розрив неперервності мистецької традиції вже сприймалась як певна виокремленість, відстороненість — загадкова і приваблива водночас. Ідеологія та естетика доби середньовіччя втратила свою актуальність, поволі їй на зміну приходила нова парадигма — ренесансна. Змінювався ритм буття суспільства, відбулась десакралізація інституту влади, виникнення якісно нових економічних відносин, урбанізація, створення гільдій ремісників, мануфактур. 1492 року Христофор Колумб

відкриває новий континент, набирає розвитку наука, література — все це призводить до остаточного виокремлення людини від первинної природи, усвідомлення нею своєї виключності, унікальності, неповторності — людина, чи не вперше, почала цікавитись собою не як певною трансцендентною даністю — божим творінням, а як володарем Світу, який Бог створив саме для неї. Доба Відродження заклала підвалини самоцінного мистецтва, тобто мистецтва не пов'язаного з релігійною чи побутово-утилітарною традицією, котре існує як станкове мистецтво (тобто створене на станку-мольберті) що, як з'ясувалось, і в такій формі має право на існування... Саме доба Відродження створила і станкову скульптуру і станкову графіку, безвідносно до утилітарної функції. За доби Відродження відбулося також усвідомлення самоцінності, неповторності індивідуальності майстра, котра підкреслювалась, а не нівелювалась, як за доби попередньої. Вперше не можновладці, не клірики, а саме інтелектуали та художники в своїй творчості і через неї уособили епоху. Леонардо, Рафаель, Дюрер, Тіціан, Мікеланджело та інші «титани Відродження» здійснили прорив у сферу «чистого мистецтва». Саме з них починається якісно нова історія мистецтва — історія мистецтва особистісного, індивідуалістичного, такого неповторного і такого розмаїтого в своїх проявах. І ще одне суттєве доповнення — саме Ренесанс створив картину — таку звичну і природну на наш сучасний погляд, але неможливу за будь-якої до-ренесансної епохи.

І справді, якщо повернутись до музею, в якому ми розмірковували про муз-покровительок мистецтв, то оглядаючи добре відбудовану експозицію, ми в залах присвячених мистецтву до-ренесансному (точніше — XIII ст.), саме картин і не знайдемо, і не тому, що вони загинули в катаклізмах, війнах, пожежах, а тому, що їм не було місця в тих культурах і тих епохах. Проте традиція станкового живопису значно старша за картину, як витвір мистецтва. Це і так званий фаюмський портрет і традиція іконопису — але це рефлексії не мистецькі, а культові в основі своїй. Хоча вже давні греки проводили змагання з картин, коли майстри змагались у досконалості відтворення природи, зображенні людей, тварин, проте дане мистецтво тяжіло до театрального дійства та образовідтворення більшою мірою, ніж до образотворення. Певним чином, саме неможливість сприйняття давніми еллінами мистецтв образотворчих самодостатніми і зумовила відсутність їх муз-покровительок в міфічних уявленнях тих давніх часів. Образи античної пластики греками сприймалися не як створення, а виключно як відтворення — геніальні за пластикою і бездуховні архетипи аттичної міфології, що не передбачала місця для творчих рефлексій майстрів-каменерізів. Їх творіння були приречені бути домінантами та складовими храмів та храмових комплексів — акрополів, котрі увінчували і концентрували в собі життя полісів, невід'ємне від природи і дивовижно органічне до неї. А картини — греки їх безперечно знали і мали як артефакти але, певно, не вбачали їм місця ні в храмах, де їх замістили кольорові рельєфи і горельєфи, ні у власних помешканнях — вельми скромних і погано освітлених.

Тому наше сприйняття античного мистецтва відбувається через його бачення людьми доби Ренесансу, через їх сприйняття, їх естетичні уподобання, їх розуміння. Європейському мистецтву було потрібно понад півтори тисячі років, щоб створити принципово відмінні від античних духовно-особистісні ціннісні орієнтири сприйняття мистецтва, в яких неповторність особистості митця була поставлена як виток і сенс творчих шукань.

Ці півтори тисячі років бурхливої історії Європи зумовили остаточне і безповоротне вилучення людини з первинної природи, котра, завдячуючи цьому стала предметом відстороненого споглядання — усвідомлення її як предмету естетичних рефлексій. Тому виникає (зокрема в творчості Ієроніма Босха, 1463-1516) нечуваний і немислимий до цього як самостійний жанр, пейзаж, що поволі з заднього плану картин, як тла зображуваних подій, починає набувати рис самоцінних і спонукає до перевідкриття (в європейському мистецтві) забутих від доби античності законів лінійної і повітряної перспектив. Оскільки саме картина, як виокремлена мистецька даність, потребувала вже якісно відмінних від до того існуючих виразових форм і засобів зображення. Виникають перші спроби через зовнішнє зображення проглянути і показати внутрішнє.

В сфері мистецтва закладається нерелігійна духовність — якісно інший рівень здійснення рушійних потенцій десакралізованого мистецтвотворення.

¶ДЕСАКРАЛІЗОВАНЕ МИСТЕЦТВО

Краса є доля істини...

Мартін Хайдеггер

Закінчувалась доба середньовіччя. Напружено очікуваний пошановувачами християнства кінець Світу так і не відбувся. Другий прихід Месії відкладався на невизначений термін. Папа римський і патріарх константинопольський обмінялись взаємними прокляттями, не спромігшись примиритись з існуванням один одного. Християнство було розділене на західне та східне, відповідно з центрами в Римі та Костянтинополі, і заходились вирішувати питання політичні «во славу Христову» засобами далекими від християнських. Кордовський халіфат в Іспанії на той час припинив існування, а сарацини, що за доби середніх віків справили значний вплив на ґенезу європейської культури, скніли на вузькій смужці землі на узбережжі Середземного моря — еміраті в Гранаді. Епідемії холери та бубонної чуми поволі вщухали, винищивши перед тим понад 70 відсотків населення Європи. Численні хрестові походи «во спасіння гробу Господня», благословенні понтифіком, специфічно вирішивши проблему зниження пасіонарної напруги в Європі, втратили свою актуальність. Хвилі номадів були зупинені на підступах до західної Європи могутньою і загадковою Київською Руссю ціною власного існування...

У ті непевні часи інтелектуальне життя Західної Європи зосереджувалось в монастирях, що більше нагадували фортеці, ніж храми Господні. Блискучий період розвитку схоластики та патристики (вчення отців церкви), що справив значний вплив на підґрунтя християнства, практично вичерпав свою актуальність, так і не спромігшись подолати рамки формальної логіки.

Відсутність зовнішньої експансії і надмірна відірваність від реалій життя «академічної» науки спонукали до релігійної спрямованості розвитку системи знань. Певна внутрішня стабільність на континенті врешті дала змогу утворенню зародків європейської державницької традиції, розвитку культурних та економічних зв'язків, практичної науки.

Десакралізація інституту влади передумовила розподіл сфер впливу між кліриками та світськими правителями. Яскраві особистості виходили на сцену подій у Західній Європі: політики (Макіавелі), філософії (Кузанський), літератури (Данте), котрі вже не належали цілковито добі Середньовіччя і у своїх інтелектуальних шуканнях закладали підвалини світобачення так званого Ренесансу — доби Європейського Відродження — явища суперечливого і безпрецедентного водночас. В рамках хронології воно співпало з таким явищем як Реформація — боротьба північної Європи за незалежність від римської курії, що також зумовила (але в іншій площині) завершення доби Середньовіччя в своїх державах. Але для розгляду ґенези і трансформації мистецтва, та наслідків його десакралізації показовою є саме доба Відродження в Італії. Унікальність геополітичного становища італійських земель та міст полягає в тому, що в них, на тому самому ґрунті, але в світлі нових суспільних реалій подовжилась рим-

ська культурна традиція, започаткована від часів заснування Риму, ще за доби античності. І попри те, що набутки античності було повернуто в Європу з мороку забуття завойовниками-арабами і що саме вони до певної міри посприяли закладенню підвалин нової Європейської науки і філософії (саме арабські вчені повернули в науковий обіг того часу вчення Аристотеля, Платона, Піфагора, Птолемея), але відбувалося це відродження на ґрунті європейському, що надає унікальну можливість відстеження генези і трансформації мистецтва на значному проміжковій часу в межах більш-менш стабільно існуючої впродовж тривалого терміну людської спільноти — визначеного середовищем існування етнопсихологічного типу людності.

Тривалий час в мистецтвознавстві превалювала думка, що Відродження є поверненням до ідеалів елліністичної епохи. Її естетичні та інтелектуальні набутки саме в Ренесансі начебто знайшли гідне втілення на якісно новому етапі розвитку суспільства, відкинувши як анахронізм інтелектуальні набутки епохи Середніх віків (до речі термін «Середні віки» виник в добу середньовіччя і визначав ті віки, що знаходяться посередині між першим і другим пришествям Месії). Але саме за доби Ренесансу ми спостерігаємо синкретизм естетики, як елліністичної так і середньовічної, в контексті їх якісно іншого сприйняття на новому етапі розвитку суспільства. Неможливо двічі увійти в одну й ту саму воду і тому те, що сприймалось у подальшому дослідниками як відродження ідеалів античності за часів Ренесансу, насправді було долученням елементів нововідкритої сукупності артефактів античності до існуючої структури інтелектуальної сфери, як однієї з її складових, можливої, але не обов'язкової. Показово, що ця «зацікавленість» античною культурою стала актуальною саме тоді, коли внаслідок розвитку власної культури Європа стала здатна її сприйняти і належним чином оцінити. Для нас найсуттєвішим в контексті сказаного є зазначити, що саме артефакти античної культури в ментальному просторі Ренесансної культури відразу сприймалися як паралельна реальність, тобто — мистецтво «окреме» і самодостатнє — як підґрунтя і передумова для якісно нового бачення артефактів мистецтва і загалом феномену мистецтва, котре не підпадало «без залишку» під релігійну та під побутово-функціональну сукупність принципів його сприйняття і відразу поставало як паралельне і «необов'язкове» до них мистецтво.

Чи не вперше саме на європейському ґрунті мистецтво з усією очевидністю постало як певна безвідносна самодостатність і самоцінність, існуюча вже за межами суто його прикладної і утилітарної функції.

Саме від доби Відродження став можливим розгляд образотворчого мистецтва як окремого інтелектуального чинника в контексті культури, коли було закладено, як основу мистецтвознавства, нову сукупність принципів — нову парадигму сприйняття і дослідження мистецтва.

Стрімка секуляризація суспільства, зумовлена його розвитком на ґрунті позитивного пізнання Світу, об'єктивно потребувала якісно нових підходів у філософії, науці, релігії щодо осмислення реалій буття, в центрі якого постала людина як істота, для котрої Бог створив Світ.

Від доби Ренесансу мистецтво почало набувати рис самодостатності та самоцінності, як сфера і форма втілення інтелектуальних рефлексій. Розпочався процес десакралізації мистецтва, тобто його вихід за межі суто релігійно-прикладної

сфери, як засобу унаочнення релігійних ідей, жорстко обумовлених релігійною догматикою. Ця десакаралізація зумовила стрімку, лавиноподібну сукупність його сутнісних трансформацій, завдяки чому чітко визначились і виокремились мистецтво як паралельна міфологія (мова для неписьменних) і мистецтво в межах мистецтва (самоцінне мистецтво, мистецтво для мистецтва).

Саме ця, «постміфічна»¹²⁰ сукупність творів мистецтва в межах цілісного феномену мистецтва, внаслідок його ґенези, як суб'єктивного акту творчості, призвела мистецтво до тої форми, в котрій воно, як самодостатність, постає перед нами на подальших етапах його існування та розвитку. Таким чином, секуляризація та десакаралізація суспільства обумовили становлення європейського мистецтва і його бачення сучасниками як виокремленого, самоцінного явища в структурі культури. Мистецтво постало певною мірою як «річ у собі», як визначена самодостатність, набрало чинності як окремий інтелектуальний чинник, чим спричинило до виявлення у ньому якісно нових, не притаманних йому як мистецтву сакральному та прикладному, шляхів розвитку та реалізації.

Поруч з традицією канону і паралельно з каноном стала можливою традиція особистісності та індивідуалістичності поза межами канону, котра пізніше втілювалась і розчинилась в межах виникаючих стилів і стильових напрямків.¹²¹

Наразі і мистецтво канонічне набрало рис індивідуалістичних і постало також до певної міри як явище особистісне. У мистецтві почала набувати ваги і значущості індивідуальність митця. Водночас мистецтво почало набувати розвитку і як паралельна реальність, тобто розпочало створювати, втілювати релігійні та міфічні сюжети вже за межами сакрального простору релігії, у власних темпоритмах їх створення та сприйняття.¹²²

Саме це зумовило поглиблений постійний пошук засобів вирішення проблеми образотворення, адекватних щодо задач та проблем, вирішуваних мистецтвом в межах самого мистецтва.

На сучасному етапі не варто розглядати процес становлення мистецтва, як обумовлене виключно міфічною структурою принципів світосприйняття явище. Натомість, як явище самодостатнє і самоцінне, мистецтво стало спроможним і розпочало вирішувати проблеми і задачі в міфіві не цілком або і взагалі не існуючі. В процесі розвитку в цьому напрямку саме мистецтво набрало можливості проникнення в сферу асоціативно-знакових структур, на якісно інший, більш емоційно забарвлений, поліваріантний, полісемантичний рівень самореалізації художника. В межах і на основі традиційних виразових засобів мистецтва формується нове

¹²⁰ «Постміфічне» мистецтво починає продукувати структури образів з активно виявленою естетично-емоційною спрямованістю, коли відсутня устороненість автора відносно зображуваного об'єкта.

¹²¹ За відомим висловом Карла Маркса «Епоха, що потребувала титанів і породжувала титанів». Якщо антична культура створила цивілізацію, то саме Ренесанс виробив принципи, за якими вона існує, він заклав підвалини правового поля, естетичних та етичних норм, структуру державності, нову наукову парадигму та створив мистецтво як самодостатність в межах культуротворчих процесів.

¹²² Принагідно зауважимо, що в містерях, театральних дійствах, музичних творах ритм їх сприйняття є невід'ємним від акту його здійснення (виконання). Дані мистецькі артефакти були жорстко локалізовані у часі самим терміном їх актуалізації. В даних творах ритм сприйняття був локалізованим і закладеним в самому творі. Натомість в поезії, живописі, архітектурі не передбачено регламентації ані терміну ані темпоритму їх сприйняття.

мистецтво, що починає виходити у самодостатності своїй на актуалізацію, вторгнення в проблематику «розташовану» поміж знаковою (міфічною) та позазнаковою (магічною) формами відображення та сприйняття інформації. Саме мистецтво виявилось спроможним врешті з'єднати знаки-образи і міжзнакові (асоціативні) проміжки, компенсувавши апіорну їх відсутність у витворі мистецтва завдяки розгорнутості сприйняття витвору мистецтва в часовому вимірі. Коли в акті споглядання мистецьких артефактів актуальними постали не лише слова (образи), але й паузи (недомовленості) поміж ними, не лише зображене, а й не зображене, сукупно утворюючи певний витвір мистецтва, що постає як відкрита інформаційна структура, яка набуває повноти довершеності вже в акті її споглядання. Дана властивість нового мистецтва передбачала якісно інший підхід до акту творчості. Даний підхід, позбавляючи його однозначності сприйняття (на відміну від вимог до мистецтва в межах канону) розкриває перед мистецтвом якісно нові можливості реалізації творення паралельної реальності, вихід в сферу самоцінного і самодостатнього «чистого» мистецтва.

Як вирішувалась ця проблема ми розглянемо далі, а зараз простежимо певні закономірності розвитку мистецтва, обумовлені його секуляризацією та десакралізацією, що так яскраво проявились у мистецтві доби Відродження в Італії. На тлі тотального стрімкого переосмислення світоглядних реалій, коли відбулись незворотні зміни в поглядах на людину і її місце в Світі, коли сам Світ постав у своїй неозорій незбагненності і поволі почав пізнаватись виокремлено від релігійної догматики, коли людина, чи не вперше, так гостро усвідомила свою «іншість» у царині первинної природи, саме тоді вона дуже повільно і обережно почала осмислювати зовнішній світ не як віддзеркалення внутрішнього в зовнішньому (мікрокосму в макрокосмі), а як фактично існуючу дійсність. Зручний і затишний світ, створений Богом для людини і який обертався довкола неї, виявився іншим — неосяжним, незбагненим, безкінечним... У всьому цьому масиві незбагненностей та невідповідностей потрібно було терміново розібратися, дослідити їх. Світ, що покійно очікував Судного Дня, раптом виявився початком шляху пізнання, кінець якого розчинявся у невизначеній безкінечності. Люди тої буремної епохи: Христофор Колумб, Микола Копернік, Томазо Кампанела, Андре Везалій, Мікеланджело Буонарроті, Галілео Галілей, Ніколо Макіавелі, Леонардо да-Вінчі, чий імена назавжди закарбовані на скрижалях історії людства, без перебільшення, сукупністю своїх відкриттів відкрили людині її саму і саме її показали як володаря власної долі...

В тому неозорому масиві відкриттів і винаходів, що відбулись за доби Відродження, одне пройшло майже непоміченим і не оціненим належним чином. Саме його ми й розглянемо в контексті викладення генезису мистецтва передусім. Це — самодостатнє мистецтво.

Якщо простежити процес становлення мистецтва в межах зовнішньої культури, як явища, що розглядається як одна з його складових, то належить визнати, що суб'єктивізація та індивідуалізація мистецтва була зумовлена, як діяльність самодостатня, саме з втіленням її у формі станкового мистецтва.

Саме картина, така звична для нас зараз, обумовила фактом власного виникнення локалізацію мистецтва в структурі інтелектуальних чинників зовнішньої

культури, картина обумовила процес виокремлення мистецьких рефлексій із суто міфічних образних рядів і структур. В той час, як традиційне релігійне мистецтво приходило до емоції як чогось отриманого внаслідок творення, то в мистецтві нерелігійному емоція, натомість, покладається мотивом, поштовхом до творення.

Рама, про яку забувають, споглядаючи те, що зображене в її межах і те, що оточує її зовні, визначила актуалізацію мистецтва як «діяння в локальному просторі». Відродилась призабута з часів античності якісно відмінна від традиційної (утилітарно-прикладної) структура принципів світосприйняття. Мистецтво, втративши органічний зв'язок з прикладною сферою своєї реалізації, стало виконувати функцію доповнення і наповнення собою, своїми творами культурного середовища у якості бажаного, можливого, але не обов'язкового його компоненту. Характерно, що перші обрамлення картин навіть ззовні створювались подібними до обрамлення вікон чи дзеркал, підкреслюючи цим імітацію вікон у ілюзорний світ не існуючого фактично простору. Саме з появою рами і станкової картини в образотворчому мистецтві були сформовані якісно нові принципи її сприйняття. Фантазія, полишивши облуду релігійної догматики, почала творити альтернативні до релігійних ілюзорні світи, на цьому шляху вона поставила і вирішила цілу низку суто технічних і психологічних задач, щоб здійснюватись в обраному напрямку свого розвитку. «Її величність» ілюзія визначила мистецтво як сферу своїх володінь.

Іноді мистецтво порівнюють з грою, це не цілком правомірно. Образно кажучи — в мистецтві не більше гри, ніж у грі мистецтва. Просто в мистецтві і в грі відбувається вилучення з об'єктивно суцільних часово-просторових вимірів, за усвідомлення їх об'єктивної наявності. Більш коректно можливо сказати, що у мистецтві став можливим елемент гри як певної умовності його виразових засобів.

Водночас рама окреслила коло тем свого внутрішнього наповнення, до речі не таке вже й велике. Це так звані жанри живопису, до яких ми відносимо портрет, пейзаж, жанрову сцену (побутову, історичну, фантастичну, релігійну, батальну, міфологічну тощо), натюрморт, а також їх різноманітні поєднання в межах станкової картини — оце практично і все, що здатна вмістити рама як своє внутрішнє наповнення у класичному мистецтві. Але наскільки різноманітне, неповторне, багатогранне це «все». Достатньо пройти залами музею, щоб переконатись у тому. Вся історія генези постренесансного мистецтва свідчить про невичерпність і безкінечну трансформацію самодостатнього мистецтва. Адже з його актуалізацією до запитань що і як створено, додалось два інших — «хто?» і «навіщо?».

Проте, якщо запитання «навіщо?» взагалі не передбачає коректної, однозначної відповіді і не лише в сфері мистецтва, а і в будь-якій іншій, то запитання «хто?» є глибоко симптоматичним і показовим саме в сфері самодостатнього мистецтва. Воно засвідчує актуалізацію творчої індивідуальності в структурі цивілізації, усвідомлення її виключності і неповторності. Дійсно, без Сократа, Шекспіра, Рембрандта, Сервантеса, Бетховена наш світ був би іншим. Гіршим чи кращим, то вже інша справа, але він не був би тим світом в якому живемо ми...

Ще молодий Леонардо не завжди ставив підпис під своїми роботами і потім підписував вкрай нерегулярно, Мікеланджело не завжди полишав свій підпис, а вже їх сучасник Тиціан підписував свої роботи постійно, Дюрер підписував все ним ство-

рене. Підпис засвідчував усвідомлення їх авторами неповторності, індивідуальної самобутності їх творчості саме як їхньої, а не будь-чийої іншої. Це — XVI століття, а вже наступне — XVII все пістрявіє підписами, монограмами, абрєвіатурами, символами і процес цей продовжується і понині, оскільки авторський підпис — це не клеймо боттеги чи цеху гільдії живописців, це констатація усвідомлення акту творчості в основі своїй суб'єктивного. Особистісне відображення реальності, пропущене крізь суб'єктивну свідомість і втілене відповідно до творчого суб'єкту набуло актуальності для прийняття і сприйняття мистецтва соціумом. Суспільство почало усвідомлювати себе як колектив суб'єктів, котрі його й уособлюють більшою мірою, ніж є його складовими. Самоусвідомлююча себе особистість засвідчувала цим нівелювання розуміння суспільства як стада тварин, а, натомість, розуміння його як колективу особистостей, разом з тим це спричинило десакралізацію механізму керування суспільством, позбавило його ореолу божественності. Але цим змінам і набуткам передували «темні віки».

То були непевні часи великого преселення народів, коли племена готів, бриттів, саксів, франків та інших пошуковувачів кращої долі на території Західної Європи, як у величезному казані історії переплавлялися на нові, державні утворення. Це був суцільний хаос етногенезу, новий Вавилон, в якому ці племена і народи втрачали власну національну автентичність, зливалися і вливалися в інші етноси, народжували нові етнічні утворення. Пізніше саме цей період європейської історії і будуть називати Темні віки. Не лише через «морок середньовіччя», (до речі, не такий вже й безпросвітний), а передусім тому, що саме в часи Темних віків було бурління невизначеностей шляхів подальшого становлення народів і племен. Але для нас показовим в цьому історичному процесі є інше, а саме той факт, що втрата національної автентичності, неминучої за цих умов, призвела також врешті і до втрати цими народами власного традиційного мистецтва.

В світі новітніх реалій воно стало як своєрідний атавізм пам'яті і свідчення про минуле буття. Не те, щоби ставилося на меті його знищення, жодним чином! Просто воно вже на той момент поставало «минулим» мистецтвом. Змінювався ритм буття, структура побуту, суспільна інфраструктура, загалом все, де це мистецтво було природним і органічним. Його актуальність ставала дедалі примарнішою. Нечувана на той час сконцентрованість мобільного людського субстрату на обмеженому європейському «плацдармі» призвела до активного обміну інформацією, товарами, тонкощами побуту. Сприяла до концентрації народонаселення в містах, замках, монастирях за принципами відмінними від тих, що покладались в створення родів, племен, і племінних союзів. Так тривати невизначено довго не могло. Почався процес державотворення на надетнічних засадах, коли суто національне нівелювалось на користь загальносуспільного. Створити нову, відмінну від втраченої, традиційну культуру Європа була об'єктивно не здатна (та й не прагла цього), а натомість, як консолідуюча сила за цих умов виступила християнська ідеологія - надетнічна і наднаціональна за своєю сутністю, розпочавши процес експансії християнства в язичницьку в основі своїй свідомість народжуваного нового європейського гіперетносу.

Ми вже торкалися такого явища як стилі в мистецтві. Це всім відомі романіка, готика, бароко, класицизм, модерн. Але поруч з цим існують стиль єгипетський, китайський, інкський, індійський... Власне, стиль як сума характерних ознак

мистецтва певного народу, етносу. Ці останні — органічні і практично незмінні. Так, наприклад, єгипетський стиль налічував близько 3000 років свого відносно стабільного існування без кардинальних змін.

Крім мистецтва особистісного існує мистецтво дещо інше. Його називають по різному — етнічне, фольклорне, традиційне. Ми дозволили собі визначити його як природне.

В основі природнього мистецтва покладається об'єктивно зумовлена міра його необхідної достатності традиційності. Канон не передбачає змін, традиція їх просто не потребує.

В ужитку існує його визначення як народне мистецтво. Але відразу постає логічне питання — а що тоді ненародне (і як це зрозуміти?) мистецтво. Мляві спроби пояснити цю невідповідність поділом на професійне і непрофесійне — пряме введення в оману. І те і інше — є виключно професійне, на відміну від аматорського, хоча і тут є свої складнощі. Поділ на «міське» і «сільське» також є надуманим і хибним. Але факт існування мистецтва на двох визначених рівнях, в двох площинах його реалізації, також не підлягає сумніву. Так от, оте єгипетське мистецтво цієї проблеми не знало. Фараонові подобу кішки різьбили з нефриту, а простолюдину з дерева, але однієї й тієї самої кішки — богині Баст. Не було єгипетського стилю, було єгипетське мистецтво. Воно було природне і в кожного етносу своє, неповторне.

Першими напоружилися зробити «особливе», надетнічне мистецтво клірики. В них це вийшло цілком переконливо. Так поруч з природнім (етнічним) утворилося інше (позаетнічне) мистецтво, котре хтось, не подумавши, визначив як сакральне. Але принцип можливості «особливого» мистецтва було вгадано безпомилково. Відбувся великий «розкол» на профанне і сакральне, кожне зі своїми характерними особливостями. Природне — воно органічне ритму буття народу, а «надприродне» — через мистецтво унаочнило власну ідеологію. До речі, і досі ми не спостерігаємо тенденцій до їх органічного синтезу. Так от, саме природне мистецтво — органічне потрібності в мистецтві, інше — можливе, але не обов'язкове. Мистецтво котрим «дихає» народ і без якого конає і мистецтво як додаток до буття, спосіб наповнення його «надлишковою» інформацією. Навіть корисною, навіть «боговдохновенною» але вже «над», а не «в» межах органіки суспільного організму. Природне мистецтво — глибоко незмінне, в ньому символізм простий до примітивності, але воно як бойовий меч воїна — зручне, надійне, достатнє, на відміну від розцяцькованих подібностей справжньої зброї — в діамантах, золоті, але відверто надмірної і малоефективної. Хоча по своєму й «красивої». Такою зброєю можна хизуватися, але ризиковано воювати.

Приблизно те саме з мистецтвом. Передусім воно — фіксація ритмів і станів, через які здійснюється гармонізація внутрішнього і зовнішнього просторів нашого буття. Звідси лапідарність природнього мистецтва, його органічна узагальненість і символічність. Це мистецтво воїнів і землеробів, пастухів і мисливців. Існує не цілком зрозумілий вислів — генетична пам'ять народу, то саме в природньому мистецтві і через нього вона фіксується на рівні не архетипів (за К. Юнгом), а на рівні принципів їх сприйняття. Тобто — *не колективна пам'ять робить можливим лише таке і ніяке інше мистецтво, а натомість, саме через таке і ніяке інше мистецтво здійснюється фіксація буття етносу в його колективній пам'яті.* (Цілковито незугарна фраза, але

її варто зрозуміти). Подібна фіксація є життєво-необхідною потребою для організму соціуму. Форми, в якому воно здійснюється, самі по собі прості і природні — це орнамент, візерунок, предмети побуту і вжитку, одяг і житло. Все інше — в слові, через слово; це і перекази і пісні, і казки і приказки. Мова цілком адекватно слугує тут органічним еквівалентом і заміником образотворенню. В природньому мистецтві зображення і слово співіснують цілком органічно; коли те, що легко втілити в мові — говориться, але те, що краще зобразити — зображується. Пісня зливається з ритмом танцю, танець повторює візерунок, орнамент, казка органічно оповідає світ, легенди доповнюють викристалізовану правду минулих часів, приказки — геніально сфокусовані алгоритми ситуацій життя, модулі екстракту життєвої мудрості. Тут ніщо не домінує тут все підпорядковується гармонії буття. Тому доки живе народ, живе і його мистецтво. Але попи почали продукувати і насаджувати, з дозволу сказати — паралельне, альтернативне мистецтво, мистецтво культове, так поволі, боком-боком, прощтовхуючи його в душу народу. Здавалось би, нічого поганого. Дійсно, шануй батька, шануй матір, люби ближнього, не брешти, не кради, боронь Боже «не убий». Але... Це вже не ми самі собі говоримо, а вони нам. Не дід вчить онука, а панотець — паству. Вдумайтесь - коли піп - добрий пастир, то виходить ми барани та вівці. Досить специфічна екстраполяція! Він нас пасе, вчить, наставляє... Та Бог їм суддя...

Справа в іншому, вона полягає в тому мистецтві, через яке відбувається інтервенція в нашу свідомість надетнічної ідеології. Істинно хтось зауважив: чим більш досконалим стає Бог, тим менш досконалими стаємо ми. Чим більший наш Бог, тим жалюгідніші ми самі. А наш Бог, ого-го який великий. Так в уяву було імплантовано систему координат і масштабів для втовкмачення нам усвідомлення неосяжної розумом величі Творця. Його було категорично не рекомендовано зображувати ні в християн, ні в магометан, ні в юдеїв.

Інша справа — син божий, пророк божий, аватара бога, вмістилище боже — тут — без проблем. Але Самого — ні, ні, ні! Боже упаси. Це ж брутальна конкретика в світі високої абстракції. Висловлювання «неізреченного» - ересь! Боги греків були просто (!) безсмерті, так само, як і боги кельтів, інків, слов'ян, Бог китайців — небо, підводь очі вгору і дивись. Але земні обителі Бога, вони — це щось особливе! Храми — вся їх внутрішня і зовнішня структура, тектоніка, архітектоніка. Почались пошуки гідного для Бога приміщення — куди би приходити до нього на аудієнцію.

Почався «творчий пошук» способів трансляції сакрального через профанне. В релігії утворився, так би мовити, прикладний (профанний) аспект. В його основі культове мистецтво, покликане зображувати трансцендентне, персоніфікувати небачене, щоб не сказати — неіснуюче. Була створена структура символу-образів не в яких, а через яких передбачалось «унаочнення» і осягнення надземного.

Відбулась своєрідна деформація символу в акті його сприйняття, коли вже не він символізував, а через нього здійснювалась символізація чогось суцього, але «неізреченного». Сходження через образ до першообразу, через малюнок бога до Бога. Врешті всі ці «складнощі», пов'язані з адаптацією образотворення традиційного в контексті культового мистецтва, до певної міри, були подолані і завершилися створенням канону. В ньому була зафіксована культова традиція образотворення, вдало поєднана зі структурою самого храму і традицією богослужіння. Тобто специфічні

співи, речитативи, одяг, музика утворили органічне ціле, але вже поза межами природнього мистецтва, котре за цих умов стало зайвим, шкідливим і до певної міри — небезпечним. Тому клірики визначили його «поганським» і повели з ним методичну боротьбу, що триває з перемінним успіхом і донині. Разом з тим, вони досягли головного — створили «неприродне» мистецтво. Але тут є одна напасть, оскільки, як і будь що штучно створене, подібне мистецтво прагло ствердитись шляхом знищення мистецтва природнього. Тому, всім відома епопея боротьби за «власні ідеали» кліриками повелась з безпрецедентною послідовністю. Нищилось все «не відповідне», інерідне для них. Спадщина минулого без жодних докорів сумління (во славу Божу!) просто фізично нищилась. Але про це сказано вже й без нас достатньо. Тому звернімо увагу на інше — на те, що догматизація канону зрештою призвела вибудоване на його основі мистецтво до стану стагнації. Заклякле у власному розвитку канонічне мистецтво «випало» з природнього стану свого органічного буття в соціумі. Обмежене в об'єктах зображення сферою «божественно-трансцендентного», воно, внаслідок спаду релігійної пасіонарності, стало надто відстороненим, далеким і вочевидь недостатнім для здійснення своїх функцій — показувати, переконувати, наvertати в лоно релігійної традиції. Разом з тим, зворотне повернення до «природнього» мистецтва вже було об'єктивно неможливим. Що врешті призвело до його трансформації і в межах канону. Поволі почала превалювати його візуальна переконливість, котра мала вже не символізувати, а унаочнювати догматику. Лапідарність архаїки стала надто недостатньою, храми, як «книги для неписьмених», ставали «ілюстрованими альбомами», на відміну від попередньої «структури символів». Відповідно і культові споруди ставали все більш циклопічними, грандіозними зовні і зсередини. Мистецтво почало не сприяти піднесенню і наближенню до вищих сутностей, а, натомість, вражати уяву, приголомшувати, показувати велич і недосяжність горішнього.

Саме в цьому полягає стрімка (за історичними вимірами) передумова зміни стилів — як пошук адекватності «механізмів» транслявання предвічних ідей до реалій сучасності. Аномально прискорене стильоутворення все далі віддалялось від власних ідей і принципів. Спочатку гнітюча романіка, потім приголомшуюча готика, далі безстиля Ренесансу, що створило передумови химерного бароко... Принципи образотворення так само стрімко змінювались, до певної міри перетворюючи релігійне мистецтво у власну протилежність. Коли поволі символізм трансформується в алегоричність, а алегорії практично відразу стає тісно в межах канону. Символ набуває образності і поволі розчиняється в ній.

Слід зазначити, що процес індивідуалізації та суб'єктивізації в даний період був показовим не лише виключно для сфери мистецької діяльності. Винесена за межі релігійосфери, творча діяльність у таких проявах як наука, філософія, література також набуває особистісності в її історичному розвитку. При тому не варто забувати, що не абстрактні особистості почали усвідомлювати себе як спільність, навпаки, згадана спільність у процесі свого становлення доросла до розуміння утворюючих її людей як особистостей. Відбувалось дане усвідомлення не раптово, і стало наслідком об'єктивних процесів розвитку організму суспільства, як природний етап генези антропосфери.

Простежимо, бодай в загальних рисах, основні етапи еволюції творчої особистості в структурі її мистецької діяльності. На початковій стадії особистісне бачення не виходило за межі індивідуального розуміння вирішуваної задачі в контексті суспільного її бачення і розуміння. На даному етапі особистісність майстра визначалась переважно рівнем його професійної майстерності, тобто рівнем його ремісничої вправності. Загальним було прагнення до максимально адекватного відображення дійсності засобами образотворчого мистецтва. Саме на цей етап припадає активне і всебічне емпіричне дослідження принципів візуального сприйняття. Стають актуальними дослідження перспективи – лінійної, повітряної, досліджують закономірності сприйняття кольорів, основи класичної композиції, закони оптики – все, що стосувалось досягнення зовнішньої переконливості візуального сприйняття, його не психологічних, а суто фізіологічних особливостей. Саме прагнення до максимально можливої адекватності зображення зображуваному спонукало на активне вивчення законів і принципів візуального сприйняття. Варто згадати камеру-обскуру Леонардо да Вінчі, чи праці Альбрехта Дюрера про закони лінійної перспективи, далі знову Леонардо – відкрив «сфумато»-димчатість, повітряну перспективу. Вермеєр з Дельфту опанував і блискуче реалізував у своїй творчості тепло-холодність живописних відносин кольорів, Рембрандт – принципи сприйняття зором активно освітлених предметів.

Вісімнадцяте століття в розвитку мистецтва живопису знаменувало собою максимально можливу, до ілюзорності доведену техніку відтворення дійсності в картині при її візуальному сприйнятті. Дев'ятнадцяте століття довело дану лінію в становленні живопису до максимуму, виявивши водночас її певну обмеженість і не єдиність. В процесі творчих шукань були розкриті інші принципи, закладені в самому живописі, що ґрунтувались не виключно на фізіології сприйняття, а переважно – на психофізіології. Дані тенденції яскраво втілились в творчості імпресіоністів¹²³, що позначили своєю творчістю якісно новий, до них не існуючий підхід до живопису, котрий ґрунтувався вже переважно на психологічних засадах сприйняття. Внаслідок шукань імпресіоністів були усвідомлені і активно задіяні в мистецтві нові принципи вирішення творчих задач засобами живопису. Виникає величезна кількість суб'єктивно зумовлених напрямків можливого розвитку мистецтва, що відкривали цілий материк (*terra incognita*) живопису, що ґрунтувався на психології сприйняття, і покладав останню у підвалини власного розвитку і становлення. Новий рівень здійснення живописних творів отримав в мистецтвознавстві умовну назву – авангардного живопису, що нічого не говорила і не означувала в його сутності і принципах його реалізації. Це спонукає нас бодай в загальних рисах проаналізувати, в чому покладається авангардність «авангардного» живопису.

Словник іншомовних слів визначає авангардне мистецтво наступним чином: «Авангардизм (фр. *avantgarde*) – назва ряду художніх течій в ХХ ст., що прагнули докорінного оновлення мистецтва як за змістом, так і за формою; різко крити-

¹²³ Імпресіоністи (фр. - враження) за мету творчості покладали передати не лише предмет (об'єкт) зображення, а й враження від нього.

куючи традиційні напрямки, форми і стилі, авангардизм часто приходиться до приривнення значення культурно-історичної спадщини людства, до нігілістичного (лат. nihil - ніщо, - повне заперечення всього загально визнаного ставлення до «вічних» цінностей)». (НСИС, с. 10).¹¹²⁴

«Авангардне» мистецтво даним терміном вичерпно не охарактеризовується і не визначається. Більш помірковано і послідовно його належить розглядати і досліджувати як індивідуалістичне пошукове мистецтво, оскільки в його підвалини покладається саме індивідуальність майстра, як за цілеспрямуванням його творчості, так і за вибором виразових засобів її втілення. Надалі ми будемо

називати його — «нове мистецтво», на відміну від мистецтва традиційного, закономірним відгалуженням від якого воно й виступає. Попри колосальну кількість його течій та напрямків розвитку, що існують одночасно і паралельно одне одного, всі вони передусім є спроби суб'єктивної самореалізації в межах сучасної мистецької традиції. Виступаючи в якості альтернативи по відношенню до класичного мистецтва, вони об'єднуються в певні угруповання, такі як імпресіоністи, набіди, символісти, реалісти, абстракціоністи тощо. Дані об'єднання є переважно умовними і зумовленими тими концепціями та деклараціями, котрі вони покладають в підвалини своєї творчості.

Виникають такі його напрямки, як абстракціонізм, примітивізм, сюрреалізм та символізм, котрі, на наш погляд, мають підстави визначатись як логічно обумовлені, можливі шляхи реалізації саморефлексій в мистецтві.

Появою і виокремленням в загальній структурі мистецтва нового мистецтва обумовлено виникнення якісно інакшого свого втілення, а саме — елітарного мистецтва, як мистецтва для обраних. В контексті нашого бачення ми визначасмо його не як елітарне мистецтво (що містить в собі суму протиріч і невідповідностей визначення його сутності), а як мистецтво експериментальне, пошукове, лабораторне, нарешті.

Відмова від міфічності мистецької традиції (за обставин, коли мистецтво постає як «механізм» унаочнення міфу), призвела до виокремлення нового мистецтва в межах мистецтва як цілісності.

Показово, що в межах хронології (середина XIX-XX ст.) всі основні напрямки нового мистецтва виникли і набули активного розвитку практично одночасно, що побіжно засвідчує їх об'єктивну потрібність і актуальність саме на даному етапі генези мистецтва. Колосальні суспільні зрушення і трансформації, що відбулись саме на той час в європейському суспільстві, спричинили до його різкого розшарування не лише на рівні класових та суспільних протиріч. Саме на той час припадає також не таке очевидне і чітко усвідомлюване розшарування на рівні інтелектуальних пріоритетів, надетнічних і наднаціональних за своєю сутністю. Європейський субстрат набуває рис космополітичних, інтернаціональних. Об'єк-

¹²⁴ Авангардизм в мистецтві явище більшою мірою закономірне ніж послідовне. Його гіпертрофований суб'єктивізм полягає в «самовираженні» митцем свого бачення і ставлення до світу засобами суб'єктивно-обумовленими але в межах живописної традиції. З іншого боку, авангардне мистецтво можливо визначити виключно як протипагу мистецтву класичному (традиційному), оскільки лише як опозиція до класики авангард має бодай якийсь сенс.

тивна потреба суспільного розвитку вступає в протиріччя з традицією державницьких політичних і економічних суперечностей і протистоянь. В той час, коли на рівні протистояння і конфронтації економічних інтересів держав відбуваються безперервні війни, конфлікти, суспільні збурення, водночас, на рівні інтелектуального розвитку того ж таки самого суспільства, ми спостерігаємо прагнення до обміну інформацією в науці, мистецтві, філософії представників різних держав, ідеологій, релігійних конфесій. Набуває актуальності процес формування інтелектуальної еліти європейського суспільства. Безпрецедентний, надстрімкий (як на той час) розвиток техногенної цивілізації Європи потребував кардинального переосмислення вибудованої віками попереднього досвіду критеріальної шкали життєвих цінностей. Осмислення перспектив пошуку сенсу людського буття в контексті динаміки розвитку техносфери. Виплекана попередніми поколіннями інтелектуалів непохитна віра в могутність людського розуму поволі конала, розчавлена крахом суспільних теорій, наукових парадигм, релігійних догматів — будучи не в змозі нічого протиставити натомість і ясно усвідомлюючи свою безсилість і неспроможність відповісти на предвічні питання: Хто ми? Навіщо ми? Куди ми йдемо? Практично вперше людство не спромоглося дати бодай і хибну, але відповідь на них. У безкінечності Всесвіту очікування кінця Світу видалось малоперспективним. Людство подорослішало, і йому вистачило мудрості і мужності жити поруч з цими питаннями. Прийшло усвідомлення того, що ми не лише очікуємо майбутнє, а й створюємо, обумовлюємо його своїм власним буттям. Коли попереду вічність, не варто надто поспішати. Мікрокосм став внутрішнім світом людини, макрокосм — Всесвітом. Поволі зникла спокуса витратити зусилля на їх поєднання, хоча б вже лише тому, що ніхто їх ніколи не роз'єднував.

В цьому складному, суперечливому світі інтелектуальних шукань надзвичайно стрімко (упродовж двох-трьох поколінь) мистецтво Європи проходить шлях від суб'єктивного сприйняття і відтворення реалій об'єктивного суцього світу до творення засобами мистецтва альтернативних віртуальних світів. Створюються варіативні моделі можливого бачення і сприйняття. Природньо, що дані суб'єктивні моделі бачення не можуть бути складовими певної цілісності, а виключно додатками, що доповнюють собою її, водночас збагачуючи і розширюючи сферу можливого в мистецтві.

І ОЙКУМЕНА МИСТЕЦТВОЛОГІЇ

«Красота спасет мир.»

Ф.Достоевский

Свого часу соціолог Пітірім Сорокін писав: «У відповідності до основного принципу своєї філософії Гегель розглядає еволюцію мистецтва як процес самореалізації чи розгортання в часі Ідеї чи Духу. Процес цього розгортання включає в себе три стадії (Hauptstufen), кожній з яких властивий певний визначений тип мистецтва: символічний, класичний і романтичний». (Пітирим Сорокин «Социальная и культурная динамика», с.120-121).

Дещо нижче Пітірім Сорокін пише: «Візьмемо теорію видатного історика мистецтва В. Деони, котра блискуче розвинута в декількох його роботах і особливо в великому тритомному дослідженні «Археологія, її значення, і її методи» («L'arheologie, sa valeur, ses methodes Deonna W. L'arheologie, sa valeur, ses methodes. Paris, 1912. vol.1-3»).

Деона розглядає чотири великі системи мистецтва в скульптурі і частково в живописі — палеолітичну, неолітичну, греко-римську і християнську і намагається показати, що кожна з цих систем пройшла через схожі основні періоди — архаїзм, класицизм і, нарешті, декаданс. В кожній з цих стадій риси і стиль всіх чотирьох систем вражаюче гомогенні (гомогенний, дав.-грец. — однорідний, наділений одними і тими самими властивостями, такий, що не виявляє відмінностей будови. В.Б.). Схожість настільки велика, що статуї ранньої середньовічної Європи (до XII ст.) можна легко сплутати зі скульптурами архаїчної Греції (до VI ст. до н.е.).

На основі величезного матеріалу він намагається показати схожість стадій у всіх чотирьох системах і аналогічність їх мистецтва на кожній стадії» (там само, с.124-125).

З наведених цитат ми можемо визначити, що символічне мистецтво — це архаїчне мистецтво. Відповідно, класичне так і є класичним, а романтичне — декадансне. Незважаючи на не абсолютну беззаперечність подібної екстраполяції, для нашого викладення обмежимося нею.

Вище (див. с. 139) ми показали, що знак, позбавлений контексту, це і є символ. І водночас — контекст символу — це розгорнута в часі історія його змістового наповнення, оповідь про його змістовне наповнення, оповідь про його сенс, ідею, покладену в його основу, врешті — візуалізована ідея — що є найбільш загальним визначенням будь-якого витвору мистецтва. Тому визначена Г.В.Ф.Гегелем стадійність становлення мистецтва, як етапів символічності, класичності та романтичності, стосується виключно міри необхідної достатності змістового наповнення символу, а не самого символу безпосередньо. Іншими словами — символізм будь-якої стадії генези мистецтва є невід'ємний від нього, а зміни ми спостерігаємо і виявляємо на рівні змістового наповнення контексту символу, чим зрештою засвідчує доволі банальну істину стосовно того, що кожна епоха і кожна культура на одне й те саме дивиться по-різному.

Кожна цивілізація на кожному визначеному етапі свого існування створює мистецтво необхідне і достатнє для себе, котре визначається не рівнем мистецької вправності майстрів, а рівнем пасіонарної напруги (користуючись терміном Л.Гумільова), йому властивої.

Через те лапідарність архаїки пояснюється не недостатньою виконавською майстерністю, а достатністю символічності. До речі, архаїка — явище значно більш складне і змістовно наповнене, ніж переобтяжена натуралізмом класика. Архаїка потребує узагальненого, цілісного бачення, здатного мінімумом виразових засобів відтворити найістотніше. Архаїка — це концентрат розуміння сутності зображуваного. Врешті — це не гірше і не краще, це — інакше. Тому архаїка передує до своїх трансформацій в класиці і романтизмі, як це переконливо показав П.Сорокін, що народжуваний етнос не потребує і не вбачає потреби в більшому. Коли віра непохитна, достатньо сварги, як символу Сонця, а коли віра занепадає тоді і самого Сонця замало.

Кельти встромляли меч в землю і перед ним творили молитву богам, єгиптяни в тварині вбачали втілення бога, в зображенні риби першохристияни бачили символ Христа...

Кори і куриси еллінів довершені в своїй узагальненості. Але коли почала занепадати пасіонарність, на зміну архаїці швидко прийшла «висока» класика еллінізму. В ній натуралізм і «художня переконливість» мали компенсувати брак внутрішньої переконаності давніх греків; досягаючи вершин «реалізму» мистецтво робило символ все більш і більш «ззовні переконливим», прагнучи «зовнішнім» компенсувати недосконалість «внутрішнього»¹²⁵.

Це в фазі пасіонарного надлому (за Л. Гумільовим). Тоді контекст рівнозначний символіві, а в фазі романтизму контекст заміняє собою символ, нівелює його і спонукає до символізації контексту.

В той час розквітає література, поезія, музика — як альтернативні форми символічності. Це — «присмерк Богів» за визначенням Ф.Ніцше, часи, коли суцтва віра та ідеологія себе вичерпують, торуючи шлях новій вірі і новій ідеології. Саме в цей момент інтелектуального сум'яття ми спостерігаємо яскраві флуктуації народження нового. Нові ідеали, нові реалії, нові символи. І знов все повторюється — архаїка, класика, декаданс. Вони просто не здатні не повторюватись, оскільки є віддзеркаленням станів та етапів динаміки буття суспільства. Виходить, що «розквіт» класичного мистецтва — своєрідний індикатор занепаду етносу. І доти, доки етнос «задовольняється» архаїкою (символізмом), він існує стабільно невизначено довго. Як Єгипет, Китай, Індія, а також «архаїчні племена» Африки, Полінезії, Австралії. В них «внутрішнє» не потребує «зовнішнього» доповнення. Саме тому і в релігії йде боротьба за незмінність традиції, ритуалу, канону, як і взагалі ієратичного мистецтва. Цим, до речі, пояснюється непохитне слідування канону в межах світових релігій, послідовне прагнення збереження культових традицій, догматич-

¹²⁵ Показово, що в той час коли писали свої трактати мистецтвознавці XIX - поч. XX ст., суспільство Європи «по фазі» мистецької напруги співпадало з естетикою еллінізму. Тому П.Сорокін і зауважив, що розквіт мистецтва не співпадає з розквітом суспільства. Він, вихований на класиці, просто не міг побачити (чи повірити) в її дегенеративність.

ність віровчень, котрі ризикують зазнати інфляції через намагання їх «модернізації». В цьому відношенні показово, що Платон в своєму діалозі «Держава», заперечуючи загалом доцільність в ньому мистецтва, таки залишив релігійні гімни та військові марші, консолідує символічна наповненість котрих не підлягає жодному сумніву. Натомість, все несимволічне мистецтво ним було виключене як шкідливе для «організму держави».¹²⁶

Тому правомірним видається з'ясувати, що означає слово «символ» і чому саме символотворення ми покладаємо як основу витворів мистецтва.

Вище (див. «Міфос») ми вже торкались поняття символу, але обмежились його змістовним наповненням в межах вербальної (мовної) форми кодування інформації.

Зараз у структурі мистецтвознавства є необхідним і правомірним дати розгорнуте викладення змістового наповнення поняття символу. Саме в актах мистецтвотворення символ є необхідною передумовою їх можливості, оскільки є підстави розглядати як символ будь-який артефакт в структурі мистецтва. Чому це саме так, ми і з'ясуємо передусім.

Скільки себе пам'ятає людство, воно постійно творить мистецтво. Мистецтво старіше за міф, але молодше за магію. Саме спроба, прагнення і здатність вийти за межі первинної магії (невербальної форми буття в інформації) спричинила до її розгалуження на первісну магію і міфічність. Через мистецтво це розгалуження саме й здійснилось і продовжується донині, оскільки мистецтво створило символ як образ, через котрий стало можливе «єднання нез'єднуваного» — магії і міфу. Тому лише в мистецтві назавжди перетнулись ці два фундаментальних принципи світосприйняття, як сказали б теологи, «нерозділимо і незліянно» тому, що «внутрішня» природа мистецтва переважно магічна, а «зовнішня» — міфічна. Але при тому у «внутрішньому» мистецтві вже є зародок міфічності, так само як у «зовнішньому» є залишок магічного. Знаний символ неподільності — інь та ян — у даосів легко може проілюструвати нашу думку, але не пояснити її.

Мистецтво не осмислює Світ, натомість, через мистецтво стає здійсненим осмислення Світу, оскільки, як і будь який інший інтелектуальний чинник, воно посередник поміж світом і інтелектом. Мистецтво творить не образи, а символи, втілені у форму образів. Символічність образів мистецтва нам, міфічно-мислячим істотам, не є очевидною, оскільки зрима образність постає на заваді тому, щоби уг-

¹²⁶ Проблема трансформації мистецтва висвітлена докладно і ґрунтовно в праці П.Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка». Всім, хто прагне поглибленого вивчення, ми рекомендуємо ознайомитися з цим класичним дослідженням.

ледіти те, що за ним стоїть, побачити символічність зображуваного через нашарування зовнішнього на внутрішньому, коли показ символу підміняється оповіддю про нього, а оповідь — це не що інше, як контекст, і по мірі збільшення його обсягу (знов таки символічно-знакового), концентрованість символу в ньому розчиняється. Міф все більш і більш нівелює магію символу, тобто нівелюється саме те, завдячуючи чому і через що він виник і здійснився в образі. Через те ми і говоримо, що найархаїчніші форми мистецтва є найбільш концентровано-символічні, а по мірі «вдосконалення і розвитку» виразових засобів ідея символу все більше девальвує, коли за розлогим контекстом символ вже майже не проглядається. Виховані на такому «класичному мистецтві» суспільства не лише не вбачають його символічність, але й не вбачають потреби в символі, через який утворився супутній йому контекст. Саме про прагнення повернення до лапідарності символу слова геніального Бориса Пастернака: «...впасть, как в ересь, в неслыханную простоту».

Думка про повернення до архаїчних витоків мистецтва на той час (поч. ХХ ст.) дійсно могла видаватись еретичною. Але саме в той час вона була не лише актуальною, але і просто послідовною з огляду на мистецтво Срібного віку, що набрало назви «символізму», але позбавлене символічності в своїй основі. Прагнучи символізму, воно не відтворювало його, а втілювало шляхом створення контексту, який потім і виступав як символ, притаманний певному визначеному творінню. Цим «грішило» практично все мистецтво постренесансного періоду — так звані бароко, рококо, ампір, класицизм тощо.

«Стадія архаїки мистецтва палеоліту, неоліту, греко-римського (до VI ст. до н.е.) і ранньосередньовічного (до XII ст.) періодів демонструють однаково примітивну техніку, фронтальність, «побоювання порожнечі», відсутність перспективи або перспективу шляхом суміщення площин, відсутність композиційної єдності, трикутні голови, «архаїчну посмішку», низькі лоби, схожі розташування вух, носа, волосся, борода та других частин людського тіла. Точно так само, якщо розглянути класичну стадію цих чотирьох систем мистецтва, особливо грецьке мистецтво V ст. до н.е. і християнське мистецтво XIII ст., то між ними виявиться певна схожість. Техніка стає досконалою, статуї оживають, зникає фронтальність, наявна простота досконалості. Ідеалізм досягає розквіту, і мистецтво тепер або відтворює виключно позитивно цінні та ідеальні об'єкти, або ідеалізує об'єкти природні: смертні зображуються як юні боги, люди, бодай навіть і старі, показані як молоді і досконалі; немає нічого прозаїчного, потворного, дефективного, низького. І там і тут мистецтво глибоко релігійне. І там, і тут воно по суті справи, анонімне, і художники відходять на задній план порівняно з суспільством (співтовариством): воно локальне за деталями, але універсальне по темі; втілює єд-

ність свідомості всього суспільства і є його продуктом; воно раціоналістичне, медитативно-спекулятивне і вільне від будь якої чуттєвості.

Якщо потім ми візьмемо період «перезрілості» — кінець класичного періоду і початок періоду занепаду мікенського, еллінського і сучасного європейського мистецтва, то знов-таки виявимо у всіх цих мистецтвах ряд вражаючих збігів. Незважаючи на те, що їх відділяють одне від одного великі проміжки часу, вони демонструють один і той самий стиль, єдиний дух і подібність форм і змісту. Ми знаходимо досконалу техніку, котра здатна відтворити що завгодно, але не має власної сильної «душі», котра змішує всі несумісні стилі і сумлінно імітує «примітивний» стиль. Тепер панує не ідеалізм, а чуттєвий (візуальний) натуралізм. Мистецтво спустилось на землю. Якщо ідеалістичне мистецтво обожнювало смертних, то натуралістичне мистецтво робить смертними безсмертних. Воно імітує чуттєвісну природу та емпіричну реальність. І має особливу схильність відтворювати негативні, жахливі, жалісні, пристрасні, прозаїчні, живописні і потворні явища життя».

Питирим Сорокин «Социальная и культурная динамика», с.125-126

Незлічені «алегорії», «історичні сцени», «міфічні» та «епічні» унаочнення запанували в мистецтві. Їх характерною ознакою саме і постало творення символу через створення контексту. Тобто, не символ передбачав контекст, а навпаки, контекст виступав передумовою символу. Подібні картини надавали можливості не просто сприймання, а і розлогого, багатослівного оповідання про те, що на них зображено. Показово, що на той період припадає розквіт літературної форми мистецької творчості. Відомі розмірковування Лессінга, Еленшлегера, Вакенродера, енциклопедистів Франції про переваги літератури над образотворенням у «пластичних мистецтвах». По суті — доволі безглузді суперечки, але вони і стали «індикатором» нерозуміння природи та сутності мистецтва. Виховані і зрослі на такому мистецтві європейці «зверху» дивились на «наївне» мистецтво інших цивілізацій, навіть не завдаючи собі клопоту збагнути його довершену, органічну символічність, навіть будучи нездатними її вгледіти і розпізнати, а не те, щоб осягти. Але саме постренесансне мистецтво показало можливість самодостатнього, самоцінного мистецтва, мистецтва задля нього самого. Воно зумовило можливість світу мистецтва «самозамкненого» у своїх межах і, водночас, реалізувало можливість такого мистецтва.¹¹²⁷

Мистецтво почало бути в двох відмінних просторах — релігійному (ієратичному) і світському. І в той час, як релігійне мистецтво зберігало властиву йому символічність в основі своїй, світське мистецтво розпочало пошуки «нової символічності», не обтяженої своєю магічною складовою. Це вже була не реалізація віри, а реалізація уяви, з усіма виникаючими з цього наслідками.

Але вектор розвитку антропосфери на той час вже змінився, світ починав бути не просто сукупністю держав і народів, а чимось якісно іншим — цілісним носієм інтелектуального простору планети. Але, водночас, ще було далеко до нового символотворення. Не було ще достатньо «великої» ідеї, символ якої постав би початком «нової архаїки».

Сплески пасіонарної напруги вичерпували себе в інших сферах — війнах, торгівлі, революціях швидше і ефективніше, ніж в «пошуках сенсу буття»¹¹²⁸.

На той час в мистецтві утворилась досить специфічна ситуація. Якщо в попередніх циклах можливо було відстежити період архаїки, класицизму і декадансу, коли останній виявляв через себе занепад мистецтва, то раніш це призводило до занепаду відповідного етнічного утворення і подальше його розчинення в інших (з вищим рівнем пасіонарності) етносах, то в даному випадку це виявилось практично нездійсненим. З огляду на загальнопланетний характер суспільства останнє змушене було торувати і вибудовувати структуру надетнічних взаємин в межах людства як цілісності.

В даній ситуації абсолютистський характер всіх світових релігій призвів до їх самолокалізації в межах духовних сфер своїх послідовників і занурення в міжконфесійні суперечки.

¹²⁷ Показово, що часопис символістів мав саме таку назву — «Мир искусства».

¹²⁸ Суспільні зрушення беззаперечно мали на меті в основі своїй корекцію і владнання суспільно-економічних взаємин, прагнення вдосконалення суспільних утворень — повалення чи встановлення монархій, секуляризацію влади, демократизацію, утворення єдиного економічного простору, що вилилось для суспільства в цілий ряд великих і малих революцій.

Натомість, інші інтелектуальні сфери були змушені утворити структуру інтелектуальних еліт у межах всієї планети. Це і наукова, і філософська, і мистецька еліти — інтернаціонально-космополітичні за своїм характером. Цьому немало посприяла непомірна перенасиченість інформацією, якій годі було дати бодай якусь раду інакше, як її структуруванням, перерозподілом і локалізацією в межах утворених інтелектуальних еліт.

Саме в межах такої самодостатньої мистецької еліти ми і спостерігаємо ту зливу трансформацій її самовиявлень, що неминуче і призвели до відкриття і здійснення неозорої кількості шляхів мистецької самореалізації. А коли до цього додати ще і колосальний мистецький спадок попередніх культур і епох, суціль «тут і зараз» у сфері культури як актуальна даність, то постає цілком природне питання — як всьому цьому дати раду? Намагання комуністичних ідеологів створити атеїстичне суспільство і все попереднє (буржуазне) мистецтво викинути на «звалище історії» себе не виправдали. Так само, як і їх намагання створити якийсь специфічно-пролетарське мистецтво з наперед заданим його символічним наповненням. Митці вперто поверталися до «загальнолюдських», можна сказати — природньо-детермінованих цінностей: подовження роду, зображення людини, природи тощо. Через облуду ідеології вперто проступало «загальнолюдське».

Як наслідок «загальнопланетності» сучасного мистецтва набрала чинності можливість співіснування і одночасного буття архаїки, класики та декадансу, що було немислиме в локально структурованих культурах, де вони уособлювали етапи розвитку мистецької традиції певного народу. Натомість, зараз розвиток мистецтва істотно змінив свій характер. Знівельована попередніми епохами магічна складова мистецтва за даних обставин все більш активно почала проникати і наповнювати собою артефакти мистецької творчості. Цей складний, суперечливий, сповнений пошуків і протиріч етап генези мистецтва і є сучасним його етапом.

Парадокс, але саме наявність класичного (традиційного) мистецтва самим фактом власної наявності передумовила можливість альтернативного, нетрадиційного «авангардного мистецтва»¹²⁹. Адже очевидно, що нове мистецтво можливе лише за умови існування «старого» мистецтва, без наявності якого авангардне мистецтво — явище вкрай непевне. Щоби себе до чогось протиставити, передусім це «щось» повинно існувати. Щоб заперечувати і відкидати «класику» належить її мати. Це елементарно і цілком правомірно.

Не таким очевидним є те, що є спільним для «класики» і «авангарду» в мистецтві, а саме — його символізм, властивий всім без жодного винятку мистецьким творінням. Навіть творінням найнатуралістичнішим, найреалістичнішим. Підкреслюємо — всім, без жодного винятку. Але в той час, як в традиційному мистецтві ми спостерігаємо трансформації символу, то натомість в «новому» мистецтві ми спостерігаємо розширення сфери проявів символізму, його девербалізацію, коли психологія сприйняття доповнюється також і психофізіологією сприйняття, покладеною в його основі.

¹²⁹ Термін «авангардний» тут не цілком доречний, адже воно (авангардне мистецтво) зараз має по-важний вік, оскільки виникло понад 100 років тому.

Мистецтво на сучасному етапі його становлення — неозора кількість створеного, яке вичерпно проаналізувати є просто фізично неможливим. Тому, так само як і в науці ми досліджуємо не сукупність фактів, а виявляємо сукупність законів, котрі дають змогу вибудувати цілісне їх бачення і розуміння. В мистецтвознавстві ми змушені досліджувати суму артефактів через визначення мистецьких тенденцій, стилів, ідей, форм і напрямків у їх співставленні і протиставленні один до одного. Але, разом з тим, слід констатувати, що «доба великих стилів» в мистецтві минула, а створення нового «Великого Стилю» не простежується навіть як тенденція, в той час як будь яка «флуктуація» нового в мистецтві прагне саме цього, і зазіхає саме на це.

Проблема збагнути «організм» мистецтва на сучасному етапі його існування, після долучення до класичного ще і нового та новітнього мистецтва, лише поглибилася і ускладнилася.

Натуралізм у сучасному мистецтві виявив власну обмеженість і вичерпність своїх можливостей. Як складова мистецтва він може існувати ще невизначено тривалий час, але він ніколи не буде здатний уособлювати собою, в собі і через себе ВСЕ мистецтво.

Трансформація символу стала визначальною передумовою можливості виникнення новітніх мистецьких течій: примітиву, абстракціонізму і сюрреалізму.¹¹³⁰

Саме візуалізація через відтворення не психології, а психофізіології творення — є спроба перебування не на основі символу, а в символі безпосередньо — здійснення розгортання контексту символу не на його основі, а в його межах. Життя сенсу творчості не з ілюзією, а в ілюзії, не з ідеєю, а з образом ідеї.

Поява нового мистецтва ознаменувала собою (окрім усього іншого) у сукупності усього мистецтва виникнення якісно нового мистецтва, відмінного від традиційного, що пізніш набрало назви елітарного мистецтва, — мистецтва для обраних. Це — очевидне перебільшення. Більш помірковано його слід визнати за пошукове, експериментальне, лабораторне мистецтво. Оскільки елітарне мистецтво визначається не його авангардною спрямованістю, а так би мовити, рівнем його «якісності». А в цій площині Пікассо і Вермеєр більш співставимі, ніж той же самий Пікассо і зграя його епігонів.

Саме відмова від міфологізму на користь магичності (здебільшого неусвідомлювана) і привнесла елемент відстороненості, іншості нового мистецтва від всього мистецтва в цілістості його.

Показово, що в межах хронології всі «новації» мистецтвотворення почали здійснюватися практично одночасно. Всі великі «ниспровергачелі» старого і першопрохідці нового мистецтва були сучасниками. Реріх і Далі, Пікассо і Кандинський, Татлін і Магріт, Малевич і Руо, Мур і Архипенко. Вірогідно, їм всім і до них подібним «бунтарям» одночасно стало затісно в рамках традиційного мистецтва. Буремне ХХ століття потребувало кардинального переосмислення світоглядних

¹³⁰ Варго зауважити, що всі «новації» в новому мистецтві врешті зводяться до трьох названих, або до їх компіляцій. Всі ці супрематизми, кубо-футуризми, дадаїзми та ще бо зна що є їх ремінісценціями. Окремо стоїть лише концепт-арт, але про нього ми і поговоримо окремо.

реалій у всіх сферах людської життєдіяльності. Суспільні і наукові революції, «переможна» хода прогресу призвели до остаточної втрати людиною свого органічного з природою шляху існування на планеті, що спричинило до утворення своєрідного «вакууму відстороненості», котрий і почав заповнюватися новим, небаченим до того мистецтвом, котре являло собою і було в основі своїй абсолютизацію суб'єктивізму у всіх його проявах.

Наскільки виправданим і єдино можливим є подібний підхід до мистецтва, визначити однозначно не є можливим. Тому приймемо а рїгї, що якщо виник саме такий підхід до мистецтва, то інакший виникнути не міг. В даному контексті і розглянемо форми втілення його мистецької самореалізації.

Абстракціонїзм, як абсолютизований символїзм, у мистецтві має вельми важну історію і сягає до архаїчних часів, коли «предмети назв не мали», а символи не мали контекстів. Він — чиста магічність мистецтвотворення. Проте, як задекларована система принципів мистецтва, саме він у творчість передусім вніс відмову від конкретно-змістовного наповнення форми, що дало підстави мистецтвознавцям розглядати абстракціонїзм як безпредметне мистецтво, проте це сутнісно невірно, оскільки форма, як локальна структура, незнищенна, і є невідторгненою від артефакту мистецтва (адже зруйнована і знівельована форма все одно форма, але в іншій своїй іпостасі). Таким чином, мова може йти виключно про якісно інше наповнення форми змістом (відсутністю змісту) і на цьому слід зупинитися докладніше.

Адже, що сутнісно ми маємо в абстрактному творі? — а маємо ми абсолютизований суб'єктивний асоціативний нефігуративий відеоряд. Виходячи з цього і розглянемо абстракціонїзм по можливості спокійно, доброзичливо і помірковано, тим більш, що шлях до нього людство пододало чималий — понад 50 тисяч років, а можливо і значно довший. Адже в основі всього — а не лише абстрактного мистецтва — лежить психофізіологічний вплив на людину сприйняття лінії, плями, кольору (окрім всього іншого), як реально існуючий механїзм впливу на асоціативну і емоційну його сферу. Проте лише абстракціонїзм, як наслідок своїх інтелектуальних шукань (до речі — неглибоких і нетривалих, втілених в сумі манїфестів та декларацій), абсолютизував (виокремивши їх з усього арсеналу виразових засобів мистецтва) названі лінію, колір, тон, пляму¹³¹ і спробував реалізуватися у всій своїй повноті, виходячи виключно з них і обмежуючись лише ними.¹³²

Абстрактне мистецтво містить не сенс, а стан. І тут виявилось, що це цілком можливо і абсолютно не безглуздо в основі своїй. Якщо ризикнути і порівняти абстрактний живопис з музикою, то можливо з подивом з'ясувати, що порівняння в принципі має право на існування, та напевне, лише з музикою воно і можливе, якщо не зважати на якісну відмінність психофізіології акустичного і візуального сприйняття. Проте, як і музика, абстрактне мистецтво несе в собі не сенс чогось, а певний емоційний стан. Показовою є також ще одна особливість абстрактного мистецтва — воно передумовлено-символічне, тобто несе в собі не вербально-знакову форму, а виключно символічну, магічну в основі своїй.

¹³¹ Завбачливо залишивши за собою також і право на їх відсутність.

¹³² Чим не лабораторний експеримент?

І наостанок ще одне істотне доповнення. Саме абстракціонізм явив собою спробу виокремити від мистецтва локальну частину його виразових засобів і на їх основі здійснити якісно новий підхід до мистецької творчості. Важко однозначно визначитися, у якій мірі це йому вдалося, але саме внаслідок творчих шукань і набутків на царині абстракціонізму було здійснено революцію в галузі, далекій від мистецтва – промислово-індустріальній. Це технічний і промисловий дизайн, конструктивізм в архітектурі, театральнo-сценічне мистецтво і ще чимало того, що вже не сприймається нині як його набуток...

Примітив, як спосіб мистецької самореалізації в новому мистецтві – явище значно більш складне і синтетичне, ніж це може видатись спочатку і мало відповідний до тієї назви, якою визначається. Примітив – це спроба відтворення естетики і ідеології архаїки в сучасному мистецтві. В даному напрямку працювали визначні професіонали, котрі, напевне «вміли малювати так як треба», але вони пішли значно далі. Такі визначні особистості, як Матісс, Леже, Ван Донген, Руо своєю творчістю ствердили ідеологію примітиву як істинно високого мистецтва. А геніальний Пабло Пікассо в своїй творчості показав нам примітив як явище унікальне, синтетичне і гранично органічне природі людини. Вочевидь, не марно воно виникло і розвинулося як альтернативний (до певної міри) абстракціонізму напрямок у новому мистецтві і розвивався митцями, спів причасними до абстракціонізму. Витоки примітиву – в прагненні абсолютизації знаковості (символу), що передбачає його глибинну, протоміфічну первинність. Адже не випадково витоки примітиву ми споглядаємо в самих давніх шарах світової культури – трипільської, критської, ян-шао, дзьомон, автохтонних культурах Центральної Африки, Південної Америки, Австралії.

Що стосується сюрреалізму, то в його межах відбувається те саме, що і в магії, при намаганні чогось, сприйнятого магічно, транслювати це сприйняте як символічно-знакове. Власне, це принципово неможливо, неможливо так само, як прочитати контекст за умови його відсутності. В такому разі ми контекст сприймаємо в межах всієї площини сюрреалістичного твору як цілісну даність і водночас з тим – як невербалізовуваний символ. Іншими словами, саме в сюрреалізмі контекст і символ сукупно є чимось третім, тим, що умовно можна визначити як понятійну матрицю, на яку легко накладається будь-який ряд асоціацій, але жоден з них не є вичерпно адекватний за визначенням. Таким чином, саме зафіксована в образах візуалізована алогічність і є сюрреалізм. Тому сюрреалізм можливо визначити як інтелектуальну самореалізацію у внутрішньому просторі невербалізованого символу.

Крім розглянутих абстракціонізму, примітиву і сюрреалізму в сучасному мистецтві ми спостерігаємо безліч мистецьких стильових ремінісценцій. Це і гіперреалізм, і фото-реалізм, і фентезі, і фантастичний реалізм, і поп-арт, і ще бозна скільки всього іншого, що твориться і прагне визнання...

Деяко окремо від усього стоїть концепт-арт – химерна аномалія намагання в образотворенні спекатись образотворення. Їх витвори – це текст написаний на полотні, котрий оповідає про те, що повинно було би бути намальоване, водночас виявляючи ставлення чи декларації про ставлення автора до цього описаного, а не намальованого. Це своєрідні «твори на задану тему» і їх важко вбачати за мис-

тецькі витвори. Крім того, це — голі контексти, котрі мають сприяти формуванню певного (точніше: непевного) символу в акті читання написаного глядачем. В особливо тяжких випадках автор просто озвучує власну концепцію, не завдаючи собі клопоту навіть викласти її в писемній формі.

Але все це розмаїття якраз і наповнює собою світ мистецтва, де всі вони відносно мирно співіснують, народжуються і зникають. Це — паралельний світ, окремий інтелектуальний простір, відкритий всім бажаним, своєрідний притулок від повсякденності, буденності, звичності. Нарешті — він відносно безпечний, якщо не надто занурюватись в його глибинну сутність.

Монументальне мистецтво більш нав'язливе і воно оточує середовище нашого існування незліченними розписами, мозаїками, графіті (дрібно хуліганство тінейджерів на всіх доступних для них місцях), котрі швидко стають звичними і перестають нас надто дратувати. Натомість «солідне» мистецтво концентрується в музеях, салонах, виставкових залах і самоізолюється від випадкового ока «невтаємничених». Все повертається на круги своя. І, здавалося би — мистецтво в цьому не виняток. Як і та істина, що «нове — це добре забуте старе» ще ніким не піддавалась сумніву. Мистецтво не вичерпало і навряд чи коли вичерпає нашу потребу в собі. Як неможливо вичерпати до дна «ріку нашої спраги», так само неможливо наситити око спогляданням мистецтва, що пронизує нашу свідомість і з'єднує її з вічністю «поза часом і простором» швидкоплинності нашого буття. Пульсації злетів і падінь, знахідок і втрат, незліченних трансформацій свідомості і формотворення; все воно відразу суще в актуальності сьогодення. Творіння Тутмеса і Праксителя, Рубльова і Пікассо, Хокусая і Міро. Такі різні і в чомусь найістотнішому дивовижно подібні. І не лише в тому, що їхні творіння — творіння представників одного біологічного виду — *Homo Sapiens*. Значно суттєвішим є те, що всі ці артефакти мистецтва всі разом утворюють олюднений візуальний простір паралельно-додатковий відносно нашого власного внутрішнього візуального простору. Віртуальний простір відокремлений від нашої свідомості. І виявився він зовсім не зайвим в культуросфері. Всім відомі визнані функції мистецтва — емоційна, навчальна, пізнавальна, естетична, психологічна, ідеологічна, виховна та ще чимало іншого, про що нам оповідали на уроках естетичного виховання в школі. Але всі ці види і жанри, форми і методи, стилі і напрямки врешті рещт підпорядковувались створенню віртуального простору космізованої уяви, відокремленої від нашої свідомості — світу мистецтва.

Зі світу мистецтва в нашу свідомість приходили літературні персонажі і епічні герої, мистецькі образи і музичні ритми та мелодії. З ними і через них в свідомість входив викристалізований і вивершений колективний досвід людства, уявлення про загальнолюдські та етнічні цінності. Як ні через що інше, через мистецтво здійснювався процес олюднення людини. В різний час він корегувався релігією, ідеологією, цензурою, політикою, традицією, і важелі та механізми, через які це чинилось, були не останніми в «організмі» держав і цивілізацій. Тому, властива представникам виду *Homo Sapiens* здатність образотворення відразу була належним чином оцінена тими його представниками, котрі здійснювали через мистецтво «маніпулювання свідомістю мас». Але, якщо єгипетські жерці сферу образотворення просто монополізували, і художник не міг бути художником не будучи од-

ночасно і жерцем, то елліни долучили майстрів образотворення до чи не найнижчих прошарків суспільства, відтіснили до каменотесів, що надавало змогу здійснення контролю, за процесом образотворення. Загалом всі релігії регламентували те, що, де і як має бути предметом образотворення, а що – не може бути таким. І тому тривалий час мистецтво образотворення жорстко визначалося релігією. Єдине, що ніяк не було в їх владі – це змусити сприймати чи не сприймати подібне канонічне мистецтво. В ім'я цієї «благородної» мети і чинилось нищення всього «іншорідного» мистецтва – тобто мистецтва іншого роду. Це не лише мистецтво інших культур і народів, але і в межах власного етнічного мистецтва – «неблаговидні і шкідливі» мандрівні актори і лицедії, «бісівські ігрища», гончарі і ковалі, непідвладні «благочестю» канону, не кажучи вже про мандрівних циркачів та акробатів – пряме «бісівське породження», котре було так до вподоби профанам і ніяк не сприяло зміцненню віри.

І лише з секуляризацією мистецтва, його виходом на «прямий діалог» з суспільством, мистецтво стало «деідеологізованим» мистецтвом, тобто, своєрідним мистецтвом в межах мистецтва, самоцінним і самодостатнім. Воно почало не нав'язувати, а пропонувати себе антропосфері. Але спокуса маніпулювання свідомістю ніколи не полишала панівну верхівку суспільства. Тим паче, що унаочнення «правильних» ідей здійснювалось найбільш природньо і ефективно саме в образотворчому мистецтві. Іншого такого механізму в антропосфері просто не існує.¹¹³³

Всі флуктуації в сфері мистецтва так і не вийшли за його межі.¹¹³⁴ Єдине, на що вони виявилися здатними, це відволікати від реалій буденності, та й то лише певною мірою і досить незначний прошарок суспільства. Важко прогнозувати, як би здійснювався процес трансформацій в мистецькій сфері в подальшому...

Але, поруч з тим, десь з кінця XIX – початку XX століття з мистецтвом почалось діяти щось цілковито незвичне. Воно не те щоб почало втрачати власну актуальність. Жодним чином. Трапилось щось принципово інше – воно стрімко розширило сферу своїх виразових засобів. Техносфера створила передумови до виникнення нових видів мистецтва.

Через них мистецтво отримало на додаток до традиційних виразових засобів мистецтва альтернативну сукупність «механізмів» мистецтвотворення – фото, кіно, телебачення, віртуальний простір новітніх комп'ютерних технологій. Ці, «новоприбулі» види мистецтва, не скасували традиційне мистецтво, а доповнили собою існуючий світ мистецтва. Але, в той час, коли традиційне мистецтво є продукт безпосередньо антропосфери, то нові його види – є опосередковано можливі лише через техносферу, в якій наука зробила можливим їх існування, образно кажучи, впустивши мистецтво у свої «володіння» – відокремлений від індивідуальної свідомості інформаційний простір. Справа в тім, що так само, як в мистецтві відбувається візуалізація суб'єктивно «спожитої» інформації, так само в технос-

¹³³ Це не точно, існує «керована наркоманія», «соціальний і етнічний алкоголізм», та ще чимало чого. Але воно не переконує, а вводить в оману, і змінює свідомість, роблячи людей інтелектуально-неповноцінними і зрештою призводить до загибелі суспільства.

¹³⁴ Це не точно – вийшли, але втратили право називатися мистецтвом, це – «ідеологія, вдягнута в облуду образотворення».

фері наявне прагнення візуалізації максимуму наявної інформації шляхом її девербалізації унаслідок того, що візуальний канал сприйняття інформації незрівнянно більш інформаційно-місткий за будь-який інший.

Тому техносфера саме у переведенні інформації та її втіленні у візуальну форму віднайшла один з логічних шляхів «приборкання» інформаційного обвалу. На той час в мистецтві було накопичено колосальний досвід візуалізації інформації, переведення її із суб'єктивного простору нашої уяви в об'єктивні форми її втілення в культуросфері. Саме цей досвід став нам у нагоді, коли техносфера створила технічні засоби його здійснення. Тому не все кіно, не все телебачення і не увесь простір Інтернету є виключно мистецький. Але мистецтво в них — правомірна і цілком органічна їх складова. Таким, досить неочікуваним, чином людство здійснило синтез мистецтва і науки на царині нових і новітніх інформаційних технологій. Але це водночас призвело до кардинального зміщення акцентів в самому мистецтві. До певної міри фотомистецтво знівельовало традиційні, суто мистецькі жанри: портрет, пейзаж, натюрморт; кіно і телебачення — театр, балет; екранізації літературних творів — самі літературні твори. Відбувається зміна і перерозподіл акцентів та пріоритетів. Водночас з тим ці зміни настільки кардинальні і стрімкі, що нам їх ще належить тривалий час досліджувати, аналізувати і усвідомлювати. Тим більше, що цей процес триває і зараз. До чого це врешті призведе — ми здатні лише припускати. Проте маємо надію, що традиційне мистецтво ніколи цілковито не розчиниться в світі новітніх інформаційних технологій, оскільки це означає не що інше, як розчинення в них нашої власної свідомості.

Але саме в техногенному мистецтві стала можливою його постійна і досить ефективна експансія у нашу свідомість. Завдячуючи їх активному втручанням в інтелектуальний простір суспільства стала цілком здійсненою маніпуляція свідомістю цілих народів і прошарків суспільства. Про це ми поговоримо якось іншим разом, а зараз розглянемо пов'язані з активною візуалізацією інформації трансформації нашої свідомості.

Передусім, за даних обставин, ми спостерігаємо певне, цілком виражене нівелювання мовної і літературної традиції. Значно знизилась актуальність потреби в великих, багатотомних епічних творах, з докладним описом ландшафтів, побуту, персоналій. Очевидно знизилась гострота потреби в докладних, ґрунтовних наукових описах того, що легше і ефективніше показати наочно. Спостерігається спад активності в усній народній творчості, фольклорі. Уніфікація інфраструктури повсякдення призвела до очевидної уніфікації мислення. У вербальної форми трансляції інформації в XIX ст. ми спостерігаємо її нівелювання на користь візуальної, поступове, але цілком виражене. Як наслідок, — знизилась глибина літературного образотворення і якість літератури в цілому. Зменшилась потреба у докладних описах природи та побуту в літературних творах. На них просто не вистачає часу. Ми менше читаємо, а більше «зависаємо» в Інтернеті, «втикаємо» на телевізор, «тусуємося» в кінотеатрах (мовою студентів). Нескінченні телесеріали, помпезні екранізації, розрекламовані блокбастери «з'їдають» той час, який раніше ми витрачали на читання книжок, журналів. Практична відсутність цензури «посприяла» наповненню інформаційного простору неякісною літературною продукцією, в якій тала-

новиті твори розчинились як крапля в морі. Поетів стало більше, а поезії — менше. Літераторів більше — а літератури менше. Як наслідок — молоде покоління почало втрачати здатність висловлювати думки, формулювати питання і відповіді. Ускладнився процес спілкування. Спостерігається тенденція на «самозамикання» особистостей на власний «внутрішній світ», в якому потреба в спілкуванні не є нагальною потребою. Скупчення людей в мегаполісах загострює їх природну потребу «побути наодинці з собою», де у вільний від роботи і спілкування з собі подібними час їх «підстерігає» телебачення і комп'ютерний інформаційний простір, що став доповненням до пияцтва і наркотичної залежності як форма «культурного дозвілля».

Варто підкреслити, що ми тут не моралізуємо, а просто констатуємо і розглядаємо наслідки розчинення мистецтва в техногенному інформаційному просторі, в якому сконцентровано всі інтелектуальні набутки людства — наукові, мистецькі, філософські і загалом — всі без винятку. Тому видається правомірним з'ясувати «відсоток» мистецтва у всьому інформаційному просторі антропосфери, виявити тенденції його «вагомості» у всьому масиві інформації. Пам'ятаєте, ми розглянули тенденції розподілу позитивної (наукової) і суб'єктивної (мистецтво) інформації на різних етапах антропогенезу («Міфос»). Де, виходячи з того очевидного факту, що загальний обсяг інформації, яку ми здатні сприйняти і «перетравити», є приблизно однаковим для всіх часів і всіх людей. Тобто, сутнісна і якісна трансформація інформації можлива лише у цілком визначених межах терміну нашого існування і життєдіяльності.

Іншими словами, якщо ми чимало часу витрачаємо на науку, то, відповідно у нас залишається менше часу на мистецтво, натомість, якщо ми присвятили своє життя релігійному служінню, то ми тим самим позбавили себе часу «служіння» науці. І так далі.

Існує об'єктивна сума передумов перерозподілу інформації антропосфери в її цілісній даності на різних етапах антропогенезу. Пов'язана вона саме з невпинним накопиченням позитивних знань — як об'єктивної передумови можливості створення та існування чинників виживання людства в межах гео- та біосфери.¹¹³⁵

Спочатку позитивної інформації в суспільстві було мало (ну просто знали ми ще мало, більше фантазували і уявляли).

Тоді це співвідношення (умовно) виглядало так:

уявлення знання

A _____|B|_____|C

Тобто співвідношення АВ до ВС було явно не на користь позитивних знань. На той час людство компенсувало їх відсутність фантастичними уявленнями і цілком комфортно малося за тих умов, оскільки й гадки не мало про те, що чогось воно не знає.

¹³⁵ Стосовно людства подібне співвідношення, що має в основі статистичний характер, цілком правомірне, в той час, коли окремі особистості (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Альбрехт Дюрер) могли досягти визначних набутоків в багатьох сферах діяльності. Але — це виняток, що мало впливає на загальну тенденцію.

Потім, за якихось 40-50 тисяч років в цій схемі співвідношення між сумою уявлень і знань змінилося. Умовно кажучи, людство досягло своєрідної рівноваги між обсягом уявлень і знань. Це відбулося вже на історичній пам'яті людства, десь приблизно за доби Просвітництва (це XVII – XVIII ст.).

Проте на цьому процес продукування і накопичення знань не припинився, а натомість прискорився. А от обсяг потенційної здатності антропосфери їх вмістити в собі залишився без змін.¹³⁶ І він почав здійснюватися за рахунок скорочення часу, «виділеного» природою на уявлення і фантазування.

Зараз можна визначити тенденцію на нівелювання і ущільнення за рахунок розширення обсягу позитивного знання.

Але фактично цілковите вилучення уявлення з цілісного обсягу інформації принципово не здійсненне. І навіть тотальна візуалізація інформації не вирішує цю проблему остаточно. Врешті ми пізнаємо щоби жити, а не навпаки – живемо, щоби пізнавати. Пізнання – це засіб виживання, а не сенс і не мета нашого життя. Тим більш, що завбачлива природа назавжди «залишила за собою» як мінімум третину всього терміну інтелектуальної діяльності саме на «свободу від аналітики і логіки» – це час, коли ми спимо, а коли до цього додати дитинство... то, фактично, ми зараз у фазі переходу до нелінійного співвідношення знань і уявлень в межах інтелектуального простору антропосфери. І яких форм набуде мистецтво, зараз спрогнозувати практично неможливо. Врешті і мистецтво – це також не мета, а засіб. І все має визначити сенс культурогенезу антропосфери...

¹³⁶ Це не цілком точно, але ми показуємо не фактичні співвідношення, а об'єктивні тенденції зміни їх співвідношення. Кількісно людство зросло до 5 мільярдів. Але тенденція лишилась незмінною, оскільки навіть велика кількість «носіїв» інтелекту врешті є кінечною, в той час як обсяг знань є потенційно безкінечним.

¶ МІКРОКОСМ МИСТЕЦТВОТВОРЕННЯ

Я отношусь к искусству как
к метафизическому явлению.
Эрнст Неизвестный

Переглянувши вже вкотре коректуру розділів, присвячених мистецтву, я зрозумів, що так про сутність мистецтва писати не лише складно, але й загалом — проблематично. Так повз увагу проходить найістотніше — внутрішня «механіка» процесу його творення. Навіть ті художники (Д. Вазарі, Е. Делакура, О. Бенуа, І. Грабарь) котрі завдали собі клопоту писання «про мистецтво» примудрилися уникнути тих емоційно-психологічних передумов, котрі покладаються в основу його створення. Вони ставали на позиції зовнішнього його споглядання, з яких його і описували. Хоча могли бодай якось описати зсередини процес творення.

Не знаю, чи то їм видалося так звичніше, чи інакше писати виявилось досить складно, але факт — вони вперто описували процес творення ззовні. Про творення, як і про смерть, можна сказати словами Протагора: «Коли я є, смерті ще немає, а коли є смерть, то вже немає мене». Точнісінько так само, коли є динаміка творення, то ще немає витвору мистецтва, а коли витвір є, то вже немає динаміки творення. Якесь згадка про стан динаміки творення лишилась у спогадах творця, а якась втілилась у створеному, тобто матеріалізувалась і постала артефактом культури. Тому те, що я спробую тут описати, це сам процес творення зсередини. А оскільки (це з власного досвіду), коли ти в процесі творення, то ні про що інше вже не думаєш: ти в темі, ти — володар теми і вона підвладна тобі. Тут вже не до аналітичних роздумів і недоречної писанини. А от вже потім... Коли картина, ось вона, готова на мольберті, вже в правому нижньому кутку я ставлю підпис і «рік виготовлення», вона мене вже «відпустила» і лишаються спогади про цей процес — спогади про динаміку творення. Яка вже там та картина — не істотно... Головне — що вона є. Про художників, таких, як я, колись говорили — «майстер середньої руки». Тобто, не те щоб зовсім вже не майстер, але так собі, звісно не геній. Щось, може, іноді навіть цікаво, але це «не епоха в мистецтві», хоча загалом «має право на існування». А для мене головне - «робота відпустила»... Я від неї вільний. Чи задоволений? Ні, це щось інше, (задоволений тоді, коли мене хвалять), це - як здолав чергову вершину, саме здолав, а не раптово опинився на ній, не докладаючи жодних зусиль.

Отже процес творення зсередини (як репортаж з «того світу»). Як виникає задум? Загалом, дідько його знає... Звідки він виникає невідомо, певно, що в голові, але як? Можу сказати, що виникає кожного разу інакше, завжди несподівано. Уві сні — ні, зі мною такого не траплялось. За інших не скажу... але він виникає як цілковита даність, увесь і відразу. Я його замальовую на тому першому клапті паперу, що потрапить під руку. Ескіз — розміром з пачку від цигарок чи навіть сірників. Замальовую швидко, в стані його утримування. Більший розмір містить небезпеку

його розмивання. Багато зайвого. Потрібен концентрат. Увесь і відразу. Якби я знав, що таке підсвідомість, то міг би сказати, що він, цей «начерк задуму», виник звідти. Але — ні, він увесь відразу в свідомості і це не образи і не емоції — це ембріон «всього і відразу». Ти можеш дати йому розвинутися або залишити його напризволяще (таких досить багато. Не співпало...). Цей задум — загадка, котру ще належить розгадувати. Тут по-різному. Іноді на це йдуть роки, іноді (в мене — лише один випадок) від задуму до створення 24 хвилини. (Потім ця картина експонувалась і навіть була сприйнята прихильно). Іноді формат провокує задум, тобто на цьому форматі має (мусить, можливо, має право, потрібно) бути зображеним щось цілком визначене. Тобто формат провокує на певну композицію, котра «нав'язує тему», а тема — шляхи вирішення. Так виникла моя робота «Присвята Босху».

Спочатку мені перепала чудова горіхова дошка (старовинна кришка столу) і я довго думав, що ж на ній робити. Потім помітив, що за пропорціями це як стулка віттаря Босха. Почав думати в цьому напрямку. І прийшов задум... Три роки по тому. До того — жодної цікавої думки, ідеї. В той час я «хворів на Босха», можливо це, а можливо навпаки, тому й «хворів», що десь (бозна й де) продукувався задум. А можливо й те й інше відразу, щось десь співпало. Загалом, від початку до підпису пройшло 8 років. До речі, це не означає, що увесь цей час я поклав на пошуки. Це йшло паралельно. Був латентний період, коли відбувався прихований і від мене також якийсь процес в моїй свідомості, але вже в «проблемній зоні» здійснення задуму. Коли співпало — радості було менше, ніж полегшення. Це був початок нового етапу. Композицію належало, боронь Боже, не створити чи вибудувати, більш точно — вгадати, а ще точніше — впізнати. Впізнати форму (не формат!) втілення задуму. Одночасно (лише зараз) стала зрозуміла не ідея (це просто) а над-ідея картини, її виправданість — щось спробувати сказати про Босха його власною мовою. В той час я «обживав» світ Босха. Читав його сучасників, критиків, аналітиків, вдивлявся в репродукції, коротше - впускав його світ у свій власний. Рішення виявилось простим, навіть банальним.

Вертикальний формат я поділив на три перетікаючі один в один рівні: небо, земля, підземелля. Все стало на свої місця. Картина отримала внутрішню логічність, принаймні мені так здалося. Потім наступний етап, пошуки персоналій, якими я хотів населити світ Босха на власний розсуд. Це було легко. Я їх брав з творів майстра і майже копіював. Я пропускав через себе образність і сам «дух» світу Босха. Подібне ні на що інше не схоже. Мій стан сприймався як захоплююча «гра в Босха» понад часом і простором, але це «окремий випадок». Хоча, слід визнати, що будь-яка чесна робота — окремий випадок. Як хтось казав, не можна двічі увійти в одну воду, так само не можна двічі «попасти» в один й той же стан. Тому в задумі-ембріоні я навіть не фіксую, а кодую для себе цей стан. Тоді він виступає як зовнішній резонатор-збудник цього стану в мені. Але я не повертаюся в нього знов і знов, а раз-у-раз подовжую його у собі. Це інше — він не фіксація, а історія його існування, котра триває аж до його здійснення або цілковитого знищення. Інакше від нього не звільнитися.

Коли мене просять показати ескізи робіт, я їх не приховую, але чесно попереджаю, що вони нецікаві. Потім, переглядаючи начерки та ескізи моїх робіт, вони в цьому швидко переконуються. В мене всі ці ескізи в окремій охайній папці,

певно, вона — рудимент мого природнього педантизму, але показово інше: як глядачі примудряються щось там побачити, коли я й сам ще на цьому етапі роботи нічого не бачу. Це станеться потім... Але ж таки вони там щось бачать! Через це я запідозрив, що в абстракціонізмі «щось є». Хоча сам ніколи не був його палким пошановувачем. Хіба що супрематизм... Не знаю.

Тепер розповідь про стан творчості. Не змінений, а специфічним чином деформований стан свідомості.

Це ні на що інше не схоже! Ні на секс, ні на кохання, ні на сп'яніння, ні на наркотичне запаморочення (про останнє не знаю, не доводилося), і це — не лише в мене. Одна видатна художниця зізналася, що для неї стан творчості емоційно перевершує стан кохання (це її слова). Щодо сексу — тут однозначно, або секс, або творчість (тобто секс або до, або після, або замість, але не в процесі творчості), це процеси різні. Тому слабо вірю в сублімації, в теорії Фрейда (хоча може в психіатрів воно й так), він все говорить не так, не туди, ззовні. Алкоголь в стані та процесі творчості — відверта зайвість, хоча вартій уваги процес поза творчістю. Кохання — це стан, коли не до творчості... Принаймні в стані закоханості не до малювання... Це про себе, за інших не знаю. Життєві негаразди впливають, але вони — прикра зовнішня зайвість, від якої саме творчість рятує, вже хоча б тим, що показує можливість іншого наповнення буття сенсом.

Все, що читав про стан творчості, якесь схематичне, зовнішнє і точно не те. Читав Арнхейма, Виготського, Фрейда, Юнга — все не так і головне — зовсім не схоже. Певно, як зовнішнє не схоже на внутрішнє. Творчість складається з натхнення і роботи. В мене натхнення значно менше ніж роботи. Натхнення більш схоже на імпульс — короткий і як «обухом по голові». Озаріння, інсайт — це до певної міри його синоніми. Знову таки — це інше. Це як поштовх у прірву. Тоді — або окрилився і полетів, або понабивав гуль та синців і заспокоївся. Тут раз на раз не приходиться. Це як в тобі щось відділяється від тебе самого і підкоряє цілковито тебе собі. Тоді ти заручник цього стану. Опиратись неможливо і не має жодного бажання. Це щось в тобі більше за тебе самого. Не ти ним керуєш, а Воно тобою. Воно тобі непідвладне. До речі, його неможливо викликати за власним бажанням. За відчуттями (слово приблизне), це як ніби щось у тобі визріло і постало, витіснивши при тому все інше, як недоречну зайвість. Миттєва переналадка всього звичного стану мислення. Нездоланна домінанта, яку належить прожити разом з нею і у ній безпосередньо. Мозок радо їй скоряється і ти переходиш в інший вимір буття. Це триває якийсь короткий термін (хоча він більший за Вічність). Змінений стан свідомості. В такому стані кричать «еврика!» Але це не обов'язково. І звіди немає вороття, лише проживання відлуння цього стану. В мене такий стан є як передумова творення, а не саме творення безпосередньо. Поштовх до роботи нездоланний, але це вже не спалах, а горіння, іноді дошкульне тління чогось невимовного. Саме *вимовити невимовне і є творчість*.

І ще — воно логічно невмотивоване. Його неможливо ані пояснити, ані обґрунтувати. Це як нездоланна спрага — доки не вгамуєш — все інше не має сенсу, воно просто неможливе. Але натхнення ще гірше за спрагу. Тут спочатку слід не просто «попити води», а задля того і перед тим — ще її створити. У росіян є сло-

восполучення «жажда творчества». Воно багато що пояснює. Спочатку натхнення, а воно для «заспокоєння» потребує творчості, а вже творчість потребує роботи. Це як дорога до раю, яка пролягає через пекло з усіма його незручностями.

Творчість — це натхненна робота. Парадоксальне самовиснаження, яке не виснажує. Робота — це матеріалізація натхнення. Тому не люблю оповідати, що і як буду робити. Коли оповідаєш — все розчиняється в стрясанні повітря. Імпульс натхнення здувається як гумова кулька і перестає бути таємницею передусім для тебе самого, і стає нецікаво. Ти через слово прожив власне натхнення, розчинив його в словах, і творити образність вже немає потреби. Тому, до речі, не люблю богему, «словоблудіє» і буяння комплексів неповноцінності, прямісінько за Фрейдом. Певно про творчість вони (або до них подібні) йому і розповідали. Всі ці сублімації, лібідо — це коли замість творчості — оповідь про творчість. Там все це якраз і квітне буйним цвітом. Їм, дітям богеми, легше вигадати і пояснити, чому не створив, ніж творити. Випускання пари... А потрібно робити. Тут, напевне, як ніде інде підходить вислів «Хочеться — гірше ніж болить». Це вже не спрага, це — голод. Стан творчої роботи дивовижно нагадує очікування свята, і це очікування краще за саме свято. Хемінгуей назвав один із своїх творів «Свято, яке завжди з тобою». Не знаю, не певен, все це є стан очікування свята, а не саме свято. Бо коли свято настало, за ним йде його відсутність. А це — зовсім інше.

Мій вчитель, дядя Андруша¹³⁷, хильнувши обідньої чарки, кивав головою і говорив: «Художник — це дуже важка робота». Тоді я не розумів, як це і чому це: важка робота. Звичайна, навіть легка та цікава. Малою собі... Дякувати Богові, що в світ мистецтва я прийшов цим, природним, в чомусь буденним шляхом. Не з парадного, а з чорного ходу... Як робітник, майстровий... Тоді мені було десь чотирнадцять років... Підсобник. В художній школі, де я до того навчався, панувало високе, класичне мистецтво, його історія, недосяжні (і тому не цілком зрозумілі) взірці, високий штиль... А тут все справжнє. Там — картина, а тут її зворотня сторона... От тоді й почалося моє навчання «іскусству», яке, до речі, триває і досі. Обтягував полотном підрамники, обклеював папером чи «бортовкою» (така тканина) планшети, натирив шрифти, писав гасла (лозунги), варив клей, готував ґрунти, назавжди привчився мити пензлі після роботи... Зворотня сторона творчості - основна її передумова. Тому, коли читав про «наругу» майстра Ширяєва над нашим національним генієм Т. Шевченком, коли той був у нього в навчанні, не міг збагнути, в чому ця «наруга» полягає? Це — процес практичного долучення до мистецтва. А як же тоді вчити? Це як в армії, та й загалом, будь-де, коли навчають «по-справжньому». Будь-який інший шлях навчання — зовнішній, а туди ти мусиш заходити зсередини... Це — робота, звичайна, фізично відносно неважка, але без неї неможливо будь-що інше. Це той базовий рівень, на якому все тримається. Коли поволі починаєш все частіше попадати молотком по гвіздках, а не по пальцях, коли, розмішуючи клейовий ґрунт, «на око» визначаєш, коли він вже готовий, коли за запахом пінен (подвійно очищений скипидар) відрізняєш від запаху уайт-спіриту, коли проклеїв полотно і в тебе при тому «не повело» підрамник, тоді розумієш — вийде й інше...

¹³⁷ Андрій Якович Павленко, вже давно покійний. Пізніше я взяв, що він племінник Симона Петлюри, а по одруженні взяв прізвище дружини. Такі були часи... Світла йому пам'ять.

По суті, це була класична художня артіль, але ж можна сказати й інакше, артіль — але художня... Тоді навчився відрізняти кадмій від стронцію, кіновар від веронезу, кобальт від хрому, перетирати з олією цинквейс, розчиняти сурик, економити мардан і не плутати його з пентафталем... Це вже сленг, фахова мова... Всього не розкажеш, ти в процесі, а не ззовні. Ти ще «недоп'ясонок», але вже прийнятий в коло справжніх «зубрів». Дядьків. Чому я про це говорю? Та виключно тому, що для всіх інших, це «зворотній бік мистецтва», а для художників — це основа основ. Це не робота, це передумова її можливості... І коли про неї не знаєш, розуміння всього іншого «повисає в повітрі». Художник — це не небожитель, що порхає над полем мистецьким від натхнення до натхнення. Колись Рєпін казав: «Натхнення — це винагорода за каторжну працю». Маєстро знав, що говорив. Але це інший етап, рівень, стан, процес, назвіть, як завгодно...

І саме про це говорив дядя Андруша, коли вчив: «Художник — це дуже важкий хліб». Тепер про це...

Суть роботи проста — треба те, що в голові, перевести на полотно. Зобразити думку, емоційний стан, які стали в основі творення. Це не складно, тому що слово «складно» тут просто не підходить, потрібне інше слово. Яке — я й сам не знаю... Як в прислів'ї: «не так сталося, як гадалося», «дурень думкою багатіє», «хатня думка в дорогу не годиться»... Твір мистецтва — завжди компроміс між задумом та його здійсненням. На полотні виходить лише приблизно схоже на задумане. Навіть Рєпін казав свого часу, що його найвизначніші полотна, дай Бог, на 75% відповідають задумові. Це — правда. В мене просто відсоток менший, десь 25 — 50%. Як пощастить. Кожного разу по-різному. До речі, звідси й творче невдоволення, і «муки творчості». В основі — набрати максимум зі ста. Але про те, що являють собою ці сто відсотків, напевне знаю лише я сам. Я процес творення прожив передусім як структуру емоцій в своїй свідомості, я його знаю. І вся складність полягає в його здійсненні на полотні. Неабияке значення тут має елементарне вміння малювати, володіння технологією живопису. Цьому навчаються. З цього приводу я завжди повторюю своїм студентам, що можна навчитись малювати, але це ще не означає бути художником. Це — інше. На художника не вчать. Це всередині, або воно є, або його нема... Ремесло визначає «рівень виконавської майстерності», але аж ніяк не визначає художньої значущості створеного. Вінсент Ван Гог малював, м'яко кажучи, не ідеально, що не стало на заваді геніальності його творчості. Та й хто визначить, що добре, а що ні в мистецтві? Час і випадок. Звідси — посмертна слава багатьох невизнаних за життя і забуття багатьох, за життя визнаних... Художник, котрий так розмірковує, вже не художник. Він прагне визнання, слави, грошей, чого завгодно, але не самореалізації. А вона — навіть не головне, вона — єдине підґрунтя творчості. Інше — сурогат, привнесена ззовні мотивація. Мотивацію можна пояснити, визначити, а самореалізацію — показати, здійснити, матеріалізувати. Це — практична діяльність, і від цього нікуди подітись. Але чому ця практична діяльність — творча? Справа в тім, що це — як переклад внутрішнього стану на мову образотворення. Тут постійний комплексний пошук відповідності внутрішнього до зовнішнього. У процесі творчості ти постійно в стані пошуку, але в пошукові того, чого й сам ще не знаєш. Бо знаєш — коли вже віднайшов. Це стан впізнання задуманого в здійсненому. Але щоб впізнати, спочатку

слід здійснити, та, водночас, щоб здійснити — треба вже знати. Тому процес творення багатетапний, неритмічний, нелінійний і тривалий у часі. Спочатку, перше наближення. Це емоція, відчуття стану, винесення його на полотно. На практиці — це дуже швидко і дуже погано створена картина, вся, відразу і цілком. Це десь 20-40 хвилин роботи. Фаховою мовою — це підмальовок картини. В ньому лише я сам бачу щось з того, що має «статися». Водночас тут вже є два фокуси зборки — внутрішній і зовнішній. І починається процес їх взаємонаближення. Але чому я сказав, що чим він гірший, тим краще? Тому, що за цих обставин він не домінує, не веде за собою, чи кудись убік (бо то може бути інший задум і інша картина, так буває). Потім — наступний етап — впізнання в створеному. Це тривалий (вимірюється роками) процес. В цей час відбувається пошук образності мовою образотворення, робляться численні пошуки деталей, образів, фігуратив (люди й об'єкти). Це пошук в пошукові. Наступний етап — наповнення підмальовка образністю, вибудовується образна фактура, композиція. Це — окремий «головний біль». Він - те, що ззовні й сприймається як процес творчості. Його вже можна зафільтрувати, показати по телебаченню. Але цей етап є наслідок проживання попереднього, латентного (внутрішнього) етапу, зображенням вже знайденого. Потім знову неочевидний процес пошуку у вже знайденому. Намагання і прагнення максимально зблизити задум (той перший імпульс) зі здійсненим. Тут істотно мати і витримувати міру необхідної достатності виразності. Про що художники говорять: «Треба вміти вчасно зупинитися». Це — від Бога. Або воно є, або його немає. Тому картина (справжня) це вчинок, воляова дія. А скільки відсотків ти спромігся відтворити зі ста можливих — справа суцього особиста, майже інтимна. Бо скільки б ти не «набрав відсотків» для себе, для інших — це «всі» сто відсотків. Зрозумійте. На цьому «обпікаються» мистецтвознавці і аналітики мистецтва. Бо перед ними — витвір, і що не сказав, не зміг сказати майстер — невідомо. Сприймають те, що зміг сказати. Виникає диспропорція між задумом і здійсненням. Підпис засвідчує не те, що хотів, а те, що зміг сказати.

Все вищесказане — схема процесу роботи над картиною, вона, як і кожна картина, має безліч нюансів в кожному окремому випадку, у кожному жанрі. Жанри — це натюрморт, пейзаж, портрет, сюжетна композиція. Оскільки ними я займаюсь всіма, то розгляну характерні особливості кожного з них «для себе», так би мовити, за ступенем «виснажливості». Найпростіше — натюрморт (хай вибачають мені майстри цього жанру). Тому що це «мертва натура», котра перед очима, і ти просто старанно відтворюєш її на полотні. В школі з цього розпочинають навчання «мистецької премудрості». В «дорослому» мистецтві він може бути для когось шляхом самореалізації, але я до них не належу. Просто нецікаво. Можливо, це внаслідок тривалої викладацької діяльності.

Пейзаж — тут дещо інакше — можливо його малювати, старанно передаючи стани природи, неповторні ландшафти. Йому можна присвятити життя і щасливо прожити в мистецтві. До речі, пейзажі, створені іншими, мене радують, захоплюють. Я люблю пейзажний живопис. Але це — не моє. Просто — не моє і все. Проте «на замовлення» я пейзажі виконую. Але щоб сказати, що я ними пишаюсь, то ні. Хоча, коли робив реконструкції вулиць старої Полтави, було надзвичайно цікаво. Але цікавість була більшою мірою дослідницька, ніж мистецька. За них — не соромно, але і хвалитися особливо нічим. Це — чесно зроблена робота.

Портрет — це інше. Це — головний біль, але мені подобається малювати людей. Обличчя, постаті... Втім, я не вважаю себе портретистом, рідко малюю «на замовлення», хоча людям подобається... Принаймні, не лаються... Коли портрет «по-справжньому» — це як спілкування, своєрідний діалог. Портрет малюю довго, як пощастить. До речі, за фотознімками малювати простіше і швидше, але тоді це не портрет, а розфарбоване і збільшене фото замовника, виконане в техніці олійного живопису. По-справжньому — це проживання «образу», віднайдення того, що є людина не в моменті, а в часі. Це не узагальнення, а концентрація образу в часі і поза часом. Мені це цікаво, але я уникаю говорити, коли буде завершення, бо й сам не знаю. Тому так малювати можу дозволити собі лише друзів, вони згодні чекати не рік і не два... Про інших художників не скажу, не знаю.

Тематична картина — це моє. Це те, що для мене — сенс мистецької творчості. Це складно... Втім, це не точне слово. Це — життя в паралельній реальності, матеріалізація уяви. Не розумію історичного живопису, бо він, як хтось сказав «і не історичний і не живопис». Я би сказав інакше: «коли історичний — то не живопис, а коли живопис — то не історичний». Довго пояснювати. Але соцреалізм відверто і назавжди переконав в тому, що це фантазія на основі історії. І так було завжди. Щоб захоплюватись полотнами «історичного жанру» раджу не сприймати його передусім як історичний. Але це так, до речі...

Картин, як показав досвід, митець створює за життя не так і багато. Незрівнянно менше, ніж будь-чого іншого. А справжню КАРТИНУ митець творить лише одну, рідко дві, хоча на шляху до неї продукує силу-силенну інших творів мистецтва. Генії можуть собі дозволити декілька картин, але знов таки — це цілком осяжна кількість. Так само, як поет (не геніальний, але справжній) все життя творить один вірш, то, вірогідно, й художник у даному сенсі все життя малює одну картину. В мене є жахлива підозра, що свою картину я вже намалював, бо інакше, навщо би я оце все писав. Дай Боже, щоби я помилився. З цього приводу Іля Рєпін, коли його запитували про те, яку зі своїх робіт він вважає кращою, завжди відповідав: «Краща — попереду», і це в той час, коли йому було вже далеко за сімдесят. Але не будемо про сумне... Картина — це завжди подія, явище, навіть епоха і навіть символ. Тому це важко. Але надзвичайно цікаво.

Загалом, для нормальних людей картина — це будь-що «в рамі». І натюрморт, і пейзаж, і портрет, і батальна сцена, і абстракція... Не буду сперечатися... Тепер про те, що психологи визначають як мотивацію творчості, тобто, чому художники не можуть не малювати. Про це і досі сперечаються мистецтвознавці, психологи, психіатри, філософи, науковці... За них не знаю, не скажу. Тому все нижческазане — це виключно мій особистий погляд, мій «внутрішній» досвід, моє бачення одного єдиного мистецького досвіду — свого власного...

Колись, давно, як кажуть «на зорі туманної юності», в пору мого захоплення Леонардо, Роденом, Мікельанджело, Матейко і Семірадським, вже й не скажу точно, чому, але трапилось мені бажання «дослідити» психологію мистецтва. Отак — ні більше ні менше. Опус цей виходив досить «товстий», насичений чужими думками і цитатами. Цитат було багато, своїх власних думок — навпаки. Врешті, я зараз підозрюю, що їх взагалі не було. Але серед того розмаїття «книжної мудрості» спало

мені на думку визначити «основні» мотиви творчості. Я їх виклав у такій «безхитрісній» послідовності: мотив пізнання, мотив самопізнання, мотив самовираження, мотив самоствердження. Далі йшов мотив «додатковості», тобто малося на увазі мотив, в основі якого потреба малювати те, чого не вистачає в оточуючому житті. Тобто, з того слідувало, що голод «сприяв» до створення натюрмортів, урбанізація — до відтворення первинного «дикого» пейзажу, відсутність уваги з боку жіноцтва до образотворення прекрасної половини людства, глибока релігійна віра «сприяла» до створення картин і скульптур з релігійної тематики, прихована агресивність — до батального живопису, схильність до психічних розладів неабияк «сприяла» до створення абстракцій і різної «сюрреалістичної» маячні. Врешті мені стало не цікаво «копирсатися» у цьому нескінченному «реєстрі» мистецьких мотивацій, і вистачило здорового глузду полишити цю марудну справу. Я для себе визначив «неетичність» лізти в душу митців і (це перевага молодості) захопився екстрасенсорикою, космологією і моделюванням планерів... Потім було чимало захоплень іншим. Але зараз не про те. Зараз я би сказав і визначився у питанні відносно мотивації творчості інакше. Найбільш вірогідно, що всі можливі «рушійні» мотиви творчості утворюють всі разом цілісний спектр і існують всі одночасно в нашій свідомості. Це, так би мовити, в «ідеальному» випадку. Це «спектр» Бога, а на відміну від всеохоплюючого «спектру» Бога, мотивації кожного митця подібні до спектру зірок, коли спектр мотивацій є неоднорідний і неповторний в кожному окремому випадку. Якись його ділянки домінують, якись взагалі відсутні, якись виражені вкрай слабо... Але лише всі вони і складають спектр сукупно. Тобто, коли якась з мотивацій у творчості митця не задіяна, то місце її в «спектрі» все одно лишається за нею. Це не призводить до його спрощення, а лише визначає його індивідуальну неповторність. І найістотніше — даний спектр неповторний не лише для, так би мовити, майстра в цілому, але й для кожного окремого його витвору. З чого виходить, що певний мотив, «домінантний» в якомусь конкретному творі, не обов'язково буде так само домінантним в якомусь іншому творінні того самого митця. Саме поєднання мотивацій, іноді парадоксальне, і складає неповторність будь-якого витвору мистецтва. Мотивація творчості якись з цих складових «спектру мотивів» підсилює, а якимись нехтує. А з власного досвіду можу сказати, що мотивація навіть в одному конкретному випадку творення може в певних межах змінюватись, трансформуватись і доповнюватись. Отака, виявляється, складна і непевна річ ця мотивація творчості. Виявляється, вона здатна формуватись і трансформуватись в процесі творчості, доповнюючи і підсилюючи одна одну. Відразу слід зазначити, що попри те, що мотивації полягають в основі поштовху до творчості, але вони жодним чином не є сама творчість. Мотивація сприяє позбавленню внутрішньої психологічної рівноваги і лежить в її основі. Свідомість в цей момент перебуває в своєрідному «підвішеному» стані і тоді саме процес творчості є не що інше, як шлях до відновлення втраченої психологічної рівноваги. Саме тому ми «приречені» на творчість, коли здатні до неї. В іншому випадку, нормальні люди цю психологічну розбалансованість гамують інакше, але то вже інше. Хтось мандрує світом, хтось пише тексти, хтось поринає в трансцендентальні медитації, хтось розводить квіти, але це все відбувається поза сферою мистецтвотворення. Про те — не знаю, не скажу...

Адже очевидно, що мотивація творчості — то є передумова, поштовх до творчості, а не саме перебування в стані творчості. Разом з тим подібний стан вартий того, щоби його бодай якось описати, принаймні в межах свого власного «внутрішнього» досвіду. По-перше, слід визнати, що мотивація полягає в основі імпульсу до відтворення, а не створення. Тобто лінійний процес: побачив пейзаж — відтворив його на полотні, побачив обличчя — намалював його, це не творчість. Так виконуються картини на замовлення і так навчаються мистецтву малювання. Це просто і не надто цікаво, за умови, що пощастить стикнутися з чимось іншим. Його, це «інше», називають по різному — надзавдання, мета творчості, сенс мистецтва, але за будь-яких обставин воно і є творчість в її чистому вигляді. Так стається тоді, коли ти не створюєш образ та цим і обмежуєшся, а понад те ти через образ намагаєшся сказати щось інше ніж він сам, сказати глибше, продукуючи через визначений візуальний ряд паралельний до нього, латентний асоціативний ряд. Те, що в літературі відоме як підтекст. Але в образотворенні (коли це не ілюстрація до тексту) це саме і є вища мета творчості. Тоді картина є не щось замкнене на себе, а існує як відкрита асоціативно-знакова структура...

Взаємопов'язаність іманентного образу з трансцендентним праобразом складає основу релігійного мистецтва, коли через образ ми маємо підноситися у власній свідомості до першообразу, через зображення проникати до зображуваного. Але подібний «механізм» існує не лише в сфері сакрального, а складає alter ego справжнього мистецтва у всіх його проявах.

Процес творчості має в основі варіативно-ймовірнісну свою складову, тобто «його величність» випадок відіграє в ньому не останню роль. Це постає на заваді його логічного обґрунтування і наукового дослідження, де можливі лише найпростіші, лінійні його вияви. Більш поліваріантне, нелінійне мистецтво за складністю співставимо з динамікою життєтворення і ближче до нього, ніж будь до чого іншого. Це таке собі зростання дерева «навпаки», тобто процес накопичення інформації в зовнішньому просторі, потім пропускання і концентрація її в свідомості (від гілок крони дерева) як в єднаючому їх стовбурі і синхронізоване її співбуття з внутрішньою організацією психіки (структурою стовбура) і де це не цілком співпадає, тобто є наявною певна деструктивність, як невідповідність гармонії внутрішньої та гармонії зовнішньої, там утворюються «компенсативні» зони, в яких є можливим, але не обов'язковим мистецтво. Чи відбудеться воно як витвір, винесений назовні в простір культуросфери, чи так і залишиться як нездійснена можливість, тут, як кажуть: «На все воля Божа»...

Не все з того, що може бути здійснене, здійснюється і набуває форми твору мистецтва. Очевидно в цьому проявляється мудрість природи, оскільки, якби було здійснене все, що є можливим здійснити, то за цими творіннями нам самим не стало би місця, та й не варте воно того, адже мистецтво врешті не мета, а засіб. Так його і належить сприймати, адже ми транслюємо не твори мистецтва, а щось зовсім інше, через них. Не зображення, а думку через зображення. Це проста річ, і її варто усвідомити, оскільки саме по собі зображення не варте того, щоб бути винесеним в буття «поза часом і простором», оскільки зображуване все одно більш актуальне. Тому мистецтво — це спроба вираження чогось істотного через щось не менш істотне, але якісно інше. Звісно — це своєрідна гра, але не ми її розпочали і не нам — завершувати.

ЛОГІКА КУЛЬТУРИ
ALTER EGO КУЛЬТУРОЗНАВСТВА
ТОЧКА ВІДЛІКУ

ALTER EGO КУЛЬТУРОЗНАВСТВА

Старий сірий віслучок Іа-Іа стояв один-однісінький у зарослому чортополохом куточку Лісу, широко розставивши передні ноги і схиливши голову набік, і думав про Серйозні Речі.

А. Мілн, «Віні-Пух».

«...і жили вони потім у мирі та злагоді довго і щасливо.» — приблизно так традиційно закінчуються казки, закінчуються саме тоді, коли одержана перемога, знищено сили зла, досягнуто всіляких гараздів і все «найцікавіше» вже сталося і відбулося. І тоді постає питання: «Що робити потім, живучи довго та щасливо?».

На сучасному етапі антропогенезу релігія виявила вичерпність і, зрештою, обмеженість власного «бачення у перспективі» сенсу нашого подальшого існування.¹¹³⁸

Ні ідея богообраності, ні ідея потойбічного воздаяння, ні ідея покірливості Вищій Даності не дають підстав до наявності розуміння сенсу подальшого існування людства по досягненні «поставленої на початку» мети. Завуальована тавтологічність і сумнівність цих «великих» ідей дедалі стає прозорішою і її доцільність все більше примарною і сумнівною. Богообраність має сенс за наявності інших, «не-богообраних» створінь Божих; коли їх не стане (а це є обґрунтування і виправдання «сенсу існування» ідеї богообраності) за цих обставин їх відсутність мусять призвести до своєрідного колапсу, або пошуку «особливо-богообраних», серед «просто-богообраних».

Ідея покірності Вищій Даності в цьому сенсі вигідно відрізняється від ідеї богообраності, але і тут є свої складності — цілковите і послідовне слідування цій ідеї не передбачає потреби розвитку, а виключно — подовження набутого і отриманого вчення у часі, та життя у цілковитій відповідності з ним. Винищення чи повернення у свою віру всіх іновірців (т. зв. «невірних») знов таки спричиняє до колапсу, нівелювання цілепокладення подальшого буття. Зведення його до рівня «беззмарного» біологічного існування.

Не менш суперечливою є ідея потойбічного воздаяння і вічного блаженства, за межами земного буття. Це — найбільш блюзнірська ідея — пряме введення в оману. До речі, є показовим, що вперше вона утвердилась у найбільш архаїчній — давньоєгипетській — цивілізації, потім в містеріях Діоніса і Орфея, щоб врешті розквітнути та утвердитися в християнській догматиці, де сенс буття було підмінено на мету буття. Поклоніння було замінено на служіння. А вже ревне служіння і стало своєрідним еталоном «благочестя».

¹³⁸ Релігія, по суті, протистоїть саме динаміці трансформаційних процесів, вганяючи суспільство в стан стагнації динаміки саморозвитку на користь збереження динаміки його незмінного існування.

Інший шлях — шлях самозаглиблення і самопізнання — шлях асоціальний, що передбачав послаблення і нівелювання суспільної домінанти і тому є до певної міри «протиприродним» для суспільств виду *Homo Sapiens*, не конструктивним у власних витоках.

Просякнута містицизмом ідея «злиття з Абсолютом» — своєрідний «зойк відчаю» мислячих істот — паросток «нового» на теренах усвідомлення недолугості «старого».

Свого часу геніальний Маркс визначив релігію як «опіум для народу». Не варто забувати, що в його часи опіум асоціювався з лікарським засобом для полегшення страждань, а не з дурманом, що паморочить розум. Інша його сентенція, що релігія «зітхання згнобленої тварі, серце безсердечного світу» — є блискуче визначення релігії при сутнісному її нерозумінні, що стало передумовою «наукового» обґрунтування «атеїзму», та ідеологічним підмурком побудови «царства божого» на Землі. Але в марксистській ідеології так і лишилась здійснена в християнстві підміна сенсу буття на мету буття, котра ставала безнадійною для зрозуміння по фактичному їх досягненні. Тобто вона не давала відповіді на просте питання — в чому полягає сенс подальшого буття людини після досягнення поставленої кінцевої мети.

Виходить, що й ідеологічна химера комунізму не давала коректної відповіді на питання про сенс людського буття. До речі, на той час філософи добряче заплутали це питання, але відповіді так і не віднайшли. Але ідеї Соломона Мудрого, викладені в Екклезіасті, вже не цілком відповідали інтелектуальним зазіханням людства.

Людство подорослішало і прагло зрозуміти власне місце у бутті Всесвіту. Філософи-космісти дійшли до ідей всеєдності, але напередень, або й взагалі одночасно з останнім етапом на шляху генези всепланетної цивілізації, і також не вплинули на визначеність у питанні про «вищий» сенс буття.

Нині очевидно є тенденція до нівелювання етнічного (національного) на користь надетнічного (інтернаціонального). Расові теорії, міжрелігійні суперечки, етнічні самолокалізації виявились недоречними зайвостями перед усвідомленням простої істини — ми більшою мірою подібні, ніж відмінні у порівнянні один до одного. Відбулось самоусвідомлення антропосфери як всепланетної цілісності. Нарешті ми стали людством у повному сенсі цього слова, а не простою сукупністю представників одного біологічного виду. І лише питання часу — завершення цього процесу. Але і за цих обставин знов лишається без відповіді те саме питання — а що далі?..

Навіть якщо фактично буде здійснюватись заповідь «плодитись і множитись» у межах «земної благодаті», то перспектива все одно видається не вельми приваблива. Якась надто біологічно-детермінована, та й вона також не знімає питання про сенс і доцільність подібного існування. Очевидна дегенеративність такої перспективи дедалі стає очевиднішою. Ми надто довго боролися за «місце під сонцем» і остаточно звикли до постійного стану боротьби, щоби дати собі раду поза його межами. Агресивний егоїзм представників виду *Homo Sapiens* потребує виходу назовні, щоби не бути поставленим на шлях самознищення. І вже не таким істотним є, як це самознищення здійсниться, чи то шляхом постійної деградації через відсутність виразної мотивації подальшого буття, чи просто через елементарне прагнення інтелектуального колапсу через занурення у віртуальну сферу буття, чи через процес боротьби всередині власного виду до «остаточної перемоги» над собою.

Важко сказати, який шлях нам належить пройти. Можливо, це буде поєднання, «творчий синтез» наявного «асортименту» перспектив, можливо, щось інше, «несподіване». Але очевидною є відсутність визначеності у питанні про сенс буття як у людства в цілому, так і в окремих його представників.¹³⁹

Після того, як дерево посаджене, син народжений, дім збудований, постає логічне питання — а що далі...

До речі, коли Маркс і Енгельс говорили про комуністичне майбуття людства, то увесь попередній шлях визначали як передісторію, а історія (ота, справжня) і починається в комуністичній благодаті. Проте і за цих умов знову постає те саме запитання — а в чому полягає сенс нашого подальшого буття? Про що буде оповідати «справжня» історія?

І тут з усією невблаганною очевидністю простежуються два можливих шляхи реалізації буття: по-перше, підпорядкування біологічній природі людини — подовження існування за переважно (якщо не виключно!) біологічними принципами, притаманними всьому живому. По-друге, подальший розвиток, але вже за межами міри його необхідної достатності для нас як природних істот¹⁴⁰.

Обраний людством техногенний шлях свого існування засвідчує як пріоритетний саме другий варіант сценарію розгортання земного буття виду *Homo Sapiens*, що здійснюється впродовж усього терміну його історичного розвитку. Якщо простежити шлях генези людського суспільства, то стає очевидно тенденція до постійної концентрації проживання людей спочатку в номах, протомістах, полісах, а потім в містах, мегаполісах.

Натомість баражуючі культури номадів були поглинуті часом, лишивши здебільшого лише глухі і суперечливі згадки про себе. Але чому і навіщо концентрація?

Врешті це очевидно — інформаційно-залежні людські спільноти лише в концентрації і накопиченні інформації вбачали єдину можливість оптимізації свого існування.¹⁴¹

Концентрація сприяла і забезпечувала передусім саме стабільний інформаційний обмін і створення техносфер.

Спочатку в окремих осередках концентрації, а потім по мірі розвитку комунікативних можливостей — в межах окремих етнічних утворень, об'єднуваних спільною мовою та географічним розташуванням. А зараз, з виникненням загальнопланетної інформаційної мережі, все більш очевидно стає тенденція до самоусвідомлення людства не як сукупності рас, народів та племен, а саме як планетарного людства. Мегаполіси набувають рис поліетнічності, ці тенденції видаються незворотними. Об'єднання від-

¹³⁹ Це — передумова, рушійна сила еволюційних процесів в антропосфері. Той самий природний відбір, але в межах культурогенезу.

¹⁴⁰ Власне, існує два варіанти колективного самозбереження. Це максимальна концентрація або максимальне розпорощення біосубстрату. Концентрація забезпечувала обороноздатність, поліфункціональність суспільства (ремесла, функції комунікації, ідеологія тощо). Натомість максимальне розпорощення напад робило недоцільним (якщо взагалі можливим), але воно ускладнювало інформаційний обмін (нівелювало його ефективність).

¹⁴¹ Коли римський плебс вимагав хліба і видовищ, то він вимагав і прагнув бодай чимось заповнити інтелектуально-емоційну сферу. Це — прояв інформаційного голоду, заповнення інтелектуальної порожнечі.

бувається під гаслами науки, яка, за визначенням, є наднаціональною. Очевидне нівелювання релігійної догматики неминуче призводить до формування загальнопланетної моралі — як загальнопланетних принципів та законів виживання людства. Утворюється планетарна структура еліт — наукова, мистецька, фінансова, соціологічна, навіть злочинна і як противага їй — правозахисна. Через них здійснюється маніпулювання свідомістю людей, визначаються і «втільюються в життя» принципи існування людства, створюються і насаджуються закони, за якими маємо існувати.

І при тому всьому питання про сенс буття людства і понині лишається відкритим.

Парадокс, але так само легко визначити сенс буття окремої людини, як складно з'ясувати сенс буття людства у цілому. По різному відповідали на нього різні інтелектуали. Хтось вбачав сенс буття у самому бутті, хтось в досягненні певної, бодай і грандіозної, мети, хтось — у самому пошукові сенсу буття. Даоси, суфії, гностики, прадавні мудреці і сучасні пошанувачі мудрості — всі шукали, але марно. Немає! Озираючись назад і оглядаючи всю історію нашого земного буття ми спостерігаємо постійні флуктуації війн, міграцій, побудов і руйнацій, не вельми структурованих і доволі хаотичних. Величні держави народжувались, страждали і відходили в небуття. Так ми вчилися жити на планеті. Вірогідно саме зараз ми досягли певного рубіжного стану, якого можливо ще не знало людство — стану генерації всепланетної цивілізації. І тут показовим є те, що ми не прийшли до нього, ми його створили. Так само як створили техносферу, культуру, врешті і самих себе, такими якими ми є зараз.

Процес всепланетного об'єднання людства врешті має бути завершений і ми опинимось у стані, в якому ще ніколи не були. Принаймні з міфічних допотопних часів, коли за мету спільного життя було покладено створення Вавілонської вежі, що неабияк розгнівало богів і змусило призупинити цей «експеримент», що завершився повним фіаско. До речі, подібні «нелюдські» споруди, як то піраміди Гізи, дороги інків, знана Велика Китайська стіна, наші змієві вали виступали крім всього іншого як оригінальний спосіб задіявання надлишків робочої сили знаних суспільств, покликаний не лише возвеличувати можновладців, але і до певної міри гармонізувати структуру буття суспільств. Бодай і не завжди усвідомлювано.

Іншими «регуляторами» виступали нескінченні війни, міграції, погодні катаклізми, епідемії. Так в Європі першу демографічну кризу «пом'якшила» знана епідемія бубонної чуми, що винищила понад 70 відсотків населення тогочасної Європи, також «проблему» перенаселення Європи вирішували завдяки численним хрестовим походам (їх було від 11 до 13 за різними даними) і врешті — колосальний відтік «надлишкових» людей відбувся з переселенців до нововідкритої Америки...

І війни... Увесь час нескінченні безглузді війни з приводу і без приводу, коли перемога була і метою і сенсом...

Доброю нагодою сприяння стагнації суспільного розвитку в тогочасній Європі було очікування пошанувачами християнства «кінця світу», що супроводжувались бездіяльністю, релігійними екзальтаціями і, знову таки, стагнацією розвитку...

З позицій всепланетного людства вся його історія видається явищем ганебним, просякнутим кров'ю, і саме тому, можливо, що коли ми говоримо: що єдине, чому вчить історія, так це тому, що вона нічому не вчить, то мусимо визначити, що в ній

просто нічому вчитися окрім того, як не слід чинити. І чи не тому Маркс вважав її передісторією, відносячи «справжню» історію у віддалене і гіпотетичне майбуття.

Нарешті в ХХ ст. людство створило «абсолютну» зброю і стало спроможним знищити планету та зупинити будь-які біологічні процеси на ній,¹⁴² але й тоді воно не порозумнішало, а просто злякалось і з переляку, оговтавшись, почало пошуки принципів спільного співіснування, не декларативних, а фактично-здійснених. І виявилось, що в принципі це можливо. Виявилось, що можливо жити і не нищити собі подібних, не руйнувати, а будувати, пізнавати світ і створювати гармонійне середовище існування... Але найважчим виявилось переробити самих себе...

Наша тваринна природа надто міцно тримає наше ество, раз у раз нагадуючи — ми не досконалі. Хтиві, боязкі, заздрісні, ліниви і... унікальні. Ми пішли «непередбаченим» еволюцією шляхом і врешті дочкавали до стану неминучості всепланетної спільноти людей. Очевидно, ми постали на порозі принципово та якісно іншого етапу антропогенезу і ушніпились у старе, як Світ, питання «А що далі?». З одного боку, це добре, оскільки немає чергової «величної» ідеї (на кшталт панування Світом, чи винищення «невідповідних на угоду відповідним»), то маємо шанс утриматись від експансії безглуздої жорстокості, лицемірства, «праведного» гніву, підлості, лживості «в ім'я і во славу» досягнення чергової «величної мети», чи здійснення «великої ідеї». З іншого боку, буття людей позбавляється суспільного сенсу подальшого існування і обмежується біологічно-детермінованими пріоритетами.

Можна сказати, що людство, як вид, зайняло створену ним самим природну нішу в структурі геобіосфери, прилаштувалось на суто біологічному рівні (як тварина) до подовження свого біологічного існування практично необмежено довго (доки не згасне Сонце), перебуваючи в стані динамічної рівноваги зі Світом. Втім, подібна перспектива видається просто неймовірною, оскільки людство продовжує трансформації речовини в межах техносфери. Навчене думати, воно все думає і думає. Її фантазії і мрії не мають реальних обмежень...

Але показовою є очевидна тенденція «всепланетного» людства до якісно інших принципів самоструктурування. Коли національні, расові, географічні чинники знівельовані, інформаційний обмін позбавлений певних обмежень і являє мобільну динамічну структуру — то за таких обставин це вже зараз призводить до аномального розширення внутрішнього, віртуального інтелектуального простору¹⁴³ і являє цілком реальну небезпеку вилучення певних категорій людей з суспільного життя, а також містить перспективу бути поглинутим і розчиненим у віртуальному просторі, спродукованому набутками новітніх інформаційних технологій. Саме невпинне розростання і поглиблення загальнопланетного віртуального інформаційного простору спонукає і неминуче призводить до потреби його структурування, що відбувається як структурування внутрішнього ін-

¹⁴² Доходило до курйозів. В т.з. Ленінській кімнаті у військовій частині, де авторові судилося проходити строкову службу на одному з патріотичних стендів було написано, що США здатні знищити нас (СРСР) лише (!) вісім разів, а ми їх — аж 11 разів.

¹⁴³ Максимально можлива кількість сприйнятої за певну одиницю часу інформації величина практично незмінна незалежно від її змісту, тому набуває чинності витіснення віртуальним інформаційним простором інформаційного простору реального і відбувається певна його абсолютизація, що спонукає людей мешкати переважно у віртуальному світі і у світі власної уяви.

телектуального простору культурного середовища. Це спостерігається в постійному поглибленні і синтезі на теренах наукового пізнання світу і в філософії і в мистецтві. Виникають все нові і нові галузі знань, синтезу наук і напрямків наукового пошуку.

Мистецькі напрямки і тенденції розвитку все більш стрімко виникають і швидко поринають в небуття, вичерпавши ідеологію, що покладалась і їх підвалини. Коли в минулому технології змінювались і трансформувались вкрай повільно (відносно сучасних темпів їх змін) і, відповідно, зміна стилів у архітектурі та мистецтві потребувала століть, а подеколи і тисячоліть, то зараз лавина стильових трансформацій надзвичайно прискорилась і вже за термін життя одного покоління змінюється кілька разів. Домінують не суспільні (екстравертні), а особистісні (інтравертні) напрямки розвитку стилів-флуктуацій.

Традиція розчиняється і поглинається так званою «модю». «Халіфи на час» виникають і відразу поринають в небуття у всіх галузях і сферах людської діяльності — літературі, мистецтві, культурі.

Синтетичні види мистецтв (кіно, театр, телебачення), девальювали інші види мистецтв як самоцінні і самодостатні. Замість роману — сценарій, замість картини — декорації, замість музики — музичний супровід, тощо. Це не гірше і не краще — це просто інакше.¹⁴⁴

Ми — на рівні розшарування суспільства за розвиненістю розумових здібностей (IQ)¹⁴⁵ при все більш жорсткій диференціації сфер діяльності. Ситуацію можна визначити як флуктуацію домінувань окремих інтелектуальних еліт при наростаючій стагнації не-елітного людського субстрату. Споживацька ідеологія пасивної і інтелектуально-інертної «більшості» стає все більш очевидною. Але це — не «новітня» тенденція... Свого часу одна знана афінська гетера закидала Сократові: «Ось ти все вчиш, вчиш, а коло твоїх послідовників зовсім невелике, а мені варто лише поманити рукою і за мною піде увесь наповн...». «Справа в тім, — відповів Сократ, — що ти ведеш людей донизу, це легко, а я підводжу нагору, це важко... І не всі на це спроможні.». Сократ він і є Сократ...

Але про що мовив апостол Павло, коли вчив, що немає ані юдея, ані елліна і що всі рівні перед Богом. Яка безодня гуманізму і непохитність віри в доцільність кожного людського життя! Варто нарешті збагнути, що ми не формально рівні, а «перед

¹⁴⁴ Тут знов таки ми спостерігаємо очевидну тенденцію на максимальну «візуалізацію» інформації. Але саме у візуалізації прихована одна неборна і нездолана вада — конкретизація доволі розпливчатих «літературних образів». В літературі у кожного виникає в уяві свій власний «образ героя» — це і Гобсек, і Волаңд, і Мітя Карамазов, і Санчо Панса. А у візуалізованому «варіанті» ми замінюємо його на зовнішність актора — творця даного образу. Але саме через подібну «візуалізацію» відбувається «девальвація» уяви. Змінюється вектор його сприйняття. До певної міри розум «розбещується», і прагне все більшої «девербалізації» і як наслідок — неминучого спрощення сприйняття твору — відстеження сюжетних ходів і обмежування цим в акті його сприйняття. До того додамо — що сам темпо-ритм сприйняття закладено ззовні, а не вибудовано зсередини — внутрішній діалог з автором підмінюється спостереженням монологу автора ззовні. Ситуація дивовижно подібна до того, як замість самостійного розв'язування математичної задачі ми без надмірних зусиль віднаходимо відповідь у довіднику, але при тому ми не є вже співчасники математичної творчості, а просто пасивні спостерігачі. Сподіваймося, що це не сутінки старого, а народження нового, якісно нового напрямку культурогенезу, зі ще не цілком сформованими принципами, що покладаються в його підмурок. Утворюється загальнопланетна ідеологія буття атропосфери. І одночасно формується загальнопланетна структура інтелектуальних еліт — свосередня піраміда інтелектуального домінування... що неминуче має врешті призвести до розшарування суспільства за IQ-ознаками, але вже на загальнопланетному рівні.

¹⁴⁵ IQ — коефіцієнт інтелектоспроможності, досить недосконалий метод визначення розумності, але іншого поки що не знайдено.

Богом — рівні». Ми всі — генератори інформаційного субстрату антропосфери і всі рівні у тому, що є представниками одного біологічного виду тварин — *Homo Sapiens*. Адже, зрештою це очевидно, еліта — це еліта по відношенні до не-еліти, але в межах одного й того самого виду. Адже саме не-еліта генерує з себе еліту, а не навпаки. Це — природний процес і його унікальність зумовлена унікальністю наявності в біосфері людей, як «специфічно мислячих» створінь. Своєрідне здійснення еволюції інтелекту в межах одного біологічного виду. Врешті ця еволюція мусить призвести до гармонізації всепланетного людства. Коли кантівський «моральний закон в мені» стане «моральним законом» в ноосфері... Очевидно саме тоді і відбудеться перехід від передісторії (за Марксом) до безпосередньо історії людства...

На початку ХХ століття філософ і історик Карл Ясперс увів в інтелектуальний обіг ідею осьового часу — тобто, певного моменту, відколи вся історія поділилася на до-історію, як історію численних племен і народів, роз'єднаних та самодостатніх і історію взаємопов'язану і взаємозумовлену у значному обсязі етнічних утворень. З того часу почала генеруватись структура загальнопланетного розвитку культури. В хронологічних рамках вона фіксується десь приблизно з 6 ст. до н.е. Саме тоді виникли і були сформовані великі релігійні вчення, філософські принципи, набули сталості міжетнічні зв'язки (культурні та економічні). В межах осьового часу ми перебуваємо і дотепер... Не піддаючи сумніву правомірність аналітичних узагальнень видатного інтелектуала свого часу Карла Ясперса, спробуємо дещо докладніше з'ясувати тенденції генези планетарного суспільства вже в просторі осьового часу.

Свого часу англійський астрофізик Стівен Хокінг із зовсім іншого приводу¹⁴⁶ зауважив: «Неможливо піти північніше північного полюсу». Тобто, по досягненню певної граничної величини (стану) ми не в змозі піти далі не віддаляючись тим самим від нього. В сфері культуригенезу людства за своєрідний «північний полюс» ми можемо прийняти стан людства, що досягло межі «гарантованого» біологічного виживання, в тому сенсі, що людина остаточно ствердилась на планеті і зробила незворотним шлях власного буття на ній, якщо лише людство саме собі не вкоротить віку через власну дурість, як, наприклад, внаслідок розв'язання світової ядерної війни. І не виключено, що саме зараз ми опинились на своєрідному «північному полюсі» культуригенезу. Ми досягли своєрідної «полярної вершини» культуротворення. Перед людством існує два шляхи — або продовжувати обживати створену ними самими культуросферу, або податись геть, все далі віддаляючись від вершин вже досягнутого і розчинитись в біосфері планети, не виправдавши її надій і сподівань.

Увесь попередній колосальний досвід людства тут виявився недостатнім. Ноосфера має переходити на якісно інший рівень свого подальшого існування. Адже, коли дім збудовано, то належить в ньому жити. Звісно, його можливо безкінечно добудовувати, поліпшувати, перебудовувати, втім він вже є. Дім — це культуросфера. Але ми лише увійшли в нього, ми в азарті будівництва, і чи не цим можливо пояснити ту зливу дрібних флуктуацій, актів творення, але в межах вже створеного, яка приховує і нівелює наш підсвідомий страх нового, в межах якого ми опи-

¹⁴⁶ Він досліджував сингулярність зоряних об'єктів, як фазовий перехід, пов'язаний з ідеєю колапсу тяжіючої маси і переходу в стан так званої «чорної діри».

нились. Логіка культурогенезу спонукає до якісно-інших шляхів творення, таких, яких ще не було. Тому, очевидно, їх належить створити, щоби мати змогу рухатись далі. Генеза людської цивілізації цілком послідовно знайшла власне відображення в структурі трансформацій інтелектуальних пріоритетів. Спочатку було ґрунтовно обстежено довколишній світ, цим переймались природничі науки — фізика, хімія, біологія, геологія, географія. Було виявлено «в першому наближенні» закони, за якими існує цей Світ. Паралельно, але не так інтенсивно йшло обстеження та дослідження самих себе, чим займалась анатомія, фізіологія, антропологія, психологія, етнографія, котрі значно пізніше стали науками в повному розумінні цього слова. Потім — суспільствознавство набрало рис науковості. Увесь час над усіма ними опікувалась філософія — як своєрідний генератор цілісного світобачення. Але внутрішня логіка наукового пізнання потребувала все більш і більш диференційованих методів проникнення в невідоме, а філософія на той час розшарувалась на силу силенну шкіл, напрямків, вчень, що через суперечки поміж собою поволі зробили не обов'язковою саме цілісність світосприйняття.

На шляху пізнання наука врешті почала усвідомлювати обмеженість власних можливостей. Цілий ряд проявів інтелектуальної діяльності в антропосфері було просто неможливим затиснути в рамки суто наукової методології їх дослідження. Такі феномени культури як мистецтво, магія, містика не цілком підпадали під наукову та філософську структуру принципів світосприйняття. Більш того, навіть сама філософія потребувала не лише самоосмислення, а і осмислення, так би мовити, зовні. Тривалий час вона мала надію на самоосмислення, але з того нічого путнього врешті не вийшло. Численні «вступи до філософії», «історії філософії» являють тому чи не найґрунтовніше підтвердження. Потрібно було щось принципово якісно інше. І тоді поволі, фрагментарно, епізодично почала формуватись в працях науковців-філософів така відсторонена, над-наукова, над-філософська сума інтелектуальних рефлексій, як якась, поки що на цілком зрозуміла метафілософія. Вона набрала чинності як окрема світоглядна структура, котру мені вважається припустимим визначити як аналітичне культурознавство. Показово, що потреба у ній набрала ваги «на полюсі», своєрідному зламі (точці біфуркації) культурогенезу.

Не буде надто сміливим стверджувати, що методологія метафілософії ще остаточно не визначена і перебуває переважно в стані становлення. Проте вже зараз є певною мірою очевидним, що у межах аналітичного культурознавства ні суто філософська, ні суто наукова методологія не є цілковито адекватними і достатніми.

Свого часу Маркс казав, що: « філософи лише різним чином пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоби змінити його» (К. Маркс, «Тези про Фейєрбаха»). Проте, водночас, він не стверджував, що ці зміни належить здійснювати методами філософськими. Для цього передбачалось, що філософські ідеї оволодівали людськими масами. Але ми вже говорили, що філософія, при «оволодінні масами», перетворюється на ідеологію. За подібних обставин ідеї, покладені в її основу, перетворюються на догми — як обґрунтування і виправдання міри їх достатності для даного суспільства «тут і зараз». Одночасно відбувається їх міфізація, абсолютизація і канонізація. І саме вони виступають як сенс існування суспільства. Але не взагалі, а саме на даний момент і на цілком визначений термін. Після його вичерпання

людство генерує нову «величну ідею» і історія повторюється. Тому чи не найголовнішою метою у межах аналітичного культурознавства є визначитись у двох простих питаннях. По-перше, людина — це «вінець» еволюції, «мета», якої вона прагла і врешті досягла, чи все таки ми певний її етап, який належить пройти, щоб рухатись далі? По-друге — ми мета чи засіб? І коли таки засіб — то тоді — задля і в ім'я чого? Подібні запитання вкрай легко задавати і вкрай складно давати на них відповідь.

Але не ставити їх зараз вже неможливо. Оскільки доскоchu «натішившись» пануванням в природі ми врешті мусимо визнати, що людина — це своєрідна тварина, специфічний «випадок» біогенезу і не варто її надто ідеалізувати, оскільки найбільш вірогідно, що ми таки не мета еволюції, а лише визначений її етап.

Можна почути, що здійснюване скрізь особлення людського буття від трансценденції загрожувє знищити світ вічних цінностей. Оскільки існує лише сфера поцейбічного, і окрім як в ній, ніде відшукувати повноту буття, значить єдине реальне щастя, що нам доступне — щастя чисто фізичне. Не було ніяких одкровенєв з небес і ніщо не змушує нас присвятити себе до вищої, позаматеріальної цілі. Ми облаштуємо своє життя все більшими зручностями, зводимо все більш красиві споруди, винаходимо все більш ефемерні моди і танці, захоплюємося зірками одного сезону, а ярмаркову імпровізацію минулого століття змінила індустрія розваг все більш технічно досконалих. Ми поклоняємося машинам, що заміняють нас біля верстата, в полі, на кухні, і може скласти думка, що наш ідеал — неробство королівського двору, метушлива бездіяльність придворних, що стала долею цілого світу; напевне років через п'ятдесят, найбільше — сто, такими придворними виявляться чотири, якщо не п'ять мільярдів людей.

А разом з тим з'явиться відчуття порожнечі, поверховості, машкарності буття — особливо там, де вже забуті такі примітивні біди, як злидні і голод.

Мешканці світу підсвічених басейнів, виблискуючого храму і пластику раптом усвідомлять, що останній жебрак, що приймав свій жереб без ропання, як добровільне приборкання плоті, як запоруку вічного блаженства, якому передає земля юдоль страж-

дань (страждань, хвилинних у порівнянні з вічністю), — цей жебрак, напоружений в безкрайність очікуючої його трансценденції, був неспівмірно багатший за сучасну людину, котра свій розум насичує телевізійною жуйкою, а шунок — екзотичними делікатесами. Вільний час відчувається як простір, котрий потрібно чимось заповнити, а по суті — як порожнеча, адже мрії в нашому світі можливі лише двох видів: здійснювані відразу (після чого вони перестають бути мріями) і задалегідь недосяжні. На спорожнілих вітарях лишається останній кумир — наше власне тіло і наша тілесна молодість; більш нікому не потрібно служити, більш ми ні в кому не відчуваємо потреби.

Якщо так піде далі, застерігають численні інтелектуали на Заході, людина потоне в споживацькому гедонізмі і навіть ніякої насолоди не відчує; комфорт, готовий до будь-яких послуг все більш стомлює нас, спустошені, ми за інерцією ще піддаємося манії накопичення грошей та речей, але навіть ці принади цивілізації нас не рятують, і немає звідки дізнатися, що робити, до чого прагнути, про що мріяти, на що уповати. Що ж лишається? Лишається страх перед смертю, перед хворобою, лишаються пігулки, за допомогою яких ми намагаємося набути рівноваги духу, незворотно відтятого від трансценденції.

С. Лем
«Сумма технологи», с. 438-439

Тому видається доречним не замикатись на пошукові сенсу буття одного окремого біологічного виду, а натомість простежити тенденції біогенезу більш широко, що дасть змогу з'ясувати якщо не сенс еволюції, то принаймні її загальні тенденції і напрямок її розгортання в межах біосфери, тобто тенденції і напрямок становлення живої речовини (за В. Вернадським) в межах геосфери.

Більш-менш визначено виявленість життя ми спостерігаємо вже на рівні одноклітинних організмів. З них і розпочнемо. Характерною їх ознакою є те, що вони практично безсмертні. Але вони, натомість, надали перевагу спільному (коопера-

тивному) існуванню, тобто утворили багатоклітинні організми, в межах яких втра- тили особисту незмінність і стали складовими певного цілого, підпорядкованими даному цілому і, внаслідок того, втратили властиву одноклітинним безсмертність. Разом з тим у стані багатоклітинних організмів вони набрали мобільності в про- сторі і обмеженість терміну існування у часі. Організми утворили біоценози, в яких набрали здатності кооперативного співіснування у часі і просторі, набрали здатності рефлексивності, що стала можливою внаслідок удосконалення їх нерво- вої організації, обумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. В свою чергу біоценози призвели до структурування окремих видів мобільних біологічних спільнот на зовнішньому рівні (об'єднання видів тварин в ареалах їх існування), утворивши кооперативні форми виживання вже не лише окремих організмів,¹⁴⁷ а і їх об'єднань в зграї, прайди та стада, котрі спричинили утворення засобів кому- нікації (інформаційного обміну на «зовнішньому» рівні — в геосфері), чим значно розширили поле варіативності поведінки в межах динаміки буття оточуючого се- редовища. Водночас, постійна потреба в інформаційному обміні призвели до зрос- тання інтелектуальної потенції організмів, що зумовило подальше ускладнення нервової організації і стало передумовою процесу цефалізації (збільшення об'єму головного мозку). Серед цих тварин була і людина. Людина, завдячуючи власти- вому їй домінантному візуальному каналу сприйняття інформації була змушена гіпертрофовано розширити і специфічно організувати свій внутрішній інформа- ційний простір, внаслідок чого набула здатності сприйняття і запам'ятовування іс- торії власного буття у просторі і часі. Як наслідок — в ній утворилась складна організація пам'яті — розумна свідомість, придатна до рефлексії та саморефлексії. В пам'яті і через пам'ять людина стала спроможна встановлювати причинно-на- слідкові зв'язки в просторі і часі їх розгортання та їх запам'ятовування на увесь термін свого життя. Суспільство, як структура людських спільнот, стало спромож- ним подовжити збереження інформації в часі, що виходить за межі терміну життя окремої людини. Врешті це закономірно призвело до інформаційного перенаси- чення антропосфери і спонукало до пошуку засобів і принципів структурування всього накопиченого інформаційного субстрату і його збереження. Потреба фік- сації і збереження знань призвела до специфічної організації суспільних об'єд- нань, розгалуження комунікативних каналів і створення (!) їх нових (не існуючих до того) форм. Одночасно розпочався процес диференціації і перерозподілу наяв- ної інформації в межах визначених інтелектуальних чинників — науки, релігії, мистецтва тощо) і, одночасно з тим, концентрація інформації в осередках спіль- ного проживання — полісах, містах, університетах, монастирях etc. Інформація (знання) набрала самоцінності. Її стали накопичувати і приховувати, що призвело до самолокалізації центрів її концентрації. Розпочалось налагодження конструк- тивних структурних зв'язків між ними. А також технологічні змагання і війни. Культурогенез в межах антропосфери призвів до утворення інтелектуальних еліт (наукової, мистецької, політичної, філософсько-метафізичної) та налагодження активних конструктивних інформаційних зв'язків між ними. В межах еліт спос-

¹⁴⁷ До «складу» людини, як її компоненти, входять близько 3 кг. одноклітинних організмів.

терігається диференціація й інтеграція засобів і форм репродукування і структурування інформації. Визначається ієрархія інтелектуальних пріоритетів і домінант. Вибудовується стратегія самопізнання біологічних структур, формулюється антропний принцип, що дає можливість і підстави розглядати інтелект як інструмент самопізнання Універсуму через його пізнання нами. В культуросфері набрали чинності трансформації оточуючого середовища за не існуючими поза його межами принципами творення другої природи. Відбулось розгалуження світу на внутрішній і зовнішній, людина локалізувала і задіяла простір третьої реальності — уяви. Вона створила інформаційні мережі і термінали, в яких накопичується й існує інформація вже поза межами нашої свідомості. Тобто створила паралельну до суто біологічної — небіологічну інформаційну структуру, яку Універсум без нашої «допомоги» створити був об'єктивно нездатний...

Якщо поглянути на увесь цей шлях метаморфоз і трансформацій, котрий здійснила еволюція в біосфері з «точки зору» одноклітинної інфузорії, то лишається лише вражатися тій послідовності, з якою він був здійснений. Але, водночас з тим, у всьому цьому процесі еволюційного розвитку ми не можемо знайти місця для виникнення ідеї пошуку сенсу Буття. А от мета... Тут все незрівнянно складніше. У мети є одна показова характеристика — вона завжди в майбутньому, тобто в «зоні невідомого», вона там, де ще нічого не відбулося. Рухаючись з минулого в майбутнє, ми через свою діяльність в минулому передумовлюємо його, тобто через минуле формуємо майбутнє. Не виключено, що в цьому і полягає космічний сенс еволюції.

Таким чином, можемо констатувати, що увесь попередній термін еволюції призвів до утворення мислячого розуму. В межах Землі утворилась ноосфера. Внаслідок її утворення людство опинилось в черговій «точці біфуркації» — точці потреби вибору напрямку та шляху власного подальшого існування і, разом з тим, в «зоні цілковитої невизначеності».

Показово, що культурознавство, як ще не сформована остаточно сфера метафілософії, стало можливим саме зараз і стало як ніколи актуальне в межах осягнення світоглядних реалій сучасності. Воно більшою мірою покликане не вивчати і аналізувати наше минуле, а формувати експансію розумності в майбутнє. В цьому, на даному етапі генези антропосфери, вірогідно і полягає його доцільність, сенс і мета.

Культурознавство покликане не підсумовувати, а бути точкою відліку розуміння Світу на новому, якісно іншому рівні.

ТОЧКА ВІДЛІКУ

Межа людська — у серединності між
Небом и Землею, в результаті чого встанов-
люється доля. Людина приймає в себе по-
рожнечу божественної таємниці, і таким
чином завершується природа.

Коли встановлюються природа і доля,
дух перебуває в їх середині.

Лі Дао-Чунь

А на нейтральной полосе цветы
Необычайной красоты...

В. Высоцкий.

У попередніх розділах неодноразово зазначалося, що культура антропосфери є один з можливих, бодай і досить специфічний, прояв культурогенезу поміж усіх інших. Натомість, питання про те, що являє собою культурогенез як природний чинник, зазначалось лише побіжно.

Стосовно того, чи доречно розглядати дане питання саме тут, в останньому розділі у мене були певні сумніви. Кажучи по щирості, текст цього розділу нічого не узагальнюючи і не підсумовуючи, натомість уводить в сферу проблематики культурознавства, котру ще лише належить виявляти, аналізувати і досліджувати. Але, разом з тим, він — виправдання доцільності всього викладеного перед тим.

Будь-який етап, будь-яка епоха у загальноприродному процесі культуротворення, від створення Світу і донині, є визначальна, унікальна і доленосна у своїй даності. Історія буття культури не повторюється. Але, разом з тим, за всю відому нам історію існування культури антропосфери не було в ній загальнопланетної, однієї на всіх культури, спільного для всіх культурного простору і саме наприкінці двадцятого століття стало цілком вірогідним його утворення. Нині є очевидною тенденція до уніфікації нашого мислення, спільна для всіх проблематика, ціннісні критерії та орієнтири. Етнічне та національне в сучасній культурі поволі нівелюється і має в подальшому цілком реальні шанси зазнати стагнації розвитку. Можна довго і переконливо розмірковувати з приводу того, чи то добре чи погано. Але тенденція формування загальнопланетного культурного простору є емпіричний факт. Тому наразі постає питання про перспективи і напрямки культурогенезу антропосфери, його подальшу долю.

Стосовно того, що планету ми занапастимо остаточно, в мене особисто немає жодних сумнівів і тоді цілком природньо зменшиться наша кількість. Чи то буде, як казала моя бабуся, ситуація, коли «жовта раса побідить», чи ще якимось чином станеться. Але — що відбудеться потім? Скажімо так, у найближчу пару мільярдів

років. Чомусь у фантастів і футурологів фантазія далі третього тисячоліття не сягає. Якось воно моторошно зазирати далі. В зв'язку з тим постає питання: «В чому природній сенс людства, сенс його інтелекту?» Звісно, в подальшому ми відкриємо для себе в Світі ще чимало нового, несподіваного, дізнаємося про Світ неймовірно багато. Але зрештою колись людство вичерпає той ресурс пасіонарності, що рухає його цим шляхом. І тому неминуче стає актуальним питання: «Чи загрожує людству інтелектуальний колапс?». Для мислячої істоти то і буде її фактичний кінець. Бо, доки ми здатні мислити, ще не все втрачено.

Мисляча істота, навіть помираючи, не вичерпує себе, але, натомість, вичерпавши себе інтелектуально, навіть існуючи потім біологічно, чи живе вона, чи просто продовжує у часі власне існування, навіть перебуваючи у стані цілковитої гармонії з природою?

Мене вперто не полишає думка що ми у Всесвіті — не випадковість. Всесвіт чогось очікує від нас, навіщось і чомусь ми йому конче потрібні. Що ми маємо реалізувати у Всесвіті такого, на що він без нас не здатен? Видається вкрай малоімовірним, щоби лише задля того, щоб створити культуру антропосфери і в подальшому розповсюдити нашу сумнівну добродійність на увесь безмежний Універсум, чи чимось таким його приголомшити, що неминуче ввергне його у стан колапсу.

Невже з «погляду Вічності» все марно і все «суєта суєт». Вир наших пристрасей, прагнень, сподівань, борінь і все коту під хвіст. Шекспір, Мікеланджело, Сократ, Бетховен — що, і це все марно? Вірити якось не хочеться. Невже людство мусить зістаритися так і не подорослішавши, впасти в маразм так і не навчившись мислити.

Свого часу Володимиру Вернадському неабияк муляло питання: «Думка не є форма енергії. Як же вона може змінювати матеріальні процеси? Питання це науково не розв'язано» (В. Вернадський «Несколько слов о ноосфере», с. 481). Адже в дійсності змінює, ще й як. Вся наша культура безперечний набуток нашої інтелектуальної діяльності, але набуток, так би мовити, для «внутрішнього споживання», а проблема полягає у тому, щоби «зовні» розглянути і зрозуміти роль і місце думання в культурогенезі. Водночас цікаво й інше, а саме те, що є думка як природне явище, як фізичний феномен? Найбільш вірогідно, що як певна фізична субстанція думка нічого собою не являє. Зовсім інша справа - процес мислення, як фізичний процес, внаслідок котрого думка створюється і формується, щоби постати в загальній динаміці, як певний стабільний алгоритм розумності, долучений до динаміки мислення. Квант розумності в динаміці мислення. Нижче ми повернемося до цього питання. Але перед тим розглянемо інше: «В чому полягає фізичний (природний) сенс стану мислення та його перспектива впливу на буття на найближчі два-три мільярди років?». Тут, у зв'язку з цим питанням, перед нами відразу постає ряд інших питань. По-перше — навіщо зазирати так далеко в майбутнє? Це певною мірою зрозуміло. За цих обставин історія буття мислення постає співставимою за терміном існування та впливу на Світ поруч з іншими силами, що трансформують Універсум, такими як гравітація, ентропія (інфляція енергії), геохімічні перетворення, динаміка космічних змін, тощо... В масштабі часово-просторових вимірів Всесвіту ми і дотепер на самісінькому початковій експансії нашого мислення в Універсум. По-друге — чи є правомірним вважати розповсюдження

мислення, як природного явища, на увесь Всесвіт, чи навпаки, мислення — це локальне природне явище? Тоді, у зв'язку з тим, виникає питання — у чому фізичний сенс тих чинників, що зумовлюють його (мислення) локалізацію. Де мислення доцільне у масштабах Всесвіту? Де мислення не може не виникнути? І врешті — що є субстанція, обтяжена здатністю мислення?

Напевно не варто піддавати сумніву те, що ми — мислячі істоти, так само, як і те, що вся наша культуротворча колотнеча зумовлена нашою здатністю і спроможністю мислити. Власне, це єдине, що є відмінним в нашому «випадку» від інших культурогенних процесів.

І знову постає питання стосовно того, чи ми є органічний компонент загальноприродного ланцюга культурогенних процесів, чи дійсно його «окремий випадок», нетиповий і випадковий.

Проте, передусім, уявімо собі велику купу піску. На самісінькому її верхів'ї неодмінно є та єдина піщинка, що її завершує. І от дозволимо собі припустити, що ця піщинка — мисляча. А чому б і ні? (Дозволив же собі Блез Паскаль мислячий очерет). І полежавши на вершині не нею створеної купи, піщинка розпочне розмірковувати і з'ясовувати яка вона: закономірна чи випадкова? Спочатку вона виявить, що відносно інших піщинок вона особлива самим своїм місцезнаходженням. Під нею купа тих «невдах», котрим не поталанило, а над нею нічого окрім бездонного зоряного неба. Потім вона виявить ті зручності, що надає їй її місцезнаходження, далі виявить, що вона — особлива, єдина і унікальна. Потім настане переконання, що вона обрана на це місце якоюсь Вищою Силою і тут почнуться роздуми про те, що то за сила, чому саме вона, а не якась інша піщинка тут опинилася і за що їй таке щастя? Потім розпочнуться дослідження того, що знаходиться під нею і того що міститься над нею, і неодмінно постане питання стосовно того, що вона є сама по собі? Втім, всі ці «акти мислення» аж ніяк не вплинуть на її місцезнаходження, вона так і залишиться лежати на верхівці купи, доки дощ і вітер не зрівняють тую купу з поверхнею землі і та піщинка природно буде позбавлена свого особливого стану і позбудеться потреби цих складних і неоднозначних роздумів. Їй стане не потрібно її здатність мислити і вона повернеться в стан гармонії з усім іншим.

Натомість та «дійсна» купа піску, котру я спостерігав «наживо» впродовж кількох років, цілком конкретна і доля її склалася інакше. То була велика купа піску на дитячому майданчику у парку і повз неї я щодня йшов на роботу, день у день спостерігаючи, як юні «трансформатори довкілля» завзято і невтомно копирсалися в тій купі, ліпили з піску палаци, фортеці, рили каньйони, печери, зводили греблі і мости. Купа поволі ставала все нижчою і врешті, під осінь, стала зовсім непомітною, рівномірно розподілившись по всьому майданчикові, а потім, переживши зиму і весну, тихо зникла і вже не проглядалася. Потім привезли іншу купу і доля її склалася так само. І тоді у мене виникла думка, що якби діти не докладали зусиль до її трансформацій, то купа певно «протрималася» би довше, але доля її спіткала би та сама.

Виходило, що діяльність людини в геобіосфері неабияк прискорює шлях її наближення до стану динамічної рівноваги з оточуючим середовищем. Мислення сприяє інфляції енергії і її прискоренню в певній локальній системі, а це, в свою

чергу, складає цілком реальні передумови зникнення потреби самої наявності мислення. І що тоді залишається натомість? Невже припинення культурогенезу, чи його трансформація у щось принципово інше і нам невідоме?

В культурогенному середовищі набирає чинності можливість матеріалізації думки, матеріалізації не містичної, а фактичної. Наявність мислення, властивого людині, трансформує оточуюче середовище значно ефективніше і швидше, ніж на те спроможна за тих самих обставин не мисляча жива субстанція.

Ми — породження і заручники культурогенезу. Тут, в його внутрішньому просторі, в сфері його проявів, все зовсім інакше, ніж в позакультурогенному середовищі. Культуросфера для нас — це наше природне оточення, наш нормальний стан. Ми настільки до нього глибоко органічні, що саме це й постає неабиякою перешкодою щодо його сутнісного розуміння. Передусім тому, що для нас це звично і природньо. А питання стосовно того, чи це добре чи погано, понині не розв'язано належним чином, так само, як і не з'ясовано — що добре, а що погано для Всесвіту. Зрештою культурогенез у вселенському вимірі це не що інше, як «спосіб» активної інфляції «надлишкової» енергії, що набуває чинності за певних визначених обставин. В даному випадку на планеті Земля, неподалік від зорі Сонце у її планетній системі. Інших місць де б спостерігалось те саме, нам просто не відомо. Та якщо в нас це можливо, то очевидно не існує заборони законами природи його наявності деінде.

Життя не є унікальне явище, так би мовити, «випадково-одноразове». Немає підстав сумніватися, що за умови повторення того самого ланцюга подій та обставин, що призвели свого часу до його появи на Землі, життя неминуче має виникати знову і знову. Воно просто не може не виникнути. Інше питання — наскільки рідкісним є подібний збіг обставин. Але за умови безкінечності вічного Всесвіту ця «рідкісність» також має сягати безкінечності, як свого часу того припускався ще Джордано Бруно, знаний містик і науковець XVI ст.

Чому саме таким чином здійснюється культурогенез — питання і дотепер лишається відкритим. Власне, це не одне питання, а ціла сукупність питань, щільно і органічно взаємопов'язаних і ще лише очікуючих на з'ясування.

В той час, як природа фізико-хімічних перетворень в неживій субстанції у певних межах нам зрозуміла, натомість, природа фізико-хімічних перетворень в живій субстанції і понині в просторі пізнання для нас є Terra incognita. Як вони здійснюються, нам певною мірою вже відомо, а от чому саме так — невідомо. Чому і навіщо так складно? Тут наша звична логіка дає збій і обмежується низкою загальних припущень і міркувань, котрі в свою чергу народжують зливу все нових і нових питань. Можливо, ці питання для нас передчасні, або навіть «надлишкові» і, так би мовити, «не обов'язкові», не життєво необхідні.

Ми користуємося наявною даністю і цілком тим задовольняємося. Природній для нас вихід за межі досвіду життя — це смерть. А подальше нас мало стосується, оскільки є вже чиста фізика і хімія неживої субстанції. Але, знов таки, чому? Чому ми не можемо поглянути на стан життя із зовнішньої відносно нього точки зору? З загальнофізичної, котрій підпорядковуються всі живі і неживі процеси. Буття у живого і неживого спільне. Легше і природніше вигадати «наджиття», ніж збагнути життя. Але, ймовірно, в стані «наджиття» саме життя і відсутнє.

Радо віддавши роздуми про «наджиття» філософії та релігії, мусимо з'ясувати, що є життя в стані життя. В даному сенсі бачення феномену життя релігією і філософією видається цілком достатнім для переважної більшості мешканців культуросфери, щоби підтримувати стан динамічної рівноваги з оточуючим світом.

Нам належить створити дещо іншу, відмінну від звичної, точку зору на життя, змінити «ракурс» його бачення і усвідомлення.

Почнемо з того, що приймемо а ргіогі той факт, що культурогенез спричинив утворення життя, а не навпаки.

Проте, не буде надто сміливим припуститися думки, що культурогенез сам по собі є не що інше як фазовий перехід, проміжний етап буття субстанції поміж чимось і чимось іншим. Поміж початком і завершенням певного процесу.

Щоб з пункту А потрапити в пункт В мусимо здолати певну відстань. У даному випадку культурогенез і є стан подолання відстані від пункту А до В, і ми, охоплені культурогенністю, зараз перебуваємо ні там ні там, а в акурат поміж них, десь в цих межах, тобто в межах фазового переходу між чимось і чимось іншим.

За цих обставин те, що ми мислимо собі як ПРОЦЕС культуротворення є водночас з тим СТАН культуротворення. Тому і складно, що ми стан сприймаємо і усвідомлюємо як процес. Разом з тим ми не говоримо, що людина, наприклад, перебуває в процесі сну, а говоримо — в стані сну, не говоримо — в процесі закоханості, а натомість говоримо — в стані закоханості. Постає питання: «А як тоді бути зі станом і процесом творчості?» З власного мистецького досвіду можу сказати, що між станом творчості і процесом творчості не існує простої лінійної взаємопов'язаності. Тут однозначно стан творчості передує і робить можливим процес творчості. Стан, за цих обставин, є внутрішня, латентна передумова процесу. «Від повноти відчуттів промовляють уста» — це про те саме, але сказано було ще бозна коли.

Процес творчості і є не що інше, як намагання і прагнення винесення внутрішнього стану у зовнішнє середовище. (Показово, що в релігії ми спостерігаємо протилежний процес. Через зовнішній процес (ритуал, культ) ми формуємо внутрішній стан, а потім утримуємо одночасно і цей стан у собі і себе у цьому стані). Стан творчості не завжди переходить у процес і не завжди потребує, чи має змогу «виходу назовні» процесу творчості у формі здійсненого задуму.

Не виключено, що саме культурогенез і робить можливим перехід стану в процес. А творення і є вияв цього переходу, наслідок його здійснення. Стан творчості природніше описати, оповісти, ніж дослідити. Стан — це внутрішній (духовний) досвід. До речі, вам не спадало на думку описати стан закоханості, перебуваючи безпосередньо в стані закоханості. Цікаво було би дізнатися, що у вас з того вийшло? Певно — що нічого путнього. Отож бо й є, що описати стан, знаходячись в ньому, неможливо. Щоб описати стан сну, передусім належить прокинутися. Це вже потім, як згадку про перебування у стані, ми намагаємося щось відтворити. Але тоді ми описуємо вже не стан безпосередньо, а процес перебування у стані. Стан ми відчуваємо і проживаємо. Можливо саме тому «спочатку була магія» — сукупність не опосередкованих (через вербалізацію та знаковість), а безпосередніх «форм і методів» збереження знання про перебування у стані, органічного і максимально адекватного Світові. Але, знов-таки питання — чому ми зреклися природньої гармонії внутрішнього і зовнішнього? Що і чому нас до того спонукало?

Врешті виникає питання: «Що змушує субстанцію бути живою і мислячою?» Мислячою не тому, що вона здатна мислити, а тому, що не здатна не мислити. Дякувати Богові, ми бодай відчуваємо, коли навіть не цілком усвідомлюємо, що означає «мислити», перебувати в стані мислення.

Але перед тим, як спробувати визначитися у питанні про фізичний сенс властивого нам мислення, дозволимо собі відсторонено поглянути на притаманну природі культурогенність. Адже дійсно, культурогенність – невід'ємна природня здатність субстанції, що набирає чинності за цілком визначених умов і обставин попри те, що вже у витоках власного утворення (в «момент» Великого Вибуху) ця субстанція вже була потенційно-культурогенною, бодай ця культурогенність і не була такою в звичайному для нас вимірі. Щось «змусило» субстанцію до цілком визначеного створення всього того, з чого вона складається. Вже на рівні субквантовому стали бути цілком визначені мікрочастини з цілком визначеною структурою принципів їх «взаємин» поміж собою. Вони вже були необхідні і достатні як у кількості, так і у своїй внутрішній організації. Вони сукупно утворювали структуру і жорстко підпорядковувалися «законам», за якими ця структура вибудовується. Тут ми ризикуємо потрапити в зону «нескромних» наукових питань. Та, власне, відповіді на них нам тут поки що не потрібні.

Натомість, потрібна констатація очевидного, а саме розуміння того, що існують цілком визначені рівні «самореалізації» субстанції в Універсумі і так само цілком визначені принципи, за котрими дана «самореалізація» субстанції відбувається і взаємозумовлюється у власному бутті поміж себе на цих рівнях.

Ми не знаємо, з чого, чому і як «зроблені» електрони і протони, але нам відомо, що з них утворюються молекули речовини за цілком визначеними законами природи. З молекул формується субстанція речовини у всіх її проявах. І тут також все не аби як, а знов таки, за цілком визначеними законами. І речовина існує за певними законами, що охоплюють всі форми її існування. Не обов'язково занурюватися в нетрі фізико-математичної премудрості, щоби збагнути одну просту і очевидну річ, а саме – кількість законів, котрими «керується» Універсум у власному «функціонуванні», цілком визначена. Бодай і не всі вони нам відомі. Але, коли би їх сукупна кількість сягала нескінченності, то за цих обставин вони би неминуче мусили суперечити одне одному. Отже, правомірним видається припуститися, що світ «зроблено і облаштовано» розумно.

І саме закони світобудови «забезпечують» цю розумність. Чому саме такі закони опікуються Світом? – то вже зовсім інше питання. Певної відповіді на нього ми поки-що не маємо. І чому наш Світ саме такий, а не якийсь інший теж невідомо. Антропний принцип тут нам нічого не пояснює. І все би було добре, аби не спричинений нашою наявністю «людський фактор». Ну так вже сталося, що ми виникли, утворилися в Світі. Ми є факт цього Світу, беззаперечний емпіричний факт.

З приводу усвідомлення цього Рене Декарт проголосив «Мислю, значить існую» – *Cogito ergo sum*. Але чому би не сказати навпаки – існую значить мислю? Щоб збагнути феномен мислення, варто змістити акценти, тобто не мисленням виявляти фактичність нашого існування, а, натомість, виходити з факту нашого існування як передумови мислення. І що значить мислю, чому і навіщо мислення? І тут ми маємо ще одну незбагненність – нашу видову назву *Homo sapiens* – людина розумна.

Виходить, розумна тому, що здатна мислити? А раптом тут все зовсім інакше? Раптом саме тому що не цілком розумна, то і змушена мислити, компенсувати брак розумності здатністю мислити. Раптом цілковита розумність саме мислення і не потребує. Чому ми розумність так однозначно позиціонуємо з мисленням? Невже лише тому, що для нас це цілком очевидно? Для нас можливо, а взагалі — не факт. Але тоді вся інша субстанція розумна і, разом з тим, не мисляча. Біосфера не мислить! Відчуває, пристосовується, реагує, набуває різних форм і при тому всьому цілком задовольняється розумністю. Разом з тим саме в біосфері виникають паростки мислення. Складність внутрішньої організації живої речовини на певному етапі біогенезу призводить до потреби виникнення в ній мислення. Однієї розумності тут чомусь виявляється недостатньо.

Чи мислять дельфіни, слони, собаки? Певно і напевне, що такі мислять. Але в них далеко від критичного співвідношення мислення і розумності. Розумність тут домінує. А в нас — навпаки, бо ми єдині з усіх тварин, кому довелося (чи судилося) здолати цей рубіж ноосфери.

Чи то Бог, щось недогледів, чи, вигнавши нас з раю за надмірну допитливість, так і залишив самих вирішувати власні проблеми. Невідомо.

Призупинімо ці метафізичні роздуми і повернемося до залишеного нами напризволяще культурогенезу. Ми його залишили тоді, коли щось з'ясовували стосовно того, що він є — стан чи процес, чи те і інше одночасно. Виходило, що культурогенез це не лише процес, але і стан. Стан переходу з пункту А в пункт В. Стан легше і природніше відчуті ніж викласти в слові. Прожити і пізнати легше, ніж потім про це розповісти. Стан ми безпосередньо проживаємо, а вже потім аналізуємо і осмислюємо.

Містики і маги, та власне, іноді і філософи прагнули входження, занурення у стан, прагнули безпосереднього перебування в стані, а не його відстороненого розуміння *post factum*. Саме про це свого часу говорив Будда: «Я не кажу про те, що є світло, а просто допомагаю розплющити очі, щоб ви самостійно його побачили» (Будда. Алмазная сутра. II, 225. с. 168). Всі вони прагнули досягнення просвітлення, а не докладної оповіді про стан просвітлення, прожитий кимось іншим. Тут та сама ситуація, що й зі смаком апельсину: скільки не переповідай, скільки не з'ясовуй, а зрозумієш, що воно таке, лише скуштувавши. Саме тому і культурогенез це не лише процес, але й стан. Стан переходу з пункту А в пункт В.

Стан неможливо ні адекватно описати ні дослідити. Бо це буде зовнішній опис внутрішнього знання. А досліджуючи стан науковими методами ми ще й втручаємося в нього, змінюємо його. До речі, саме властиве нам мислення і надає можливість «невтручання» в стан в актах його розуміння.

В одному з листів до Макса Борна Альберт Ейнштейн писав: «Я намагаюся «спіймати» природні закономірності суто спекулятивним шляхом». Тут та сама усвідомлювана потреба відстороненості від об'єкту пізнання, прагнення «невтручання» в нього ззовні. І разом з тим — реконструкція природньої розумності мисленням. Отже постає питання про дослідження субстанції в стані культуротворення актами мислення.

Передусім, щоби призвести субстанцію до стану культурогенності, має набрати чинності певна, цілком визначена сукупність природних передумов, так само, як і для можливості утворення життя. До речі, саме з моменту утворення

живої субстанції стає можливим відстежувати її поступово-історичний процес входження в стан культурогенності, а в подальшому — вихід з нього. Натомість, ми чомусь вперто і заповзято маємо собі в уяві досить моторошну картину постійного і нескінченного прогресу мислячої субстанції. Але ж все те, що має початок, мусить мати й кінець. Як, кажуть: «Як тая бабка не боліла, а таки вмерла». То культурогенез, очевидно, також має «кінцевий пункт призначення». Це не обов'язково має бути мета, досягнута внаслідок певних зусиль. Адже стан «по природі своїй» не має і не передбачає мети, оскільки певною мірою він сам є мета. Натомість, виникла мета саме і зумовлює процес в межах стану. Вести мову про мету стану це те саме, що стверджувати, що кінцевою метою життя є смерть. Бо як казав філософ: «Поки є життя — смерті немає, а коли є смерть — то вже немає життя». Тому культурогенез сам по собі (як процес) не має визначеної мети, але натомість він має цілком визначені стадії чи етапи здійснення. На якому з цих етапів знаходиться земна форма культурогенності — питання вкрай дискусійне.

Разом з тим варто зауважити, що за будь-яких обставин ми постійно і незмінно перебуваємо на «верхній точці», на вістрі культурогенезу, в точці його максимуму, оскільки самі ми цей «максимум» і створюємо для себе тут і зараз. «Наш» культурогенез нам дано в єдиному «примірникові». Це те саме, як і те, що копаючи яму, як би глибоко ми її не викопували, але ми незмінно знаходимося на дні цієї ями. Щоби за цих обставин збагнути, чи глибока вона чи ні, належить прирівняти до якоїсь іншої, але саме «іншої ями» в нас і немає.

Видається вкрай маловірогідним, що людина вершина цього процесу. Швидше вона — один з можливих «варіантів» його здійснення. Власне, вся культурогенність у всіх своїх проявах — це сукупність трансформвань субстанції, аномально-енерговитратна поміж усіх інших природніх її перетворень і, при тому, стрімко енерговитратна. Єдине, що за цих обставин можливо записати в актив антропній формі культурогенності — це неухильне накопичення інформації, її структурування і систематизацію. Але вся вона поки що — для внутрішнього споживання в антропосфері, з огляду на те, що лише сприйняте та зафіксоване і є інформація. Невпинне зростання її питомого обсягу сприяє підтримуванню динаміки перебігу «нашого» культурогенезу. Інформація для цього потрібна нам раз у раз в її актуальній даності і раз у раз більша за обсягом — це є умова експансії інтелекту на шляху занурення його в простір Невідомого і, відповідно, збільшення внутрішнього, створеного і спожитого інформаційного субстрату. В контексті сказаного цікавим є те місце у безмежному Всесвіті, де ця експансія інтелекту набуває чинності. А саме поміж мегасвітом і мікросвітом. Чомусь процес сполучення їх поміж собою саме вона робить усвідомлюваним, а не виключено, що і взагалі — можливим. Якась аномальна зона сполучення, в межах якої можливе мислення, тобто мислення як керований процес сполучення інформації мега- і мікрорівнів буття Світу.

Не виключено, що саме тут подібна до земної культурогенність є не лише оптимальною, а і чи не єдиною можливою. Саме вона розставляє всі крапки над «і» в процесі згармонізованого сполучення інформації обох рівнів. Та, власне, культурогенність і доречна та можлива лише там, де ця гармонійність без того не цілковита. Де і без того все гаразд — вона зайва.

І тут виникає ще одна «паралельна» до сказаного думка. Можливо, що подібно до того, як радіоприймач зовсім не схожий на ті звуки, котрі він продукує і транслює, ми також не схожі на те, що ми через себе продукуємо і транслюємо Світові. От тільки б зрозуміти — що саме? Все, що ми нагородили і накопичили в культуро-росфері — це задля того, щоб мати змогу через себе продовжувати транслювати Світові щось, нами не усвідомлюване. Не культуру, а те, що лише через культуру відбувається і чиниться. Ми — інструмент «надтонкої доводки» самоорганізації Універсуму? Але в такому разі не лише ми пізнаємо Світ, а і Світ через нас набуває здатності пізнати себе. Тоді — що ж таке цей Світ? Крім того, що він задуманий і здійснений геніально, нам про нього нічого напевно невідомо.

Можливо, що колосальним (як для нас) обсягом вже пізнаного, ми відгородились і усторонились від неозорого обсягу ще не пізнаного, невідомого. Створили для себе неозорий простір вже відомого і через закони та узагальнення розповсюдили його взагалі на все суще. Ми створили ілюзію зрозумілості сущого, навіть не збагнувши — а що ж воно є по суті. Ту «нейтральну смугу» між мегасвітом і мікросвітом, де ми знаходимося, екстраполювали на все інше і переконали себе, що «в загальних рисах нам все зрозуміло». Нам так сподобалося наше існування у просторі «вже відомого», що ми практично самокалізувалися в його межах, легко і комфортно пізнаючи вже пізнане. І саме в ньому виявили чимало «не такого вже й пізнаного», чим ввергнули себе в замкнене коло пізнання шляхом розуміння пізнаного. Таким чином гру з безмежністю ми програли.

Що таке революційна ситуація? Це стрімкий і незворотний перехід з одного стану в інший. Той самий перехід з пункту А в пункт В, коли ми змушені жити за законами «революційного часу». Якийсь аномальний стан, флуктуація, в межах котрої все жахіття революційних змін та трансформацій і відбувається. І виникла крамольна думка: «А раптом це не лише суспільний, а взагалі Вселенський принцип?» Якщо його розповсюдити на Всесвіт, тоді виходить, що в Універсумі можливі стани, коли мегасвіт і мікросвіт «не можуть і не бажають жити по старому». От тоді на «нейтральній смузі» між ними виникає і чиниться структура нелінійних принципів їх сполучення, стан субстанції, що прискорює повернення Світу до гармонійності на всіх рівнях його буття. За певних обставин, саме серед цих механізмів сполучення можливо і набуває чинності життя, як стан речовини.

Що саме тут призводить до утворення «революційної ситуації» - невідомо. А от що вона в даному разі собою являє — питання цілком доречне. Можливо, це те, що класики визначили як перманентний (постійний) революційний стан. А чом би й ні? Адже, виходячи навіть з теорії «Великого Вибуху», Всесвіт наш постійно розширюється, та й чи мало там в нього ще є причин до нестабільності. Ті самі колапсуючі об'єкти, викривлення простору, та й з темною матерією в нього не все гаразд. Разом з тим і мікросвіт постійно якийсь збуджений і непевний, все ніяк не вгамується. Та й взагалі, він не стабільний, а бадьорий і цілеспрямований. Коли Світ постійно розширює межі своїх володінь в мега- і мікровимірах, це не може не спонукати до його змін і трансформацій на «нейтральній смузі» їх сполучення, складаючи масштабну інваріантність невизначеності. І саме тут, на нейтральній смузі, інтравертна невизначеність мегасвіту переходить в свою екстравертну «іпостась»

в мікросвіті, що зумовлює можливість проявів поміж ними «зворотного зв'язку» в Універсумі. А от на перетині екстравертної та інтравертної невизначеності, як імовірна флуктуація, набуває чинності жадана визначеність. Але, в контексті незмінності динаміки буття, вона постає передумовою «нової» невизначеності. Ми це сприймаємо як незворотність буття, анізотропність плину часу. Саме мислячий субстанції на «нейтральній смузі» одночасно «відкриваються» обидві іпостасі невизначеності — екстравертна та інтравертна. Сполучення їх і є передумовою проявлення, як певної флуктуації, феномену мислення. Варто підкреслити, що це не метафізика, а чиста фізика. Тут трансцендентне не переходить в іманентне, а, натомість, сполучуючись, зумовлюють гармонізацію буття в моменті «тепер», в акті здійснення. Ми утримуємо в свідомості точку усвідомлення, і мислимо її як точку відліку. Постійне уточнення «коефіцієнту» сполучення макросвіту і мікросвіту. Чимось це нагадує прагнення досягти остаточної визначеності співвідношення довжини кола та його діаметру, те саме число «пі». А раптом число «пі», бодай на якомусь запаморочливому знакові після коми, має набуті остаточної визначеності?

Натомість, «вертикаль» масштабів здійснення трансформацій буття такого нескінченного сходження до цілковитої і остаточної визначеності поміж мікросвітом і мегасвітом дозволити собі не може за визначенням. І тут у нагоді Універсумові постає його можливість продукування стану внутрішньої динаміки субстанції як стану мислення — механізму «надтонкої» доводки сполучення всіх його розмірностей до стану динамічної рівноваги. Ми продукт і наслідок наявності всіх без винятку цих трансформацій, похідна функції динаміки їх співбуття.

Ми в гонитві за тією остаточною точкою відліку, котра постійно віддаляється відразу в двох напрямках — у мегавимірі і мікрОВимірі. І межі для неї не існує, лише перманентна її фіксація. Тому, до речі, і Світ відкривається нам у своєму бутті раз у раз в єдиному моменті «тепер». Життя вічне не лише в локальному земному його «варіанті», а передусім, як наслідок безкінечності Світу і вічності його динаміки, котрі постійно і незмінно творять дві безодні — безодню безкінечно великого і безодню безкінечно малого. А ми — породження цих трансформацій. І доки вони відбуваються, життя триває як «побічний продукт» процесу їх сполучення.

Щоби цілковито щось пізнати належить бути не в ньому, а ним. Але тоді саме пізнання і не потрібне. Ми не передумова, а наслідок. От і виходить, що життя — це не лише «спосіб існування білкових тіл», а ще і «перманентна революційна ситуація» на межі сполучення мега- і мікросвітів, в зоні їх взаємопроникнення. Воно не здійснюється у «способі існування білкових тіл», а транслюється через нього у форму специфічно організованої субстанції, придатної до мислення.

А тепер, в контексті всього вищесказаного поглянемо на нашу геобіосферу. Вона є саме сфера. Разом з тим вражає те, яка неймовірно складна і багаторівнева її внутрішня структура, динамічна і статична водночас. Поклади копалин і хвилі поверхні води, хмари і пасма гір, пустелі і джунглі... І неозоре у своїх проявах життя. Але все теє розмаїття форм сущого тою чи іншою мірою містить в своїй основі самоподібність. Немає двох однакових гір, але всі вони безпомилково пізнаються нами саме як гори, будь які хвилі пізнаються саме як хвилі, хмари пізнаються як хмари, та, власне все, що сукупно складає геобіосферу, це неймо-

вірно складна і розгалужена структура взаємопов'язаних самоподібностей, «змушених» співіснувати в обмеженому просторі геобіосфери, перебуваючи в стані постійного пошуку компромісів, прийнятних форм і методів співіснування. Адже все мусить співіснувати з усім іншим. В основі — динаміка симбіозу самоподібностей. Науковці фракталами охрестили саме самоподібні класи об'єктів.

Але саме фрактальна природа принципів структурування Світу і сполучення рівнів його буття найбільш прийнятна в сенсі принципу роботи «механізму» сполучення макро- і мікросвітів. Фрактальність експонентна і, зрештою, інваріантна в обох «напрямах». Інша справа — внутрішня природа подібної фрактальності, її «механіка» сполучення. На жаль без з'ясування «внутрішньої природи» того, «з чого зроблено» простір, яка природа утворюючої і складаючої його субстанції, нам у наших роздумах рухатись далі неможливо.

А ми навіть не знаємо, що тут досліджувати і як. Ми «зовнішня» відносно «внутрішньої природи» простору форма субстанції. Одних даних «зовнішнього» споглядання тут замало, оскільки то є те саме, що досліджувати море не занурюючись в нього.

Чому саме тут утворилася мисляча субстанція? І питання — чому лише ми, а не вся біосфера? Остаточна відповідь дуже проста — бо тому, що так тут склалося, співпало. Обставини до того сприяли.

Пам'ятаєте оту піщинку, що переймалася власною особливістю? Їй ніхто не пояснив, що купа є купа за визначенням, а купа мусить мати як низ і верх, так і цілком визначену форму. Тобто місцезнаходження піщинки не її заслуга, а «заслуга» купи, котра має таку форму, що в неї є верхівка. А от те, що піщинка її «увінчала» собою — то чиста випадковість і заслуги піщинки в цьому немає ніякої. З «вінцем еволюції» дещо складніше, але, в принципі, ми тут маємо також наслідок збігу обставин. Але дещо іншого ґатунку. Знов спробую пояснити це на прикладі.

Всі ми бачили гори, і всі знаємо, що вони бувають різні. Високі, низькі, дуже високі і зовсім низькі. Але ми знаємо, що на дуже високих горах, на їх верхів'ях лежить сніг, лежить і ніколи не тоне. На уроках географії вчитель мав нам пояснити ще десь в третьому класі, що сніг там не тоне тому, що віддзеркалене знизу від поверхні Землі нагріте Сонцем тепле повітря туди не сягає, тому там і лежить той сніг. Але сніг лежить не на всіх горах, а на тих, що достатньо високі. Хоча, здавалося б, вони ближче до Сонця і мало би бути навпаки. Тепер уявімо собі цю високу гору, як унаочнення рівнів інфляції енергії, наявних в зоні сполучення мікросвіту і макросвіту.

Підніжжя гори — нормальний (фоновий) рівень сполучення, те, що фізики визначають як реліктове тло з край низькою температурою (3 К). Натомість, надлишкова енергія Сонця спонукає до утворення на Землі більш енерговитратних форм гармонізації і врешті продукує те, що ми визначаємо як біосферу. Біосфера «зв'язує» надлишкову енергію, гармонізує її інфляцію, творить темпоритм розпорошення енергії шляхом долучення до ентропії ще й негентропії, бо Сонце все поставляє і поставляє надлишкову енергію, спонукаючи мікросвіт творити зі свого «матеріалу» все більш і більш складні структури, що в основі мають фрактальну природу, оптимальну для поглинання і зведення нанівець енергії, потрібної для підтримання фрактальних структур у стані фрак-

тальності. Тобто певна частина «надлишкової» енергії призводить до утворення фракталів, а в подальшому вся вона (чи майже вся) використовується на їх підтримання в стані фрактальності, тобто станів самоподібності всіх рівнів її внутрішньої організації. Причиною того є квантова природа мікросвіту, оскільки її внутрішня динаміка мусить «синхронізуватися» з тією самою внутрішньою динамікою, але вже макросвіту.

В силу «опору» квантової, дискретної природи підвалин субстанції, остання «викручується як може» і, внаслідок того, творить неозоре розмаїття форм, яких набуває. А набуває вона всіх можливих форм, що ми і спостерігаємо в біосфері. Але в нашому випадку самої біосфери виявляється замало, не годна вона самотужки спекатися цієї «зайвої енергії». І тут вона задіює «внутрішній ресурс» - продукує ноосферу, ще більш енерговитратну організацію субстанції. Якби біосфера самотужки була спроможна з тим впоратися, то й ноосфери було би не потрібно. Бо так само, як не всі гори мають снігові верхів'я, так і не всі рівні інфляції енергії потребують ноосферних проявів. Але у нас трапилося саме так. За цих обставин біосфера спромоглася шляхом реорганізації власної фрактальної структури зпродувати іншу, більш складну і, відповідно, більш енерговитратну форму організацію субстанції на макрорівні. Змусила квантові закони «працювати» на невластивому для них рівні, керувати макропроцесами шляхом створення їх неймовірно складної внутрішньої організації, що в свою чергу призвело до її аномальної енерговитратності і, відповідно, потреби постійного створення шляхів підтримання себе в стані нестабільної, але такої жаданої рівноваги. Ця, внутрішня організація субстанції мікросвіту, здійснена в масштабах макросвіту і є розумна жива субстанція. А от чи мислить вона, чи в ній відбувається процес мислення, чи, натомість, вона перебуває в стані мислення — це питання поки що лишається відкритим.

Але за будь-яких обставин ми «зроблені» з тих самих часток субстанції, що й увесь оточуючий нас Світ і так само існуємо в спільному, одному на всіх, просторі. Але ми «по-іншому», інакше енерговитратні, ніж зорі. Вони в надрах своїх все перетворюють на плазму — постмолекулярний стан субстанції, на ті самі елементарні частини — протони, нейтрони і вже в цьому їх стані дають їм раду, випромінюючи в зовнішній простір «надлишкову» енергію. І триває це доти, доки не стане наявної енергії, потім зірка вгамовується, стає надважкою і очікує свого часу, щоб або самій стати чорною дірою, або долучитися до іншої, більш вправної чорної діри і бути поглинутою нею. Але поки що це саме плазма і вона випромінює енергію в оточуючий простір. Ми чинимо те саме, але у інший спосіб, в нас цей процес багатоступеневий. Але мета спільна — розпорошити енергію всіма можливими способами і шляхами, повернути її просторові, наситити його енергією.

І все ж таки декотрі енергетичні показники нашого людського тіла — реальні, а не уявні — викликають здивування. Виявляється, людина яскравіша ніж тисяча сонць! Це не алегорія, а висновок, що має наукове підтвердження. Він приголомшує, а тому потребує роз'яснення.

Більшості з нас не подобається займатися обчисленнями, копірситися з формулами і цифрами. Словесні образи близькі нашій душі, а цифри і формули безликі, стандартні і понурі. Ф.М. Достоевський писав: «Формула тягне до мурашника». Додамо: і до механізму.

Однак в декотрих випадках саме цифра виявляється не лише переконливим, але й дивовижним свідченням самого справжнього дива.

Вчені підраховали: щосекунди наше Сонце випромінює енергію в кількості ... Скажімо так: число це 4 з послідовними 33 нулями, а одиниця виміру — ерг. Не станемо задаватися питанням, що це за запаморочливе число і який сенс міститься в ергові. В даному випадкові важливо здійснити порівняння, а не розібратися у фізичних показниках.

Загальна маса Сонця відома. Виражена в грамах, вона являє собою цифру 2 з тими самими 33 нулями. Розділивши перше гігантське число на друге, ми стримуємо в результаті повного скорочення нулів найпростішу операцію: $4:2=2$ ерги (г. сек.). Запам'ятаймо отриману величину «2».

Звернімося до параметрів нашого власного тіла. Прийmemo середню масу дорослої людини 70 кг, або 70000 г за добу людина споживає (а значить і випромінює) близько двох-трьох тисяч кілокалорій. Подальші обрахунки ми наводити не станемо, їх проробив американський біофізик Е. Брода. Він встановив: людина середніх пропорцій на кожен грам своєї маси випромінює щосекунди приблизно 20000 ерг. В 10 разів більше, ніж Сонце!

Такий результат може видатися неправдоподібним. Його неважко перевірити. Проробивши нехитрі обчислення на основі довідникових даних, переконалися: дійсно, кожен кілограм нашого тіла випромінює енергії в тисячі разів більше, ніж кілограм сонячної променистої плазми!

Здавалося би є всі підстави сповнитися гордості за нашу променисту — яскравішу ніж Сонце! — людську природу.

Наша пиha зменшиться, коли ми підрахуємо, скільки енергії на одиницю маси виробляє непоказна азотобактерія. Вона випромінює тепло в 10000 разів інтенсивніше, ніж людина.

От і замислимося: чому так відбувається? Яка важлива закономірність залишається неврахованою?

Наслідки простих розрахунків нерідко потребують пояснень замислуватих, не таких примітивних, як це видається на перший погляд.

Загальну відповідність помітити не складно: принципова не тепловіддача того чи іншого тіла, а його маса і площа випромінюючої поверхні. Чим менша маса і більша (відносно неї) поверхня, тим вище показник удільного випромінювання.

Людина зі своєю крихітною здатністю випромінювання виявляється рекордсменом у

порівнянні з зорею лише з-за величезної різниці в розмірах. З цієї ж самої причини бактерія вирає як випромінювач у співставленні з людиною.

Є закон природи, що має геометричне підґрунтя. В той час, як лінійні розміри збільшуються в арифметичній прогресії, то його площа в квадратичній, а об'єм (і відповідно, й маса) в кубічній прогресії. Цю закономірність можна з'ясувати на простому досліді з кубиками цукру (для підсолодження експерименту). Один кубик, припустимо, має висоту, так само як і довжину і ширину, 1 см. Загальна площа його сторін 6 кв. см, а об'єм — 1 куб. см. У кубу по ввишки 2 см, площа сторін складає $(2 \times 2 \times 6)$ 24 кв. см. при об'ємі $(2 \times 2 \times 2)$ 8 куб. см. При висоті кубу 10 см відповідні показники зростуть до $(10 \times 10 \times 6)$ 600 кв. см і $(10 \times 10 \times 10)$ 1000 куб. см. В подальшому різниця буде все більш вражаючою.

Чомусь цей закон природи, надзвичайно істотний, не вивчають в середніх та вищих учбових закладах. Його лише в поодиноких випадках враховують, розмірковуючи про будову і особливості оточуючого нас світу. Про нього надто часто забувають навіть фізики, котрі в уявних експериментах та порівняннях співставляють об'єкти різних розмірів.

А чому очевидні слідства цього закону, що стосуються випромінювання живих організмів і небесних світил, справляють приголомшливе враження, не вкладаються в голову?

Тому що наш власний повсякденний досвід далеко не завжди справджується, якщо мова йде про несумірні з нами об'єкти, будь то планета, зоря чи мікроб, інтервали часу в мільйони років і в мільярди долі секунди. Ні в кого з людей до того, як виникла і зміцніла наука про природу, не було підстав навіть для постановки подібних питань.

Баладин Р.К. «Подлинная история времени»
стр. 67-69.

Можливо, що субстанція в такий спосіб повертає просторові ту енергію, що свого часу взяла у нього в борг.

На заваді спокійному очікуванню «останніх часів» субстанції на нашій планеті постає саме те, що Сонце постійно надає їй надлишкову енергію, чим сприяє утворенню загалом нетипових форм інфляції енергії, аж до створення умов для виникнення мислячої субстанції. Рефлексія її побічний продукт. Цікаво, який зиск ми можемо з того мати, в, так би мовити, космічному вимірі. Та сама перспектива нашого майбуття на найближчі пару мільярдів років. Але перед тим підсумуємо все сказане.

1 Існує очевидна відмінність між розумністю та мисленням. Мислення за певних обставин доцільне як «інструмент» компенсації нестачі розумності.

- 2 Жива субстанція завдяки долученню до ентропійних ще й негентропійних процесів у біосфері прискорює і коригує динаміку енерговитратності в зоні свого існування.
- 3 Існує специфічна «нейтральна смуга» між мікросвітом та мегасвітом, де є припустимою і можливою специфічна організація субстанції у формі живої речовини.
- 4 Культурогенез є спосіб існування живої речовини на всіх властивих цій живій речовині рівнях енерговитратних процесів.
- 5 Культурогенез прискорює процес інфляції енергії в межах, де він наявний.
- 6 Інертна субстанція за певних обставин переходить в стан живої речовини, але в цілком визначених межах «нейтральної смуги» між мікросвітом та мегасвітом.
- 7 Культурогенез не має мети, а має напрямок. Мета можлива у межах вже чинного культурогенезу.
- 8 Культурогенез — наслідок і похідна сполучення мікро- та мегарівнів буття Світу, він являє собою механізм «надтонкого налагодження» системи простір — речовина, за умови наявності в системі надлишкової енергії.
- 9 Надлишкова енергія робить можливою складну і надскладну організацію субстанції.
- 10 Культурогенез це і стан і процес одночасно.

Все перелічене вище — навіть не гіпотеза, а лише ряд вірогідних припущень стосовно передумов формування саме такого, а не якогось іншого перебігу культурогенезу. Це висновки на основі емпіричних узагальнень. Але вони доречні саме як підґрунтя для усвідомлення рушійних «механізмів» виникнення і подальшого існування феномену життя.

Життя, поруч з іншим, можна розуміти як певний фізичний процес і, водночас, даний фізичний процес можна визначити як життя. Та за будь-яких обставин він має чинність у цілком визначених межах «нейтральної смуги» між мікро- та мегавимірами. Крім того він має напрямок у часі і «рухається» з минулого в майбутнє, підтримуючи в собі стан культурогенності. Життя як фізичний процес на підтримання себе в стані культурогенності активно витрачає енергію і мусить продовжуватись, доки не вичерпає всю енергію, що живить його. На що витрачає енергію культурогенез? По-перше на культуротворення, як середовище і стан в якому йому «добре мається», по-друге — на утворення окремого інформаційного середовища, «паралельного» до середовища Всесвіту.

Невпинне зростання обсягу інформації в культуросфері — емпіричний факт. На даний момент вся питома інформація використовується для «внутрішніх потреб». Але коли її обсяг зросте за пару мільярдів років і набуде неймовірно великих обсягів, досягне космічних масштабів, чи не буде він тоді здатен виступити як організуюча сила космогенезу? За цих умов не істотно, на яких носіях вона фіксується, істотно — що це структурована, паралельна до Світу інформація про Світ. Точка початку відліку його подальших трансформацій. Але ж те, що ми називаємо інформаційний простір, інформаційне поле, інформаційні канали, інформаційне середовище — це лише спроби алегорій, унаочнень, гіпостазувань. Все це не має сприйматися буквально як фізичне явище. В основі їх дійсно фізичні явища, але вони самі, всі ці інформаційні поля, простори, сфери, не є фізичними явищами.

Якщо питання Вернадського «Думка не є форма енергії. Як же вона може змінювати матеріальні процеси?» перефразувати в контексті викладеного вище, то можливо висловитися так: «Інформація не форма енергії. Як же вона може змінювати матеріальні процеси?». Коригувати і перефразувати геніального вченого справа невдячна, але що поробиш...

Спочатку з'ясуємо сенс того, що «думка не є форма енергії». Так, дійсно, думка не є форма енергії, оскільки вона є наслідок процесу думання, його результат. А от процес думання, натомість, дійсно пов'язаний з енерговитратністю, оскільки саме на думання ми витрачаємо певну, і досить значну, кількість енергії. На діяльність мозку припадає 10 відсотків від усієї «спожитої» нашим організмом енергії. А от вже сформульована, створена думка існує як певний локальний алгоритм чи модуль усвідомлення чогось суцього. Існуюча думка потребує енергії значно менше і потрібна вона переважно на її фіксацію, збереження і трансляцію.

Певно, тут доцільно сказати, що не думка «може змінювати матеріальні процеси», а саме через наявність думки стає можливим змінювати матеріальні процеси, свідомо втручатися в них. Думка впливає на данні процеси, коригує і в окремих випадках дійсно їх змінює, вносить в процеси елементи осмисленості, або не вносить. І тоді все рухається природнім чином. Певно, тут те саме, що й з ядерною реакцією. Лише більша за критичну маса радіоактивної речовини призводить до ланцюгової реакції, а менша ні до чого не призводить. Адаже не всі думки рівноцінні і однаково розумні, так само як і не всі хімічні елементи радіоактивні і вибухонебезпечні. Думки бувають різні.

Сукупність всіх думок, створених, виниклих і зафіксованих внаслідок здійснення процесу думання, то і є інформація. Інформація це, образно говорячи, кванти усвідомлення в просторі мислення. Поміж квантами усвідомлення (розуміння) можливе кероване, конструктивне мислення, як на те наша ласка.

Водночас — «інформація не є форма енергії», але вона є передумова можливості оптимізації алгоритмів мислення, надання мисленню елементів розумності. Інформація — передумова «економної» енерговитратності мислення. В біосфері це закладена в генах інформація як керівництво до дії живої речовини у її розвитку. В антропосфері — передумова ноосфери і функціонування людської свідомості в її межах. Але, за будь яких обставин, це вже видобута, отримана і зафіксована інформація, за яку ми «розрахувалися» з простором повною мірою. Тепер вона наша, і ми її застосовуємо на власний розсуд, вона набуток культури і передумова свідомої і усвідомлюваної культурогенності. Та ще до того вона рефлексивна. Тобто ми ще й усвідомлюємо те, що ми усвідомлюємо, володіємо інформацією. Наскільки правильно і ефективно ми використовуємо набуту інформацію в антропосфері — залежить від нас. Але те, що ми змушені цьому постійно навчатися — емпіричний факт. А от природнім корелятом правильності застосування набутої нами інформації в антропосфері виступають об'єктивно існуючі закони природи. Вони — зовнішній «гарант» забезпечення правильності використання інформації, гарант об'єктивний і неупереджений.

В даному сенсі шлях техногенних трансформацій культуросфери є спроба (можливо не цілком усвідомлювана) створення спрощеного аналогу того, що складає alter ego природної культурогенності, спрощеного, та разом з тим, нам від по-

чатку зрозумілого, створеного «в межах дозволеного» нами самими. Але саме це техногенне середовище надає нам змогу бодай якось второпати, що таке культурогенність у зовнішньому, природному середовищі. Це — створювана нами модель «правди» культурогенезу. Адаже ми ще лише навчаємося. А шлях у «доросле» життя спочатку починають з іграшок, моделювання, щоби в подальшому не чинити великих і дійсно фатальних помилок. За цих обставин створена нами техносфера — це те, що для нас зрозуміле і посильне. Ми можемо копіювати і навіть «пародіювати і передражнювати» природу але не творити їй альтернативу, бодай і в локальному просторі нашої земної цивілізації. Принаймні, доки світить Сонце, ми можемо це собі дозволити. Навчаючись ми одночасно і навчаємося навчатися.

Хоча, на наш погляд, ціна (розплата) за подібне навчання подеколи видається нам непомірною. Але за висоти «пташиного польоту» наша культурогенна діяльність вражає своєю неухильною послідовністю і цілеспрямованістю. В культурі антропосфери ми накопичуємо інформацію, творимо комунікативні мережі (так звані канали прямого і зворотного інформаційного зв'язку), формуємо центри накопичення віддиференційованої інформації, методи прискорення трансляції і збільшення її питомого обсягу.

Ми вже створили штучну модель-термінал зберігання практично всієї видобутої інформації, відкритий для більшості людей. Тривають пошуки альтернативних технологічних рішень за багатьма напрямками. Показова тенденція на мінімалізацію (так звані нанотехнології) накопичувачів і трансляторів інформації. Тобто наближення до того мікрорівня, де і сама природа чинить те саме. Автономний інформаційний простір, існуючий окремо від нас, вже створено. І це лише початок процесу занурення інтелекту у невідоме.

Разом з тим показово, що з однаковою неухильністю ми зберігаємо всю наявну інформацію, як ту, що оповідає про процес культурогенезу, так і ту, що свідчить про стан культурогенезу. Адаже очевидно, що в той час, коли наука і філософія, містять інформацію про культурогенність як процес, то натомість музика, поезія і мистецтво несуть в собі інформацію про культурогенність як стан. І лише спільно і сукупно вони творять інформаційний простір антропосфери.

Ми не прагнемо копіювати природну динаміку життя шляхом її моделювання, натомість у такий спосіб ми прагнемо збагнути її. А таке прагнення саме і перетворює природний шлях культурогенезу в нікуди, на шлях у невідоме. Але точка відліку, точка початку цього шляху створена не для нас, а нами самими. Експансія інтелекту триває. Природа надала нам унікальний шанс не відшукувати сенс буття, а створити його.

Але неможна отримувати не втрачаючи, будувати не руйнуючи, змінюватись не змінюючись.

В запропонованому нам, як мислячій субстанції, варіанті культурогенності кінцевий пункт призначення життя — є смерть. Цвинтарі та некрополі всіх часів і народів тому пряме свідчення і, так би мовити, унаочнення. Філософські роздуми стосовно того, що «життя вічне» річ досить специфічна і малоприваблива в його антропному вияві, ні до чого не ведуть. Натомість, як фізичне явище на нейтральній смузі поміж мега- та мікросвітами, життя вічне і незнищенне «за визначен-

ням». І усвідомлення цього є початок його сутнісного розуміння. Віднайти спосіб і створити власне місце у цьому Вічному житті Всесвіту — мета, гідна мислячої субстанції. Цим, власне, людство і займається вже понад 50 тисяч років ...

Будь яка межа не лише роз'єднує, але й сполучає. Життя на «нейтральній смузі» проявленості буття забезпечує цілісність Світу.

Напевне це того варте ...

АПОЛОГІЯ КУЛЬТУРОЗНАВСТВА

ПІСЛЯМОВА

I. Вам ніколи не траплялося писати післямову до якогось недописаного тексту? Запевняю Вас, це досить специфічне відчуття. Текст «Логіки культури», свого часу задуманий як коротенька передмова до «Історії всесвітньої і вітчизняної культури», якось поволі, непомітно набрав «нескромних» обсягів і став бути, хоча і так само недописаним, але разом з тим — самосушим.

Банальні істини все одно — істини... Лише написавши чималий за обсягом шмат даного тексту я зрозумів, як його належало писати від самого початку. Але то вже мала би бути зовсім інша книга. А от питання — «Чи буде вона колись написана?», і дотепер лишається відкритим, оскільки саме цей, незавершений текст варто розглядати як передмову до неї. Так би мовити, гіпертрофоване вступне слово до чогось ще ненаписаного.

Разом з тим виявилось й інше, а саме те, що подібні тексти практично неможливо завершити коректно. Тобто — належним чином підсумувати сказане, викласти узагальнені висновки, вказати на недоліки, накреслити подальші перспективи досліджень, а потім з чистим сумлінням поставити переконливу крапку і всю цю писанину віддати на поталу довірливому читачеві.

А от як чинити, коли до завершення — непочатий край роботи, котрій кінця-краю не видно. Коли, разом з тим, назріває тиха паніка від усвідомлення того, що не все і не так викладено, чимало і досі в начерках, чернетках, фрагментах... А те, що вже написано — якесь недоладне, неоковирне. Додаткові розділи нічого істотного не додають, а навпаки, поглиблюють цей стан усвідомлення неможливості досягнення бодай якоїсь рівноваги поміж тим, що я намагався сказати і тим, що наразі з того намагання вийшло. Але, як казав наш Президент з властивим йому оптимістичним фаталізмом: «Маємо те, що маємо...» А маємо ми в даному разі строкатий набір розділів про окремі аспекти культурознавства, досить умовно структурований і очевидно не вичерпний. Головне, що єднає дані розділи — це фактична їх необхідність в підвалинах вступу до культурознавства, а також моя глибока переконаність в тому, що без них будь-яке культурознавство ризикує скніти невизначено довго як «гуманітарна дисципліна», неосяжна за обсягом питомої інформації, подібно до історичної науки і суб'єктивна за довільністю підходів та трактувань, подібно до філософії.

II. Виявилось, що те, що ми визначаємо як культуру, не цілком відповідає тому, що є культура фактично. І тут слабкою втіхою є налічувані дослідниками-культурознавцями понад п'ятсот визначень цього «очевидного» феномену. Разом з тим, у процесі писання поступово стало зрозумілим, що культурознавство — це щось специфічне і окремо суще в нашій інтелектуальній «ойкумені», котре вміщує її в собі цілком всю і відразу.

Культурознавство не обмежується антропосферою і є органічним дослідженню культурогенних процесів у природі взагалі. Тобто, культура антропосфери це лише один з можливих, бодай і досить специфічний «примірник» культурогенезу, як реалізації негентропійних процесів в Універсумі. Тривалий час аналізом і дослідженням феномену культури опікувались наука, філософія, релігія, але, як виявилось, однаково невичерпно з огляду на властиву їм обмеженість своїх методологічних засад. Разом з тим, все якось дослідники уникали визнання очевидного — нагальної потреби якісно інших, суто культурознавчих методів дослідження феномену культури. Ніхто не наважувався визнати вже давно очевидне — культурознавство — це не «гуманітарна дисципліна», приборкана наукою і філософією, а натомість культурознавство — всепоглинаючий інтелектуальний «монстр», котрий нас не лякає лише тому, що істині «розміри» його ми навіть не здатні собі уявити, так само як не годні скласти уявлення про «розміри» Всесвіту, тривалість вічності. Коли це і стане можливим принаймні в принципі, то лише у вкрай віддаленій і досить примарній перспективі.

III. Поки що нас цікавить інше, а саме та, досить специфічна, «точка зору» на динаміку буття, що спродукована завдяки фактичній наявності окремого «випадку» культурогенезу в антропосфері. Це погляд на культурогенез як передумову культури і це — дійсно інша точка зору на все суще, завдячуючи якій ми можемо об'єктивно відстежувати процеси в культуросфері не з позицій інтелектуальних чинників, а, так би мовити, з точки «рівновіддаленої» від них усіх, більш загальної і безвідносної.

Тривалий час культурознавство досліджувалось з «точки зору» науки, філософії, релігії і цілком задовольнялось якістю і глибиною даних досліджень. Разом з тим, всі ці «точки зору» на культуру залишали певний присмак недовомовленості, невисловленості чогось істотного в культурі. Культура — це цілісне і органічне явище, суще в динаміці самотворення. Врешті — це не механічне, а органічне, живе дійство культурогенезу, котре в акті його дослідження, образно кажучи, не ділиться на всі досліджуючі його інтелектуальні чинники без залишку. Звідси і присмак недовомовленості.

Наука тут безсила, оскільки чимало складових антропосфери не є «адекватними» до наукових методів їх дослідження, але разом з тим вони активно визначають внутрішню наповненість культуросфери, вони органічні і «невідторгненні» від неї.

Натомість, філософія надає перевагу дослідженню не культури, а свого власного її бачення і розуміння. Глибоко і ґрунтовно досліджуючи усе те, з чого складається культура, її, як певну цілісність, філософія не розглядає, обмежуючись визнанням її фактичної наявності. Принаймні, мною не було виявлено жодного дослідження культури філософією як спроби її сутнісного розуміння. Тобто, філософія надає перевагу дослідженню і осмисленню всього того, з чого складається організм культуросфери, в той самий час, як уникає дослідження цього організму як живої і динамічної цілісності, обмежуючись констатацією факту його наявності. Разом з тим, релігія саме простір культуросфери розглядає як вихідну точку власних інтелектуальних ремінісценцій, але чинить розуміння буття шляхом імплантації в нього ідеї Вищої Даності як першопричини культурогенезу. Це, в свою

чергу, знов-таки, постає на заваді сутнісному розумінню логіки культурогенезу, в якому для релігії немає «предмету дослідження», а натомість є переконання, що все у волі Вищих Сил. Це досить ефективно і навіть біологічно доцільно, але не надто конструктивно...

IV. Культура — об'єкт дослідження культурознавства. Тому не варто обмежувати культурознавство виключно вивченням, підсумовуванням і структуруванням наслідків культурогенезу та з'ясуванням причин і наслідків культурогенних процесів.

За подібних обмежень культурознавство дійсно є ще одна з гуманітарних дисциплін і тоді тут немає про що вести мову. Але, натомість, фактично інтелектуальний простір культуросфери є не що інше, як простір, що робить можливим бачення розумом відсторонено динаміки процесу культурогенезу зі специфічної, поза його межами не існуючої, суто культурознавчої точки зору. Це споглядання буття «організму» культури ззовні, а не лише зсередини. Бачення складових культурогенезу у їх органічній співдії як сукупності взаємовпливів і перетікань рушійних потенцій культурогенезу.

Але зараз ми знаходимося лише на самісінькому початку цього грандіозного процесу практичного долучення втручання людини у природні культурогенні перетворення. Сучасний стан культурознавства можна розглядати як стан визначування точки відліку (і точки опори), від якої маємо рухатись в майбутнє шляхом свідомого творення нашої світоглядної ойкумени.

Людство подорослішало і врешті набуло здатності рухатися шляхом культурогенезу не навмання, а цілковито розуміючи внутрішню логіку цього руху в Невідоме. Ми полишаємо затишний світ дитинства і починаємо опановувати науку творення нашого майбутнього. Повільно із заручників і бранців культуросфери стаємо її володарями і трансформаторами.

Так от розуміння того, чим ми володіємо і що трансформуємо, нам і дає культурознавство. Здається, Гіппократ вчив лікувати хворого, а не хворобу, тобто рухатися від цілого до його складових. А у нашому «випадку» саме культурознавство дає розуміння цієї цілісності буття культуросфери, як цього не спроможна нам дати жодна з інтелектуальних складових цієї цілісності.

Чим і пояснюється «особливість» культурознавства поміж усіх інших інтелектуальних чинників.

V. Ми вже давно створили ноосферу — планетарний інтелектуальний простір, що існує за властивими йому законами і принципами. Він виявився зовсім не таким, яким бачився дослідникам і інтелектуалам минулого століття. Царство Розуму виявило власну обмеженість і, перепрошую, тупуватість. Люди вони люди і є... Але разом з тим, назад нам вороття немає. Мусимо обживати ноосферу. Так вже нам судилося, що домінуючим в ній став техногенний шлях розвитку. Але, як і будь-який шлях, цей також мусить мати напрямок. Бо інакше нас очікує хаос і деградація. «Організм» антропосфери потребує визначеності у питаннях куди, як і навіщо рухатися у майбуття. Але перед тим він ясно повинен усвідомлювати себе саме як організм, а не як певну механічну сукупність індивідів. Це — якісно інший рівень. І саме культурознавство має можливість дати цілісне уявлення про його функціонування у часі і просторі. Парадокс полягає у тому, що коли культурознавство по-

зиціонувати як науку — тоді наука визначає напрямок розвитку ноосфери, нато- мість, коли те саме культурознавство розглядати як філософію — тоді вона все ви- значає. Але безвідносно від того, від імені чого виступає культурознавство, саме воно виявляє логіку культурогенезу ноосфери. То чи не буде більш послідовним розглядати саме культурознавство тією інтелектуальною інституцією, що визначає буття ноосфери? Не у тому сенсі, що керує і спрямовує, а у тому сенсі — що дає про нього цілісне і об'єктивне уявлення.

Можливо, в цьому і полягає виправданість наявності культурознавства в куль- туросфері?

VI. Інше питання — чи правомірно цей механізм визначати саме як куль- турознавство? Можливо, згодом воно отримає іншу назву, так, як свого часу на- турфілософія постала природничою наукою, метафізика стала філософією... Це питання майбутнього. А от те, що саме культурознавство «ризикуює» стати підмур- ком нової світоглядної парадигми нам видається цілком правомірним. Саме з по- зицій цієї світоглядної парадигми, котру ще лише належить ґрунтовно створити майбутнім дослідникам, ми і намагалися побачити культурознавство як передумову її можливості.

VII. Мета даного дослідження — окреслити бодай частково, в загальних рисах, проблемну зону культурознавства на сучасному етапі його становлення. Це в свою чергу змусило дещо інакше сприйняти «звичні» і часто вживані категорії, якими є наука, релігія, мистецтво, магія та чимало іншого. Поглянути на них з «точки зору» культурознавства, як на невід'ємні складові культурогенного процесу антропос- фери. Органічне співбуття котрих і наповнює сенсом функціонування планетар- ного суспільного організму, здійснює його внутрішню гармонізацію.

З огляду на сказане стала нагальною потреба дослідити сутнісно, безвідносно характерні ознаки головних інтелектуальних чинників, «оголити» і розглянути внутрішню механіку їх рушійних потенцій, але не з тих позицій, з яких вони самі себе визначають, а з тих феноменальних засад, що складають їх «внутрішню» при- роду. Справа в тім, що кожен з них є окремий і досить специфічний самодостатній інтелектуальний простір. Тому належало визначитись з межами цієї самодостат- ності, за якими пролягає край їх інтелектуальних впливів і зазіхань.

Наразі стала потрібною спроба відсторонено поглянути на «звичне» і «оче- видне». За цих умов ні наука, ні релігія, ні будь-що інше не зазнали жодних змін, натомість змінилось (і то не значною мірою) сутнісне розуміння їх як інтелекту- альних чинників.

VIII. Хтось казав: «Диявол ховається в подробицях». Але перед тим належало виявити і визначитись у тому, що є ці самі подробиці. Парадокс, але такими «по- драбицями» виявилися «загальні місця», непримітне «тло», на якому відбувається вся інтелектуальна фантазмагорія культуротворення, така собі парадоксальна нео- чевидність очевидного.

IX. В марноті повсякденності ми досить бездумно вживаємо слова «наука», «мистецтво», «релігія», «філософія», легко прослизаючи думкою над сенсом в них зафіксованим. Сутнісно ми досить приблизно уявляємо, що вони означають. Вия- вилось, що запитувати, наприклад: «Що таке наука (релігія, етика, міфологія)?» не

цілком коректно. Подібна форма запитання провокує до думки, що відповідь вже існує, як існує і розуміння того, про що запитують. Це елементарно логічно непослідовно. Більш правильно запитувати: «Що ми визначаємо як науку (релігію, етику, міфологію)?» Іншими словами, «про що йде мова, коли мова йде про науку (релігію, етику, міфологію)?»

Запитання «про науку» ставиться з ненаукової, а більш точно з «над-наукової», культурознавчої точки зору. Саме потреба розгляду певного інтелектуального чинника як «рівного серед рівних» виявилась досить продуктивною і посприяла їх сутнісному розумінню у межах загального інтелектуального простору культуросфери.

Х. Зараз ми перебуваємо в стані створення нової, культурознавчої дисципліни. Як і будь-що, що лише благословляється на Світ, воно недосконале і беззахисне, поки що «необов'язкове до вжитку», але вже об'єктивно суще. І як складеться його доля напевно невідомо. Натомість відомо інше — природа не терпить порожнечі. Вакуум парадоксального «відомого невідомого» потребує визначеності власного існування в просторі культуросфери. Він утворився (як я вже це говорив) в зазорі між колосальним обсягом накопиченої антропосферою інформації та об'єктивною неспроможністю охопити її людським розумом. Для вирішення даної нагальної потреби потрібно створити принципи структурування інформації. Розробити об'єктивні критерії визначення цінності окремих масивів знань. Критерії об'єктивні і безвідносні. Саме культурознавство, як окремо суцільна дисципліна, може визначити ті об'єктивно-неупереджені принципи «відбору і перерозподілу», за якими можливо здійснити з найменшими втратами те, що зараз чиниться стихійно і безладно. Це також свідомо керований, але об'єктивно неминучий природний відбір. Оскільки зберегти ВСЕ і не користатися нічим — перспектива не вельми приваблива, але цілком реальна. Назріває своєрідний інтелектуальний колапс, зумовлений перенасиченістю інформаційного простору. Вирішення проблеми виходу з нього нам належить не віднайти, а створити, оскільки в природі чогось подібного не передбачено. Адже ще в ХІХ столітті Маркс казав: «Філософи лише пояснювали Світ, а наша задача — його змінити». Саме те, як «змінити світ» і «куди рухатися?», має з'ясувати культурознавство, увібравши і осмисливши той колосальний досвід життя в антропосфері, що накопичений людством.

Я не знаю, чи спроможне це здійснити саме культурознавство, але найбільш вірогідно, що ні філософія, ні наука, ні релігія самотужки на це не здатні. Просто в них інші цілепокладення. І за будь-яких обставин — це мусить бути знов-таки щось інше, якісно інше. Те, що нам тільки ще належить створити в інтелектуальному просторі антропосфери.

XI. Ми створили культурне середовище і тепер перед нами постала задача — навчитися в ньому жити.

XII. Напевне не варто досліджувати і з'ясувати перспективи генези культурознавства в останніх рядках тексту. Але вже зараз очевидним є те, що сферу інтелектуальних шукань на царині культурознавства не слід обмежувати виключно дослідженням і аналізом минулого, вже пройденого шляху. «Монстр» культурознавства здатен на значно більше, нове і для нас несподіване. Ймовірно саме тому і стало можливим культурознавство, що настав час «збирати каміння»?

XIII. Як казала тітонька Поллі «незабвенного» Тома Сойєра: «Стару собаку не навчиш нових фокусів». Наостанок трохи про філософію... Ця «інтелектуальна брила» культурогенезу, про яку «або добре, або нічого», якось так вже трапилось, не знайшла належного місця в нашому дослідженні. Філософія більшою мірою розчинилася у всьому викладеному, а не об'єднала його собою. Можливо тому, що автор — філософ. І про своє — в останню чергу... Дивна вона, ця «любов до мудрості», непослідовна навіть у власній назві¹⁴⁸ безкінечна і самодостатня інтелектуальна гра в осягнення суцього. Головна її вада полягає не в тому, що це суб'єктивна форма осягнення буття у всіх його проявах, а в тому, що вона цілковито самодостатня інтелектуальна інституція. Філософські методи ефективні лише в межах самої філософії. Про це і про інше я написав свого часу досить докладно і мав намір долучити ці тексти до книги. Але це значно збільшило б її обсяг, тому після певних роздумів я його відклав до кращих часів. Тим більше, що одвічні проблеми об'єктивного і суб'єктивного, ідеального і матеріального в цих текстах не знайшли свого вирішення. А філософське бачення феномену культури, кажучи по щирості, мені видалось недостатнім. Натомість про філософію, як культурний феномен, самі філософи написали стільки, що врешті і самі схаменулися, поставши перед питанням: «А все ж таки, є що філософія?»

XIV. До остаточного варіанту тексту не потрапило також чимало інших текстів. Переважно це тексти про загальновідоме, таке, як «хрестоматійне» бачення висвітленої в книзі проблематики, про котру можливо отримати цілком достатнє уявлення з будь-якого енциклопедичного видання чи довідника. Це те «звичне» і «правильне» бачення та розуміння феноменів мистецтва, історії, науки, релігії і усього іншого, що не потрапило в книгу саме через властиву йому хрестоматійність, щоби натомість розглянути сукупність даних феноменів під дещо зміненим, а саме культурознавчим кутом зору.

XV. Інші питання, такі як «Антропний принцип», «Стріла часу», «Осьовий час» та ряд їм подібних, знайшли своє місце в розділах книги, дотичних до цієї проблематики. Розділи «Філософія філософії» та «Синергетика і діалектика» ще далекі від завершення. Але можливо це і на краще...

Полтава 1999 — 2014 рр.

¹⁴⁸ Філософія — любов до мудрості. В грецькій мові декілька слів, що визначають любов. Правильно «прагнення» (потяг) до мудрості. А з іншого боку, лише досягши мудрості, ти починаєш розуміти до чого прагнув.

ФАКУЛЬТАТИВ
ЕНТРОПІЯ І НЕГЕНТРОПІЯ
ЩО ТАКЕ СИНЕРГЕТИКА
ІКОНОПИС

||| ЕНТРОПІЯ І НЕГЕНТРОПІЯ

Тлумачний словник дає таке визначення ентропії: «Ентропія [др. гр. $\epsilon\upsilon$ в, все-редину, + $\tau\rho\omicron\pi\eta$ – поворот, перетворення] – функція стану термодинамічної системи і міра її внутрішньої неупорядкованості з точки зору статистичної фізики, ентропія являє собою міру ймовірності перебування термодинамічної системи у даному стані; змінення ентропії у рівноважнім процесі дорівнює відношенню кількості теплоти, наданої системі чи вилученої з неї, по відношенню до термодинамічної температури системи; нерівноважні процеси в ізольованій системі супроводжуються зростанням ентропії і наближають систему до стану рівноваги, в якому ентропія максимальна» (НСИС, с.954).

Перепрошую, але це цитата і призначена вона вочевидь для тих, хто і без неї має певне уявлення про те, що таке ентропія. Для нас, гуманітаріїв, це «тайна великая есть». Втім, все не так безнадійно. Щодо самого слова «ентропія», то Рудольф Клаузіус, вчений, що його вперше запровадив, сказав цілком визначено і відверто: «Слово «ентропія» я використав для більшої схожості зі словом «енергія», оскільки обидві величини, відповідні до цих назв, настільки близькі за фізичним змістом, що потребували, на мою думку, однорідних означень» (Г. Н. Алексеев «Энергия и энтропия», с. 159).

Більш часто вживане слово «енергія» ми, бодай в «першому наближенні», годні зрозуміти, оскільки такі словосполучення, як енергійна людина, енергія атома, енергія народних мас, потоки енергій, енергозберігаючі технології та тому подібні словосполучення стали звичними і часто вживаними у повсякденному спілкуванні. Навіть визначення енергії у словнику не таке нездоланне для нашого розуму: «Енергія [др. гр. $\epsilon\upsilon\rho\upsilon\rho\epsilon\iota\chi$ – діяльність] – загальна кількісна міра руху і взаємодії матерії; її головні різновиди (форми) – механічна, теплова, електромагнітна, хімічна, атомна, гравітаційна; різні форми енергії можуть перетворюватися одна в одну в строго визначених співвідношеннях, при тому загальна кількість енергії залишається незмінною у відповідності до закону збереження енергії, який є основним законом природознавства». (СИС, с. 953)

Передусім, з'ясуймо головне, а саме те, що будь-яка система (як ізольована так і відкрита) – це сукупність і взаємозумовленість наявних у ній одночасно енергії та ентропії, пов'язаних з фізико-хімічними перетвореннями речовини. Як наочність візьмемо звичний і всім нам відомий термометр для вимірювання температури довкілля. Він є не що інше як прилад, відкритий оточуючому середовищу, котрий показує температуру довкола нього. Позначення (шкала) температур в звичному для нас його «побутовому» варіанті починається з -50 і закінчується +50 градусів за Цельсієм (C°). Стовпчик термометра то підіймається, то опускається, коливаючись у цих межах, у відповідності до змін температури. І тут звернімо увагу на те, що не лише забарвлена рідина може дати уявлення про температуру довкілля, але й прозора, не заповнена рідиною порожнина трубки. Адже коли рі-

дина зупинилась на позначці $+20^{\circ}\text{C}$, то там таки, але згори на тій таки $+20^{\circ}\text{C}$ ми маємо незабарвлений проміжок трубки. А над позначкою $+20^{\circ}$ ще 30 «вакантних», не заповнених рідиною поділок.

Ці показники на даний момент (у момент, коли ми на нього дивимося) дають можливість врешті збагнути, про що тлумачив Клаузіус, говорячи про подібність енергії та ентропії. Справа в тім, що на момент спостереження системи «термометр», енергія його становить 70 відсотків зі 100 можливих, а ентропія 30 відсотків, знов таки, з тих самих 100 можливих. Але нагріваючи і охолоджуючи термометр, ми не лише змінюємо показник температури, але й співвідношення енергії (E) та ентропії (S) в системі «термометр». І виходить, чим більше енергії в системі, тим менша ентропія і навпаки, загальна їх сума в замкненій системі лишається незмінною, обмежуючись склянню трубкою термометра. Але при тому показники як енергії, так і ентропії притаманні не «вакантній», не заповненій рідиною частині трубки термометра, а саме забарвленій рідині, і притаманні одночасно.

Згадаймо, що таке температура. Передусім, вона є сукупний (статистичний) показник енергії руху молекул, котрі при збільшенні t^0 збільшують так звану довжину вільного руху, тобто, щоб їм «добре малось», вони мусять інтенсивніше рухатися. При цьому збільшена довжина пробігу кожної молекули зумовлює потребу збільшення загального об'єму речовини. Вона розширюється і заповнює порожнину трубки, натомість при охолодженні спостерігаємо зворотній процес. Коли загальна енергія (E) системи зменшується, то одночасно з тим зростає ентропія (S) системи. Саме тому науковці і стверджують, що загальна сукупність енергії (E) і ентропії (S) для замкненої системи є величина постійна і незмінна. Тобто, в замкненій системі $E + S = \text{const}$. Але тут ми наражаємось на проблему фактичної неможливості існування абсолютно замкненої, ізольованої системи, котра насправді існує лише в уяві дослідників. Адже що ми спостерігаємо в реальності? Промені Сонця проникають через скло трубки і нагрівають рідину, від чого вона й розширюється, натомість, при охолодженні надлишок внутрішньої енергії рідини випромінюється в довкілля, і вийти зі стану охолодження без надання системі енергії зовні неможливо.¹⁴⁹ Натомість, у відкритій системі ентропія є як розпорошена в довкілля шляхом інфрачервоного випромінювання енергія відкритої системи, і цей процес продовжується аж до переходу відкритої системи до стану тотожності температур системи і оточуючого її простору, тобто стану термодинамічної рівноваги з оточуючим середовищем.

Очевидно, виходячи зі сказаного, це і дало підстави Клаузіусу стверджувати, що «можливо, обидва головних положення механічної теорії теплоти сформулювати як основні закони Всесвіту...

- 1 Енергія світу постійна.
- 2 Ентропія світу прагне максимуму.»

Перший закон термодинаміки, таким чином, ґрунтується на законі збереження енергії, котрий стверджує неможливість зникнення енергії, а лише її постійне перетікання з однієї її форми в іншу. Але, як стверджує фізика, всі види енергії врешті переходять в теплову, котра, в свою чергу, у формі інфрачервоного

¹⁴⁹ Мовою так званої статистичної фізики, цей процес є неможливим, а лише вкрай малоймовірним.

випромінювання рівномірно розповсюджується у безкінечному просторі Всесвіту, котрий її поглинає і нівелює, призводячи до абсолютного нуля (-273°C), що призводить до інфляції (знецінення) енергії з огляду на безкінечність Світу. Другий закон термодинаміки якраз саме і засвідчує незворотність інфляції енергії у Всесвіті, і, відповідно, незворотність наростання ентропії.

Подібний «сценарій» ентропійного кінця динаміки Всесвіту піддав сумніву М.Г.Чернишевський, російський письменник-демократ і філософ. Зокрема, він сказав: «Формула, що передрікає кінець рухові у Всесвіті, суперечить фактові існування руху в наш час. Ця формула фальшива. З того факту, що кінець ще не настав, є очевидним, що хід процесу переривався незлічену кількість разів дією процесу, що має зворотний напрям, що перетворює теплоту в рух... У цілому, це безначальна зміна коливань, не здатна мати кінця» (Г. Н. Алексеев «Энергия и энтропия», с. 162-163).

На початку ХХ століття Альберт Ейнштейн увів у науковий обіг знамениту формулу $E = mc^2$, котра стверджує еквівалентність маси та енергії в підвалинах світобудови, тобто маса речовини — це певним чином трансформована енергія і навпаки. З чого виходить незнищеність енергії і, відповідно, неможливість абсолютної ентропії Всесвіту.

Водночас, у 1906 році, Вернером Нернстом було сформульовано так звану «теплову теорему». Виходячи з того, що по мірі охолодження речовини зі стану газу до стану рідини, а потім твердого стану, порядок і визначеність у розташуванні часток речовини зростає і, відповідно, — ентропія зменшується. На цій підставі був сформульований третій закон термодинаміки: із наближенням T до 0°K , що є практично недосяжним, S (ентропія) також прагне до нуля.

Третій закон термодинаміки, таким чином, засвідчує неможливість у Всесвіті абсолютної і остаточної ентропії. І по мірі наближення до 0°K (абсолютний нуль за Кельвіном) речовина набуває стану з ентропією, що дорівнює нулеві. Виходячи зі сказаного, ентропія не є ані абсолютною, ані домінуючою, ані остаточною категорією в термодинаміці.

Свого часу австрійський фізик Людвіг Больцман (1844-1906) інтерпретував ентропію в термінах змінення порядку в системі. Тобто, по мірі зростання ентропії в замкненій системі, відповідно зростає безладдя, хаос в системі. Виходячи з даного бачення та інтерпретування ентропії, другий закон термодинаміки постулює: «Ентропія замкненої системи, тобто системи, що не здійснює обміну з оточуючим середовищем ані енергією, ані речовиною, постійно зростає». Сказане означає, що такі системи еволюціонують (розгортаються у часі і межах системи) в напрямку збільшення в них безладдя дезорганізації та хаосу, доки не досягнуть точки термодинамічної рівноваги, в якій, з позицій лінійної термодинаміки, будь-яке здійснення роботи стає неможливим. Але стан динамічної рівноваги замкненої системи можливий не виключно при 0°K та наближених до нього показників T . Цей стан стабільного співвідношення ентропії та негентропії в ізольованій системі може бути досягнутий при будь-якій T ізольованої системи. Так, якщо наприклад, наш термометр помістити в ідеальний термос з рідиною при t° , що дорівнює, наприклад $+50^{\circ}\text{C}$, то система «термос» буде зберігати (суто теоретично) свою температуру

необмежений проміжок часу, оскільки енергія системи буде лишатися незмінною, то і термометр «заклякне» на позначці $+50^{\circ}\text{C}$. Тому ми, імовірно, в подібній системі будемо спостерігати не хаос і безладдя, а стан стагнації системи на визначеному рівні співвідношення ентропії та енергії в ній. Що врешті може призвести до процесів, немислимих в межах відкритої системи: до зміни напрямку в часі ентропійних сил і структурування в межах системи енергії. Речовина почне процес самоформування, що в свою чергу змінить вектор ентропії на вектор негентропії системи. Постійний і незмінний стан нерівноваженості ізольованої системи зумовить збільшення імовірності флуктуацій в системі, немислимих за її межами. Внутрішня (молекулярна) структура рідини набуде непересічної значущості у порівнянні з фізичними її складовими. Хімічні закони стануть домінуючими з огляду на певну «стагнацію» законів фізичних, їх вторинність у замкненій системі субстанція почне задіювати «внутрішній» ресурс. Паралельно до суто фізичних процесів стануть відбуватися процеси хімічні і, Бог дасть, біологічні. Але саме на рівні хімічних перетворень ентропія виокремить і здійснить процеси, які ми не цілком точно визначаємо як негентропійні (проти — ентропійні). Жодним чином! Це ті самі ентропійні процеси, але «самозатиснуті» в якісно інші умови динаміки буття.

Повернімося до шукань і осмислення Рудольфом Клаузісом енергії. Саме він, запроваджуючи поняття ентропії, дав цій величині назву «ексергія», натомість складова енергії, не перетворена на дію, набрала назви «анергія». Анергія означувала втрату енергії і здатності до активної дії, а ексергія — роботоспроможність системи, найбільшу роботу, котру здатна здійснити термодинамічна система при переході з даного стану в стан рівноваги з оточуючим середовищем. Цими термінами — «анергія» і «ексергія» — було зафіксовано неоднозначність терміну «енергія», узагальнюючого, об'єднуючого в собі обидві свої «іпостасі». Таким чином, ексергія (ентропія) визначалась як інфляція енергії. Але саме в замкненій системі, де вона не здатна нікуди подітись (за визначенням ізольованої системи), то була «змушена» набути задіяності на рівні «негентропійному».

Не виключено, що негентропія є не що інше, як специфічний прояв ентропії. Якщо поглянути на негентропію під цим кутом зору, то впадає в око надзвичайна прискореність всіх процесів, обумовлених її наявністю. Досить порівняти і співставити часові виміри геологічні і біологічні, то відразу стає очевидною неймовірна прискореність останніх. Але ж у геології домінують сили ентропійні, а в біології — сили негентропійні, але скеровані ці сили в одному, а не у протилежних напрямках і скеровані вони на досягнення ізольованою системою такої жаданої для неї динамічної рівноваги. Принаймні, у людства зараз значно більше можливостей призвести Землю до стану «термодинамічної рівноваги» з оточуючим середовищем, аніж у геота біосфери разом узятих. Чесно кажучи, не хочеться розглядати людину та її «негентропійну діяльність» під цим кутом зору, тому обмежимося розглядом генези негентропійних процесів в єдиному даному їх екземплярі — на планеті Земля.

Свого часу, як ми вже говорили, відомий вчений, біолог і кібернетик Вільям Рос Ешбі сказав: «У будь-якій ізольованій системі неминуче набувають розвитку власні форми життя та розуму». З огляду на факт наявності життя та елементів розумності на Землі, ізольована система може бути і не абсолютно, а лише достат-

ньою мірою ізолюваною. Циклічність і ритми, якими буквально просякнута структура буття нашої планети у просторі і часі, незлічену кількість разів наближала, проходила і віддаляла всі енергетичні процеси відносно «точки» динамічної рівноваги на ній, чим, імовірно, компенсувала нецілковитість ізолюваності процесів. Розпорошення енергії планети компенсувалось сонячною енергією котра надходила постійно, дозовано і ритмічно.

Вкрай схематично це відбувалось таким чином: Сонце до певної температури нагрівало поверхню Землі, яка була переважно поверхнею водною. Вода внаслідок того випаровувалась більш інтенсивно, утворювала хмари, які інтенсивно віддзеркалювали промені Сонця у Космос і, водночас, не давали змоги їх проникнення до поверхні Землі, яка завдяки цьому охолоняла і зменшувалось випаровування води з її поверхні і, відповідно, — хмароутворення, що знов призводило до активного хмароутворення... І так — 5 мільярдів років поспіль. До речі, активна вулканічна діяльність, що також утворювала хмари викидів з надр планети, цілком органічно (в певних межах) долучалась до утворення захисного атмосферного шару над поверхнею Землі, внаслідок чого тоді пропорційно зменшувались випаровування води з її поверхні. Ця система природної саморегуляції, імовірно, нівелювала амплітуду температурних коливань і зменшувала їх інтенсивність, чим компенсувала неізолюваність і відкритість термодинамічної системи «Земля». Саме тому поруч і одночасно з ентропійними стали можливі процеси негентропійні і відбувалось своєрідне перетікання одних в інші і навпаки. На певному етапі негентропійні процеси стали загальнопланетними, скерованими на самоструктурування речовини в межах геосфери. За цих умов «надлишкова» енергія саме і витрачалась на збереження самоутворених в системі структур. Як це протікало — ми не знаємо, але всі самоутворені (біологічні) структури в умовах земних мають місце у вузьких температурних межах, зазначених на нашому термометрі від -50° за Цельсієм до $+50^{\circ}$ за Цельсієм, а фактично ці межі ще вужчі — від 0°C (температура замерзання води) і до $+90^{\circ}\text{C}$ (окремі види бактерій).

ЩО ТАКЕ СИНЕРГЕТИКА?

Передусім, синергетика це не теорія і не парадигма; це інший (стохастичний) світоглядний принци. Разом з тим це система і сукупність передумов, ґрунтуючись на яких наука починає виходити у дослідженні Світу і утворювати нову наукову парадигму. Власне, про що йдеться. Справа в тім, що попередня парадигма — лінійно-детерміністична, котра у даності своїй ґрунтувалася на припущенні можливості (бодай, гіпотетичної) вичерпного і однозначного пізнання Світу, виявилася хибною. Ми вже говорили, що фізика досліджує процеси в світі неживої матерії, натомість біологія — процеси, зумовлені фактичною наявністю життя і, виходячи з існуючої парадигми, межа ця була принципово нездоланна. За даних обставин саме ідеї варіативно-ймовірнісного (синергетичного) підходу до феноменального світу врешті дають змогу принаймні визначитися з принципами, що є спільними для розгортання буття світу фізики і світу біології. Цей, якісно новий погляд на Світ — набуток науки останнього часу. Світ синергетичних уявлень — це дослідження неймовірно складних процесів взаємозумовленості творення і нищення, співбуття котрих спонукає до усвідомлення неможливості існування остаточної і однозначної визначеності в процесі пізнання.

Світ синергетики — світ співбуття хаосу і космосу, підпорядкований напрямкові плину часу — з минулого в майбутнє. Синергетика досліджує процеси перетікання невизначеності у визначеність і зворотні процеси; намагається з'ясувати сам механізм співбуття хаосу і космосу. Попри колосальний потік досліджень, напрямків, спрямувань, не кажучи вже про лавину публікацій під грифом «нерівноважних систем» (синергетики) немає підстав говорити про сталість і остаточність висновків і узагальнень. Такі порівняно нові терміни, як аттрактор, флуктуації, біфуркація, дисипативність, лише «обживаються» науковцями та філософами, ці слова наповнюються все новим і новим змістом, прилаштовуються для все більш широкого кола феноменів, що підпадають під їх змістове наповнення.

Викоханий науковцями лінійний детермінізм виявився лише «окремим випадком» детермінізму нелінійного. Те, що сприймалось як «прикрі перешкоди», такі, як розпорошення енергії, анізотропність часу, дифузія інформації, інфляція ентропії і негентропії, чимало інших «зайвостей» та «незручностей» на шляху пізнання, саме й були покладені в основу нового наукового світобачення. Це, без перебільшення, революція, переворот в структурі світобачення. Ще тривалий час нам належить до нього звикати, як в свій час звикали до усвідомлення геліоцентризму, безкінечності Всесвіту, квантових законів, принципів теорії відносності.

Втім, ідеї синергетики щільно переслідували людство впродовж всього терміну його існування. Це і казковий витязь на розпутті (біфуркація) і гераклітове: «не можна в одну й ту саму воду ввійти двічі» (анізотропність часу), «все народжене — смертне» (аттрактор), «бугор в ямі» (флуктуація), а казка про «пшик» — цілком послідовне викладення ідей дисипації (розпорошення енергії). Нехай і в наївній, безхитрісній формі фольклору, народної мудрості, але всі, без винятку, сучасні ідеї, що стали підґрунтям синергетики, супроводжували людство упродовж всього періоду його земного буття.

Книга «Екклесіаст», написання якої традиція пов'язує з легендарним Соломоном Мудрим, цілком може розглядатися як «популярне» викладення ідей синергетики. Істинно: «Буває щось, про що говорять: «Дивись, ось це — нове», але це вже було у віках, що були до нас». Але чому саме так? Не лише усвідомлення факту наявності ідей синергетики, але й намагання зрозуміти — чому саме так? — в цьому і полягає те нове, що з'явилося в структурі інтелектуальної традиції людства, котре почало адекватно усвідомлювати ілюзорність ілюзії і фактичність факту і, нарешті, відчуло потребу бачити Світ таким, яким він є, а не таким, яким він видається.

Людство подорослішало і знов постало перед неминучим вибором, чи й далі борсатись у світі власних ілюзій, чи піти і бути поглинутим неозорістю невідомого. Споконвічна авантюра пізнання набуває рис визначеності саме в межах новітніх ідей, хай і примітивно-недосконалих, але вони — неминучий етап на шляху до того, що не цілком точно ми визначаємо як наукову істину. Іноді складається враження, що людство раптом прозріло і побачило, не злякалося побачити Світ таким, яким він є насправді. Очевидно, саме тому ідеї синергетики стрімко почали віднаходити у практично всіх галузях знань — від фізичних до біологічних, від лінгвістичних до суспільних. І все це почали досліджувати, досліджувати, досліджувати, як в тій знаній казці, що, коли малятко сказало: «Король — голий», і всі побачили: так, дійсно, голий. Але суть в іншому — адже бачили і до того, але «не йняли віри очам своїм».

Очевидно, складність подібного «відкритого бачення» належить шукати в іншій, специфічно-людській структурі принципів світосприйняття. Справа в тім, що ми в акті сприйняття, завдячуючи наявності пам'яті, світ сприймаємо через уявлення і ніяк інакше. Пам'ятаєте, ми говорили: «Минулого вже не існує, а майбутнього ще не існує». Світ якимось фантазмагоричним чином існує раз у раз в моменті «тепер», невпинно всією своєю неозорістю перетікаючи з минулого в майбутнє, долаючи цю невловиму мить «актуальної даності у часі». Тому ми однаково уявляємо і минуле, і майбутнє, але минуле ми згадуємо, а майбутнє таки уявляємо (вигадуємо). У цьому полягає принципова, кардинальна відмінність між ними¹⁵⁰. Саме тому минуле і сприймається як цілковита фактична визначеність — абсолютний детермінізм.¹⁵¹ Але парадокс в тому, що в минулому минулого немає, все воно сконцентровано в моменті «тепер», вся попередня історія світу сконцентрована на невловимій межі між минулим і майбутнім. А тут якраз детермінізму немає, як немає і його відсутності, а є наявною їх надскладна сукупність взаємовпливів і взаємозумовленостей визначеності та невизначеності, яку ми можемо визначити як актуальну даність.

¹⁵⁰ З огляду на сказане, коли схему руху в часі вибудувати в традиційній послідовності, тобто: минуле → зараз → майбутнє, то в минулому ми маємо лише і виключно детермінізм (як механістичний, так і статистичний), а натомість майбутнє цілком індетерміністичне, екстраполяція детермінізму на майбутнє нам видається вкрай ризикованим і безпідставним узагальненням, спекулятивним і по формі і сутнісно.

¹⁵¹ Знання минулого — це паралельно суціль до дійсності інформаційний субстрат про це минуле. І саме тут є наявною так звана «інфляція» інформації. Тобто, чим більш віддалене від нас минуле, тим все більш фрагментарним і неповним є наше знання про нього, все більш загальним і невизначеним. Розпорощення інформації є такий самий незворотний процес, як і зростання ентропії. Але якісно вони принципово відмінні.

Актуальна даність перед нами розгортається не в «зовнішньому» часі і просторі, а в специфічному її сприйнятті нашою пам'яттю, через пам'ять і ніяк інакше. Розум, приречений так і тільки так сприймати реальність, закладаючи передумови і витoki актуальності в локальній структурі свідомості, де і відбувається вторинний (post factum) аналіз «перебігу подій». Саме в пам'яті міститься той «інформаційний субстрат», що стає підґрунтям до аналітичних побудов, покликаних дати змогу зрозуміти, що, як і чому вже відбулося. Подумки аналізуючи певний ланцюг подій і явищ, ми напружуємося звести їх до купи, затиснути в понятійні категорії, розчленувати на довільно (!) визначені нами самими складові, щоб потім з цих складових утворити певну, але вже зрозумілу нам, суму уявлень, яку ми й сприймаємо як знання — так би мовити — паралельну світові інформаційну структуру про нього, обмежену простором нашої розумової діяльності і наших пізнавальних можливостей.¹¹⁵²

Тому, вірогідно, лише людина здатна розчленувати цілісність Світу на «складаючі його» простір і час, поля й речовину, котрі старанно досліджує, як окремо суціль «складові світу». Хоча вже Герман Мінковський (початок ХХ ст.) запровадив у науковий обіг нероздільний просторово-часовий континуум. Маємо мислити їх як неподільну чотирирівмірну Даність.

З огляду на сказане, чи не найбільша складність, яку ми маємо в синергетиці, — це так звана термодинамічна стріла часу. Про що йде мова? Справа в тім, що час, яким опікувалася класична фізика, мислився ізотропним і науковці мали добру нагоду подумки легко змінювати знак (напрямок плину часу) на зворотній і добре матися за цих умов. Всі закони справно діяли як при $+T$, так і при $-T$. Фізичні формули були симетричні відносно минулих і майбутніх подій до тих пір, доки не стало усвідомленим те, що в дійсності все значно складніше.

Пам'ятаєте, ми говорили: «не можна двічі увійти в одну воду»? Геракліт потім трохи подумав і додав «не можливо і один раз». Але чому? Тому, як підсумував Геракліт, що все тече. Світ існує в динаміці і тому минуле не тотожне майбутньому і саме це свідчить про анізотропність часу, тобто, незворотність його плину. Тому стріла часу продовжується лише в одному напрямку — з минулого в майбутнє.

Хоча остання фраза — данина міфічній традиції мислення. Більш правильно (хоча і не остаточно правильно) сказати: «Світ розгортається у власному бутті незворотньо». А термодинамічна стріла часу — не що інше, як зручна абстракція, так само як і його одновимірність, котра засвідчує те, що увесь без винятку Світ рухається з минулого в майбутнє, чи, принаймні, саме так це сприймається нашою свідомістю. Древні мислителі могли собі дозволити мислити розвиток світу від Хаосу — минулого до Космосу — майбутнього. Але саме в цій схемі ми наражаємось на практично нездоланне протиріччя, закладене в ній. Адже коли Хаос — це стан, з якого все розпочалося, тобто минуле, а Космос, відповідно, — майбутнє, то це означає, що невизначеність стану простору і речовини в минулому має співіснувати з абсолютною визначеністю того таки простору і часу відносно напрямку розгортання (плину) часу. Оскільки минуле — це те, що є визначене, тому, що вже відбулося і в ньому годі шукати несподіванок. От і виходить, що детермінізм (визначеність) у часо-

¹⁵² Лише відмовившись від можливості апіорного розуміння світу, науковці врешті почали його розуміти.

вому вимірі має співбути з індетермінізмом (невизначеністю) у просторовому вимірі. Це, так би мовити, в минулому, в майбутньому — не краще. В тому, що ми уявляємо і мислимо собі як майбутнє, ми наражаємось на зворотне, а саме: космос має мислитися як абсолютна, остаточна та вичерпна гармонія і має бути абсолютно детермінованим за визначенням, натомість Світ у майбутньому часі являє з себе цілковиту невизначеність, — тобто індетермінізм у чистому вигляді, яким і належить бути тому, що ще не відбулося.

На жаль, на цьому суперечливість категорій «хаос» і «космос» не вичерпується. Оскільки ми в змозі щось бодай уявити і втілити в поняття хаосу, то тим самим ми здатні принаймні його локалізувати і виокремити від не-хаосу. Тобто, маємо щось визначене (те, що і перебуває в стані хаосу) сприймати як невизначене, з огляду на стан, в якому воно перебуває. Це «щось» в даному разі є Світ в його минулому. А от усвідомлення хаосу як саме хаосу потребує його осмислення з позиції, відмінної від хаосу. Як казав Лао Цзи, щоб побачити чорне, слід мати біле. Лише вийшовши зі стану хаосу, ми здатні його усвідомити як саме хаос. В межах хаосу усвідомлення його «хаотичності» неможливе, просто там ні з чим його співставляти і відносно чого визначати як хаос. Тому, як кажуть, «не все воно тут так просто з тим хаосом...»

Ще одне протиріччя варто розглянути стосовно хаосу як стану, з якого розпочалося світотворення. Справа в тім, що коли у хаосу «вистачило здоров'я» утворити з себе космос, то маємо визнати, що саме в ньому містилась вся та колосальна енергія, якої потребував цей процес. З огляду на це, маємо космос мислити як абсолютну і остаточну її вичерпаність, щоб не сказати — імпотенцію. Адже космос як «самодосконалість» не передбачає подальших трансформацій, на які в нього просто немає ні енергії, ні потреби, ні можливості, ні здатності. Це, до речі, дає підстави його розгляду як абсолютної визначеності в стані простору і натомість — як абсолютну невизначеність відносно майбутнього в часовому вимірі. Саме тому тут ми також маємо те саме співбуття визначеності і невизначеності що і у випадку з хаосом та космосом.

Але, якщо в стані хаосу процеси у просторі були невизначуваними, а минулий час цілком визначений, то в стані космосу простір — цілком визначений, а майбутній час, навпаки, ніяк невизначуваний. Розглянута сукупність суперечностей категорій «хаос» і «космос» в контексті їх бачення відносно термодинамічної стріли часу, якщо спостерігати їх з точки зору «тут і тепер», спонукає до висновку про специфічність їх одночасного співбуття в структурі світобудови. І от саме їх співбуття є та, чи не найголовніша проблема, якою опікується наука в контексті ідей синергетики. Вона формулює цю проблематику і задає запитання, а оскільки відповідь можлива лише на постале запитання, то сподіваємось на відповідь у майбутньому. Але вже зараз існує одна з фундаментальних формул (клопотанням Альберта Ейнштейна і Олівера Хевісайда), котра засвідчує взаємозв'язок енергії і речовини в їх фізичній неподільності, тобто їх еквівалентність.

$$E = mc^2$$

Ми ще не годні знати, чому це саме так, але маємо відповідь, у що перетікає енергія хаосу — а саме вона трансформується в речовину космосу. Саме тут доречно згадати третій закон термодинаміки, котрий засвідчує, що при T^0 О°К ентропія зникає. Тобто, знов настає стан визначеності, та вже у співіснуванні не енергії і простору, а простору і речовини. Але речовина є не що інше, як енергія в іншому стані. А от що потім там відбувається, невідомо.

Головне, що дала нам ця мандрівка до підвалин проблем співбуття хаосу і космосу — це визначення меж задіяності ідей синергетики, котра «мешкає» в сфері «вже не зовсім хаосу» і обмежується «ще не зовсім космосом».

Саме в цих межах ми спостерігаємо надскладний симбіоз, співбуття процесів лінійних і нелінійних, детерміністичних та стохастичних і чи не головне, що їх єднає — це отой невовимий момент актуальності «тут і зараз», обумовлений і підпорядкований термодинамічній стрілі часу.

В контексті синергетичних уявлень стріла часу набула фізичного змісту, пов'язаного з незворотнім зростанням ентропії, що засвідчує незворотність будь-яких процесів у Світі, котрий являє собою не що інше, як відкриту нелінійну термодинамічну систему, розгорнуту в безкінечність. У такій системі «напрямок» плину часу є незворотнім.

Тепер розглянемо, що являє собою відкрита нелінійна термодинамічна нерівноважна система. Слово «відкрита» означає, що дана система не замкнена на себе, а є складовою більшої, теж відкритої, системи, з якою відбувається постійний обмін енергією, ентропією, інформацією, котра, в свою чергу, є складовою ще більш загальної системи...

Слово «нелінійна» означає, що дана система існує за нелійними, варіативними принципами існування, котрі описуються формулами імовірнісними, а не лінійно-однозначними. Головне, що є набутокм нелінійності системи — це невиключеність, припустимість в ній процесів самоускладнення, обумовленого флуктуаціями, спонтанними відхиленнями від статистичної «норми», власне, — наявність в нелінійній системі негентропійних процесів поруч з ентропійними.

«Термодинамічна» — це слово означає, що за основу всіх трансформацій покладено співбуття енергії та ентропії в їх взаємозумовленості в межах будь-яких процесів у системі. А саме слово «система» передбачає структуру зв'язків і взаємовпливів, взаємозалежності всіх складових в межах системи.

Нарешті, що таке «нерівноважна»? Це чи не найістотніша передумова можливості розвитку системи, котра на шляху до оптимуму динамічної рівноваги змушена здійснювати суму трансформацій у власній структурі, серед яких припустимі і такі, котрі призводять до самоускладнення системи. Так в межах геосфери утворилось життя, у просторі — виникли зоряні об'єкти, в біосфері — виник розум, в межах ноосфери набула чинності техносфера... Саме ідея нерівноважних термодинамічних систем і стала підґрунтям до утворення синергетики, зумовила виникнення якісно інших принципів, з яких виходять науковці у дослідженні феноменів суцього.

В афористичній формі народної мудрості вся синергетика міститься в одній сентенції: «Ще ніколи не було, щоб ніяк не було, якось воно та буде». З огляду на сказане, синергетику можна вкрай стисло охарактеризувати трьома ключовими (базовими) ідеями, це — нелінійність, самоорганізація і відкриті системи, котрі спонукають і зумовлюють інший, а саме синергетичний підхід до розуміння принципів і шляхів розвитку відкритих нелінійних систем. Такий підхід передумовлює якісно інше сприйняття і бачення процесів у Світі, в його фактичній даності.

В контексті культурознавства належить визначитись у питанні: «Чому саме синергетичне бачення і сприйняття Світу зумовило усвідомлення його історичності, тобто неповторності в кожному суцьому моменті буття, показало неможли-

вість його обрахування, а виключно оповідання його історії?». Процеси взаємозумовлені наявністю хаосу і космосу в кожній миті буття зробили сприйняття і осмислення його якісно іншим, а саме історичним. І це зумовило та призвело до тих понятійних категорій, якими цей Світ ми змушені осягати, в які і через які втілювати структуру пізнаного в Світі. Світ почав мати історію і саме з позицій історичності ми розглянемо декотрі категорії, якими опікується синергетика.

В даному сенсі найхарактерніша, визначальна ознака історичності – нееквівалентність минулого і майбутнього, власне, анізотропність (незворотність) усіх процесів у Світі, що унеможливує «повернення на круги своя» всіх явищ, подій, циклів, ритмів, флуктуацій, якими живе і через які проявляє себе Світ.

Саме слово анізотропність (др. гр. *αἰόδος* нерівний + *τροπος* – напрямок) означає асиметричність, нерівноцінність, нееквівалентність відносно «стріли часу» процесів у Світі в минулому і майбутньому. На відміну від ізотропності простору, плин часу є анізотропним. Тобто, так само легко, як ми маємо змогу рухатись в будь-якому напрямку у просторі, так само неможливий (ніде, крім нашої уяви) рух в минулому чи майбутньому часі. Ми раз у раз існуємо в моменті «тепер» і ніде інде. До цього доводиться звикати, долати світоглядні і психологічні стереотипи, зумовлені специфічними особливостями психофізіології нашого сприйняття.

Іншим базовим поняттям, яким опікується синергетика, є поняття «флуктуації». Через флуктуації, за уявленнями синергетики, відбувається переростання, становлення порядку з безладдя, самоструктурування і самоускладнення Світу і утворюючих його структур і систем. Саме визначення слова «флуктуація» виводиться від латинського *fluctuation* – коливання і означає випадкові відхилення в значенні величини, що характеризує систему, утворену великою кількістю часток від їх середніх значень. Флуктуації характерні для будь-яких випадкових процесів. Зокрема, в статистичній фізиці флуктуації викликаються тепловим рухом часток системи, натомість флуктуації тиску проявляються в тепловому русі малих часток під впливом точно не скомпенсованих ударів молекул оточуючого середовища. В структурі синергетичних уявлень флуктуації на мікрорівні здатні призводити до кардинального змінення перебігу подій у Світі, як кількісно, так і якісно. Флуктуація на мікрорівні здатна призвести до ланцюга трансформацій Світу на макро- і мегарівнях. У межах синергетичних уявлень утворення Всесвіту може розглядатися як гігантська флуктуація, розгорнута в часі і просторі, але зумовлена флуктуацією на мікрорівні і так само як флуктуація має підстави розглядатися виникнення живої речовини, розуму. Оскільки в підвалини їх виникнення покладено ймовірнісність, відхилення від середнього показника в межах системи елементів даної системи, що в свою чергу призводить до зміни напрямку перебігу подій в системі, утворюючи так зване поле ймовірних шляхів розвитку системи. І тут найістотніше: завдячуючи наданню надлишкової, додаткової енергії системі з системи вищого порядку (так Сонце дає додаткову енергію системі Земля), в нижчій системі стає можливим розподілення отриманої енергії на всіх (і на не проявлених, але потенційно можливих) рівнях, а за відсутності цих потенційно можливих рівнів – спричиняє до їх проявлення в межах системи.

Дисипація (розпорошення) енергії в таких «багаторівневих» системах відбувається як лінійно, так і нелінійно. При цьому з лінійною компонентою перерозподілу енергії все відносно зрозуміло, а от з нелінійною — не цілком. Зокрема, в нелінійних нерівноважних системах енергія не лише розпорошується чи акумулюється, але і перерозподіляється, розділяючись на ентропійну і негентропійну форми її використання. Наявною є очевидна розгалуженість можливих шляхів її застосування в межах систем біосферних, при тому енергія в біологічних системах використовується значно інтенсивніше, ніж у небіологічних, оскільки лєвова її частка в живій речовині витрачається на самопідтримання себе в стані життя (про що свого часу говорив В.І. Вернадський), що дає змогу більш інтенсивного і багаторівневого розпорошення енергії. Адже негентропійні процеси в акті свого здійснення незрівнянно більш енерговитратні, ніж лінійно-ентропійні, вони більш стрімко і ефективно призводять до розпорошення «надлишкової» енергії, з якими неспроможна так стрімко і ефективно впоратись жодна «лінійна» ентропійна система. Цьому добре сприяє і розумова діяльність, що врешті спромоглась утворити техносферу — сферу реалізації і накопичення наслідків негентропійної діяльності біомаси — найбільш пристосовану для здійснення енергоінфляційних процесів. Тому, з «точки зору» зростання ентропії, увесь еволюційний шлях геосфери Землі видається цілком логічним і послідовним — скерованим на прискорення ентропійних процесів. Що нам вдається здійснювати з гідною подиву вправністю... А от якщо уявити ще більш досконалий, космічний техногенний Розум, — то важко собі навіть уявити, яких висот «негентропійності» він здатен сягнути. Втім, як говориться: «поки світить Сонце, живемо далі...»

У нашому Світі, на даному етапі його буття, ми цілком правомірно негентропійні процеси сприймаємо і розуміємо як творчі, конструктивні, що покладаються в основу творення все більш і більш складної внутрішньої організації субстанції з одних класів структур інших класів структур. Але колосальні енерговитрати на їх здійснення так само детерміновані незворотністю напрямку розгортання термодинамічної стріли часу. Тому і в цьому випадку розпорошення, інфляція енергії системи відбувається незворотно.

Хоча певна частина трансформованої, задіяної енергії може перебувати в латентному стані в сукупності здійснених негентропійних перетворень. Так само, як подібний субстрат в життєдіяльності біосфери накопичується і зберігається в покладах корисних копалин, таких як нафта, газ, вугілля, біомаса, а в межах техносфери — артефакти культуротворення, так би мовити, трансформована людською думкою природа. Але при тому слід ясно усвідомити, що ці конструктивні, негентропійні в основі своїй процеси, здійснюються не в зворотному до «плину часу» напрямку, а в цілковитій відповідності до нього.

Тому якісна відмінність негентропійних процесів від ентропійних не означає сутнісну відмінність. Саме тому послідовним видається розглядати негентропію як «окремий випадок» ентропії в межах термодинамічних перетворень енергії. Хоча в межах антропосфери це і не видається таким очевидно-беззаперечним.

В межах культурознавчого розгляду доречно зауважити і з'ясувати, що суто фізична категорія «ентропія», котра в межах як нелінійної так і класичної термодинаміки означала ступінь незворотного розпорошення енергії в межах певної термодинамічної системи, поволі проникла в філософію, де набула не те, щоб іншого значення, а так би мовити, іншого забарвлення. Врешті, вона почала означувати не незворотність розпорошення енергії у відкритій термодинамічній системі, а певну детермінанту буття.

Філософізація (щоб не сказати — міфологізація) поняття ентропії спричинила до мислення її як передумови і своєрідного «гаранту» неминучості Кінця Світу. Але це, так би мовити, в «ідеальному» випадку. А от в межах філософської онтології та гносеології вона постала (науково задекларованою!) запорукою незворотності плину буття. Зумовлена нею термодинамічна стріла часу, стосовно якої ще Ілля Пригожин закликав ставитися вкрай обережно, ясно усвідомлюючи її метафізичну сутність, стала «науковим» підґрунтям есхатології — вчення про «кінець всіх часів». Істинно — несповідими путі твої, Господи!

Офілософізована ентропія стала уособленням лінійного детермінізму в розгортанні буття Світу, в якому саме його домінування і є неабиякою проблемою.

Утворилась парадоксальна ситуація — не маючи жодного уявлення про те, з чого все почалося, ми вже цілковито переконані, чим все це має закінчитися.

Никаючи хащами «інтелектуальних вивихів» сучасних науковців, доводиться раз і раз наражатись на алогічність, непослідовність, некоректність, врешті, фантастичність і тенденційність їх «наукових» умовиводів. Доводиться раз у раз схилити голову перед світлим розумом О.Ф.Лосева, котрий ще на початку ХХ століття визначав науку як специфічну форму міфотворчості (див. А. Ф. Лосев «Диалектика мифа», будь-яке видання). Такі фундаментальні, базові поняття науки як час, простір, вічність, безкінечність, життя, розум, інформація, ймовірність, енергія, матерія, поле та чимало інших є від початку категоріями, невизначуваними коректно в межах науки, де вони існують виключно як понятійні локалізації, сприйняті і осмислені за законами і принципами міфотворення. Їх загальною ознакою є суто міфічна опозиція — назвати, виокремити — вже означає їх «знати». Саме тому і донині матерія нами мислиться і усвідомлюється як речовина, простір — як порожнеча, заповнена ефіром (у кращому випадку — фізичний вакуум), час — як напрямок розгортання динаміки буття. Ми звично говоримо, що простір нашого Світу — тривимірний, хоча він лише вимірюється за допомогою трьох декартових координат, а в принципі може вимірюватись необмеженою кількістю вимірів, що врешті зводяться до знаних трьох без якісних змін. Це відбувається тому, що Світ — об'ємний і, до речі, вимірюється не простір світу, а обмежувані координатами процеси і об'єкти в ньому суцці.

Люди схильні ототожнювати зрими і суще. Так, час ми сприймаємо як рух стрілок годинника, простір — через наповнюючи його об'єкти — зорі, галактики, близькі і віддалені земні домінанти. До речі, спробуйте уявити простір, позбавлений цих об'єктів, простір сам по собі — певно, з того нічого не вийде. Так уже ми влаштовані, що щось ми сприймаємо виключно через щось інше, у співставленні, порівнянні, протиставленні.

У просторі існують дві похідні, ним зумовлені, котрі суцці через нього і в ньому і є опосередковано-суцці даності. У чомусь сутнісно вони несподівано подібні — це гравітація (сила тяжіння) і плін часу. Так само, як у просторі не спостерігається антигравітації, так само не спостерігається зворотного плину часу. Так само як гравітація самим фактом своєї наявності унеможлиблює антигравітацію, так само здійсненність минулого унеможлиблює здійсненність майбутнього. Сучасна фізика тлумачить гравітацію як викривлення простору (щось на зразок цього):

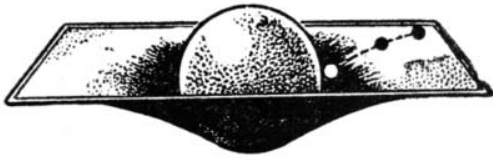

Рис. 59. Искривление пространства.

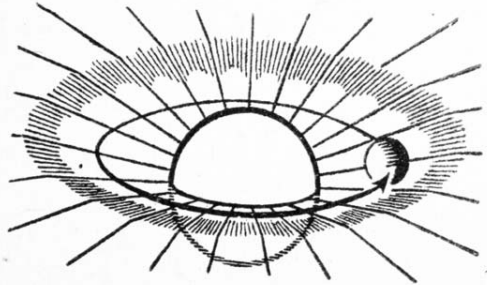
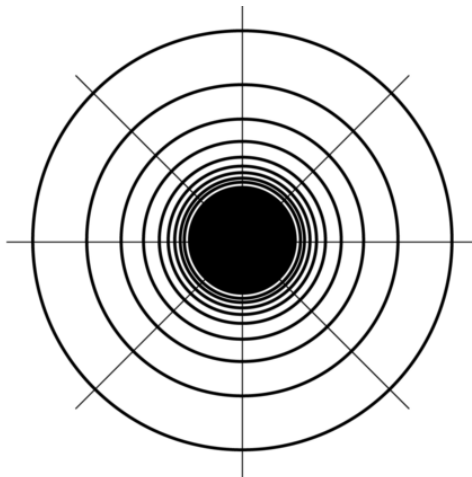

Рис. 60. Причина тяготения — искривление пространства.

Ілюстрації, що показують уявлення про викривлення простору довкола тяжіючої маси. З книги М. І. Блудова «Беседы о физике», ч. III 1972 р.

Але, по суті, це елементарно невірно. Бо будь-яка так звана тяжіюча маса існує не на поверхні, а в об'ємі простору. Тому двомірні її проєкція має зображуватись так:

Ущільнення сил тяжіння довкола тяжіючої маси.

Тобто, в дотичному до маси речовини просторі відбувається ущільнення простору, зумовлене наявністю відмінного від нього стану речовини, що фактом своєї наявності змінює властивості простору навколо себе.¹⁵³ Оскільки ж, немислиме одночасно і «ущільнення» і «розрідження» простору, що і має мислитися як «антигравітація», то з цього і слідує неможливість наявності останньої довкола тяжючої маси речовини, тобто цим можливо пояснити «асиметричність» гравітаційного поля. Іншу асиметричну складову Універсуму – час вище ми розглянули більш детально, тому на ній зупинятися тут видається зайвим.

Звернімо увагу на інше, а саме на те, що наша спекулятивна побудова «сценарію» іншого погляду на «природу речей» перерозподілила акценти своєрідної «шкали пріоритетів», які ми вибудовуємо в акті світосприйняття. Так, асиметричність, анізотропність гравітації і часу ми сприйняли як невід'ємну їх природню (!) особливість і з цих передумов спробували їх розглянути як похідні від чогось принципово іншого, що науці, ймовірно, ще належить відкрити і дослідити. Оскільки ж «природа не розкошує надлишком причин», то не буде надто сміливим припуститись такої думки, що і сила тяжіння і час є похідними та проявами взаємодії простору і речовини. Тут доречно згадати славних Левкіпа і Демокрита, котрі вже понад дві з половиною тисячі років тому в підвалини світобудови покладали невідомі частки і охоплюючий їх простір, але не спромоглися з'ясувати принципи їх взаємозумовленості. Далі наука поринула шляхом ускладнення уявлень, розширенням кола знань про речовину, у чому набула неабиякої вправності. Але простір в цих пошуках все більше втрачав актуальність і врешті став тією «сценою», на якій відбувається вся фантазмагорія світотворення. Але, якщо натомість припуститись думки, що саме простір і є «головною діючою особою» в спектаклі буття, то це змусить до іншого «бачення» Світу. Вірогідно, що речовина є особливий змінений стан буття простору. До речі, з чого «зроблена» речовина, ми так таки й не знаємо, як і те, з чого «зроблено» простір. Не виключено, що речовина – це той таки самий простір, але в стані «внутрішньої динаміки» буття, котра, чи не єдина передумова її існування. Бо все суще існує в русі і ніяк інакше. Варто зазначити, що цей рух – безвідносний і визначається не через динаміку, а просто як факт наявності.¹⁵⁴

Поринаючи в підвалини матерії, ми занурюємося в глибини, а не в середину. Що, знов таки, спонукає до подовження традиції не відкриття, а відгадування принципів, покладених в підвалини світобудови¹⁵⁵. Наявне очевидне міфотворення на ґрунті науки.

Ситуація виникає подібна до того, як скласти уявлення про певний об'єкт, виходячи з факту наявності тіні від нього. Передусім, тінь засвідчує сам факт існування даного об'єкта, але водночас з тим вона не дає уявлення ані про його об'ємність, ані про колір, ані про внутрішню структуру. Вкрай непевне і узагаль-

¹⁵³ Уявіть сталеву кульку, яку силоміць помістили в середину гумового об'єму, то об'єм гуми довкола кульки дасть уявлення того, що створює тяжюча маса в довколишньому просторі - вона його ущільнює довкола себе.

¹⁵⁴ Знову – з ніг на голову – раз існує – значить рухається, а ніяк не навпаки.

¹⁵⁵ Дуже подібна ситуація мала б місце, якби ми напоружилися з'ясувати структуру механізму годинника шляхом споглядання стрілок годинника на циферблаті і не маючи змоги дослідити сам внутрішній механізм годинника.

нене уявлення про його зовнішній вигляд, форму. Але це все таки значно краще, ніж нічого. Вірогідно, що подібну суму свідчень про внутрішню фізичну структуру простору спроможні нам дати дослідження даностей, похідних від усвідомлення самого факту його наявності.

Переповідають, що свого часу Конфуцій зауважив: «Важко шукати чорну кішку в темній кімнаті», — потім, імовірно, трохи подумав і резонно додав: «особливо, коли її там немає». На відміну від легендарного мудреця, ми по відношенню до Світу, в якому існуємо, знаходимось у незрівнянно кращих умовах. Зоряне небо, сяйво сонця, предметно-реальний зримий світ, часткою якого є і ми самі — це не тільки темна кімната, де нявкає і шкребеться зголодніла чорна кішка. Жодним чином! Осягати цей світ, відкритий очам нашим — непочатий край роботи. Але біблійна глибина запитання мудрого Ейнштейна: «Чому світ саме такий?» — спонукає людство прагнути значно більшого, врешті недосяжного знання, змушує ставити неочевидні запитання, постійно перебуваючи в стані актуального наукового міфотворення. Пізнане стає знанням, а вже знання фіксується тим чи іншим чином і одночасно співвідноситься зі сферою ще не пізнаного, відокремлюється від нього, протиставиться йому, але не здатне нехтувати ним. І тому, як ми вже зазначили, підлягає міфізації, оскільки лише в міфові можливе поєднання пізнаного і непізнаного в певну світоглядну цілісність — міфічне уявлення.

Саме синергетика виводить процес наукового міфотворення на якісно новий рівень пізнання, але не пізнання Світу, а пізнання історії буття Світу. Це надзвичайно істотно, оскільки Світ проявляється виключно через динаміку власного буття. А динаміка його буття здійснюється у часовому вимірі. Минуле Світу — це його здійснений історичний шлях, а майбутнє — перспектива подальшого історичного буття, нам невідома. Минуле не впливає на майбутнє, а зумовлює його можливість. Саме в моменті «тепер» зосереджені, сконцентровані всі можливі шляхи його самореалізації, а в минулому — ті, що фактично здійснилися. В минулому немає можливостей, а виключно здійсненність, натомість у майбутньому немає здійсненостей, а виключно — поле можливостей. У синергетиці саме і досліджується сфера можливостей та принципів їх актуалізації.

Світ синергетичних уявлень виявляє найбільш загальні стохастичні принципи, за якими здійснюється буття Світу і з усвідомленням фактичної наявності яких наука має виходити у його пізнанні¹⁵⁶. Світ синергетичних уявлень — це не інструмент пізнання, а та сума об'єктивно суцільних принципів його здійснення, виходячи з яких маємо створювати методологію наукового пізнання очевидного світу.

Адже саме зоровий канал сприйняття інформації є домінуючим в структурі всіх наявних каналів видобування об'єктивних знань про довколишній Світ. І саме він не дає змоги проникнення у внутрішній перебіг явищ і процесів, не зробивши

¹⁵⁶ Сформульовані Г. Гегелем закони діалектики мають цілком визначені межі застосування. Саме синергетика обґрунтовує, чому вони, ці межі застосування діалектики саме такі, а не якісь інші; пояснює, чому інші — просто неможливі.

Свого часу саме діалектика давала підстави розгляду філософії як науки, при тому ігноруючи анізотропність часу. Запровадженням термодинамічної стріли часу синергетика обмежила сферу застосування діалектики рамками минулого. Тому можливо говорити, що синергетика обмежує поле лінійного детермінізму сферою минулого.

їх задля того зовнішніми, тобто втрутившись в них тим чи іншим чином. Так ми втручаємось у внутрішню структуру певної субстанції, щоб зробити її зовнішньою для сприйняття, з'ясувати «з чого її зроблено». Тес, в свою чергу, шляхом зовнішнього втручання розчленовуємо на утворюючі ще менші складники і так діємо, скільки стане сили і сил. А потім це називаємо поглибленням знань, хоча фактично ми брутально втручаємось у природні процеси «в ім'я науки», занурюючись ззовні – всередину.

І єдине, що ми не здатні досліджувати за принципом «ззовні – всередину» – це безкінечний Всесвіт, оскільки не спроможні вийти за його межі – межі безкінечності. Це, так би мовити, безпосереднє «практичне видобування» знання. Всі, без винятку, інші «способи видобування» знання – виявлення міжоб'єктних зв'язків, статистичні дані, описи перебігу процесів – сфера інтелектуального моделювання і структурування «поверхневих» даних вже безпосередньо у нашій пам'яті, у внутрішньому просторі нашої свідомості. Ми структуруємо світ, що «відбувся» і перебуває в «минулому», де все поле можливих шляхів його реалізації набрало рис однозначної визначеності. Але ж не дарма в нас говорять: «Хатня думка в дорогу не годиться». Минуле не дає підстав розуміння майбутнього. І саме «детерміноване» минуле доволі вправно ми аналізуємо за допомогою традиційної діалектики. Врешті, вона за цих обставин – завуальована тавтологія – певна штучна матриця, яку ми легко накладаємо на очевидне, роблячи тим самим його зрозумілим для себе. Але це вже не наукове, а філософське осмислення. Власне, принципи діалектики – данина детермінізму минулого і марна справа – їх прилаштування до досягнення майбутнього. Натомість синергетичні погляди дають змогу з'ясування найзагальніших принципів, що супроводжують процеси перетікання Світу з минулого в майбутнє. Але діалектику синергетики ми розглянемо окремо.

ІКОНОПИС (тези доповіді)

Гене́за. Спочатку був фаяомський портрет, створюваний на залевкашеній дошці восковими фарбами. Він слугував для ритуальних потреб і по ньому душі Ба та Ка мали впізнати «свого» небіжчика на Страшному Суді. Напевне саме цю технологію і певною мірою естетичну традицію запозичили копти (давньоєгипетські першохристияни) для відображення персоналій Святого Письма для власних ритуальних потреб. Отже, саме копти започаткували освячену в майбутньому техніку іконописання (Ікона — від грец. *εικον* — образ), зберігши естетику і трансформували ідеологію іконописної традиції.

Далі вона розповсюдилась на території Малої Азії, звідки вже як традиція, як певна задана структура принципів зображення (іконографії) була розповсюджена по елліністичних країнах (Кіпр, Палестина), народжуваного християнського світу, звідки, вже як канон, була прийнята Візантією, що на той час (V ст. н.е.) набувала значення центру ортодоксального християнства, котре у нас не цілком правильно звуть православ'ям. Грецька версія віри христової стояла в опозиції до латинської не лише як ідеологія, а й як структура світобачення... Далі, розповсюдивши свій вплив на Грузію, Вірменію, Хазарію, Болгарію (і весь Балканський світ), Візантія врешті християнізувала Східнослов'янські землі (Київ та Новгород), чим практично завершила експансію образотворчої традиції на територію свого релігійного впливу.

Тому правомірно стверджувати, що православна іконографічна традиція бере свій початок в традиції Давньоєгипетській, хоча на певному етапі (XII ст.) вона остаточно втрачає генетичний зв'язок з нею і починає свій розвиток як самостійна і самодостатня образотворча традиція іконописання.

Канон. Логічною потребою іконографії є її знакова стабільність, стагнація розвитку образотворення на користь внутрішньої довершеності і незмінності образів, певна уніфікація (подеколи вельми жорстка і категорична) зображувальних елементів, цілковита їх виваженість у ритмічних, кольорових, динамічних та інших складових. Образи стають впізнаваними і певною мірою самодостатніми, що, власне, і являє собою канон. Канон, в свою чергу, тяжіє до спрощеного, символічного, архаїчного кодування зображення. Характерно, що саме в іконописі воно задіяне і вражає своєю довершеністю.

Стало загальним місцем, що іконопис — то книга для неписьменних, і він є спрощене, канонізоване відтворення релігійних сюжетів у «популярному викладенні». Проте, в даному контексті «спрощене» в жодному разі не є «спрIMITизоване». Навіть слово «адаптоване» не в повною мірою відповідає тому дивовижному, синтетичному явищу злиття ритму світобачення зі структурою принципів його сприйняття. Колосальна інтелектуальна робота, коли «робота стирає сліди роботи» (Уїстлер). Жорсткий, тривалий пошук оптимальності, не завершений і дотепер як безкінечне наближення до абсолюту, втілюється не безпосередньо в канон, а в реалізацію світоусвідомлення уже в конкретно заданих рамках існуючого канону...

Рефлексія. Іконопис не передбачає історії розвитку. В цьому його особливість, унікальність і неповторність. Іконопис, по своїй сутності, знаходиться поза часом і простором. Втілення вічного у формах минутого... Ми рефлектуємо на Оранту нерушимої стіни Софії Київської і Богородицю роботи самодіяльного богомаза сучасності тотожно, але лише і виключно, як християни, а не як історики мистецтва, дослідники-культурологи чи пошанувачі «іконописної манери письма». У контексті релігійної традиції не існує не лише принципової, а й просто жодної різниці між іконою високої майстерності виконання і простенькою хромолітографією «масового виробництва», подібно тому, як немає різниці між аматорським фото і портретом роботи талановитого майстра відносно самого зображуваного. А порівняння ікони досконалої і не цілком вже знаходиться за межами компетенції релігії, а є прерогатива мистецтвознавча за умови дотримання канону. Недотримання канону не поділяє ікону на досконалу і не цілком, а лише і виключно на ікону і не ікону. Ікона — межа, що, за висловом отця Павла Флоренського, не лише розділяє, а й об'єднує світ «горній і дольний», являє собою межу взаємопроникнення, злиття вічного і минутого, небесного і земного, божественного і людського...

Технологія. Крім умови дотримання канону, є ще одна беззастережна умова — тверда поверхня, на якій твориться ікона — камінь, дерево, метал, кераміка, порцеляна та таке інше. Матеріали, відповідно, припустимі у межах технології виконання. Ні плащаниці, ні хорогви, ні таблетки — не є ікони. На них не можна молитися, а виключно, поклонятися, бо вони виконуються не на твердому матеріалі і не можуть бути іконами за визначенням.

Структура. Спочатку сприймається силует, його неповторність, впізнаність — є основа композиційного вирішення ікони. Фон (тло) — є присутність відсутності, він ніколи не домінує, розчиняючись в середовищі храму, іконостасу, стіни... Тому тут переважають — червоний, вохра, золото, ахроматичні кольори.

Окладом зображення, як домінанта, не виділяється, а віддаляється, при чому загострюється сприйняття. Віддаленість спрощує наближеність, концентрацію навіть своєю насиченістю і предметною агресивністю. Оклад ніколи не домінує в іконі, його неможливо перенасичити оздобленням, бо він — іншість тла, чим обумовлюється локалізація силуету зображуваного, його домінування і водночас — відстороненість.

Традиція золотого тла — це є традиція його максимального нівелювання, розчинення в оточуючому середовищі, чим досягається концентрація на образі. Образ складає будь-яка за складністю і насиченістю зображуваними елементами єдність в межах канону, певна неповторна структура елементів, що як цілісність і утворює загальний силует.

Силует ікони — це ікона мінус написи і тло. Наповнення силуету зображувальними елементами, власне, і є сукупність виразових засобів іконописання. Традиція поділяє етапи творення ікони на два етапи — личний (творення голови, рук та ніг) і доличний, які подеколи виконуються різними майстрами, подеколи — одним...

Іконне зображення не має тіней, не передбачає (хоч і не виключає категорично) світлотіньового моделювання зображення, йому притаманна певна міра умовності, узагальненості аж до схематизму. Ікона, передусім, — символ, тому міра

достатності в ній обумовлюється традицією ступеня довершеності, коли спрацьовує принцип необхідної достатності, а критерієм завершеності виступає міра достатності, що унеможливує творчість як елемент чи складову роботи над іконою, виключає фантазію, лишаючи іконописцю можливість самовираження в межах заданих канонам.

Творчість, через трансформацію канону, знищує ікону як даність. Художники не формують, а виключно реалізують канон у незакінченій кількості його відтворень. Цей процес називається списуванням. Відтворена ікона є не копія, а список. Копія — є відтворення оригіналу, список — його повтор, тотожний і рівнозначний. Копія — вторинна, список — ні, він рівнозначний, рівновеликий у всіх відношеннях, відносно першообразу.

Канон твориться й формується отцями церкви, соборами тощо. То їх прерогатива...

У межах канону художник реалізує свої здібності в обрисах силуетів, гармонізації кольорів, ритму складок одягу, масштабних співвідношеннях елементів зображення, розташування написів, їх кольору. Майстер визначає технологію виконання, розмір, форму, виходячи з реального контексту...

Контекст. Контекст — це середовище буття ікони, той простір, в якому ікона існує. Це — інтер'єр храму, каплиці, людського помешкання. Це все, що оточує ікону — лампади, панікадила, оздоблення іконостасу, кіотів, аналоїв, стін і всього іншого... Ікона екстрапольована на Храм наповненням і невід'ємною складовою якою вона є. Вилучена з контексту ікона нівелює свій вплив, як це, приміром, ми спостерігаємо при експонуванні її в музеях, виставкових залах та деінде. Коли ми сприймаємо ікону як самодостатній витвір мистецтва, вишуканий, досконалий, але позбавлений практично повністю своєї духовної наповненості. Вона тоді сприймається передусім як твір мистецтва, що робить неможливим її релігійну, культову рефлексію, через що ікона втрачає власну доцільність...

Символізм. Ікона твориться людьми і живе в світі людей. Тому вона приречена на видозмінення, певну адаптацію до умов буття, навіть до принципів психофізіології сприйняття, динаміки сприйняття. При незмінності канону досить активно трансформується його відображення. Лишається символізм і змінюються способи та методи його відтворення. Ззовні ікона видозмінюється, лишаючись незмінною в сфері свого знаково-символічного наповнення. Завдяки цьому можлива трансформація манери і технології іконописання при непорушності канону. Символізм, при стабільності канону, не обмежує манеру письма, дає змогу її трансформації і видозмінення, чим пояснюється розмаїття шкіл і напрямків іконотворення. Активні спроби ортодоксів третього Риму абсолютизувати як єдино правильну школу іконотворення — Московсько-Новгородську, виглядають бездоказовими і непереконливими. Спроби повернення до її витоків породжують нову манеру, синтетичну, штучну. Оскільки в ній манера письма ототожнюється з канонам, а це, як ми простежили — видавання бажаного за дійсне (фарисейство). Тенденційність дослідників і ортодоксів унеможливила об'єктивне і послідовне осмислення генези іконопису як Вселенсько-християнського явища.

Реставрація. Ікони не реставрують, ікони — поновлюють, їх розкривають від нашарувань віків, численних нашарувань оліфи, кіптяви, пилу. Горілі, зотлілі, замочені, тьмяні дошки не нищать, а пускають за водою. (Ця традиція — ще з поган-

ських часів, коли не придатні до служіння ідоли віддавали на поталу річкам). Реставрація — це втручання в природне буття ікони, наруга над вічністю на догоду допитливості. І чи не тому виникає у майстрів ідея складу — функція якого не лише прикраси, але й захист, консервація уцілілого. Знімаючи оклад, ми робимо ікону знову беззахисною, і вже остаточно.

І чи не тому саме в 1918 році набуває такої активності процес «наукової реставрації», і вилучення «найбільш цікавих екземплярів» до фондів музеїв та галерей спеціально створеною комісією у справах церкви.

Сумно, але й досі ми перебуваємо в невизначеності — чи не було під час розкриття знято й верхній іконописний шар, що був прийнятий за захисне покриття. І чи такою «здав замовнику» свою «Трійцю» Андрій Рубльов, якою вона зберігається зараз?

Кількість. Ікон було багато. На торжища їх вивозили підводами, на ярмарках «образи» не залежувались. Вони не були зайвими у будь-якій кількості, через них «добирали благочестя», спокругували провини, відводили лихо... Єдині посередники між миром горнім і дольнім — ікони, мали добрий і постійний попит. Липові дошки (липа — то не ділова деревина, тільки й годиться що на посуд, такі-сякі точіння та плетіння — і на ікони), крейда, клей, оліфа, трохи паволки (старі ганчірки) — оце, власне, і все, що потрібно для виготовлення залевкашеної і придатної для нанесення образу поверхні. Народ безхитрісно адаптував високе, сакральне мистецтво іконописання до рівня власних запитів і рівня власного його сприйняття, приладнавши «образи» на покуті, завітчавши й прикрасивши рушниками (чого, до речі, не потребував ні культ, ні канон). Рівень практичної достатності виконання «народної ікони» могли забезпечити сільські та містечкові богомази, що з усією щирістю були певні в досконалості своєї майстерності іконописання, оскільки були «на одній хвилі» зі своїми замовниками. Мстьора, Холуй, Палех — самобутні осередки іконописання, що постійно працювали на насичення ринку і не безуспішно, бо істинно: «не відали, що творять». Неперевершені взірці «народної ікони» назавжди лишаться пам'ятником злиття колективної народної свідомості з ортодоксальною догматикою православного християнства...

Школа. Монастирі славилися не лише як центри книгописання, а й як визначні іконописні школи: Московська, Новгородська, Суздальська, Київська, Чернігівська, — їх не перелічити. Кожен монастир мав свій «іконний терем» (за М. Реріхом). Були свої знаменщики, що граф'ями наносили (знаменили) зображення на поверхню дошки, були доличники, личники, травники, золотарі, каліграфи, лакувальники. Самі готували фарби, левкасили дошки. Кожна школа мала свої неповторні, тільки їй притаманні особливості. Болгарську ікону важко сплутати з буковинською, російську «северного письма» з українською чи вірменською. Проте, як би вони не різнилися, значно більше їх об'єднувало...

Творення. Сорок днів посту. Відпущення гріхів. Благословення на іконописання. Самітництво. Усамітнення і водночас соборність. Ікона, традиційно, — витвір колективний. Рідко — авторський. Ікони, за незначним винятком, анонімні, неототожнювані з конкретним майстром. Майстер — не автор, а посередник між ідеєю і її предметним втіленням. Молитва перед початком роботи, молитва під час роботи, молитва після завершення роботи — цим досягається стан свідомості, коли практично зникає межа

світу горнього і дольного, коли ритм вселенський накладається на ритм індивідуальний і відбувається таїна кодування стану злиття з предвічним в образі іконному. Стан майстра передається на площину зображення і залишається в ній. Він закладається в пропорціях образів, ритмі складок одягу, лініях силуетів, співвідношенні кольорів, у мікроструктурі рухів пензля. Процес іконописання безглуздо імітувати, то — марна справа. Немає віри — немає ікони. Можлива досконала подібність, імітація, де співвідношення таке, як між живими і штучними квітами, бо подібність — то не є тотожність. Фото з ікони є не що інше, як фото з ікони, і не більше того. Клонування, механічний, оптично-хімічний процес, складний технологічно і примітивний сутністю...

Поверхня ікони — тримірна — левкас, рельєф, структура мазка пензля, в той час як репродукція — двовимірна, і різниця між ними — відповідна.

Сприйняття. Чим важче створюється, тим легше сприймається, як говорить «лягає на душу». Храм — дім Божий, ікона, перед нею — вогонь лампади — живий, що резонує з подихом людини. Він посередник між образом і зором, і виявляє і передає саме образ у всій його повноті і неповторності. Світло лампади є незмінний і єдиний посередник між станом, закодованим в іконі і станом рецепієнта. Відбувається передача стану горнього дольному, коли віра є каталізатором злиття в Єдиному двох складових, що відбувається поза часом і простором у земному їх проявленні.

Основа. Ікона — є зображення персоналії і подій Святого письма, виконане в межах канону іконопису. Іконами можуть бути зображення святих та пов'язаних з ними подій.

Ікона переважно твориться на дошці практично будь-якої породи (переважно на тих, що ростуть в тій місцевості, де створюється ікона). Дошка, як правило, набірна і збирається з декількох, з'єднаних в одну дошок. Вона буває класна, напівкругла, опукла, з ковчегом і без нього. Ковчег — це заглиблена на 0,5 — 1,0 см. центральна частина з відповідно підвищеним периметром. Пропорції — приблизні. Дошка не виполірується. На неї накладається паволока (полотно рослинного походження), що щільно приклеюється. Паволока — є основа для нанесення левкасу. Левкас — це суміш крейди і тваринного клею, змішані в певній пропорції (порошок крейди + 10% клей до стану рідкої сметани), що накладається тонкими шарами до 0,2 — 0,7 см. Після цього поверхня зачищається, шліфується і полірується до стану яєчної шкаралупи. Після чого вистовується певний термін в сухому місці, після чого передається до рук іконописця.

Витвір. В кожній іконі поєднані манера, традиція і канон. Манера завжди авторська, індивідуально - неповторна, навіть в колективному процесі виготовлення ікони вона неодмінно проглядається, роблячи кожну ікону унікальною, складаючи суб'єктивний чинник процесу іконописання — виконавську майстерність, вправність, психологію.

Традиція іконописання надособистісна, етно-соціальна, вона зумовлюється ментальним і культурним простором, в якому набуває чинності іконотворення, епохою, рівнем пасіонарної напруги в суспільстві, визначається ритмом та динамікою його буття.

Канон — християнський ортодоксальний, саме в його межах реалізуються вторинні відносно нього манера і традиція, вони йому підпорядковуються і розчиняються в ньому...

ГЛОСАРІЙ

А

Абсолют (лат. absolutes) в ідеалістичній філософії та релігії — безумовний, вічний та цілковитий першопочаток буття, безкінечна духовна першооснова Всесвіту; бог (абсолютна особистість) в теїзмі, «єдине» — в неоплатонізмі, абсолютна ідея у Г. Гегеля та т. ін.

Абсолютна істина — остаточно, цілковита і вичерпна істина, беззаперечна істина.

Авангардизм — (фр. Avant-garde — передня сторона) — інакше — авангард; сукупна назва течій, що виникла в мистецтві в 10-х роках ХХ століття, котрі більш радикально, ніж модернізм, порвали з нормами і традиціями реалізму, що призвело до потужного оновлення всієї мистецької мови. Авангардизм надав особливу масштабність утопічним сподіванням на можливість переоблаштування суспільства через мистецтво (розквіт авангардизму співпав з хвилею війн та революцій); занепад авангардизму, що втратив свою колишню «революційну» енергію, став стимулом для формування постмодернізму, як головної йому альтернативи; «військова» назва пояснюється полемічно-бойовим протиставленням авангардизму відносно попередніх творчих традицій і оточуючих суспільним стереотипів у цілому.

Автентичний (др. гр. αυθεντικός — щирий) — такий, що відповідає дійсному, фактичному. Правильний, ґрунтований на першоджерелах.

Адекватний (лат. adaequatus — прирівняний) — цілком відповідний, тотожний, рівний, точний.

Аксиома (др. гр. αξίωμα) — інакше — постулат; відправне, вихідне положення наукової теорії, покладене в основу доведення інших її положень (теорем) і прийняття в межах даної теорії без логічного доведення в силу безпосередньої, властивої їй переконливості; самоочевидна, беззаперечна істина, що не потребує доведення.

Алхімія (пізн. лат. alchimia — «аг «аль» — хімія) — донауковий напрямок у розвитку хімії, що виник у Єгипті в III — IV ст. до н. е. і розповсюдився в Західній Європі в XI — XIV ст.; являє собою сукупність пошуків, спрямованих на віднаходження «філософського каменю» для перетворення неблагородних металів на золото та срібло, отримання еліксиру довголіття, універсального розчинника та ін.

Альтернатива (фр. alternative від лат. alter — один з двох) — кожна з двох можливостей, що виключає одна одну. Так, альтернатива лівого — праве; минулого — майбутнє, і т. д. Необхідність вибору однієї з двох чи декількох взаємовиключних можливостей.

Анізотропія (др. гр. anisos — нерівний + tropos — напрямок) — залежність властивості об'єкту (тіла) від напрямку в його межах; характеристика жанру для механічних, оптичних, магнітних, електричних та інших властивостей кристалів. Властива для розгортання процесів у часі виключно в одному напрямкові — з минулого в майбутнє.

Антагонізм (др. гр. ανταγωνισμα — суперечка, боротьба) — непримиренне протиріччя, що відзначається гострою боротьбою ворогуючих сил, тенденцій

Античність (лат. Antignus — древній) — греко-римська древність, історія і культура Др. Греції і Др. Риму; іноді так невірно іменують будь-яку древність чи старожитність взагалі, що вносить плутанину.

Антропосфера (др. гр. ανθρωπος — людина і др. гр. σφαῖρα — куля) — складова частина соціосфери, що охоплює людство як сукупність індивідів.

Апофатичне (др. гр. αποφαί — заперечення, відмова). Апофатичне богослов'я (теологія) — богослов'я, що прагне виразити сутність абсолютного

потойбічного бога шляхом послідовного відкидання (заперечення) всіх визначень, що стосуються його як несумірних з його природою; нерідко доповнювалось катафатичним богослов'ям, однак вважалось більш досконалим шляхом пізнання Бога.

Апріорі (лат. *A priori* — першопочатково, попередньо) — незалежно від досліду, додосліду; протилежн. — апостеріорі. В теорії пізнання знання, передуюче досліду, передуючий йому, попередньо стверджуваний, передуючий. Апріорне — таке, що не передбачає попереднього доведення і обґрунтування

Артефакт (лат. *arte* — штучно + *factus* — створений) — предмет, виготовлений, створений людиною.

Архетип (гр. *αρχετοπος, αρχη* — начало + *τυπος* — образ) — поняття, що мало в контексті елліністичної та середньовічної західноєвропейської філософії значення наближене за змістом до платонівського поняття «ідея». Введення поняття архетипу в сучасну наукову термінологію пов'язане з працями К.Г. Юнга, який розробив концепцію «архетипів колективного позасвідомого» — першопочатково наявних у душі людини універсальних образів, або структурних схем (передумов) образів. Спираючись на поняття «архетипів колективного позасвідомого», Юнг розглядав релігійний досвід як процес проявлення і оформлення в чуттєвому сприйманні форми тих могутніх психічних сил, що сконцентровані (зосереджені) в архетипах колективного позасвідомого; відповідно, релігійні догмати були представлені Юнгом як наслідок раціоналістичної переробки даних релігійного досвіду, обумовленого архетипами. Інтерпретація різноманітних явищ релігійного досвіду, основопокладень віровчення, сюжетів міфів, релігійної символіки, як епіфеноменів (супутніх явищ), породжених архетипами колективного позасвідомого,

розгорнута в працях прихильників Юнга — К. Керень'ї, Е. Ноймана та ін. Мірча Еліаде, поділяючи головні положення юнгівської методології, розумів під архетипами неусвідомлювано діючу схему релігійної поведінки, що невід'ємно присутня в релігійному житті незалежно від історичного етапу розвитку конкретної релігії та її етнічної належності. З точки зору розвинутих у сучасному релігієзнавстві підходів, як солідарних з концепцією Юнга, так і відмінних від неї, в широкому сенсі архетип — базовий елемент релігії, що формує константні моделі релігійного мислення та поведінки.

Яблоков. Религиоведение стр. 329

Асоціація (від лат. *associatio* — з'єднання, сполучення) — зв'язок між психічними явищами, за наявності якого актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них викликає за собою появу іншого. Поняття про асоціацію склалося у філософських вченнях стародавнього світу. Від констатації факту асоціації (наприклад, сприйняття предмета викликає образ його власника) психологічна думка перейшла до його пояснення процесами всередині організму. Це надало поняттю асоціації детерміністичний (передумовлений) сенс: виникнення у свідомості образу без подразника, що звично його викликає, відносилось за рахунок закріпленого в минулому досвіді зв'язку тілесних процесів, котрі, згідно з Аристотелем, здатні зближатись і утворювати міцні сполуки в силу їх суміжності, подібності чи контрасту. Коли один з членів сполуки виникає у душі, він «автоматично» викликає приховані в організмі інші складові сполуки. Термін «асоціація ідей» запровадив Дж. Локк, що протиставив асоціації ідей зв'язкам на основі асоціацій розуму.

Психологічною основою асоціацій є умовний рефлекс.

Асоціативно-знакові структури — сформовані в ментальному просторі антропосфери знакові структури (тексти, зображення) покликані транслювати не лише безпосередньо певну інформацію, а й інформацію, здатну викликати певні суб'єктивні асоціації у внутрішньому просторі свідомості реципієнта, як рефлексію вторинну, зумовлену наявністю рефлексії первинної. Найбільш виразно це відбувається в музиці та поезії, але цілком має місце і в інших інтелектуальних чинниках. Асоціативно-знакові структури, таким чином, містять в собі можливість емоційно «забарвленої» інформації, релігійної в основі своїй. Такі форми літератури, як байка, притча, афоризм, японські танка і хоку, коани є сталими формами асоціативно-знакових структур. Будь-який символ є гранична асоціативно-знакова структура, що передбачає його сприйняття розгорнуте у часі і просторі інтелектуальної сфери, як чуттєвий контекст, наповнення сенсом знакового (графічного, музичного, фонетичного). Без того вона постає просто знаковою структурою. Це структури, що передбачають асоціації.

Астрал (лат. astralis — зоряний; др. гр. astron — зоря) — в містичній традиції світ чистої енергії, в якому звичні об'єкти (дерева, люди, тварини) постають у вигляді променистих енергетичних згустків різної форми (у людини сфера або яйце), вважається, що астрал приховує в собі усе те, що було, є і буде (ясновидці «підключаються» до цього «банку безмовного знання»); в астралі буцімто можливо здійснити миттєві (зі швидкістю світла) переміщення по енергетичних «лініях Світу», що пронизують Всесвіт (т. зв. телепортація); найбільш послідовно астрал описано американським письменником Карлосом Кастанедою (1925 — 1998); вихід

в астрал — відділення астрального тіла. Психоаналіз заперечує існування астралу, вважаючи його породженням свідомості, що перебуває у стані галюцинації; ймовірно, астрал і пов'язані з ним надприродні явища існують лише для тих, хто в них вірить.

Астральні сутності — мешканці так званого тонкого світу — астралу

Астрологія (астро + логія) — вчення про вплив небесних світил на земний світ, держави, суспільні групи і окрему людину. Цей вплив визначається через земний рух на небесній сфері і взаємне розташування світил на даний момент часу. Деякі правильні передбачення астрології можуть бути пояснені тонкими проміжними і біокосмічними ритмами.

Атман (санскрит) — в індуїзмі незбагненне індивідуальне (суб'єктивне) духовне начало, тотожне брахману — незбагненому космічному (об'єктивному) началу.

Атеїзм (фр. Atheisme, др. гр. ateos — безбожний) — історично різні форми заперечення релігійних уявлень, розкриття брехливості культів, невіра в існування надприродних сил (духів, богів, тощо) разом з тим атеїзм стверджує самоцінність буття цього світу і людини; в минулому атеїзм виражався у вільнодумстві, зараз розглядає релігію як ілюзорну свідомість.

Аттрактор — наближення за поняттям «мета», «ціль». Його можливо розкривати в широкому сенсі як цілеподібність, спрямування поведінки нелінійної системи. «Кінцевий стан» (зрозуміло, відносно кінцевий стан, такий, що завершує лише певний етап еволюції) системи. В синергетиці як **аттрактор** розуміють відносно стабільний стан системи, що визначається різними початковими умовами. Якщо система потрапляє в конус аттрактора, то вона неминуче еволюціонує до цього відносно сталого стану

(структури). Наприклад, незалежно від початкового положення м'яча, він скочується на дно ями. Стан спокою м'яча на дні ями — це аттрактор руху м'яча в межах ями.

Аттрактивний [англ. attractive лат. at-trahere — притягати] звабливий, привабливий, той, що притягає

Б

Барокко (італ. Вагоссо — вичурний, примхливий) стиль в європейському мистецтві, що прийшов у кінці XVI ст. на заміну стилю доби Відродження і зазнавав розвитку до сер. XVIII ст., відзначається декоративною пишнотою, вичурністю, контрастами світла та тіні, складними формами. В першій половині XVIII ст. на основі Б. склався стиль рококо.

Беззворотність, див. Анізотропність.

Біогенна маса — за В.І. Вернадським вся маса «охопленої життям» субстанції, т.зв. живої речовини, наявної на планеті Земля, та складаюча компоненту геосфери і бере участь у її формуванні.

За В.І. Вернадським питома кількість живої речовини на планеті незмінна, і є величина постійна. Дане положення виходить з обмеженості поверхні планети і з обмеженості кількості сонячної енергії, котра живить біогенез планети.

Бог — «наділяючий багатством», «даруючий благополуччя», споріднено др. ірак. ܒܘܓ, Вога — «доля», «господь», «бог»; др. інд. Bhaga — «добробут», «вдача», «доля», «щастя», «наділяючий», «даруючий»; лат. Deus; гр. θεός, інд. Deva, від кореня div — «світити», «сяяти») — трансцендентна даність, локалізована в іманентному просторі людської свідомості. В межах релігійної свідомості Бог є вища сутність (сутності), що становить фокус рефлексій релігійної свідомості в культуросфері. Часто персоніфікується, уособлюється в ідоли,

кумири та боввани. В розвинених культурах символізується і виступає як символ горнього в межах дольного, через котрий відбувається сполучення сакрального і профанного в тій чи іншій релігійній традиції.

Боттега (італ. bottega) художня майстерня в Італії за часів доби Відродження, що гуртувалася довкола певного майстра, мала спільну роботу і спільне проживання, спільні замовлення. В боттезі спільно жили, працювали і набували навичок малювання учні і дорослі майстри.

Біосфера (біо... + сфера) область розповсюдження життя на земній кулі, склад, будова, і запаси енергії котрої обумовлені минулою чи сучасною діяльністю живих організмів; біосфера охоплює нижню і верхню частини атмосфери (тропосферу) гідросферу і верхню частину літосфери; в біосфері живі організми (жива речовина) і середовище їх існування органічно пов'язані та взаємодіють одне з одним, утворюючи цілісну динамічну систему.

Біоценоз [др. гр. βίος — життя, κοῖνος — загальний] інакше — ценоз, сукупність рослин, тварин та мікроорганізмів, що населяють дану ділянку суходолу чи водоймища і характеризуються певними взаємовідносинами між собою і прилаштуваністю до умов оточуючого середовища, напр. біоценоз берегової смуги.

Біфуркація [лат. bifurcus — роздвоєний] набування нової якості у рухові в межах динамічної системи за малих змін її параметрів; знання основних біфуркацій полегшує дослідження реальних фізичних, хімічних, біологічних та інших систем, зокрема, дозволяє передбачати характер нових рухів, що виникають у момент переходу системи в інший стан, оцінити їх стабільність та область існування.

Брахман (санскр.) — ключовий священний образ індуїстської релігії і

нвийоговніше світоглядне поняття індуїстських релігійно-філософських вчень. Брахман у відповідності до Упанішад — безособистісний, невисловлюваний в жодних позитивних характеристиках Абсолют; пізнання Брахмана можливе лише як позараціональне осягнення. Індуїстській релігійній свідомості властиве уявлення про два образи Брахмана — втіленого і невтліленого. В якості вищої істини в Упанішадах проголошено ідею тотожності Брахмана і Атмана — прихованого в людині джерела індивідуального буття.

Брахмани — частина священних ведичних текстів, що містять пояснення жертвоприношень, ритуальні та міфологічні коментарі до Вед.

Брахмани — одна з чотирьох — найвища — варна (санскр. — вид, рід, колір) жерців, вчених, вчителів в Древній Індії. Три інші варни: кшатрії — воїни, правителі, знать; вайш'ї — землероби, скотарі, торговці; шудри — залежні люди, обов'язком котрих було прислужуватися вищим варнам.

Брахмнізм — релігія Древньої Індії, що постала розвитком ведичної релігії у період становлення рабовласництва і, відповідно, передуюча індуїзмові. Назву отримала за ім'ям жрецької варни — брахманів і корпусу текстів, примикаючих до Вед, — Брахмнів. Брахмнізм розвинувся в період приблизно з VIII по II ст. до н.е. внаслідок взаємодії ведичної релігії з місцевими культурами. Основне в брахмнізмі — вчення про варни, переселення душі, виконання дхарми (закону), створення сприятливої карми. За мету свого вчення брахмнізм вважає злиття з вищим Абсолютом — богом-творцем Брахмою. Основу його культу складає жертвоприношення.

Буддизм [< будда] одна з трьох (поруч з християнством та ісламом) світових релігій, що виникла в Древній Індії в VI ст. до н.е. завдячуючи подвижництву Сідхартхи Гаутами (будди Шак'ямуні); основні

напрямки: хінаяна, махаяна та віджраяна; Буддизм розповсюдився в Південно-Східній та Центральній Азії, частково в Середній Азії та Сибіру, увібравши елементи брахманізму, даосизму та інших вірувань; в Індії до XII ст. розчинився в індуїзмі значною мірою вплинувши на нього; в центрі Буддизму — вчення про «чотири благородні істини»: існують страждання, його причини, стан вивільнення і шлях до нього; в Буддизмі немає душі (людське «я» ототожнюється з сукупною дією набору дхарм), немає протиставлення суб'єкта та об'єкту, духу та матерії, немає Бога як творця і безумовно-вищої істоти.

Буття — процес розгортання існування реальності в часі.

Буття здійснюється незворотно і супроводжується постійною інфляцією енергії та її розпорощенням у безмежному просторі Світу. Саме інтенсивність енерговитратності визначає темпоритм динаміки буття. Субстанція, для утримання себе у стані буття, задля цього постійно витрачає енергію шляхом її перетворень, як ентропійних так і негентропійних, у їх взаємозумовленості (принаймні так чиниться у межах відкритої нам частини безмежного Всесвіту). Звідкіля береться ця енергія, нам зараз невідомо, так само як невідомі загальні механізми виникнення і здійснення буття. Гіпотеза великого вибуху (див. Великий Вибух), за якою, внаслідок певних трансформацій протосубстанції утворився Всесвіт, не пояснює тих факторів, що до нього призвели і, відповідно, не пояснює звідкіля виникла вся енергія Всесвіту. В космогонії це питання остаточно не вирішене. Тому наявність Буття — емпіричний факт у межах сучасної науки, котрий не має вичерпного наукового пояснення.

В філософії буття розглядається в щільній взаємопов'язаності з мисленням. Тому сформульоване Ф. Енгельсом основне

питання філософії це — питання про відношення буття і мислення. Часто основне питання філософії неправомірно визначають як головне питання філософії. Неправильно тому, що питання про відношення буття до мислення а ргіогі покладене в основу всієї філософської проблематики і складає передумову її наявності. Розгляд основного питання філософії як головного питання філософії призводить до штучного роз'єднання матерії і свідомості, субстанції та ідеї. Це спричиняє до розшарування філософських вчень на ідеалістичні та матеріалістичні, до потреби з'ясовування того, що в цьому «тандемі» первинне. Чи то матерія передує ідеї, чи навпаки ідея — передує матерії і для епігонів марксизму це і є головне питання філософії. Але це те саме, що вирішувати що є первинне — ліве чи праве, але ж ні те ні інше одне без одного просто неможливі. Коли відсутнє «ліве» то про яке «праве» може йти мова?

Буття — одне з фундаментальних понять культурознавства, оскільки культурогенні процеси у природі здійснюються виключно в його межах. На тлі буття Всесвіту розгортається буття суспільне. Будь-які прояви буття відбуваються в єдиному напрямкові плину часу, але в межах нашої свідомості ми маємо змогу відстороненого від буття суцього його сприйняття, завдячуючи властивій нам здатності фіксування і утримувати в пам'яті певні елементи буття вже минулого, що призводить до утворення «паралельного», здійснюваного в актах мислення потоку буття в межах буття. Власне буття в свідомості має інший темпоритм власного здійснення ніж природний (фізичний) темпоритм розгортання буття в «зовнішньому» Світі. Цим зумовлений запроваджений ще за доби середньовіччя поділ Суцього на мікрокосм — внутрішній

світ, і макрокосм — зовнішній світ. В межах антропосфери їх складний взаємовплив складає одну з основних підвалин здійснення культурогенезу антропосфери.

Будда [санскр. «пробуджений», «просвітлений»] в буддизмі 1) засновник буддизму, древньоіндійський мудрець Сіддхартха Гаутама Шак'ямуні (можливо жив в 623 — 544 р. до н.е.) царевич племені шак'їв з гімалайських передгір'їв; вів безтурботне життя до тих пір, доки не зустрів старого, прокаженого, поховальну процесію: під враженням від побаченого вирушав бродяжити і піддавати себе суворому подвижництву, виверненням котрого стало просвітлення (бодхі); царевич пізнав, що буття є стражданням. Але череди смертей і народжень можливо позбутися, вийшовши в нірвану; так мудрець перетворився в Будду і в наступні 45 років проповідував своє вчення (дхарму) після чого пішов у нірвану; 2) істота, що досягла стану вищої досконалості; до Шак'ямуні вже було принаймні 8 будд, після нього очікується Будда-Майтрея, а потім і інші, всім буддам притаманні однакові маханурушалакшани (зовнішні ознаки) і вони володіють п'ятьма надзнаннями (надзвичайною психічною силою впливу, божественним слухом, сприйняттям чужих думок, вмінням викликати в пам'яті свої попередні народження і здатністю знати переродження інших людей); 3) в махаяні — вищий принцип єдності всього суцього; Будда скрізь. Завжди й у всьому, в т.ч. в кожній з незлічених істот, котрі завдячуючи обретінню Закону (дхарми) і духовному вдосконалюванню в численних переродженнях в решті решт стануть буддами.

В

Великий вибух (від англ. - Big Bang). Виходячи з домінуючих сучасних космогонічних уявлень Наш Всесвіт

утворився внаслідок певного явища, котре набрало назви Великий Вибух. Як все відбувалося насправді — напевне невідомо. А от «сценарій» світотворення уявляється так: З якоїсь невідомої причини, певна невідома субстанція внаслідок чогось, нам також невідомого, почала стрімко розширюватися і, внаслідок того, творити відомі нам складові відомого нам Світу — простір, речовину, тобто все те, з чого складається Всесвіт. Варто збагнути, що на відміну від «нормального» вибуху, котрий відбувається у вже «готовому» просторі, Big Bang почався саме зі створення простору, котрий і з'явився унаслідок того вибуху, з'явився з усім, що простір в собі містить і почав стрімко зростати в об'ємі у всіх напрямках одночасно.

Тому, на відміну від вибуху «нормального», Великий Вибух не має певного центру, «з якого все розпочалося». Уявіть собі точку вивернуту назовні. Тоді та загадкова точка (сингулярність) розрослася до розміру Всесвіту і власне той Всесвіт і є вона, і центр її став скрізь і ніде одночасно. Що, до речі, і характерно для безкінечності, в межах котрої будь-яка довільно взята в ній точка відповідає визначенню центру геометричного. Адже, що таке центр кола — це точка, рівновіддалена від описуючої дане коло кривої. Тільки у безкінечному просторі від будь-якої точки у ньому відстань до краю складає безкінечність у будь-якому напрямкові.

Сучасна космогонічна теорія Світотворення отримала назву Стандартної моделі еволюції Всесвіту. Дана модель передбачає, що початкова температура в середині сингулярності була надзвичайно висока, так само як і щільність субстанції в ній «затиснутої». Врешті решт внаслідок того та сингулярність «вибухнула».

Припускається, що такий вибух відбувся приблизно 20-15 млрд. років тому і супроводжувався спочатку швидким, а далі більш повільним розширенням і, відповідно,

поступовим охолодженням Всесвіту. За ступенем цього розширення науковці складають уявлення про стан матерії на різних стадіях її еволюції. Очевидно, що про початкову еволюцію Всесвіту ми маємо змогу скласти уявлення лише на основі тих результатів, котрі відомі нам зараз. Тому будь-яка модель, котра вибудовується для пояснення сучасного стану Всесвіту. Зокрема, його розширення мусить враховувати ці факти. Іншими словами, про ранню еволюцію Всесвіту ми можемо робити висновки лише шляхом екстраполяції, тобто розповсюдження відомого на невідоме і створення гіпотез про невідомі нам етапи його розвитку.

В загальних рисах формування Всесвіту у відповідності до стандартної моделі уявляється наступним чином: Коли температура Всесвіту після вибуху впала до 6 млрд. градусів за Кельвіном, перші 8 секунд після вибуху там існувала переважно суміш електронів та позитронів (антиелектронів). Доки ця суміш знаходилась у стані теплової рівноваги, доти кількість часток різного роду залишалась приблизно однаковою. Поміж частками відбувалися постійні зіткнення, унаслідок чого виникали пари фотонів, а від зіткнення останніх — електрон і позитрон.

На даній стадії відбувалося безперервне перетворення речовини у випромінювання і навпаки, випромінювання у речовину. Внаслідок того між речовиною і випромінюванням зберігалась симетрія.

Порушення цієї симетрії відбулося унаслідок подальшого розширення Всесвіту і, відповідно, зниженням його температури. Саме на цій стадії виникли більш важкі ядерні частки — протони і нейтрони. Найголовнішим наслідком цієї стадії мікроеволюції області нашого Всесвіту було утворення вкрай незначної переваги речовини над випромінюванням, котре

оцінюється приблизно як надлишок одного нуклону (протона або нейтрона) на млрд. фотонів. Саме з цього надлишку в процесі подальшої еволюції виникло те велетенське багатство і розмаїття матеріальних утворень, явищ і форм, починаючи від атомів, молекул, кристалів, мінералів і закінчуючи різноманітними гірськими утвореннями, планетами, зірками та зоряними асоціаціями, галактиками і скупченнями галактик.

Звісно, в стандартній гіпотезі має місце ще чимало неясного і навіть суперечливого, але вона опирається на такий беззаперечно встановлений факт, як зміщення спектральних ліній світла, що надходить від далеких галактик, котрий інтерпретується як віддалення, або «розбігання» їх від спостерігача. Крім того, дана гіпотеза ґрунтується на такій фундаментальній ідеї, як порушення симетрій в процесі утворення все нових і більш складних матеріальних структур та систем, котра лежить в підвалинах сучасної концепції системного підходу і синергетичної самоорганізації. Цим, однак, не обмежується зв'язок синергетики зі стандартною моделлю Всесвіту. Процеси мікроеволюції Всесвіту, що тривали не менше ніж 10 млрд. років, призвели до утворення молекул і тим самим стали передумовою для початку макроеволюції Всесвіту, внаслідок котрої і виникли оточуючі нас макротіла, різноманітні їх системи аж до галактичних. Тут істотна роль належить вже порушенню симетрій поміж різноманітними фізичними взаємодіями.

В наш час науковці розрізняють чотири типи фізичних взаємодій: гравітаційні, електромагнітні, ядерні і слабкі. Безпосередньо ми можемо сприймати два з них: гравітаційні та електромагнітні.

- Гравітаційні взаємодії (сили тяжіння), що діють на всі макротіла і при тому на досить далеких відстанях. Саме вони визначають рух планет, зірок, галактик та інших космічних систем.

- Електромагнітні сили, котрі відіграють визначальну роль при утворенні молекул, хімічних сполук, та всіх тіл і систем, котрі займають проміжне положення між мікросвітом і мегасвітом, котрий складається з космічних об'єктів і систем.

Останні два типи фізичних взаємодій (ядерні та слабкі) безпосередньо не сприймаються людиною, але відіграють істотну роль при утворенні різноманітних об'єктів мікросвіту. Разом з тим слід зазначити, що наведена характеристика чотирьох типів взаємодій відноситься лише до їх сучасного стану. В ході еволюції Всесвіту вони співвідносилися інакше, а на початковому етапі, коли Всесвіт був досить гарячий, ядерні сили знаходилися в симетрії з гравітаційними, а сили електромагнітної взаємодії — зі слабкими взаємодіями. Лише внаслідок порушення симетрії між сильними, ядерними і гравітаційними силами стало можливим утворення небесних тіл, галактик та інших космічних систем. В свою чергу порушення симетрії між електромагнітними силами і слабкими взаємодіями призвело до утворення величезної кількості тіл, структур та систем, котрі складають оточуючий нас зримий світ. Таким чином, завдячуючи порушенню симетрії поміж різних типів фізичних взаємодій стало можливим не лише виникнення мікро- та макрооб'єктів, а також подальша взаємопов'язана еволюція мікроскопічного та макроскопічного відгалужень розвитку.

Мікроеволюція забезпечила умови для розгортання макроеволюції. Вивільнення гравітаційних сил, що відбулося внаслідок руйнації їх симетрії з ядерними силами приблизно 700 мільйонів років після Вибуху, призвело до утворення зірок, галактик, їх скупчень, та інших космічних систем. З чого слідує мікро- і макроеволюції взаємно обумовлювали і доповнювали одне одного,

ось чому вони являють собою два відгалуження єдиного процесу. Звідси стає зрозумілим, що виникнення фізичних, хімічних, геологічних та інших систем неорганічної природи щільно вкладається в рамки космічної та земної еволюції.

Однак, найбільш важливим для розуміння місця людини у Всесвіті є виникнення життя на Землі та суспільно-екологічна і культурно-історична еволюція людства.

Біологічна та екологічна еволюція являють собою необхідні передумови для виникнення суспільства, не кажучи вже про те, що численні наші інтуїтивні уявлення про еволюцію взагалі запозичені з біологічних знань, що існували в різний час. Тому нам особливо важливо ознайомитися з ними, по-перше для того, щоб виявити в подальшому специфіку суспільних процесів, а по-друге, показати помилковість редуccionістських та соціал-дарвіністських поглядів на суспільство.

Суто біологічній еволюції передувала тривала передбіотична еволюція, пов'язана з переходом від неорганічної матерії до органічної, а потім — до елементарних форм життя. Початком передбіотичної еволюції було поступове виникнення органічних молекул з неорганічних. Припускають, що по мірі охолодження Землі виникали всі умови для утворення складних органічних молекул з неорганічних. Можливо, бракувало лише високої температури для хімічного синтезу, але таку температуру міг викликати вплив ультрафіолетових променів або електричних розрядів. Така можливість дійсно була доведена експериментально, а тому сама гіпотеза видається досить обґрунтованою.

Парадигма самоорганізації може сприяти кращому розумінню процесів виникнення життя і подальшого його еволюції. Дійсно, за її допомогою можливо більш адекватно пояснити, яким чином з неорганічних молекул виникли органічні, а з органічних перші живі клітини. У відповідності до гіпо-

тези німецького фізико-хіміка Манфреда Ейгана (р.н.1927) процес виникнення живих клітин щільно пов'язаний зі взаємодією нуклеотидів, котрі є матеріальні носії інформації, та протеїнів (поліпептидів), котрі слугують каталізаторами хімічних реакцій. В процесі взаємодії нуклеотиди під впливом протеїнів відтворюють себе і в свою чергу передають інформацію наступному за ним протеїнові, так що в результаті виникає замкнутий автокаталітичний ланцюг, котрий М. Ейген називає гіперциклом. В ході подальшої еволюції з них виникають перші живі клітини, спочатку без ядер, що мають назву прокаріотів, а потім з ядрами — еукаріоти.

На передбіотичній стадії еволюції, до виникнення перших живих клітин, як показують сучасні дослідження, існували матеріальні системи, наділені здатністю до самовідтворення, метаболізму та розвитку через мутації і конкуренцію з іншими системами заради відбору. Ці фундаментальні можливості, що характеризують життя, виникли з самоорганізації структур.

В ході еволюції принцип автокаталізу, або самоприскорення хімічних реакцій, доповнюється принципом самовідтворення цілого циклічно організованого процесу в гіперциклах, запропонованих М. Ейганом.

Відтворення компонентів гіперциклів, так само як і їх об'єднання в нові гіперцикли супроводжується швидко зростаючим метаболізмом (обміном речовин), пов'язаним з синтезуванням багатих енергією молекул. Показово, що віруси, позбавлені здатності до метаболізму, втручаються в клітинні мікроорганізми і починають користуватися їх метаболічною системою. Окремо слід зазначити, що в ході самоорганізації постійно виникають мутації, а з ними неминуче пов'язаний відбір.

Парадигма самоорганізації дозволяє виявити зв'язок між неживим і живим в ході еволюції, таким чином виникнення

життя видається зовсім не суто випадковою і вкрай малоймовірною комбінацією умов і передумов для його появи, як заявляли декотрі авторитетні біологи. Якщо самоорганізація, за наявності відповідних умов, може виникнути у самих підвалинах будови матерії, то цілком обґрунтовано припустити, що на більш високих рівнях організації вона може закономірно привести до виникнення життя у Всесвіті. Неможна також не відзначити, що життя саме готує умови для власної подальшої еволюції. Припускають, що першими почали освоювати Землю рослини, котрі з'явилися приблизно 500 мільйонів років тому. Таке припущення вбачається достатньо обґрунтованим, оскільки саме рослини здатні до фотосинтезу і, відповідно, спроможні накопичувати енергію і віддавати вільний кисень в атмосферу. По шестостю приблизно 50 млн. років після рослин з'явилися перші тварини – гіпертрофи, котрі почали використовувати рослини в якості їжі. В результаті подальшої еволюції з цих основних царств живих систем виникло величезне розмаїття видів рослин та тварин, котрі, поступово адаптуючись до оточуючого середовища, ускладнювали свою структуру та функції і впливали також на власне середовище, головним чином через ті екосистеми, в котрі вони входили.

З вищесказаного можливо припуститися висновку, що стаціонарна модель еволюції Всесвіту досить послідовно викладає перебіг процесів від перших секунд після Великого вибуху і до початку утворення складноорганізованих структур субстанції на всіх рівнях її існування, аж до біологічних. Наскільки даний «сценарій» розвитку процесу світоутворення єдино можливий – на даний час питання залишається відкритим. (Рузавин «Категории современного естествознания»)

Вектор (лат. Vektor той, що везе, той, що несе). Величина, що характеризується не лише числовим значенням, але й напрямком; показується у вигляді відрізка визначеної довжини і напрямку; вектори рівні лише в тому випадкові, якщо у них однакові довжини і співпадають напрямки. (тобто вони паралельні і однаково орієнтовані); зі зміною напрямку змінюється знак вектору; вектори зображують так звані векторні величини: силу, швидкість, прискорення, магнітний потік та інше.

Вербальний (лат. Verbalis) усний, мовний.

Відьми та чаклуни. Відомості про відьом та чаклунів дійшли з сивої давнини і понині вони активно існують в ментальному просторі культуросфери. Відьмами та чаклунами називали людей, що володіють магічним знанням і застосовують його в повсякденному житті, переважно для спричинення шкоди та всляких негараздів оточуючим. Усна традиція приписує їм зв'язок з нечистою силою і впевненість в тому, що вони продають свою душу дияволу. Існує переказ про те, що відьми та чаклуни вперше завелися в Києві і звідти розбрелися по всій землі.

Місцеві найменування відьом та чаклунів вказують на їх володіння особливим знанням, сферу і характер їх діяльності, засоби, які вони застосовують при чаклуванні.

Слово «відьма», «відьмак», «відун» утворені від дієслова «відати», в сенсі – «знати». Глибші корені слова «відьма» сягають індоарійського слова «vieda» - бачити (рос. «видеть») в сенсі знати (звідси індійські «веди» – знання). Назва «чаклун», «ворожбит», «портун», «облакогонитель», «перезжинщик», «характерник» вказують на «прикладний аспект» їх суспільно-громадської діяльності.

Традиція свідчить, що звичайна жінка могла стати відьмою, коли в неї вселявся диявол, або душа померлого, якщо вона зналася з дідьком (чортом), чи складала з ним угоду.

Магічна сила і чаклунське вміння могло передаватися спадково від матері або бабусі, а переважно проявлялося через покоління, тобто від бабусі до онуки, коли бабця була схильна до відьмування, або від помираючих відьми чи відьмака.

Численні народні оповіді свідчать про те, що будь-яка людина могла отримати надприродну силу за обопільною згодою з нечистим. Щоб стати чаклуном, належало пройти особливий обряд посвяти, під час котрого набувалася магічна сила і помічники.

Віра (лат. Vere — істинно, правильно) глибока переконаність, котра не ґрунтується на емпіричних знаннях або наукових доказах та логіці.

Віртуальний [< сер.-лат. virtualis] 1) можливий; такий, котрий може чи мусить проявитися за певних умов, але в реальності неіснуючий; віртуальні (можливі) переміщення — безкінечно малі переміщення, котрі можуть здійснити точки механічної системи з положення, котре вони займають на даний момент часу, не порушуючи накладених на систему зв'язків; віртуальні частки — елементарні частки в проміжних, не підлягаючих спостереженню станах, існування котрих квантова механіка пояснює взаємодією і перетворенням часток. 2) створений на екрані комп'ютера; відтворюваний комп'ютерними засобами.

Віртуальний світ — в контексті використання даного терміну в тексті «Логіки культури» - внутрішній простір нашої свідомості, світ нашої уяви в межах нашої уяви. Мікрокосм інтелекту. Винесення його в простір культуросфери відбувається за певних обставин у вигляді артефактів культури (засобами мистецтва образотворення). Спрощено — це світ нашої уяви.

Останнім часом в техносфері стало можливим створення відокремленого від нашої свідомості зовнішнього віртуального світу, існуючого поза межами нашої індивідуальної

свідомості. Це — світ новітніх комп'ютерних технологій, телебачення, кіно. Сукупно внутрішній і зовнішній віртуальні світи складають і утворюють третю реальність.

Волхви (етимологія слова непрозора) хранителі і жерці язичницької традиції і культів у численних народів і племен індоєвропи, зокрема у слов'ян.

Всесвіт (увесь світ) — безмежний і неосяжний простір, котрий містить в собі все, що існує. Має складну і остаточно не з'ясовану внутрішню структуру. Складається з субстанції в її проявах як речовини, польових структур. Про субстанцію самого простору питання дотепер відкрито. Складає предмет дослідження космогонії.

Сучасна космологія виникла після появи загальної теорії відносності (більш правильно — теорії гравітації), тому її, на відміну від попередньої, класичної, називають релятивістською.

Емпіричним підґрунтям для неї стало відкриття позагалактичної астрономії, найістотнішим з котрих було виявлення явища «розбігання галактик».

В 1929 р. американський астроном Едвін Хаббл (1889 — 1953) з'ясував, що світло, котре надходить від далеких галактик, зміщується в бік червоного кінця спектру. Це явище отримало назву червоного зміщення, у відповідності до принципу Доплера воно свідчить про віддалення («розбігання») галактик від спостерігача.

Новий етап розвитку космогонічних уявлень пов'язаний з дослідженнями російського вченого Олександра Фрідмана (1888 — 1925), котрий теоретично довів, що Всесвіт, заповнений тяжіючою речовиною, не може бути стаціонарним, а мусить періодично розширюватися або стискатися. Цей, принципово новий результат, знайшов своє підтвердження після виявлення Хабблом червоного зміщення, котре було інтерпретоване як явище «розбігання» галактик. В зв'язку з тим

на перший план висуваються проблеми дослідження розширення Всесвіту і визначення його віку за тривалістю цього розширення.

Наступний етап розвитку космології пов'язаний з працями американського фізика Георгія Гамова (1904 - 1968), росіянина за походженням. В них досліджуються фізичні процеси, що відбуваються на різних стадіях розширення Всесвіту.

Всі ці особливості розвитку космології знайшли відображення в різних моделях (сценаріях розвитку) Всесвіту. Загальним для них є уявлення про нестационарний, ізотропний і однорідний характер цих космогонічних моделей.

Нестационарність означає, що Всесвіт не може знаходитися в стаціонарному, незмінному стані, а повинен або розширятися або стискатися. «Розбігання» галактик, напевно, свідчить про його розширення, хоча існують моделі, в котрих наявне на даний час розширення розглядається як одна з фаз так званого пульсуючого Всесвіту, коли слідом за розширенням відбувається його стискання.

Ізотропність вказує на те, що у Всесвіту не існує будь-яких особливих, виділених точок і напрямків, тобто його властивості незалежні від напрямків.

Однорідність характеризує розподіл у середньому речовини у Всесвіті, тобто те, що у великих масштабах речовина у просторі Всесвіту розподілена однорідно. Останнє твердження часто називають космогонічним постулатом.

Відстань між скупченнями галактик з часом постійно зростає, що відповідає безкінечному Всесвітові. Поруч з тим в космогонії існують теорії замкнених Всесвітів, що утворюють сукупно Мегавсесвіт.

Незалежно від того, чи розглядаються відкриті чи замкнені моделі Всесвіту, всі науковці сходяться в тому, що початково Всесвіт знаходився в умовах, котрі важко уявити на Землі.

Ці умови характеризуються наявністю високої температури і тиску в сингулярності (див. Сингулярність) в котрій була зосереджена субстанція.

Таке припущення знаходиться у цілковитій відповідності з виявленим розширенням Всесвіту, котре мало початися з певного моменту, коли він знаходився в надзвичайно гарячому стані і поступово охолоджувався по мірі розширення.

Така модель «гарячого» Всесвіту вперше була висунута Г. Гамовим і в подальшому отримала назву стандартної.

Стандартна модель еволюції Всесвіту передбачає, що початкова температура в середині сингулярності перевищувала 10^{13} градусів за абсолютною шкалою Кельвіна, в котрій початок шкали відповідає 0°K (-273° за Цельсієм). Щільність субстанції дорівнювала приблизно 10^{93} г/см³. В подібному стані неминуче мусив статися «Великий Вибух», з котрим пов'язують початок еволюції в стандартній моделі Всесвіту, дану модель також називають моделлю «Великого Вибуху». (див. Big Bang).

Сингулярність у філософії (від лат. Singularis — єдиний) поодинокість події, істоти, явища.

Г

Генеза, генезис (др. гр. $\gamma\epsilon\gamma\epsilon\delta\iota\varsigma$) походження, виникнення; процес утворення і подальшого розвитку будь чого.

Геологічна історія — історія планети Земля, її виникнення, розвитку та формування упродовж всього терміну її існування. Досліджує перебіг планетарних геологічних процесів — утворення гірських пасм, океанів, покладів копалин, змін кліматичних умов, тощо. Як компонент її постає біологічна історія, — історія виникнення та функціонування «живої речовини» та її вплив на перебіг геологічних процесів на планеті.

Охоплює увесь термін існування нашої Планети.

Гейзенберга Вернера принцип невизначеності. У зв'язку з тим, що елементарні частки наділені як хвильовими так і корпускулярними властивостями, неможливо для них застосовувати поняття координат та імпульсу таким чином, як це має місце в класичній фізиці для макротіл, тобто неможливо для однієї і тої самої частки одночасно виміряти точно і координати і імпульс. В квантовій механіці співвідношення між цими величинами має назву принципу невизначеності Гейзенберга.

Гіпноз (від гр. *υπνος* — сон) тимчасовий стан свідомості, що визначається звуженням її обсягу і чіткою зосередженістю на змістові навіювання, що пов'язано зі зміною функцій індивідуального контролю та самоусвідомлення. Гіпноз виникає внаслідок спеціального впливу гіпнотизера (гіпнотизація) або цілеспрямованого само-навіювання (аутогіпноз). Належить розрізняти особливості стану гіпнозу, що проявляються спонтанно і нав'язні гіпнотизером. До специфічних характеристик самого гіпнотичного стану відносяться: гіпернавіюваність, наявність постгіпнотичної амнезії (забування мимоволі змісту сеансу гіпнозу, а також самого факту гіпнотизації). В стані гіпнозу у суб'єкта можуть виникати психічні та фізіологічні реакції, не властиві йому за звичайного стану свідомості. Останні можуть зачіпати сферу сприйняття (позитивні та негативні ілюзії), пам'яті (забування або пригадування певних подій і фактів попереднього життя, активізація процесів запам'ятовування нової інформації), уваги (підвищення концентрації та розподілення уваги), мислення (порушення нормальної логіки або зростання творчого характеру), особистості (зміна мотивацій, звичок, настрою, окремих особистісних характеристик, навіювання образу іншої

людини, маніпулювання суб'єктивним часом). Наявність даних змін підтверджується спеціальними фізіологічними пробами та психологічними тестами. До середини XIX століття уявлення про гіпноз ґрунтувались на припущеннях особливих «флюїдів» чи хвиль, розповсюджуваних гіпнотизером (Фр. Ант. Местер, 1771). Матеріалістичне пояснення гіпнозу отримав в працях І.П. Павлова. Фізіологічні теорії розглядають гіпноз як специфічний стан центральної нервової системи — «частковий сон» (І. Павлов, К. Платонов). Психологічні теорії розглядають гіпноз як змінення функціонування нормальної свідомості суб'єкта за незвичних умов; навіювання мотивації, уваги, очікувань, між особових відносин. Гіпноз застосовується в медицині, релігії, політиці (так зване маніпулювання людською свідомістю). Використовується в поєднанні з іншими формами впливу на свідомість (нейролінгвістичне програмування).

Глосса (др. гр. *γλωσσ* — застаріле або діалектне слово) — примітка переписувача або читача, зроблена на полях рукопису, чи вставлена в його текст, що подає тлумачення незрозумілого слова чи фрагменту тексту.

Глосарій (лат. *glosarium*) — словник глос — зібрання незрозумілих слів чи висловів з їх тлумаченням, (тлумачний глосарій) або переклади на іншу мову (перекладний глосарій). Глосарій складається до конкретного тексту, часто — древнього.

Глобальний (фр. *global* — загальний; лат. *globus* — куля) 1. Охоплюючий всю земну кулю, всесвітній. 2. Всебічний, взятий в цілому; загальний, масштабний, повний, універсальний.

Гільдії (нім. *gilde* корпорація) в Західній Європі в період раннього середньовіччя різні об'єднання — реміс-

ників чи підмайстрів, релігійні, політичні; в XII-XV ст.. корпорації купців, що захищали інтереси своїх членів, виборювали правові і митні пільги.

Гносеологія (др. гр. γνώσις знання, пізнання. + ... логія) теорія пізнання; галузь філософії, що досліджує закономірності і можливості пізнання, відношення відчуттів, уявлень, понять до об'єктивної реальності, щаблі і форми процесу пізнання, умови та критерії його достовірності та істинності; служить філософсько-методологічною основою всієї сучасної науки, в актах її філософського осмислення.

Гностицизм (гр. γνωστῖκος – той, що пізнає) – релігійно-філософський напрямок інтелектуального осягнення сущого, що набрав чинності за доби пізньої античності. Розрізняють гностицизм іудейський, язичницький та гностицизм пов'язаний з християнством. Філософський гностицизм, пов'язаний з християнством набув широкого розповсюдження у Римській імперії у II столітті. Тамтешні тогочасні гностики прагли сполучити ідеї античної філософії, запозичені головним чином з платонізму та стоїцизму, уявлень східних релігій та християнського віровчення, що формувалося на той час. Характерною рисою гностицизму є дуалізм доброго і злого начал, світла і темряви, матерії і духу, Бога і гріховного світу. На їх переконання, між досконалим Божеством і матеріальним світом існують проміжні ланки, найвищим з котрих є Ісус Христос. Гностицизм – це езотеричне (внутрішнє, таємне) знання, що протиставить раціональному пізнанню і профанній вірі власні містичні способи богопізнання та самопізнання. Гностики не визнавали Старий Заповіт, заперечували спокутну місію Христа, визнаючи при тому звеличувальну. Хід утворення гностицизму на той час професор Л. Гумільов подає наступним чином: «існують епохи, коли

людям жити легко, але дуже гидко. Саме таким був приємок Римської імперії, а з народженням Візантії з'явилась мета та цікавість до життя. Візантійський суперетнос вилупився із яйця християнської общини, суспільним обрамленням котрої була церковна організація. Та в тому яйці чаївся й інший зародок, так званий гностицизм.

Словом «гностицизм» ми визначаємо такі течії тієї ж християнської думки, котрі не були сприйняті церквою, що запанували кілька століть по тому. Це явище має свою передісторію.

Олександр Македонський завоювавши Персію з її провінціями Малою Азією, Сирією та Єгиптом, вирішив, що він створить з еллінів та східних людей єдиний грандіозний етнос. Задля цього він навіть оженив кілька сот своїх офіцерів македонян на осиротілих доньках загиблих у війні перських вельмож. Звісно, нового етносу не виникло: за наказом – етносу, явища природи, не створиш. Як суспільна система його імперія розколомалась, як етнічний конгломерат вона перетворилась на химеру. Прийшли греки і аборигени жили в одних і тих самих містах, займалися одними й тими самими ремеслами і торгівлею, розважалися в одних і тих самих шинках, але вперто цуралися одне одного.

Так в Олександрії – столиці Єгипту, де правили нащадки одного з македонських полководців – Птолемеї, 50% поселення складали греки, 40% євреї, і 10% всі інші, в тім числі й єгиптяни.

В той час греко-римський світ отримав можливість ознайомитися з текстом Біблії. Птолемеї, цар Єгипту, пересвідчився, що його філософи ніяк не можуть пересперечати єврейських раввінів. Філософи виклали Птолемею свою точку зору таким чином: «Ми ніяк не можемо з ними сперечатися, тому що ми не знаємо,

що вони доводять; ми спростовуємо одну їх тезу, а вони говорять: «Та це ви не те спростовуєте» і висувають зовсім іншу. Ми повинні знати напевно, що в їх книгах написано». Птолемей відреагував на скаргу у душі часу. В одну ніч в Олександрії було заарештовано 72 рабини. Цар вийшов до них і виголосив коротку промову: «Зараз кожному з вас буде надано екземпляр Біблії, достатня кількість папірису і писемних приладь і посадять вас в камери одиначки. Звольте перекласти свою книгу на грецьку мову. Філологи мої перевірять, і коли будуть невідповідності, я не буду дошукуватися, хто правий, хто винний, а усіх вас перевішаю, наберу нових рабинів і все одно отримаю переклад». Але більше нікого не довелося саджати — переклад він отримав. Рабинів відпустив по домівках. Так була створена Біблія Септуагінта — Біблія в перекладі семидесяти тлумачів. Прочитавши її, греки не могли оговтатися від здивування: а як же, за книгою Буття, світ є створений? Бог створив спочатку увесь Світ, тварі та тварин, потім людину Адама, потім з його ребра Єву і заборонив їм їсти яблука з дерева пізнання Добра і Зла. А змії спокусив Єву, Єва — Адама. Вони посмакували із забороненого дерева і дізналися, де добро де зло і тим самим викликали гнів Бога, котрий позбавив їх раю. Греки поставились до цього так: «Найголовніше для нас є пізнання, а єврейський Бог нам його заборонив; от Змії — хороший, от цей нам допоміг» і вони почали шанувати Змія і гудити єврейського Бога, що створив Світ і навіть назвали його «ремісник» — Деміург. Представники цієї течії богословської думки називалися офіти, від грецького слова «офіс» — змії.

За цією логіко-етнічною системою в основі світу знаходиться Божественне світло та його Премудрість, а злий і нездарний демон Ялдаваоф, котрого євреї

називають Яхве, створив Адама і Єву. Але він хотів, щоби вони zostалися невігласами, що не розуміють різниці між добром і злом. Лише завдяки допомозі великодушного Змія, посланця Божественної Премудрості, люди скинули ярмо незнання сутності божественного начала. Ялдаваоф мстить їм за звільнення і бореться зі Змієм, символом знання і свободи. Він насилає потік (під цим символом маються на увазі низькі емоції), але Премудрість, «оросивши світлом» Ноя та його рід, рятує їх. Після цього Ялдаваофу вдається підкорити собі групу людей, укласти угоду з Авраамом, і давши його нащадкам закон через Мойсея. Себе він називає Богом Єдиним, та він бреше; насправді він просто другорядний вогняний демон, через котрого промовляли декотрі єврейські пророки. Інші ж говорили від імені інших демонів, не таких злих. Христа Ялдаваоф прагнув згубити, та спромігся влаштувати лише страту чоловіка Ісуса, котрий потім воскрес і з'єднався з божественним Христом.

З більш вишуканими і вкрай ускладненими системами виступили в II столітті антиохієць Саторніл, олександрієць Василід та його співвітчизник Валентин, що переїхав до Риму.

Олександрійські гностики уявляли Бога вищою сутністю, замкненою в самій собі і витоком будь-якого буття. З нього, подібно до сонячних променів, витікали другорядні божественні сутності — еони. Чим більш віддалялися еони від свого джерела, тим слабкішими вони ставали. Всі вони сукупно називалися Плерома, або Повнота всього суцього. Разом з Плеромою існує груба нежива матерія, що не має дійсного буття, а лише вигляд його. Вона називається Порожнеча. Світ виник через сполучення і суміш цих двох стихій — плероми і матерії. Самий крайній з еонів, через слабкість свою впав у матерію і

одушевив її, завдяки чому утворився видимий Світ. Протилежність божественного та матеріального стала причиною зла в людях і демонах.

Еон, через котрого виник світ, гностики також називали Деміург і прирівнювали його до Бога Старого заповіту. Вони вважали, що Він створив світ неохайно, що він би і радий був звільнити дух від тенет матерії, та зробити цього не вмів. Була також гіпотеза, що він злостиво противиться допомозі, котру можуть йому надати вищі еони.

Найвище Божество постійно піклується про жертви Деміурга — людські душі. Воно прагне підтримати у них думку про їх високе походження і зміцнити їх у боротьбі з матерією. З цієї метою воно час від часу повідомляло спроможним на те людям — пророкам та філософам, нові духовні елементи і нарешті послало на Землю першого еона в примарному тілі. Цей еон з'єднався при хрещенні з чоловіком Ісусом і показав людям шлях назад, в Плерому. Роздратований цим Деміург, а за іншими думками — Сатана, довів Ісуса до розп'яття. Небесний Христос залишив людину Ісуса на хресті і повернувся до Верховної істоти. Таким чином, порятунок (спасіння) душі — це вивільнення від матерії шляхом боротьби з нею.

Антіохійська школа, де вчив Саторніл, трактувала проблему дещо інакше: «Ні, матерія і дух — первозданні, вони завжди були, просто матерія захопила частину духу і утримує його, і хоча звільнення з цих тенет необхідне, але матерія, загалом кажучи, також існує поруч із духом». З цієї саторнілівської школи вийшло дивовижне вчення перського пророка Мані.

В Ірані стан був дещо інший. Войовничі парфяни об'єдналися зі степовими саками і вигнали македонян з Ірану. Їх царі мужньо відстоювали свою

землю від македонян і римлян, проте принадності еллінської культури підкорились і вони. В їх столиці, Ктезіфоні, ставилися трагедії Евріпіда, велися діалоги про філософію Платона, перекладався на перську мову Аристотель. І, відповідно, в цій химерній цілісності — Парфянській державі — розквітнув гностицизм.

В 224 князь з дому Сасана, Арташир Папаган, вигнав парфян зі «Священної землі Ірану»; відновив вчення Заратуштри. Але до участі в зороастрійському культі допускалися лише перси, а населення Месопотамії приймало або християнство або гностицизм. І от на межі двох світів — елліністичного і перського — в Месопотамії народився дивовижно проникливий, талановитий художник, каліграф і письменник Мані. В пошуках мудрості він їздив навіть в Індію, а повернувшись на батьківщину, проповідував нове вчення, що в подальшому відіграло величезну роль в розвиткові культури, історії і навіть етногенезу.

Зазначимо, що гностиками ставали мрійники, богошукачі, майже фантасти, що прагли, подібно до античних філософів, придумати цілісну і несуперечливу концепцію світобудови, включаючи в нього добро і зло. Гностицизм — це не пізнання світу, а поезія понять, в котрій чільне місце посідало несприйняття дійсності. Гностичні системи були цілковито вражаючими за красою, логічністю, несподіваністю. Але вони не мали жодного відношення до наукової думки, нічого не пояснювали і не вважали за потрібне пояснювати, за єдиним виключенням: вчення Мані та його послідовників. Маніхеї пояснювали людям, що таке зло. Мані ж проповідував таку ідею: раніше світло і темрява були розділені між собою, і п'ятьма була суцільна, але не однакова в своїй концентрації. Морок рухався в безладності, в такому броунівському русі і одного разу він

випадково підійшов до кордону світла і спробував туди проникнути.

Проти мороку виступив «першочоловік», під котрим слід розуміти Ормузда. Саме він почав боротися проти контакту зі світлом. Але хмари мороку огорнули Ормузда собою, розірвали його світле тіло на шматки і завдають мук часткам цього світла. Таким чином світ є суміш мороку зі світлом, і слід вибороти, щоб ці частки були звільнені, ради чого приходив спочатку Христос, а потім він, Мані — Заспокійник.

За вченням Мані, заради звільнення потрібно поводити себе дуже аскетично. Не їсти і не вбивати тварин з теплою кров'ю, споживати рослинну їжу. Передбачалось також утримувати себе від всіляких хтивих розваг, тому що родина природнім чином оздоровлює організм і він ще міцніше тримає душу. Водночас дозволялися оргії з повною і анонімною розпустою, саме тому, що це допомагало душі звільнитися. Система, як бачимо, логічна.

Самогубство не допомагає, тому що визнавалось переселення душ з одного тіла в інше і досягати було варто лише цілковитої смерті — повної втрати смаку до життя. І хоча Мані трагічно загинув, страчений через інтриги магів — зороастрійського духовенства, але його вчення розповсюдилося по всій Ойкумені, від Китаю до Тулузи, і скрізь зустрічало вкрай вороже ставлення, тому що в ньому виразно проявлялося несприйняття живої природи, родини, творчості і самої історії етносів, як породження злого начала Мороку.

Варто зазначити, що більшість гностиків не прагли розповсюджувати своє вчення, оскільки вони вважали його надто складним для сприйняття невігласами і їх концепції згасали разом з ними. Але в середині II століття християнський мислитель Маркіон, опираючись на промову апостола Павла в Афінах про

«Невідомого Бога», розвинув гностичну концепцію до того ступеня, що вона стала доступною для широких мас християн.

Маркіон походив з Малої Азії. Спочатку був торговцем, потім, як людина освічена, почав займатися філологією і написав великий трактат про старий і Новий Заповіт, в якому довів, дуже кваліфіковано, що Бог Старого і Бог Нового заповіту — це різні Боги і що, відповідно, християнинові поклонятися Старому Заповітові неможна. А оскільки поклоніння Старому Заповітові увійшло в побут, то більша частина церковників його не визнала, але церква розділилась на дві частини — маркіонітів і супротивників Маркіона. Перемогли тоді — в II столітті — маркіоніти, але в III столітті дуалістів здолали прибічники монізму.

Маркіона оголосили послідовником Сатани і не визнали його вчення. Церква його відлучила, а книгу його піддали обережному замовчуванню — найстрашнішому, що може бути для вченого — на цю тему вважалося непристойним говорити. (Відтворив систему доказів Маркіона німець Долінгер, котрий з різних текстів зібрав докази Маркіона, котрі доводять. Що Бог Нового і Старого заповітів протистоять один одному, як добро і зло.)

Однак, вчення Маркіона попри все не зникло. Через сотні передач воно збереглося на батьківщині Маркіона, в Малій Азії, і в IX столітті, перетворене але все ще впізнанне, стало сподівництвом павликіан (від імені апостола Павла), що виступили на боротьбу з візантійським православ'ям, при чому вони навіть уклали союз з мусульманами.

Павликіан не можна вважати християнами. Не зважаючи на те, що вони не відкинули Євангеліє, павликіани називали хрест символом прокляття, оскільки на ньому був розіп'ятий Христос,

не визнавали ікон та обрядів, не визнавали таїнств хрещення і причастя; все матеріальне вважали злом. Будучи послідовними, павликіани активно боролися проти церкви і влади, прихожан і підданих, зробивши промислом продаж полонених юнаків та дівчат арабам. Разом з тим, в числі павликіан зустрічалось чимало попіврозстриг і монахів, а також фахових військових. Утримати цих сектантів від звірств їх духовні керівники не могли. Життя брало своє, навіть коли гаслом боротьби було запереченням життя. І не варто тут звинувачувати Маркіона, в ідеологічну основу антисистеми могла бути покладена й інша концепція.

Павликіанство було розгромлене військовою силою у 872 році, після чого полонених павликіан не стратили, а розташували на кордоні з Болгарією для несення прикордонної охорони. Таким чином змішана Маніхейсько-Маркіоністська доктрина проникла до балканських слов'ян і породила богомільство, варіант дуалізму, що вельми відрізнявся від маніхейського прототипу, що в ті роки закріпився в Македонії.

Богомили вчили, що голова створених Богом ангелів, Сатанаїл, через пиху повстав, і був скинутий у води, оскільки суходолу ще не було. Сатанаїл створив суходіл і людей, та не міг їх одушевити, для чого звернувся до Бога, обіцяючи стати слухняними. Бог вдихнув в людей душу, а Сатанаїл створив Каїна. Бог у відповідь на те створив Ісуса, безплотний дух, для керування ангелами, також безплотними. Ісус увійшов в одне вуха Марії, вийшов через друге — і набув форм людини, лишаючись примарним. Ангели скрутили Сатанаїла, відійняли в його імені суфікс «іл», в котрім чаїлася сила, звісно містична, і загнали його у пекло. Тепер він не Сатанаїл, а Сатана. А Ісус повернувся в черево батька, полишивши

матеріальний, створений Сатанаїлом світ. Висновок з концепції був простий: «Бий візантійців!».

Як видно з описання, різниця в поглядах у маніхеїв, маркіонітів, богомилів була більшою ніж у католиків і православних. Однак дуалісти мали єдину організацію з шістнадцяти церков. Щільно пов'язаних одна з одною. Схожість їх була сильніша за відмінність, не зважаючи на те, що основою їх було заперечення. В запереченні їх сила, але також і слабкість. Заперечення допомагало їм перемагати, але не давало перемоги.

В цьому виказалась обмеженість заперечення. Світовідчуття альбігойців, маніхеїв, павликіан, ісмаїлітів та інших — це система негативної екології. Не люблячи світ, маніхеї не збиралися його зберігати, навпаки вони прагли до знищення усього живого, всього прекрасного. Замість закоханості у світ і людей, вони культивували відразу і зненависть. На щастя у маніхеїв можливості були обмежені: перемоги остаточно, реалізувати свої ідеї цілковито вони не могли принципово. Якби маніхеї досягли повної перемоги, то для утримання її довелося би відмовитися від руйнування плоті і матерії, тобто переступити той самий принцип, заради якого вони прагнули до перемоги.

Ставши на позиції прокляття життя і поклавши за канон ненависть до світу, не можна виключити з цього власне тіло. Тому і флагеланство необхідно розглядати в більш широкому контексті, як інваріант антисистеми того часу. Логічна гра розуму, як ми бачили, отримує простір в специфічних умовах суперетнічного контакту, що формує розрив чи, точніше, зигзаг етнічної традиції».

(Гумилев П., Панченко А. Чтобы свеча не погасла: Диалог. — Л.: Сов. Писатель. 1990 р. 128 с. Стор. 33-40.)

Гностицизм в культуросфері одне з найбільш драматичних і найменш осмислених явищ. Звичне його визначення як релігійно-філософська течія власне просто хибне. Парадокс в тому, що саме релігія і філософія йому активно протистояли навіть самим прагненням долучитися до нього. Власне, на той час в культуросфері сформувалося ЩОСЬ, котре вже потім набрало назву гностицизму, бо мало якось бути визначене. Це «щось» — це безнадійна і відчайдушна спроба несталим людським розумом створити алгоритм розуміння Сущого. Чи не вперше на той час інтелектуали зіткнулися з неозорістю релігійних досвідів, філософських та наукових шукань, традиційні мислення і містицизму. Природньо виникла спокуса все те розмаїття зібрати до купи і через нього зрозуміти раз і назавжди механіку буття. Спроба була неминуча але передчасна. Передчасна вона, до речі, і понині. Те, чого прагли — зрозуміло, цікаво — що в них врешті вийшло. А вийшла фантазія на тему світобудови. Гностики наважилися відповісти на запитання: «Якби я був Богом, то яким би я створив світ?», тобто вони зазіхнули на питання Бога. Звісно, вони не знайшли відповідь, натомість вони цю відповідь просто створили. Потім повірили у це ними створене як в істину в останній інстанції і почали рефлексувати на Світ з цієї, ними самими створеної «точки зору» на нього. Виникла ситуація, дуже подібна до того, як змія вхопила сама себе за хвіст та так і залякла. Це не символ вічності, це унаочнення безвиході. Розум замкнений сам на себе. Вже створений гностицизм почали споглядати через філософія, як щось окремо суще, але їй «підвладне». Саме це і постало нездоланною перешкодою до його сутнісного розуміння. З кошика неможливо витягти чогось більшого, ніж в нього

покладено. А покладено було в кошик пізнаного на той час навдивовижу мало і покладено все без розбору. Туди потрапили разом і наука, і містика, і магія, і філософія, і релігія, і все те є без надії логічного їх сполучення.

Міф легко і природньо поглинув все те розмаїття інтелектуальних шукань і в межах своїх спровокував з усього того гностицизм. Власне єдиного гностичного вчення так і не було створено, натомість була сила силенна спроб його створити. Фактично наука за визначенням немислима і неможлива в лоні міфу, бо тоді це не наука. Філософія з міфом має цілком визначені взаємини, і хоча вона вважає, що включила міфос в простір своїх інтелектуальних шукань, проте там все зовсім інакше. Згадаймо в чому alter ego міфу — це спосіб існування інформації в темпоритмі динаміки буття. Адже і дотепер або ми живемо, або читаємо книжки і думаємо.

Культуросфера саме і робить це можливим, відсторонюючи, виокремлюючи динаміку пізнання від динаміки буття. Тут або так, або так, а все разом і одночасно природою не передбачено. Інша справа — висновки науки, котрі легко міфізуються і не стають на заваді динаміці Буття в подальшому. Крім того наука завжди мала цілком визначений обсяг пізнаного, фактичного знання. Через науку не відбувалося уповільнення динаміки Буття антропосфери, а натомість спостерігалася його корекція відносно застосування набутих знань завдяки тому, що суспільство «могло собі дозволити» вилучення окремих індивідів з динаміки Буття в ім'я динаміки пізнання. Тому гностицизм використовував не науку, як метод, а виключно міфізовані аргіогі висновки і дані науки.

Зовсім інші взаємини склалися у гностицизму з філософією. Адже, що таке філософія, так би мовити, «в сухому

залишку»? так нічого іншого, як відсторонена від динаміки Буття динаміка його осмислення. Осмислення завжди відсторонене. Для природи — це розкіш, а не конча необхідність. Свого часу ми визначили філософію як паралельну міфологію. Її відмінність від «справжньої» міфології полягає у тому, що в той час як темпоритм міфу прагне максимально наблизитися до темпоритму динаміки Буття, натомість філософія існує завжди у власному, окремому від природного темпоритму і обсяг витраченого на філософію часу сягає максимум можливого, а в ідеалі, — усього часу, підміняючи філософією життя. Звісно, організм філософа за цих обставин функціонує в темпоритмі динаміки Буття, але інтелект його цілковито замкнений на осмислення Сущого. А коли до того додати, що дане осмислення за будь-яких обставин суб'єктивне за власною природою і продукує силу-силенну варіантів осмислення сущого, то гностицизм знову таки був змушений опиратися не на філософію, а виключно на окремі філософські вчення, системи в їх «готовому вигляді». За інших обставин він переставав бути гностицизмом, а поставав філософією. Таким чином, гностицизм обмежувався міфізованою наукою і філософією і не полишав міфічного простору. Але тут, у міфопросторі, він мусив порозумітися з релігією, котра, як ми це свого часу показали, і не збиралася полишити затишний світ міфосфери. Понад те, саме релігія собою для гностиків цей міфопростір і уособлювала, постаючи «останньою інстанцією» осмислення. Довкола неї і вирували всі гностичні інтелектуальні пристрасті, але відбувалися вони у цілковитій відповідності до «правил гри в міф». От і виходило, що мета була науковою, методи філософські, а все те застосовувалося в релігійному інтелектуальному просторі.

Та, як на гріх, до цього всього ще й додалася магія і містика, котрі на той час активно задіявалися в свідомості, впливали на перебіг процесів і явищ в суспільстві, дарма, що не мали під собою наукового і філософського підґрунтя. В проблемних ситуаціях, у зонах та періодах підвищеної невизначеності, вони як ніщо інше сприяли збереженню динаміки буття.

Так відбувалося тому, що вони давали відповідь за обставин, коли отримати змоги її іншим шляхом не було жодної можливості. Маги пророкували, містики інтерпретували суще, опираючись на ефемерне розуміння, непевне у власних витоках. Але вища логіка в них була — вони нівелювали сумнів, даючи категоричну і однозначну відповідь про перспективу динаміки майбуття. Вони не передбачали, а відгадували приблизно 50 на 50, але цього було достатньо, оскільки йшло в актив і запам'ятовувалося лише те, що відгадане. Натомість те, що не співпало, гинуло, нівелювалось, чи пояснювалось втручанням неуратованих чинників (не той оберег, амулет, слабка віра, втручання негативних сил, та інше). Але досягалося головне — зменшувалася невизначеність і внаслідок того зберігалася динаміка буття соціуму в цілому. До речі, і самі містики та маги простодушно вірили у власну обраність і втаємниченість, оскільки дійсно були носіями і подовжувачами традиції, що губилася в п'ємті минулих часів та епох і лишалася незмінною (можливо, через невизначеність власних підвалин). Піддавати сумніву можливо лише те, що існує, а коли ні — то як чинити за цих обставин? Чуттєвісна сфера найбільш невловима для розуму. І тоді сталося те, що не могло не відбутися. Гностицизм, просякнутий міфічною невизначеністю власних підвалин легко і природньо долучив до них ще й невизначеність містичну, навіть якимсь химерним чином гностицизм їх

об'єднав, чим увінчав власний інтелектуальний колапс. До речі, в гностицизмі ніколи не було усвідомлення магічності магії, так само, як міфічності міфу. Тому, коли іноді гностицизм визначають як містичне вчення, то це не цілком послідовно, тут більш доречно визначення «фантастичне вчення» – продукт міфічної традиції мислення і то лише тому, що гностицизм зусиллями великої кількості його сповідників було «одягнуто» в слова. Вийшло в них це художньо-переконливо, глибоко і проникливо, але разом з тим, склало передусім структуру інтуїцій, поетичних образів, позбавлених їх сутнісного розуміння. До речі, щоб відчуті «смак» гностицизму, перечитайте Одкровення святого Іоанна, воно ним просякнуте від першого до останнього слова. Злива вражаючих образів, алегорій, загадкових і невловимих, вир екстатичної пристрасті, емоцій. Відчуття, що вас поставили перед інтелектуальною безоднею, і дали змогу туди зазирнути, відчуті подих незбагненності, змусили «працювати на холостому ходу» ваш інтелект. Виразність образності унеможливила сутнісне розуміння. І все це огорнуте «станом перебування у вірі». Як на мене – це взірць неосяжної інтелектуальної поезії на всі часи. Та разом з тим, можливо через наявність у ньому ремінісценцій містицизму, гностицизм *de facto* нічого конструктивного так і не зпродукував на царині інтелектуальних шукань, бо виявився до того не придатним. В його межах утворилося не розуміння суцього, а образ розуміння його. Що робить зі свідомістю читання, наприклад «Божественної комедії» славетного Данте. Воно збагачує емоційно-образну, духовну сферу читача і десь побіжно транслює інформацію про уявлення славетного флорентійця про «внутрішню структуру» потойбіччя, наси-

чену «фактажем» образів, що її наповнюють. Але по суті – це фантастична поезія вищої проби. Класика літератури на всі часи, але жодним чином не філософія, не наука, не релігія. То все вже потім, рефлектуючи на поезію ми ладні їх там впізнавати і віднаходити. Ми вже казали, що в мистецтві своя, окрема, внутрішня логіка, наука, філософія, котра і є правда мистецтва, але виключно – в межах мистецтва. Виносити «правду мистецтва» як «керівництво до дії» у реальний життєвий простір – справа марна, а подеколи й ризикована...

Що й відбулося зрештою з гностицистичним вченням. Воно зпродукувало непевну містичну філософію, позбавлену перспективи подальшого розвитку, на зміну котрій швидко прийшла патристика, схоластика, вчення отців церкви, практично нічого з неї не запозичивши. Наука просто пішла, як і до того, своїм тернистим шляхом пізнання, керуючись гаслом Оккама «не вносити зайвих сутностей». А релігійна традиція «збагатилась» численними еретичними вченнями, з якими потім повела нещадну боротьбу. Це і згадувані маніхейство, богомільство, павликіанство, і ще чимало іншого, аналіз витоків чого вартий дослідження психології та психоаналізу, як суспільного, так і особисто їх творців та фундаторів.

Дозволимо, на припиненні, суто як ілюстрацію до всього вище сказаного навести показове в багатьох відношеннях викладення одного з гностицистичних вчень з блискучої статті про Гностицизм, написаної для енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона видатним російським філософом-символістом Володимиром Соловйовим. Це викладення вчення Валентина, як пише про нього Соловйов «самого визначного гностицистичного філософа і одного з найгеніальніших мислителів усіх часів».

Валентинова система, що стоїть на чолі єгипетського гностика, докладно викладається у найбільш давньому та найважливішому джерелі для вивчення гностицизму – у св. Ірінея Ліонського в його «*λεϋχος και χιχτροπητης λνωδεως*» (книга I).

В основі система – загальногностична ідея абсолютної повноти (πληρωμη) вічного Буття або світу еонів, з котрого виходить і до котрого повертається все здатне до сприйняття істини. На незримих і неказаних висотах (тобто в сфері чистотрансцендентного буття, говорячи новітньою мовою) передвічно перебуває досконалий еон – першопочаток. Праотець, або Глибочінь (Βαθος). Будучи вище за будь-яке визначення буття, як позитивне щось, чи істина безкінечність, цей першоеон має в собі абсолютну можливість або могутність (potentia) усього у всякого визначеного буття, має його в собі як свою думку і радість. В такому внутрішньому, невисловленому стані ця думка Глибини називається Мовчанням. Незбагненне Глибини завжди зостається в Мовчанні, натомість, збагненне стає початком усього, будучи з потенційної думки першоеону виведене в дійсність актом його волі. Це друге, призведене начало всього є Розум, що також іменується Єдинорідним і Отцем всіляких. Спільно з ним виведена і співвідносна до нього ідеальна об'єктивна – істина. Вони запліднюють одне одного, призводять Сенс (λογος) та Життя (Ζωη) а ці в свою чергу, породжують Людину і Церкву, тобто суспільство. Ці чотири пари (сізігії): Глибина і Мовчання, Розум та Істина, Сенс і Життя, Людина і Церква, складають досконалу восьмирицю, котра, не від нестачі або потреби, а від надлишку внутрішнього статку і для нового прославлення Першоотця призводить ще 22 еони: Сенс та Життя – 10 (декаду), а людина і церква 12 (додекаду). Всі разом 30

еонів і складають виявлену повноту абсолютного буття – Плерому. Останній з тридцяти – жіночий еон, Софія – спалахує полум'яним бажанням безпосередньо знати або споглядати Першоотця – Глибочінь. Таке безпосереднє знання Першопочатку властиве лише його прямому витворові – Єдинорідному Розумові; інші ж еони беруть участь в абсолютному віданні Глибочини лише опосередковано, відповідно до чину власного походження, через своїх творців, а жіночі еони, понад те обумовлені в цім ділі і своїми чоловічими корелятами. Але Софія, зневаживши як свого чоловіка Бажаного, так і всю ієрархію двадцяти семи еонів навіжено спрямовується в безодню невимовної сутності. Неможливість її проникнути, за умови палкого бажання того, увігналі Софію в стан здивування, смутку, страху і подиву. В такому стані вона призвела відповідну йому сутність – невизначену, безвидну і страждальну. Сама вона, загубивши свій внутрішній лад і вийшовши з ладу Плероми, розродилась би в спільну субстанцію, якби у своєму безмірному прагненні не зустріла вічного Кордону, що все приводить в належний лад, що також має назву Очиститель, Воздаятель і Хрест. Орос вилучив з Плероми безформене чадо Софії, її об'єктивоване палке прагнення а Софію відновив на тому самому місці в Плеромі. Позитивним наслідком безладдя, що сталося, стало створення Єдинорідним двох нових еонів – Христа та Духу Святого. Перший навчив всі еони розрізняти Першовітцеві його незбагненне від збагненого, а також повідомив їм закон послідовності та сполучення еонів; Дух Святий, з іншого боку, відкрив їм істотну тотожність, в силу котрої все в кожному і кожен у всіх. Вгамовані, заспокоєні і втішені цим одкровенням, еони виявили в ділі свою солідарність, призиввши спільно, з кращих

своїх сил, сукупний Плід Плероми, і соборний дар її Першовітцеві – еона Ісуса або Спасителя. Він же, як такий, що походить від усіх має назву Все (Пав). А поміж тим викинуте з Плероми безформене породження бунтівного еона (що прозивається ім'ям матері, тільки в єврейській формі множини – Ахамот, спотворене з га-Хакмон) томилося в цілковитому мороці і негараздах. Зглянувся над нею Христос, і пожалівши, власною силою вклав в неї внутрішній образ Плероми, та лише по сутності, а не по знанню (тобто неусвідомлювану ідею), щоб вигнана могла відчувати і скорботу розлуки, і разом з тим мала би світле перед відчуття вічного життя. Здійснивши це, Христос віддалився в Плерому, а Ахамот, що запрагла слідом за ним, була утримана Кордоном. Тоді вона впала в стан сум'яття, більш сильний (тому що більш об'єктивний, фактично-обумовлений) ніж колись її мати – вища Софія. Пристрасні відчуття, котрих зазнавала Ахамот були не лише минутих змінням, як у Софії, але й постійною протилежністю. Вона сама була вже об'єктивованою пристрасстю Софії, а її власні пристрасні в стані протиборства об'єктивуються ще реальніше, і навіть прямо матеріалізуються. Вся волога стихія в нашому світі – це сльози Ахамот, що плаче за втраченим Христом; наше фізичне світло є сяйво її посмішки при згадці про нього, її скорбота і туга застигла і затверділа в щільній речовині, з її страху виникли сатана та демони, а з її звернення і прагнення до втраченого вийшли Деміург (космічний розум) та інші душевні істоти. У всьому тому їй допомагав посланий на її благання Христом з Плероми Спаситель або Заспокійник (Параклет). Він відділив Ахамот від її нижчих породжень і пробудив в ній свідомість, а вона, від споглядання супроводжуючих Спасителя ангелів,

вितворила своє вище породження – духовне начало в нашому світі, сім'я майбутніх духовних людей, пневматиків або гностиків. Витворивши все це, вона забажала втілити в образи свої творіння, дати їм форму; але зробити це з духовним началом їй було неможна, оскільки воно було однорідне і рівновартісне з нею самою, а лише нижче утворюється вищим. Тому її образуотворююче дійство обмежилось душевною істотою – Деміургом, котрий неусвідомлювано нею навіюваний і керований став творити видимий світ і насамперед лише сім небес (тобто сім планетних сфер, включаючи Сонце і Місяць); потім матеріальні стихії (що пішли, як сказано, від пристрасних станів Ахамот) він складає і зв'язує, утворюючи з них земний світ, і насамкінець цього процесу творення створює людину. В це найдосконаліше створення Деміурга Софія-Ахамот, невідомо для самого творця, вклала вище духовне начало, породжене нею від сполучення Параклетом. Таким чином у людині з'єднані три начала: 1) матеріальне, 2) душевне, отримане від Деміурга і 3) духовне, вкладене Софією-Ахамот. Ці три начала не здійснюються рівномірно всім потомством першого чоловіка. В одних людях набуває реалізації тільки матеріальне начало – це люди плоті, фатальним чином приречені на зло та загибель; в других здійснюється середнє – психічне начало – це люди душевні, придатні на зло і на добро, вони спасаються вірою і ділами, та ніколи не можуть досягти вищої досконалості і блаженства, котрі призначені для людей третього розряду, по суті духовних. Ці «чада премудрості» не потребують ні віри, оскільки володіють досконалим знанням, ні в ділах, оскільки вони спасаються не своїми діями, а тим духовним сім'ям, котре зверху в них вкладено. Мета світового процесу полягає

саме в тім, щоб це мале духовне сім'я розкрилось, розвинулось і виховалось шляхом пізнання душевних і чуттєвісних речей, а мета пришестья на землю Спасителя полягала в тім, щоб зібрати всіх, хто має в собі «сім'я жони» (тобто Софії-Ахамот) і з неусвідомлюваних пневматиків перетворити їх на свідомих гностиків, відкривши їм істину про Небесного Отця, про Плерому і про їх власне походження. Але він сприйняв від Деміурга також і «душевного чоловіка», щоби явитися і душевних і праведних спасти, збудивши їх до істинної віри і до добрих справ. Матеріального ж начала в Спасителя не було (оскільки матерія не сприймає спасіння) і тіло його було особливе, фантомне. Коли всі гностики пізнають себе і розвинуть своє духовне сім'я, настане Кінець світу. Софія-Ахамот остаточно з'єднається зі Спасителем і увійде в плерому; духи гностиків, прийнявши жіночий характер увійдуть у злучені (сігізії) з ангелами і також будуть прийняті у Плерому. Деміург і «душевні» праведники утвердяться в своєму царстві небесному, або і «середньому місці», а матеріальний світ з плотськими людьми і князем світу сього – сатаною, згорить і обернеться в ніщо.

За браком автентичних текстів неможливо з цілковитою впевненістю відділити у викладенні св. Ірінея думки Валентина від доповнень його найближчих учнів, та безсумнівно, що в такій стрункій, послідовній і поетично-оригінальній системі всі головні риси належать геніальному вчителю. (Философский словарь Владимира Соловьева. Ростов на Дону; изд-во «Феникс». 1997г. стр. 3-7. Стаття Валентин и Валентине)

Володимир Соловйов як глибокий релігійний філософ виклав вчення Валентина максимально послідовно, тому я дозволив собі як унаочнення того, що

мислиться як гностицизм, навести його увесь цілком, без купюр. Разом з тим, впадає в око, що це не віднайдене, а саме сконструйоване розуміння ієрархічної структури Світобудови. Образно кажучи, гностики не докопалися до істини, а натомість добряче поглибили і розширили «яму нерозуміння», та ще до того внесли в неї назви та імена, котрі «тримаючи» в цілісності їх структуру світобачення, по суті нічого не пояснюючи, самі конче потребують пояснень. Глибочінь, Еони, Ахамот, Деміург, Світло, Христос, та ще чимало іншого. Що означають ці назви та імена? Тут наївне пряме ігнорування і порушення принципу Оккама: «не вносити зайвих сутностей». І хоча Оккам проголосив його вже після пристрастей розбудови гностицизму, але саме ігнорування його перетворило світоглядне вчення на поетичне уявлення про світ, створений Богом. Це зухвала спроба аналізу Промислу Божого, цікава, насичена образністю, але замкнена на саму себе. Тому в межах культурознавства належить не говорити про сутність вчення гностиків, а про Гностицизм як про своєрідний культурний феномен. По суті це чи не єдина спроба оминати наукові методи пізнання Світу в процесі пізнання Світу. Своєрідна спроба розуміння без пізнання, котра «підвисла» в просторі нерозуміння через невідповідність намірів і методів їх здійснення. Проте, як відомо – невдала спроба – все одно спроба. А в науці немає негативних результатів. Гностицизм створив хибний шлях осягнення суцього і собою вичерпав його, завівши розум в інтелектуальну безвихідь, чим посприяв пошукові інших шляхів осягнення суцього.

* (1) швидше це спроба використати релігію і філософію як інструментарій пізнання, що просто неможливо за визначенням. І як наслідок – розуміння через осмислення.

** самим наймовірним чином вони примудрилися поставити над всім сущим, і над Богом також, себе і свій розум.

Гностицизм більшою мірою осмислений ніж досліджений.

(2) відбулось наступне – спочатку було створене певну схему розуміння світобудови, потім цим елементам було надано назв, а вже по тому заходилися з'ясовувати змістовне наповнення даних назв, та механізми їх взаємодії. Таке собі міфотворення – об'єктивний оточуючий світ, а в гностицизмі – його розуміння. Це дійсно – чиста поезія. Плерома, еони, світло, темрява, глибина, деміурги – це – поетичні образи, а аж ніяк не пізнавальні категорії.

Готика (іт. Gotico готський) інакше – готичний стиль: художній, переважно-архітектурний, стиль, що набув розвитку початково (в середині XII ст.) у Північно-Західній Франції і в XV-XVI ст. розповсюдився по всій Західній Європі; характеризується стрічатими арками і склепіннями викладеними на ребрах (нервюрах), великою кількістю кам'яного різьблення та скульптурних прикрас; кольоровими вітражами у вікнах, переважанням вертикальних, сягаючих до верху архітектурних форм і численних мережених башт; у готичному соборі бічний розпір хрестового склепіння головного нефу передається на зовнішні опірні стовпи (контрфорси) за допомогою опірних арок, (аркбутанів). Готика дозволила створювати небувалі за височиною і обширом інтер'єри; в XV-XVI ст. на зміну готиці прийшло мистецтво Ренесансу. Назву готика отримала від германського племені готів, що брали участь в етногенезі ряду європейських народів.

Гравітаційна сингулярність – область простору-часу, через котру неможна прокласти геодезичну лінію. Часто в ній

викривлення просторово-часового континууму обертається на безкінечність, або метрика має інші патологічні властивості, котрі не допускають фізичної інтерпретації (наприклад, космологічна сингулярність – стан Всесвіту в початковий момент Великого Вибуху, котрий характеризується безкінечною щільністю і температурою речовини).

Гуру (санскрит «духовний наставник», «вчитель») 1. Голова релігійної общини сикхів в Пенджабі (Індія) 2. Наставник, вчитель в буддизмі, йозі та інших філософсько-релігійних системах індуїстського походження. 3. Наставник, вчитель.

Д

Дао (кит. Шлях, Путь) 1) в конфуціанстві – шлях вдосконалення правителя, вдосконалення добродітності, сукупність етичних норм. 2) в даосизмі – вельми розпливчате поняття; означає закономірність сущого, його породжуючий і організуючий початок. Світ являє собою втілення незбагненого Дао, котре, тим не менш, належить прагнути осягти; мудреці, слідуючи Дао, долучаються до «недіяння», тобто відмовляються від цілеспрямованої (цілепокладаючої) активності, досягають єдності з природою і досконалості, до того ж Дао протиставиться культурі та етиці. Дао поняття давньокитайської філософії, яке означало: в теорії пізнання – «шлях» природи, її закономірність; в етиці – смисл життєвого шляху людини, етичну норму («Дао-де»); в логіці – підставу, засновку, аргумент («Дао-лі»).

Даосизм (кит. Дао) одна з трьох розповсюджених в Китаї релігій, поруч з конфуціанством та буддизмом. Даосизм виник в VI ст. до р. х. на ґрунті шаманських вірувань і проповідує покірність, сумирність, благочинність. Прихильники Дао

прагнуть досягти єдності з першоосновою Світу (Дао) і через посередництво світу магії (медитація, алхімія, астрологія) набути безсмертя.

Дедукція (лат. deductio від deduco – відводжу, виводжу) – метод дослідження, який полягає в переході від загального до часткового; одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила з одних положень, як істинних, виводиться нове істинне положення.

Деградація (фр. degradation; лат. gradus – ступінь, щабель) виродження, занепад, поступове погіршення, зниження, або втрата раніше набутих властивостей.

Десакралізація – позбавлення сакральності, вихід за межі сакрального (релігійного) досвіду, традиції. Слово десакралізація складається з приставки «ДЕ» (фр. de; лат. de) котра означає відокремлення, відділення, відміну, вилучення, напр.: деструкція, десакралізація; і слова «сакральний» (лат. sacer (sacri) – священний). Означає: 1) священний, приналежний до віри в бога або богів. 2) обрядовий, традиційний, ритуальний.

Деструктивний (лат. destructio) – руйнівний, неплідний, скерований на нищення та руйнування процес. Протилежним до деструктивного є креативне. На жаль точного адекватного перекладу слова «креативне» в українській мові немає. Його переклад як «творче» лише відносно правильний. В російській мові «креативний» перекладається як «созидательный». Але до слова «созидательный» також немає відповідного слова в українській мові, його також перекладають як «творчий».

Детермінізм (лат. determino – визначаю) філософське вчення, що стверджує загальну причинну обумовленість, об'єктивний зв'язок і закономірність усіх явищ природи і суспільства. Детермінізм відкидає випадковість і протистоїть індетермінізмові.

Детермінований хаос – визначений і локалізований як певна онтологічна даність хаос є детермінований хаос, тобто це хаос, котрий має якусь протилежність собі – космос, логос, гармонію, відносно яких має розглядатися і до котрих протиставитися як хаос. Якнайширше хаос маємо розуміти як невизначеність у структурі визначеності. Одним з можливих його унаочнень є броунівський (хаотичний) рух часток у певному визначеному та стабільному локальному середовищі.

Джайнізм (др. інд. «джива» переможець) релігійно-філософське вчення в Індії, засноване у відповідності до переказів в VI ст. до н. е. Махавірою Джаною (тобто Великим героєм Переможцем; справжнє ім'я – Вардхамана); подібно до буддизму, Джайнізм постав як реакція на ритуалізм і інтелектуальну відстороненість брахманізму; Джайнізм зберіг вчення про перевтілення душ та воздаяння за вчинки, водночас відкинув авторитет «вед» і відкрив доступ в свою общину чоловікам і жінкам всіх варн (пізніше – каст); мета джайнів – звільнення від ланцюга сансаричних перероджень (нірвана), котрого може досягти лише людина, що загартувала свою душу і плоть суворим аскетизмом, не спричинивши шкоди жодній живій істоті – ахімса (незавдання шкоди, ненасильство; санскр.).

Дисипативний (лат. dissipatio розпорошення) – слабшаючий, згасаючий, розсіюваний; дисипативна система – механічна система, повна енергія якої (тобто, вся сукупна кінетична та потенційна енергія) при рухові зменшується, переходячи в інші види енергії, наприклад, у теплову при нагріванні провідника електричним струмом, що проходить по ньому; дисипативне середовище – розподілена фізична система, в якій відбувається зменшення повної енергії і

зростання ентропії; дисипативними є всі реально-сущі середовища, завдячуючи своїй в'язкості і зумовленому нею тертю.

Дисипація [лат. dissipatio — розсіювання, розпорошення] 1) перехід енергії впорядкованого руху в енергію хаотичного руху часток (теплоту); 2) поступове виділення газів з атмосфери (напр. землі) в оточуючий космічний простір; викликається безладним тепловим рухом атомів та молекул.

Диференціація (фр. differentiation; лат. differentia — різність, відмінність) 1) розділення, розчленування, розшарування цілого на різноманітні форми, щаблі; 2) філогенетична диференціація — розчленування єдиної групи організмів в процесі розвитку на дві або декілька груп; 3) одна з властивостей мовного розвитку, в силу котрої діалекти мови прагнуть відокремитися від інших діалектів і стати самостійними мовами; протилежне — інтеграція.

Діалектика (др. гр. δίαλεκτική) 1) в Др. Греції мистецтво ведення спору, доходить істини шляхом зіткнення протилежних думок, розкриття суперечностей в умовиводах супротивника і подолання цих суперечностей; 2) філософське вчення про становлення та розвиток буття і пізнання, засноване на законах єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, безперервної мінливості природи; 3) заснований на цьому вчення метод мислення, осягаючий дійсність в її суперечливості, цілісності і розвиткові; 4) розвиток будь чого у всьому розмаїтті його форм і суперечливості.

Добро і зло — нормативно-оціночні категорії моральної свідомості, в гранично узагальненій формі означають з одного боку належне і етично-позитивне, як благо, а з іншого — етично-негативне, як негідне у вчинках і мотивах людей, в явищах суспільної дійсності. В інтерпретації добра і

зла в історії етики, починаючи з древності, стикаються матеріалістичні та ідеалістичні тенденції. Перша пов'язувала ці поняття з людськими потребами і зацікавленостями, з законами природи або фантастичними бажаннями і прагненнями людей (натуралізм), з насолодою і стражданням, щастям та нещастям людини (гедонізм, евдемонізм), з реальним суспільним значенням індивідів для їх спільного життя.

Друга, натомість, виводила поняття добра і зла з божественного повеління або розуму (і відхилень від них), з декотрих (потойбічних відносно світу сущого) ідей, сутностей, законів, внаслідок чого конфліктів між добром і злом надавався метафізично-онтологічний сенс боротьби двох споконвічних начал у Світі, або ж зводила зміст даних понять до вираження суб'єктивних побажань, схильностей, симпатій і антипатій людини.

Догма (від гр. думка. δογμα (δογματος) — рішення, вчення, постанова), доктрина або окреме її положення, що сприймаються як істині бездоказово (апріорно), без дослідного обґрунтування і практичної перевірки, а лише на основі релігійної віри та проаналізованого підкорення авторитету. Догма розглядається її прихильниками як непорушна даність незалежно від конкретної реальності, умов, місця і часу. Так підґрунтя будь-яких релігій складають саме догмати, що сприймаються на віру, обов'язкові для всіх віруючих, що не можуть підлягати сумніву чи піддаватись критиці.

Догмат (др. гр. δογμα (δογματος) рішення, постанова) 1) положення, що сприймається на віру, а рїогі, (без доведення і обґрунтування) як беззаперечна істина, незмінна за будь-яких обставин; 2) затверджене вищими церковними інстанціями тієї чи іншої релігії положення віровчення, оголошене церквою як беззаперечна істина, що не підлягає критиці.

Догматика (догмат) 1) систематичне викладення догматів того чи іншого віровчення в богослов'ї; 2) & сукупність догматів тієї чи іншої ідеології, політики, напрямку в мистецтві.

Доктрина (лат. doctrina – вчення) – певне систематизоване вчення (звичайно – філософське, ідеологічне, наукове, містичне), що являє собою цілісну концепцію, сукупність принципів. Термін "доктрина" (на відміну від майже синонімічних йому "вчення", "концепція", "теорія") переважно зустрічається при означенні, виявленні поглядів з відтінком схоластичності та догматизму.

Духовна сфера – складова ментального простору антропосфери. Спільний простір сполучення і взаємозумовленості другого і третього рівнів реальності. Наявність духовної сфери є передумова можливості духовно-практичної діяльності і культуротворення. В культурному середовищі духовна сфера відбувається одночасно як у світі артефактів культури, так і у внутрішньому інтелектуальному просторі людей. Духовна сфера водночас і передумова і похідна від можливості інтелектуальної діяльності. Духовна сфера є транслятором і корелятом органічного синтезу духовного світу людини і суспільства. Об'єднує емоційне і аналітичне, ірреальне і логічне. Складає внутрішній простір нашої свідомості з можливістю винесення його назовні (твори мистецтва, наука, релігія), існує і трактується у часі буття людства. В контексті нашого бачення духовна сфера є інтелектуальний простір культури.

Е

Еволюція (лат. Evolutio – розгортання) в широкому розумінні синонім розвитку. Процес змін (переважно незворотних) що відбуваються в живій та не

живій природі, а також в суспільних системах. Еволюція може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи (прогресивна еволюція, прогрес), або навпаки, до зниження цього рівня (регрес); можливо також еволюція при збереженні загального рівня організації (еволюція геологічних систем, мов). Термін «еволюція» частіш за все застосовується для означення багатоглибкого розвитку біологічних об'єктів, регульованим природнім відбором. В застосуванні до суспільних систем еволюція розглядається як аспект історії, пов'язаний з виділенням тих або інших цілісних суспільних комплексів (еволюція суспільних інституцій, ідеології, культури, і т. ін. як частин загальної історії); У вузькому сенсі у поняття еволюції включають лише поступові кількісні зміни, протиставляючи його розвиткові як якісному здвигу, тобто – революції. В реальних процесах розвитку революція і еволюція (у вузькому сенсі «поступового накопичення змін») слугують рівною мірою необхідними компонентами і утворюють суперечливу єдність: «життя і розвиток в природі включають в себе і повільну еволюцію, і швидкі стрибки, переривання поступовості. (Ленин В.И. ПСС т. 20с. 66)». (ФЭС. с.786. Эволюция)

Ейдетична пам'ять – образно-зорова пам'ять.

Ейдетизм (др. гр. εἶδος – образ, вигляд) різновид образної пам'яті, виражена в збереженні яскравих наочних образів об'єктів по припиненні їх впливу на органи відчуттів (головним чином після зникнення об'єктів з поля зору). При ейдетизмі людина не пригадує сприйняті нею предмети, а немов би продовжує їх бачити.

Екзальтація (пізн. лат. Exaltatio – піднесення) 1) стан підвищеного збудження, що виникає в нервовій тканині слідом за періодом зниженого або відсутнього

збудження. Протилежне — рефрактивність. 2) & стан захоплення, стан збудження, хвороблива жвавість.

Експансія (лат. Expansion — розширення, поширення) розширення, розповсюдження кордонів чи впливу за початкові межі; Напр.: експансія розуму в невідоме.

Екстаз (лат. Exstasis; др. гр. ἐξτῶσις — нестям, захват) крайній ступінь стану захоплення; стан на грані нестями.

Екстраполяція (від екстра і лат. polio — пригладжую, обробляю.) 1) Наближене знаходження за рядом даних значень функції інших її значень, що містяться поза цим рядом. 2) поширення кількісних (статистичних) висновків, одержаних у результаті вивчення соціально-економічних явищ та процесів досліджуваної сукупності на іншу однорідну сукупність, на інший час. Напр.: Екстраполяція циклічних явищ минулого на майбутнє.

Емпіричний (др. гр. ἐμπειρική досвід, досвідченість) заснований на досвіді, виведений з досвіду.

Езотеричний (др. гр. ἐσωτερικό - внутрішній) той, що містить внутрішній глибинний або таємничий, прихований сенс. Езотеричне знання — таємне вчення, відоме лише вузькому колу обраних осіб. Протилежне — екзотеричний.

Еманация (пізн. лат. Emanatio - стікання) 1) в древньо-римській філософії (неоплатонізм, гностицизм) пояснення походження світу шляхом витікання творчої енергії божества, тобто перехід від вищого ступеню буття Універсуму до нижчих, менш досконалих ступенів; Еманация може розглядатися як поетапне спрощення, нівелювання (рос. убывание) буття, протилежне вдосконалюванню, розвитку.

Енергія — (др. гр. ἐνεργεία - діяльність) 1) загальна кількісна міра руху у взаємодії матерії, головні різновиди (форми) енергії — механічна, теплова, електромагнітна, хімічна, атомна, гравітаційна. Різні форми енергії можуть перетворюватися одна в одну в

цілком визначених співвідношеннях, при чому загальна кількість енергії не змінюється, у відповідності з законом збереження енергії, котрий є основним законом природи; Енергія активізації — найменша енергія, котру повинна мати частка (атом, іон, радикал) для того, щоб відбулася хімічна реакція; Енергія зв'язку — різниця між енергією зв'язаної системи часток і сумарною енергією цих часток в розділеному стані. Для стійких систем енергія зв'язку негативна і тим більша за абсолютною величиною, чим міцніша система. Енергія зв'язку зі зворотним станом — мінімальна робота, котру належить витратити, щоб розділити систему на складові її частини. 2) діяльна сила, наполегливість, життєрадісність і рішучість в досягненні мети.

Ентропія — (гр. ἐν - â ἵστροπή — поворот, зміна, перетворення) — 1) фіз. Особлива фізична величина (функція стану термодинамічної системи), яка в спостережуваних явищах і процесах характеризує знецінювання (розсіювання) енергії, зумовлене перетворенням усіх видів її на теплову і рівномірним розподілом тепла між тілами (вирівнюванням їхніх температур). 2) В теорії інформації — міра невизначеності ситуації; в математиці — міра невизначеності випадкової функції.

Епос (др. гр. ἐπος — слово, мова, вислів) — 1) героїчний переказ, сказання, билини, думки, саги та ін. в усній народній творчості. 2) від літератури, твори котрої (повісті, оповідання, роман, епопея) головним чином оповідають про події минулого — реальні або вигадані.

Ергономіка (др. гр. ἐργον справа, робота, + νόμος — закон) галузь науки, що досліджує людину (або групу людей і її (їх) діяльність в умовах виробництва з метою покращення знарядь, умов і процесів праці.

Ефемерний (др. гр. ἐφημερος - одноденний) не довічний, швидкоминучий, майже не існуючий.

Ж

Жанр (фр. genre – рід, вид) 1) історично сформований внутрішній підрозділ в мистецтві; тип художнього твору в єдності специфічних властивостей його форми та змісту. При тому в кожному виді мистецтва система жанрів складається по-своєму: в живописі на основі предмету зображення (натюрморт, портрет, пейзаж), в літературі жанр визначається об'єктом твору (оповідання, повість, роман) і способом побудови образу (символіка, алегорія, документальність), в музиці жанри розрізняються за способом виконання (вокальний, ансамблевий, хоровий, вокально-інструментальний, оркестровий) і за призначенням (марш, танець, колицьова та ін.); в ХХ ст. відбувається інтенсивне сполучення і взаємопроникнення жанрів.

Життя – форма існування матерії, що закономірно виникає за певних визначених умов в процесі її розвитку. Живі об'єкти відрізняються від неживих обміном речовин (обов'язковою умовою життя), подразливістю, здатністю до розмноження, зростання, активної регуляції свого складу і функцій, до різних форм руху, здатністю прилаштування до середовища та ін. Однак, строго наукове визначення розмежування на живі і неживі об'єкти зустрічає істотні труднощі. Так дотепер немає єдиної думки про те, чи можливо вважати живими віруси, котрі за межами клітин організму господаря не мають жодного з атрибутів живого; у вірусній частині в той час відсутні метаболічні процеси (процеси обміну речовин), вона нездатна розмножуватися, та ін. Специфіка живих об'єктів та життєвих процесів може бути охарактеризована в аспекті як її матеріальної структури, так і найважливіших функцій, що лежать в основі всіх проявів життя.

Життю властиві високовпорядковані матеріальні структури, котрі разом складають живу систему, здатну у цілому до самовідтворення.

Життя можливе лише за визначених фізичних та хімічних умов (температура, наявність води, мінералів та ін.). Однак припинення життєвих процесів (напр.: при висушуванні насіння або глибокому охолодженні дрібних організмів) не призводить до втрати життєздатності, якщо зберігається непошкодженою структура, вона, при поверненні у нормальні умови, забезпечує відновлення життєвих процесів.

Життя якісно перевершує інші форми існування матерії у відношенні розмаїття і складності хімічних компонентів та динаміки протікаючих у живому перетворень. Живі системи характеризуються значно більш високим рівнем структурної і функціональної впорядкованості у просторі і часі. Структурна компактність та енергетична економічність живого – результат якнайвищої впорядкованості на молекулярному рівні.

Живі системи здійснюють обмін з оточуючим середовищем енергією, речовиною та інформацією, тобто являють з себе відкриті системи. При тому, на відміну від неживих систем, живому притаманна здатність до впорядкованості, до створення порядку з хаосу (ладу з безладдя, тобто протидія зростанню ентропії). Однак зниження ентропії в живих системах можливе лише за рахунок підвищення ентропії в оточуючому середовищі, так що в цілому процес підвищення ентропії триває.

Життя на Землі, що зародилося не менш ніж 1,5 – 2 мільярди років тому, представлене величезною кількістю організмів, постійно пов'язаних з середовищем, тобто з іншими організмами і неживою природою. Життя з усіма його проявами спричинило надзвичайно глибокі зміни в розвиткові нашої планети. Вдосконалюючись в процесі еволюції живі організми все

ширше розповсюджувалися по планеті, беручи участь в перерозподілові енергії речовини в земній корі. Розповсюдження рослинності призвело до докорінної зміни складу атмосфери. Вуглець, що віками накопичувався в залишках рослин утворив у земній корі грандіозні енергетичні запаси у вигляді покладів енергетичних з'єднань (кам'яне вугілля, торф). Рослинне покриття змінило фізичні та хімічні показники (характеристики) планети. Розвиток життя в світовому океані призвело до створення осадових порід, що складаються зі скелетів та інших залишків морських організмів. Ці поклади, їх механічний тиск, хімічні та фізичні перетворення змінили поверхню земної кори. Вибіркове поглинання речовин організмами викликало перерозподіл речовини у верхніх шарах земної кори. Все це створило на Землі особливу оболонку – біосферу. В котрій розвинулися і продовжують розвиватися життєві явища.

В ході еволюції живих організмів все більш значною мірою вдосконалювалися процеси прилаштування їх до зовнішніх умов, що у вільнорухомих організмів сприяло розвитку центральної нервової системи. Розвиток (під впливом праці) найбільш досконалої форми організації нашої нервової діяльності у предків людини створило передумови для переходу життя на суспільний рівень, пов'язаний з вищою формою руху, властивою людині у якості відмінної від біологічної форми, притаманної іншим формам життя. Після переходу на цей рівень, з виникненням суспільної свідомості стає можливим прогнозування розвитку і створення нових форм регуляції та пристосування, неможливих у процесах суто біологічного розвитку живої речовини.

3

Закон – необхідне, істотне, стійке, постійне відношення між явищами. Закон виражає зв'язок між предметами, складовими елементами даного предмету, між властивостями речей, а також між властивостями всередині речей. Існують закони функціонування, що виражають істотну, необхідну пов'язаність між співіснуючими у просторі речами та явищами (напр. закон всесвітнього тяжіння). Поруч і в єдності з законами функціонування існують закони розвитку. Так, наприклад, суспільство закономірно розвивається від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

В системі об'єктивного ідеалізму закон трактується як вираження світового розуму, втіленого в природі та суспільстві. З точки зору суб'єктивного ідеалізму закон привноситься пізнаючим суб'єктом в реальний світ, розум дає закони природі. Наприклад відповідно позитивізму, закони, що фіксуються в так званих актуальних науках – це умовні правила пов'язування висловлювань, що описують дані чуттєвого досвіду.

Діалектичний матеріалізм виходить з того, що закони носять об'єктивний характер, виразні реальні відношення речей. Закони можуть бути менш загальними, діючими в визначених областях, котрі вивчаються окремими конкретними науками (напр. Закон природного відбору); більш загальними, що вивчаються рядом галузей знання (напр. Закон збереження енергії, циркуляції інформації); загальними, універсальними (закони діалектики: перехід кількісних змін в якісні та ін.) досліджувані філософією. Одні закони виражають строгу кількісну залежність між явищами і фіксуються в науці математичними формулами, інші закони не піддаються математичному вираженню. Розрізняють також статистичні та динамічні закономірності.

Реалізація законів залежить від відповідних необхідних умов, наявність котрих забезпечує перехід наслідків, котрі слідує із закону, із стану можливості у дійсність. В природі закони діють як стихійна сила. Суспільно-історичні закони, будучи рівнодіючою свідомих людських дій, створюються і реалізуються людьми у процесі суспільної практики. Але дія суспільних законів, так само як і законів природи об'єктивна; в основі історичного процесу полягає розвиток засобів виробництва.

На основі пізнання законів досягається передбачення майбутнього, здійснюється перетворення теорії в практику. Наявністю пізнаних законів виявляється можливим вплив як на природні так і суспільні процеси.

Зло – див. Добро і зло.

Знак – матеріальний предмет (явище, подія) виступаючий в якості представника певного іншого предмету, властивостей або відношення і використовуваний для придбання, збереження, переробки і передачі повідомлень (інформації, знань). Розрізняють мовні (залучені в певну знакову систему) і немовні знаки. Серед останніх можливо виділити знаки – копії – це відтворення, репродукції більш-менш подібні з означуваним (ними є фото, відбитки пальців, певною мірою знаки так званої піктографічної писемності). Знаки-ознаки це знаки, пов'язані з означуваними предметами як дії зі своїми причинами (те, що інакше називається симптомами, прикметами та ін.). Знаки-символи – знаки, котрі внаслідок втіленого в них наочного образу використовуються для вираження певного, часто вельми значного і відстороненого, змісту (напр. зображення древньогрецької театральної маски як символ сучасного театру і театрального мистецтва); термін «символ» використову-

ється і просто в сенсі «знак». Мовні знаки не функціонують незалежно один від одного, і утворюють систему правила котрої визначають закономірності їх побудови (правила граматики або синтаксису в широкому розумінні), осмислення (правила смислу або значення знаку) і використання знаку, що входить в склад мов, як засіб комунікації в суспільстві, названі знаки спілкування. Знаки спілкування поділяються на знаки природних мов і знаки штучних знакових систем – штучних мов. Знаки природних мов (окремі слова, граматично правильно побудовані висловлювання, речення та ін.) складаються як із звукових знаків, так і відповідних до цих знаків рукописним, друкарським та інших знаків. Немовні знаки відіграють в комунікації (спілкуванні) допоміжну роль. В природних мовах спілкування – національних мовах – в більш чи менш явній формі існують лише правила граматики, а правила сенсу і використання – в неявній формі. Розвиток науки призвів до введення у природні мови спеціальних графічних знаків, використовуваних для скорочення вираження наукових понять, суджень і способи оперування в науці об'єктами що в ній розглядаються (такі, наприклад, знаки математичні, хімічні, та інші символи) із знаків такого роду вибудовуються штучні мови, правила котрих (включаючи правила синтаксису і сенсу) задаються в явній формі. Штучні мови знаходять переважне застосування в науці, де вони слугують не лише засобом спілкування (між вченими, науковими колективами та ін.), але і отримання нової інформації про досліджувані явища. Серед знаків штучних знакових систем можливо виділити знаки кодових систем, призначених для кодування звичайної мови, або для перекодування вже закодованих

повідомлень (напр. азбука Морзе; коди застосовувані для складання програм для ЦОМ (цифрових обчислювальних машин)); знаки для моделювання безперервних процесів (напр. криві, що відображують безперервні зміни в ході певних процесів). Знаки, з котрих будуються формули, що використовуються в наукових мовах – найбільш важливий вид знаків, застосовуваних в науці; серед них звичайно розрізняють знаки, осмислення (значення) котрих не залежить від інших знаків (т. зв. власні знаки) і знаки не власні, що не мають самі по собі значущого характеру, а лише послуговуючи для побудови складних знаків з більш простих (напр. дужки).

Розрізняють предметні, смислові та експресивні значення знаків. Знак означає даний предмет (або предмети) – предмет означений знаком називається його предметним значенням – і виражає своє змістове і експресивне значення. Смислове значення (смысл) знаку служить для виділення його предметного значення – для надання предмету, означуваного знаком (хоча можуть бути знаки, що мають лише сенс, але не означуючи ніякого предмету; напр. висловлення «русалка»). З іншого боку можуть бути знаки, в котрих смислове значення зведене до мінімуму, такими є власні імена природних мов. Смислове значення знаку – це його властивості представляти, фіксувати визначені сторони, риси, характеристики означуваного об'єкту, що визначають область прикладання знаку; це те, що розуміє людина, що сприймає або відтворює даний знак. В науці смислове значення знаку набуває форми поняття; при тому в ряді галузей (передусім у математиці) предмети, означувані знаком (вираженнями відповідної наукової мови) являють собою ідеалізовані об'єкти. Під експресивним значенням знаку розуміється те, що виражається за

допомогою даного знаку (при використанні його в даному контексті і в даній ситуації) відчуття і бажання людини, використовуючого знак.

З розвитком здатності вилучати і переробляти інформацію про предмети, оперуючи безпосередньо не з самими предметами, а і з представляючими їх знаками пов'язано як становлення самого людства, так і переломи в розвиткові науки (напр. виникнення математичної символіки в 16-17 ст., що різко прискорило прогрес математики та її додатків до механіки, астрономії, фізики; розвиток формалізованих, інформаційних, машинних та інших мов, пов'язаних з кібернетикою). Створення спеціальної символіки і особливо створення систем формул зазвичай відкриває в науці нові можливості; раціонально побудовані системи знаків дозволяють в осяжній формі виражати співвідношення між досліджуваними явищами; добиватися однозначності використовуваних термінів; фіксувати такі поняття, для котрих в звичайній мові немає словесних виражень; формули зазвичай виражають і готовий результат і той шлях, слідуючи котрому його можливо отримати. Фіксація повідомлень за допомогою знаків робить можливою передачу інформації технічними каналами зв'язку і її обробку за допомогою математичних приладів.

ФЭС. с.192. Б.В. Бирюков.

Зомбі (афр.) 1) людина, що пройшла процедуру зомбування, у жорсткого зомбі дивного кольору білки очей, байдуже обличчя, міміка якого несуспільна з мовою, а сама мова містить помилки, реакція загальмована, в пам'яті стерті ділянки, а манера триматися настільки нестандартна, що це впадає в очі; м'який зомбі ззовні нічим не відрізняється від нормальних людей; цілковитої певності в існуванні зомбі немає; 2) & повсталий з могили, перевертень.

Зомбування (зомбі) програмування підсвідомості на беззаперечне підкорення наказам; техніка зомбі розроблена чаклунами (вуду) Дагомеї (нині Бенін), звідки разом з чорношкірими рабами потрапила на острови Вест-Індії (особливо на Гаїті); в процесі зомбування людина піддається похованню і відкопується тоді, коли частина ділянок мозку пошкоджена (зруйнована), вважається можливим також психіатричне зомбування бригадою гіпнотизерів, котре супроводжується застосуванням сильних снодійних, наркотиків, отупляючих препаратів, електрошоку, цілодобових прослуховувань навіювань через навушники та НВЧ — обробкою.

К

Катафатична [др.гр. *катафатікως* — стверджувальний]. Катафатична, або позитивна теологія — богослов'я, що доводить присутність бога в світі «слідами» і «ознаками» (тобто, позитивними атрибутами і означеннями), котрі бог буцімто залишає; пор. апофатична.

Коан — дзенівська загадка без раціональної розгадки, загадка на перехід від аналітичного мислення до цілісного.

Космос [гр. *κοσμος*] термін давньогрецької філософії для означення світу як структурно організованого і впорядкованого цілого. У дофілософському використанні значення слова «космос» застосовується від зовні зримої, тектонічно організованої «будови», «прикраси», «оздоби», до поняття внутрішньої структури, особливо — суспільно-політичної (державний устрій, «лад» — Геродот) та починаючи з Гомера, а також, «дисципліна», та «чинність в поведінці індивіда».

М

Ментальність — суспільно-психологічні установки, способи сприйняття, манера думати і відчувати. Ментальність

виражає повсякденне обличчя колективної свідомості невідрефлексованої і несистематизованої шляхом цілеспрямованих розумових зусиль мислителів і теоретиків (аналітиків). Ідея на рівні ментальності — це не є породжені індивідуальною свідомістю, завершені в собі духовні конструкції, а, натомість, є сприйняття такого роду ідей певним суспільним середовищем, сприйняття, яке їх неусвідомлювано і безконтрольно видозмінює, виправляє та спрощує. Але чи не на рівні ментальності подеколи належить шукати й те мислительне та емоційне підґрунтя, в якому зображується ідея як така? В цьому сенсі правомірно говорити про «суспільну історію ідей», що найсуттєвішим чином відрізняються від історії ідей «в чистому вигляді».

Неусвідомлюваність, або нецілковита усвідомлюваність — одна з важливих ознак ментальності. В ментальності розкривається те, про що досліджувана історична епоха зовсім і не збиралась, та й не була здатна повідомлювати і ці її послання, що здійснились мимоволі, невідфільтровані і непроцензовані в умах тих, хто їх відправив, тим самим позбавлені цілеспрямованої умисної тенденційності — в них епоха ніби мимо власної волі «проговорюється» про саму себе, про свої секрети. В цій особливості ментальності міститься величезна її пізнавальна цінність. На цьому рівні вдається розчутити таке, про що неможливо дізнатися на рівні свідомих висловлювань. Коло знань про людину в історії, про її уявлення і відчуття, вірування і побоювання (страхи), про його поведінку та життєві цінності стрімко розширюється, робиться більш багатомірним і глибше виражаючим специфіку історичної реальності.

Виключно суттєва та обставина, що нові знання про людину, будучи залучені в поле зору історика, на рівні ментальності

відносяться переважно не до одних лише представників інтелектуальної еліти, котрі продовж більшої частини історії монополізували освіту, а через це і фіксацію інформації, традиційно доступної історикам, але й до широких кіл населення. В той час, як ідеї генерують та висловлюють нечисленні представники людства, то ментальність — невід'ємна властивість кожної людини, її потрібно лише вміти вловити. До того «безмовна більшість», що практично завжди є виключеною з історії, виявляється здатною заговорити мовою символів, ритуалів, жестів, звичаїв та забобонів і донести до відома історика бодай частку свого духовного Універсуму.

З'ясовується, що ментальність утворює свою особливу сферу, зі специфічними закономірностями та ритмами, суперечливо і опосередковано пов'язану зі світом ідей у власному сенсі слова, але таку, що жодним чином не зводиться до світу ідей. Проблема народної культури — попри невизначеність і навіть оманливість цієї назви, існує як проблема духовного життя мас, відмінного від офіційної культури верхів, нині набула нового великого значення саме в світлі дослідження ментальностей. Сфера ментальностей так само складно і не безпосередньо пов'язана з ментальним життям суспільства, з виробництвом, демографією, побутом. Віддзеркалення визначаючих умов історичного процесу в суспільній психології є зазвичай видозмінене і навіть викривлене; культурні і релігійні традиції та стереотипи відіграють в її формуванні і функціонуванні величезну роль.

Розгледіти за «планом вираження» «план змісту», проникнути в його невимовлений ясно і мінливий за своїм складом пласт суспільної свідомості, настільки прихований, що до недавнього часу історики і не підозрювали про його існування, — задача першоступеневої

наукової ваги і величезної інтелектуальної привабливості. Її розробка відкриває перед дослідниками воістину неозорі перспективи.

Одиссей. Человек в истории. 1989. М. Наука
А.Я. Гуревич. ст. 115-116.

Н

Нелінійність — одне з базових понять у синергетиці. В математиці нелінійність відображує певний вид математичних рівнянь, що мають величини, котрі відшукуються, у ступенях більших за 1, чи коефіцієнти, залежні від властивостей середовища. Нелінійні рівняння мають декілька (більше ніж 1) вирішень. Звідси витікає якісний фізичний зміст нелінійності. Множині рішень нелінійного рівняння відповідає множина шляхів еволюції системи, описувана цими рівняннями.

Нелінійність в самому загальному, світоглядному плані може бути розкрита через ідеї наявної поліваріантності (альтернативності) шляхів розгортання еволюційних процесів, ідеї вибору з альтернатив і витікаючої звідси ідеї незворотності еволюції.

Р

Ритм (гр. ρυθμός ρεωθεύ — «рух, такт, течія», від rhein — «текти» чи euein — «тягти») — в природі — загальна властивість, універсальна закономірність організації матерії, в тому числі живих організмів, «біологічний годинник» життєдіяльності людини. Універсальне значення ритму — зміна пір року і часу доби осмислені в античній філософії. [...] Явище ритму слід відрізнити від метру, тобто рівномірного чергування рівноцінних елементів. Ритмічний лад передбачає нерівномірну послідовність. Метрика може бути забезпечена двома однаковими

елементами, для виникнення ритму необхідно як мінімум три елементи. Тому явище метру і ритму пов'язано в природі та мистецтві з пропорціонуванням і симетрією. Природа живе за законами ритму: ритмічний рух планет, ритмічне дихання, ритмічно б'ється наше серце, причому різні природні ритми накладаються один на одного, створюючи пульсацію. [...] Це явище пов'язане з асиметрією гравітаційного простору і законом ентропії. Тому підсилення ритміки, акцентуація, перервність руху, коли вони співпадають з біологічним ритмом, створюють ефект підсилення і полегшення дії. Добре знайоме: «Раз, два, три – взяли!» – не що інше, як формула полегшення фізичної праці через ритм. Аналогічне значення мають удари в долоні чи в барабан, пісні і танці, ритуальні рухи, танці шаманів і буддійські мантри. Ритм і метр взаємопов'язані, метр є структурною основою будь-якої ритмічної конструкції. Звідси поняття розмірності руху в просторі та часі. Розмір – відносна величина. [...] Абсолютним є лише рух. Усвідомлення співрозмірностей тривалості в процесі сприйняття дійсності перетворює просторовий ритм в концептуальний простір-час. [...] Оцінка мірності, співвідношень величин залежить від масштабу, пропорцій і спрямованості форми. [...] Ритмічний ряд елементів може бути простим або складним, багатомірним. Можна сказати, що ритм – це пульс, життя форми. Він сприймається як багатомірне, але закономірне чергування акцентів і пауз. Найпростіший приклад метроритму – структура музичного такту, котрий поділяється на чотири різні долі (бувають такти, які складають дві чи три долі). Прийомом акцентуації (підсилення звуку) виділяються сильні (перша і третя) долі

(італ. *a battuta* – «в удар», «в такт»). Таким чином, елементарна метрична структура перетворюється в метроритмічну. Ще більш складний, синкопований ряд звуків можна отримати, зміщуючи звучання (збільшуючи тривалість та силу звуку) із сильної долі на слабу, наприклад, з першої на другу. Такий рух в джазовій музиці називають свінгом (англ. *swing* – «розгойдування»). Послідовність «свінгових фраз» створює враження «драйву» (англ. *drive* – «ковзання»). В поезії відчуття руху, «драйву» досягається чергуванням наголосів та римованих фраз (слово «рифма» грецькою мовою ідентичне «ритму»). Сприйняття візуальних чи акустичних ритмічних структур створює «гармонійнісний резонанс» з біологічними ритмами організму [...], тому на рефлекторному рівні викликає позитивну реакцію і, відповідно, оцінюється позитивно у естетичному відношенні. Подібною властивістю пояснюється естетична цінність мистецтва орнаменту. Давньогрецький меандр являє собою ідеальний приклад метроритмічної структури, створеної на основі «метричної сітки» з «нерівносторонніх квадратів», зі «зміщенням на півкроку» (аналогічно до «свінгу» в музиці) надає йому спрямованість, ефект руху в одну сторону. Показово, що виникнення цього мотиву пов'язане з осмисленням дійсного, фізичного руху. Винахід гончарного круга (бл. 3700 р. до н.е.) дозволив виробити технічні прийоми декорування керамічної ємкості (правильного тіла обертання) на столі, що обертається. Обертаючи ємкість, майстер поділяв горизонтальні пояси декору на рівні долі, а рух по колу підказував елементи з наявною асиметрією. [...] «Крок» орнаменту – відстань між сусідніми елементами – має назву інтервалу. В античному мистецтві

застосовували визначені метричні інтервали: рівний (1:1), подвійний (1:2), півтора інтервали (2:3), епітрит (3:4), дохмій (3:5), пентаметр (гр. pentametros – «п'ятистопний») (1:5). Така послідовність інтервалів пов'язана із закономірностями золотого перетину. Зорова динаміка багатьох елементів обумовлена особливостями їх ритмічності. [...] Архітектор К.І. Россі [...] розташував по фризові будинку орнамент меандру. Однак композиція павільйону симетрична, тому архітектор, щоби узгодити симетрію всіх чотирьох фасадів з асиметрією малюнка меандру, застосував кмітливий прийом: організував початок візуального руху орнаменту дзеркально – від центральної осі вліво і вправо, таким чином, щоби на інших фасадах меандри зустрічались «обличчям до обличчя», відзначаючи осі симетрії. Візуальний рух узгоджено зі статикою композиції. Симетрична метрична структура створює статичну конструкцію в якості основи архітектурної, живописної чи скульптурної композиції – в якій осі симетрії врівноважені. На противагу цього ритм дозволяє будувати композицію як динамічну часово-просторову цілісність. Тому ритм стає засобом сприйняття художньо організованого простору у всіх видах мистецтва, з тією відмінністю, що в «часових мистецтвах» (музика, поезія) ритмічна тривалість складає конструктивну основу художнього образу, а в «просторових» – концептуальну, трансформується у візуальний, уявний рух. В образотворчих мистецтвах: архітектурі, графіці, живописі, скульптурі існує певний пріоритет простору над часом, оскільки лише через візуальне сприйняття просторових відношень осмислюється тривалість, динамічність. В естетиці подібне явище називають транспозицією

послідовності. В одночасність (від лат. transposition – «переміщення, перестановка»): окремі візуальні картини, що складаються в процесі візуального сприйняття створюють цілісний одночасний образ. [...] Звідси зворотне явище: нерухома форма набуває якості пластичності, її складові здаються як такі, що плавно перетікають одна в іншу, завдячуючи чому створюється ефект візуального руху, «живої форми». Чудово проявляє себе властивість ритмічності в архітектурі стилю бароко. Особлива якість рухливості, моторності форми, утворювані художнім простором архітектури викликають відчуття візуального руху, напруженості мас, «хвилювання стін», піднесення башт, вібрато (італ. vibrato – «коливання»), хоча насправді, в фізичному сенсі архітектурні форми нікуди не рухаються. Розвиток просторової композиції здійснюється в часі завдячуючи ритмічній організації форми. Звідси поняття «хронотоп» (гр. chronos – «час», topos – «місце») – часово-просторова композиція художнього витвору. Різні ритмічні інтервали створюють той чи інший настрій і тому складають формальну основу емоційної тональності художнього образу. [...] Особливо важливе значення має ритмічність композиції монументальних розписів, пов'язаних з простором архітектури. Ритмізація зображення в межах визначеного формату породжує прийоми групування фігур. [...] Гармонія всіх елементів композиції досягається одночасним застосуванням засобів акцентування, врівноваження і пропорціонування, котрі, в свою чергу, передбачають використання визначених композиційних прийомів».

Виктор Власов, «Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства». Т. VIII. – в-во Азбука-Классика. – Санкт-Петербург, 2008. – стор. 195-199.

С

Синергетика [др. гр. *συν* і *εργε* – співдія, співучасть] – науковий напрямок, що досліджує зв'язки між елементами структури (підсистемами), котрі утворюються у відкритих системах (біологічних, фізико-хімічних та ін.), завдячуючи потоковому обмінові речовиною та енергією з оточуючим середовищем за нерівноважних умов: така система охарактеризовується узгодженою поведінкою підсистем, що призводить до зростання її впорядкованості, тобто зменшення ентропії (відповідно – до зростання самоорганізації) Синергетика використовує термодинаміку нерівноважних процесів, теорію випадкових процесів, теорію нелінійних коливань і хвиль.

Сингулярність у біології – поняття, котре зазвичай використовують для узагальнення процесу еволюції.

Сингулярність у оточуючому світі не спостерігається безпосередньо і є за нинішнього рівня розвитку фізика лише теоретичною побудовою. Вважається, що описання властивостей простору-часу поблизу сингулярності повинна давати квантова гравітація.

Стівеном Хокінгом було строго доведено неминучість виникнення космологічної сингулярності при продовженні зворотньо у часі будь-якого рішення загальної теорії відносності, що описує динаміку розширення Всесвіту. Також він писав «Результати наших спостережень підтверджують положення про те, що Всесвіт виник в певний момент часу. Однак, сам момент початку творення, сингулярність, не підпорядковується жодному з відомих законів фізики.»

Наприклад, не можуть бути одночасно безкінечними щільність і температура, оскільки при безкінечній щільності міра хаосу прагне до нуля, що не може сполучатися з безкінечною температурою. Проблема

існування космологічної сингулярності є однією з найбільш серйозних проблем фізичної космології. Справа в тім, що жодні наші відомості про те, що відбувалося після Великого Вибуху, не можуть надати нам жодної інформації про те, що відбувалося до того. Математична сингулярність (особливість) – точка, в котрій математична функція прагне до безкінечності або має будь-які інші нерегулярності поведінки (наприклад, критична точка).

Вікіпедія. Свободная энциклопедия.

Стохастичність [др. гр. *στοχαστικός* – здатний відгадувати випадковість, імовірність]. Стохастичний процес – процес змінення у часі стану, чи характеристик певної системи, під впливом різних випадкових факторів, для якого визначена імовірність того чи іншого його протікання (наприклад, тепловий рух).

Ф

Фаза [др. гр. *φάσις* – підтвердження, ствердження] 1) інше – фазис; визначений момент у розвитку явищ у природі або суспільстві; визначений стан певного періодичного явища; напр. фази змінного (перемінного) струму; 2) в астрономії визначений момент у періодичному астрономічному явищі; напр. фази місяця. 3) у фізиці стан коливання частки відносно положення рівноваги. 4) однорідна за хімічним складом та фізичними властивостями частина термодинамічної системи, відділена від інших частин (фаз), що мають інші властивості; зміна властивостей відбувається на межі розділу фаз.

Фазовий перехід – змінення властивостей речовини, що призводить до його переходу з однієї фази в іншу, напр. при кипінні води рідина переходить в пару.

Флуктуація [лат. *fluctuatio* – коливання] – випадкові відхилення величини, що характеризує систему, утворену з великої

кількості складових, від їх середніх значень; характерні для будь-яких випадкових процесів; наприклад, в статистичній фізиці флуктуація викликається тепловим рухом часток системи; флуктуації тиску проявляються, наприклад, у тепловому русі малих часток під впливом точно не скомплектованих ударів молекул, оточуючого середовища і в межах держави спостерігається флуктуація кількості населення.

Більш загально флуктуація є відхилення будь-якого процесу в системі від його середньостатистичного значення.

Фрактали Фракталями називають такі об'єкти, котрим притаманна властивість самоподібності, чи, як ще говорять, масштабна інваріантність. Це означає, що менший фрагмент структури такого об'єкту

подібний більш крупному фрагментові структури, чи навіть структурі вцілому. Це означає, що і будь-яка частина певної системи, так само як і вся система вцілому, підпорядковується одному й тому самому принципові своєї побудови. Так, наприклад, дерево, його великі гілки, і менші за будовою надзвичайно схожі, бо є єдина фрактальна цілісність. Стежка повторює дорогу, дорога – шлях, струмок повторює річку, велика хмара – малу... До речі, цю самоподібність ми часто застосовуємо в макетуванні, коли дерева відтворюються фрагментами трав, гори – брилами каміння. Схожість їх зумовлена однаковими принципами, що лежать в основі їх виникнення.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аристотель Стагірит – 19, 133, 134, 136, 138, 228, 229, 310, 320
Андронік Родоський – 19, 20, 229
Ашока – 39
Архімед – 39
Ампер Франсуа – 50
Агіріпа Нетесгеймський – 162
Августин Аврелій (Блаженний) – 171, 232
Антоній – 181
Алексєєв Г.Н. – 232
Альбедіа Марг. Фед. – 232
Анаксагор – 276
Аристофан – 310
Архипенко – 337
Арнхейм Рудольф – 347
- Баландин Рудольф – 34, 380
Бичко А.К. – 57
Бератішвілі І.С. – 99
Беме Якоб – 160
Блаватська Олена – 163, 297
Безант Анна – 163
Богомолів О.С. – 229
Брюсов Валерій – 231
Блудов М.І. – 232
Бенвініста Е. – 255
Будда Гаутама – 374, 390, 396
Босх Ієронім – 314, 318, 346
Брейгель Пітер – 314
Бетховен Л.В. – 323, 369
Бенуа О. – 345
Больцман Людвіг – 397
- Вернандський В.І. – 16, 31, 33, 34, 35, 181, 218, 219, 365, 369, 382, 406
Вонегут Курт – 43
Вінер Норберт – 84
- Вольтер Франсуа Марі – 258
Везалій Андреа – 322
Веласкес Дієго – 399
Вермеєр Дельфлотський – 328, 337
Вакенродер – 335
Ван Донген Кес – 339
Вазарі Джорджо – 345
Виготський – 347
Ван-Гог Вінсент – 349
- Гусерль Едмунд – 27
Гейзенберг Вернер – 27
Гермес Трисмегіст – 162
Геракліт – 117, 171, 276, 400, 402
Геродот – 173
Гекатій – 173
Гумільов Л.М. – 186, 263, 332
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх – 134, 223, 309, 331, 410
Гільберт Давід – 223
Гомер – 138, 311
Галілей Галілео – 322
Грабар Ігор – 345
Гоголь М.В. – 113
- Декарт Рене – 70, 373
Дарвін Чарлз – 71, 202, 203, 240
Діоген – 247
Діонісій – 307
Далі Сальвадор – 141, 314, 337
Данте – 115, 319
Дюрер Альбрехт – 317, 323, 328, 343
Делакруа Ежен – 345
Демокрит – 231, 236, 409
Дубровський Д.И. – 238
- Ешбі Вільям Рос – 31, 398

- Евклід — 39
 Енгельс Фрідріх — 45, 72
 Ейдельман Натан Якович — 93, 192
 Еліаде Мірча — 103, 150
 Ейнштейн Альберт — 84, 179, 227, 245, 246, 258, 289, 374, 397, 403, 410
 Екхарт Мейстер — 276
 Еленшлегель — 335
- Їоріт Сума — 217
- Короленко В.Г. — 5
 Копернік М. — 50, 223, 246, 322
 Крузо Робінзон — 72
 Клакхон Клайд — 83
 Каренї Карл — 121
 Кастанеда Карлос — 152
 Кроткий Еміль — 153
 Касавін І.Т. — 154
 Кеплер Йоган — 156
 Клерворський Бернар — 190
 Карл V — 162
 Куркчи Айдер — 83, 183
 Крамер Семюель — 189
 Карпенко Максим — 217
 Колумб Христофор — 227, 316, 322
 Кун Томас — 245
 Кант Еманнуїл — 134, 156
 Кузанський Микола — 276, 319
 Конфуцій (Кун-Цзи) — 291, 294, 410
 Каган Мойсей — 138, 303
 Кортес — 315
 Кампанелла Томазо — 322
 Кандинський В. — 337
 Картер Брендон — 200
 Клаузіус Рудольф — 395, 396
 Кельвін — 397
- Леглер В.А. — 58
 Лактенцій — 307, 352
 Лаплас П'єр — 258
- Ленін В.І. — 289, 293
 Лао Цзи (Лі Ер) — 290, 403
 Леонардо Да Вінчі — 322, 328, 343
 Лесінг — 404
 Леже Фернан — 339
 Лем Станіслав — 365
 Лосєв О.Ф. — 138
- Монтень Мішель — 15
 Мамардашвілі Мераб — 70, 108, 136, 142, 189, 209, 212
 Мін — 39
 Морган Льюїс — 45
 Менделєєв Дмитро — 16
 Майкельсон — 50
 Максвел Дж. Кл. — 50
 Моїсєєв Нікіта — 105
 Малиновський Броніслав — 103, 150
 Мелетинський — 103, 104
 Мейстер Екхарт — 276
 Марій — 214
 Матсумура Юсука — 217
 Македонський Олександр — 310
 Медічі Лоренцо — 313
 Мікеланджело — 82, 130, 141, 313, 314, 316, 317, 322, 323, 343, 369
 Макиавелі — 319
 Магріт Ренс — 337
 Малевич Казимір Северинович — 337
 Мур — 337
 Матіс — 339
 Манефон — 340
 Міро — 340
 Матейко Ян — 351
 Мінковський Герман — 402
 Маркс Карл — 242, 258, 263, 296, 321
- Ньютон Ісаак — 50, 127, 128, 156, 213, 227, 229
 Нікіфоров А.С. — 75
 Нан Ін — 97

- Ніцше Фрідріх — 81, 83, 242, 245, 332
 Наполеон — 258
 Нефертіті — 302
 Нерист В. — 459
- Оккам Вільям — 157
 Октавіан — 181
 Ошо — 297
- Перікл — 39
 Птолемей Клавдій — 39, 320
 Платон — 62, 70, 92, 133, 134, 136, 138, 310, 320, 333
 Прутков К. — 121
 Прічард Еванс — 150
 Поуель — 159
 Піфагор — 160, 179, 274, 320
 Плотін — 135, 276
 Псевдо-Діонісій — 160, 163
 Парацельс — 163
 Пригожин Ілля — 178, 179, 184, 233, 407
 Помпей — 181
 Пушкін О.С. — 181
 Падалка Леонід — 190
 Поппер Карл — 190
 Паскаль Блез — 231, 370
 Пекеліс Віктор Давидович — 221
 Павлов І.П. — 91
 Петрученко О. — 255
 Пікассо — 314
 Піссаро — 315
 Пастернак Борис Л. — 334
 Пракситель — 340
 Павленко А.Я. — 348
- Розінов І.А. — 43
 Резерфорд Ернст — 50
 Реріх Микола — 297, 337, 415
 Рассел Бертран — 157
 Румі Джалаладдін — 160
 Рубльов Андрій — 307, 340
- Рубенс — 313
 Рембрандт — 313, 314, 323, 328
 Рафаель Санті — 317
 Руо — 337, 339
 Рєпін І.Ю. — 349, 351
 Роден Огюст — 351
- Саган Карл — 7, 15, 25, 39, 98
 Сорокін Пітірім — 94, 186, 331, 332, 333
 Строс Клод Леві — 150
 Сведенборг — 163
 Сима Цянь — 179
 Сула — 214
 Соломон Мудрий — 188, 358, 401
 Сократ — 62, 136, 138, 221, 310, 323, 362, 369
 Сервантес Мігель — 246, 322
 Спіноза Бенедікт (Барух) — 276
 Сталін Й.В. — 296
 Семірадський Генрік — 351
 Судзукі Дайсецу — 362
 Тіціан Вечелло — 317
 Татлін — 337
 Тейяр де Шерден — 31, 32, 71, 263
 Тейлор Дж. — 103
 Токареєв — 103
- Уолд Дж. — 31
 Улуг Бек — 179
- Федоров — 23
 Фрейд Зігмунд — 347
 Фрезер Дж. — 103, 154
 Фейнман Ричард — 129
 Фромм Еріх — 421
 Фарадей Майкл — 50
- Хамурапі — 39
 Христос Ісус — 39, 282, 319
 Ханашвілі — 99
 Хокінг Стівен — 269, 363
 Хокусай Кацусіко — 340

Хевісайд Олівер — 403

Цюлковський К.Е. — 23

Цинь — 39

Цезарь Юлій — 181

Цицерон — 255

Чижевський Л. — 23

Честертон Гільберт Кійт — 69, 70, 82

Чанишев Арсеній — 133

Чернишевський М.Г. — 397

Шекспір В. — 37, 181, 245, 323, 369

Штайнер Рудольф — 163

Ширяев — 348

Шевченко Т.Г. — 113, 348

Юнг Карл Густав — 18, 19, 96, 158, 159,
163, 325

Яблоков Н. — 255, 290

Ярославський Є. (О.) — 257

Ясперс Карл — 290, 363

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акимущкин И.И. Исчезнувший мир. — М.: «Молодая гвардия», 1981. — 192 с, ил. — (Эврика)
- 2 Акимущкин И.И. Занимательная биология. / — М., 1967. — 336 с. — с ил. — (Эврика)
- 3 Альбедиль М.Ф. Зеркало традиций: Человек в духовных традициях Востока. СПб.; «Азбука-Классика»; «Петербургское Востоковедение». 2003. — 288 с. — («Мир Востока»).
- 4 Альбедиль М.Ф. Индуизм. Творящие ритмы. — 2-е изд. — СПб. «Азбука Классика». «Петербургское востоковедение». 2004. 256 с. — («Мир Востока»).
- 5 Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Мысль, 1988. — 415 [1] с.: схем.
- 6 Антология даосской философии / составители В.В.Малявин, Б.Б.Виноградский. — М.: Товарищество «Клышников-Комаров и К», 1994. — 448 с.
- 7 Антология мировой философии. В 4-х томах. Т. 2. — М.: «Мысль», 1969. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. Редколлегия: В.В.Соколов (ред.-составитель второго тома и авт. вступит. статьи) и др. — 1970, 776 с. — с ил.
- 8 Антология мировой философии. В 4-х томах. Т. 1., ч. 1 и 2. — М.: «Мысль», 1969. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т. 1. Философия древности и средневековья. Редколлегия: В.В.Соколов (ред.-составитель первого тома и авт. вступит. статьи) и др. — 1969, 936 с. — с ил.
- 9 Антология мировой философии. В 4-х томах. Т. 3. — М.: «Мысль», 1971. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII века — первых двух третей XIX века. Редколлегия: Н.С.Нерский (ред.-составитель третьего тома и авт. вступит. статьи) и др. — 1971, 760 с. — с ил.
- 10 Асанов Л.Н. Тайны первобытного мира. М. Вече. 2002. 432 с. (Великие тайны).
- 11 Бадж У. Магия древнего Египта. Тайны Книги мертвых / пер. с англ.. Т.Е. Любимовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 2007 с.
- 12 Баландин Р.К. Анти-Дарвин. Миражи эволюции / Рудольф Баландин. — М.: Яуза: ЭКСМО, 2010. — 352 с. — (Никола Тесла и магия науки).
- 13 Баландин Р.К. Подлинная история временаи. / Рудольф Баландин. — М.: Яуза: ЭКСМО, 2009, 288с. : ил. — (Никола Тесла и магия науки).
- 14 Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М.: Мысль, 1987. — 348 с.
- 15 Бергсон А. Два источника морали и религии / пер. с фр., послесловие и примечания А.Б.Гофмана. — М.: «Канон», 1994. — 384 с. (История философии в памятниках)
- 16 Березнин Ю.Е. Мифы Старого и Нового света — Из Старого в Новый свет: Мифы народов мира / Ю.Е. Березнин. — М.: АСТ: Астрель, 2009. — 448 с. (Мифы народов мира)
- 17 Бичко А.К. та ін. Теорія та історія світової та вітчизняної культури: курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — 392 с.
- 18 Блудов М.И. Беседы по физике. Ч. III. М., «Просвещение», 1970. — 255 с. с ил. (Б-ка школьника)
- 19 Блудов М.И. Беседы по физике. Ч.1. Учебн. пособие для учащихся / Под ред. Л.В. Тарасова. — 3-е изд. Перераб. М.: Просвещение 1984. 207 с. ил.
- 20 Борев Ю.Б. Эстетика. — М.: Политиздат, 1988. — 496 с.
- 21 Булгаков С.Н. Свет невечерний; созерцания и умозрения. — М.: Республика, 1994. — 415 с. (Мыслители XX века).
- 22 В поисках нового мировоззрения / И.Пригожин, Е. Рерих, Н. Рерих. — М.: Знания. — 1991. — 64 с. — (Сер. «Философия и жизнь»; № 7)
- 23 Вейн А.М., Каменецкая Б.И. Память человека. — М.: Наука, 1973. (Серия «Проблемы науки и технического прогресса»). — 208 с.

- 24 Вейс Герман. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность (до IV в.). — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО — Пресс, 1999. — I т. — 752 с.
- 25 Вейс Герман. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО — Пресс, 1999. — II т.
- 26 Вейс Герман. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО — Пресс, 1999. — III т.
- 27 Велишевский Франтишек. История цивилизации. Быт и нравы древних греков и римлян / Перевод с чешского. — М.: Изд-во ЭКСМО — Пресс, 2000.
- 28 Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. — М.: Наука, 1988. — 336 с.
- 29 Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский; предисловие Р.К.Баландина, М.: Айрис-пресс, 2009. — 576 с. (Библиотека истории и культуры)
- 30 Вернадский В.И. размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. — М.: Наука, 1977. — 192 с.
- 31 Винер Норберт. Человек управляющий. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с. (Серия «Психология-классика»)
- 32 Вундт В. Психология народов. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastika, 2002. — 864 с.
- 33 Гачев Г.Д. Ментальности народов мира. М. Алгоритм. Эксмо. 2008. 544 с. (философский бестселлер).
- 34 Гачев Г.Д. Творчество, жизнь, искусство. — М.: Дет. лит., 1980. — 143 с.
- 35 Геродот. История в дев'яти книгах. — К.: Наукова думка, 1993.
- 36 Глазычев В.А. Гемма Коперника. Мир науки в изобразительном искусстве. — М.: Советский художник, 1989. — 4196 с.: ил. (Искусство: проблемы, история, практика)
- 37 Голдстейн Мартин и Голдстейн Инга. Как мы познаем. Исследование процесса научного познания, /пер.Селезнева Н.В., доктор технических наук, «Х и Ж». / Открытия и гипотезы. — 2010. — № 11
- 38 Голованов Л.В. Созвучье полное в природе. — М.: Мысль, 1977. — 175 с.
- 39 Грановская Р.М. Психология веры. 2-е изд, перераб. — СПб.: Питер, 2010. — 480 с.: ил. — (серия «Мастера психологии»).
- 40 Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья. — М.: Изд-во «Наука», 1986. — 430с.
- 41 Григоренко А.Ю. Сатана там правит бал: критические очерки магии. — К.: Украина, 1991. — 301 с.: ил.
- 42 Губерман И.М. Чудеса и трагедии черного ящика. — М. «Детская литература», 1968. — 280 с.
- 43 Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало / Составитель А.И. Куркчи. — М.: Изд-во «Институт ДИ-ДИК», 1993. — 542 с.
- 44 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Сост. А.И. Куркчи. — М.: Изд-во «ДИ-ДИК», 1997.
- 45 Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. — М.: Искусство, 1990. — 396 с.
- 46 Гуревич П.С. Культурология: учебник. — 4-е изд., стереотипное. — М.: Гардарики, 2003. — 280 с.
- 47 Гурвич А.Г. Теория биологического поля. — М.: Государственное издательство «Советская наука», 1944.
- 48 Тэнасе А. Культура и религия / Перевод с румынского. — М.: Политиздат, 1975. — 127 с.
- 49 Давид Ноэль А. Магия и тайна Тибета / пер. с англ. Е.А. Дорониной. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 317 с.
- 50 Давид Ноэль А. Посвящения и посвященные в Тибете / пер. с англ. С.П. Евтушенко. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 237 с.
- 51 Даль В. И др. Русское колдовство. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastika, 2002. — 800 с. — (серия Антология мысли)
- 52 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. — М.: Русский язык, 1981. — II т. — 779 с.
- 53 Дарвин Чарльз. Происхождение человека и половой отбор. — М.: Изд-е Ю. Лепковского, 1908.

- 54 Девис П. Пространство и время в современной картине Вселенной. Пер. с англ. Н. В. Мацкевича. Предисловие. Н. В. Мицкевича и В. В. Столярова. — М.: Мир, 1979. — 288 с.; ил.
- 55 Джохансон Д, Иди М. Люск: Истоки рода человеческого / Перевод с английского. — М.: Мир, 1984. — 295 с.
- 56 Дзэн-Буддизм. Судзуки Д, Основы Дзэн-Буддизма. Кацуки С. Практика Дзэн / пер. с англ. / гл. ред. КЭ. — Бишкек: МП «Одиссей», 1993. — 672 с.
- 57 Дмитриева Н.А. Краткая история искусств, : От древнейших времен по XVI век. Очерки. — М.: Искусство, 1985. — 1 вып. — 319с.
- 58 Дмитриева Н.А. Краткая история искусств: Северное возрождение. — М.: Искусство, 1989. — 2 вып. — 318 с.
- 59 Доскин В.А., Лаврентьева Н.А. Ритмы жизни. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицина, 1991. — 176 с. кл. — (научно-популярная мед. литература).
- 60 Драчук В.С. Дорогами тысячелетий. О чем поведали письма. 2-е издание. Предисловие акад. Б.Рыбакова. Художники: Г.Бойко и И.Шалито. — М.: «Молодая гвардия», 1977. — 256 с. — с ил. — (Эврика)
- 61 Древние цивилизации / Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзиба В.Г. и др. / Под общей ред. Г.М. Бонгард-Левина. — М.: Мысль, 1989. — 479 с.
- 62 Евсюков В.В. Мифы о вселенной, — Новосибирск: Наука, 1988. — (Серия «Из истории мировой культуры»).
- 63 Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. — СПб. «Азбука-Классика»; «Петербургское Востоковедение», 2003. — 320 с. («Мир Востока»).
- 64 Ермаков М.Е. Магия Китая. Введение в традиционные науки и практики. — СПб.: «Азбука-Классика»; «Петербургское востоковедение». 2003. 208 с. — («Мир Востока»).
- 65 Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного знания / отв. ред. И сост. И.Т.Кавасин. — М.: Политиздат, 1990. — 464 с.
- 66 Закон Божий. Для семьи и школы со многими иллюстрациями. Состави Протоиерей Серафим Слободской. Издание четвертое. Тпографи Ива Почаївскаг. Holy trinity Monasteri, Jordanville, N.Y. U.S.A. — 1987. — Московская патриархия. Реприитное издание осуществлено издательством «Молодая гвардия». — 1991. — 724 с
- 67 Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. — М.: Издательство «ЭКСМО». — Пресс, 2002. — 996 с. (Серия «антология мудрости»).
- 68 Зыбковец В.Ф. О черной и белой магии. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат. — 1969. — 195 с. — с ил.
- 69 Иванов С.М. Отпечаток перстня. — М.: «Знание», 1973. — 224 с. — (серия «Жизнь замечательных идей»)
- 70 Ильенков Э.В. Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с. (Мыслители XX века).
- 71 Годштейн М., Годштейн И. Как мы познаем. Исследование процесса научного познания. / пер. с англ. А.Е.Петрова. — М.: «Знание», 1984. — С. 40 — 41
- 72 Каган М.С. Философия культуры. — С.-Петербург: ТООО ТК «Петрополис», 1996. — 416 с.
- 73 Карцев Вл. Приключения великих уравнений. — М.: Издательство «Знание», 1970. — 320 с. (серия «Жизнь замечательных идей»)
- 74 Кибернетика живого: Биология и информация. — М.: Наука, 1984. — 144 с. ил. — (Серия «Кибернетика — неограниченные возможности и возможные ограничения»)
- 75 Кибернетика и ноосфера. — М.: Наука 1986. — 166 с., ил. — (Серия «Кибернетика — неограниченные возможности и возможные ограничения»)
- 76 Клайд Кей Мейбен Клакхон. Зеркало для человека. Введение в антропологию. Перевод с английского под ред. к.ф.н. Панченко А.А. — «Евразия», С.-Пб, 1998 г. 352 с.
- 77 Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. Пер. с нем. Общ. ред. Б.М.Величковского. Предисл. Б.Ф.Ломова. — М.: «Прогресс», 1983. — 304 с.
- 78 Койре А. Очерки истории философской мысли. — М.: Прогресс, 1985.
- 79 Коломинский Я.Л. Беседы о тайнах психики. — М.: «Молодая гвардия», 1976. — 208 с. — с ил. (Эврика)

- 80 Крамер Самюэль. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / пер. С англ. А.В.Милосердовой. : ЗАО Центрполиграф, 2009. — 383 с.
- 81 Краткий философский словарь. Под редакцией М.Розенталя и П.Юдина. Издание 4-е, доп. и испр. Государственное издательство политической литературы. — 1954. — 704 с.
- 82 Кузнецов Б.Г. Этюды о меганауке. — М.: Издательство «Наука», 1982. — АНСССР (серия «Наука и технический прогресс»). — 136 с.
- 83 Кун Т. Структура научных революций: Сб. Пер. с англ. / Т.Кун. — М.: ООО «Издательство АСТ» ЗАО, НАП «Ермак», 2003. — 365 [3] с. — (Философия. Психология).
- 84 Культура и общественная мысль: Античность. Средние века. Эпоха возрождения. — М.: Наука, 1988. — 248 с.
- 85 Купер Л. Физика для всех. — М.: Мир, 1973. — I, II тт. — 480 с.
- 86 Куценков П.А. Начало. Очерки истории первобытного и традиционного искусства. — М.: Алтейя 2001. 264 с.: ил. — (0^{кн}).
- 87 Кэмпбел Дж. Тысячеликий герой. — Изд-во Ваклер. Рефл-бук АСТ, 1997. — 384 с.
- 88 Ларичев В.Е. Мудрость змеи: Первобытный человек. Луна и солнце. — Новосибирск: Наука, 1989. — 272 с. — (Серия «История науки и техники»).
- 89 Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада / пер. с фр. / ред. В.А.Бабинцева; послесл. А.Я.Гуревича. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — 560 с. — (серия «Великие цивилизации»)
- 90 Леви В.Л. Искусство быть собой. Издание 2-е, перераб. и доп. — М.: «Знание», 1977. — 208 с.
- 91 Леви В. Л. Охота за мыслью (заметки психиатра). — М.: «Молодая гвардия», 1967. — 336 с. — с ил.
- 92 Леви В. Л. Я и мы. Издание второе. — М.: «Молодая гвардия», 1973. — 288 с. — с ил. (Эврика)
- 93 Леви-Брюль Люсьен. Первобытная мифология: мифический мир австралийцев и папуасов. Пер. с фр. — М.: КРАСАНД, 2010. — 256 с. (Академия фундаментальных исследований: этнология).
- 94 Леви-Стросс К. Первобытное мышление / Перевод вступ. статьи и примечания А.Б. Островского. — М.: Республика, 1994. — 384 с. (Мыслители XX века).
- 95 Лем С. Сумма технологии: Пер. с польского. / С. Лем. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб. Terra Fantastica. 2004. — 668 [4] с. — (Philosophy).
- 96 Лосев А.Ф. Держание духа. — М.: Политиздат, 1988. — 366 с. — (Личность. Мораль. Воспитание)
- 97 Лосев А.Ф. Словарь античной философии. — М.: Изд-во «Мир идей» АО АКРОН, 1995.
- 98 Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура. — М.: Политиздат, 1991. — 525 с. (Мыслители XX века).
- 99 Лук А.Н. Память и кибернетика. — М.: Наука, 1966. — 136 с.
- 100 Лук Александр Наумович. Мышление и творчество. М., Политиздат, 1976. 144 с. (Философ б-чка для юношества).
- 101 Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев / Ред. и сост. И.Т. Касавин. Перевод, М. Республика. 1992. — 527 с.
- 102 Максим Карпенко Universum Sapiens (Вселенная Разумная). — М. 1992. 400 с.
- 103 Малявин А.А. Китайская цивилизация. — М.: «Изд-во Астрель», «Фирма «Изд-во АСТ», «Издательско-продюсерский центр», «Дизайн. Информация. Картография.», 2000. — 632 с.
- 104 Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
- 105 Мамардашвили М.К. Философские чтения. Спб.: Азбука-классика 2002. — 832 с.
- 106 Мелетинский Е.М. Аналитическая психология и проблема происхождения архетипических сюжетов / Е.М.Мелетинский. // Вопросы философии. — М.: «Наука», 1991. — № 10. — с. 41 — 47.
- 107 Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах / Главный ред. Токарев. — М.: Советская энциклопедия, 1980.
- 108 Мостепаненко А.М. Пространство и время в макро-, мета- и микромире. — М.: Политиздат, 1973. — 240 с.
- 109 Мюллер М., Вундт В. От слова к вере. Миф и религия. — М.: изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. — 768 с. — (Серия «Антология мысли»)

- 110 Мень А. Магизм и единобожие. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — 704 с. — (Антология мысли)
- 111 Мень А. На пороге Нового завета. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 1056 с. — (Антология мысли)
- 112 Мень А. У врат молчания. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — 672 с. — (Антология мысли)
- 113 Наровчатов С.С. Необычное литературоведение. — М.: «Молодая гвардия», 1970. — 336 с. — с ил. (Эврика)
- 114 Настольная книга атеиста. Изд-е 5-е. — М.: Политиздат, 1978. — 447 с. — с табл. и карт.
- 115 Новейший словарь иностранных слов и выражений. — М.: Современный литератор, 2003. — 976 с.
- 116 Новиков И.Д. Куда течет рука времени? — М.: Мол. гвардия. — 1990. — 238 [2] с ил. — (Эврика)
- 117 О происхождении богов / сост., вступ. ст. И.В.Шталь; примеч. В.В.Вересаева, И.В.Шталь; худож. П.С.Сацкий. — М.: Сов. Россия, 1990. — 320 с.
- 118 Огієнко Іван Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Фірма «Довіра», 1992. — 141 с.
- 119 Огурцов А.П. Наука: власть и коммуникация (социально-философские аспекты) / А.П.Огурцов. // Вопросы философии. — 1991. — № 11. — с. 3 — 17.
- 120 Одиссей. Человек в истории. 1989. — М.: Наука. 1989. — 198 с.
- 121 П. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Главная редакция изданий для зарубежных стран изд-ва «Наука», 1987.
- 122 Панов Е.Н. Знаки, Символы, Языки. — 2-е изд., доп. — М.: Знание, 1983. — (Библиотека «Знание»). — 248 с.
- 123 Пекелис В.Д. Кибернетическая смесь. — 3-е изд. — М.: «Знание», 1982. — 288 с. — (Библиотека «Знание»)
- 124 Петрухин В.Я. Загробный мир. Мифы о загробном мире: Мифы разных народов / В.Я.Петрухин. — М.: АСт: Астрель, 2010. — 416 с.
- 125 Плеханов Г.В. Письма без адреса. Искусства и общественная жизнь. Государственное издательство художественной литературы. — М., 1958. — 248 с.
- 126 Подольный Р. Дети Земли. / Научн. ред. В.П. Алексеев и И.В.Блауберг. — М.: «Мысль», 1977. — 172 с.
- 127 Подольный Р.Г. Освоение времени. — М., Политиздат, 1989. — 143 с. — (Философ б-чка для юношества).
- 128 Поликарпов Вит. Сем. Время и культура. Монография. Издательство при Харьковском государственном университете Издательского объединения «Вища школа». 1987 г. 160 с.
- 129 Пономарев Л.И. По ту сторону кванта. — М.: «Молодая гвардия», 1971. — 304 с. — с ил. — (Эврика)
- 130 Потебня А.А. Теоретическая поэтика / Сост., вступ. ст., коммент. А.Б.Муратова. — М.: Высш. шк., 1990. — 344 с. — (Классика литературной науки)
- 131 Прошлое и будущее Вселенной / [сост Н. Д. Морозова]. — М.: Наука, 1986. — 176 с., ил. — (Серия «Планета Земля и Вселенная»).
- 132 Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastika, 2003. — 800с.
- 133 Пуанкаре Анри. О науке: пер. с фр. — М.: «Наука», 1983. — 560 с.
- 134 Ракитин В.И. Искусство видеть. — М.: «Знание», 1972. — 128 с. (Серия «Народный университет». Факультет литературы и искусства).
- 135 Ранке И. Человек. — С.-Петербург, 1896. — I, II тт. — 690 с.
- 136 Рассел Б. История западной философии: в 2-х томах. / Подготовка текста В.В. Целищева. — Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1994. — 464 с.
- 137 Рассел Бертран. Человеческое Познание: Его сфера и границы: пер. с англ. — К.: Ника. — Центр, 2001. — 560 с. (серия «Проблема человека». Вып. 2).
- 138 Рерих Н.К. Избранное. — М.: Советская Россия, 1979. — 384 с.
- 139 Розин В.М. Введение в культурологию. Учебник для высшей школы. — М.: Издательский дом «Форум», 1998. — 224 с.

- 140 Розин В.М. Визуальная культура и восприятие. — М.: Эдиториал УРСС, 1966.
- 141 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2008. — 713 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»)
- 142 Рузавин Г.И. Концепции современного естествознания. Учебник для вузов. — М. ЮНИТИ, 2000. 278 с.
- 143 Рязанов И.А. Великие катастрофы в истории Земли. — Изд. 2-е, ист. доп. Москва «Наука», 1980. — 176 с., ил., — (Серия «Человек и окружающая среда»)
- 144 Сапарина Б.В. «Ага!» и его секреты. — М.: «Молодая гвардия», 1967. — 240 с. — с ил. (Эврика)
- 145 Светлов Г.Е. Путь богов: (синто в истории Японии). — М.: Мысль, 1985. — 240 с., 8 л. Ил.
- 146 Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело. Москва. Православный Свято-тихоновский богословный институт. «Русское зеркало». — 1999. — 176 с.
- 147 Седов Е.А. Репортаж с ничейной земли. Рассказы об информации. — М.: «Молодая гвардия», 1966. — 304 с. — с ил.
- 148 Семотюк О.П. Буддизм: история и современность. — Ростов-на-Дону: «Феникс»; Харьков: «Торсинг», 2005. — 320 с. (Серия «Религии мира»)
- 149 Сеченов И.М. Элементы мысли. — СПб.: Питер, 2001 — 416 с.: ил. — (серия «Психология-классика»)
- 150 Скотт В. Письма о демонологии и колдовстве. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastika, 2002. — 768 с. — (Серия «Антология мысли»)
- 151 Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин: пер. с англ., вст. статьи и комментарии В.В.Сапова. — М.: Астраль, 2006. — 1176 с.: кл., 24 с. Ил.
- 152 Стеблик-Каменский М.И. Миф. — Ленинград, издательство «Наука», ленинградское отделение. — 1976. — 104 с.
- 153 Сумерки богов / сост. и общ. Ред. А.А. Яковлева: Перевод. — М.: Политиздат, 1989. — 398 с. — (Б-ка атеист. лит.)
- 154 Сухотин А.К. Парадоксы науки. 2-е изд. — М.: «Молодая гвардия», 1980. — 240 с. — с ил. (Эврика)
- 155 Сухотин А.К. Ритмы и алгоритмы. — 2-е изд. — М.: «Молодая гвардия», 1988. — 223 [1] с., ил. — (Эврика).
- 156 Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Пер. с английского. — М.: Политиздат, 1989. — 573 с.
- 157 Тайна интеллекта: Размышления о возможностях человеческого разума. — Харьков: РИП «Оригинал»; Фортуна-Пресс, 1996. — 589 с.
- 158 Тартаковский М.С. Человек — венец эволюции? — М.: Знание, 1990. — 48 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Знак вопроса»; № 10)
- 159 Татаркевич В. Античная эстетика / Перевод с польского. М.: Искусство, 1977. — 328 с.
- 160 Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник / пер. с англ. Е.Д. Жаркова. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 640 с. (Библиотека истории и культуры)
- 161 Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1986. — 576 с. — ил. — (Б-ка атеист. литературы)
- 162 Трубецкой Н. Наследие Чингисхана / Николай Трубецкой. — М.: Эксмо, 2007. — 736 с. — (Антология мысли)
- 163 Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. Пер. с англ. / Сост. И.Т. Касавин. Общая редакция и вступ. статья М.А. Кисселя. М. Прогресс. 1990. (Философская мысль Запада).
- 164 Успенский П.Д. Tertium organum. — С.-Петербург: Изд-во «Андреев и сыновья», 1992. — 242 с.
- 165 Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. — М.: Изд-во «Прогресс», 1967. — Пт.
- 166 Федоров В.Н. Тайны вуду и шаманизма. Во власти потусторонних сил. — М.: Веге. — 2005. — 480 с. (Тайны веков)
- 167 Философские вопросы буддизма. — Новосибирск: Наука, 1984. — 125 с.
- 168 Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / Перевод с немецкого. — М.: Республика, 1993. — 447 с. (Мыслители XX века).
- 169 Хамори Й. Долгий путь к мозгу человека / Перевод с венгерского. — М.: Мир, 1985. — 150 с.

- 170 Хаксли Джулиан. Удивительный мир эволюции. Пер. с англ. и предисл. Дм. Сухарева. М. «Мир». 1971. 112 с. ил.
- 171 Хейзинга Й. Осень средневековья. — М.: Изд-во «Наука», 1988. — 542 с.
- 172 Хисматулин А.А. Суфизм. СПб. «Азбука-Классика»; «Петербургское Востоковедение». 2003. — 224 с. («Мир Востока»).
- 173 Хокинг Стивен. Краткая история времени. От большого взрыва до черных дыр / Пер. с англ. Н.Смародинской. — СПб. Амфора. 2003. — 268 с.
- 174 Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во ЭКСМО; СПб.: Terra Fantastica. — 2003. — 960 с.
- 175 Хэнзел Ч. Парапсихология. / Пер. с англ. Ф.В. Широнова. Послесловие А.И. Китайгородского. М.: Издательство «Мир», 1970.
- 176 Чанышев А.Н. Аристотель. — М.; Мысль. 1981. — 200 с. (Мыслители прошлого).
- 177 Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. — учебн. пособ. для вузов. — М.: Высшая школа, 1991. — 512 с.
- 178 Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. Изд. 2-е, ист. доп. — Москва: «Наука», 1986. — 272 с.
- 179 Чижевский А.Л. Земля в объятиях Солнца. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 928 с. — (Антология мысли)
- 180 Шкловский И.С. Вселенная, жизнь, разум. — М.: Наука, 1987. — 320 с.
- 181 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М.: ООО «Попурри», 1999. — II т. — 720 с.
- 182 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М.: ООО «Попурри», 1998. — I т. — 688 с.
- 183 Шредингер Э. Что такое жизнь? — М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947.
- 184 Штрбанова С. Кто мы? Книга о жизни, клетках и ученых / Перевод с чешского. — М.: Прогресс, 1984.
- 185 Эйдельман Н.Я. Ищу предка. Издание второе. — М.: «Молодая гвардия», 1970. — 240 с. — с ил. (Эврика)
- 186 Эйнштейн Альберт. Собрание научных трудов. Том IV. — М.: издательство «Наука», 1967. — 600 с. — Серия «Классика науки»
- 187 Экхарт Майстер. Духовные проповеди и рассуждения. — Реприитное издание 1912 г. — М.: Политиздат, 1991. — XLVII, 192 с. — (филос. классика)
- 188 Элиаде М. История веры и религиозных идей: от Гаутамы Будды до триумфа христианства / пер. с фр. Н.Б.Абалаковой, С.Г.Балашовой, Н.Н.Кулаковой, А.А.Старостиной. — М.: Академический проект, 2008. — 463 с. (Философские технологии: религиоведение)
- 189 Элиаде М. История веры и религиозных идей: от каменного века до элевсинских мистерий / пер. с фр. Н.Н.Кулановой, В.Р. Рокитянского, Ю.Н. Стефанова. — М.: Академический проект, 2008. — 622 с. — (Философские технологии: религиоведение)
- 190 Элиаде М. История веры и религиозных идей: От Магомета до реформации / пер с фр. Н.Б.Абалановой, С.Г.Балашовой, Н.Н.Кулаковой, А.А.Старостиной. — М.: Академический проект, 2008. — 463 с. (Философские технологии: религиоведение)
- 191 Элиаде Мирча, Кулиано Ион. Словарь религий, обрядов и верований. — С.-Петербург.: Изд-во «Университетская книга», 1977. — 415 с.
- 192 Элиаде Мирча. Космос и история. — М.: Прогресс, 1981. — 312 с.
- 193 Элиаде Мирча. Священное и мирское / Пер. с французского предисл. и коммент. Н.К. Гарбовского. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
- 194 Элиаде Мирча. Шаманизм: архаические техники экстаза / Перевод с английского К. Богуцкого, В. Грилиса. — К.: София, 1998. — 384 с.
- 195 Элифас Леви. История магии. Пер. с англ. — М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1995. — 384 с. (Библиотека эзотерической литературы)

- 196 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частное собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. — М.: Политиздат, 1989. — 224 с.
- 197 Юнг К.Г. Архетип и символ / сост. и вступ. ст. А.М.Руткевича. — М.: Ренессанс, 1991. — 304 с. (Серия «Страницы мировой философии»)
- 198 Юнг К.Г. Психологические типы / пер. С.Лорис. — Мн.: ООО «Харвест», 2003. — 528 с.
- 199 Юнг Карл Густав. Душа и миф: шесть архетипов / Перевод с английского. — К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. — 384 с.
- 200 Я открою тебе сокровенное слово: Литература Вавилонии и Ассирии. Пер. с аккад. / сост. В.К. Афанасьева и И.М.Дьяков; предисл. В.К.Афанасьевой; коммент. В.К. Афанасьевой и И.М.Дьякова, И.С.Клочкова и В.А.Якобсона. — М.: Художн. лит., 1981. — 351 с.
- 201 Яковенко Н. Вступ до історії. В-во «Часопис «Критика», К.: 2007. — 376 с.
- 202 Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. Учебное пособие. — М.: «Высш. школа», 1977. — 224 с.
- 203 Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с. (Мыслители XX в.)

Віктор Бабенко.
Логіка культури.
Пролегомени до вступу в культурознавство.

Коректор Ковальчук Т.
Оформлення Бабенко В.С., Перепелиця О.О.
Верстка Тимощук А.І.

Формат 70x100/16 Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 39,1. Вр. вид. арк. 26,7. Тираж - 300 екз.
Замовлення № 107
Видавнича група «Культуросфера»
м. Полтава. вул. Козака 5.

Видруковано.
Копі-Принт.
Оперативна поліграфія.
E-mail: slwata@rambler.ru